BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË

UITGEGEVEN

DOOR

HET KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

VIERDE VOLGREEKS.

ZEVENDE DEEL.

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF
1883.

GEDRUKT BIJ H. L. SMITS.

NAAMLIJST DER LEDEN

VAN HET

INSTITUUT.

Het getal contribueerende Leden bedraagt 363, waarvan in Nederland 7 [Don]ateurs, 3 contribuerende instellingen, en 248 gewone Leden, en in de [Ooste]sche bezittingen en koloniën 1 Donateur en 104 gewone Leden. Met [de] wetenschappelijke instellingen en vereenigingen staat het Instituut [in] betrekking en telt 1 Eerelid, 4 correspondeerende leden en 25 buiten-[land]sche Leden.

BESCHERMHEER:

Z. M. DE KONING.

BESTUUR:

	Jaar van aftreding.
[Prof.] Dr. H. KERN, *Voorzitter*	1886
[C.] W. P. WEITZEL, *Onder-Voorzitter*	1885
[J.] P. R. KNIPHORST, *Penningmeester*	1884
[T]H. CH. L. WYNMALEN, *Secretaris*	1886
[.] Mr. J. K. W. QUARLES VAN UFFORD	1884
[Prof.] Dr. A. W. T. JUYNBOLL	1884
[.] C. HUMME	1885
[Pro]f. G. K. NIEMANN	1885
BOOL	1886
DEVENTER	1887
MATTHES	1887
J. W. VAN MUSSCHENBROEK	1887

BUITENLANDSCHE LEDEN.

ABBÉ P. FAVRE, Parijs.
Dr. A. REINHOLD ROST (Indian Office Library), Londen.
Dr. H. G. DALTON, Demerary.
W. W. HUNTER, Calcutta.
Prof. ANGELO DE GUBERNATIS, Florence.
T. J. HOVELL THURLOW, Londen.
Prof. Dr. ALBRECHT WEBER, Berlijn.
W. GRIGORIEF, St. Petersburg.
ALFRED VON KREMER, Weenen.
Prof. H. L. FLEISCHER, Leipzig.
VIVIEN DE ST. MARTIN, Parijs.
Sir WALTER ELLIOT, Wolfelee (Schotland.)
Prof. EMILIO TEZA, Piza.
GUIDO CORA, Turijn.
Sir HENRY SUMMER MAINE, Londen.
Colonel H. YULE, Londen.
Dr. FRIEDRICH MÜLLER, Weenen.
Prof. GEORG GERLAND, Strassburg
Graaf G. H. J. MEINERS D'ESTREY, Pa
6 Quai du Marché Neuf.
Mrs. DE CROIZIER, Parijs, 9 Rue du qu
Septembre.
Radja SOURINDRO MOHUN TAGORE, M
Doc., Calcutta.
N. DE MIKLOUHO MACLAY, Austra
Sidney Biological station at Wats
Bay near Sydney N. S. B.
Dr. A. B. MEIJER, Dresden.
G. DORIA, Genua.
ARISTIDE MARRE, Parijs (11 rue Br
près de l'Arc de l'Etoile.)

NEDERLAND.

DONATEURS.

Z. K. H. Prins ALEXANDER der Nederlanden, Prins van Oranje.
De Nederlandsche Handelmaatschappij.
Mr. H. J. VAN BUREN, Rotterdam.
Mr. W. BARON VAN GOLTSTEIN, 's H
I. D. FRANSEN VAN DE PUTTE, 's H
Mr. A J. DUYMAER VAN TWIST, Deven
Dr. A. VROLIK, Arnhem.

EERELEDEN.

Prof. Dr. P. J. VETH, Leiden.

CONTRIBUEERENDE INSTELLINGEN.

De Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.
Het Nederlandsche Bijbelgenootschap, te Amsterdam.
Het Nederlandsch Zendelinggenootschap, te Rotterdam.

GEWONE LEDEN.

P. J. B. C. ROBIDÉ VAN DER AA, 's Hage.
J. W. H. ADÈR, Utrecht.
Jhr. D. P. VAN ALPHEN, 's Gravenhage.
Jhr. E. T. M. VAN ALPHEN, 's Gravenhage.
J. ARNTZ, Culemborg.
Jhr. Mr. T. VAN ASCH VAN WIJCK, Utrecht.
J. BAART DE LA FAILLE, 's Gravenhage.
J. H. VAN BALEN, 's Gravenhage.
A. H. L. BADINGS, Amsterdam.
Mr. J. E. BANCK, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. A. J. A. BAUD, 's Gravenhage.
Dr. A. BAUDUIN, 's Gravenhage.
Mr. W. H. DE BEAUFORT, Leusden.
Mr. G. BELINFANTE, 's Gravenhage.
Mr. P. VAN BEMMELEN, Arnhem.
Mr. W. B. BERGSMA, Leiden.
J. A. BIENFAIT, Amsterdam.
Mr. A. J. E. A. BIK, Amsterdam.
C. BINNIE, Deventer.
J. J. BLANKENHAGEN, 's Gravenhage.
L. TH. BLASIUS, 's Gravenhage.
P. G. VAN BLOEMEN WAANDERS, 's Hage.
P. A. M. BOELE VAN HENSBROEK, 's Hage.
J. BOISSEVAIN, Amsterdam.
H. J. BOOL, Leiden.
P. G. BOOMS, 's Gravenhage.
Mr. W. C. BORSIUS, Middelburg.
J. F. R. S. VAN DEN BOSSCHE, Rijswijk.
C. BOSSCHER, Amsterdam.
Mr. L. DE FILLIETTAZ BOUSQUET, 's Hage.
Mr. W. à BRAKEL REIGER, 's Hage.
Jhr. Mr. W. M. DE BRAUW, 's Hage.
J. A. VAN DEN BROEK, Delft.
Dr. A. BRUINSING, Noord Schermer.
P. J. BUYSKES, 's Gravenhage.
Mr. C. E. J. Graaf VAN BYLANDT, 's Hage.
W. G. C. BYVANCK, Leiden.
A. M. CHUMACEIRO AZ., 's Hage.
J. L. CLUIJSENAER, Utrecht.
Mr. S. COHEN, Amsterdam.
Mr. F. B. CONINCK LIEFSTING, 's Hage.
D. CORDES, Amsterdam.
Prof. Mr. P. W. A. CORT VAN DER LINDEN, Groningen.
Mr. J. COUPERUS, 's Gravenhage.
P. VAN DER CRAB, Loenen a/d Vecht.
Mr. E. J. J. B. CREMERS, 's Gravenhage.
G. C. DAUM, 's Gravenhage.
Mr. W. K. Baron VAN DEDEM, Hoorn.
S. VAN DEVENTER, 's Gravenhage.
J. S. A. VAN DISSEL, Delft.
H. M. VAN DORP, Haarlem.
Dr. G. J. DOZY, Leiden.
Dr. F. A. C. DUMONTIER, 's Gravenhage.
R. VAN ECK, Breda.
C. A. ECKSTEIN, 's Gravenhage.
C. P. VAN EEGHEN, Amsterdam.
Kolonel A. W. EGTER VAN WISSEKERKE, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. W. C. A. ELOUT VAN SOETERWOUDE, 's Gravenhage.
Mr. A. J. VAN EMDEN, 's Gravenhage.
Mr. E. A. VAN EMDEN, Breda.
H. E. D. ENGELHARD, 's Gravenhage.
R. EVERWIJN, Nijmegen.
Jhr. Mr. F. I. J. VAN EYSINGA, Leeuwarden.
P. FRAISSINET, Amsterdam.
F. G. GEERLING, 's Gravenhage.
Mr. J. J. VAN GENNEP, Rotterdam.
Jhr. Mr. W. T. GEVERS DEYNOOT Jr., 's Gravenhage.
A. R. W. GEY VAN PITTIUS, 's Gravenhage.
Prof. Dr. M. J. DE GOEJE, Leiden.
Jhr. C. J. GOLDMAN, 's Gravenhage.
Prof. J. R. P. F. GONGGRIJP, Delft.
G. F. H. H. GONGGRIJP, Delft.
P. R. GOUDSCHAAL, Leeuwarden.
Mr. G. J. GRASHUIS, Leiden.
J. GROLL, Leiden.
CORN. DE GROOT, 's Gravenhage.

J. H. DE GROOT, 's Gravenhage.
J. J. M. DE GROOT, 's Gravenhage.
Jhr. C. DE GIJSELAAR, 's Gravenhage.
Mr. H. F. L. HAMELBERG, Arnhem.
Mr. G. G. VAN HARENCARSPEL, 's Hage.
Jhr. C. HARTSEN, Amsterdam.
J. J. HASSELMAN, 's Gravenhage.
Mr. J. HEEMSKERK AZ., 's Gravenhage.
Mr. A. HEEMSKERK AZ., Zierikzee.
B. HELDRING, Amsterdam.
Mr. G. T. H. HENNY, 's Gravenhage.
Mr. J. E. HENNY, Amsterdam.
Mr. W. A. HENNY, Arnhem.
J. K. VAN DER HEIJDEN, 's Gravenhage.
F. E. HEIJNEN, Rotterdam.
H. HIEBINK, Zutfen.
H. P. HOEVENAAR VAN GELDROP, 's Hage.
N. HOFSTEDE, 's Gravenhage.
Prof. Dr. J. J. DE HOLLANDER, Breda.
G. DU RIJ VAN BEEST HOLLE, 's Hage.
Dr. M. TH. HOUTSMA, Leiden.
J. HUDIG DZ., Amsterdam.
H. C. HUMME, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. J. HUYDECOPER VAN MAARSSEVEEN, Maarsseveen.
H. A. INSINGER, Baarn.
Mr. E. H. 's JACOB, Utrecht.
P. W. JANSEN, Amsterdam.
C. A. J. L. JEEKEL.
Dr. F. A. JENTINK, Leiden.
C. J. M. JONGKINDT CONINCK, Wageningen.
A. C. JOOSTEN, Amsterdam.
Prof. Dr. A. W. T. JUYNBOLL, Delft.
Mr. W. VAN DER KAAIJ, Leiden.
Prof. Dr. C. M. KAN, Amsterdam.
Prof. Dr. H. KERN, Leiden.
C. E. VAN KESTEREN, 's Gravenhage.
Mr. L. W. C. KEUCHENIUS, 's Hage.
W. F. VAN ERP TAALMAN KIP, 's Hage.
H. C. KLINKERT, Leiden.
J. H. P. E. KNIPHORST, 's Gravenhage.
J. C. DE KOCK VAN LEEUWEN, 's Hage.
J. DE KOO, Amsterdam.
P. J. KOOREMAN, Leiden.
G. J. VAN KOOTEN, 's Gravenhage.
H. T. KRABBE, 's Gravenhage.
J. A. KRUIJT, Djeddah.
J. KUYPER HZN., 's Gravenhage.
N. D. LAMMERS VAN TOORENBURG, 's Hage.
Mr. J. W. VAN LANSBERGE, Brummen.
Mr. H. O. VAN DER LINDEN, Dordrecht.
E. H. LASONDER, Utrecht.
Prof. Mr. P. A. VAN DER LITH, Leiden.
S. LOCKER DE BRUIJNE, 's Gravenhage.
Mr. H. HOPE LOUDON, 's Gravenhage.
Prof. Mr. J. DE LOUTER, Utrecht.
D. MAARSCHALK, 's Gravenhage.
Mr. J. C. DE MAREZ OYENS, 's Gravenhage.
Prof. Dr. K. MARTIN, Leiden.
Dr. B. F. MATTHES, 's Gravenhage.
Mr. W. C. MEES, Amsterdam.
Mr. F. ALTING MEES, 's Gravenhage.
Prof. J. J. MEINSMA, Delft.
L. J. J. MICHIELSEN, 's Gravenhage.
J. MILLARD, 's Gravenhage.
Mr. C. J. F. MIRANDOLLE, Haarlem.
J. F. F. MOET, 's Gravenhage.
E. P. D. DE MONCHY, Amsterdam.
Dr. K. W. M. MONTIJN, Schiedam.
H. F. MORBOTTER, 's Hage.
H. MULLER SZN., Rotterdam.
Mr. S. C. W. J. VAN MUSSCHENBOEK, Leiden.
A. D. VAN DER GON NETSCHER, 's Hage.
P. M. NETSCHER, 's Gravenhage.
Prof. G. K. NIEMANN, Delft.
Jhr. Mr. O. E. VAN NISPEN, 's Hage.
M. NIJHOFF, 's Gravenhage.
Mr. O. W. STAR NUMAN, 's Gravenhage.
A. P. M. VAN OORDT, Leiden.
H. J. OOSTING, Zwolle.
H. OSTEN, 's Gravenhage.
Mr. T. T. PAHUD DE MORTANGES, Arnhem.
W. PAHUD DE MORTANGES, 's Hage.

Jhr. Mr. E. VAN PANHUYS, 's Hage.
Mr. J. G. PATIJN, 's Gravenhage.
Mr. D. L. F. DE PAULY, 's Gravenhage.
M. P. PELS, Amsterdam.
Mr. P. M. C. PELS RIJKEN, Arnhem.
M. T. H. PERELAER, 's Gravenhage.
Prof. Mr. N. G. PIERSON, Amsterdam.
Prof. Dr. J. PIJNAPPEL GZN., Leiden.
W. PLEYTE, Leiden.
Dr. FRANÇOIS P. L. POLLEN, Scheveningen.
A. POMPE, Breda.
Jhr. P. POMPE VAN MEERDERVOORT, 's Gravenhage.
N. W. POSTHUMUS, Amsterdam.
H. J. PRINS, 's Gravenhage.
A. S. PRANSEN VAN DE PUTTE, 's Hage.
Jhr. Mr. J. K. W. QUARLES VAN UFFORD, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. W. VAN RAPPARD, 's Hage.
E. A. VAN RHEDE VAN DER KLOOT, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. G. C. J. VAN REENEN, 's Hage.
O. VAN REES, 's Gravenhage,
Dr. W. N. DU RIEU, Leiden.
Jhr. Mr. J. ROËLL, 's Gravenhage.
G. F. C. ROSE, 's Gravenhage.
J. W. ROSKES, Rotterdam.
C. RUEB CZ., Rotterdam.
Dr. E. VAN RIJCKEVORSEL, Rotterdam.
R. G. DE SEYFF, Wiesbaden.
W. SCHAGEN VAN LEEUWEN, Delft.
Mr. J. C. J. VAN DER SCHALK, Noordwijk-Binnen.
D. SCHELTEMA, Haarlem.
G. SCHIMPF, 's Gravenhage.
Prof. Dr. G. SCHLEGEL, Leiden.
Prof. H. SCHLEGEL, Leiden.
J. F. F. SCHNEIDER, Delft.
Dr. J. SEMMELINK, 's Gravenhage.
Mr. L. SERRURIER, Leiden.
A. M. SERVATIUS, Terwolde bij Deventer.
Mr. C. J. SICKESZ, Laren.
Jhr. Mr. W. SIX, 's Gravenhage.
Jhr. J. D. SIX, 's Gravenhage.
Mr. L. A. J. W. Baron SLOET VAN DE BEELE, Arnhem.
Dr. H. SMEDING, Haarlem.
JOH. F. SNELLEMAN, Rotterdam.
Dr. C. SNOUCK HURGRONJE, Leiden.
Prof. J. SPANJAARD, Delft.
Dr. J. S. SPEIJER, Amsterdam.
Jhr. Mr. V. DE STUERS, 's Gravenhage.
P. SWAAN, 's Gravenhage.
Jhr. C. A. VAN SYPESTEIJN, 's Gravenhage.
A. W. SIJTHOFF, Leiden.
Mr. J. P. R. TAK VAN POORTVLIET, 's Hage.
P. E. TEGELBERG, Amsterdam.
Mr. G. VAN TIENHOVEN, Amsterdam.
Mr. J. W. TYDEMAN JR., Amsterdam.
N. TRAKRANEN, Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. P. VALETON, Groningen.
Mr. S. A. VENING MEINESZ, Rotterdam.
Mr. PH. H. VERBEEK, 's Gravenhage.
H. VERPLOEGH, 's Gravenhage.
J. J. W. E. VERSTEGE, 's Gravenhage.
D. D. VETH, Amsterdam.
T. P. VIRULY, Leiden.
C. A. M. VAN VLIET, 's Gravenhage.
Dr. J. VAN DER VLIET, Haarlem.
B. R. F. VAN VLIJMEN, Nijmegen.
J. DE VOGEL, 's Gravenhage.
JOOST VAN VOLLENHOVEN, Rotterdam.
Mr. J. A. G. Baron DE VOS VAN STEENWIJK, Utrecht.
Prof. A. C. VREEDE, Leiden.
E. DE WAAL, 's Gravenhage.
W. A. VAN WALCHEREN, 's Gravenhage.
Dr. S. J. WARREN, Dordrecht.
A. E. WASZKLEWICZ, 's Gravenhage.
A. W. P. WEITZEL, 's Gravenhage.
G. P. WESTERMAN, Amsterdam.
L. WESSELS.
Jhr. H. O. WICHERS, 's Gravenhage.
C. F. W. WICHERS VAN KERCHEM, Leiden.

Prof. Dr. C. E. A. WICHMANN, Utrecht.
G. B. T. WIGGERS VAN KERCHEM, 's Hage.
WILLEM WIJT, Rotterdam.
G. A. WILKEN, Leiden.
J. WOLBERS, Utrecht.
R. ARENDSEN DE WOLFF, 's Gravenhage.
D. G. E. WOLTERBEEK MULLER, Voorburg.
J. WÜSTE, Amsterdam.
Jhr. Mr. H. C. VAN DER WIJCK, 's Hage.
Jhr. Mr. H. VAN DER WIJCK, 's Hage.
Dr. TH. CH. L. WIJNMALEN, 's Hage.
S. B. ZEVERIJN, Amsterdam.

CORRESPONDEERENDE LEDEN.

C. H. B. VON ROSENBERG, 's Gravenhage.
P. A. TIELE, Utrecht.
J. C. NEURDENBURG, Rotterdam.
A. J. C. GEERTS, Yokohama.

NEDERLANDSCH OOST-INDIË.

DONATEUR.

F. 's JACOB, Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië, Batavia.

GEWONE LEDEN.

G. C. D'ABO, Landhuurder, Batoe Djamoes (Soerakarta).
J. A. AECKERLIN, Secretaris van de residentie Benkoelen (Sumatra).
J. E. ALBRECHT, President van de Weeskamer, Bibliothecaris v. h. Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Batavia.
Jhr. F. H. P. VAN ALPHEN, Kommandant van de Zeemacht in N.-I., Batavia.
H. M. ANDRÉE WILTENS, Vice-president van den Raad van Ned.-Indië, Batavia.
Mr. N. P. VAN DEN BERG, President van de Javasche Bank, Batavia.
Mr. L. W. C. VAN DEN BERG, Ambtenaar voor de Inlandsche talen, Commissaris van het Instituut.
J. BODDÉ, Zendeling Koemelemboeai, Minahassa.
E. BOSCH, Assistent-resident voor de policie, Padang (Sumatra's Westkust).
J. A. H. BREYMANN, controleur te Banding Agoeng (Palembang).
W. F. VAN CHARANTE, President van het Liefdadigheids-gesticht enz. te Depok (Buitenzorg).
Mr. J. A. VAN DER CHIJS, Ambtenaar belast met het toezicht over 't archief, Batavia.
Mr. J. W. F. COHEN STUART, Advocaat, Semarang.
A. J. W. VAN DELDEN, Directeur van de Spaarbank, Batavia.
J. A. DEZENTJE, *Landhuurder, Ampal, residentie Soerakarta.

S. VAN DISSEL, Inspecteur van het inlandsch onderwijs, Batavia.

P. VAN DIJK, Hoofdmijningenieur, Batavia.

Mr. J. W. ESSERS, Raadsheer in het Hooggerechtshof, Batavia.

P. FOCKENS JR., Controleur 2e klasse, Krawang.

D. GERTH VAN WIJK, Leeraar in de Maleische taal, Commissaris van het Instituut, Batavia.

Dr. J. H. F. SOLLEWYN GELPKE, Hoofd-inspecteur der kultures, Buitenzorg.

W. P. GROENEVELDT, Secretaris van het Dep. onderwijs enz., Batavia.

N. GRAAFLAND, Directeur der Kweekschool, Tanawangko (Menado).

Dr. J. G. H. GUNNING, Ambtenaar inlandsche talen, Soerakarta.

Dr. C. GUTTELING, Geneesheer, Batavia.

Mr. J. A. HAAKMAN, Redacteur Bat. Handelsblad, Batavia.

J. HABBEMA, Hoofdonderwijzer, Amboina.

L. K. HARMSEN, Hoofdonderwijzer te Padang Sidempoean, Tapanoeli.

G. J. HARREBOMÉE, Controleur 1e klasse te Kotan Nopan (afd. Rau, Sumatra's Weskust).

A. E. HARTHOORN, Leeraar in de Indische taal-, land- en volkenkunde, Batavia.

A. L. VAN HASSELT, Referendaris Algemeene Secretarie, Batavia.

E. VAN HEUCKELUM, Assist.-resident te Padang Sidempoean (Sumatra's Westkust).

A. HEIJTING, Resident van Kadoe, Magelang.

Dr. P. HEIJTING, Predikant te Poerworedjo.

A. HOETINK, Tolk voor de Chineesche taal te Deli Médan (Sumatra's Oostkust).

G. W. W. C. Baron VAN HOEVELL, Controleur 1e klasse te Kajoetanam, afd. Priaman (Sumatra's Westkust).

W. HOEZOO, Zendeling, Semarang.

Dr. J. W. HOFFMANN, Geneesheer, Buitenzorg.

K. F. HOLLE, Adviseur, Waspada (Preanger Regentschappen).

Jhr. H. W. F. HORA SICCAMA, Resident, Batavia.

Dr. D. W. HORST, Controleur 1e klasse, Benkoelen.

F. A. JANSZ, Zendeling-leeraar, Depok.

Mr. T. H. DER KINDEREN, Lid van den Raad van Ned.-Indië, Batavia.

J. KNEBEL, Controleur 1e klasse, Pasoeroean.

Jhr. W. H. W. DE KOCK, Secretaris van de Padangsche Bovenlanden, Fort de Kock.

G. P. J. VAN KOETSVELD, Secretaris voor de inlandsche zaken, Makassar.

J. KREEMER, Zendeling-leeraar, Malang (Pasoeroean).

R. C. KROESEN, Resident van Bengkalis, Oostkust van Sumatra.

L. CH. KRUIJFF, Notaris, Probolinggo.

J. C. KUMMER, Adjunct-inspecteur van het inlandsch onderwijs, Magelang.

Mr. H. KUNEMAN, Chef der afdeeling Statistiek ter Algemeene Secretarie, Batavia.

K. F. H. VAN LANGEN, assistent-resident ter Westkust van Atjeh (Analaboe).

C. H. M. LEROUX, Controleur 1e klasse te Medan, afd. Deli (Oostkust van Sumatra).

Mr. H. D. *LEVYSSOHN NORMAN, Lid van den Raad* van Indie, Batavia.

Dr. W. VAN LINGEN, Predikant te Pekalongan.

H. L. C. TE MECHELEN, Assistent-resident van Djoewana, Japara.

J. W. MIDDELBURG, Assistent-resident van Bangkallang, Madura.

J. J. NAEFF, Controleur 1e klasse, Sipirok (Sumatra's Westkust).

C. VAN DER GON NETSCHER, Assistent-resident, Panaroekan (Besoeki).

J. H. PANNEKOEK, Algemeene Secretaris, Buitenzorg.

Mr. M. C. PIEPERS, Raadsheer in het Hoog-Gerechtshof, Batavia.

C. POENSEN, Zendeling-leeraar, Kedirie.

H. E. PRINS, Predikant te Serang.

A. PRUYS VAN DER HOEVEN, laatst Gouverneur van Atjeh, Batavia.

RADEN ADIPATI ARIA KOESOEMA DININGRAT, Galoeh.

RADEN ADIPATI ARIA SOERIA DI REDJA, Cheribon.

RADEN ADIPATI ARIO TJOKRO NEGORO, Oud-Regent van Sidoardjo.

RADEN ADIPATI SOSRO NEGORO, Rijksbestuurder van Soerakarta.

RADEN MAS ADIPATI ARIO TJONDRONEGORO, Brebes.

RADEN MAS ISMANGOEN DANOE WINOTO, Adjunct-inspecteur van het Inlandsch onderwijs, Probolinggo.

RADEN MAS TOEMENGGOENG PANDJI ADININGRAT, Regent van Demak.

H. A. P. H. RAVENSWAAIJ, chef der boekhandelaarsfirma G. C. T. van Dorp & Co., Samarang.

Mr. F. G. A. REITZ, President van den Landraad te Ngawi (residentie Madioen).

J. G. F. RIEDEL, Resident, Amboina.

Dr. H. M. D. VAN RIEMSDIJK, Fort de Kock.

Dr. L. W. G. DE ROO, Inspecteur van Financiën, Batavia.

J. M. ROSKOPF, Inspecteur van het lager onderwijs, Semarang.

B. J. E. ROSKOTT, Assistent-resident Tebing Tinggi (Palembang).

B. SCHAGEN VAN SOELEN, Lid van de Algemeene Rekenkamer, Batavia.

L. W. TH. SCHMIDT, Hoofdonderwijzer, Makassar.

K. L. VAN SCHOUWENBURG, Directeur Hoogere Burgerschool, Semarang.

L. F. TEIJL SCHUITEMAKER, Hoofdonderwijzer, aan de kweekschool te Probolinggo.

J. F. H. SCHULTZ, Controleur 1e klasse, Manna te Benkoelen.

W. H. SENN VAN BASEL, Serang (Bantam).

B. SMISSAERT, Assistent-resident van Sidajoe (Soerabaja).

A. SOL, Resident te Atjeh.

A. J. SPAAN, Resident te Serang (Bantam).

J. P. SPRENGER VAN EIJK, Lid van den Raad van Ned.-Indië, Batavia.

Dr. N. P. VAN DER STOK, Geneesheer, Buitenzorg.

Mr. W. STORTENBEKER JR., Directeur van het Dep. van Onderwijs, Nijverheid en Eeredienst, Batavia.

H. N. STUART, Tolk voor de Chineesche taal, Makassar.

Mr. J. E. DE STURLER, Ambtenaar ter Algemeene Secretarie, Batavia.

P. F. LAGING TOBIAS, Gouverneur van Atjeh.

VAN DER TOORN, Hoofdonderwijzer, Fort de Kock (Padangsche Bovenlanden).
ISS, Controleur te Sidjoendjoeng (Sumatra's Westkust).
M. VERBEEK, Ingenieur 1e klasse, Buitenzorg.
A. W. C. VERWEIJ, President van den landraad, Batavia.
VAN VLEUTEN, Resident van de Preanger-Regentschappen (Bandong).
LEMANN VOGET, Predikant, Batavia.
G. VOSMAER, Assistent-resident van Blinjoe, Bangka.
VON DE WALL, Batavia.
J. WENNEKER, Pastoor, Medan (Deli).
B. WISELIUS, Assistent-resident voor de politie, Semarang.
ITBOLS FEUGEN, Controleur 1e klasse, Karimon (Riouw).

LIJST

DER

BINNEN- EN BUITENLANDSCHE ACADEMIËN, GELEERDE GENOOTSCHAPPEN EN INSTELLINGEN,

WAARMEDE HET KONINKLIJK INSTITUUT DOOR RUILING DER UITGEGEVEN WERKEN IN VERBINDING IS.

NEDERLAND.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen, te Amsterdam.
Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.
Aardrijkskundig Genootschap, gevestigd te Amsterdam.
Vereeniging voor de Statistiek in Nederland, te Amsterdam.
Nederlandsch Bijbelgenootschap, te Amsterdam.
Redactie van het Tijdschrift „De Rijnsche Zending. Tijdschrift ter bevordering van het Cristendom in Nederlandsch-Indië" (Adres: de heer J. P. G. Westhoff, Amsterdam.)
Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid, te Haarlem.
Bibliotheek der Rijks-Universiteit, te Leiden.
Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, te Leiden.
Koninklijke Bibliotheek, te 's Gravenhage.
Koninklijk Instituut van Ingenieurs, te 's Gravenhage.
Indisch Genootschap, te 's Gravenhage.
Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht.
Koninklijk Nederlandsch Meteorologisch Instituut, te Utrecht.
Utrechtsche Zendingsvereeniging, te Utrecht.
Nederlandsche Zendelinggenootschap (Director Dr. J. C. Neurdenburg), te Rotterdam.
Nederlandsche Zendingsvereeniging (Director R. Coolsma), te Rotterdam.

OOST-INDIË.

Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, te Batavia.
Koninklijke Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch-Indië, te Batavia.
Vereeniging tot bevordering der geneeskundige wetenschappen in Nederlandsch-Indië, te Batavia.

Koninklijk Instituut van Ingenieurs, afd. Nederl.-Indië, te Batavia.
Maatschappij van Nijverheid en Landbouw in Nederl.-Indië, te Batavia.
Indisch Landbouw-Genootschap, te Semarang.
Indisch Aardrijkskundig Genootschap, te Semarang.
Redactie van het Indisch Militair Tijdschrift, te Batavia, Redacteur W. J. J. Ramaer, kapitein infanterie.

BELGIË.

Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, te Brussel.
Société Belge de géographie, te Brussel.
Société de Géographie d'Anvers, te Antwerpen.

FRANKRIJK.

Société de géographie de Paris, te Parijs.
Institution Ethnographique, te Parijs.
Société d'ethnographie, te Parijs.
Société Académique Indo-Chinoise, te Parijs.
Société des études Japonaises, Chinoises, Tartares et Indo-Chinoises te Parijs.
Athénée Oriental, te Parijs.
Société des études coloniales et maritimes, te Parijs.
Muséum d'histoire naturelle, te Parijs.
École spéciale des langues Orientales vivantes, te Parijs.
Redactie van L'Explorateur, Redacteur P. Tournafond, Parijs.
Société de géographie commerciale de Bordeaux, te Bordeaux.
Société de géographie de Lyon, te Lyon.
Union géographique du Nord de la France, te Douai.
Société normande de géographie, te Rouaan.

SPANJE EN PORTUGAL.

Sociedad geográfica de Madrid, te Madrid.
Sociedade de geographia de Lisboa, te Lissabon.
Sociedade de geographia commercial do Porto, te Porto.
Sociedade Portuense de geographia, te Porto.
Real Academia de Sciencias de Lisboa, te Lissabon.

ITALIË.

Reale Accademia dei Lincei, te Rome.
Reale Instituto di Scienze e Lettere, te Milaan.
Museo civico di storia naturale di Genova, te Genua.
Redactie van het Tijdschrift Cosmos, Redacteur Guido Cora, Turijn.

RUSLAND, ZWEDEN EN NOORWEGEN.

Académie Impériale des Sciences, te St. Petersburg.
Société Impériale géographique de Russie, te St. Petersburg.
L'Université royale de Norvège, te Christiania.

ZWITSERLAND, DUITSCHLAND, OOSTENRIJK.

Geographische Gesellschaft in Bern, te Bern.
Institut géographique international, te Bern.
Königlich Preussische Akademie der Wissenschaften, te Berlijn.
Gesellschaft für Erdkunde, te Berlijn.
Verein für Erdkunde, te Dresden.
Verein für Erdkunde, te Cassel.
Verein für Erdkunde, te Metz.
Königl. Gesellschaft der Wissenschaften, te Göttingen.
Verein für Erdkunde, te Halle an der Saale.
Deutsche Morgenländische Gesellschaft, te Leipzig.
Königliche Academie der Wissenschaften, te München.
De Redactie van het Zeitschrift für wissenschaftliche Geographie (Red. J. I. Kettler), Karlsruhe.
Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, te Weenen.
Anthropologische Gesellschaft, te Weenen.
Redactie van de Oesterr. Monatschrift für den Orient, te Weenen. Red. A. Baron von Scala.

ENGELAND, BRITSCH-INDIË, CHINA, AUSTRALIË.

India Office, te Londen.
Royal Asiatic Society, te Londen.
Royal geographical Society, te Londen.
Redactie van de „Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography." (Clements R. Markham, te Londen.)
Asiatic Society of Bengal, te Calcutta.
Straits Branch of the Royal Asiatic Society, te Singapore.
Ceylon Branch of the Royal Asiatic Society, te Ceylon.
North China Branch of the Royal Asiatic Society, te Shanghay.
Public Library of Victoria, te Melbourne.
Royal Society of Victoria, te Melbourne.
Tokio Geographical Society, te Tokio, Japan.

AMERIKA.

American geographical Society, te New-York.
Smithsonian Institution, te Washington.
American Academy of Arts and Sciences, te Boston.
Sociedad Mexicana de geografia y estadistica, te Mexico.

237STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 20 JANUARI 1883.

Tegenwoordig de heeren Kern (Voorzitter), Kniphorst (Penningmeester), Wijnmalen (Secretaris), Weitzel, Humme, Lammers van Toorenburg, Niemann, Juynboll, Van der Gon Netscher en Bool. Afwezig de heeren van Goltstein en Quarles van Ufford, eerstgenoemde met kennisgeving.

De notulen van het verhandelde in de vorige Vergadering worden gelezen en, met eenige wijzigingen, goedgekeurd.

Door den Secretaris-Bibliothecaris wordt opgave gedaan van de sedert de vorige Vergadering ontvangen boekwerken, in verband waarmede medegedeeld wordt een schrijven van den Minister van Binnenlandsche Zaken, van 9 December 1882, n°. 3463, afd. K. en W., ten geleide van negen pakketten boeken, voor het Instituut bestemd, en van de Fransche Commissie voor Internationale ruilingen uit Parijs ontvangen.

Plaatsing der boeken in de Bibliotheek.

Verder wordt medegedeeld de ontvangst van de volgende missives:

1°. van den heer Joh. Arn. Aeckerlin te Benkoelen, van 27 October 1882, houdende kennisgeving van de aanvaarding van het lidmaatschap.

2°. van de heeren C. I. C. H. M. Denie, te 's Graven-

hage, en Prof. H. Behrens, te Delft, verzoekende van de ledenlijst te worden afgevoerd.

3°. van den Directeur van het Muséum d'Historie Naturelle te Parijs, houdende dankbetuiging voor den ontvangst van het eerste gedeelte van Bock's Reisverhaal met atlas.

4°. van den Minister van Koloniën, van den 19den Januari jl. Lett. A[1], n°. 33, waarbij, naar aanleiding van het schrijven van het Instituuts-Bestuur van den 2den Januari jl. n°. 1775, wordt medegedeeld, dat omtrent het daarbij gedane verzoek tot overneming der nog in Indië aanwezige exemplaren der „Babad Tanah Djawi" in overleg wordt getreden met den Gouverneur-Generaal van Nederl. Indië.

Al deze missives worden voor kennisgeving aangenomen.

5°. van het lid S. van Deventer, te 's Gravenhage, houdende mededeeling, dat er aan zijne verzameling van de Bijdragen van het Instituut enkele jaargangen ontbreken, met verzoek hem wel te willen inlichten omtrent de wijze waarop hij in het bezit daarvan zou kunnen worden gesteld.
Gehoord de inlichtingen van den Secretaris, wordt overeenkomstig zijn voorstel, besloten den heer van Deventer, die van den aanvang af lid van het Instituut is geweest, de door hem opgegeven ontbrekende jaargangen der Bijdragen te verstrekken, voor zoover althans dit nog doenlijk blijkt.

De Penningmeester brengt ter tafel de rekening en verantwoording van het door hem gevoerd financiëel beheer over 1882. In handen gesteld eener Commissie, bestaande uit de heeren Bool en Humme, met verzoek in de volgende vergadernig het Bestuur daaromtrent te dienen van bericht en raad.

De Secretaris geeft hierna eenige inlichtingen omtrent den druk der Bijdragen en der afzonderlijke werken, tot de uitgave waarvan vanwege het Instituut werd besloten. Wat de

238STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 17 FEBRUARI 1883.

Tegenwoordig de heeren Kern (Voorzitter), Kniphorst (Penningmeester), Wijnmalen (Secretaris), Quarles van Ufford, Weitzel, Lammers van Toorenburg, Humme, Bool, Juynboll en Niemann.

Afwezig de heeren van Goltstein en van der Gon Netscher, met kennisgeving.

De notulen van het verhandelde in de vorige Vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Mededeeling wordt gedaan van de ingekomen boekwerken, waarna worden voorgelezen:

1°. eene circulaire van de heeren Holtz & C°., uitgevers van „de Amsterdammer, Dagblad voor Nederland", houdende verzoek tot het nemen van een abonnement op gemeld blad, waarin tweemaal 's weeks telegrammen uit Ned. Indië zullen voorkomen en dat bijzonderheden zal bevatten omtrent de producten, wisselkoersen, vrachten, import-artikelen, enz.

2°. een gedrukt programma van de te houden algemeene vergadering van de Societatea Geografica Romana.

3°. eene circulaire van het Bestuur van het Verein für Erdkunde, te Dresden, meldende dat de uitgave van het XVIIIe, XIXe en XXe Jahresbericht, welke door verschillende omstadingheden is vertraagd, in den loop dezes jaars kan worden verwacht, terwijl men zich voor de voortduring van het letterkundig verkeer aanbevolen houdt.

4°. eene circulaire van het Comité Anonnéen du Centenaire Montgolfier, houdende verzoek om medewerking tot het oprichten van een gedenkteeken ter eere van de gebroeders Joseph en Étienne Montgolfier.

Al deze circulaires worden voor kennisgeving aangenomen.

5°. eene missive van den Secretaris van het Verein für Erdkunde zu Leipzig, houdende mededeeling dat er geen volledig exemplaar van de Jahresberichten en Mittheilungen meer beschikbaar is, terwijl men echter bereid is de jaargangen 1861 tot 1880, met uitzondering van den jaargang 1869, toe te zenden.

Wordt besloten van dit aanbod dankbaar gebruik te maken.

6°. Missives van de heeren F. de Bas, te 's Gravenhage, en S. J. Spanjaard Jr., te Amsterdam, verzoekende afgevoerd te worden van de lijst der leden van het Instituut.

Hiervan zal aanteekening worden gehouden.

Door de Commissie, bestaande uit de heeren Bool en Humme, en belast met het nazien der rekening en verantwoording van den Penningmeester over het dienstjaar 1882, wordt, bij monde van laatstgenoemde, rapport uitgebracht. De Commissie heeft de rekening zorgvuldig nagegaan, haar met de aanwezige gegevens vergeleken en volkomen in orde bevonden, weswege zij voorstelt ze goed te keuren, onder dankbetuiging aan den Penningmeester voor het door hem gevoerd beheer.

Dienovereenkomstig wordt besloten, terwijl, ingevolge het laatste lid van art. 4 van het Huishoudelijk Reglement, goedgekeurd wordt de rekening in handen te stellen van twee gewone leden die op de Algemeene Vergadering daarover verslag uitbrengen. Daartoe worden aangewezen de heeren leden F. G. van Bloemen Waanders en J. H. de Groot, beiden te 's Gravenhage.

Door den Secretaris wordt ter tafel gebracht het jaarlijksch verslag, dat vanwege het Bestuur door hem zal moeten worden voorgedragen in de a. s. Algemeene Vergadering.

Na eenige wijzigingen wordt het goedgekeurd.

De Secretaris herinnert der Vergadering dat reeds in het vorige jaar het besluit werd genomen dat het Instituut zou deelnemen aan de a. s. Internationale Koloniale en Uitvoer-

handel-Tentoonstelling te Amsterdam. Daar het tijdstip van inzending der ten toon te stellen voorwerpen nadert en daarvan opgave moet worden gedaan, onderwerpt hij aan het oordeel van het Bestuur de vraag, of het niet wenschelijk zou zijn in de eerste plaats een volledig exemplaar der Bijdragen en afzonderlijke Werken te zenden, daaraan voorts toe te voegen de geologische kaart van Java door Junghuhn, bijgewerkt door de Ingenieurs van het mijnwezen in N.-I., terwijl men er eindelijk prijs op stelt, dat een klein stel handschriften van verschillende soort worde tentoongesteld.

Een en ander wordt, na gedachtenwisseling, goedgekeurd en den Secretaris de zorg voor de inzending opgedragen.

De Vergadering gaat hierna over tot het opmaken van drietallen, welke aan de aanstaande Algemeene Vergadering zullen worden aangeboden, ten einde daaruit eene keuze te doen ter vervulling van drie vacatures in het Bestuur ten gevolge der periodieke aftreding van de heeren Van Goltstein, Lammers van Toorenburg en van der Gon Netscher.

Na gedachtenwisseling wordt besloten voor te dragen:

in de plaats van den onder-voorzitter mr. W. Baron Van Goltstein, de heeren: mr. S. J. C. W. van Musschenbroek, mr. L. Serrurier en G. A. Wilken, allen te Leiden;

in de plaats van den heer A. D. van der Gon Netscher, de heeren: Dr. B. F. Matthes te 's Gravenhage, Prof. Dr. G. Schlegel en Prof. Dr. K. Martin, te Leiden; en

in de plaats van den heer N. D. Lammers van Toorenburg, de heeren: S. van Deventer, P. J. B. C. Robidé van der Aa, te 's Gravenhage, en mr. W. B. Bergsma, te Leiden.

Tot nieuwe leden worden benoemd de heeren:

Jhr. F. H. P. van Alphen, Schout bij nacht, Kommandant van de Zeemacht in Indië, te 's Gravenhage.

J. H. van Balen, Letterkundige, te 's Gravenhage.

J. S. A. van Dissel, tijdelijk lector en privaat-docent aan de instelling van onderwijs in de taal-, land- en volkenkunde *van* N. J. te Delft.

H. E. D. Engelhard, Controleur 1e klasse bij het Binn. Bestuur buiten Java en Madoera, thans te 's Gravenhage.

A. R. W. Gey van Pittius, Luitenant-Kolonel bij den Generalen staf van het leger in N. I., te 's Gravenhage.

Mr. G. A. van Hamel, Hoogleeraar aan de Universiteit te Amsterdam.

K. van der Heijden, Gep. Luit. Generaal van het O. I. leger, te 's Gravenhage.

J. de Koo, Hoofdredacteur van het Dagblad „de Amsterdammer", te Amsterdam.

P. J. Kooreman, Controleur 1e klasse bij het Binnenl. Bestuur op de buitenbezittingen, m. v., te Leiden.

K. F. H. van Langen, assistent-resident ter Westkust van Atjeh (Analaboe).

E. H. Lasonder, Hoogleeraar in de Godgeleeerdheid te Utrecht.

Mr. F. B. Coninck Liefsting, Vice-president van den Hoogen Raad der Nederlanden, te 's Gravenhage.

Mr. J. C. de Marez Oijens, Referendaris bij het Departement van koloniën, te 's Gravenhage.

P. M. Netscher, Generaal-Majoor, Inspecteur over het militair onderwijs, te 's Gravenhage.

S. J. Osten, Gep. Majoor van het O. I. leger, te 's Gravenhage.

Dr. H. J. A. M. Schaepman, Lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal, te Rijsenburg (Driebergen).

J. J. van Santen, Directeur van de Ned. Indische Handelsbank, te Amsterdam.

G. P. Schimpf, Gep. Luit.-Generaal van het O. I. leger te 's Gravenhage.

Dr. J. Semmelink, Dir. Officier van Gezondheid 1e klasse, in N. I., m. v. te 's Gravenhage.

Dr. F. R. Suringar, Hoogl. aan de Universiteit te Leiden.

Jhr. C. A. van Sypesteyn, oud Goeverneur van Suriname, te 's Gravenhage.

A. W. Sijthoff, Uitgever te Leiden.

P. E. Tegelberg, Directeur van de Stoomvaart-Maatschappij Nederland, te Amsterdam.

Mr. Ph. H. Verbeek, Referendaris bij het Dep. van koloniën, afdeeling West-Indië, te 's Gravenhage.
J. P. Jannette Walen, te 's Gravenhage en
S. B. Zeverijn, te Amsterdam.

Van deze benoemingen zal aan de Algemeene Vergadering mededeeling worden gedaan, terwijl goedgekeurd wordt die vergadering te doen plaats hebben op Zaterdag den 24sten Februari a. s., des namiddags ten 1½ ure.

De Secretaris bericht dat hem ter opneming in de Bijdragen door den heer F. S. A. de Clercq, thans te Amsterdam, is toegezonden een studie over het Bataviaasch Maleisch. Om bericht en raad in handen gesteld van de heeren Humme en Niemann.

De heer Juynboll vraagt en ontvangt inlichtingen omtrent de opneming, in de laatst verschenen aflevering der Bijdragen, van het opstel des heeren Dr. Snouck Hurgronje; ware hem vooraf door den Secretaris-Redacteur daarvan kennis gegeven, hij zou alsdan gelegenheid hebben gehad aanstonds een antwoord te geven op de bedenkingen door den heer Snouck Hurgronje tegen zijn vorig, mede in de Bijdragen opgenomen opstel ingebracht.

Na eenige gedachtenwisseling wordt goedgekeurd, in het vervolg zooveel mogelijk aan de schrijvers in de Bijdragen, wier stukken door anderen worden besproken, gelegenheid te geven in hetzelfde nummer, waarin die bespreking geschiedt, ook hun antwoord daarop te doen opnemen.

Door den heer Weitzel wordt ter tafel gebracht het door hem voor het feestnummer der Bijdragen toegezegde historische stuk. Onder dankbetuiging in handen gesteld van den Secretaris.

De Secretaris vestigt de aandacht der Vergadering op de veertigjarige ambtsvervulling van den hoogleeraar Dr. J. J. de Hollander, wiens onvermoeid streven ter bevordering van *de kennis der* Indische taal-, land- en volkenkunde bekend

mag worden geacht. Hij stelt voor hem op zijn feest, den 20 Febr. a. s., van de levendige belangstelling van het Instituut te doen blijken door hem bij telegram daarmede geluk te wenschen.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

239STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 17 MAART 1883.

Tegenwoordig de heeren Kern, Kniphorst, Weitzel, Quarles van Ufford, Humme, Niemann, van Deventer, van Musschenbroek, Matthes en Wijnmalen. Afwezig met kennisgeving de heeren Juynboll en Bool.

Na opening der Vergadering heet de Voorzitter, Prof. Dr. Kern, de nieuwbenoemde bestuursleden, de heeren van Deventer, van Musschenbroek en Matthes, welkom, en terwijl hij van hunne belangstelling in de werkzaamheden van het Instituut overtuigd is, uit hij den wensch, dat door eendrachtige samenwerking der leden de bloei dier Instelling moge worden bevorderd.

Hierna worden achtereenvolgens voorgelezen de notulen van het verhandelde zoowel in de vorige Bestuursvergadering als in de Algemeene Vergadering, den 24sten Februari l.l. gehouden; en terwijl de eerste werden goedgekeurd, worden de laatste voorloopig vastgesteld ter opneming in een der volgende afleveringen der Bijdragen.

Mededeeling wordt gedaan van de ontvangst van een twee-

tal missives van de heeren Matthes en van Musschenbroek, beiden houdende bericht van de aanvaarding van het lidmaatschap van het Bestuur.

Voor kennisgeving aangenomen.

Aan de orde is de verkiezing van een Voorzitter, Onder-Voorzitter, Penningmeester en Secretaris. Met groote meerderheid van stemmen worden achtereenvolgens de heeren Kern, Kniphorst en Wijnmalen tot Voorzitter, Penningmeester en Secretaris herkozen, die daarna verklaren zich de herkiezing te laten welgevallen.

In de plaats van het afgetreden lid Mr. W. Baron van Goltstein wordt tot Onder-Voorzitter gekozen de heer Weitzel, die de benoeming aanvaardt, onder dankzegging voor het in hem gesteld vertrouwen.

Door den Secretaris-Bibliothecaris wordt opgave gedaan van de sedert de vorige Vergadering ontvangen boekwerken, terwijl ingekomen zijn:

a. twee missives van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, te Amsterdam, een ten geleide van de jongste uitgaven der Akademie, de tweede houdende dankbetuiging voor de haar toegezonden afleveringen der Bijdragen van het Instituut.

b. eene missive van het Bestuur der Indologische Vereeniging te Delft, ten geleide van het Jaarboekje dier Vereeniging.

Plaatsing der werken in de Bibliotheek, onder dankbetuiging aan de inzenders.

De Voorzitter deelt mede, dat verder zijn ontvangen:

a. eene missive van de Anthropologische Gesellschaft in Wien, houdende het verzoek de voor haar bestemde werken en bijdragen te adresseeren aan het „k. k. naturhistorisches Hofmuseum in Wien".

Hiervan zal aanteekening worden gehouden.

b. eene missive van den heer Ligtvoet, te 's Gravenhage,

houdende bericht van het overlijden te Solo van zijn broeder K. W. H. Ligtvoet, lid van het Instituut.

Voor kennisgeving aangenomen.

c. eene missive van den hoogleeraar Dr. J. J. de Hollander, te Breda, houdende dankbetuiging voor de belangstelling hem vanwege het Bestuur van het Instituut betoond ter gelegenheid van zijne veertigjarige ambtsvervulling.

d. missives van de heeren F. H. P. van Alphen, J. S. A. van Dissel, H. E. D. Engelhard, A. R. W. Gey van Pittius, K. van der Heijden, J. de Koo, E. H. Lasonder, Mr. J. C. de Marez Oijens, P. M. Netscher, J. Semmelink, A. W. Sijthoff, Jhr. C. A. van Sypesteyn, P. E. Tegelberg, Mr. Ph. H. Verbeek en A. B. Zeverijn: allen houdende bericht van de aanvaarding van het lidmaatschap van het Instituut.

e. eene missive van Prof. Mr. G. A. van Hamel, te Amsterdam, houdende kennisgeving, dat hij zich tot zijn leedwezen verplicht ziet het hem aangeboden lidmaatschap niet te aanvaarden.

Al deze missives, sub. *c*, *d* en *e* vermeld, worden achtereenvolgens voor kennisgeving aangenomen.

Ter tafel wordt gebracht eene missive van den Minister van Koloniën, van 16 Februari jl. n⁰. 34, lett. A^3, houdende mededeeling, dat, blijkens een uit Indië ontvangen bericht, noch ter Algemeene Secretarie noch in het archief van den Gouverneur van Sumatra's Westkust, afzonderlijke rapporten zijn aangetroffen omtrent de in de jaren 1852—1854 door den toenmaligen civielen Gezaghebber, de Vos, op het eiland Nias ondernomen reizen. Daarentegen is de Minister door de Indische Regeering in de gelegenheid gesteld om inzage te geven van een tweetal bundels, bevattende de dagregisters van den genoemden ambtenaar over de jaren 1852—1855, waarin van die reizen uitvoerig melding is

gemaakt. Mochten daarin gegevens voorkomen welke naar de meening van het Instituutsbestuur gepubliceerd verdienen te worden, dan zou hiertegen bij den Minister geen bezwaar bestaan, onder voorwaarde dat het te publiceeren opstel vooraf ter kennisneming aan de Regeering worde aangeboden. Ten slotte verzoekt de Minister de registers na gemaakt gebruik aan zijn departement terug te zenden.

Naar aanleiding van dit schrijven deelt de Secretaris mede, dat de daarin bedoelde stukken in goede orde ontvangen zijn, terwijl hij daaromtrent onverwijld is in overleg getreden met het correspondeerend lid von Rosenberg, op wiens raad vroeger de stukken waren opgevraagd.

Bij onderzoek is het gebleken, dat de ontvangen dagregisters niet de door den heer von Rosenberg bedoelde bescheiden zijn. In de thans ontvangen twee bundels wordt wel gewag gemaakt van de reizen van den gezaghebber de Vos, doch telkens wordt daarin, zoodra het ethnografische bijzonderheden betreft, verwezen naar zijne algemeene verslagen en afzonderlijke missives aan den resident van Tapanoeli en het zijn juist die verslagen, waarvan de hernieuwde inzage en eventueele uitgave wenschelijk zou geweest zijn.

De dagregisters zelven bevatten echter grootendeels aanteekeningen omtrent criminele voorvallen, door den gezaghebber zelven onderzocht, waarvan enkele belangrijk kunnen worden geacht voor de kennis van land en volk. Daarenboven vindt men het itinéraire opgeteekend van de voormalige Commissie, bestaande uit de heeren van Nieuwenhuizen en von Rosenberg, wier arbeid, gelijk bekend is, reeds ettelijke jaren geleden door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen werd uitgegeven, doch in die uitgave ontbrak tot dusver juist het bedoelde itinéraire.

Het komt den heer von Rosenberg voor, dat alleen dat itinéraire voor eene uitgave in aanmerking kan komen, waaraan men dan eene inleiding zou kunnen toevoegen bevattende eene korte aanwijzing van enkele feiten of gegevens, in de dagregisters voorkomende, die voor de geo- en ethnografie niet van belang ontbloot zijn. De Secretaris doet daartoe *het voorstel* en verzoekt de Vergadering den heer von Ro-

senberg met de vervulling dier taak te belasten, en zoodra de heer von Rosenberg daarmede gereed is, alsdan het eventueel te publiceeren opstel vooraf ter kennisneming aan het Departement van Koloniën aan te bieden.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

De heer Weitzel herinnert aan den reeds vroeger geuiten wensch dat aan de voor de aanstaande koloniale tentoonstelling in te zenden kaart van Junghuhn mogen worden toegevoegd eenige kaarten van Java, die vroeger hebben bestaan en waarvan men bij het uitbreken van den oorlog op Java gebruik had kunnen maken. Meer bepaald wijst hij op de kaarten, voorkomende 1°. in het werk van J. van den Bosch, „de Nederlandsche bezittingen in Azie, Amerika en Afrika, in derzelver toestand en aangelegenheden voor dit Rijk, te 's Hage 1818"; 2°. in de „Description géographique, historique et commerciale de Java et des autres îles de l'Archipel Indien", van F. I. Raffles en S. Crawfurd, 1824, en 3°. in de „Mémoire sur la guerre de l'île de Java" van Fr. H. A. de Stuers, in 1833 uitgegeven. Bedoelde werken met de daarbij behoorende kaarten zijn o. a. in de Bibliotheek van het Departement van Oorlog aanwezig en zouden, bij aanvrage, zeker voor de tentoonstelling beschikbaar kunnen worden gesteld. Hij stelt voor den Secretaris te machtigen daartoe het noodige te verrichten.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

Naar aanleiding van de mededeelingen des heeren Weitzel wordt de aandacht der Vergadering gevestigd op het bestaan, tijdens den oorlog op Java, van inlandsche kaarten, waarvan het dusver niet bekend schijnt, waar zij gebleven zijn. Tevens wordt herinnerd aan een bestaand handschrift over den oorlog met Diepo Negoro, waaromtrent men gaarne nadere inlichtingen zou wenschen te ontvangen. De heeren van Musschenbroek en Weitzel verklaren zich bereid tot het samenstellen eener nota over beide aangelegenheden.

Door het bestuurslid Humme wordt de vraag geopperd, of een Javaansch leesboek, *door den* heer Rhemrew opge-

steld, vanwege het Instituut zou kunnen worden uitgegeven. Uit de hierover gevoerde gedachtenwisseling blijkt dat men in beginsel niet gekant is tegen de uitgave van een leesboek, mits het blijke dat het niet van belang ontbloot is en particuliere krachten voor een uitgave er van te kort schieten.

Met het oog op het feit dat de uitgave van het tweede gedeelte van Bock's reisverhaal nog niet het licht heeft gezien, wordt, na eenige beraadslaging, besloten den Secretaris te machtigen daarover met den heer Robidé van der Aa in onderhandeling te treden.

De heer Quarles van Ufford vraagt den Secretaris, of de afzonderlijke afdrukken van de „Vragenreeks" van het Instituut door hem zijn verzonden naar de verschillende instellingen van onderwijs in de Indische taal-, land- en volkenkunde, zooals te Delft, Leiden, Breda en Willemsoord.

De Secretaris antwoordt dat alleen de verzending naar Indië heeft plaats gehad, doch vooralsnog geene gelegenheid te hebben gehad de Vragenreeks hier te lande te doen verspreiden, zich echter voorstellende daartoe eerlang over te gaan.

Door den Penningmeester wordt machtiging gevraagd *f* 2000 bij de bankiers Lissa en Kann te deponeeren. Dienovereenkomstig wordt besloten.

Niets meer hierna aan de orde zijnde wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

ALGEMEENE VERGADERING,

GEHOUDEN 24 FEBRUARI 1883.

Tegenwoordig de leden van het Bestuur: de heeren Kern (Voorzitter), Kniphorst (Penningmeester), Wijnmalen (Secretaris), Weitzel, van der Gon Netscher, Quarles van Ufford, Lammers van Toorenburg, Humme, Juynboll en Niemann; voorts de heeren leden: van Buren, van Bloemen Waanders, Boele van Hensbroek, de Goeje, Schneider, Montijn, J. H. de Groot, Corn. de Groot, van Deventer, Baart de la Faille, Robidé van der Aa, Heemskerk, van Nispen en het correspondeerend lid von Rosenberg.

De Voorzitter opent de Vergadering en heet de leden welkom, waarna de notulen van het verhandelde in de vorige Algemeene Vergadering van 25 Februari 1882, bereids voorloopig door het Bestuur vastgesteld, worden voorgelezen en goedgekeurd.

Aan de orde wordt gesteld de behandeling van de rekening en verantwoording van den Penningmeester over het dienstjaar 1882.

Uit de door hem overgelegde stukken blijkt het volgende:

De „ontvangsten" waren:

Wegens het gebruik der lokalen door het Indisch Genootschap	*f*	400.—
Rente van geldswaardige papieren	„	317.15
Donatiën en contributiën	„	3352.—
Toelage uit de Indische kas	„	600.—
Opbrengst van het boekenfonds	„	602.54
Toevallige baten	„	74.—
Het batig saldo der rekening over 1881	„	1210.62⁵
Verkoop van effecten	„	3986.25
Totaal	*f*	10542.56⁵

Neemt men bij deze bezuiniging de zoo even genoemd mindere ontvangsten in aanmerking, dan zou op de gewon uitgaven nog *f* 1504.27 zijn overgebleven. De buitenge wone uitgaven intusschen bedroegen *f* 1242.32⁵ meer da de gelden die verkregen werden uit het batig slot van '8 en door realisatie van geldswaardig papier uit het reserve fonds, zoodat summa summarum dat voordeelig verschil to een saldo van *f* 261.94⁶ als sluitpost is weggeslonken.

2°. HET AFLOSSINGFONDS DER HYPOTHEEK.

Het bedrag der hypotheek op ult. December 1881 wa nog *f* 7000.— groot.

Het batig saldo der algemeene rekening over dit jaa bedroeg intusschen nog . . . . . . , . .	*f* 1210.62⁵
Hierbij de vaste jaarlijksche aflossing à . .	„ 500.—
te zamen	*f* 1710.62⁵
Overeenkomstig het bepaalde op de Bestuursvergadering van 20 Mei jl. werd intusschen afgelost	„ 4000.—
zoodat nog gevonden moest worden . .	*f* 2289.37⁵

waarvoor werd aangewezen:

1°. Uit den post verkoop effecten	*f* 1986.25	
2°. Aan kasgeld tot een bedrag van	„ 303.12⁵	„ 2289.37⁵

Het saldo der hypotheek is dus nu gereduceerd op *f* 3000.—

3°. DE BALANS.

Wat de balans aangaat, bij het opmaken hiervan is gel op het bepaalde in de Bestuursvergadering van 20 Mei jl. dat geen geregelde afschrijvingen zullen plaats hebben o de waarde van het Instituutsgebouw, maar alleen op d waarde van het meubilair tot een bedrag van 5 % 's jaar

Wijders valt omtrent *de Activa* nog het volgende op merken:

1°. Van het geldswaardig papier op ultimo '81, bestaand uit: £ 200 Rusland '73, fl. 2500 Oostenrijk Metalliek e *f 1000 in* een pandbrief Nat. Hyp. bank, werden de twe

eerstgenoemde stukken gerealiseerd en van de opbrengst ad f 3986.25, voor aflossing hypotheek gebruikt f 1986.25
en voor aankoop 2 pandbrieven N. H.
Bank à . . . . f 1000.— „ 2000.—

f 3986.25

zoodat nu het reservefonds bestaat uit drie pandbrieven N. H. Bank à 4 %, ieder groot f 1000.

2°. De post „bibliotheek en handschriften" werd dit jaar f 700 hooger getaxeerd.

3°. Het boekenfonds slechts f 200 minder.

Wat nu betreft de Passiva, onder deze komen voor:
1°. de hypotheek tot een bedrag f 3000;

2°. een som van f 25 wegens van die post verschenen rente op ult. Dec. 1882 en

3°. een post van f 44636.44⁵, waarmede de Activa de de Passiva overschrijden."

Werd deze rekening en verantwoording van den Penningmeester bereids ingevolge de bepalingen van het Huishoudelijk Reglement, vanwege het Bestuur door de heeren Humme en Bool onderzocht, aan de heeren F. G. van Bloemen Waanders en J. H. de Groot is de taak opgedragen haar vanwege de leden na te gaan en daarover aan de Algemeene Vergadering praeadvies uit te brengen.

Ter vergadering tegenwoordig, rapporteert deze Commissie *bij* monde van den heer van Bloemen Waanders, dat zij alles nauwkeurig heeft noderzocht en in de beste orde bevonden, waarom zij voorstelt den Penningmeester, onder dankbetuiging voor zijn beheer, te déchargeeren.

Zonder hoofdelijke stemming wordt eenparig dienovereenkomstig besloten.

De Commissie rapporteert verder, dat, hoewel zij bij het onderzoek op geene bezwaren gestuit is, dat onderzoek echter haar aanleiding heeft gegeven in de eerste plaats voorzichtigheid aan te bevelen bij het doen van uitgaven, terwijl zij alleen de vraag stelt of de toegestane subsidie van f 1500

voor de uitgave der wajangvertooningen wel geëvenredigd is aan het wetenschappelijk nut, dat van die uitgave zal worden getrokken. Voorts gelooft zij dat de kosten van de Bijdragen en Werken van het Instituut een te hoog bedrag aanwijzen; na ingewonnen informatiën meent zij dat voordeeliger voorwaarden van aderen uitgevers en drukkers zouden kunnen worden bedongen dan die welke het Instituut nu geniet. Niet minder hoog vindt de Commissie de berekenning va administratie en exploitatiekosten voor den verkoop van de Werken en Bijdragen, waarvoor de firma Nijhoff 40 pct. erlangt, terwijl er voorbeelden zijn, dat eene vergoeding, zelfs van 9 pct, voldoende wordt geacht. Eindelijk komt het haar voor, dat ook op de kosten der verzending van de geschriften van het Instituut eenige bezuiniging kan worden aanbevolen.

Aan de beraadslaging, die naar aanleiding der door de Commissie tot het nazien der rekening gegeven wenken vervolgens wordt gevoerd, nemen achtereenvolgens deel de heeren Kniphorst (Penningmeester), Boele van Hensbroek, Robidé van der Aa, de Goeje en Corn. de Groot, deels tot het geven van inlichtingen, deels ter bestrijding of andere verdediging van het aangevoerde, meer bepaaldelijk echter met opzicht tot de 40 pct, die aan de firma Nijhoff wordt toegekend.

Overeenkomstig het voorstel van den Voorzitter besluit de Vergadering der Commissie dank te zeggen voor de door haar medegedeelde wenken, aan het Bestuur overlatende naar aanleiding daarvan zoodanige maatregelen te nemen als het na onderzoek oorbaar zal achten, zoowel in het financiëel belang van het Instituut als in dat eener goede publicatie en verspreiding, vooral in 't buitenland, van zijne werken.

De Secretaris brengt vervolgens, uit naam van het Bestuur, verslag uit nopens den staat en de werkzaamheden van het Instituut over 1882.

De Vergadering vereenigt zich, door toejuichingen, met *den dank*, hem daarvoor door den Voorzitter aangeboden,

terwijl besloten wordt het verslag als naar gewoonte in de Bijdragen op te nemen (zie blz. XXXVIII).

De Vergadering gaat hierna over tot het verkiezen van drie Bestuursleden ter vervulling der vacatures, ontstaan door de aftreding der hh. Van Goltstein, van der Gon Netscher en Lammers van Toorenburg.

Tot stemopnemers worden benoemd de heeren de Goeje en Lammers van Toorenburg, die, na eene pauze, mededeelen, dat de uitslag der stemming is, dat uit de door het Bestuur volgens art. 6, al. 3 van het Reglement aangeboden drietallen (zie de Notulen der Bestuursvergadering van 17 Februari jl.) met groote meerderheid van stemmen ter vervanging der aftredende en niet herkiesbare leden van het Bestuur verkozen zijn: de hh. mr. S. J. C. W. van Musschenbroek, te Leiden, Dr. B. F. Matthes en S. van Deventer, te 's Gravenhage.

Ter vergadering tegenwoordig, verklaart laatsgenoemde de benoeming te aanvaarden, terwijl aan de beide andere benoemden van hunne verkiezing zal worden kennis gegeven.

De Voorzitter betuigt aan de aftredende Bestuurders den dank van het Instituut voor het door hen verrichte en beveelt de belangen dier instelling aan in hunne voortdurende welwillendheid.

De Secretaris deelt der Vergadering mede de namen van hen, aan wie het Bestuur in zijne jongste vergadering heeft besloten het lidmaatschap aan te bieden. (Zie de Notulen der Bestuursvergadering van 17 Februari jl.)

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

VERSLAG

VAN

DEN STAAT EN DE WERKZAAMHEDEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË OVER HET JAAR 1882.

M. H.!

Art. 16 van het Reglement, waarbij het Bestuur de verplichting wordt opgelegd in eene Algemeene Vergadering in de maand Februari verslag uit te brengen van den staat en de werkzaamheden van het Instituut gedurende het afgeloopen tijdvak, wijst ons als van zelf de tweeledige taak aan, welke wij ook nu weder te vervullen hebben.

Wat den *staat* van het Instituut betreft, waarvan het Reglement in de eerste plaats gewaagt, — deze is geenszins onbevredigend te noemen. Wel werden wij weder genoopt enkelen van onze medearbeiders hetzij tengevolge van overlijden, hetzij om persoonlijke redenen van onze ledenlijst af te voeren, doch wij zagen de ledige plaatsen aldra weder door anderen ingenomen, die aan ons aanzoek om zich als leden onzer Instelling te doen inschrijven, aanstonds bereidvaardig gehoor gaven.

Het getal contribueerende leden bedraagt op dit oogenblik 363, waarvan in Nederland 7 Donateurs, 3 contribuerende *instellingen* en 248 gewone leden, terwijl zich in Oost-Indië

1 Donateur en 104 gewone leden bevinden. Ons eenig Eerelid bleef gespaard nevens onze 4 correspondeerende en 25 buitenlandsche leden.

Sedert onze laatste Algemeene Vergadering verlieten de heeren Jhr. Mr. W. van Rappard, Prof. J. J. Meinsma, P. J. B. C. Robidé van der Aa en Mr. F. Alting Mees ons bestuur en werden zij vervangen door de heeren Prof. Dr. Kern, A. W. P. Weitzel, H. J. Bool en Dr. T. C. L. Wijnmalen: eerstgenoemde werd tot Voorzitter verkozen, terwijl de heeren van Goltstein, Kniphorst en Wijnmalen de functien van Ondervoorzitter, Penningmeester en Secretaris bleven vervullen. Tot ons leedwezen zullen wij echter weldra onzen geëerden Ondervoorzitter nevens onze medeleden A. D. van der Gon Netscher en N. D. Lammers van Toorenburg onzen kring zien verlaten, daartoe door het voorschrift der Wet geroepen. Gij zult zeker met ons overtuigd zijn, dat zij, al zijn zij ook niet meer in onzen bestuurskring, toch met dezelfde belangstelling de belangen van het Instituut zullen blijven bevorderen, als waarvan hunne werkzaamheid in ons midden op ondubbelzinnige wijze blijk gaf, en waarvoor hun de dank der Vergadering mag gebracht werden.

Onze erkentelijkheid worde ook betuigd aan onze Commissarissen te Batavia, onze medeleden Mr. L. W. C. van den Berg en D. Gerth van Wijk. Hebben zij ingevolge ons dringend verzoek op hun aanvraag om ontslag willen terugkomen, niet alleen daarom mogen zij aanspraak maken op onzen dank, maar onzerzijds voegt ook een woord van waardeering waar ons telkens uit de gevoerde briefwisseling mocht blijken, met welk een ijver zij de belangen van het Instituut voorstaan.

Tot den staat van het Instituut behooren nevens de personen, op wier medewerking en steun het rekenen mag, ook zijne geldmiddelen en overige bezittingen.

Omtrent den toestand van beide verheugt het ons U alleszins bevredigende verklaringen te kunnen geven. Uit de notulen onzer vorige Algemeene Vergadering zal het U gebleken zijn, dat toen vooral onze financieele aangelegenheden

ter sprake werden gebracht, terwijl aan het Bestuur werd opgedragen aan de geopperde bedenkingen de noodige aandacht te wijden. Ter voldoening aan die opdracht heeft het Bestuur zich daarmede beziggehouden in zijne vergadering van den 20sten Mei van het vorige jaar. Na rijp beraad heeft het Bestuur, terugkomend op vroeger genomen besluiten, den Penningmeester gemachtigd het beschikbaar kapitaal van het Instituut te realiseeren; de hypotheek af te lossen met een bedrag van *f* 4000; de eventueel nog vrijvallende gelden, zoo zij een bedrag van *f* 1000 vertegenwoordigen, te beleggen in pandbrieven der Nationale Hypotheekbank en het aanwezig kasgeld rentegevend uitgezet te laten. Voorts heeft het Bestuur gemeend bij de jaarlijksche vaststelling der balans als regel aan te nemen geene stelselmatige en geregelde afschrijving te doen plaats hebben van de waarde van het aan het Instituut toebehoorend huis, doch alleen van het daarin aanwezig meubilair, en wel telken jare met 5 pct., terwijl de waarde van de bibliotheek en van het boekenfonds telken jare zal worden vastgesteld, gehoord het advies van den Secretaris-Bibliothecaris.

Het Bestuur houdt zich overtuigd dat door deze besluiten de gerezen bezwaren zijn uit den weg geruimd; en dat aan die besluiten door onzen ijverigen Penningmeester uitvoering is gegeven, blijke U uit de door hem ingediende rekening en verantwoording. Door de plaats gehad hebbende schulddelging is de op het gebouw rustende hypotheek verminderd tot een bedrag van *f* 3000; de ontvangsten bedroegen in het afgeloopen jaar *f* 10.542,56½, de uitgaven *f* 10.280,62, zoodat er een batig saldo aanwezig is van *f* 261,94½, terwijl na de realiseering van het vroeger beschikbaar kapitaal tot aflossing der hypotheek, thans nog aan geldswaardige papieren aanwezig is een bedrag van *f* 3000; een toestand, die alleszins bevredigend te noemen is, vooral wanneer men tegenover de nog geringe schuld, welke het Instituut moet aflossen, niet alleen stelt het bezit van een eigen gebouw, maar ook de waarde van de bibliotheek en van het boekenfonds in rekening brengt. Tevens mogen wij niet onopgemerkt laten, dat het Instituut van het Indisch Genootschap

voor het gebruik zijner lokalen eene vergoeding ontvangt van *f* 400, terwijl de bate uit den verkoop van zijne geschriften in het afgeloopen jaar verre de raming heeft overtroffen, daar er verkocht is tot een bedrag van *f* 1020,90, waarvan na aftrek der administratie- en exploitatiekosten, aan het Instituut een batig saldo werd overgedragen van *f* 602,54.

Bij dezen gunstigen financiëelen toestand worde eindelijk nog gevoegd, dat het gebouw, de voornaamste bezitting van het Instituut, door de ijverige zorgen van onzen Penningmeester goed wordt onderhouden en aan billijke eischen voldoet, niet alleen tot het houden onzer vergaderingen, maar vooral ten dienste onzer zich meer en meer uitbreidende boek- en kaartenverzamelingen en tot het verstrekken eener geschikte gelegenheid om daarvan gebruik te maken. En dat wij daardoor in eene bepaalde behoefte voorzien, mogen wij wel opmaken uit het toenemend bezoek onzer bibliotheek, ook door niet-leden.

Omtrent haren staat en de verschillende aanwinsten, welke zij in het afgeloopen jaar mocht verwerven, kunnen wij thans echter het stilzwijgen bewaren, waar U eerlang als naar gewoonte het jaarlijksch verslag van den Bibliothecaris zal worden aangeboden. Hier alleen zij aangeteekend, dat de catalogus der bibliotheek persklaar is en binnen korten tijd gedrukt aan de leden zal kunnen worden rondgedeeld.

Men wachte zich evenwel voor overdreven voorstellingen omtrent den rijkdom onzer boek- en kaartenverzamelingen. Zal de inzage van den gedrukten inventaris de overtuiging schenken, dat het Instituut eene niet onbelangrijke collectie heeft bijeengebracht, zij zal tevens aan de andere zijde het bewijs leveren, dat het nog verre verwijderd is van het ideaal, waarnaar het, volgens zijne statuten, behoort te streven: het verzamelen namelijk van hetgeen over 's Rijks overzeesche bezittingen en koloniën in druk bestaat of in handschrift te bekomen is. Eene koloniale bibliotheek, welke dien naam waardig is, bezitten wij niet; en dat het niet op den weg van het Instituut zou liggen den landgenoot en vreemdeling op het bezit van zulk eene verzameling te kun-

nen wijzen, niemand zal het, met het oog op 1ª. *a* van art. 2 van ons Reglement, durven beweren. Mogen daarom, nu het Instituut weldra zijne hypotheek geheel zal hebben afgelost, de noodige maatregelen in die door velen zoozeer gewenschte richting worden genomen! Het Instituut zou daardoor nevens het pand, dat het voor eenige jaren heeft aangekocht, eene andere bezitting verwerven, kostbaar niet alleen, maar eervol tevens.

Zal de tijd moeten leeren, of de verwezentlijking van dit ideaal al dan niet tot eene nog ver verwijderde toekomst moet worden verschoven, veilig kan men beweren, dat de staat, waarin het Instituut sedert eenige jaren verkeert en die allengs gunstiger wordt, alleszins moed geeft om goede verwachtingen te koesteren.

Mogen wij hetzelfde zeggen, waar wij in de tweede plaats U verslag hebben te doen van de *werkzaamheden* van het Instituut gedurende het afgeloopen jaar?

Sedert de goede gewoonte wordt gevolgd om telkens de notulen van onze Bestuursvergaderingen, althans in hoofdzaak, in de Bijdragen te doen afdrukken, is ieder lid in de gelegenheid gesteld van de voornaamste lotgevallen en verrichtingen van het Instituut kennis te nemen. Een korte herinnering moge daarom onzerzijds thans voldoende zijn.

Daar de oplaag van het eerste deel van Meinsma's Babad Tanah Djawi hier te lande geheel uitgeput was en er van wege den boekhandel daarnaar telkens gevraagd werd, nam het Bestuur in overweging of een tweede, herziene en verbeterde druk daarvan zou moeten worden geleverd, dan wel enkel een bloemlezing in de behoefte zou kunnen voorzien. Tengevolge van de ziekte des hoogleeraars J. J. Meinsma en de door ons met het Departement van Koloniën gevoerde onderhandelingen is daaromtrent echter nog geene beslissing genomen.

Met evengemeld Departement werd ook in briefwisseling getreden omtrent handschriftelijke bescheiden of rapporten uit de jaren 1852—'54 over het eiland Nias door den toenmaligen civielen Gezaghebber, de Vos. Dezer dagen moe

ten wij het voorrecht genieten in onze handen gesteld te zien een tweetal bundels bevattende de dagregisters van den eengenoemden ambtenaar over de jaren 1852—1855, waarin van zijne reizen uitvoerig melding is gemaakt. Het is op die reizen, dat ons correspondeerend lid, von Rosenberg, onze aandacht heeft gevestigd. De vruchten van ons onderzoek daaromtrent melde U een volgend verslag.

Wat onze *uitgaven* in 1882 betreft, zij bepaalden zich tot een drietal afleveringen van ons tijdschrift, de Bijdragen, welke het zesde deel der vierde volgreeks vormen, en waarin eene noodige verscheidenheid van stukken gevonden wordt. Gaarne hadden wij U meer aangeboden, ware ons vertrouwen op veler medewerking niet beschaamd geworden.

Tot ons leedwezen hebben wij U evenmin het vervolg en slot van C. Bock's reisverhaal naar Borneo kunnen aanbieden, en wij moeten dit te meer betreuren, daar de Engelsche en Duitsche uitgaven van den arbeid des Deenschen reizigers reeds sedert geruimen tijd het licht hebben gezien. Wij hebben evenwel de redenen moeten eerbiedigen, welke de heer Robidé van der Aa, die zich met de zorg der uitgave van het reisverhaal welwillend heeft willen belasten, hebben gedrongen den arbeid voor eenigen tijd te staken: doch nu hij dien, naar hij ons heeft medegedeeld, onlangs weder heeft opgevat, mogen wij vertrouwen, dat wij weldra hem zoowel als ons zelven met de voltooiing er van zullen mogen gelukwenschen.

Met de uitgave van een volgend deel der Bijdragen is bereids een aanvang gemaakt. Daarin zult Gij het dusver onuitgegeven Dagboek aantreffen van Dr. H. A. Bernstein's laatste reis, van October 1864 tot April 1865, van Ternate, naar Nieuw Guinea, Salawati en Batanta, met een nauwkeurig bewerkte kaart der reisroute en een levensschets van den reiziger. Ons medelid, Mr. S. C. J. W. van Musschenbroek, heeft, gelijk wij meenen U reeds vroeger meegedeeld te hebben, de uitgave daarvan voor de pers bewerkt. Niet alleen heeft hij ons den tekst van het Dagboek gegeven, maar aan den voet daarvan telkens breede aanteekeningen *geleverd tot toelichting en verklaring* van het door Dr. Bern-

stein opgemerkte; tevens is het hem gelukt het „Aanteekenboekje" van dien reiziger te verkrijgen, dat hem te merkwaardig voorkwam om daarvan niet een uittreksel als bijlage aan het „Dagboek" toe te voegen, terwijl de bewerking van het reisverhaal hem aanleiding gaf tot het ontwerpen van twee meer zelfstandige opstellen: een overzicht van de groep der Paradijsvogels en eene beschouwing van die der Edelpapegaaien (Electus-soorten) en tot mededeeling van eenige bijzonderheden daarmede in verband.

Het geheele stuk is van zulk een omvang geworden, dat de Redactie van de Bijdragen het wenschelijk heeft geacht de aflevering, waarin het zal voorkomen, als een afzonderlijk deel in het licht te geven, evenals zulks vroeger met het vijfde deel, nieuwe reeks, plaats had, waarin de ethnografische en natuurkundige beschrijving van Nieuw-Guinea, door eene Nederlandsch-Indische Commissie, mede door ons Instituut uitgegeven.

Te eerder is de Redactie tot dit besluit gekomen, daar zij zich voorstelt in den loop van dit jaar, althans in September a. s., alsnog een deel van de „Bijdragen" in het licht te geven, en wel als feestgave ter gelegenheid van het alsdan te Leiden te houden Orientalisten-Congres. Gij zult het ons zeker ten goede houden, dat wij U den inhoud van dat feestnummer thans niet mededeelen, evenmin spreken over een ander werk, door ons medelid, den hoogleeraar Niemann, te bezorgen, dat wij eveneens als feestgave voor evengemeld Congres willen bestemmen.

Hier zij alleen een niet onbelangrijk besluit vermeld, dat ook Gij in onze notulen opgeteekend vindt en voor een deel het gevolg is van hetgeen in onze vorige Algemeene Vergadering door onderscheidene medeleden werd ter sprake gebracht. Gij herinnert U, dat toen opnieuw de wensch werd kenbaar gemaakt, dat vanwege het Instituut eene ondersteuning werd verleend voor de uitgave van een plaatwerk, waarin de voornaamste wajangpoppen, in groepen gerangschikt, langs chromolithografischen weg zouden worden gereproduceerd. Na rijp beraad heeft het Bestuur gemeend het gedaan verzoek te mogen inwilligen, met dien verstande

dat voor de voorgenomen uitgave eene subsidie wordt toegestaan van *f* 1500, verdeeld over de boekjaren 1882 en 1883, onder uitdrukkelijke voorwaarde echter, dat de eerste helft der uitgave gereed zij tegen het tijdstip, waarop het internationaal Orientalisten-Congres te Leiden geopend zal worden.

Wij vleien ons met de hoop, dat het Instituut de finantiëele opoffering, die het zich ten bate dezer kostbare onderneming getroost, in de toekomst niet zal betreuren, terwijl wij er ons van overtuigd houden, dat het daardoor een vernieuwd bewijs van belangstelling heeft gegeven in al wat bevorderlijk kan zijn aan de studie der ethnografie van Nederlandsch-Indië.

Tevens zal het Instituut daarmede zoowel als met de beide voorgenomen feestgaven op niet onwaardige wijze zijn sympathie betuigen met het evengenoemde Orientalisten-Congres.

Het Instituut heeft mede niet geaarzeld zich te doen vertegenwoordigen op en zijne medewerking toegezegd aan de aanstaande koloniale tentoonstelling te Amsterdam. Het heeft althans zich bereid verklaard een volledig exemplaar der Bijdragen en afzonderlijke Werken ter expositie te zenden, terwijl daaraan nog een en ander zal worden toegevoegd, wat ten behoeve der tentoonstelling geschikt zal worden bevonden, nadat de omvang der inzending van de Nederl. Indische Regeering zal bekend zijn.

Uit het medegedeelde kan blijken, dat het Bestuur, waar ook, steeds bereid wordt gevonden een werkzaam aandeel te nemen in al hetgeen bevorderlijk kan zijn tot bereiking van het doel, waarnaar het Instituut streeft. Het heeft dan ook de voldoening mogen smaken dat de wetenschappelijke naam en arbeid onzer instelling niet enkel in, maar ook buiten de grenzen van ons vaderland in eere worden gehouden. Getuige de tot ons gerichte uitnoodiging om deel te nemen aan den „Zweiten Deutschen Geographentag" in Halle en de daarmede verbonden geografische tentoonstelling in April van het vorige jaar, waaraan wij gaarne hebben gehoor gegeven door toezending van al de tot dusver door

het Instituut uitgegeven geografische werken; — getuige niet minder de herhaalde aanvragen van buitenlandsche genootschappen om met ons een letterkundig verkeer te openen door ruiling van wederzijdsche uitgaven.

Kan het bewijs van belangstelling in den arbeid van het Instituut een spoorslag te meer zijn om met volharding te blijven werkzaam zijn, meent niet, M. H., dat wij onderstellen, dat er niet meer had kunnen en moeten geschieden. Het gebied der Indologie, der Indische wetenschap, is omvangrijk; niettegenstaande het zeer vele dat reeds in tallooze geschriften aan het licht is gebracht, is er nog zoo verbazend veel, dat nog niet of niet genoegzaam is toegelicht, dat slechts volkomen bekendwording van het nog onbekende mag worden verwacht van eendrachtige samenwerking van allen, die daartoe iets, veel of weinig, kunnen bijdragen. Op die samenwerking hebben wij gemeend een beroep te mogen doen, toen wij dezer dagen weder uitvoering hebben gegeven aan het bepaalde in art. 2, 1ᵃ. *c.* van ons Reglement, door eene breede vragenreeks te stellen en die ruim te verspreiden. Wij bevelen haar aan in de welwillende aandacht van allen, wien het verwerven van meerdere kennis van Ned. Indië ter harte gaat en die daartoe iets kunnen bijdragen. Blijke het weldra dat door ons niet te vergeefs een beroep is gedaan op veler medewerking tot bereiking van het gewenschte doel!

den Haag, Februari 1883.

Dr. Th. Ch. L. Wijnmalen.
Secretaris.

DAGBOEK

VAN

R. H. A. BERNSTEIN'S LAATSTE REIS

van Ternate naar Nieuw-Guinea, Salawati en Batanta

17 October 1864—19 April 1865

BEWERKT DOOR

MR. S. C. J. W. VAN MUSSCHENBROEK.

ET AANTEEKENINGEN, BIJLAGEN EN EENE KAART.

INHOUD.

ERRATA.

Blz.			Lees:
Blz.	1.	Regirungs-Rath	Lees: Regierungsrath
„	15.	Aantekenboekje	„ Aanteekenboekje
	„	Prodomus	„ Prodromus
	„	En hiermede meenen de bewerking enz.	„ En hiermede meenen wij de bewerking enz.
„	23.	12 April	„ 19 April
„	25.	Casuarina of equisetifolia	„ Casuarina equisetifolia
„	25.	Tjemålå	„ Tjemårå
„	47.	tennirostres	„ tenuirostres
„	81.	resplendens	„ resplendens
„	106.	27 October	„ 17 October
„	109.	Insusulinde	„ Insulinde
„	166.	aanboodt	„ aanbood
„	175.	verwantte	„ verwante

Verdere drukfouten verschoone de welwillende lezer.

INLEIDING.

Mededeelingen omtrent Dr. A. H. Bernstein in het »Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde.« Terugblik op zijne tochten in »Petermann's Geographische Mittheilungen.« Levensschets. Bernstein's aanraking met Nederland. Aanstelling tot directeur van de gezondheids-inrichting te Gadok. Opdracht van eene zending tot natuuronderzoek naar de Molukken. Aankomst te Ternate. Zijne (zeven) reizen door de Molukken van dáár uit ondernomen. Overlijden op P. Senapan. Bewerking van het Dagboek. Ontstaan en uitbreiding van te ruime synonymie op wetenschappelijk gebied; nadeelen daarvan. G. R. Gray's »Hand-list of genera and species of birds,« tijdens Dr. Bernstein's reizen nog niet verschenen. Schetskaart en bijlagen. Dr. Bernstein's Aanteekenboekje. Aanleiding om ook daarvan een uittreksel te leveren.

Den 19den April 1865 stierf op P. Senapan (aan de Noordkust van Salawati) Dr. Heinrich Agathon Bernstein, wien menig oud-Indiër zich nog wel herinneren zal, hetzij uit persoonlijke kennismaking met dien geleerde, toen hij nog Directeur was van de van uit Batavia en Buitenzorg vooral steeds druk bezochte gezondheids-inrichting te Gadok; hetzij uit de mededeelingen omtrent zijne tochten en onderzoekingen die nu en dan, in beknopten vorm, in de Javasche Courant en andere Indische bladen, of meer uitvoerig in de tijdschriften van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en van het Koninklijk Natuurkundig Genootschap voorkwamen.

Doch die kennis, en daarmede tevens de waardeering van Dr. Bernstein's doel en streven was over het algemeen oppervlakkig, althans onvolledig, door het gemis van meer aaneengeschakelde gegevens of samenhangende overzichten van zijne werkzaamheden.

Het Bataviaasch Genootschap had in zijn »Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde«[1] eenige »Voorloopige mededeelingen omtrent Dr. Bernstein's reizen« opgenomen,

[1] *Deel XIV (1864), blz. 399—496 en XVII (1869)*, blz. 79—116.

doch die mededeelingen waren een uittreksel uit het dagboek door Dr. Bernstein tijdens die reizen aangehouden, en weêrgegeven in de zesmaandelijksche Verslagen door hem telkenmale aan de Indische Regeering medegedeeld, en door deze laatste ter openbaarmaking aan het Bataviaasch Genootschap afgestaan; zij eindigden met het einde van 1864 zonder verder iets omtrent Dr. Bernstein's later wedervaren en dood te vermelden.

Later had Prof. Dr. C. E. Meinicke een terugblik op Dr. Bernstein's leven en streven geplaatst in: „Petermann's geographische Mittheilungen (1873, blz. 20)" en Petermann zelf had daarbij eene toelichtende „Kaart van de Noordelijke" [1] Molukken gegeven, doch dat opstel kon uit den aard der zaak in geene bijzonderheden treden.

Wel kwam allengs een gedeelte van het door Bernstein gevondene tot zijn recht in Schlegel's werken, o. a. in zijn „Muséum d'histoire naturelle des Pays-Bas", doch het was in dien oceaan als begraven. Bovendien is dat omvangrijke werk nog verre van voltooid, en zijn daarin bijv. de „Passeres" grootendeels nog niet bewerkt, terwijl voorts de geographische zoölogie door de voor dien arbeid aangenomen werkwijze niet op den voorgrond staat, en Bernstein's reizen juist voor deze laatste van zoo groot belang zijn.

Genoeg dus om voorop te stellen dat alles wat kan strekken

---

[1] Ik onderschrapte dat woord Noordelijke, daar, zooals ik elders heb aangetoond, een verkeerd denkbeeld daaraan ten grondslag ligt. Al omvat Petermann's kaart slechts een gedeelte van hetgeen eigenlijk door Molukken moet worden verstaan — en meestal echter niet door verstaan wordt — dan is dat althans niet uitsluitend het noordelijke gedeelte.

Ook eene tweede verwarring is nog in Petermann's kaart blijven bestaan, de aanduiding namelijk van den Oebi-groep als behoorende tot het gebied van den Sultan van Batjan. Petermann had zijne gegevens dienaangaande geput uit officieële bescheiden; o. a. uit den Regeerings-almanak en den Atlas van Melvill van Carnbée, en wees mij destijds daarop, in antwoord op mijne aanmerking dienaangaande. Reeds had ik eene verbeterde gebieds-omschrijving van de residentie Ternate aan de Regeering ingezonden en werd die in den eerstvolgenden jaargang van den Regeerings-almanak opgenomen. Eerder kon het niet, doch het was tot mijn spijt te laat voor de „Mittheilungen."

In 1683 door Ala-oedin Sultan van Batjan, en als zoodanig eigenaar van dien groep, aan de O. I. Compagnie verkocht, en bij koopcedul regelmatig overgedragen en door de Compagnie aanvaard, die er een fort — de Bril — bouwde en bezette, ging de Oebi-groep later, met alle de overige bezittingen van die Compagnie, aan de Regeering over, en is onbezwaard en onmiddellijk Gouvernements-grondgebied (en eigendom).

om de aangewezen leemten, zij het zelfs slechts ten deele, aan te vullen, welkom mag geacht worden.

Het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië kwam in het bezit van een afschrift van het „Dagboek" aangehouden door Dr. A. H. Bernstein tijdens de onderzoekingstochten die hij, na de vernieuwing van de daartoe strekkende hem te beurt gevallen opdracht, — van 10 Augustus 1864 tot 19 April 1865 — naar de Kadjoa-groep en den Batjan-Archipel, daarna naar Waigeoe, Salawati en Nieuw-Guinea ondernam, en die eindigden met zijn overlijden op P. Senapan nabij de N. kust van Salawati, op laatstgenoemden datum. Het Instituut besloot daarop aanvankelijk het in het bovenaangeduide „Tijdschrift voor taal-, land- en volkenkunde" onvermeld geblevene van de laatste reis in zijne „Bijdragen" op te nemen.

De bewerking daarvan, die ik op uitnoodiging van het Bestuur van dat Instituut had op mij genomen, leidde tot den naderen wensch om ook het eerste reeds medegedeelde gedeelte van de reis, op dezelfde wijze bewerkt, er alsnog bij op te nemen, waarop ik tevens tot de verdere bijvoeging besloot van al datgene, waardoor het werk voor sommige doeleinden, en vooral ook plaatselijk, aan bruikbaarheid zoude winnen. De meeste van die bijvoegingen vonden hunne plaats in kant- of aanteekeningen, enkele werden in meer afgeronde Bijlagen saamgevat.

Aan de bewerking van het eigenlijke reisverhaal ga een kort levensbericht vooraf van Dr. H. A. Bernstein zelven, aan de meeste Indiërs slechts door dat gedeelte van zijnen levensloop bekend, dat in Indië werd afgespeeld.

Heinrich Agathon Bernstein werd den 22en September 1828 te Breslau in Silezie geboren, waar zijn vader, de Geheim-Regirungs-Rath Dr. Georg Heinrich Bernstein,[1] hoogleeraar was in de oostersche talen. Hij kreeg zijne eerste opleiding, wat meer uitgebreid onderwijs aangaat, aan het Maria-Magdalena-gymnasium te Breslau, maakte daarna met zijne ouders en onderwijzer eene reis naar Italië die meer dan een jaar duurde, en waar eveneens studie de hoofdzaak was, bleef daarop 3½ jaar aan de Saksische staats-inrichting van onderwijs Pforta, en ging ein-

[1] *Op 5 April 1860 te Lauban in Silezie overleden.*

delijk, na nogmaals eenigen tijd te Breslau aan het St. Elisabeths-gymnasium vertoefd te hebben, van daar in 1849 over naar de Hoogeschool te Breslau, waar hij in de geneeskunde en natuurwetenschappen studeerde, en vooral de natuurlijke geschiedenis en meer in het bijzonder de zoölogie als hoofdvak uitkoos. Eenige ornithologische schetsen, en eene verhandeling over eene door hem in de omstreken van Breslau ontdekte zwamsoort "Microstoma hiemale" [1], deden hem in 1852 het lidmaatschap verwerven van de "Keizerlijke Leopoldinische Akademie van Natuuronderzoekers." Hij had toen een jaar te voren (in 1851) het gevorderde "tentamen philosophicum" afgelegd. Hij bereisde vervolgens, ten behoeve van natuuronderzoek en practische studie, Silezie, Oostenrijk, Hongarije en Galicie, en werd in 1853 tot doctor in de genees- en heelkunde bevorderd met eene inaugureele dissertatie "de anatomia corvorum. Pars I. Osteologia." Hij hield daarop nu en dan voordrachten, waaronder vooral eene "over de schedels van den orang-oetan, schimpansee en siamang" vermelding verdient, terwijl hij in het algemeen zeer werkzaam was ten behoeve van de "Natuurhistorische Vereeniging te Breslau," die hem dan ook, kort voor zijn vertrek, het Eere-lidmaatschap aanbood.

Het was namelijk toen dat hij naar Nederland vertrok en tot ons land in allerlei verhoudingen en betrekkingen geraakte die eerst met zijnen dood eindigden. Het was steeds zijne meest geliefde wensch geweest onze Indische bezittingen en vooral hare Fauna te kunnen bestudeeren. Voor hem, die geene genoegzame middelen had om de uitgaven van uitgebreide en kostbare onderzoekingstochten zelf te kunnen bestrijden, was eene plaatsing als officier van gezondheid bij ons Indisch leger een der daartoe meest voor de hand liggende wegen. Hij deed daartoe aanzoek, doch werd op grond van sterke bijziendheid afgewezen. Daardoor genoodzaakt eenen anderen weg in te slaan om het doel dat nu eenmaal bij hem vaststond te bereiken, zocht en verkreeg hij eene aanstelling als scheepsdoctor, om zoodoende naar Indië te geraken, en kwam dan ook in die hoedanigheid op 18 Juni 1854 voor de eerste maal te Batavia. Hier wachtte hem nogmaals eene teleurstelling. Zijne overeenkomst met de reederij was gesloten voor de heen- en terugreis, waarin hij

[1] Eene Perizoideë. Bernstein's verhandeling werd opgenomen in de "Acta" van *de Academ. Leopoldina*, Dl. XXIII, afd. II, blz. 647—656.

toegestemd had, denkende, eenmaal in Indië aangekomen, zonder veel moeite tot ontbinding van de overeenkomst of tot het stellen van eenen vervanger te geraken. Noch het een noch het ander mocht hem echter gelukken; hij keerde dus naar Nederland terug, kwam weldra in Leiden, waar hij na korten tijd, op 16 April 1855, zich aan het staatsexamen in de geneeskunde onderwierp, waardoor hij al de voorrechten verkreeg, hem door den goeden uitslag daarvan gewaarborgd.

Nogmaals ging hij als scheepsdoctor, ditmaal voor de enkele uitreis, naar Java en was den 10 September 1855 wederom te Batavia, ging van daar naar Buitenzorg, en werd reeds een paar weken later benoemd tot Directeur van de gezondheidsinrichting te Gadok, 8 paal voorbij Buitenzorg, aan den grooten postweg, op een der eerste uitloopers van het Gedee-gebergte gelegen. Den 29sten September aanvaardde hij dáár zijne betrekking, en bleef daarin werkzaam tot 31 October 1860, om zich toen naar de streken van zijne latere onderzoekingstochten — de Molukken, met Ternate als uitgangspunt — te begeven.

De te Gadok doorgebrachte vier jaren werden door Bernstein, zooveel de zorg voor zijne zieken hem dat toeliet, met natuuronderzoek doorgebracht; menige naar Europa overgezonden verzameling, menig opstel in wetenschappelijke tijdschriften, daaronder ook in onze Indische, getuigde van den goeden uitslag van zijn streven.

Aan ondersteuning en bijvalsbetuigingen zoowel in Indië zelf als ook in het buitenland ontbrak het hem daarbij niet. Deels als bewijs daarvan, deels als waardeering voor de diensten aan den staf van de „Novara" bewezen, schonk de Oostenrijksche regeering hem, in 1859, een exemplaar van het groote en schoone werk dat de uitkomsten van dien tocht omvatte. Korten tijd daarna, in den aanvang van 1860, ontving hij van den Koning van Pruisen het ridderkruis 4e kl. van de Orde van den Rooden Adelaar, tot erkenning van zijne verdiensten jegens de wetenschap in het algemeen, en in het bijzonder de natuurwetenschap. Tijdens zijn verblijf te Gadok was hij bovendien lid, eerelid, correspondeerend lid, enz. van alle onze Indische wetenschappelijke Genootschappen en Vereenigingen, en van ettelijke buitenlandsche geworden.

In het voorjaar van 1860 geraakte Dr. Bernstein over natuuronderzoek in eenige gedeelten van Indië in gedachtenwisseling met de Indische regeering, waarva [illegible] dat hem

van regeeringswege eene opdracht te beurt viel tot natuuronderzoek in de Molukken; voorloopig voor drie jaren, met Halmaheira, Nederlandsch Nieuw-Guinea en de omliggende eilanden als doel, en met het uitzicht om die opdracht later, naar gelang van omstandigheden, verlengd te zien.

Dr. Bernstein had daarmede het droombeeld van zijne jeugd en zijn rijperen leeftijd bereikt. Na het treffen van de noodige schikkingen vertrok hij den 31 October 1860 van Gadok, den 7 November van Batavia, en kwam, over Soerabaja, Mangkasar en Amboina, den 7 December daaraanvolgende te Ternate aan, dat, als hoofdplaats van de residentie van dien naam, die ongeveer alle de streken omvat hem tot onderzoek aangewezen, het meest geschikte en als aangewezen uitgangspunt was voor alle zijne volgende tochten.

Hij begon onmiddellijk zijne werkzaamheden, ging twee weken na zijne aankomst te Ternate — eerste reis — naar den Batjan-Archipel, onderzocht dien van December 1860 tot Maart 1861; besteedde Maart tot Juni aan Ternate zelf en den naasten omtrek; bezocht daarop — tweede reis — Juni tot October 1861 Noord-Halmaheira en, na een kort oponthoud te Ternate, — derde reis — November 1861 tot Januari 1862 diezelfde streken nogmaals. Het onderzoek van Ternate en omstreken, de bearbeiding van de bijeengebrachte voorwerpen namen de maanden Februari tot Juni 1862 in beslag; daarop besteedde hij — vierde reis — Juli tot September 1862 aan een onderzoek van de eilanden bezuiden Ternate, aan den Batjan-Archipel en Oebi-groep; en October tot December 1862, te Ternate, aan het bewerken en verzenden van de gemaakte verzamelingen.

1 Januari 1863 vertrok Dr. Bernstein — vijfde reis — weder van Ternate, bezocht Batjan, Zuid-Halmaheira en, verder oostwaarts Waigeoe en Gemien, en al de tusschen deze laatsten en Halmaheira gelegen eilanden, en was den 17 Juli 1863 te Ternate terug.

Die reis had zijn gestel sterk aangetast door den rusteloozen ijver, waarmede hij, niettegenstaande langdurige slepende en nu en dan hevige malaria-koortsen, steeds aan het werk was gebleven. Ook moest eene beslissing afgewacht worden op nieuwe hem betreffende voorstellen aan het Gouvernement, daar de hem aanvankelijk verleende opdracht op drie jaren bepaald was. Die *opdracht werd nu* voor drie jaren verlengd.

Wel bestond bij Dr. Bernstein sedert lang het voornemen tot een bezoek aan Nieuw-Guinea, doch hij kon, nadat door zijn herstel en door de ontvangst van de nieuwe opdracht het reizen hem weder mogelijk was geworden, die voorgenomen reis bij den toen doorstaanden O.-passaat niet dadelijk ondernemen. De maanden Augustus en September 1864 werden daarom besteed aan eene — zesde — reis naar den Batjan-Archipel en straat Patientie, en daarop werd, einde van September en begin van October, alles gereed gemaakt voor de zevende en laatste reis die Dr. Bernstein zoude ondernemen, namelijk naar Salawati c. a. en Nieuw-Guinea.

Hij vertrok daartoe van Ternate den 18den October 1864, ging bezuiden Halmaheira om de reeds bezochte streken langs, was den 12den November tusschen Guebée en Gagi, kwam den 19den van die maand te Samatee, hoofdplaats van Salawati, en ging den 21sten van daar naar den oostelijken overwal, naar die kust van Nieuw-Guinea waarvan hij het bezoek zoolang en met spanning had tegemoetgezien.

Hij vestigde zich tijdelijk te Sorong aan straat Galewo aan de overzijde van Samatee gelegen, maakte van daar uit eenige tochten landinwaarts, bezocht ook de nabij gelegen eilanden, P. Dom, P. Raam, enz., brak de kleine vestiging daarna weder op, onderzocht straat Galewo, en de Z.ZW. en W. kust van Salawati, en, onder hand over hand toenemende ziekte-verschijnselen, ook nog de Z. kust van Waigéoe, stak eindelijk, geheel uitgeput, over naar P. Senapan, waar hij op 19 April overleed aan moeraskoortsen en leveraandoening, waarvan wij de geleidelijke ontwikkeling tot aan den noodlottigen afloop in het Dagboek, aangevuld door hetgeen ik daaraan uit een aanteekenboekje van Dr. Bernstein toevoegde, van dag tot dag kunnen nagaan.

Het verblijf aan de kusten en in de bosschen van Nieuw-Guinea's NW. hoek en langs Salawati's kusten, en dat nog wel in den regenmoesson, had den genadeslag toegebracht aan een gestel dat, nimmer zeer sterk, zwaar geleden had door de vermoeienissen van de laatste jaren. Hoe zijn verscheiden was, blijkt uit de verklaringen, na hunne terugkomst te Ternate, door zijne bedienden bij het Bestuur aldaar afgelegd. Ik meende hunnen hoofdinhoud, onveranderd, aan het einde van deze inleiding te mogen plaatsen (Bijlage A). Eenvoudig en treffend schetsen *zij dit verscheiden en doen ons zien* dat **Bernstein kalm en**

gelaten overleed. Dat hij zich van zijn toestand geheel bewust was, blijkt verder uit den laatsten brief (Bijlage B), dien hij, 27 Maart 1865, schreef aan zijnen vriend en gemachtigde, den heer Jungmichel, handelaar te Ternate, en dien ik eveneens meende te mogen mededeelen.

Dr. Bernstein's reizen in de Molukken werden, zoals reeds gemeld, beschreven in het „Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde (Deel XIV, bl. 399/495, en Deel XVII, bl. 79/109) [1], doch die beschrijving eindigt met het einde van 1864; het laatste, merkwaardigste gedeelte van die reis was daardoor onbekend gebleven.

Het afschrift van Dr. Bernsteins Dagboek, thans in het bezit van het Koninklijk Instituut, schonk de mogelijkheid die leemte aan te vullen. Daartoe werd dan ook besloten, en dit later, zooals wij zagen, in zooverre gewijzigd dat de wenschelijkheid werd aangenomen van eene eenvormige bewerking van die geheele laatste reis, ook dus van het daarvan reeds bekende eerste gedeelte. Het is die bewerking, die hier thans wordt aangeboden.

De tekst werd met nauwgezetheid gevolgd, om den gedachtengang van Dr. Bernstein te bewaren. Toelichtingen van velerlei zaken in dien tekst, voornamelijk van de namen van plaatsen, natuurhistorische voorwerpen en dergelijke, bleken noodzakelijk; zij werden tusschen ( ) of als noot geplaatst of in Bijlagen saamgevat: hetgeen te gemakkelijker was, daar bij Dr. Bernstein geene bijvoegingen of toelichtingen hoegenaamd, of in welken vorm ook, voorkomen. Hoofdzakelijk betreffen die toelichtingen namen, plaatsnamen, minder om de spelling — door Dr. Bernstein in den regel steeds goed weergegeven, en zonder de eigenaardige omzetting van b en p, d en t, meestal eene vruchtbare bron van verwarring, doch bij hem slechts bij uitzondering waar-

---

[1] En dit op geenszins gelukkige wijze. Prof. Meinicke, die een levensbericht stelde van Dr. Bernstein, kenteekent (Petermann's geograph. Mitth. 1873, bls. 207) die opstellen — het zijn overzettingen in het Nederduitsch van de voornaamste gedeelten van het dagboek — als *„leider entstellt durch zahllose Drückfehler."* eene uitspraak die iedereen die ze las gereedelijk mede onderschreef. Te meer zijn die fouten te betreuren, daar zij allen juist namen betreffen van plaatsen en natuurhistorische voorwerpen, somtijds *zóó* misvormd dat de eigenlijke namen onherkenbaar zijn, en daardoor eene ruime bron van verwarring ontstond voor *het publiek dat de eigen* aanteekeningen van Dr. Bernstein niet kon raadplegen.

genomen — dan wel ter wille van woordafleiding, en verder de namen der verzamelde voorwerpen. Vooral bij deze laatsten moeten wij nog enkele oogenblikken stilstaan, en wel om de toelichtingen zelve te verklaren.

Evenals elke wetenschap ontwikkelde ook de dierkunde zich pas allengs tot een samenhangend geheel, deels door samenstelling van de reeds door haar verkregen doch nog alleenstaande elementen, deels door de toevoeging daaraan van telkenmale nieuwe gegevens, verkregen uit de overal en onafgebroken voortgezette waarnemingen en ontdekkingen. Die latere invoegingen nog daargelaten, kon ook de samenstelling tot één geheel natuurlijk niet op eenmaal geschieden; er ontstonden geslachten, familien, orden, groepen: en eerst daarna en allengs geraakten wij tot het thans door ons aangenomen geheel. De stelselmatige benoeming volgde denzelfden weg, doch langzamer. Stelsels, aan elkander vreemd, nu en dan als vijandig tegenover elkander staande, bleven zich langen tijd handhaven, afgezonderd en zelfstandig, al erkenden de ontwerpers en hunne opvolgers het verband dat alles omvatte, de onderlinge identiteit van vele voorwerpen, soorten, geslachten enz. in verschillende stelsels verschillend benoemd en geplaatst. Er ontstonden zoodoende tal van synoniemen, in geen vak en in geene wetenschap echter zóó talrijk, en zóó de studie belemmerend, als in de natuurhistorische wetenschappen, en met name in de plant- en dierkunde.

Vooral voor de laatste werd de zoo wenschelijke eenheid eerst laat verkregen, en bestaat nog niet eenmaal geheel. Het was George Robert Gray, die, in zijne „Hand-list of genera and species of birds” het eerst ons een schema aanbood, dat nagenoeg alles omvatte, tot op den tijd der uitgave (1869/1871) voor de wetenschap verkregen; een werk thans meer en meer algemeen gewaardeerd en als grondslag voor latere werken aangenomen, en waarvan eigen ondervinding ook mij de hooge waarde deed erkennen.

Dr. Bernstein bezat het nog niet — het kwam eerst een vijftal jaren na zijnen dood uit — en hij bleef daarom aangewezen op de ***in zijn tijd*** beschikbare middelen tot stelselmatige in*deeling van het waargenomene*, *die*, hoe degelijk en goed

eenige [1] ook waren, toch niet geheel aan zijn doel konden beantwoorden. Voldoende verzamelingen ter vergelijking, genoegzaam ruim behandelde monographiën van de fauna's der door Dr. Bernstein te bezoeken gewesten [2], of van groepen of geslachten tot die Fauna's behoorende [3] stonden hem niet ter beschikking. Dr. Bernstein stond op dat standpunt dat hij zelf zich rekenschap kon geven van den aard van het waargenomene, en dat zijne mededeelingen daarvan ook voor ons Leidsche museum, en ook verder voor de mannen der wetenschap meestal voldoende aanwijzingen gaven; doch die schoten nu en dan voor den eenvoudigen beoefenaar der wetenschap en in het algemeen voor het publiek aan bruikbaarheid te kort.

Het kwam mij daarom voor dat het voor dezen of genen niet onwelkom en zelfs voor de geheele bewerking wenschelijk zoude zijn, indien doorloopend gewezen werd naar een volledig uitgewerkt stelsel, waardoor geen twijfel meer kon blijven bestaan omtrent aard en stelselmatige plaatsing van het waargenomene. Ik koos daartoe het reeds genoemde handboek van G. R. Gray: "Hand-list of genera and species of birds", en wel te eerder omdat dit laatste werk overal tevens de literatuur van het onderwerp aangeeft.

Gray geeft aan geslachten en soorten grootere en kleinere arabische cijfers, en aan de — nog al veelvuldige — ondergeslachten letters. Bovendien onderscheidt hij elke indeeling door een doorloopend eigen lettertype. Bijvoorbeeld de Seleucides resplendens [4] van Dr. Bernstein is bij hem:

---

[1] V. d. Hoeven's *"Handboek"*, Bonaparte's *"Conspectus"*, Schlegel's *"Handleiding"*, dat laatste vooral eene "Handleiding" zooals geene andere taal, geene andere wetenschap, in zoo beknopten en voor den reiziger bruikbaren vorm, met zoo vele en goede gegevens er aanbiedt.

[2] Salvadori's *"Prodromus Ornithologiae Papuasiae et Moluccarum"*, het eerste volledige werk van dien aard, wat onzen Ned. Ind. Archipel betreft, begint met 1877, en is nog niet eenmaal geheel af.

[3] Lesson was geheel verouderd. Dr. A. B. Meyer's talrijke mededeelingen omtrent de uitkomsten van zijne reizen, o. a. in de ook door Dr. Bernstein bezochte streken, die van Beccari, d'Albertis enz. konden hem niet helpen, daar die reizen eerst later ondernomen werden. De werken van Gray, Gould, enz., die voor ons onderwerp in aanmerking komen, zijn alle eveneens van latere dagteekening dan Dr. B.'s reizen. Elliot's *"Paradise birds"*, de behandeling van die groep die voor Dr. B. de meeste aantrekkelijkheid bezat, is van 1872. De vele en uitnemende monographien in het *"Muséum d'histoire naturelle; revue critique et méthodique* enz." van Schlegel, waren eveneens nog niet of daarvan slechts onderdeelen uit.

[4] Die soortsnaam *"resplendens"* wordt door Schlegel in zijne handleiding en *ook door Dr.* Bernstein gebruikt, doch overal elders was die "resplendescens."

Ordo (Orde) II. **PASSERES**,

Tribus (Stam) II. TENUIROSTRES,

FAMILIA (Familie) I. **UPUPIDAE**,

Subfamilia (Onderfamilie) III. **Epimachinae**,

Genus (Geslacht) 360. **EPIMACHUS**,

SUBGENUS (Ondergeslacht) b. SELEUCIDES,

Species (Soort) 1274. **albus**.

In de thans aangeboden bewerking van Dr. Bernstein's reis worden voor de geslachten en soorten wel de namen bewaard door hem zelven in zijn "Dagboek" aangenomen, doch tevens overal de namen en nummers van Gray's "Hand-list" aangegeven, en wel: de nummers van het geslacht vóór (links), die van de soort daarachter (rechts), onderling door een staand streepje gescheiden en, beide met het zelfde cijfertype voor de "Hand-list" aangenomen, en waar noodig ook naam en letter van het ondergeslacht vermeld. Voor orde en familie bestond daartoe slechts zelden aanleiding.

Bij de doorloopende behandeling werd, behoudens genoegzaam verschil in grootte, om geslacht en soort te onderscheiden, voor beide van dezelfde lettersoort gebruik gemaakt, daar het lettertype, in de "Hand-list" voor de eersten gebruikt, in doorloopenden tekst ondoelmatig bleek. Waar schematische behandeling daartoe aanleiding gaf, werden echter de lettertypen van de "Hand-list" voor alle de indeelingen onveranderd overgenomen.

Ik wil niet ontveinzen dat de toevoeging van al die namen, getallen en verdere gegevens, het tijdroovende nog daargelaten, dikwerf lastig was. Dr. Bernstein vermeldt nergens zijne bronnen of de namen van de stellers der door hem aangeduidde geslachten of soorten. Niet alleen echter gaven verschillende bewerkers, dan eens gelijktijdig doch van elkanders werk onbewust, dan weder langer of korter na elkander doch meer zelfstandig werkende, of tengevolge van onvolledige diagnose, zooals wij reeds boven zagen, verschillende namen aan dezelfde geslachten of soorten, doch, lastiger nog, dezelfde namen werden nu en dan aan verschillende geslachten en soorten gegeven, waardoor de verwarring door het overgroote aantal synoniemen

---

De oudste naam voor deze soort was "albus" geweest. Gray handhaaft dien, en ook Schlegel wijzigde later zijne eerste meening en noemde den vogel *Epimachus albus*; cff. Coraces blz. 95 in zijn Muséum enz. Ook Dr. Bernstein liet dikwerf *den eersten naam los voor den tweeden.*

ontstaan, nog toenam. Dr. Bernstein vergist zich zelfs enkele malen, en bovendien stemmen de namen in zijn »Aanteekenboekje« [1] nu en dan niet overeen met die in het reisverhaal, zijn »Dagboek«. Ik moest dus meermalen aanvullen uit de nadere bepalingen van het door Dr. Bernstein verzamelde, hetzij in het Museum zelf of in den Catalogus van het Museum — voor zooverre die gedrukt is — dan wel uit eigen aanteekeningen bij plaatselijk en persoonlijk onderzoek bijgehouden, en die mij, bovendien in het bezit van de bovenaangeduide latere en betere gegevens, en vooral van den Catalogus van ons Museum, en van Gray's »Handlist« — die Dr. Bernstein beide miste — onvermijdelijk tot betere bepalingen moesten voeren, dan hem destijds mogelijk waren.

Het waren die oorzaken, met de in de boven bijgevoegde noot uiteengezette redenen, die aan Dr. Bernstein eene strenge doch tijdroovende kritiek bij de geslachts- of soortsbestemming onmogelijk maakten, en haar, waar hij kon, deden vervangen door nauwgezette omschrijvingen en metingen, 't geen alleen tijdens het

---

[1] Ik had de raadpleging daarvan te danken aan de welwillendheid van den hoogleeraar Dr. H. Schlegel, den directeur van het natuurhistorisch Museum te Leiden, waar de geschriften en daaronder de beschrijvingen en tallooze metingen van de verkregen exemplaren, door Dr. B. verzameld, bewaard worden. De geslachts- of soortsbepalingen zijn daarin, evenals in het »dagboek«, meestal globaal behandeld, nu en dan zelfs weggelaten, en terecht; die bepalingen — Dr. B. gevoelde dat zelf — konden slechts voorloopig zijn, en eerst bestemd plaats vinden na onderzoek en vergelijking; aan het museum mogelijk, doch hem plaatselijk ondoenlijk Van groot belang zijn daaronder vooral Dr. B.'s »Notizen«, de omschrijving en de afmetingen bevattende van het op vroegere reizen en elders door Dr. B. verzamelde. Dat gedeelte van den arbeid van Dr. B. is met de grootste nauwkeurigheid en zorg verricht.

Dat min of meer morphologisch gedeelte van Dr. B.'s onderzoekingen vond, bij de voor den voorhanden overvloed aan werk toch reeds tekort schietende werkkrachten aan ons Museum, tot nog toe geen bewerkers, en het moet erkend worden, dat Dr. B.'s letterlijk mikroskopisch handschrift, opgehoopt in op elkander gedrongen regels, die bewerking tot een bijna wanhopigen arbeid maakt. Doch hij is daarom nog geenszins onmogelijk, en het ware wenschelijk dien verricht te zien. Leiden, en met name het Museum waar de aanteekeningen en de verzamelingen elkander wederkeerig verklaren, steunen en aanvullen, waar verder steeds gelegenheid is tot ruime en welwillende toelichting, is daartoe de aangewezen plaats; die arbeid zij daarom aan belangstellenden, bijv. onder onze studeerende jongelingschap, ten zeerste aanbevolen.

Die »Notizen« zijn, zooals blijkt uit de inleiding, vóór de bewerking van het »Aanteekenboekje« (Bijl. D.) geplaatst, niet voortgezet tot op de thans behandelde laatste reis van Dr. B., omschrijven ook meest andere soorten en geslachten, loopen over andere gewesten, zijn daardoor des te belangrijker, daar ook die *andere reizen* van Dr. B. nog niet werden bewerkt.

verzamelen en bereiden mogelijk, later ondoenlijk zou zijn geweest. De enkele bovenaangeduide onvolledigheden in zijn »Dagboek« gaven gelegenheid tot aanvulling, des te eerder aangegrepen, en, even als dat voor alle de overige toelichtingen plaats vond, te ernstiger opgevat, naarmate ik er eene ruimere gelegenheid in zag tot het bereiken van nog een ander doel.

Reeds vroeger wees ik, in andere opstellen, op den achterlijken toestand van de natuurstudie bij ons, vooral wat betreft onze overzeesche gewesten, niet bij de mannen van het vak, of aan de middelpunten van studie, onderzoek, onderwijs ten onzent, doch bij het groote publiek, en met name bij die velen die door den aard van hunne betrekking, bij meerdere belangstelling en ruimer inzicht in het onderwerp, juist in die gewesten zooveel ten behoeve van de wetenschap zouden kunnen doen. Ik wees op de gevolgen daarvan. Een der redenen van dien toestand is gebrek aan — en daardoor onbekendheid met — gegevens; elke gelegenheid moet dus welkom geacht worden, om die zoo ruim mogelijk te verspreiden, of althans aan te wijzen. De weg tot onderzoek en de wijze waarop dat moet geschieden, worden daardoor tevens aangewezen, en aangetoond dat elke bijzonderheid, meermalen zelfs de geringste, daarbij hare waarde heeft. Zuiverheid in de bepalingen hangt af van nauwkeurigheid in kleinigheden, nu en dan zelfs op het gevaar af van kinderachtig of pedant te schijnen. Doch daardoor wordt tevens de overtuiging gevestigd dat dergelijk onderzoek aan velen mogelijk is, en dat niet uitsluitend de vakgeleerde, doch iedereen van eenige ontwikkeling, mits met goeden wil en geduld bezield, een steen kan bijdragen tot het gebouw der wetenschap. Moge daarom ook de mededeeling van de eene of andere bijzonderheid, die dezen of genen wellicht overbodig zal schijnen, uit dat oogpunt beschouwd worden.

De omwerking van het geheele »Dagboek« zoowel als van het »Aanteekenboek« — in overeenstemming met het tegenwoordig voor de wetenschap verkregen standpunt — geschiedde stelselmatig met G. R. Gray's algemeen aangenomen »Hand-list« als uitgangspunt, terwijl ik verder overal mijne gronden aangaf. Toch bestaat de mogelijkheid van verschil van inzicht bij dezen of genen omtrent de bijgevoegde aanteekeningen en wijzigingen. *Het behoeft hier nauwelijks opgemerkt* dat die voor mijne

rekening blijven, en op de beoordeeling van den arbeid van Dr. Bernstein van geen invloed kunnen of mogen zijn. Hetzelfde geldt voor mogelijke vergissingen in die aanteekeningen.

De bijgevoegde schetskaart van dat gedeelte van Dr. Bernsteins reis dat behandeld werd, is door mij saamgesteld naar de laatste gegevens [1]. Dat hier en daar nog onjuistheden overbleven (Kajoa, Waigeoe, Batanta, Z. hoek van Halmaheira, enz.) was onvermijdelijk, doch er werd algemeen veel goeds verkregen en de vele en groote verbeteringen, waarvan de juistheid op verscheidene punten ook uit vergelijking met eigen waarnemingen en verzamelde gegevens mij bleek, doen mij dat oordeel met overtuiging uitspreken, en met te meer ingenomenheid, naarmate de bezwaren mij bekend zijn, waarmede te worstelen viel bij het bijeenbrengen van de noodige gegevens. Het is een goed en alles te zamen genomen wèl geslaagd werk, een gewaardeerde stap in de goede richting.

Het bezit van betere kustlijnen maakte het inschetsen van de overige noodige gegevens mogelijk; doch daardoor de invoeging van de ontworpen schets van de topographie en hydrographie der streken, door Dr Bernstein bereisd, onnoodig voor den thans aangeboden arbeid, die onwillekeurig toch reeds tot grootere uitbreiding geraakt is dan de aanvankelijke raming medebracht.

Te eerder kon die invoeging gemist worden daar, behalve de vroeger aangeduidde gegevens en Dr. Bernstein's reizen, beschreven in de reeds genoemde afleveringen van het "Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap", ten behoeve van zeil-aanwijzingen, meteorologie enz. van de behandelde streken, ook nog geraadpleegd kunnen worden: Gregory's "Zeemansgids voor den Molukschen Archipel" (blz. 164/173, 210/223, 323/351, 352/367, 375/393); Wallace's "Insulinde" (bldz. 25/172, 333/423, van Deel II der Nederlandsche vertaling), v. Rosenberg's "Reistochten" in "Natuurk. Tijdschr. van Ned. Indie" XXIV, 363 sqq. en zijne "Geelvink-baai" en "Malayische Archipel"; eindelijk Deel V, Nieuwe Volgreeks (1862) der "Bijdragen", P. A. Leupe "Reistochten naar Nieuw-Guinea" en P. J. B. C. Robidé van

[1] **De nieuwe Molukkenkaart; die van de reis van Z. M. S. Soerabaya in 1876; van de Duitsche korvet Gazelle in 1875 (Annalen der Hydrographie, 1876. VI); Guido Cora's Cosmos, I. 1873, Tav. 7, en III, Tav. 2; en eenige eigen gegevens. Zij heeft tot grondslag de nieuwe Molukkenkaart van 1878. Onze zeemacht mag met voldoening op die kaart — haar werk — en op de vele daarin opgenomen ver-** ***beteringen wijzen.***

der Aa „Reizen naar Nederlandsch Nieuw-Guinea”, de laatsten allen uitgaven van het Kon. Instituut.

Terwijl de bedoelde hydrographische schets, zooals boven medegedeeld is, wegviel, gaf de bewerking van het reisverhaal mij aanleiding tot het ontwerpen van twee andere meer zelfstandige opstellen, namelijk een „Overzicht van de groep der Paradijsvogels op hun tegenwoordig standpunt”, en eene „behandeling van de groep der Edelpapegaaien (het geslacht: Eclectus) en tot mededeeling van eenige bijzonderheden daarmede in verband”, welke beide opstellen als Bijlagen E. en F. aan het „Reisverhaal” worden toegevoegd.

Dr. Bernstein's „Aanteekenboekje” geeft de opsomming van hetgeen dagelijks en plaatselijk verzameld werd, en eenige metingen en beschrijvingen, uitkomsten van onmiddellijke waarneming.

Deze laatste, hoewel voor de abstracte wetenschap van belang, liggen buiten de grenzen van onzen arbeid. Met de opgave van hetgeen plaatselijk verzameld werd is het anders gelegen. Nu en dan vermeldt het „Dagboek” een verkregen voorwerp niet in het „Aanteekenboekje” opgenomen; veelvuldig worden in dit laatste voorwerpen vermeld, waarover het „Dagboek” zwijgt, en wordt dit laatste dus door het „Aanteekenboekje” aangevuld, en het dagelijks en plaatselijk verkregene steeds bekend, eene omstandigheid zoowel voor den lateren reiziger of natuuronderzoeker als in het algemeen voor geographische zoölogie van veel belang.

Ik besloot daarom die gegevens uit het „Aantekenboekje” als bijlage aan het „Dagboek” toe te voegen, behandeld zooals voor dit laatste plaats vond, met aanduiding van de getallen van geslacht en soort, enz. uit Gray's „H a n d - l i s t”, ingepast dus in het in latere jaren tot geheele afronding gebrachte stelsel, waarvan die „H a n d - l i s t” ons het zoo goed als volledige schema aangeeft, wáár noodig aangevuld door den catalogus van ons Museum, of Salvadori's „Prodomus”, beide reeds boven omschreven.

Afgebroken te Kajoa op 17 Augustus 1864, opent het boekje de aanteekeningen betrekking hebbende op de laatste reis, om welke reden dan ook, pas weder op 20 November 1864 te Salawati.

Bijlage D. geeft het op die wijze ingerichte „Aanteekenboekje.”

En hiermede meenen de bewerking van het Dagboek genoegzaam *te hebben toegelicht.*

BIJLAGE A.

OVERZICHT VAN DE UITGEGEVEN GESCHRIFTEN EN OPSTELLEN VAN DR. H. A. BERNSTEIN.

(Voor zooverre mij bekend.)

1. Microstoma hiemale, eine neue Pilzgattung aus der Gruppe der Perizoideen, in de „Nova Acta Academiae Caes. Leopoldinae" XXIII, pars II, pag. 647—655.
2. De anatomia Corvorum. Pars prima. Osteologia. Dissertatio inauguralis zoötomica. Vratislaviae, 1853. (8°. 64 s. 2 t.)
3. Ueber die Nester der Salanganen, in „Journal für Ornithologie, von Cabanis, VII, N°. 38, März 1859, blz. 111—119.
4. Ueber Nester und Eier einiger Javanischer Vögel, in „Journ. f. Ornith." VII, 1859, blz. 180—199, 261—281, VIII, 1860, p. 268—270, 417—432; IX. 1861, pp. 113—128, 177—192.
5. Beiträge zur näheren Kenntniss der Gattung Collocalia, Gray, in „Nova Acta Acad. Caes. Leop." XXVI, pars I, p. 13—86.
6. Ueber das Vorkommen eines einzigen Hodens bei Centropus medius, Müller, und Centropus affinis, Horsf. in „Reichert's und Dubois—Raymond's Archiv," 1860, blz. 161—168.
7. Bijdrage tot de nadere kennis van het geslacht Collocalia, in „Verhandelingen van de Koninklijke Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch Indië." II.
8. Over de zoogenaamde eetbare vogelnesten en den nestbouw van eenige Javaansche vogels, in „Verhand. Kon. Nat. Ver. in Ned. Indië", III.
9. Over het soortelijk verschil van Falco lymnaetus, Horsf. en Falco niveus. in „Verh. Kon. Nat. Ver. in Ned. Indië", VI.
10. Over eene merkwaardige anomalie in den oorsprong

der Arteriae Carotides, waargenomen bij Pitta cyanura, Vieillot, in „Natuurkundig tijdschrift voor Ned. Indië, D. XIX, blz. 353.

11. Over monorchie of het voorkomen van eenen enkelen testiculus bij Centropus medius, Müller, en Centropus affinis, Horsf., in „Nat. Tijds. v. Ned. Indië”, XXI, blz. 27.
12. Over een nieuwen Paradijsvogel (Schlegelia calva), en eenige andere nieuwe vogels, in „Nat. Tijds. v. Ned. Indie”, XXVII, blz. 79; Journ. Ornithol XII, 1864, blz. 401—410.
13. Beschouwingen en opmerkingen over H. von Rosenberg's „Overzicht der papegaaisoorten in den Indischen Archipel” in „Nat. Tijds. v. Ned. Indië”, XXVII, blz. 292—299.
14. Coelops Frithi, Blyth.; in Journ. of the Asiatic Society of Bengal. v. XVII; Nat. Tijdschr. v. N.-I. XIV, 1857, blz. 97—100.
15. Tweede oölogische bijdrage, in „Nat. Tijdschr. v. Ned. Indië” XXII, blz. 1—34. Vgl. „Acta Societ. scient. Indo-Neerl.” vol. VIII.

En verder uittreksels uit de dagboeken gedurende zijne reizen aangehouden (in het Nederduitsch overgezet), met name:
Voorloopige mededeelingen nopens reizen in den Molukschen Archipel, in: „Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde”, D. XIV, blz. 399—496 en XVII, blz. 79—109.

BIJLAGE B.

MEDEDEELINGEN VAN DR. BERNSTEIN'S BEDIENDEN OMTRENT ZIJN OVERLIJDEN.

Dr. Bernstein heeft van zijn wedervaren van den 16den April tot aan zijnen dood niets meer medegedeeld, doch het is ons bekend geworden uit de verklaringen door zijne bedienden, na hunne terugkomst te Ternate op 14 Mei 1865, voor den Magistraat aldaar afgelegd. Het, dd. 20 Mei, daarvan opgemaakt proces-verbaal behelst in hoofdzaak het volgende:

„dat Dr. Bernstein, hun heer, op den 19den April des avonds omstreeks 9 uur is overleden.

„dat hij reeds eenigen tijd te voren aan eene slepende ziekte was lijdende geweest, en vele dagen achtereen zich de rechterzijde had ingesmeerd met blauwe zalf.

„dat zij hem, zoo ziek ziende, gedurig hebben aangedrongen op het terugkeeren naar Ternate, waaraan echter de heer Bernstein niet wilde toegeven, zeggende: „dat zij niet bevreesd behoefden te zijn dat hij zoude sterven."

„dat hij, daags voor zijn overlijden, hun heeft medegedeeld dat hij gevoelde aan de gevolgen van zijne ziekte zeer spoedig te zullen sterven, en hun toen heeft gezegd dat zij zijn lijk vooral niet naar Ternate mochten brengen, maar hem op Batanta moesten begraven.

„dat hij toen een briefje heeft geschreven, en dat aan een hunner, namelijk Ali Poeasa, heeft gegeven om aan den heer Jungmichel (te Ternate) te overhandigen.

„dat hij den volgenden dag des middags soep heeft gegeten, en te bed lag of op zijnen luierstoel zat; en dat hij tegen 6 uur des avonds Ali heeft geroepen om hem te helpen bij het doen van zijne behoefte.

„dat hij daarna niet meer naar bed is willen gaan, maar is blijven zitten lezen in een klein hoekje.

„dat hij toen aan Ali heeft gelast om de hier en daar verspreidde goederen in de trommels te bergen, en hem daarop naar buiten gezonden heeft.

„dat zij daarna, in zijne nabijheid blijvende, nogmaals door hem werden weggezonden.

„dat zij omstreeks 9 uur des avonds hebben hooren hoesten en, daarop naar binnen gaande, den heer Bernstein stervende vonden, die daarop weinige oogenblikken later overleed.

„dat zij, na het lijk gewasschen en gekleed te hebben, den volgenden dag, uit eenige planken, eene kist hebben getimmerd, en het lijk, zorgvuldig met kamfer bestrooid, daarin geplaatst hebben.

„dat zij vervolgens alle de goederen van den overledene in het vertrekje van de prauw, waarin het lijk lag, opgeborgen en dat behoorlijk afgesloten hebben, door de geheele prauw dicht te spijkeren.

„dat zij, uit vrees voor mogelijke kwade gevolgen, vermeend hebben niet te mogen voldoen aan het verlangen van den overledene om hem op Batanta te begraven.

„dat zij, daarna naar Ternate vertrokken zijnde, op den 1sten Mei dáár zijn aangekomen.”

Deze verklaring werd voor den toenmaligen magistraat van Ternate, den heer van Cattenburgh, afgelegd door Ali Poessa en Djoemat Gaga, hoofdbedienden van Dr. Bernstein, en door de overigen bevestigd, en aan mij, toen ik later op Ternate navraag deed naar het uiteinde van Dr Bernstein, door dezen en genen van de tochtgenooten nauwkeurig herhaald. Kamis Biran [1] beschreef mij de ziekte omstandig, en 't bleek daaruit dat Dr Bernstein aan een lever-abces was bezweken.

---

[1] Deze Kamis Biran, een Javaan, reeds te Gadok op Java bij Dr. Bernstein in dienst, en door hem tot preparateur opgeleid, was hem naar Ternate gevolgd, en had hem verder als preparateur en hoofdjager, overal op zijne reizen vergezeld. Hij bleef na den dood van Dr. Bernstein op Ternate, vergezelde von Rosenberg, daarna Dr. A. B. Meyer op diens tochten in de Minahassa en naar Nieuw-Guinea en bleef nog een tijd aan voor dezen [illegible] verzamelen. Later werkte hij nu en dan voor mij, moest echter daarna door ziekte [illegible] nemen. Hij was dikwerf sukkelend; zijne gezondheid was op de [illegible] met Dr. Bernstein geknakt geraakt. [illegible]

Ook het lijk werd te Ternate nog zooveel dit doenlijk was onderzocht, en daaraan geene andere kenteekenen gevonden dan die het bovenstaande bevestigden; daarna werd het gekist en op het kerkhof voor Europeanen te Ternate begraven. Dáár op de ruime parkachtige begraafplaats, een romantisch schoone plek, aan den voet van den trotschen vuurberg van Ternate, wijst een eenvoudig gedenkteeken, aan den ZO. hoek van een der nabij het midden gelegen kruiswegen, het graf aan van Dr. Bernstein, bezweken als een offer van de wetenschap die hij om haar zelve lief had, en voor wier ontwikkeling hij menigen bouwsteen heeft aangedragen; en is dat oord, in de nabijheid van zijne vroegere woning, van de werkplaats, wáár vroeger door hem zooveel werd onderzocht, vergeleken, voor de wetenschap en voor ons Vaderland gereed gemaakt, voor hem de best geeigende rustplaats, nu het hem eenmaal niet gegeven was die te verkrijgen op het sombere Batanta, in het midden van die streken waar hij zijne schoonste uitkomsten verwierf, menig geheim van hare nog dikwerf zoo raadselachtige Fauna vermocht op te helderen.

Hij heeft ons door zijn voorbeeld getoond wat grondige wetenschap vermag, ver van alle hulpmiddelen en geheel op zich zelf aangewezen, doch gesteund door ijver, wilskracht en volharding. Zijn dagboek toont het, maar nog veel meer bewijzen zulks de geschriften, aanteekeningen, waarnemingen en andere voorwerpen die, door hem toegezonden, op het Leidsche Museum berusten [1].

---

[1] Het ware te wenschen dat zij nog eenmaal werden onder handen genomen, en de zoo volledige, doch verspreidde elementen tot een samenhangend geheel verwerkt. Het personeel van het Museum kan zulks niet. Het zijn heldere hoofden, ernstige en doorzettende werkers die dáár bescheiden zijn, doch al ware hun getal verdubbeld, ook dan nog zoude aan alle — en daaronder dringende — eischen van het Museum nauwelijks kunnen worden voldaan.

BIJLAGE C.

BRIEF AAN DEN HEER JUNGMICHEL, TE TERNATE.

Ternate (m. z. Salawati), 27 Maart 1865.

Geëerde Heer Jungmichel.

Sedert het begin van deze maand ben ik ernstig ziek, als gevolg van het verblijf in de zeer moerassige en ongezonde baai van Kalwal. Ik zoude gaarne reeds eerder van daar vertrokken zijn, doch had mijne prauwen tot grootere zekerheid naar Sailolo gezonden. Mijne ziekte is wederom eene aanmerkelijke opzetting van de lever. Sedert acht dagen leef ik slechts van nat rijst en suikerwater, en ben als gevolg daarvan zeer zwak. Van verbetering is nog niets te bespeuren. Bij den heerschenden Westewind kan ik nog niet terug, en is het dus vrij zeker dat ik Ternate wel niet terug zal zien als deze toestand nog langer duurt. Daarom schrijf ik reeds nu, en verzoek u mij dit niet kwalijk te nemen.

In een kleinen groenen blikken trommel in mijn huis te Ternate bevindt zich mijn testament. De Heeren Niederer & Comp. te Batavia zijn mijne executeurs. Ik verzoek u de boeken en zoo doenlijk ook de geweren naar Batavia aan de Heeren Niederer & Co. te zenden, alle andere zaken te Ternate te verkoopen, behalve de naturalien, die aan het Gouvernement toebehooren. De sleutels van de verschillende kisten bevinden zich in de kamferhouten koffer in de zijkamer. De sleutel van dezen, zoo mede van de koffers enz. op de prauw heeft mijn bediende Ali.

Het schrijven wordt mij zeer moeielijk. Ik heb deze weinige regelen met drie tusschenpoozen geschreven. U nogmaals om verontschuldiging verzoekende dat ik u zooveel moeite veroorzaak, teeken ik mij

Uw Bernstein

PS. Ik heb de matrozen twee maanden uitbetaald van 17 December tot 17 Februari, en moeten zij nu nog één maand — van 17 Februari tot 17 Maart — ontvangen, behalve nog het eten. Van mijne bedienden moet de Javaan Oedjan voor mijne rekening naar huis gezonden worden. Djoema heeft eerst van af den 17 Maart iets te ontvangen. De jagers zijn allen tot aan het einde van Maart afbetaald.

DAGBOEK

AANGEHOUDEN DOOR DR. H. A. BERNSTEIN TIJDENS ZIJNE LAATSTE REIS, VAN TERNATE NAAR NIEUW-GUINEA, SALAWATI EN BATANTA, VAN 17 OCTOBER 1864 TOT AAN ZIJNEN DOOD, 12 APRIL 1865.

(Vgl. »Tijds. Ind. T. L. en Vk.« XVII, 99.)

(De voor plaatsnamen gebruikte verkortingen zijn: P. voor Poeloe = eiland, T. voor Tandjong = Kaap, punt, O voor Oedjoeng = hoek. S. voor Selat = straat, G. voor Goenoeng = berg. K. voor Kampong = dorp, Soeng. voor Soengei = rivier.)

October. Vertrek van Ternate. P. Maree. P. Motir. P. Makian, Powati. P. Meskia. Kajoa, N. punt. Goerapingi. W.kust, Laloein. T. Samola. Baloeit S. Njilalang. Timilonga. Saketa. Woka. Pasir. Palelee. Talangami. Ganee. S. Libobo. T. Balik. T. Libobo. Laleo-bobo. Ganee di loewar. Ranga-ranga-baai. T. Bisoe. Lelee. Weda.

De laatste dagen van September 1864, en het begin van October besteedde ik aan de voorbereidselen tot de voorgenomen reis naar Nieuw-Guinea. Ik had reeds in September daarheen willen vertrekken maar had dat toen niet kunnen geschieden, daar mijne nieuwe prauwen nog niet gereed waren. Den 12den October liepen die eindelijk van stapel, en bleek toen tevens dat die goed bewerkt en gekalfaat waren en niet lekten [1]. Den 16den kwam de mij toegevoegde luitenant [2] aan; en ook dienzelfden dag hadde ik al het noodige in de voor

---

[1] De ondervinding van vroegere reizen gaf aan Dr. Bernstein die woorden in den mond, gevolgen van een der hoofdpunten van zijn onderzoek van de prauwen, en begrijpelijk voor een ieder die de [illegible] kwellingen ondervonden heeft voortspruitende uit het onophoudelijk lek worden in die streken van de prauwen, bij het ontbreken van goed gereedschap moeten steeds gevoegd, en die daarom af en toe op strand gehaald, ingezien en met breeuwsel uit boomschors, [illegible] van [illegible], [illegible] en dergelijke, dammar en kalk gedicht of zoogenaamd gekalkt moeten worden.

[2] Een luitenant van den Sultan van Ternate. De onderzoekingstocht bewoog zich voor het grootste gedeelte binnen de grenzen van het gebied van dezen laatsten, en had hij daarom van het Nederlandsche bestuur de uitnoodiging gekregen, een zijner luitenants mede te geven aan Dr. Bernstein [illegible]

mijne reisbenoodigdheden en bagage bestemde prauw, en eindigde mijne laatste toebereidselen.

17 October werd op het residentie-bureau aan alle mijne lieden twee maanden voorschot betaald, waarbij ik tevens een van de voor mij bestemde djoeragans [1] weigerde aan te nemen, daar hij mij reeds van vroeger als een daartoe geheel ongeschikt persoon bekend was. Nog vóór den middag vertrok de eene (geladene) prauw om te Saketa op mij te wachten; en belaadde ik dien dag ook de andere prauw.

18 October. Kort na 8 uur ging ik aan boord van de prauw en verliet Ternate om 8 u. 45 m. Om 11 uur werd T. Lehegila, en om 3 uur Ajer besar bereikt. De wind die tot nu toe ongunstig was geweest, werd nu beter, zoodat de reis sneller voortging, en wij achtereenvolgens en al zeer spoedig T. Goto, Soa-sio [2], Sele, Tono-wai, Goca-batoe, Togohia, de Z.hoek van Tidore voorbij, en, om 5 u. 15 m., aan de O.hoek van Marec (Pottebakkers-eiland) aankwamen. Ik ging hier achter den Z.O.hoek voor anker, op eene tegen den N. O. wind beschutte plaats. Niettegenstaande mijne waarschuwing kwam echter de djoeragan te dicht onder den wal, en zoo nabij zelfs, dat het later ondoenlijk bleek aan mijn bevel gevolg te geven om in den vroegen morgen van den 19den October, en wel om 2 u. a. m., de reis voort te zetten, daar het water te ondiep was om van de ankerplaats weg te komen. Hoe onaangenaam mij dit ook was, begreep ik toch dat ik mij in het onvermijdelijke moest schikken. Bij het aanbreken van den dag werd ik daardoor ooggetuige hoe een hert poogde om van Marec naar (het ten Z. daarvan gelegen) Motir over te zwemmen, doch, al spoedig opgemerkt, door drie Tidorezen in eene lichte prahoe achterna gezeten, binnen korten tijd ingehaald en afgemaakt werd. Om 8 u. 15 m. eindelijk kwamen wij met hoog water over de ondiepten en zeilden naar Motir dat in twee uur werd bereikt. Hier bleef ik tot 2 u. p. m. en gingen wij toen weder voort. Om 3 u. haalden wij den O.hoek van Motir, om 5 uur Makian, en liepen kort na 7 u. in de haven van Powati [3] binnen.

20 October. — Om 4 uur des morgens van Powati afge-

---

[1] Gezagvoerder op de prauw.

[2] Soasio (= groote stad), de hoofdplaats van Tidore, zetel van den Sultan.

[3] Dit is te euphemistisch uitgedrukt. Powati bezit geen haven, ligt aan *eene slechts een* weinig inloopende baai. Dr. B. vergist zich echter hier; bij

varen, om 6 u. aan den Z.O.hoek van Makian, en kort vóór 11 u. met N.O.wind tot P. Meskin dat wij langs de O.zijde voorbijstevenden. In de straat tusschen dit kleine eiland en Kajoa (Kadjoa) hadden wij met tegenstroom te kampen zoodat het middag was voor wij de N.W.kust van Kajoa (Kadjoa) bereikten, en ging de reis ook verder langzaam, daar wij nog steeds met dien tegenstroom te kampen hadden. Om 3 u. waren wij pas tot aan het riviertje Likil gekomen, toen daar eene W.bries op kwam zetten, die ons verder hielp; intusschen niet dan met een gelijktijdig lastig slingeren van de prauw. Om 5 u. waren wij eindelijk bij Goerapingi. De lucht was in het N. sterk betrokken, hoewel wij het later nog al vrij van den regen bleven houden. Daarentegen kregen wij om 11 u. eene stevige bries uit het W.

21 October. — Er zoude eerst water ingenomen worden, doch wij konden slechts 4 bamboezen vullen, daar de bronnen bijna droog waren. Wij zeilden daarop langs de W.kust van Laloein[1] voort, die ik vroeger nog niet had kunnen opnemen, wat ook nu door het slingeren van de prauw, als gevolg van den weder sterker doorkomenden W.wind, slechts onvolledig konde geschieden. Om 9 u. ging ik achter T. Samola voor anker daar de lucht in het Z. sterk betrokken was. Mijne lieden kregen gebrek aan water, daar hetgeen wij in de bronnen vonden niet vrij was van zoutdeelen. Gelukkig dat ik voor mij nog eenigen voorraad had. Om 1 u. deden wij eene poging om te vertrekken, doch moesten weldra dat voornemen weder opgeven, daar de dag reeds zoover was verstreken, en de lucht in het Z.W. dicht betrokken was. Bovendien kwam de maan pas om 11 u. 15 op, en konden wij blijkbaar spoedig weder op tegenstroom rekenen. Wij liepen dus op Samola terug en bleven daar het overige van den dag, gereed om in den volgenden nacht, na opkomen van de maan, de reis voort te zetten. Des avonds hadden wij eene eigenaardige verschijning; groote,

---

liep niet Powati, maar het meer Noordelijk gelegen Ngofakiaha aan. Dit laatste, eene der hoofdkampongs van het eiland, heeft eene goede reede, iets meer baaivormig inloopende dan de bovengenoemde, en vooral in den W. moesson eene veel gezochte wijkplaats. Op korten afstand NW. van daar, op de eerste aanhoogten van den berg, vond ik de overblijfselen van het oude fort Mauritia, te midden van prachtige koffieboomen schilderachtig gelegen. De afstand van daar tot Ngofagita (de tweede hoofd-kampong) is bijna één uur gaans.

[1] Laloein of Laloewi, aldus genoemd naar de casuarina of equisetifolia (*Miquel, I, 874), de Javaansche* » *Tjemâlâ Bimâ.* »

lichtende, niet scherp begrensde voorwerpen naderden herhaaldelijk de prauw, schijnbaar door den stroom medegesleept, doch verdwenen dan steeds zoodra zij in de nabijheid van de prauw kwamen. Later hoorde ik nog herhaalde malen langs de zijden van de prauw een geruisch als van een sterk en luid uitademen of snuiven van eenig dier. Waarschijnlijk waren het dolfijnen, en hadden die ook door hunne beweging in het water het vroeger waargenomen lichten verooorzaakt [1].

In den voornacht woei het sterk van den Batjanschen wal waardoor ons anker begon door te dreggen, wat wij echter spoedig bemerkten en konden verhelpen. Daarop brak eene regenbui los die gelukkig niet lang aanhield, en plaats maakte voor eenen helderen maneschijn.

22 October. — Ten 2 uur des morgens werd de reis voortgezet. Aanvankelijk ging het slechts langzaam vooruit; toen het dag werd, waren de Laloein-eilanden nog duidelijk in al hunne bijzonderheden in het gezicht; ook Raloid (Raloeit), doch op grooteren afstand. Om 9 u. hielp ons een oostelijke bries. Ik zag nu Oostelijk van ons de zandbank, op de kaarten nog niet aangegeven, die ik, op de laatste reis van Batjan naar Kajoa (Kadjoa), in de richting van Njilalang Westelijk had laten liggen. Kort voor 2 u. kwam een duchtige regenbui neer, die langer dan een half uur aanhield. Om 2 u. waren wij aan de O.kust van Raloid, waar ik een half uur stilhield, om aan mijn scheepsvolk gelegenheid te geven den voorraad drinkwater aan te vullen, dat dáár zeer goed moet zijn. Nu was het echter ten gevolge van den vroegtijdigen regen zeer troebel. Daarop trachtte ik straat Njilalang te bereiken, wat echter door de invallende duisternis niet gelukte, zoodat wij genoodzaakt waren in eene kleine baai beoosten Loitbaai nabij de monding van de beek Geti voor anker te gaan, en was het reeds geheel donker toen wij die bereikten.

---

[1] Voornamelijk straat Patientie en zijne noordelijke verlenging — de straat namelijk besloten tusschen den vasten wal van Halmaheira en den onderzeeschen bergketen die bewesten van, en evenwijdig aan dat eiland, slechts zijne toppen genoegzaam omhoog heft om de eilanden-reeks van af Ternate Zuidwaarts te vormen — en ook het vaarwater bewesten die eilandengroep, schijnen eene bijzonder geliefde verblijfplaats van verschillende dolfijnachtige dieren te zijn; voornamelijk Delphinus phocaenoides, een geheel zwarte bruinvisch, en de krachtige kwaadaardige Delphinus orca, de zwaardvisch of grampus, de »trasher« of »killer« van de Engelsche en Amerikaansche whalers. Ik bezocht die streken veelvuldig, en nimmer zonder althans eenige troepen daarvan te zien. Alles saamvattende denk ik *dat het de laatstgenoemde* soort was die langs de prauw van Dr. Bernstein heentrok.

23 October werd de reis tijdig voortgezet en waren wij bij het aanbreken van den dag straat Njilalang al door. Bij Timilonga zagen wij, bij de monding van eene beek, Waitim; eenige huizen, en hield ik een korten tijd stil om water te laten innemen. Ik liet van hier, om 8½ u. oversteken naar den Halmaheira-wal, waarbij wij de eilanden Kitodoekoe (Kite-doekoe?) en Koffo rechts lieten liggen. Aanvankelijk was de stroom bijna onmerkbaar, naarmate de ebbe meer doorkwam liep die echter sterker om de Zuid, en toen wij om één uur T. Samolo (Samola) hadden bereikt, dreef hij ons met kracht, tusschen dien hoek en het eiland Kitodoekoe. Aan den zuidelijken ingang van de straat ligt het kleine rotsachtige eiland Pradjo (P. Radja?) en N. en Z. daarvan een paar klippen, bij hoog water onzichtbaar, terwijl dicht aan den N.-hoek van Kitodoekoe — op korten afstand [1] — er nog eene ligt. De vaart door die straat is daardoor niet zonder gevaar, en vooral des nachts; en groote schepen moeten daarom de voorkeur geven aan het vaarwater tusschen den Batjan-wal en het eiland Koesso (Koessoe) [2]. Wij voeren nu langs de kust van Halmaheira, en bereikten tegen 5 u. de zoogenaamde haven, zuidelijk van Saketa [3], een kleine inham, tegen het N. geheel open en door een koraalrif, dat met vloed geheel onder water komt, tegen westelijke winden slechts onvolkomen beschut. Tengevolge van den N.W.wind slingerde mijne prauw zeer sterk, en ik vreesde voor den nacht, daar de lucht in de richting van Batjan zwaar was betrokken. Gelukkig trok het onweder naar het Z.W. en hadden wij bij al het slingeren toch nog een tamelijk rustigen nacht.

[1] Dr. Bernstein zegt hier »op 3′ (denkelijk »afstand«; de zin is niet geheel duidelijk); doch het is blijkbaar eene vergissing, als gevende een veel te grooten afstand; nam. 5555 M. = een uur gaans, van 20 op 1°.

[2] Genoemd naar de Phalangisten, de buidel- of zakdieren, wier algemeene naam het is op Ternate c. a. en Halmaheira. In N. en O. Celebes is die naam slechts weinig afwijkende, Koessee. In die laatste streken is de Phal. ursina, in de eerste de veel kleinere Phal. orientalis inheemsch. De Imperata's (spec. div.), biesachtige grassen die op Java allang-allang heeten, worden op Ternate c. a en Halmaheira c. a. koessoe-koessoe genoemd.

[3] Genoemd naar eenen, in het oog vallend grooten Saketa-boom, op den vrij steilen kaap aldaar reeds in de verte zichtbaar. Hoewel als identiek gesteld met de toch reeds zoo groote en forsche Javaansche »Kemiri« (Aleurites triloba. Miquel, I[2], 385). is het mij voorgekomen dat de exemplaren uit de Molukken (door Wildenow tot eene afzonderlijke soort, Aleur. moluccana, gebracht) toch nog krachtiger vormen bezitten, en ook in eenige onderdeelen afwijken van de *eerstgenoemde*.

24 October — werd reeds om $2\frac{1}{2}$ uur de tocht weder voortgezet, en waren wij met het aanbreken van den dag T. Woha (Woka?) voorbij, en hadden het dorpje Woka [1] in het gezicht. De kust van Halmaheira is van af T. Samola zeer bergachtig, en op de meeste plaatsen daalt het gebergte steil in het water af, vooral bij T. Bobo, de plaats waar ik op mijne terugreis in het vorige jaar, den 11den Juli, had overnacht. Bij T. Sarich (?) buigt zich de kust meer W.waarts, en wordt het gebergte lager. Wij konden daardoor Tonchy (?) om 2 uur bereiken. Volgens den Djoeragan was de haven van Pasir palelee niet ver meer af, doch bleek het weldra dat hij zich vergiste. Er kwam nu een flinke bries op, en deed langs de ondiepe kust zware branding ontstaan, waardoor mijne prauw heftig heen en weer slingerde. Ik vreesde dat die, slecht geballast en weinig beladen, zoude omslaan, en bracht eenige kommervolle uren door, in afwachting van de dingen die komen zouden. De duisternis viel in, nergens aan de kust was eene ankerplaats te vinden, en was het in den donker niet mogelijk goeden koers te houden, waardoor het gevaar van omslaan voor de prauw nog grooter werd. Eindelijk, om $8\frac{1}{2}$ u. gelukte het aan mijn djoeragan om de kleine haven van Pasir-palelee [2] te bereiken, die daarbij nog met de grootst mogelijke voorzichtigheid moest ingeloopen worden, daar de ingang door eene daarvoor liggende bank is gedekt. Ik was blijde uit mijnen bedenkelijken toestand verlost te zijn, doch was zoo opgewonden dat ik eerst laat, tegen den morgen, kon inslapen.

25 October. — Eerst om $5\frac{1}{2}$ uur in zee, en tegen 9 u. in Talangami (ook wel Telingami) binnen, waar ik mijne andere prauw vond die ons den vorigen avond uit het gezicht was geloopen. Ook was hier eene prauw van Mysole (Misoewal) [3] met den Radja moeda [4] aan boord, die naar Tidore ging. Deze

---

[1] Genoemd naar de Molukken-kraai, de Corvus (Corone) orru, Mull.; **1535/6196.**

[2] De Palélee-rots, dus genoemd naar de vele daar staande Palelee's. De eigenaardige splitsing van de rotsen — op Java, en ook elders in het W. van den Archipel — in die van regelmatige samenstelling hetzij door stratificatie hetzij door bouw (sedimentair-vormingen zoowel als kalk- en koraalrotsen enz.), en allen te zamen »karang« genoemd, en die welke, zonder in het oog vallende regelmaat, uit kleine kristallen zijn saamgebakken, bijv. zandsteen, en die allen »pasir« heeten, vond ik ook in de Molukken vrij algemeen aangenomen.

[3] Mijsole (ten rechte Misoewal) is een eiland W. van Nieuw-Guinea en N. van Ceram gelegen en vasalstaat van den Sultan van Tidore.

[4] = *Jonge vorst of* Kroonprins, de zoon van den Radja.

en de Sengadji brachten mij al spoedig een bezoek, dat langer duurde dan ik wel wenschte, daar ik op mijne prauw het een en ander te verrichten had met het innemen van ballast en herstel van een gedeelte dat een weinig was uiteengewerkt. Ook moest de Djoeragan een nieuwe stoel voor den voet van den mast maken, daar die welke te Ternate was gemaakt, te smal was, en bij zijdelingschen wind het breken van de bamboe deed vreezen. Ook op dezen arbeid moest ik een oog blijven houden, zoodat het 5 uur werd eer ik aan wal kon gaan, om aan den Sengadji een bezoek te brengen, en eene wandeling door het dorp te maken, die echter door de weinige uitgestrektheid van de plaats niet lang duurde. Van den Sengadji vernam ik dat de geheele bevolking van de afdeeling Ganee slechts ongeveer 100 zielen bedroeg, dat Ganee van uit Talangami in 4 tot 6 uur te bereiken was, en dat in het Z. gedeelte van Halmaheira veel sago groeit, het voornaamste voortbrengsel van de landstreek. De hoofdplaats van Ternataansch Zuid-Halmaheira is Saketa, de zetelplaats van een Oetoesan, terwijl de afdeeling Ganee onder een Sengadji staat.

26 October. — Om 5½ uur vertrokken. Een flinke N.W.wind hinderde in den beginne meer dan dat hij ons hielp. Spoedig werd echter Oeri (Oewi)-madehee, de Z.-hoek van de baai, bereikt, en bleven wij daarna op korten afstand van de kust doorzeilen. Weldra bevonden wij ons aan den ingang van straat Libobo, en hadden bij invallende eb den stroom mede, die bij vloed om de West loopt. De meest zuidelijke punt van Halmaheira aan dezen kant is T. Balik, herkenbaar aan een klein daarvoor gelegen eiland. Even achter dien hoek buigt de kust wat meer binnenwaarts, en vormt de nog al breede baai van Kroenga, aan welker W. gedeelte zich een goede haven voor prauwen bevindt. Voorbij de kaap die deze baai O.waarts begrenst, bevindt zich eene tweede dergelijke baai, Djoei, waar ik zes tot acht hutten zag. In de eerste baai had ik er slechts één gezien. Ook in deze baai is een goede haven voor prauwen. Deze laatste heet even als eene nog meer oostelijk aan den voet van den G. Libobo (een heuvel) gelegen, Kahea Maisolo (= verblijfplaats van de wilde varkens); de laatste mij reeds van het vorige jaar bekend, als een veilige haven voor prauwen, waar ik den nacht van 28/29 Juni 1863 had doorgebracht. Om 1 uur kwamen wij T. Libobo, de zuidelijke punt van *Halmaheira voorbij*, op eenigen afstand om de on-

diepten te vermijden die zich daar nog al ver uitstrekken. P. Babi ligt ZO. van de punt en is op de kaarten niet goed aangegeven. Wij stelden nu den koers N.-waarts, hadden spoedig den volgenden hoek bereikt, en bleven stil in een kleinen inham tusschen beide hoeken (de eerste en de tweede). De plaats heet Loleo-bobo = Laboeha nipa [1]; wij bereikten die om 4½ uur. Iets noordelijker ligt de haven Loleo-mela = laboeha boesoek (smerige vuile reede), waar ik vroeger, op mijn terugreis van Waigeoe, den nacht van 26/27 Juni 1863 had door gebracht. De kust aan dit Z. gedeelte van Halmaheira is vlak, met wouden bedekt en vertoont zich hier weder tuf-kalk.

27 October. — Kort voor het aanbreken van den dageraad naar zee. Daar wij den stroom al spoedig tegen kregen, ging het niet bijzonder vlug vooruit, te meer nog daar ook de NW.-wind daartoe het zijne bijdroeg. In de verte vertoonde zich het gebergte Telingami, doch is overigens de kust zeer eenvormig en onbewoond. Slechts twee of drie hutten toonden aan dat die nu en dan door Alfoeren werd bezocht. In de verte vertoonden zich de Widih-eilanden, lange lage koraal-eilanden, in uiterlijk en zamenstelling geheel gelijk aan T. Iodji. Om 11 uur waren wij aan den Z.-hoek van de baai van Ganee, liepen de beide havenplaatsen Loleo-lama (oude reede) en Akejo-boeboe [2] voorbij en ankerden om 11½ uur voor Ganee. [3] Van den Ngofomanira vernam ik aangaande de Widih (lees Widi-) eilanden dat zij onbewoond zijn, en in twee groepen verdeeld, waarvan de noordelijke uit acht, de zuidelijke uit twaalf eilanden bestaat. Het aantal zielen langs de geheele kust, voor zooverre die tot Ganee behoort, bedraagt een 120tal. Om 3½ u. begaf ik mij naar den N.-

---

[1] De Nipa-reede, genoemd naar de Nipa of Bajoe (Nipa fruticans, Miquel, III, 150), een moeraspalm van veelzijdig nut, o. a. voor de inlandsche prauwen, ook om uit de bladeren matten te vlechten, of eigenlijk aaneente-rijgen, kadjang; vandaar de bekende naam kadjang-matten.

[2] De Nipa-beek. Het Spaansche woord »agua« met zijne verklein-woorden en afleidingen bleef in de Molukken inheemsch, doch verbasterde allengs, en wordt daardoor, ruim verspreid en in allerlei vormen, in de Molukken terug-gevonden.

[3] Wel te verstaan Ganee di loewar (Buiten-Ganee) op de O.kust tegen-over Ganee di dalem (Binnen-Ganee) op de W.kust, en onderling door een bergpad verbonden. De afstand is niet groot, doch het eerste gedeelte van den weg nabij Ganee di dalem (W.kust) lastig, daar dat pad tevens zoowat als »schlitte« dient voor den aanvoer van hout voor de werven van Ganee d dalem.

hoek van de baai, Ranga-ranga genoemd, waar ik reeds vroeger den nacht van 24/25 Juni 1863 had doorgebracht.

28 October. — Een weinig over 4 uur naar zee. Bij het aanbreken van den dag waren wij echter nog bijna niet vooruitgekomen; en zeilden langs de kust die hier laag en goed met bosch bedekt is, waarlangs slechts op enkele plaatsen eenzame hutten van Alfoeren-gezinnen bespeurd worden. Tusschen de boomen vielen de Kanari-boomen [1] door hunne heldere stammen in het oog. Langs de kust was ditzelfde het geval met de Taliseh-boomen [2], door roode en geelroode bladeren gekenteekend. Om 9½ kwamen wij Ajer-Laloein en om 11½ uur het eiland Jodji langs de O.-kust voorbij. Nog oostelijker ligt het eiland Saenam, ook P. Djin (eiland van de booze geesten) geheeten, dat door de inlandsche schippers steeds zorgvuldig gemeden wordt, omdat langs de kust een groot dier — Goerita — huist dat de prauwen aanhoudt [3]. Het eiland is op de kaart van Gregory onjuist Simam genoemd, en veel

[1] Canarium Commune, eene Amyrideae (Miq. I[1] 643, Rumphius II, 146) door geheel Indië verspreid, ook veel aangeplant. Pohon kanari, K. pandjang Ki toewak, Soend., nawari, Amb., nia. Tern.

[2] De Barringtonia speciosa (Miq. I, 485. Rumph. III, 179) door den geheelen Archipel, de Filipijnen, Marianen en verder verspreid en onder allerlei namen bekend. "Boeton, Songgem, Hoetoem, Klapa lali" enz. Bij de door Miquel opgenoemde voeg ik nog de volgende "Madjo" op Ceram, Moedjoei op Ternate en een gedeelte van N.-Halmaheira, Noekoe op N.-Celebes, welken naam ook de Barr. alba aldaar draagt, en dat denkelijk de oorspronkelijke naam is, in die streken. Het woord "Talisei" däár ook gebruikt, wordt däár geacht uit de Filipijnen te zijn overgebracht, waar hij "Talisai" heet. Langs de N.kust van Celebes heerschte eenig verschil in opvatting en werden vrij algemeen de namen talisei en noekoe aan twee verschillende Barringtonia's toegekend, de Barr. speciosa, en een soort met veel kleinere bladeren en gelijkende op de "Poetat" (Barr. racemosa). Doch er heerschte geen vaste regel bij dat gebruik. Men ontmoet de vrij groote vier- of vijfhokkige vruchten van de Barr. speciosa omsloten in eene harde schil overal in zee; en leggen zij drijvende lange en verre tochten af zonder hun kiemvermogen te verliezen.

[3] Welk dier hier door "Goerita" bedoeld wordt, is mij niet duidelijk, en bij gelegenheid wel een nader onderzoek waard. In de Dsjilolo-passage, en in het algemeen langs de O.kust van Halmaheira vindt men nog al veel potvisschen (cachelot; sperm-whale, Physeter macrocephalus), tot zelfs in de baaien. Ik zag er o. a. verscheidene in de baai van Galela. Mijne inlandsche equipage — Alfoeren van Galela, uitnemende zeelui, en goede waarnemers — verhaalden mij dat die nu en dan door Goerita's werden aangevallen, en onder die aanvallen bezweken. Nog geen maand geleden had een dergelijk gevecht plaats gevonden even buiten de baai, waarna de potvisch was bezweken en aan strand gedreven; er lag werkelijk een doode potvisch gestrand aan de noordzijde van de baai. Het dier was van groote afmeting, doch te veel gehavend, ook door de zee-

te groot geteekend. Zoowel Saenam als Jodji zijn kleine lage eilandjes, het laatste met een zandbank, een koraalbank die zich O.-waarts verlengt. Aan de tegenoverliggende kust van Halmaheira ligt T. Bissoe en vernam ik dat een weinig ten Zuiden daarvan zich eene broeiplaats van de Mamoa bevindt, nabij eenige woningen die ik opgemerkt had. Daar hier ook eene goede ankerplaats is, zal ik op de terugreis hier eenige dagen stilhouden [1].

---

aardige werkwijze van de kustbewoners om de traan machtig te worden — dat murwstooten langs een gedeelte van de huid, waarna de zon over dag het overige deed, en de aldus uitgebraden traan, den volgenden dag onder de huid in eene groote blaas opgehoopt, dan door insnijding afgetapt werd — dan dat iets kon nagespoord worden. De stank belette bovendien alle onderzoek. Sommigen omschreven dien Goerita, of eerder Goraita als eene »zeeslang«. Het grootste exemplaar dat ik ooit daarvan zag was eene Hydrophis pelamys van bijna 4 M. lang, door d'Albertis bij de Aroe-eilanden gevangen, en thans in het Museum van Genua. Korten tijd daarna zag ik tot mijne verwondering een cachelot aangevallen door zwaardvisschen (grampus, trasher, killer, Delphinus orca) die ik dacht dat wel walvisschen van die streken (Balaena australis) doch geen potvisschen aandurfden, en die bovendien bij de inlanders wel bekend zijn als ikan paos belang = bonte dolfijn.

Toen ik in 1874 te Kahoe (O.kust van Halmaheira) was, durfde niemand in eene kleine prahoe over de reede varen. Aan den ingang van de rivier huisde namelijk een kaaiman (boeaja, Crocod. biporcatus) die de sampans achterna zat, en de opvarenden greep; dit was pas overkomen aan een arabischen handelaar, wiens lijk niet eenmaal werd terug gekregen. Een tijd lang hield, tusschen P. Moor en Guebee, een haai zich met hetzelfde tijdverdrijf bezig. Ook aan deze beiden gaf mijn scheepsvolk hetzelfde epitheton. Al hebben wij hier oogenschijnlijk met de samenstelling van twee woorden te doen, waarvan het eerste vooral veel gebruikt, toch drong zich eenig vermoeden op naar het mogelijk bestaan van den eenen af anderen wortel, waartoe o. a. ook het Javaansche woord garot, ([illegible] bijtend vasthouden) in betrekking zoude kunnen staan. Daartegenover staat, dat toen kort daarna, ter W.kust van N.-Halmaheira, eene op een steen staande vrouw door een reusachtigen inktvisch (Soentoeng) werd omstrengeld en omlaag getrokken, ook dat dier dadelijk als »soentoeng goerita« werd aangeduid, hoewel hij zijne vangarmen en niet zijn bek had gebruikt. Hoe ook, de uitdrukking blijve aan belangstellenden aanbevolen.

[1] Mamoa is de geslachtsnaam voor de Loophoenderen (Megapodius (**2364**/—) in meer bepaalden zin, niet alleen op Halmaheira maar ook verder op in het gebied dat zij bewonen, althans van de Filipijnen over N. en O. Celebes tot aan Westelijk Nieuw-Guinea, en ware het wel de moeite waard ook verder hunnen naam na te gaan. In onzen Archipel komen zij westelijker niet voor; doch breiden zij zich oostwaarts verre over de Polynesische eilanden uit, voor zooverre tot nu toe bekend tot op de Samoa-eilanden (170° WL.) Zonderling genoeg schijnt éène soort verre westelijk buiten hun eigenlijk gebied voor te komen, namelijk op de Nicobaren, waar de Novara-expeditie ze vond.

Achter Bissoe ligt het aan zijne Casuarinen [1] zeer her-
kenbare Leleë (Lelee, genoemd naar de »Leptospermum
Amboinense«, eene aan de Kajoe-poetih-soorten (Melaleuca)
verwante Myrtaceae, die ook op Halmaheira veel voorkomt)
N. daarvan eene baai — Saoeleh. Daar het reeds 3 uur
Wossi nog zeer ver af was; en daar bovendien meer nabij

[1] In onze Ned. Ind. bezittingen vinden wij een vijftal Casuarina-soorten, Tjemara's; de hier bedoelde is de Cas. equisetifolia (Miq. I, 874, Rumph. III, 86), de meest verspreidde, namelijk van intertropisch Afrika door Z.-Azië en onzen Archipel tot over de geheele Pacific, en zooals onlangs bleek ook in Z.-Amerika. Elders schetste ik den diepen indruk dien de Casuarinen maken, niet alleen wanneer zij, meermalen tot groote wouden vereenigd, onze dennenbosschen met alle hunne eigenaardigheden voor den geest roepen, doch ook wanneer zij op geheel andere wijze, even eigenaardig doch meer liefelijk, het zwak geruisch van het avondkoeltje tot eene zachte harmonie omwerken »als wanneer men daarin dan Orpheus met zijn gansche snarenspel kan hooren.« Ook onze voorouders reeds hadden dien boom lief, al noemde Rumphius hem eenmaal »drommelboom« (»duivel« was hem te sterk), om ook in den naam de verwantschap te blijven bewaren die hij voor hem meende te moeten aannemen met den Himelaja-ceder, den Deodara, die even geheimzinnig over de valleien van Nepal ruischt. Dat onze goede Rumphius daarbij zoowel met die verwantschap als met die naamvertolking in de war was, behoeft thans geen betoog meer.
Meer land-inwaarts in O. Celebes, op Halmaheira, Boeroe, Batjan, Oebi, Ceram enz. komt eene meer cederachtige Casuarina voor, de Cas. nodiflora.

Hier en daar in de binnenlanden van N.-Halmaheira hoorde ik den naam in plaats van »mamoa« als »momoewo« uitspreken. Ook op N.-Celebes, waar men er nog al nadruk op legt om ze te onderscheiden van hunnen stamverwant den »moleo, of »hamervogel (Megacephalon maleo, **2362** 9538). Op de afleiding van dat laatste woord »moleo«, ook wel »maleo«, zullen wij hier niet verder ingaan. Genoeg zij het hier aan te teekenen dat het, even als meer andere door mij elders behandeld, min of meer een artefact en door een toevalligen samenloop van omstandigheden tot verdere uitbreiding gekomen, door de inboorlingen van een ruim gedeelte der Molukken, en o. a. op Ternate, wordt gebruikt om de echte megapodii, de mamoa's, aan te duiden; doch steeds tegenover Europeanen, niet onderling.
Het zijn zonderlinge vogels, ook in hunne gewoonten; en heeft men eenmaal een hunner broeiplaatsen gezien, dan kan het geene verwondering meer baren dat het vernemen van het bestaan van dergelijke inrichting op de aangegeven plaats op Dr. Bernstein genoeg indruk maakte om hem te nopen däár, terugkeerende, eenigen tijd te blijven.
Zij leggen namelijk — met lange tusschenpoozen — telkenmale slechts één ei [illegible] kolossale afmetingen, doch dat zij [illegible] uitbroeien, in nesten op den grond die door hunnen [illegible] doen staan. Meerdere vogels werken gemeenlijk aan den opbouw van [illegible] nest, dat, zoo eene van bladeren en bosch-afval saamgesteld, door [illegible] de warmte voortbrengt noodig om de eijeren uit te broeien, dan eene [illegible] of — en dit laatste het meest veelvuldig — langs den rand van het [illegible] uit zand wordt opgehoopt, gemengd met de [illegible]

geen geschikte ankerplaats te vinden is, besloot ik hier te blijven, en in den vroegen morgen van den volgenden dag de reis voort te zetten. Twee Alfoeren kwamen bij ons en verhaalden dat zij een hert geschoten en dengdeng (gedroogd vleesch) gemaakt hadden, en nu naar Ternate wilden om hunne schuld aan ingekocht zout en kruit af te doen. In de

---

achtige) Cyperaceëen die langs dien uitersten rand groeien, en die het daartusschen gebouwde nest tegen uitzakken, verstuiven, enz. vrijwaren, terwijl het dagelijks zijne warmte ontvangt van de zonnestralen die het fel en ongehinderd beschijnen. Het zuiver witte koraalgruis wordt daarbij vermeden, doch gemengde zandsoorten gekozen; op Ternate's N.kust en de W.kust van N.-Halmaheira grijs, en gemengd met titaan-ijzerzand, in de Minahassa, langs straat Lembee rood zand, in de Tomini-bocht bijna zwart, op de Oebi-eilanden bruin zand, enz. Nu en dan was het binnenste van die nesten en het zand zoo warm, dat het de handen onaangenaam aandeed, en ik mij niet kon voorstellen dat het ontkiemingsvermogen van de eijeren daarin niet te gronde ging. Wel worden de nesten langs het strand en die in het bosch aan verschillende soorten toegeschreven, doch is mij de juistheid van die onderstelling niet gebleken, eerder wellicht het tegenovergestelde. Hoe ook, het is steeds een eigenaardig gezigt eene dergelijke broeiplaats. De boschnesten zijn meest het grootste. Men denke zich nu een zoodanige plaats, een aantal nesten van tien tot vijftien voet middellijn en tot acht voet hoog (volgens sommigen zelfs tot vijftien voet hoogte, doch zóó zag ik die nimmer), en dan de pas uitkomende jongen die zich uit den hoop loswerken, en dadelijk zoo vlug zijn, rondloopen en voedsel gaan zoeken, alsof het kiekens waren reeds eene maand oud. Weldra weder eene hernieuwde beweging in den top van den hoop, en weder een jong dat zich daaruit loswortelt, te voorschijn komt en rondloopt. Slechts éénmaal trof ik een dergelijk gunstig tijdstip, doch bleef het schouwspel mij levendig bij.

De eijeren zijn wit of van een eigenaardig, nog al sterk licht bruin rood, en liggen allen afzonderlijk in den hoop.

Halmaheira bezit drie soorten van loophoenderen:

Megapodius Freycineti (**2364**/9540),
id. Quoyii (**id.** /9542),
id. Wallacei (**id.** /9551);

en is wellicht daaraan nog minstens éene soort toe te voegen:

Megapodius Forsteni (**2364**/9543),

vroeger — door Temminck — tot Meg. Freycineti gebracht, en op Amboina, Ceram, Boeroe, nog al verbreid. En zoude het verspreidingsgebied van Meg. Gilbertii, (**2364**/9544), Meg. Reinwardtii (**2364**/9546), en Meg. rubripes, (**2364**/9548), nog nauwkeuriger bestemd moeten worden; het zijn allen nauwverwantte soorten, zich bewegende tusschen Celebes, Amboina, de Aroe-eilanden en Nieuw-Guinea. Eene monographie van het geheele geslacht zoude zeer welkom zijn.

Onze Schlegel zette het geraamte daarvan reeds op breeden grondslag ineen; en het mag aangenomen worden, dat het ondernomen werk bij de voltooiing denzelfden stempel van volledigheid zal dragen, dien wij in alle zijne werken terugvinden. Dat daarom die voltooiing met dringend verlangen wordt te gemoet gezien, is verklaarbaar en verschoonbaar. Plaatselijk onderzoek blijve intusschen aanbevolen.

verte vertoont zich het gebergte van straat Patientie beZ. Saketa, in zuidelijke richting.

29 October. — Reeds om 1 uur vertrokken. Bij het aanbreken van den dag waren wij even Z. van Wossi, waar wij aan de binnenzijde van eene bank bleven liggen. N.waarts vertoonde zich, nabij de kust op korten afstand, een klein eiland dat ik op mijne laatste reis niet had opgemerkt. Van af Wossi is de kust vlak en laag, terwijl op den achtergrond het gebergte beN. Daipoda in duidelijke omtrekken zich voordoet. Een zeer herkenbare en ook voor de W.kust zichtbare top, als een stompen pijler zich voordoende, werd mij aangewezen als de berg Wama. Het dorp Maffa bestaat niet meer. Zijne bewoners zijn naar eene meer Noordelijk gelegen ruimte verhuisd nabij Balik (Balik?), waar ik ook eenige oogenschijnlijk nog nieuwe woningen zag.

Ik bleef dezen nacht aan eene vrij goed beschutte plaats bij Leleë, van waar men een ruim uitzicht had op het N. gedeelte van de kust, en vooral op den wigvormigen berg Spero-manora die in het voorgebergte T. Foya eindigt.

30 October. — Met het opgaan van de zon in zee. Om 9 uur bij T. Foya [1], die, met het kleine daarvoor liggende eiland Mof, de grens bepaalt tusschen Ternataansch en Tidoreesch Halmaheira. Tegen den middag bereikten wij de (op T. Foeya) volgende kaap T. Sesewomo, kwamen toen, door den stroom krachtig voortgestuwd, het Noordelijk iets of wat Westelijk gelegen Selottan voorbij, en hadden nu de baai

[1] De inlandsche naam, niet alleen op Halmaheira maar ook op de omliggende eilanden, van de »Broussonetia papyrifera (Miq. I², 280) eene Artocarpeae, de »Deloewang van Java. Tot mijne groote verwondering heb ik dien naam Foija — eigenlijk Foeija — ruim en vooral op Halmaheira vrij algemeen verspreid aangetroffen — tot nu toe nergens vermeld gevonden; wellicht omdat Rumphius, de algemeene bron, hem niet behandelde. De meening, ook door Miquel gedeeld, dat hij uit Japan in onzen Archipel zoude zijn ingevoerd, kan voor eenen zoo ruim, en o. a. over den geheelen Pacific, verspreidden boom niet zonder voorbehoud worden gehandhaafd. Meermalen laten dergelijke bepalingen van herkomst te wenschen over. In de binnenlanden van N.-Halmaheira, op niet bewoonde en door Europeanen nog niet bezochte plaatsen, vond ik bijv. (om mij tot dat eiland te bepalen) de Asclepias Curassavica (Miq. II, 485) als dáár blijkbaar van oudsher bekend gewas. Elders zette ik uiteen hoe zelfs Rumphius in de war raakte met de herkomst van een ander gewas, de Caesalpinia Sapan (Miq. I, 108, Rumph. IV, 56.) ook op Halmaheira aanwezig, enz.

De behandeling van de Foeija-schors op Halmaheira is dezelfde als op *Java voor het »deloewang-papier, en in Polynesie voor de* »tapa» wordt gevolgd.

van Weda in het gezicht. Om 4½ waren wij voor de negori[...] konden echter in de rivier Ief-fetoe [1] niet binnenloope[...] daar de monding in den tusschentijd was verzand geraakt, [...] liet ik daarom de prauwen naar het einde van het dorp bre[...]gen, bij een daar aangelegden kom waar zij, in stil water [...] beschut door het voorliggend eiland Kolehef, rustig en veili[...] lagen. Kort daarop kwam de mij reeds van vroeger bekende Sengad[...] aan boord aan wien ik mededeelde wat ik wenschte in te koope[...]

31 October — gaf ik aan mijne matrozen bij beurte verlof om aan wal te gaan, om vóor zich het noodige voor d[...] verdere reis in te koopen, terwijl ik mij met allerlei beredde[...]ringen en het bijwerken van aanteekeningen bezighield. Oo[...] mijne jagers gingen aan wal, schoten echter weinig, slechts een[...] Columba ochrogastra [2], en eenen Caprimulgus ma[...]crurus (**179**/633), Mijne insectenjagers waren gelukkiger[...] echter vonden zij de verlangde ornithoptera niet.

November. **Weda. Kia. Berg Kebiret. Messa. Tola. K. Lehegila. Gam[...] Soengi. Kojoba. Kaap Toetoeli. E. Moor. Waya op Guebee. Laboeha In[...] op E. Fow. Alai. Njofalo. E. Gagi. E. Joe. Biantji. Guemin. Z. W. ho[...] van Guemin. Mesmessara. Batanta. Pitt's straat. Sematee op Salawati. [...] Sorong. Nieuw-Guinea. E. Dohm.**

1 November. — Ik werd des morgens met het onaangenaa[...] bericht ontvangen dat zes van mijne matrozen, allen uit Gemko[...]kane (op Tidore), afkeerig van het voor hen ongewone zeeleve[...] gedurende den nacht waren weggeloopen. Ik verwittigde onmi[...]dellijk den Sengadji, die daarop dadelijk menschen naar Pajah[...] zond om te verhinderen dat zij naar Tidore zouden kunne[...] ontkomen. Daarop maakte ik met den Sengadji een tocht[...] naar T. Waitoe (de N. hoek van de baai van Weda) en [...] vele Z. daarvan gelegen eilanden, waarvan Ief (bet. „eiland[...] het grootste is. Die eilanden zijn voor een gedeelte bewoon[...]

---

[1] **Even als meer andere moet ook deze naam met eenig voorbehoud wor[...] aangenomen. Ief (= eiland, en dus moeielijk denkbaar als voor eene ri[...] gebruikt) is geen echt Polynesisch woord, maar wordt in eenige der Pol[...]sische dialecten aangetroffen.**

[2] **Carpophaga (subgen. Megaloprepia) Bernsteinii (2275/92[...] eene door Dr Bernstein ontdekte, en door hem voorloopig als ochrogas[...] voorgestelde soort, door Schlegel daarna herdoopt, en naar den ontdekker gen[...] Schlegel plaatste hem onder de Ptilopen (Ned. Tijds. v. Dierk. III, 59). [...] werd aangetoond, door Wallace in Ibis, 1865, dat hij tot de Carpophage[...]** *hoorde en dit ook* **door Gray aangenomen.**

en zijn de hier aangelegde aanplantingen veilig tegen de verwoestende aanvallen van de wilde zwijnen, waardoor op den vasten wal van Halmaheira zelf veel schade wordt aangericht.

Langs de kusten van de Oostelijk gelegen eilanden liggen vrij uitgestrekte banken, en kunnen zelfs kleine prauwen bij eb slechts op enkele plaatsen voor de eilanden heen of daartusschen door komen. Van den Sengadji vernam ik ook dat Halmaheira, = Tanah-besar, de Ternataansche naam is van het eiland, doch de Tidoresche Hallijohrat, en ook dat de eigenlijke naam van Weda "weret" is, dat in het Wedasche dialect zooveel als orang brani (= dappere mannen) beduidt. Mijne jagers hadden heden eenen Oriolus phaeochromus (subgen. Mimeta. **1081**/1329) eene [1] . . . . . flavescens en [2] . . . . . geschoten. De volgende nacht: [3]

2 November. — Uit een gehouden gesprek bleek mij dat ook de andere Djoeragan geen djoeragan was, dat ook hij met de kusten en het vaarwater niet bekend was, en slechts eenmaal, als oppasser, [4] in Dorei was geweest. Aan den brief van Z. Exc. den Gouverneur-Generaal, en zijnen zoo duidelijken en bepaalden inhoud, heeft de Resident zich dus niet gestoord. Ook kwam bericht dat de weggeloopen zes man zich in de nabijheid ophielden, en dat ook van de andere prauw in den afgeloopen nacht één man was gedeserteerd.

3 November — werd in het omliggende bosch door een groot getal menschen gezocht naar de gedrosten, doch te vergeefs. Intusschen had de Sengadji mij beloofd dat hij mij voor den volgenden dag de noodige menschen zoude bezorgen. Bij den Oostenwind, die heden even als gisteren stevig doorstond, had ik toch mijne reis niet kunnen voortzetten, en was ik dus eigenlijk blijde dat ik door mijn onwillekeurig oponthoud in Weda toch niet veel verloor.

4 November. — Ik had om 8 uur de reis willen voortzetten, doch het duurde een geruimen tijd voor dat de Sengadji kwam; en bracht deze mij toen, tot mijne schrik, het bericht dat de zes voor mij aangewezen menschen zich uit de voeten hadden gemaakt, en naar het bosch waren gevlucht; zoodat hij mij in hunne plaats vier anderen zoude medegeven. Deze waren

[1] Onleesbaar, en ook bij gissing niet uit te maken.

[2] Niet ingevuld.

[3] De volzin niet voortgezet.

[4] *Politie-dienaar.*

de Kimelaha van Kia, verder Wallet, dan een zekere Abdoellah, Sengadji van Mandjeffit (Mam-djeffet?), en Samolla. Nu moest weder voor die menschen nog eerst sago gekocht worden, zoodat het 10 uur werd vóór dat alles in orde was. Daarop moest weder voor het onderkomen van de vier nieuwe manschappen op de bagage-prauw gezorgd worden, dat wederom verwisseling en vertraging veroorzaakte. Dit alles was slechts eene intrigue, daar het spoedig bleek dat in plaats van de bedoelde zes slechts vier plaatsvervangers waren geleverd geworden. Om 10½ uur kwamen wij eindelijk weg. Tegen den middag kwamen wij om de bank heen oostelijk van Ief, maar de nu doorkomende en steeds sterker Oostenwind dwong ons den koers te veranderen en, in plaats van op het Kebiret gebergte bij Kia, meer westelijk en dus lijwaarts aan te houden. Wij kwamen nu op eenigen afstand T. Waitoe voorbij waar Noordelijk de baai van Kohbeh volgt. Kohbeh (lees Kobee), of liever de plaats waar het liggen moest, was te herkennen aan eenige uitgekapte plaatsen in het bosch. Men nadert nu weder meer en meer de kust van Halmaheira. Witte plekken, tusschen het donkergroen van het woud sterk in het oog vallende, doen zien dat, evenals verder Oostelijk op ook het geval is, kalk hier een samenstellend deel van het gebergte is. Even voor zonsondergang bereikten wij eene baai Westelijk van Kia, die een goede haven vormt waarin wij den nacht overbleven.

Des avonds was de lucht in het Z. en W. sterk betrokken, en donderde en bliksemde het den geheelen nacht, totdat tegen den morgen de laatste overblijfselen van de bui in de omstreken van Saketa verdwenen.

5 November — waren wij kort voor het aanbreken van den dag in zee. Langs de berg- of liever heuvelachtige kust voortzeilende, kwamen wij te 8 uur Kia [1] voorbij dat slechts uit enkele hutten bestaat, en kort daarna den O. daarvan gelegen merkwaardigen berg Kebiret uit serpentijn-conglomeraat bestaande, aan welks Oostelijke helling ik den 13 Januari 1863 op mijne reis naar Waigeoe tijdens de middaguren had vertoefd. Om 9 uur waren wij voor de monding van de rivier Sagea, waar wij eene van Dorei komende prauw voorbijliepen, en koersden nu naar den O.hoek van de baai van Walleh. Deze,

---

[1] Naar de Kia of Kiha genoemd, de «Alocasia macrorhiza» (Miq. III, 205; Rumph. V, 308, tab. 106), de wortels — eigenlijk knollen, doch lang, dik en zwaar — rijk aan zetmeel, en vooral in de Molukken veelvuldig gebruikt.

langs wier strand de woningen van het kleine dorp verspreid liggen, is meer breed dan wel diep landwaarts in uitgestrekt, en bovendien de ingang door verscheidene banken onveilig. Een iets beO. het midden uitspringende landtong verdeelt de baai in eene oostelijke en westelijke helft. Voor die landtong ligt een laag eiland grootendeels met lolaro-boomen [1] bedekt, en aan de O. en N.kant met banken en ondiepten omringd, die voor een gedeelte zelfs bij eb droog liggen. Het was middag, de stroom was in ons voordeel, ik gunde daarom mijne menschen een half uur rust om te schaften. Daarop werd de reis voortgezet en om 4 uur Messa bereikt [2]. De kust is van af de baai tot bewesten Messa laag en met veel lolaro bosch bedekt, bezit echter zooals mij toescheen op twee plaatsen voor prauwen geschikte ankerplaatsen in een paar kleine baaien of eerder kreeken. Messa bestond nu uit elf woningen die er vrij goed uitzagen, terwijl ik er ten vorigen jare slechts vijf had geteld. Ik vernam dat de Kimelaha van Dote, waaronder Messa behoort, zich hier tijdelijk met zijne onderhoorigen was komen vestigen om eene prauw te maken voor den Sultan van Tidore.

6 November. — De stroom was op mijne ankerplaats tusschen Messa en het lage eiland zoo sterk geworden dat het anker een heel eind doorgedregd en de prauw voortgedreven was, die nu eerst naar hare vroegere ligplaats moest worden terug gebracht. Bij het aanbreken van den dag bleek het dat de van den vorigen dag te Weda aan boord gekomen mannen in den afgeloopen nacht waren weggeloopen. [illegible] waren [illegible] Dote dat aan den [illegible] Messa gelegen [illegible] zeer herkenbaar aan zijnen berg [illegible] W[illegible] [illegible] den [illegible] entegen niets [illegible] den berg van D[illegible] [illegible] voert van hier [illegible] weg naar [illegible] In de [illegible] M[illegible]

---

[1] Verschillende [illegible] Mis[illegible] Rumph. III. [illegible]

[2] Ook [illegible] ongemakkelijk [illegible] noch kreeg ik [illegible]

met hulp van eenige Tabellorezen aanplantingen van rijst, maïs, koffo [1] en kakao had aangelegd.

Kort nadat ik, ten 1 uur, ten anker was gekomen in de haven van Tola, westelijk van en iets voor Mariate, bracht hij mij een geschenk van wat suikerriet, rijst en dengdeng. Des namiddags lichte oostelijke wind.

7 November. — T. Lehegila waren wij spoedig voorbij, en vonden verder op het woud hier en daar opengekapt, en kleine aanplantingen aangelegd. Des morgens hielp ons een zwakke Z.wind. Wij kwamen een klein nieuw aangelegd dorp voorbij, dicht bij T. Lehegila gelegen, en voeren nu verder langs de heuvelachtige kust voort. In de verte toonde zich de licht herkenbare, op een sterk afgestompten kegel, of wel op een grafheuvel gelijkenden, berg van Kamaha-boeba. Om 1 uur waren wij voorbij de W. van Gamma-soengi gelegene ankerplaats Lomang, toen uit het O. eene bries opkwam, voor het voortzetten van de reis hinderlijk en waardoor de prahoe erg aan het slingeren geraakte, niet zoo zwaar echter als op de reis van Sakita (Saketa) naar Pasir Palelee. Om 2 uur waren wij eindelijk te Gammasoengi.

Daar de kust hier met koraal omzoomd is en geen zekere ankerplaats aanbiedt, werd de prahoe met drie ankertouwen vastgelegd, doch slingerde toch nog al sterk. Ik besloot daarop om nog denzelfden dag naar de meer O. gelegen zekere haven van Kojoba te gaan, te meer omdat de Sengadji en een dáár verblijf houdende prins mij de verzekering gaven vóór den volgenden morgen voor de noodige zes roeiers te zullen zorgen, en ik te meer rekende daarop staat te kunnen maken, omdat de menschen te Gammasoengi veel werk van wege den sultan hadden aan het bouwen van prauwen, en dus aan te nemen was dat zij, om zich daaraan te onttrekken, gaarne met mij zouden willen medegaan.

Om 5 uur gaf ik aan mijn voornemen gevolg; om 7 uur waren wij voor de haven, en kwamen, na eenig oponthoud daar buiten door het zoeken naar de invaart, niet gemakkelijk te ontdekken omdat het juist hoog water was, eindelijk binnen, dank zij het licht van een prauw van Patani toen in de

---

[1] De »Musa Mindanensis of textilis« (Miq. III, 588; Rumph. V, 125), met zeer gewaardeerden vezel, als »abaca en Manilla-hennep«, op Celebes en in de Molukken »koffo«, aan de Europeesche markt bekend en gezocht.

haven, en dat ook onderweg ons reeds als wegwijzer had gediend. Des avonds hadden zich donkere wolken vertoond in de richting van **Wedo** (Weda) en **Wassi** (Wossi) en hadden mij stevigen regen en wind voor den nacht doen vermoeden; na het invallen van de duisternis dreven zij weder uiteen. Te middernacht kwam ook de andere prauw, nadat zij de ontbrekende zes man had gekregen.

8 **November.** — In de vroegte hoog water, echter niet zoo hoog als den vorigen avond, daar nu eenige rotsstukken en punten van klippen zichtbaar waren, terwijl den vorigen avond alles onder water stond. Om 7 uur kwamen wij het kleine dorp **Kamahaboeba**, en kort daarop **T. Toetoeli** voorbij, de meest Oostelijke hoek van **Halmaheira**. Zij is steil en tot op eene zekere hoogte geheel kaal, als een bewijs hoe hoog hier bij stevigen Oostewind, de branding stijgt [1].

Moor (een eiland even voorbij en O. van dien hoek) lag nu recht voor ons. De tweetoppige klip **Kimliha** was duidelijk te zien met haren sterk uitgespoelden en ondermijnden rand. Hoe rustig de zee ook was steeg toch de branding er onophoudelijk langs omhoog en brak er overheen. Wij kwamen er op eenigen afstand Z.waarts voorbij.

Een gedeelte van de kust N. van **T. Toetoeli** vertoonde zich nu, maar gaf, behalve woud met hier en daar kalkrotsen daartusschen, en een smalle streep zand waarlangs vermoedelijk **Patani** ligt, niets verder te zien.

Eindelijk, om 10 uur, kwamen wij in de haven van **Moor** die op de ZW.kust van het eiland ligt. [illegible]

[1] [illegible]

[2] [illegible]

in het O. 20° Z. te onderscheiden; en van den berg van Fow[1] was niets te zien.

Om 12 u. 15 m. was ik weder aan boord. Des namiddags hadden wij zwakken O. en ZO. wind.

9 November — liet ik te middernacht het teeken tot vertrek geven, hoewel ik er over dacht of het niet beter ware den morgen af te wachten, daar de lucht rondom in het O., NW. en W. sterk betrokken en de maan geheel onzichtbaar was. Om half een gingen wij in zee, aanvankelijk Z. en ZO. op, om de klippen te mijden die om de ZO.hoek van Moor en Wailol liggen, en waarop gisteren de branding met donderend geweld brak. Ten 1 uur, toen wij Wailol reeds links achter ons hadden, begon het te regenen, en werd die regen weldra tot een stortregen, waarbij wij echter het geluk hadden dat de zee volkomen stil bleef bij een lichten W.-wind. Door de volslagen duisternis was niets te onderscheiden en kon de richting alleen door het kompas aangegeven worden. Om 4 uur hield de regen op, om 5 uur begon het licht te worden. De geheele massa regenwolken was O. opgeschoven, doch was de W.hoek van Guebee toch nog goed zichtbaar, evenals Moor dat op bijna gelijken afstand in het N.W. lag. Wij deden nu ons best om naar Guebee te komen, doch werden door den stroom Z.O. opgedreven, totdat om 11 uur een flinke Z.W. wind opkwam, die ons naar de kust dreef. Het was echter niet mogelijk T. Obi voorbij te komen en gingen wij daarom, op aanwijzing van een matroos uit Patani, in een kleine baai Waya voor anker, waar wij eene prauw vonden met den imam van Moor, die eveneens daarheen was gevlucht. De plaats ontving haren naam naar eene kleine bron dicht aan strand, zoo zelfs dat die bij hoog water door de zee wordt bedekt [2]. Daar buiten in de ruimte was de zee met zwaar

---

weg omdat het woord open is, even als vele andere waaruit hij ook moest verdwijnen (Gedch, Menoreh enz.)

[1] Een eilandje ter Z. kust van Guebee gelegen en waardoor de, door whalers, Australie-China-vaarders enz. druk bezochte, reede van Guebee wordt beschut.

[2] Een eigenaardig verschijnsel in de geheele Molukken en ook op vele plaatsen van het Westelijk gedeelte van onzen Archipel. Elke kuil hoe ondiep ook, vlak aan zee in het zand gegraven, vult zich onmiddellijk met zoet water. De bronnen, »prigi's«, die het uitmuntende water leveren waaruit de inlandsche vaartuigen op de zoo veelvuldige waterplaatsen van dag tot dag den watervoorraad aanvullen, zijn bijna alle dicht aan zee gelegen, en niet hooger dan het zeevlak. Waija, Wai, Ai, Pai, duiden allen water aan, evenzeer als Akkie, Acqui, enz.

lven bedekt, en ik daarom blijde deze ankerplaats gevonden hebben. Zij is klein doch voor prauwen toereikend diep, en et goeden zandgrond, en wordt zijdelings begrensd door koraal- nken. Mijne andere prauw had Fow bereikt, doch niet zonder die gelegenheid eenige zeeën over te krijgen. Om 5 uur liet ik onze haven Waya, maar de stroom werd weldra zoo rk dat de roeiers de prauw bijna niet vooruit konden krijgen. en de zon onderging, waren wij pas bij T. Obi. Op een der men aan het strand zagen wij eenen Haliaetus leuco- ster (52/149) [1], die ons zeer dicht bij liet komen voor dat weg vloog. Om 8 uur waren wij T. Obi een klein eind rbij, doch maakte de onstuimigheid van de zee het ons mogelijk om ten anker te komen op de plaats waar ik den ht van 29/30 Januari had doorgebracht. Bovendien hadden den stroom niet meer tegen en werd daarom de reis voort- et tot aan de reede Laboeha Ingga, aan de N. zijde van w, die wij des avonds ten half tien onder begunstiging van neschijn bereikten.

10 November. Eerst naar Alai waar ik mijne andere uw reeds aangekomen vond. De luitenant (van Tidore door Sultan aan Dr. Bernstein als begeleider medegegeven) ging r de N. kust om met den Sengadji te spreken over nieuwe ers, ter vervanging van die welke wij in Patani hadden regen. Mijne lieden gingen intusschen op jacht en brachten uis 2 Nasiterna pygmaea (2079/8381) [2], 1 Rhipidura

---

aanvankelijk echter meer «waterplaats» beteekende en trouwens niet oud, en uitheemschen oorsprong is.

[1] De Haliaetus (of Cuncuma) leucogaster (52/149) is van Burmah Malaka, over de Filipijnen en onzen Archipel, tot in Australie van Diemensland verspreid, nergens echter heel menigvuldig, en dan nog de Molukken het meest. Vooral langs de kusten van N.-Halmaheira en de N. O. kust van Celebes zag ik ze veelvuldig; schoone, heldere, krachtige, gels, die onwillekeurig indruk maken. Schlegel gaf er goede afbeeldingen van zijne «Vogels van Ned. Indië,» afdeeling Valkvogels, plaat 4.

[2] De kleinste van alle papegaaien en toch, zonderling genoeg, het naast aan- lende aan de meestal krachtige kakatoea's. Allerliefste vogeltjes, sommigen under klein; ik kreeg van eene varieteit uit Salawati een volwassen exemplaar nauwelijks zoo groot als een winterkoninkje. Schlegel noemt voor de Nas. pygmaea als verblijfplaats Nieuw Guinea en omliggende eilanden; Gray noemt Waigeoe als hun NW. grens; doch zij zijn blijkens het bovenstaande ook westelijker, en althans op Guebee aanwezig. Ik kreeg te Ternate exemplaren, opgegeven als van Ganee (Z.-Halmaheira) herkomstig, doch uit bronnen niet onvoorwaardelijk vertrouwbaar.

Er zijn tot nu toe slechts 2 soorten van het geslacht Nasiterna bekend; namelijk de

gemaakt. 1230.1961 1. 1 Barita tibicen.[2] De plaats Alaj was weder verlaten geworden, daar de Tobelorezen die zi hier hadden gevestigd door hun hoofd weder teruggehaal waren. In den loop van den namiddag kreeg ik nog een bez van den Sengadji en den Kimelaha van Saraffe, die m belangen niets hadden mede te deelen. Zij vroegen mij of vier in plaats van zes menschen voldoende zouden zijn daar niet meer hadden; doch toen ik daar tegen inbracht dat ik d twee van de lieden van Patani zoude moeten aanhouden, zoodat ik vier zoude kunnen terugzenden, beloofden zij mij lieden te zullen bezorgen. In den loop van den achtermidd hadden wij Z.W. wind, en een weinig regen.

11 November. Voorbij de Tandjongs (kapen, ook fla uit-teekende punten, Toerikaja, Imalih, Wayaspeloh[3] Kiffai. Dezen laatsten, den Z. hoek van Guebee, kwam wij om 11 u. voorbij. Kort van te voren was de Z.W. wi doorgekomen, echter niet voor lang, en veranderde overige de wind heden telkenmale; als gevolg van menigvuldige rege buien, die in alle richtingen konden waargenomen worden. O 8½ u. waren wij T. Toerikaja voorbij gekomen, en om 1 u. bevonden wij ons reeds in de haven van Njofalo, die m reeds van vroeger als veilig bekend was.

De hut die hier vroeger had gestaan was hersteld, en een kleine aanplanting van pisang aangelegd, waarvan de plante mij echter niet bijzonder krachtig toeschenen. Ook zag ik n eenige kokospalmen (Cocos nucifera, klapperboom), die i

---

reeds behandelde Nas. pygmaea, en de Nas. pusio (2079/8382), van d Salomons-eilanden; door Sclater beschreven en afgebeeld in 1865.

[1] Eigenlijk Rhipidura setosa, door Quoy en Gaimard zóó genoemd in hun beschrijving van de uitkomsten van de reis van de Astrolabe; en vóór Bernste niet uit de streken bewesten Misoewal bekend.

[2] Dr. Bernstein is hier in de war met de soort, daar Barita tibicen, tha Gymnorhina (van G. R. Gray in 1860) tibicen, alleen in Z. en ZO. Austral voorkomt. Bovendien waren de Barita's, van Cuvier in 1817, reeds vóór hem namelijk in 1816, door Vigors »Cracticus« genoemd, en moet deze laatste naam ook aan ons Museum (I, 127 seq.) en door Gray (Hand-list I, p. 386, sub 1441 gebruikt, behouden blijven. Ik vond het door Dr. Bernstein op den aangegeven datu verkregen exemplaar in ons Museum terug onder No 21 van de reeks Cracticu cassicus; (Hand-list, 1446/5851).

[3] Imalih niet inlandsch, en vermoedelijk toegekend door een orthodoxe Maleijer; Wayaspelot verkeerd geschreven, doch de juiste naam mij onb kend; wellicht Way- Waya-pela = muskaatnoot-rivier.

mijne beide vroegere bezoeken, toen het omliggende
hout nog niet gevallen was, niet had opgemerkt.
r, na het opkomen van de maan, de wolkenmassa's meer
er waren uiteengeraakt en weggedreven, liet ik reeds
u. des avonds de lieden wekken en het sein geven tot
., en verlieten wij om 10 u. 30 m. de haven.
November — Begunstigd door een prachtigen mane
van de bijna volle maan was de reis in den afgeloopen
goed voortgezet kunnen worden, en had dit des te lichter
geschieden daar de rustige zee de prauw slechts weinig
lingeren. Toen de dag aanbrak, en men alles kon onder
n, vonden wij dat wij reeds tot halverwege tusschen
ee en Gagi waren geraakt. De rotsachtige W. kust van
tste eiland kwam in scherpe omtrekken uit, en aan den
kon ik met den verrekijker reeds de vormen van de
onderscheiden. Spoedig verhief zich nu een lichte ZW
maar vreesde ik toch voor ZO. wind, daar de lucht in
hting zwaar betrokken was, en zag met eenige spanning
s min of meer angstige verwachting de naaste toekomst te
. Eindelijk konden wij tot mijne groote vreugde tegen
reeds de begrenzing onderscheiden van eene der baaien
rotsachtige steile kust.[1]

[illegible]

Van de zoogenaamde Duiveneilanden [1], die volgens de kaa aan de Z.kust zouden moeten liggen, kon ik niets ontdekke

Om 10 uur konden wij de branding zien en hooren. Om 11 u kwamen wij den N.hoek van het eiland voorbij, waar i vroeger eene hut had gezien en waar ook eenige kokospalme staan, en bevonden wij ons te 12 u. 15 m. in de mij welbekend haven aan de O.kust. Kort na onze aankomst hadden wij eene kortstondige regenbui. Ik was den geheelen dag niet recht wel, had geen eetlust en was gedrukt en loom, wat ik als een ge volg beschouwde van het inademen van de ongezonde dampe die uit het bedorven water onder in de prauw opstegen en tot in de hut doordrongen. Ik liet daarom dat stinkende water uitscheppen en de prauw zooveel mogelijk schoonmaken [2].

13 November. — Al vroeg een sterke Z.wind, die mijne poging verijdelde om de mij nog onbekende Z.kust van het eiland te bezoeken. Het aan deze zijde (de O.kust) van Gagee [3] liggende gesteente is zwart, en vertoont op de meeste plaatsen van de overigens steile kust, waar het voor den dag komt bepaalde lagenvorming, in de richting van land naar zee hel lende, zoodat aangenomen kan worden dat ook dit eiland evenzeer als de meeste andere van dezen Archipel, door vulka nische kracht uit de zee is omhoog geheven.

Mijne jagers schoten: 3 Pitta Novae-Guineae (1088, 4358) door Schlegel beschreven en afgebeeld in: „Vogel

---

rond het eiland, te midden van allerlei bezwaren, en met steeds meer nooi delijk loopenden W. wind, eindelijk weder te Fow te komen om van daar de overtocht nogmaals te beproeven, dan echter, een week of drie later, met ve ruimer en meer gelijkmatig doorstaanden Westelijken wind. Een tocht waaro de voorraad in de prauwen denkelijk niet was berekend.

[1] 2 lage onaanzienlijke eilanden met rizophoren bedekt, circa 2.5 KM. lan en nog geen KM. breed, op 4° beZ. Gagee en 30" onderlingen afstand, NW. e ZO. van elkander gelegen; beW. het meest zuidelijke een klip. Melvill vermeld ze in zijn „Molukkengids, p. 391.

[2] Heden dus de eerste verschijnselen van de ongesteldheid die, nu en da sluimerende, doch steeds onder bedenkelijker vormen terugkeerende, met de dood van Dr. Bernstein eindigde. Wellicht ook tevens de aanduiding van althans een harer oorzaken. Tot mijne verwondering bleek mij nergens dat Dr. Bernstein di overigens zoo nauwgezet opteekent, een ook bij inlandsche prauwen veelvuldi gebruikt middel tegen waterbederf in het onderruim (eene ellendige last tussche de tropen) in toepassing bracht, namelijk het veelvuldig in- en daarna wede uitscheppen van versch water. De daartoe noodige scheppers (timba) van d bladscheden of gevlochten bladeren der palmen duren wel niet lang doch zij telkens in korten tijd aangemaakt.

[3] Dr. Bernstein schrijft nu eens Gagi, dan weder Gagee; de uitspraak lig tusschen beide in, nadert den laatsten vorm het meest.

v. Ned. Indië I, p. 7, en pl. 2), 1 Rhipidura gularis (**1230**/4964; zie noot op blz. 44), 2 Nectarinia auriceps (**383**/1357) [1], 1 Monarcha guttula (**1180**/4789; een krachtig gebouwde Vliegenvanger (Muscicapa), 1 Columba roseipectus (**2256**/9143) [2], 1 Falco

---

[1] Wij staan hier voor eene kleine vergissing van Dr. Bernstein; ditmaal niet ... oprichte van de soort maar van het geslacht. De vogel is namelijk de Promerops auriceps.

De Promeropidae, door Vigors in 1825 als 2de Familie van de Passeres tenuirostres van Cuvier gesteld, worden sedert lang in een viertal onderfamilies verdeeld. Met name stelde Gray als zoodanig:

in 1840 die der (1e) Nectarinia's of eigenlijke bloemzuigers;
in 1847 die der (2e) Promeropinae, en voegde Cabanis nog daarbij;
in 1850 die der (3e) Arachnotherinae, en
die der (4e) Drepaninae, ook door Gray aangenomen.

De tweede dier onderfamilies, die der Promeropinae bestaat, uit slechts één geslacht, Promerops, verdeeld in zes ondergeslachten, onder welke eenige der grootere soorten zijn opgenomen die Temminck in 1820 nog tot de Nectarinia's bracht. De soort, waartoe het door Dr. Bernstein verkregen thans bedoelde exemplaar behoort werd door G. R. Gray (in zijne »Hand-list«) gebracht tot het vijfde dier ondergeslachten, Hermotimia (van Reichenbach, in 1854).

De Catalogus van ons museum liet tot nu toe de orde der Passeres grootendeels onaangeroerd; en met name de geheele groep van de dunsnaveligen (Tenuirostres), die ons hier het naaste liggen, omdat o. a. ook onze Promeropidae daartoe behooren. Vindt dit al zijne uitlegging in de ongenoegzame middelen en werkkrachten waarover ten behoeve van den overgrooten rijkdom van materieel van dat museum kan beschikt worden, te verwonderen en te bejammeren is het tevens dat nog niemand zich waagde aan eene goede geïllustreerde monographie van onze zoo bevallige en innig schoone Indische »Bloemzuigers«, die weinig of niet achterstaan bij hunne overzeesche verwanten, de Kolibri's. Aan deze laatsten viel dat voorrecht reeds meermalen, en daaronder op waarlijk vorstelijke wijze ten deel, en werden later bovendien hunne afbeeldingen, in keurig uitgevoerden kleurendruk teruggegeven, bij uiterst geringen prijs voor iedereen beschikbaar gesteld, en maakten daardoor bij ruime afname de onkosten van de uitgave al spoedig geheel goed.

Een onderwerp de aandacht van belangstellenden aanbevolen.

[2] Dr. Bernstein is hier in de war geweest. Geslachts- en soortbestemming zijn beide fout; hoewel herkenbaar, is de geheele bepaling van het exemplaar onjuist, en een bewijs te meer, ware dat nog noodig, van het gevaar van bepaalde vaststelling van geslacht en soort enz. verre van alle hulpmiddelen ter vergelijking.

Vooreerst zoude Bernstein's Columba roseipectus Ptilinopus pectoralis (**2256**/9139) moeten zijn.

De Columbidae (eerste stam van de duiven — de Columbae van Latham, in 1790 — door Leach gesteld, in 1825 door Vigors meer schematisch behandeld) werden reeds vroeg in onderfamilien gescheiden, met name:

1o. de Treroninae, in 1840 door G. R. Gray bepaald,
2o. de Columbinae, in 1835 door Selby.
3o. de Gourinae, in 1840 door G. R. Gray.

De Treroninae, of Papegaai-duiven, zooals Schlegel ze om hunne

faloenora (?) [1].

14 November — was de wind iets minder hevig, zoodat ik mijne pogingen van gisteren herhaalde.

Achter, dus Z. van de mij reeds van vroeger bekende baai vond ik eene tweede kleinere, die eveneens voor prauwen eene goede haven is. Ook stort zich daarin eene kleine beek uit met goed drinkwater. Daar ik verlangend was de Z. punt van het eiland te leeren kennen, trachtte ik die van hier uit met de boot te bereiken. Achter de punt die deze baai zuidelijk begrenst, vond ik weder eene baai die echter niet diep het land ingaat, en dus geen goede haven aanbiedt, en waarlangs de kust uit geheel kale slechts met kort gras bedekte heuvels bestond. De rots bestaat uit een serpentijngesteente. Achter, dus Z.W. van deze, volgde er nog eene tweede eveneens zeer vlakke baai, die ik echter tengevolge van de sterke branding die er stond en ook omdat het reeds laat was niet doorzocht. Van de Duiven-eilanden van de kaart van Gregory kon ik echter niets ontdekken. Bestaan die dus in werkelijkheid, dan moeten zij vrij ver van de kust afliggen, en verder dan op die kaart is aangegeven [2].

---

meest fraaie groene kleuren en veelal krachtiger snavel noemt, omvatten de twee geslachten Treron of Vinago voor de grootere, en Ptilinopus of Ptilopus voor de kleinere soorten.

De soortbenoeming »pectoralis« van de thans bedoelde soort geschiedde door Wagler, nadat de scheiding tusschen Treroninae en Columbinae had plaats gevonden, en had verder de prioriteit op de door Gray later voorgestelde benoeming roseipectus, waar hij trouwens ook niet sterk op aandrong. Columba en roseipectus, beide reeds op zich zelf verkeerd, konden dus bovendien niet samengaan.

Doch het onderhavige exemplaar was geen pectoralis. Onder de in ons Museum aanwezige exemplaren van die soort zijn No 14 een ♂ van Gagei, op 4 Maart 1863, No 15/17 ♂, No 18 ♀, alle in Februari 1863, 1 ♂, 4 April 1863 op Waigeoe, allen door Bernstein verkregen, dus op zijne vorige reis; op deze reis echter geene enkele.

Daarentegen vind ik van eene andere Ptilopus-soort, namelijk Ptil. prasinorrhous (**2256**/9143) 1 exemplaar (No 14 van ons Museum, 1 ♀), op 14 Nov. 1864 door Bernstein verkregen; dat is dus, ook blijkens den datum, ons exemplaar. Op zijne vorige reis had hij van die soort reeds 5 ♂ en 4 ♀ (No 8/16) van P. Damar, Guebee en Gagee medegebracht. Het is jammer dat Dr. Bernstein's »Zakboekje« van de thans behandelde reis eerst met 2 November begint, en dus hier geen licht geeft.

[1] Het bleek mij onmogelijk na te gaan welke vogel hier is bedoeld, of den naam anders te lezen.

[2] Die mogelijkheid bestaat; doch aan den anderen kant moet het bezwaar niet uit het oog worden verloren van het onderscheiden van lage, niet hoog beg

Des avonds om 10 u. 30′ deed ik de reis voortzetten, en daar wind en stroom ons gunstig waren, bevonden wij ons reeds in den vroegen morgen van

15 November, ten 10 u. 30 m. voor het eiland Joe. Toen wij om 5 u. 30 m. de N. kust van het eiland hadden bereikt, liet ik voor anker gaan, daar de stroom intusschen was gekenterd, en ook om mijne lieden wat te laten uitrusten, en om de andere prauw in te wachten die een weinig was achtergebleven. Wij kwamen nu met steeds aanwakkerenden Zuidelijken wind het eiland Moemai sepatan voorbij, dat slechts door eene smalle straat van het groote Batang Pelek (Pelee) is gescheiden, en dat aan zijne O. kust een kale plek heeft, die er als een kraterwand uitziet, en die in allen gevalle haar ontstaan te danken heeft aan vulkanische werking. Men verhaalde mij in Biantji, dat de Jin of Setan (de geest) van de omliggende landstreek hier zijnen zetel had. Oostelijk van deze eilanden liggen de beide kleine P. Toemagoe (Tomakoe) en P. Klapa, en nogmaals Oostelijker het kleine en aan zijnen kegelvormigen heuvel goed herkenbare Biantji, met de daarbij gelegen eilandjes Moestika[1] en Biantji ketjil. Ook de kust van Waigeoe steekt hier ver uit, vooral tegenover Biantji. Ik vond hier eene prauw met den Kapitein-laoet van Waigeoe en eenen Tidoreschen luitenant, die hier wachtende waren op den Radja van Waigeoe, om met hem naar Tidore te gaan. Ik vernam van den eersten dat de haven van Oesba aan de N. kust eene goede ankerplaats had, en dat ik in de omstreken eenen goeden buit zoude maken. Ook vertelde hij mij het een en ander van een luitenant die de provisien voor de zendelingen te Doreh (Doree) had moeten overbrengen,

---

kleine eilanden, op den boven reeds aangegeven afstand en onder de toenmalige omstandigheden van weer en wind, van uit eene schommelende lage boot, ongeveer gelijk met het zeevlak.

Op de nieuwe, herziene, Molukkenkaart, van 1878, komen die Duiveneilanden voor.

[1] Genaamd naar de Moestika's of Mestika's die geacht werden er beter en veelvuldiger dan elders verkrijgbaar te zijn, en die, hoewel thans ontdaan van hun vroeger geheimzinnig waas, in Indie, en vooral in de Molukken, nog immer de belangstelling gaande houden. Rumphius was de eerste die ze tot een geregeld onderwerp van behandeling maakte in zijne „Ambonsche Rariteitkamer," en, behalve de „mosselsteenen" en „slangensteenen" (myites en ophites), nog 24 varieteiten beschrijft.

maar die ze deels verkocht deels zelf opgemaakt had, en daarop de prauw had doen stranden?

16 November. — Om 5 u. 30 m. vertrokken. Daar wij echter tegenstroom en geen wind hadden, ging de tocht slechts langzaam vooruit, en was het reeds middag toen wij tot nabij het eiland Lauwi Aissi aan de W.kust van Gemien waren gekomen. Aan de ZW.punt van dat eiland staan eenige woningen van Papoea's, en liet ik hier bijdraaien om eene aan de W.kust op het strand liggende ijzermassa te onderzoeken. Het bleek een groote ketel van smeedijzer te zijn, waar echter reeds stukken uitgebroken waren. De Papoea's hadden eenen tweeden verkocht aan Tidoreezen, die hem naar Sorong hadden gebracht om er parangs van te maken. Hoe die dáár waren gekomen, wist niemand mij mede te deelen; eenige Papoea's zouden echter eens gezegd hebben dat zij die op zee drijvende gevonden, en daarna hier aan land gebracht zouden hebben. Daar de kust hier echter door een daarvoor liggend koraalrif ondiep is, blijft het een raadsel hoe deze ijzermassa's over den koraalgrond heen hier aan wal zijn gebracht. Tegen den avond bereikten wij eindelijk een zeer goede haven aan den ZW.hoek van Gemien, waarvoor een op de kaart niet aangegeven eiland [1] ...... ligt, van den vasten wal van Gemien door eene smalle weinig zichtbare straat gescheiden.

17 November. — Reeds om 4 uur in zee, doch door tegenwind weder terug. Met het aanbreken van den dag eindelijk weg. Om 9 u. waren wij tot voorbij het tusschen Mesmessara en den ZW.hoek van Gemien gelegen lage eiland Kalaussi gekomen, en reeds tot nabij den steilen W.-hoek van Mesmessara genaderd, toen wij wederom tegenstroom kregen, en dit laatste met veel moeite en eerst om 1 u. 30 m. bereikten. Dit eiland bestaat, evenals Gemien, uit Dolans (?) [2] en verheft zich aan zijne oostelijke en westelijke uithoeken tot 600 voet hooge en steile hoogten die door eenen lagen zadelrug met elkander zijn verbonden. Voor den oostelijken uithoek ligt nog een ander klein eiland dat van uit het W.-gezien eene kegelvormige gedaante heeft. Ik liet hier korten tijd stilhouden, en, daar wij eenen flinken NW. wind hadden, niettegenstaande den sterken tegenstroom, om 2 u. m. 30 de reis

---

[1] Op het handschrift oningevuld gelaten, de naam mij niet bekend.

[2] Niet duidelijk, en ook niet uit te maken wat Dr. B. hier eigenlijk heeft bedoeld.

voortzetten naar de beide Wail-eilanden. Het meest Westelijk iets Noordelijk gelegene hiervan hadden wij reeds binnen één uur bereikt. Zij zijn van elkander gescheiden door eene diepe straat, hebben echter ondiepe kusten, en vooral het meest oostelijke, het Duiven-eiland van de kaarten. Het zoekt naar eene ankerplaats bleef zonder gevolg, en daar het intusschen donker was geworden, bleef ons niets anders over, dan om aan den NO.hoek daarvan, en op tamelijken afstand van de kust, op eene ondiepe plaats ten anker te gaan.

18 November. Vroeg, reeds om 2 u., en met gunstigen stroom in zee. Bij het aanbreken van den dag op korten afstand van de N.kust van het eiland Wai dat ik aanvankelijk trachtte te bereiken. Daar echter de stroom er ons hoe langer hoe meer van afzette en wij dus recht tegen den stroom in hadden moeten roeien, liet ik oversteken naar de kust van Batanta die in duidelijke omtrekken voor ons lag. Wel stak tegen 8 u. de ZW wind een weinig op, doch hij was niet sterk genoeg, zoodat wij eerst om 12 u. de kust van Batanta bereikten, waar ik een korten tijd ten anker ging om de andere prauw af te wachten, die voor Wai-wai te vergeefs voor anker was gekomen om water te zoeken, en nu door den intusschen doorgekomen tegenstroom een geheel eind W.-waarts was afgedreven. Diezelfde reden, tegenstroom, noodzaakte ook mij voor heden reeds ten 2 u. 30 m. mijne reis te staken, nadat ik die nog had kunnen voortzetten tot aan de O. zijde van den kleinen inham dien ik bereikt had. Mijne jagers schoten hier nog 2 Tropidorhynchus[1], 1 Columba Reinwardtii (**2303**/9310)[2], en 1 superba[3], en Halcyon Gaudichaudii (**295**/1063)[4].

19 November hadden wij om 9 u. de N.O. hoek van Batanta reeds bereikt. P. Snaphaan (Senapan) en de

---

[1] De soort niet opgegeven; de aanteekeningen van Dr. Bernstein beginnen eerst later; de Catalogus van het Museum is nog niet zoover; de soort dus onzeker; vermoedelijk echter Tropidor. marginatus (**616**/2087).

[2] Macropygia (van Swainson, in 1837), Reinwardtii, type van het ondergeslacht Reinwardtoenas, van Bonaparte in 1855.

[3] Kan moeielijk eene andere geweest zijn als Ptilinopus superbus (**2261**/9158; subgen. Lamprotreron van Bonaparte). Echter vind ik van deze soort in het Museum slechts één individu van Batanta, No 49 van de reeks, een ♀ door Bernstein ingezonden als verkregen dd. 3 April 1865, terwijl intusschen zijn »Dagboek« van deze duifsoort op dien datum geen gewag maakt.

[4] Dacelo Gaudichaudii (subgenus Choucalcyon van Lesson in 1831) *Schlegel beeldde den vogel af in »Vogels van Ned. Indië« I, 4.*

N.O. kust van Salawati vertoonden zich in duidelijke omtrekken en een Noordelijke wind bracht ons daaraan hoe langer hoe naderbij. Des middags staken wij Pitt's-straat over, hadden om 3 u. 30 m. P. Senapang (Senapan) aan bakboord dwars, en kwamen om 7 u. voor Samate (Sematee) de woonplaats van den Radja van Salawati ten anker. Het land ziet er hier weinig uitlokkend uit, en heeft ook, door de voor de kust verstrooid liggende eilanden, eenige overeenkomst met de kust bij Batavia. Slechts in de verte vertoonen zich in het N.W. eenige onbeduidende heuvelruggen. Ook de tegenoverliggende kust van Nieuw-Guinea vertoont slechts bergen van geringe hoogte, en wordt daardoor mijne verwachting minder hoog gestemd.

20 November. Te Sematee gebleven. De Radja was niet tehuis, zoodat ik alleen een bezoek kreeg van den Djogoegoe, alsook van den Kimelaha van Sanaffee, eenen ouden bekende van den tijd van mijn verblijf op Guebee in Februari 1863. Met den eersten besprak ik het noodige omtrent den inkoop van sagoe.

Mijne jagers waren op jacht gegaan en brachten 4 Paradisea regia (**1551**/6252; Cicinnurus regius)[1] te huis, en deelde een hunner mij verder mede dat hij ook nog een Seleucides alba (**361**/1275, Epimachus albus) had gezien.

Ik telde veertien woningen aan het strand, deels op palen boven het water gebouwd, deels op het strand. De meesten zagen er naar verhouding goed uit.

21 November vroeg naar Sorong. De zee is hier op vele plaatsen zeer ondiep, en vertoont tijdens de eb vele zandbanken. Even voor 12 u. te Sorong, dat echter van de kust naar een klein daarvoor gelegen eiland was overgebracht. De Sengadji was niet op de plaats, zoodat ik alleen den Imam kon spreken, van wien ik vernam dat de lieden van Sorong het tijdens eene

---

[1] In de »Inleiding« werden de redenen uiteengezet die tot herziening noopten van de door Dr. Bernstein aangenomen geslachts- en soortsbepalingen, in verband tot het sedert door de wetenschap veroverde standpunt; waar noodig toegelicht door korte schetsen van de kenmerkende eigenaardigheden van geslacht of soort. Wij zijn thans tot de meest belangrijke vogelengroep van allen, tot de »Paradijs-vogels« genaderd, wier behandeling tot de toevoeging van eene afzonderlijke Bijlage (E) deed besluiten. De hen betreffende bijzonderheden kunnen dus in den tekst gevoegelijk achterblijven, en is eene verwijzing naar die Bijlage, na aanduiding van geslachts- en soortsnummer (uit Gray's »Hand-list«), en zoo noodig van het ondergeslacht, voldoende.

pokkenepidemie hadden verlaten, en zich op het eiland Dohm hadden gevestigd. Ik telde ongeveer een twaalftal redelijk goede woningen. In den loop van den namiddag maakte ik met de handprauw een tocht naar de tegenoverliggende kust van Nieuw-Guinea, om op de plaats van het vroegere Sorong een geschikte plek uit te zoeken tot het oprichten van mijne hutten.

22 November. Reeds vroeg aan land en aan het schoonmaken van de tot opbouw van de hutten bestemde plaats, terwijl ondertusschen mijne jagers op de jacht zijn gegaan, en de Imam Papoeas heeft uitgezonden om nipa-bladeren te halen (voor dak en wandbekleeding van de hutten).

23 November. Ik ging reeds in de vroegte op jacht naar de heuvels benoorden de kleine bron die voor mij en mijne bemanning drinkwater leverde. Die heuvels zijn wel niet zeer hoog, maar door steile insnijdingen van elkander gescheiden, waardoor de jacht zeer bezwarend wordt. Ik zag heden voor het eerst eenen Casuaris, schoot echter slechts 1 Rhipidura gularis (**1230**/4964, Rhip. setosa), 1 Columba puella (**2275**/9219) [1], en 1 Platycercus dorsalis (**2003**/8012), en kwam zeer vermoeid thuis. Ornithoptera Priamus is in het struikgewas langs de kust gansch niet zeldzaam maar onbeschadigde exemplaren wel.

24 November. — Op jacht. Eerst O.waarts de kust gevolgd, daarna de heuvels op. Aan strand een paar Microglossus (Microglossum) misgeschoten; op de heuvels een Goura coronata (**2339**/9452) geschoten, daarna nogmaals eenen Casuaris gezien, daardoor verdwaald geraakt, en op een ander gedeelte van de kust, NW. van mijne woning, terecht gekomen. Heden veel last gehad van Urticaria [2] die zich als gevolg van het ruime zweeten bij mij had geopen-

---

[1] Het handschrift heeft Pusilla, doch dit is ondenkbaar, daar de eenigste 'ol. pusilla is de thans als Carpophaga sylvatica (**2266**/9167) bekende uif van Zuid-Indië en Ceylon. Ik nam daarom eene schrijffout aan en las pu- la, ten rechte Carpophaga puella (subgen. Megaloprepia, van Reichench in 1853). Het »Aanteekenboekje« vermeldt den vogel ten eenenmale niet, doch at te midden der anderen eene plaats open.

[2] Hadden wij hier met een leek te doen gehad, dan zoude ik geen bezwaar maakt hebben om in stede van »urticaria« (= netelroos) »lichen urticatus of troas« te lezen, want deze was het blijkbaar. De »roode hond« komt tusschen keerkringen na zweeten veelvaldig voor, en is volkomen onbeduidend.

baard. Des namiddags bezoek van den zoon van den Radja van Salawati, en van den Kapitein-laoet van Sailolo. Des avonds [1] amethystinus gevangen.

25 November. — Mijne jagers naar het eiland gezonden waarop nu Sorong is gelegen. Tegen verwachting brachten zij veel te huis. Vooral 2 Opopsitta diophthalma (**2077**/8372, Psittacula (subgen. Cyclopsitta) diophthalma), 4 Chalcopsitta atra (**2040**/8191, Lorius ater), enz. enz. De insectenjager had daarentegen niets medegebracht. Ik nam heden eenen inlander Ammas wederom in dienst, die ook vroeger reeds bij mij in dienst was geweest, en dien ik hier op Sorong had aangetroffen. Des namiddags een vervelend bezoek van den aanmatigenden Sengadji van Doreh (Dorei).

26 November — eveneens tehuis gebleven. Des nachts hevig onweder en regen, die echter beide niet lang aanhielden en naar Salawati overtrokken.

27 November — betrok ik de hut. De lucht van de groene, nog niet drooge nipa-bladeren is echter zeer onaangenaam en verdoovend; reden waarom ik eenige openingen deed aanbrengen in de zijwanden van de hut, om daardoor aan de buitenlucht beteren toegang te bezorgen. Het is weder drukkend heet, wat het oponthoud in de hut nog onaangenamer maakt.

28 November. — Naar het eiland Dohm (Dom). Onmiddellijk achter de woningen verhief zich de bodem tot op eene hoogte van 150 voet, en zijn hier aanplantingen aangelegd van maïs, rijst, papaja, pisang, oebi enz. Ik zag hier Cacatua triton (**2081**/8387), Eclectus grandis (**2052**/8240, Eclect. roratus) en polychlorus (**2053**/8243), en schoot den eersten, en verder nog 1 Carpophaga pinon (**2273**/9204; subgen. Zonoenas) en Sundevallii (**2267**/9176; Carp. tumida; subgen. Globicera, van Bonaparte in 1854), welke beiden een duchtig schot noodig hebben, zoodat ik ze dan ook dikwerf veel te beschadigd kreeg om nog te kunnen prepareren. Chalcopsitta atra (**2040**/8191, Lorius ater) vertoonde zich bij paren in familien, en had hunne stem veel overeenkomst met die van Eos cochinsinensis (**2044**/8202). Op een boom zag ik eene geheele menigte nesten van Calornis

[1] Oningevuld gebleven.

amboinensis (**1587**/6382) [1], doch zóó hoog en zóó aan het buitenste afhangende einde van de takken vastgemaakt, dat zelfs de toezegging van *f* 2.50 belooning voor een nest niemand ook maar tot eene poging daartoe bewoog.

Ook Cracticus personatus (**1446**/5847) deed zich veelvuldig hooren, en schoot ik daarvan één exemplaar. Verder zag ik Dicaeum pectorale [2].

29 November — naar de mond van de Sorong-rivier. Voor de monding uitgebreide ondiepten; het land laag en moerassig, verder opwaarts echter drooger; en vrij goed toegangbaar.

Het water is zuiver en drinkbaar. Sagoboomen in kleine groepen langs een pad. Eclectus grandis (**2052**/8240, zie

---

[1] Weinig verschillende van de meest algemeene soort, de gewone Purperspreeuw, Siee (Calornis of Lamprotornis metallica, **1587**/6376), en door Temminck, en zelfs nog door Bonaparte daartoe gebracht. Dergelijke kolonien van die hoogst gezellige vogels, en vooral hunne verzamelingen nesten leveren een zeer eigenaardig gezicht. De kolonie kiest daartoe meest den eenen of anderen zeer grooten alleenstaanden boom (Artocarpeae, Ficoideae, Mimoseae, enz.) met genoegzaam breeden niet al te zwaren bladerenkroon, en blijft dergelijke boom, eenmaal gekozen, jaren en jaren in gebruik. De nesten zeer kunstig zamengesteld, zoo groot als eene meloen, met de opening schuin zijdwaarts van onderen, hangen aan lange zeer buigzame steelen of touwen van 0.3 tot 0.7 M. lengte (somwijlen nog langer), aan de takken bevestigd, en dáár beginnende waar deze laatste dunner worden. Voor het nest en vooral voor het hangtouw vond ik bijna overal gebruik gemaakt van de vezels van de méndong, hier eene carexsoort, op vele plaatsen ook door de inlanders voor allerlei fijner vlechtwerk gebezigd. Meerdere evenzeer bruikbare Cyperuceae en Gramineae gaan intusschen ook onder dezen vrij ruim verspreidden naam door.

Eene der grootste kolonien van deze vogels die ik ooit zag, is gevestigd in een reusachtigen boom in het ravijn beN. den weg van Ternate naar Laguna en Cassidla. Ook een vischarend, kohiba, (Pandion haliaetus, **44**/131) had zich op den boom gevestigd, en boezemde blijkbaren eerbied in aan meerdere in de nabijheid gevestigde paren sperwers (Nisus griseogularis, **105**/338), die nimmer hunne aanvallen op de kolonie begonnen, vóór dat de beide pandions naar zee waren gegaan. Tijdens den broeitijd heerschte algemeene vrede.

[2] Niet duidelijk welke vogel hier bedoeld is. In het »Aanteekenboekje« van Dr. Bernstein, dat voor dien dag een nog al ruimen buit opsomt, is hij niet vermeld, en ook geen enkele min of meer verwante soort. Lesson beschreef, als afkomstig van Nieuw-Guinea, ééne echte Dicaeum-soort: Dicaeum erythrothorax (**400**/1427), terug te brengen tot eene niet geheel duidelijke soort: de Dic. pectoralis van Schlegel; en hebben wij verder onder de Arachnotheren, na aan Dicaeum verwant, en die vroeger wel eens aanleiding tot verwarring gaven, éénе goed afgeronde Arachnothera-soort, namelijk Arachnothera pectoralis, van Horsfield (**389**/1385; subgen. Cyrtostomus van Cabanis, in 1854). Deze soort werd van Java, doch ook reeds oostelijker, o. a. van Lombok, verkregen.

laatsten te schieten toen hij met hoog opgezetten kuif takken aan het pronken was.

Ik begaf mij nu naar de Z.kust, en schoot daar een pophaga Sundevallii (2267/9176) [1] nadat ik onder een kleine slechts weinig boven het zeevlak uitsteken 3 Sterna melanauchen (2889/11063) [2] had kunnen

---

draagt, geven eveneens het denkbeeld van waivend ruischen zuiver te Javaanschen naam tjemårå, ook buiten Java vrij algemeen in het W. onzen Archipel, slaat daarentegen op zijne in bundels of pluimen bijeen lange naaldachtige bladeren die ook tot den soortsnaam »equisetifolia ding gaven. Zijn geslachtsnaam, Casuarina, had een geheel anderen o ontleend aan den naam dien eenige Melanesische stammen aan den bo wiens naaldpluimen voor hen overeenkomst aanboden met de borstelach bossen van den Cashewari en Cassoewari, onzen Casuarisvo

Over de eenigszins afwijkende soort van de binnenlanden van de M en verder O.waarts, de Cas. nodiflora, sprak ik reeds vroeger.

[1] De hier bedoelde exemplaren zijn, bij onderzoek aan het Museum Carpophaga tumida te zijn, de soort dus die een tijd lang Carpophaga (subgen. Globicera van Bonaparte, in 1854) San werd genoemd (2267/9176), wel te onderscheiden van de Carp. (Gl Sundevallii van Bonaparte (2267/9182) tot nu toe slechts van de C eilandengroep verkregen. Vooral bij vogels zoo krachtig voor ver georganiseerd als de muskaat-duiven of notenkrakers, zooals ze in de M heeten, is nauwkeurige bepaling van soort en vaderland belangrijk.

Zie overigens vroegere noot.

[2] De groote menigte van deze aardige en vlugge vogels die men in dische wateren, en vooral in de Molukken, somwijlen bijeen ziet i verrassend, en mag wel daarin zijnen grond vinden dat de inlandsche en vooral de Alfoeren van N.-Halmaheira, anders geenszins te hen sparen, en zelfs krachtig beschermen. Wanneer men van de »bon vaarplaats waar de prauwen langs eene gelijkmatige helling op land of afgelaten kunnen worden) aan de O.zijde van de landengte van Dod de bocht van Kahoe N.waarts stevent, komt men aan b./b.zijde lau rotsen in zee letterlijk vol zeezwaluwen (Sterna's), hunne bro wellicht eeuwen herwaarts. Meerdere soorten waren bijeen, slechts één melanauchen (2889/11063), goed herkenbaar. Toen ik, de and willende nagaan, en om eenige der eieren te verzamelen, op de rot houden en wilde varen, smeekte mijn scheepsvolk (Alfoeren van Gal onbevangen en niet spoedig vervaard) mij letterlijk om niet te nade te schieten. Later had ik, verder op Halmaheira's O.kust, hetzel bellorsche Alfoeren. De latere uitlegging was vrij ingewikkeld, en w eigenlijke oorzaak van hunne bijgeloovige vrees nimmer geheel duidel

Het geheele geslacht, thans tot 62 soorten opgevoerd, waaronder niet goed omschreven, mag nog wel eens herzien worden. De hoogleer is bezig aan het gereed maken der gegevens voor dien arbeid. Van de soorten — of met de »schaarbekken« (Rhijnchops) te zam ten — die ons Museum bezit, zijn er 15 in onzen Indischen Ar *tegenwoordigd*, en voegt G. R. Gray daar nog 7 soorten bij. Daar

Een van mijne matrozen was, des nachts bij het visschen, door eene rog in den voet gestoken, dat hem zoodanig pijn veroorzaakte dat de man door zijn luid brullen iedereen wakker maakte. Daarop ontstond eene sterke opzwelling van den voet die later in verettering overging.

4 December — ging ik op jacht naar de Westelijk gelegene baai, waarheen ik in den tusschentijd eenen goeden weg had doen aanleggen. In den beginne ontmoette ik geen levend schepsel, waarover ik mij reeds begon te ergeren, en dat te meer omdat er geen aankomen was aan de Tanygnathus-exemplaren [1] die ik in het Lolaro-bosch [2] langs den weg bespeurde. Ik schoot hier een Ceblepyris papuensis (Campephaga papuensis) [3] en zag iets verder een geheele troep Chalcopsitta atra (**2040**/8191; Lorius ater) die luid

---

... stelde in het groote geslacht Buceros (neushoornvogels) eenige ondergeslachten; o. a. voor deze afdeeling de Calao's, en wel in hetzelfde jaar, 1849, dat Reichenbach ze tot het, beter gerechtvaardigd en ook door Gray later aangenomen, ondergeslacht Rhyticeros (subgen. *h.* van zijne "Hand-list" vereenigde.) Hoewel het ondergeslacht dus bestaat, is echter de geslachtsnaam de meest gebruikelijke en had het ook meer op den weg gelegen van Dr. Bernstein, meestal voorzichtig wat ondergeslachten aangaat, om Buceros in stede van Calao te schrijven. In zijn »Aanteekenboekje« gebruikte hij dan ook dien eersten naam.

[1] Zie omtrent de Tanygnathus, Bijlage F, de "Edel-papegaaien Eclectus)."

Hier zij het genoeg in herinnering te brengen dat Wagler, in 1830, de aan de Trichoglossen in engeren zin (van Vigors en Horsfield in 1826) verwante Karmosynen, Eclecten en Tanygnathen bepaalde, die thans, te zamen met de aanvankelijke Trichoglossen, de Trichoglossinae (van Finsch), de IVde onderfamilie der Papegaaien (II Fam. der Klimvogels, scansores) uitmaken.

De op Dr. Bernstein's toenmalige verblijfplaats meest aanwezige soort is Tanygnathus megalorhynchos (**2054**/8246). Nog een paar andere soorten schijnen er nu en dan voor te komen.

[2] Omtrent de Lolaro-boomen, zie de aanteekening onder 5 November.

[3] De gegevens ontbreken mij tot eene volledige soorts-bestemming. Het "Aanteekenboekje" vermeldt dezen vogel niet, en in het Museum kon ik hem niet vinden. De "Rupsvogels" hebben nog nader onderzoek noodig. Temminck's Ceblepyren (in 1820) zijn de Graucalen van Cuvier (in 1817), thans, als 4de ondergeslacht, door Gray opgenomen in het ruime reeds vroeger bepaalde geslacht Campephaga. Onder die Campephaga- of Graucalus-soorten hebben wij drie die den soortsnaam papuensis dragen:

1o. Campephaga javensis (**1245**/5071) van Horsfield, door Temminck papuensis genoemd, hoewel alleen van Java en Sumatra verkregen.

2o. Camp. papuensis (**1245**/5082) van Gmelin, uit Nieuw-Guinea.

3o. Camp. Desgrazii (**1245**/5083) van Pucheran; door Hartlaub papuensis genoemd, eveneens uit Nieuw-Guinea.

Denkelijk behoorde de vogel dus tot eene der beide laatste soorten.

laatsten te schieten toen hij met hoog opgezetten kuif op de takken aan het pronken was.

Ik begaf mij nu naar de Z.kust, en schoot daar eene Carpophaga Sundevallii (**2267**/9176) [1] nadat ik onderweg op een kleine slechts weinig boven het zeevlak uitstekende rots 3 Sterna melanauchen (**2889**/11063) [2] had kunnen schie-

---

draagt, geven eveneens het denkbeeld van wuivend ruischen zuiver terug. Zijn Javaanschen naam tjemårå, ook buiten Java vrij algemeen in het W. deel van onzen Archipel, slaat daarentegen op zijne in bundels of pluimen bijeengroeiende lange naaldachtige bladeren die ook tot den soortsnaam »equisetifolia« aanleiding gaven. Zijn geslachtsnaam, Casuarina, had een geheel anderen oorsprong, ontleend aan den naam dien eenige Melanesische stammen aan den boom gaven, wiens naaldpluimen voor hen overeenkomst aanboden met de borstelachtige vederbossen van den Cashewari en Cassoewari, onzen Casuarisvogel.

Over de eenigszins afwijkende soort van de binnenlanden van de Molukken, en verder O.waarts, de Cas. nodiflora, sprak ik reeds vroeger.

[1] De hier bedoelde exemplaren zijn, bij onderzoek aan het Museum, gebleken Carpophaga tumida te zijn, de soort dus die een tijd lang door Gray Carpophaga (subgen. Globicera van Bonaparte, in 1854) Sundevallii werd genoemd (**2267**/9176), wel te onderscheiden van de Carp. (Globicera) Sundevallii van Bonaparte (**2267**/9182) tot nu toe slechts van de Caroline-eilandengroep verkregen. Vooral bij vogels zoo krachtig voor verre tochten georganiseerd als de muskaat-duiven of notenkrakers, zooals ze in de Molukken heeten, is nauwkeurige bepaling van soort en vaderland belangrijk.

Zie overigens vroegere noot.

[2] De groote menigte van deze aardige en vlugge vogels die men in onze Indische wateren, en vooral in de Molukken, somwijlen bijeen ziet is wel eens verrassend, en mag wel daarin zijnen grond vinden dat de inlandsche bevolking, en vooral de Alfoeren van N.-Halmaheira, anders geenszins teêrgevoelig, hen sparen, en zelfs krachtig beschermen. Wanneer men van de »bobanee« (afvaarplaats waar de prauwen langs eene gelijkmatige helling op land getrokken of afgelaten kunnen worden) aan de O.zijde van de landengte van Dodinga door de bocht van Kahoe N.waarts stevent, komt men aan b./b.zijde langs een paar rotsen in zee letterlijk vol zeezwaluwen (Sterna's), hunne broeiplaats van wellicht eeuwen herwaarts. Meerdere soorten waren bijeen, slechts ééne, Sterna melanauchen (**2889**/11063), goed herkenbaar. Toen ik, de andere soorten willende nagaan, en om eenige der eieren te verzamelen, op de rots deed aanhouden en wilde varen, smeekte mijn scheepsvolk (Alfoeren van Galela, anders onbevangen en niet spoedig vervaard) mij letterlijk om niet te naderen en niet te schieten. Later had ik, verder op Halmaheira's O.kust, hetzelfde met Tobelloresche Alfoeren. De latere uitlegging was vrij ingewikkeld, en werd mij de eigenlijke oorzaak van hunne bijgeloovige vrees nimmer geheel duidelijk.

Het geheele geslacht, thans tot 62 soorten opgevoerd, waaronder eenige nog niet goed omschreven, mag nog wel eens herzien worden. De hoogleeraar Schlegel is bezig aan het gereed maken der gegevens voor dien arbeid. Van de 37 (goede) soorten — of met de »schaarbekken« (Rhijnchops) te zamen 40 soorten — die ons Museum bezit, zijn er 15 in onzen Indischen Archipel vertegenwoordigd, en voegt G. R. Gray daar nog 7 soorten bij. Daarvan zijn 3

toont aan dat het eiland menigmaal wordt bezocht; en ook menige plaats aan het strand droeg daar de blijken van. Ik ontmoette een troep witte kakatoe's, waarbij zich al spoedig nog twee zwarte voegden, en was zoo gelukkig een van deze

---

de boom, het eigenaardig ruischen van den wind door de fijne takken en hangende pluimen, door de grootere lengte en buigzaamheid ook bij zachte koelte waarneembaar en tot een harmonisch geheel omgestemd, de met een matrachtige laag bladnaald bedekte bodem, waarop vruchtjes verspreid, als van sommige onzer kegeldragenden, de balsemachtige geur van de gomhars die langs de stammen uitzweet, het gekir van talrijke duiven en tortels, van als lijsters fluitende vliegenvangers, geven als geheel een eigenaardig beeld, waaraan een achtergrond van een paar groepen «Dammara's (Dammara alba, Miq. II, 1070), op eenigen afstand het sprekend beeld van de populier, nog meer kracht bijzet. Komt men dan aan eene laan Gelala's (Erythrina picta, Miq. I, 208) waar wij ons als in eene beukenlaan verplaatst wanen, begrensd door eene rij Waroe's die dadelijk aan onze linden doen denken waarvan zij den naam dragen (Hibiscus tiliaceus; Miq. I², 152), met eene weid in kort verschiet, die ons levendig het beeld van het een of ander landstadje langs onze oostelijke grenzen voor den geest roept, dan kost het dikwerf moeite dergelijke omgeving te verlaten, eene zinsbegoocheling op te geven die eenen diepen indruk achterlaat, des te krachtiger gevoeld als men dien mocht genieten in die prachtige morgenuren van den beginnenden regentijd wanneer alles toch reeds tot den geest spreekt van lente en voorzomer.

Een dergelijk beeld, zoo geheel afwijkende van de ons allengs gemeenzaam geworden meer eigenaardig tropische physionomie van het Indische landschap, treft diep. Het brengt het beeld van het vaderland dat, voor hoe langen tijd ook verlaten, immer toch krachtig en boven alles in het gemoed blijft heerschen, het brengt herinneringen, de gelukkige jaren van jeugd en jongelingschap weer levendig voor den geest. Wij kunnen het o. a. aanschouwen op korten afstand van Ternate, slechts weinig verwijderd van de plek waar Bernstein's lichaam zijn laatste rustplaats vond. Eenige passen slechts verder en het geheele beeld is gewijzigd, en zijn wij onder den overweldigenden indruk van het innig schoone vergezicht dat, over de blauwe zee en de levendige reede heen, ons Halmaheira's schoone bergen en bosschen met de diep inloopende baai van Dodinga, meer rechts den trotschen piek van Tidore, de aardige baai van Tjobo enz. te zien geeft; en waarvoor geen vergelijk mogelijk is met iets hoegenaamd langs onze kusten of in de naaste omgeving.

De van Tropisch-Afrika en Zuid-Azie af zoowel langs de kusten als hier en daar ook in de binnenlanden van onzen Archipel, en verder in Australie en de geheele stille Zuidzee voorkomende Tjemârâ-soort is de Casuarina equisetifolia. Onze Archipel bezit in het geheel een vijftal soorten, waarvan o. a. de Casuarina montana en Junghuhniana, beide meer tot bergstreken beperkt, de onderwerpen opleverden van Junghuhn's reeds boven aangeduidde levendige beschrijving van de Tjemârâ-wouden. Junghuhn had in zijn opstel gerust den geleidebrief kunnen vermelden van den Gouverneur van Ternate aan Rumphius te Amboina (in 1662), gevoegd bij eene bezending botanische specimina van de Cas. equisetifolia, en waarin deze over de «bewondering spreekt die de boom gaande maakt, waarin men, bij eenigen wind, Orpheus en zijn geheele snarenspel kan vernemen.» De namen «Kajoe angin» en «angin"» dien de boom te Mangkasar en in Z.-Celebes

15 December. Ook de jagers van Sopp kwamen onverrichter zake, dat wil zeggen zonder zwijn, terug. Van de twee andere jagers was de eene naar het kleine eiland aan den mond van de rivier gegaan en had, zeer tegen mijn zin 2 Carpophaga Sundevallii (**2267**/9176, Carp. tumida), 3 Ptilotis sonora[1] en 1 Megapodius Duperrey (**2364**/9548) geschoten, de eersten, zooals hij zeide, alleen omdat hij ook de eieren had gevonden. Megapodius Duperreyi heeft wel zeer veel van Megapodius Freycineti doch schijnt mij toe kleiner te zijn. Het is mij opvallend toegeschenen dat ik die soort slechts op de eilanden, en rubripes alléen op den vasten wal had bekomen [2].

---

tend toe te kijken bij het aanrichten van de tafel, om zoodra allen aangezeten waren, rechtop op de achterpooten gezeten, tusschen ons plaats te nemen, en was dan letterlijk alles van zijne gading. Hetgeen hem toegereikt werd, vatte hij nimmer met den mond doch steeds met de voorpoot — meest met de rechter — aan om het aan den mond te brengen. Werd hij vergeten, dan deed hij na eenigen tijd geduldig wachten zijne aanwezigheid door een zacht en beschroomd tikje op de knie kennen, en zeide dan de trouwhartige toch ook weer als smeekende blik waarnede hij tot u opzag, genoeg wat zijn verlangen was. Aan de kinderspelen trachtte hij nu en dan, na ze een tijd lang aandachtig te hebben aangezien, mede te doen, ook wel den hond tot een speelpartijtje uit te lokken, dat echter steeds daarmede eindigde dat hij, na eenigen tijd bij de staart gegrepen, met eene zekere ontzetting in een boom kroop. In één woord, het was een aardig, gezellig, aanhalig dier.

In den aanvang natuurlijk nog geheel onbeschaafd, had hij zich dat alles al spoedig en zonder eenige dressuur of lessen eigen gemaakt. Geen ander dier heeft mij ooit zoo den indruk van eene natuurlijke en onbewuste wellevendheid en bescheidenheid gegeven als onze goede louw-louw.

[1] Ptilotis sonorus (eig. vittata, **600**/2018) komt veel zuidelijker — in Z.-Australie — voor; de geschoten vogels waren denkelijk Ptilotis sonoroides (**600**/2041), ook reeds van Misoewal en Waigeoe verkregen, en die op Ptil. sonorus gelijkt. Dr. Bernsteins »Aanteekenboekje« vermeldt niets van de geheele vangst.

[2] Het »Aanteekenboekje« heeft Megapodius Duperreyi, verbeterd in rubripes, en zoude dus aangenomen moeten worden dat hier, te midden van eenige andere gelijknamige soorten, is bedoeld de »Megap. rubripes» van Temminck (Pl. Col. 411).

De Megap. Duperreyii van Mac Gillivray, door Gray herbenoemd en Meg. Mac Gillivrayi (**2364**/9541) betiteld, komt slechts op de Louisiaden voor. De Meg. Duperreyii van Lesson werd Meg. Reinwardtii (**2364**/9546) van Nieuw-Guinea, de Aroe- en Kei-eilanden. Schlegel's Meg. Duperreyi loste zich op in: Meg. Gouldii (**2364**/9545) van Flores en Lombok, Meg. tumulus (**2364** 9547) van Australie, en eindelijk Meg. rubripes (**2364**/9548) de thans bedoelde, tot nu toe verkregen van Amboina; de eenigste die zoowel »Duperreyi« als »rubripes is genoemd.

Van de »roodpootigen« kennen wij verder nog wel: Meg. rubripes van

De andere jager had niets geschoten. Een groote roofvogel vertoonde zich heden nabij het huis, waarschijnlijk Spizaetus Gurneyi (Aquila Gurneyi, **31**/97)[1]. Een van mijne jagers schoot op hem toen hij zich op een boom had gezet, trof hem echter niet, maar wel de Carpophaga ......[2] die hij in de klauwen en grootendeels reeds geplukt had, en die hij nu, door het schot verschrikt, liet vallen. Ook eene Tany-

---

Wagler, thans Meg. Gilbertii (**2364**/9544), van Celebes, en Meg. rubripes van G. R. Gray, thans Meg. Cumingii (**2364**/9550), van de Filippijnen; doch liggen die beiden buiten ons bestek, en kunnen de tegenstelling niet verduidelijken door Dr. Bernstein in het reisverhaal aangegeven, en door de gewijzigde lezing in het »Aanteekenboekje« niet genoegzaam opgehelderd. De geheele opmerking zoude door die verbetering overbodig geworden zijn, indien niet, blijkens den laatsten zin, aan Dr. Bernstein een bepaald verschil ware opgevallen met de op den vasten wal geschoten exemplaren van Meg. rubripes. Deze laatsten worden echter noch in het »Reisverhaal«, noch in het »Aanteekenboekje« vermeld, en blijft de zaak daardoor onduidelijk.

Prof. Schlegel is aan de geheele herziening, ook van deze groep begonnen.

[1] Door G. R. Gray tot de echte Arenden gebracht, waarvan hij met Aquila Malayensis (**31**/96) het ondergeslacht Heteropus vormt. Door Schlegel werd hij tot de Arendhavikken (Spizaëtus) gebracht. Een krachtige schoone vogel, zoo groot als de stevigste Europeesche en grooter dan de overige Indische arenden, en met buitengewoon zware krachtige klauwen. Ik had één exemplaar bijna anderhalf jaar levend, dat daarna nog 3 jaar in de Rotterdamsche Diergaarde bleef. Omtrent zijne levenswijze en gewoonten, waarvan (Cff. Schlegel, Vogels van Ned. Indië (Valkvogels) blz. 17) tot nu toe niets bekend werd, valt alleen zijne buitengewone woestheid en ontembaarheid in gevangenschap te vermelden, en de gewoonte om zijn voedsel op den grond te verschuren, en bij de minste nadering van wie ook geheel met de vleugels te bedekken. Zijne plaats aan het hoofd van de Ned. Indische roofvogels, wat kracht, woesten moed en gestalte aangaat, moest de Aquila Gurneyi in de laatste jaren afstaan aan een door d'Albertis, nabij Andai boven Dorei, aan den voet van het Arfak-gebergte, nieuw ontdekten roofvogel »Harpyopsis Novae-Guineae, d'Albertis, die, meer dan aan de overige roofvogels van onzen Archipel, verwant is aan de Thrasaëtus harpyia (**48**/142) van Noordelijk Z.-Amerika. Salvadori omschreef den vogel in »Annali dei Museo civico di storia naturale di Genova (T. VII, p. 682) en nam hem op in zijn: Prodromus Ornithologiae Papuasiae et Moluccarum.« Pars V, »Accipitres«; No 17 van de »Falconidae« (T. XII, p. 36 van hetzelfde werk).

Salvadori beschrijft, in die afdeeling V, tien nieuwe soorten van Valkvogels, in de laatste acht jaren uit de Molukken en Nieuw-Guinea verkregen (niet door ons, en thans in buitenlandsche Musea aanwezig). Later verkreeg d'Albertis nogmaals den vogel op 24 Oct. 1877, tijdens zijne latere tochten op de Flij-rivier. (Zie T. XIV, p. 28 van hetzelfde werk).

Ook Dr. A. B. Meyer verkreeg een exemplaar van den vogel; en bevindt er zich mede een in Londen.

[2] Niet goed leesbaar; oogenschijnlijk Carpophaga aenea (Carp. myristicivora; **2267**/9175), de gewone notenkraker van Amboina en Banda.

siptera dea (299/1069—72) [1] die haren triller (tirrrrrr) nabij het huis liet hooren, waardoor zij zich zoo geheel bepaald van Tanys. sabrina onderscheidt.

Ik was den geheelen dag niet recht wel, en had een onbestemd gevoel als van koorts. Ook regende het heden voor het eerst sedert langen tijd. Des avonds bracht de Sengadji mij het bericht dat de woning, waarom ik had gevraagd, gereed was, wat echter, gelijk later bleek, slechts in zeer beperkten zin het geval was.

16 December. — Na eenen goed doorgeslapen nacht, niettegenstaande ik dien nacht met een aanval van kiespijn begonnen was, voelde ik mij iets beter, doch nog zeer mat en gedrukt. Mijne jagers waren naar de rivier gegaan en kwamen eerst laat terug, daar zij onderweg eene stevige regenbui hadden gehad, waarvan zij het einde hadden afgewacht in de nieuw gebouwde hut. Onder hunnen buit bevond zich tot mijn genoegen: 1 Phonygama Keraudreni (1556/6258, Manucodia Keraudreni) [2] die zich door het heldere .... [3] van Phonygama ...... [4] onderscheidt en eene mij nog onbekende Baza, waarschijnlijk Baza stenozona (74/233). Ook liet ik den Sengadji nogmaals ontbieden, om eindelijk eene hut meer het binnenland in gelegen voor mij te doen bouwen.

17 December — des morgens nog steeds mat en gedrukt, zoodat ik wat chinine gebruikte. Er komen Papoea's door den Sengadji gezonden om de door mij verlangde hut te bouwen.

---

[1] Een vijftal onderling naverwante soorten van dezen schoonen ijsvogel met verlengde middelste staartvederen, dragen den naam Dea, hun door verschillende bewerkers gegeven, namelijk:

Tanysiptera dea (299/1069), van Lesson; van Ternate, de typische soort;
Tanys. margaretta (299/1070), door Muller dea genoemd; van Batjan en Halmaheira;
Tanys. galatea (299/1071), de dea (ged.) van Schlegel; van Nieuw-Guinea, Waigeoe en de Aroe-eilanden;
Tanys. nympha (299/1072); de dea (ged.) van Schlegel; van de Filipijnen en NW. Nieuw-Guinea;
Tanys. sabrina (299/1073); (ged.) van Schlegel; van Kajoa en Batjan.

Schlegel die ze tot éene soort, Tanys. dea beperkt, bewerkte ze omstandig in zijn »Muséum d'histoire naturelle »Alcedinae«, pag. 34, »Ned. Tijds. voor dierkunde« III, 269, en »Vogels van Ned. Indië«, blz. 62, in welk laatste werk hij echter de laatstgenoemde soort, de Dacelo (zooals hij dáár de Tanysiptera's noemt) sabrina afzonderlijk behandelt.

[2] Bijlage E, N°. 17.

[3] Oningevuld.

[4] *Onduidelijk*, wellicht chalybea = viridis (1556/6257).

Ik gaf heden aan mijne matrozen wederom een klein voorschot daar de twee maanden die hun vooruit betaald waren nu ver-streken waren. Des avonds sterke wind en regen; de natte grond maakte mijn bed zoo vochtig dat ik des avonds op een onderleg van dekens moest gaan slapen.

18 December. — Na eenen onrustig doorgebrachten nacht voelde ik mij meer onwel nog dan vroeger. Waarschijnlijk vond dit zijn oorzaak in de volgende omstandigheid. Ik had namelijk boven in den blikken trommel met meel, waaraan zich, nog te Ternate, de kalander reeds ruim had vertoond, een pakje kamfer gelegd, waardoor de kalanders en hunne larven allen waren gedood, maar waardoor zich aan het meel ook een sterke reuk van kamfer had medegedeeld. Toen nu mijn kok gisteren meel noodig had, nam hij dat uit het blik, doch te laat om het te gebruiken meel nog een genoegzamen tijd in de zon te zetten. Ten gevolge daarvan had de daarin gebakken pisang een lichte zwarte kleur en een merkbaren bijsmaak van kamfer.

Om 10 u. een hevige regenbui uit het Oosten. Ten gevolge daarvan, en omdat zij het einde van de bui in de nieuw gebouwde hut hadden afgewacht, kwamen mijne jagers eerst laat terug, doch brachten tót mijne vreugde 2 Seleucides alba (361/1275, Epimachus albus) [1] mede. Ook kreeg ik des avonds bezoek van eenen Tidoreeschen prins die, denkelijk om handel te drijven, naar Salawati was overgekomen.

19 December. — Tot mijne groote vreugde voelde ik mij des morgens geheel en al wel, en had reeds het voornemen opgevat om op jacht te gaan, wat ik echter gelukkigerwijze niet deed, want kort na den middag kreeg ik hevige pijn in het lijf en diarrhee, zonder twijfel de gevolgen van eene kamfer-vergiftiging. De stoelgang had eene anders alleen bij cholera-aanvallen zich voordoende witte rijstwaterachtige kleur en dichtheid; daar echter de krampen zich telkens even vóór den stoelgang voordeden, het lichaam zelf zonder pijn, en ook geen koorts aanwezig was, bleef ik onbezorgd. Mijn kok, die van de bewuste gebakken pisang eveneens had gegeten, was ook ziek. Ik deed daarom dan ook maar niets verder, en gebruikte alleen des avonds wat opium om niet in den nacht zoo telkens te moeten opstaan.

---

[1] *Zie* »Overz. Parad. vog.«, *Bijlage* E, *onder* No 31.

20 December. — Gedurende den geheelen nacht slechts een enkele maal opgestaan, maar in den loop van den voormiddag wederom en herhaald diarrhee, die mij ten eenenmale afmatte. Ik hield streng dieet en gebruikte den geheelen dag niet anders dan eenige glazen rijstwater, maar nam daarna toch wat gambier [1] met opium in. Tegen den middag kreeg ik brakingen, waarbij al het gisteren genoten voedsel zoo goed als nog geheel onveranderd weder naar buiten kwam.

Tusschen 12 en 1 u. regen, die de eerste oorzaak was dat ik mijnen tocht in het woud besloot uittestellen. Ik kreeg een wijfje van Seleucides alba (**361/1275**; Epimachus albus), en β (?) Corvus senex (**1543/6240**; Gymnocorvus senex).

21 December. — Den geheelen nacht niet opgestaan, alles te zamen genomen beter, doch zeer vermoeid en onverschillig. Wel had ik des morgens nog tweemaal dunnen stoelgang, doch die zag er beter uit dan gisteren. Ik was zoo moede en lusteloos dat ik in den voormiddag nog eenige uren te bed bleef liggen. Om 12 u. stond de wind korten tijd door, en hadden wij eene regenbui, beide uit het W., waarop om 2 u. een tweede veel heviger volgde. Die buien zijn lastig in zulke luchtige bladeren huizen en men mag zich gelukkig achten als men wel blijft, want een langdurig verblijf in zulke ellendige hutten stelt de gezondheid op zwaren proef.

Des avonds kwam wederom de Sengadji, dien ik had laten roepen, omdat (mijn begeleider de Tidoreesche) luitenant, die de tweede hut had nagezien, mij bericht had dat die niet met atap was gedekt en ook te klein was.

Er werd nu overeengekomen dat de Sengadji mij den volgenden dag zes Papoea's zoude bezorgen, aan wie ik dan vier van mijne matrozen en één soldaat zoude toevoegen om allen gezamentlijk de bedoelde hut in orde te maken.

In den namiddag was ik merkelijk beter, had het echter

---

[1] Eene aan looizuur rijke extractiefstof die, uit verscheidene planten: Mimoseën, Acacia's, Pterocarpeën enz., vooral uit Uncaria gambir (Miq. II, 146), eene Rubiacee, getrokken, intertropisch overal voorhanden is, en gebruikt wordt huishoudelijk bij de siri, op nijverheidsgebied tot tanen, looijen enz., tegenwoordig ook veel in Europa, vooral voor vischwant; pharmaceutisch eindelijk als samentrekkend middel. De beste gambir is de bovenbedoelde van de Uncaria gambir en bevat tot 40 pCt. looizuur. Vroeger bestonden omtrent deze stof nog al verwarde begrippen door de veelheid van namen: „gum catechu, terra japonica, cachou", enz. die zij had gekregen. De Oost-Indische „kino" is na aan haar verwant.

wel wat koud, zoodat ik wat onder de dekens ging liggen. Gambir en opium ook heden nog gebruikt.

22 December. — Na een redelijk doorgebrachten nacht bevind ik mij heden tamelijk wel. Sedert gisteren geen stoelgang meer gehad. Om 10 u., na korten zonneschijn, eene betrokken lucht, en weldra vangt het aan te regenen, wel niet voor lang of onafgebroken, doch genoeg om voor heden van elke onderneming of tocht te doen afzien. De jagers komen dan ook spoedig terug, twee van hen met koorts. Het weder blijft verder den geheelen dag ongunstig; regen des middags en des avonds.

23 December. — Ik kon den vorigen avond lang niet in slaap komen, was koortsig en huiverig, en ging goed onder de dekens liggen. Toen ik eenmaal ingeslapen was, sliep ik goed door tot heden morgen 7 uur. Het weder scheen eerst te zullen ophelderen, doch na korten zonneschijn betrok de lucht weder, en bleef zulks tot aan den avond. Ook hadden wij eenige kleine regenbuien van geen beteekenis, doch die intusschen elken tocht en ook het drogen van de reeds verzamelde voorwerpen verhinderde. De jagers kwamen dan ook na eene korte afwezigheid terug. Ik zelf was nog steeds zwak, en gevoelde mij na de geringste lichaamsbeweging moede en mat.

24 December. — In den voornacht zweette ik zoo sterk dat ik in mijne natte kabaai van koude wakker werd. De morgen was onverwacht schoon, hoewel de zon gisteren avond in een bed van wolken was ondergegaan. Ik voelde mij ook heden nog moede en zwak, zonder dat ik er eene reden voor wist op te geven. Des namiddags regende het weder.

Daar het tweede huis, dat ik in het bosch had laten bouwen, nog steeds niet gereed was, deed ik de menschen van Mafoor die het eerste hadden opgericht bij mij komen, en deelde hun eenige messen en paarlen uit als een geschenk, en om zoodoende de overige Papoea's aan te moedigen en hen er toe te brengen ook de tweede hut spoedig gereed te krijgen, en om althans mijne menschen behulpzaam te zijn in het opzoeken van de grondstoffen, met name van de nipa-bladeren voor het dak. De luitenant die mij vergezelde zou zich met dat doel den volgenden dag met eenige matrozen naar de bepaalde plaats begeven. Het gezag der hoofden schijnt hier in werkelijkheid al zeer gering te zijn, hoewel ik den Sengadji verdenk van steeds meer zwarigheden te maken dan eigenlijk noodig is. Hij heeft

eene ware galgentronie, waaraan de diepliggende oogen en snuitachtige lippen eene dierlijke uitdrukking geven.

25 December — begon onder slechte voorteekenen. Reeds des morgens was de geheele hemel betrokken, zoodat alle jagers te huis bleven. Reeds om 8 u. begon het zwaar te regenen; drong de fijne regenstof overal in mijne bladerenhut door, en maakte te zamen met de toch reeds natte lucht alle voorwerpen die niet in trommels waren geborgen door en door vochtig. Daartoe behoorde ook mijn bultzak die niet gelucht kon worden, zoodat ik dien dan ook zoo goed mogelijk met waslinnen en geolied drill omkleedde. De muskieten en steekvliegen noodzaakten mij al vroeg mijn bed optezoeken. De Tidoreesche luitenant is naar de tweede hut gegaan, doch zal bij den hevigen regen ook wel niet veel hebben kunnen uitvoeren. Ik zelf was den geheelen voormiddag uiterst mat, — slechts 60 polsslagen in 1 m. Na het eten gebruikte ik 9 druppels acidum phosphoricum in water, dat mij zeer goed bekwam, zoodat ik mij tegen den avond ongewoon wel bevond. Des avonds helderde het weder op.

26 December. — Na eenen redelijk doorgebrachten nacht voelde ik mij eindelijk eens weder geheel wel. De morgen was vroolijk en helder, zoodat al mijne jagers uitgingen. Wel kwamen twee hunner reeds vroegtijdig terug uit vrees voor regen, die echter eerst tegen den avond begon.

Ik kon dus weder aan het drogen gaan van het verzamelde, doch vond tot mijne spijt dat verscheidene grootere vogels onder de vleugels reeds begonnen beschimmeld te geraken, terwijl bij eenen Microglossus aterrimus (**2088**/8413; Microglossum aterrimum)[1] die een schot in den vleugel had gekregen, deze reeds was beginnen te verrotten; alles een gevolg van den regen en van den door en door vochtigen dampkring. Een van de jagers kwam terug met koorts, dien hij zeide reeds drie dagen gehad te hebben. Ik zelf had weder acid. phosphoricum gebruikt, en gevoelde mij weder wel. Ik pakte het gedeelte insecten dat reeds droog was, en ook eenige van de kleinere vogels in. De vele muskieten en kleine steekvliegen dwongen mij reeds vroeg in den avond achter de gordijnen van mijn bed een schuilplaats te zoeken. Des nachts hevige regen.

---

[1] *Zie aant. in* »Aanteekenboekje« onder 26 November.

27 December. — In de vroegte betrokken, tegen 8 u. ▮ m. helder. Al de jagers uit behalve de koortslijder. De ▮e kwam al spoedig terug met eene Kengoeroe, op de ▮ogte achter mijne hutten geschoten [1]. De anderen brachten ▮ bijzonders mede. Om 2 u. kortstondige regen. Ik was maar ▮elijk wel, en hield op met het gebruik van acidum phos▮ricum, waarvan ik nadeelige gevolgen meende te bespeuren.

28 December. — Wederom een schoone morgen, terwijl ▮ ook verder, op een korte regenbui na, om 9 u. 45 m., ▮ den avond toe helder bleef. Ik kon dus mijne verzame▮gen goed luchten en drogen. Dezen avond liet zich een ▮ma torotoro (314/1140) [2] hooren; ook eene Gracula ▮montii (1559/6272) [3], terwijl een Microglossus ater▮nus (2088/8413) zich reeds sedert eenigen tijd meermalen ▮s laat zien en doet hooren, doch steeds zoo hoog zit ▮ hij met geen geweer te bereiken is.

29 December — was ik geheel wel, niettegenstaande ik ▮ vorigen avond tandpijn had gehad, zóó hevig dat zij mij ▮ den slaap weder ontrukte. Tegen den morgen trok een ▮ige regenbui over de hutten; en werd het daarop evenals ▮ de vorige dagen reeds het geval geweest was, wederom ▮i weêr. Ik kreeg een bezoek van den Sengadji, kocht van ▮ een jongen Casuaris [4], en wat pisang, en besprak met ▮ het noodige omtrent eenige menschen om mij naar de ▮tten in het bosch te vergezellen en mijne lieden behulpzaam ▮ zijn in het opzoeken van paradijsvogels.

---

[1] Dr. Bernstein geeft in het »Aanteekenboekje« alleen aan »dendrolagus«, ▮ weten dus althans dat het een boom-kengoeroe was; doch niet welke van ▮ beide soorten Dendrol. inustus en ursinus, die zich in dien omtrek ▮honden; te zamen met eene land-kengoeroe, de Macropus Mulleri.

[2] Een mooie, kleine, half roodbruine, half blauwe ijsvogel, door Schlegel ▮schreven en afgebeeld in »Vogels van Ned. Indië« pl. 6, en in »Muséum ▮'histoire naturelle »Alcedinaes«, pag. 15; en, met de (wellicht overtollige) Halc. flavirostris (314/1141) van Gould, het 15de ondergeslacht, Syma (van Lesson in 1828), uitmakende van het geslacht Halcyon (van Swainson in 1828).

[3] De minst aanzienlijke van de van Britsch Indië tot Nieuw-Guinea — wellicht zelfs nog iets verder — Eulabes Krefftii (1559/6273) tot de Salomons-eilanden — verspreidde, vroolijke en bekende »beo«, door Schlegel afgebeeld in »Tijdschrift voor Dierkunde« I.

Gracula of eigenlijk Eulabes Dumonti en Krefftii vormen te zamen het ondergeslacht Mino (van Lesson in 1828).

[4] Soort niet opgegeven; ook niet in het »Aanteekenboekje«.

30 December — was het weder een mooie dag en ook ik weder geheel wel, mijne lieden eveneens, op den eenen zieke na, die trouwens reeds vóór dat hij bij mij kwam aan koortsen had geleden. Tegen den avond betrok de lucht en ontlastte zich om 7 u. een vreeselijke en langdurige regenbui over de hutten.

31 December. — Ik zond des morgens een van mijne beide Tidoreesche soldaten met drie matrozen en het eerste gedeelte van mijne goederen naar de hut opgericht aan de rivier. Mijne jagers zullen morgen gaan, en ik zal overmorgen hen volgen. Des morgens was de lucht aanvankelijk betrokken, helderde echter, na voorbijgaanden onbeduidenden regen, spoedig op zonder dat het echter zeer heet werd; des avonds echter kwam weder een vervaarlijke stortregen naar beneden, die van 7 u. tot 8 u. 30 m. aanhield.

Januari. Sorong. Boschstreek achter en rondom Sorong. Gebergte achter Sorong. Woud verderop boven Sorong. Langs de Ramoei. Kuststreek van Sorong. Langs de Boven-Ramoei. De Beneden-Ramoei. Kuststreek bewesten de Ramoei.

1865. 1 Januari. — Bij zeer betrokken lucht begaven mijne jagers zich des morgens in kleine prauwen naar de nieuwe hut aan de rivier. Om 9 u. een weinig regen, daarna heldere lucht tot aan den avond, dat mij goed te stade kwam, daar ik nu alle de nog overgeblevene vogelhuiden — op 9 stuks na — goed kon drogen, en de Kengoeroe-huid eveneens. Des namiddags kwamen eenige Papoea's over van Salawati om met mij handel te drijven. Van de beide Papoea's die tot mijn troep behoorden, ging een met twee van mijne jagers naar de tweede op de heuvelen achter de rivier gebouwde hut, om er paradijsvogels (Parad. papuana) te schieten, die gewoon zijn op eenige boomen daar in den omtrek te overnachten.

Ik had dezen dag veel last van de buitengemeen groote hoeveelheid muggen.

2 Januari. — Ik verliet heden morgen (6 u. 45 m.) mijne hut aan het strand om mijn tocht in het woud te beginnen. Om 7 u. 30 m. was ik voor den ondiepen mond de rivier, die ik inliep en opzeilde in NO. richting, een

lag ook O. Weldra hadden wij last van de ondiepte. Na een uur ongeveer bereikten wij de hut die op dezelfde plaats aan den linkeroever is opgericht, waar ik op mijnen jachttocht van 29 Nov. naar het binnenland, mijne prauw verliet. De hut was vrij goed gemaakt, stond echter achter eene kleine verheffing van den bodem, zoodat bij regen het water naar binnenliep. Dat was den vorigen dag het geval geweest en was daardoor het (oostelijk) gedeelte, dat naar het bosch lag, vochtig en de bodem doorweekt. Ik liet daarom dadelijk eene goot rondom de woning graven om het regenwater af te voeren, wat in den harden leembodem niet gemakkelijk was. De twee jagers, die in den omtrek van de hut hadden gejaagd, hadden niets bijzonders geschoten; de anderen brachten van het station in het gebergte de eerste paradijsvogels, Parad. papuana (**1548**/6248; Parad. minor) mede; en tegen den avond schoot een van hen nog een mannetjes kengoeroe.

Het was heden mooi weder, en geen regen; zoodat ik besloot om morgen naar de tweede hut te gaan.

3 Januari. — Van den vroegen morgen af tot 9 u. a. m. een vreeselijke regen, waardoor de ongunstig gelegen hut weder voor een gedeelte werd overstroomd. Ik liet de goten nog meer uitdiepen om voortaan dergelijke overstroomingen onmogelijk te maken. Overigens ging van mijne menschen natuurlijk niemand uit, en ook ik bleef tehuis. Om 10 u. 30 a. m. brak de zon door. In den loop van den dag kwamen eenige Papoea's een jongen kasuaris en eenige cerambices (boktorren) te koop aanbieden. Bij die lieden was ook eene jonge vrouw, die behalve door hare laag geplaatste borsten — die merkwaardig lang waren en veel hadden van de uiers van een geit — nauwelijks van de mannen was te onderscheiden, te meer daar ook zij kort afgesneden hoofdhaar had. Drie van mijne jagers gingen in den namiddag naar hut No. 2 om paradijsvogels te schieten. Tegen den avond betrok de lucht weder, en was het gerommel van donder uit de verte duidelijk waarneembaar.

4 Januari. — Wel had het dezen nacht weder sterk geregend, doch liep het water nu door de diepere goten geleidelijk naar de rivier (Ramoei) af, zonder verder in huis te dringen. Ook den geheelen dag regende het nog, zoodat al de jagers die nog niet vertrokken waren te huis bleven. De

Ramoei wies buitengewoon, zoodanig dat de lagere vlakte van af zijne monding tot dicht bij mijne hut onder water gezet werd. De jagers, die gisteren naar hut No. 2 waren gegaan, konden natuurlijk onder die omstandigheden niet terugkeeren. Gelukkig hield de regen tegen den middag op en begon het water al spoedig te vallen, weldra een manslengte hoog, zoodat kort na den middag één van de jagers met drie paradijsvogels terugkwam, en kort daarop ook de beide anderen, langs eenen omweg, daar een sterk gezwollen beek hun den overtocht onmogelijk had gemaakt. Ik schoot in den namiddag nog een Oriolus striatus (**1081**/4326) [1], wiens stem veel heeft van dien van Or. galbula (**1075**/4299, de gewone Nederlandsche Wielewaal) en ongeveer klinkt als „ho-heio-tjieo”. Tegen den avond betrok de lucht weder; het begon te regenen en regende den ganschen nacht door.

5 Januari — was alles des morgens weder in nevelen en mist gehuld. In groote droppels viel de regen van de boomen, en het geheel had veel van een Europeeschen Novembermorgen. Ik ging toch op de jacht van kleine vogels, aan den linkeroever van de Ramoei, daar hier het woud grootendeels bestaat uit laag hout, zoogenaamd mangle-hout, waartusschen bamboe-boschjes en een vrij groot aantal vruchtboomen, voornamelijk langsep (Lansium domesticum), verspreid staan. Ik vernam later van den mij vergezellenden Djoeroebasa (tolk) dat tot voor korten tijd hier eene vrij aanzienlijke kampong had gestaan, die echter op last van een Tidoreeschen majoor verlaten was moeten worden, omdat hij met zijne korra[r] niet voor dezelve had kunnen komen.

Door de bijzondere omstandigheden van de lucht hadden de kleine vogels zich in het lagere hout verscholen, en ik schoot daar aldra eenen mij reeds tijdens mijn verblijf aan het strand bekend geworden Rhipidura (Spec.? De Rhipiduren, zijn een geslacht behoorende tot de Vliegenvangers = Muscicapinae), en eene Arachnothera [2] Novae-Guineae (**386**/1371) terwijl een schot op een nog al hoog zittende Pomat[illegible]

[1] Behoort tot de Mimeta's (van Vigors en Horsfield, in 1826), door Gr[illegible] gesteld als zevende ondergeslacht van de Orioli.

[2] Het „Aanteekenboekje” vermeldt hier alleen eene Nectarinia, spec.? Arachnotheren zijn een ondergeslacht behoorende tot de „Honigvog[illegible] (*Nectarinia*)”.

naar de hut, die zoo wat 200 voet boven het vlak van de Ramoei zal liggen. De hut was volgens Boegineeschen bouwtrant: d. i. op palen aangelegd, waartegen ik bij de vochtigheid van het woud geenerlei bezwaren had in te brengen.

Ik richtte mij nu zoo goed dat mogelijk was in, waarbij ik mij echter nog al behelpen moest, daar mijn veldstoel als bed diende, en ik dus niets had om op te zitten.

Het woud bestaat hier voornamelijk uit mij onbekende boomen met myrtachtig loof en hard hout, die mij aan de Tauwakki-boomen [1] van de kust deden denken. Tegen 4 uur begaf ik mij met mijne jagers naar den op ongeveer een kwart uur gaans van de hut gelegen top van den berg, waar de Paradisea papuana uit den omtrek gewoon zijn tegen den avond bijeen te komen, oogenschijnlijk alleen om met elkander te spelen. Naar het mij toeschijnt zijn het de wijfjes die de anderen lokken, want de mannetjes komen zelden vóór de wijfjes aan, en vliegen, zonder zich op te houden, ongeregeld van den eenen boom naar den anderen, om dan spoedig zich weder te verwijderen, als zij geene wijfjes aantreffen. Hunne lokstem is nu en dan verschillend; doch klinkt meestal als: »kwé-oek, kwé-oek, kwé-oek, wé-oek« of »kweuk, kweuk, kweuk, weuk«, of scheller als: »kwik, kwik, kwik«, beide met het eigenaardig karakter van den slag van den lijster. Menigmaal ook klonk het als »wakh, wakh, wahk.« Het eerste geluid konden mijne jagers met fluiten vrij goed nadoen. Daar er echter reeds den vorigen avond en reeds vroeger op de vogels was geschoten geworden, waren zij schuw geworden, en vertoonde zich slechts één wijfje, waarop geschoten werd, zonder het te raken.

Aan den NO.kant rijst de berg steil uit het dal in de hoogte, en heeft men, daar de helling slechts met pterisachtige varens bedekt is, een vrij uitzicht over den geheelen omtrek die uit steile hoogten en diep ingesneden dalen bestaat. In de verte, ongeveer onder 75° tot 78° [2] liet de berg van

---

[1] Welke boomsoort Dr. Bernstein hier bedoelt is onzeker. Eene Barringtonia (rubra?) heet op Ternate en Tidore »Toepak« en »Toepaki«, doch heeft groote, niet myrtachtige bladeren. De »Tawawee of Taoewawi« van Ceram, N. en O.waarts tot Nieuw-Guinea, de Aegiceras floridum en nigricans (Miquel II, 1031, 3 en 4), zijn heesters.

[2] Blijkbaar beO. het N. In die richting ongeveer ligt de Berg Marait op 10', dus op ± 18500 M., afstand van den heuveltop waarop Dr. Bernstein zich *toen bevond. Ten NO. van dien berg, nabij de kust*, ligt Klein Dorei.

Het was heden de eerste schoone dag sedert mijne aankomst in het bosch, en heb ik hoop dat wij nu wat meer standvastig goed weêr zullen krijgen.

7 Januari. — Sedert gisteren geen regen en een schoone morgen. Ik blijf echter ten gevolge van hoofdpijn te huis, waar mij bovendien nog eenig werk, onder anderen het gereed maken van de kasuarishuid, nog ophoudt.

8 Januari. — Nog steeds mooi weêr. Ik heb een vuur doen aanleggen om den Kasuaris zoo spoedig mogelijk droog te krijgen, en tegen mogelijk bederf te bewaren. Mijne jagers jagen in den omtrek, en gaan heden avond wederom naar hut nº 2, om Paradisea papuana (Parad. minor) te schieten. Het schoone weder houdt den geheelen dag aan.

9 Januari. — Des morgens betrokken lucht en regen. Desniettegenstaande ging ik naar de prauw om daar den stand van zaken eens op te nemen. Aan den oever van de Ramoei joeg ik twee witte roodbruine vogels op, die ik door den regen niet goed kon onderscheiden. Ik vond de (op de prauw) achtergelaten vogels in weinig bevredigenden toestand, daar mijne lieden ze niet behoorlijk en te weinig omgekeerd hadden. Ik liet daarom de droge huiden in de daarvoor bestemde blikken trommels pakken, en nam de overige mede naar de hut aan de Ramoei. Door den (Tidoreeschen) luitenant die bij mij was, liet ik daarop den ouderen Sengadji (districtshoofd), die op het kleine eiland Karimtoen woont, ontbieden, om met hem het noodige te bespreken omtrent het zenden van twee jagers naar de beek Kasonni (Kasoeni), en het een en ander te vernemen omtrent de daar wonende Papoeas. Deze kwam des middags bij mij, en beloofde mij tegen den volgenden morgen eenen goed met de omstreken bekenden gids. Mijne jagers hadden slechts éénen Paradisea papuana geschoten.

10 Januari. — Hoewel het in den vroegen morgen nog al geregend had helderde het weêr toch spoedig op, en bleef verder den geheelen dag goed, zoodat eenige vogels goed droog werden en ik die kon inpakken. Ook liet ik de struiken en het kreupelhout aan de W. kant van de hut wat wegkappen om aan de zon meer toegang te bezorgen. Mijne jagers hadden in den omtrek gejaagd; een van hen bracht eene Paradisea regia (1551/6252) [1] mede, die aan het ruien was, en waaraan de

[1] *Een kleine paradijsvogel*, het »Koningsvogeltje« (boeroeng kep-

ontwikkeling van de beide middelste lange staartvederen eenig belang gaf. Daar de beloofde gids nog niet was aangekomen, zond ik des avonds nog een boodschap aan den Sengadji. Die boodschapper werd met verwijtingen overladen, omdat hij mij over de beek Kasonni en de dáár wonende Papoeas had durven spreken; wederom een bewijs dat men steeds tracht mij van het spoor te helpen, en mijne reizen met een ongunstig oog aanziet. Onder deze omstandigheden besloot ik tot krachtiger maatregelen over te gaan en zond daarom, op:

11 Januari — twee van mijne stoutmoedigste jagers, met de beide Tidoreesche soldaten in tenue en eenige van mijne matrozen, naar Karimtoen met last om den Singadji desnoods in arrest te nemen en bij mij te brengen, daar ik voornemens was om hem zóólang in mijne hut vastgebonden te houden tot dat de beloofde gids aangekomen zoude zijn.

Het kwam echter niet zoover, daar zij den Singadji tegenkwamen die op weg was naar mijne hut, en zelf de jagers wilde begeleiden. Of dat nu voordeelig kon zijn voor het bereiken van mijn doel, kon ik ten eenenmale niet beslissen. Daarom liet ik aan den man mededeelen dat ik niet van Sorong zoude vertrekken zonder de verlangde Paradijsvogels, en dat ik, als ook deze tocht vruchteloos bleef, hem even als ook den anderen Sengadji zoude gevangen zetten en laten uithongeren, totdat hij mij vertrouwbare berichten zoude hebben gegeven omtrent de werkelijke verblijfplaats van „Paradisea magnifica [1] en aurea" [2], waartoe hij ten eenenmale in staat was [3].

---

pengr = duiten-vogeltje: Cicinnurus regius). Zie N°. 11. „Overz. Parad. vog." Bijlage E.

[1] Twee paradijsvogels waren vroeger bekend als Paradisea magnifica, namelijk 1o. de Paradisea (Diphyllodes) speciosa (1550/6251), door Scopoli „magnifica" genoemd, de „schoone paradijsvogel" van Wallace (vertaald door Veth), (No. 8 „Overz. Parad. vog." Bijl. E.) en voorkomende op Misoewal, Salawati en NW. Nieuw-Guinea; en 2o. Ptilornis (Craspedophora) magnificus (359/1278, No. 28 Overz. Par. vog. Bijl. E.), van Nieuw-Guinea; een prachtige en vrij groote vogel, veel aanzienlijker dan de vorige. Het is deze laatste die Dr. Bernstein op het oog had. Enkele malen werden daarvan levende voorwerpen verkregen. doch waren tegen de zeereis niet bestand; één bracht het eenmaal tot Ambon, doch stierf bijna dadelijk.

[2] Paradisea (Parotia) sexpennis (1552/6253), de gouden Paradijsvogel (No. 12 „Overz. Par. vog." Bijl. E.)

[3] Het voorafgaande dagverhaal geeft slechts ongenoegzame opheldering omtrent de aanleiding tot den blijkbaar geprikkelden toestand waarin Dr. B. verkeerde,

16 Januari. — Des morgens betrokken lucht. Ik blijf te huis met den insectenjager die de koorts heeft. De jager gaat uit met den eenen Papoea. Des namiddags kwamen ook de beide andere jagers terug, zonder iets verzameld te hebben. Na korten zonneschijn betrok in den namiddag de lucht weder en begon het weder te regenen.

17 Januari. — Niets bijzonders voorgevallen. Des morgens regende het een weinig, daarna was het een korten tijd helder, doch om drie uur begon de regen wederom en duurde tot in den nacht.

18 Januari. Nadat het bijna den geheelen nacht door had geregend, was des morgens de geheele lucht betrokken, zoodat aanvankelijk al de jagers te huis bleven. Om 10 uur klaarde het weder op, en bleven zonneschijn en bewolkte lucht zich afwisselen totdat tegen den middag alles weder betrok. Ik zond heden de beide Papoeas weder weg daar zij mij van geen noemenswaardig nut waren, en hun geheele werkzaamheid daarin had bestaan dat zij aan mijne jagers de plaats van de Paradisea papuana (Parad. minor) hadden gewezen. Des namiddags regende het wederom evenals alle dag.

19 Januari. — In den vroegen morgen weder wat regen, daarna helder wêer. Om 7 u. 45 m. begaf ik mij naar de prauw om den Tidoreeschen luitenant naar de beide Sengadjis te zenden, en hen op te dragen mij den eenen of anderen te zenden van de lieden die gewend waren paradijsvogels op te zoeken en te bereiden. Ook wilde ik den toestand van de hut eens nagaan, daar ik voornemens was tegen het einde van de maand het woud weder te verlaten om in Februari eene andere plaats op te zoeken. Heden was het in den voormiddag vrij helder, doch reeds tegen 1 uur betrok de lucht weder, evenals in de laatste dagen; en spoedig daarop begon de regen die tot in den nacht voortduurde.

Tegen den avond kwamen ook mijne jagers die den 1[illegible]den vertrokken waren terug, doch zonder de verlangde paradijsvogels, Paradisea magnifica en aurea, mede te brengen. Ik geloof dat de Sengadji ze niet op de goede plaats heeft gebracht.

20 Januari. — Na een zwaren regen die den geheelen nacht had aangehouden, heldert de lucht weder in zoover[illegible] dat ik de vogels in de lucht kon brengen. De vochtige boschgrond, en de opstijgende dampen zijn echter voor het [illegible] rog[illegible]

niet voordeelig, en wat tijdens den korten zonneschijn in de laatste dagen gedroogd is, wordt gedurende den langen en aanhoudenden regen weder nat. Ik laat daarom hout kappen, om morgen den kengoeroe en den kasuaris die beide nog niet goed droog zijn boven de heete kolen goed te kunnen drogen.

Tegen den avond kwamen een paar Papoea's van Kassoeni, en brachten twee Seleucides resplendens [1], den éénen levend, en ééne Paradisea regia (**1551**/6252, het konings vogeltje,) [2] die zij met strikken hadden gevangen. Zij beloofden over 7 dagen terug te komen. Dit was sedert lang de eerste schoone dag, zoodat het regenachtige weder juist eene maand heeft geduurd.

21 Januari. — Des morgens iets betrokken doch spoedig klaarde alles op, en bleef het den geheelen dag mooi weêr. Ik was echter niet recht wel, vooral tegen den middag toen ik eindelijk koorts kreeg, en daarom chinine innam. Des avonds hadden wij nog eene korte regenbui.

22 Januari. — Den geheelen dag schoon weêr. De twee Sengadji's komen zelf, daar ik het eeuwige onderhandelen moede ben, en mij eindelijk een of twee menschen wil doen aanwijzen die aan mijne volgelingen de plaatsen kunnen toonen waar de Paradisea magnifica en aurea zich ophouden. Beide soorten komen hier voor, daar toch jaarlijks een nog al ruim getal huiden van hier van daan in den handel worden gebracht. En toch hebben wij, noch ik, noch mijne jagers, die vogels hier tot nu toe ontmoet. Denkelijk houden zij zich op eene bepaalde plaats van weinig uitgestrektheid op, die men kennen moet om ze machtig te kunnen worden. Een van mijne jagers meent een Paradisea aurea gezien te hebben, doch het is mogelijk dat hij zich vergist heeft. Volgens den djoerocbasa (tolk) komen de Paradisea magnifica en Epimachus voor in het gebergte van Dorei ketjil (Klein Dorei).

23 Januari. — Wederom een mooie dag. Ik maakte een uitstap naar de boven-Ramoei IJzeroxyde en pyriet gevonden in de graniet, en marmer aan den linker oever.

---

[1] Epimachus albus (**361**/1275), de »Twaalfdradige paradijsvogel.« Bevonden zoude »resplendescens«, als soortnaam, de voorkeur verdienen boven »resplendens.« Zie No. 22 van het »Overz. Parad. Vog.«; Bijl. E.
[2] No. 11 van het »Overz. Parad. vog.«, Bijl. E.

24 Januari. — Reeds vroeg naar de prauwen. Ook aan de beneden-Ramoei, en in de lagere stroomversnellingen marmer gevonden. Verder zag ik in het hooge gras op het eiland in de Ramoei, niet ver van mijne hut, eenige kleine vinken, wat mij zeer opmerkelijk voorkwam, daar dergelijke vogels van Nieuw-Guinea tot nu toe nog niet bekend waren. Ook mijne jagers hadden ze bespeurd, doch niet geschoten, omdat zij dachten dat die voor mij geene waarde hadden, en dat het niet anders waren dan Munia molucca [1]. Des namiddags te 3 uur een lichte regenbui die spoedig weder ophield. De Papoea, die mij reeds tegen gisteren door den Sengadji was beloofd, is ook heden nog weggebleven; zoodat ik wel zie dat men niet wil, en dat ik krachtiger maatregelen zal moeten nemen.

25 Januari. — Op de jacht langs de beneden-Ramoei. Bij het eiland hoorde ik voor de eerste keer het luid klinkende Jokh-Jokh [2] geschreeuw van Seleucides resplendens (361/1275; Epimachus albus); en zag ook eenige Lorius cyanauchen (2039/8188). Aan den mond schoot ik één Ardea spec. (reigersoort) en drie Actitis hypoleucos (2624/10279) [3], welke laatsten voor mijn middagmaal van den volgenden dag bestemd werden, daar zij overal voorkomen en mijn voorraad uitgeput raakt. Een van mijne jagers heeft gelukkig eene van de Munia's neergelegd, hoogst waarschijnlijk eene nieuwe soort.

26 Januari. Reeds in den morgen laat zich de, als „koe dut dut dut” klinkende roep van den Centropus [4] hooren, wat volgens het beweren van de inboorlingen regen voorspelt; en inderdaad begon het om 8 uur ook te regenen. Deze Centropus wordt daardoor gekenschetst dat hij een linkerbal heeft

[1] Namelijk het „Rijstvogeltje” van de Molukken (1302/6753), dat aldaar de plaats inneemt van de Munia (Padda) oryzivora (1307/6776) van Java, de bekende „gelatik”.

[2] Als keelklank uit te spreken.

[3] De over bijna de geheele wereld verspreidde, en ook in Nederland veel voorkomende „Oeverlooper of Steenvink,” Tringoides hypoleucos.

[4] Spoorkoekoek. Dr. Bernstein voegt er niet bij welken (van Nieuw-Guinea zijn ons minstens twee soorten bekend), doch wordt hier denkelijk Centropus Menebeki (2225/8977) bedoeld. De mogelijkheid bestaat echter dat Dr. Bernstein, in plaats van een Centropus, een Scythrops Novae Hollandiae (2242/9078), de Weêrvoorspeller”; gehoord heeft; ook een koekoekachtige vogel, en een meer vertrouwbare voorspeller van regen dan de „Spoorkoekoeken.”

-de steeds veel kleiner is dan de rechter die opvallend lang is. Bij Centropus goliath [1] ontbreekt steeds de linkerbal, zoodat die soort daarin met Centr. affinis (2222/8960) overeenstemt. Tegen 9 uur klaarde het weder op, en bleef het verder den geheelen dag helder. Ik liet mijnen Tidoreeschen luitenant komen, en zond hem met een van de soldaten naar Dohm, om den tot geleide van mijne jagers bestemden Alfoer nog heden naar mij toe te sturen; opdat de lieden morgen vroegtijdig de reis kunnen aanvaarden. Ook dit middel hielp niet daar de menschen toch eerst den volgenden dag Dohm [2] verlieten.

27 Januari. — Een weinig over 9 uur kwam eindelijk de Sengadji met den Djoeroebasa (tolk) en vertelde dat de Alfoeren hem in den steek hadden gelaten; en de luitenant hem had gezegd dat hij eerst heden moest komen; dat hij voor het oogenblik aan mijne jagers geen wegwijzer kon meêgeven, maar morgen zoude dat zij er later een zouden krijgen, kortom allerlei dom gewauwel, onbeduidende praatjes die mij in mijne vroegere overtuiging versterkten dat de man mij in stilte tegenwerkte. Tegen 10 uur vertrokken eindelijk de jagers, en de Sengadji bleef, om, zooals hij voorgaf, aan de Papoea's, die heden met paradijsvogels zouden terugkeeren, te bevelen aan mijne jagers inlichtingen te geven over de verblijfplaats van de vogels. Ik vermoedde echter dat hij hun eigenlijk geheel andere bevelen wilde geven, zoodat ik aan een van mijne matrozen, die de taal der Papoeas goed machtig was, opdroeg om, tijdens de aanwezigheid van de te verwachten Papoea's, goed op te letten op alles wat de Sengadji hun zoude zeggen. De menschen kwamen echter niet, en de Sengadji keerde naar Dohm terug; terwijl ik nog een kleinen uitstap maakte naar de Ramoci, om daar zoo mogelijk nog een van de Munia's te schieten. Ik trof echter de vogels niet aan.

28 Januari. — Twee van de overgebleven jagers kwamen in de vroegte bij de hut aan het strand terug; en de twee anderen volgden des avonds met een gedeelte van mijne goederen.

---

[1] Zie het opstel daaromtrent van Dr. Bernstein, nader omschreven in het «Overzicht van zijne geschriften», No. 6, Bijlage A. Als bijzonderheid zij nog vermeld het veelvuldig voorkomen van albinisme bij Centr. goliath. Ik verkreeg daarvan op Halmaheira twee zeldzaam groote exemplaren.

[2] De door Dr. Bernstein aangenomen schrijfwijze Dohm komt mij beter voor dan Dom; beide echter geven niet zuiver den klank terug, die zoo wat tusschenbeide *inligt*.

In den loop van den morgen begaf ik mij per prauw naar h
gedeelte van de kust westelijk van de monding van de Ramo
gelegen, en zag dáár de monding van eene andere rivier, w
een troep Numenius (wulpen) op de boomen [1] zat. Ik v
die monding in, en bevond dat de rivier zich weldra vertak
Ik voer daarop den westelijken tak in, en bemerkte al spoe
dat die tak slechts een aan het strand evenwijdig loopende z
arm was, die mij in een tweeden zijtak bracht met troebel wat
Ik voer dien zoowat een half uur ver op steeds tusschen lolar
boomen (Rhizophora conjugata) en lage oevers die m
den vloed onder water stonden. Ik zag eene Manucodia K
raudreni [2], wiens stem eene groote verscheidenheid v
klanken bezit. Ditmaal deed zij wegvliegende „kweuk, kwe
kweuk" hooren. Verder zag ik eene Columba superba [3]
en eenige boven het water hangende nesten van een klein
bruinen vogel, Glyciphola of Loetaops (?) [4]; in geen v
allen waren echter nog eieren. In het woud liet zich de lan
gerekte toon „üüht", van den Pesorhynchus [5] hooren.

Uit dezen zijtak kwam ik in eene eerst naar het O., d
naar het Z.O. loopende baai terecht, die zeer geschikt is t
haven voor prauwen, maar drinkwater geheel mist, en ook d
het lolaro-bosch denkelijk ongezond is. Op den middag was
weder tehuis.

29 Januari. Ik verliet des morgens mijne hut aan d
oever van de Ramoei, was tegen 9 uur weder in mijne h

---

[1] Voor Nederland iets minder gewoons; doch dat ook mij herhaaldelijk vo
gekomen is, en met groote vluchten. Welke wulp-soort hier zat geeft Dr. Be
stein niet aan, en kan dus niet met zekerheid bepaald worden, daar meer
ééne soort Nieuw-Guinea bezoekt.

[2] Terecht hier Manucodia genoemd, (1556/6258); dezelfde als de vro
door Dr. Bernstein steeds als Phonygama Keraudreni aangeduidde v
soort. Zie No. 17 van „Bijl. E."

[3] De Lamprotreron (ondergeslacht J, Lamprotreron, van het
slacht Treron; Fam. I. Columbidae; Subfam. I, Treroninae) super
(2261/9158), eene prachtige duifsoort.

[4] Wellicht Gliciphila (Stigmatops) ocularis (592/2011) De e
naam is, hoewel verkeerd geschreven, ligt herkenbaar; de tweede echter, even
door eene andere hand in het Handschrift — toch reeds een afschrift — b
voegd, is mij onbekend.

[5] De naam is „Piezorhynchus"; van Gould, in 1840; door Gray o
genomen voor het tweede ondergeslacht der Seisuren. En was de on bedo
vogel waarschijnlijk Seisura (Piezorhynchus) rufolateralis (12
4912), die in den omtrek veel voorkomt. Zie verder aant. in „Aanteekenb
onder 26 December 1864.

het strand, en bracht verder den dag door met die weder te richten. Een van de jagers die uit waren geweest had e Phonygama (Manucodia) Keraudreni (**1556**/6258) schoten, terwijl mijn insecten-verzamelaar een aantal rupsen n de Ornithoptera Priamus [1], en ook verscheiden pellen verzameld had.

30 Januari. De Djoeroebasa (tolk) kwam met eenen Papoea n, die twee Paradisea speciosa (**1550**/6251), mannetje wijfje, meebracht, het eerste nog levend. Ik kocht het eerste oor een sarong, en een stuk wit katoen, het laatste voor een jeren schotel en 5 messen. Tevens berichtte de djoeroebasa mij at de jagers nog 4 andere hadden gekregen, waarvoor de Papoeas vroegen: 1 sarong, 1 stuk blauw-, 1 stuk wit katoen, 1 bijl, 1 parang (kapmes) en messen naar goedvinden, waarvan ik er 5 stuks bijgaf.

31 Januari. — Ik zond den (Tidoreeschen) luitenant met drie jagers naar de Ramoei om alsnog te trachten de Paradisea aurea te krijgen, daar de Prins van Tidore, die op Dohm verblijf hield, mij verzekerde ze van lieden uit het district Sorong gekregen te hebben. Ik zelf hield mij bezig et de noodige toebereidselen voor het vertrek, het inpakken n de vogels enz. Voor den Kasuaris moet eene kist gemaakt worden, daar de groote blikken trommel nog te klein is. Ik zal die goed teeren, en de voegen met damar dicht laten maken, opdat de huid niet onderweg bederft. Het weder is aanhoudend mooi, maar drukkend warm; 27° R. (33°75′ C.) n de hut.

Februari. Laatste dagen van het verblijf te Sorong. Vertrek van Sorong. Sematee. Vertrek van Sematee. Straat Lakaboe. Seleh. E. Sabah. Sailolo.

1 Februari. — In de vroegte was de lucht betrokken, nadat het in den nanacht een korten tijd had geregend; iets dat mij zeer welkom was, daar het de stof wegnam en de hitte temperde. Als het maar geen begin is van meer aanhoudend regenachtig weder. De jager, die na eenige dagen te huis ge-

[1] De Ornithoptera zijn een ondergeslacht van de Riddervlinders (Papilio), waartoe behalve de Priamus, tot Amboina c a. en Ceram beperkt, o. a. ook behooren de na verwantte Poseidon van Waigeoe, Salawati en N. W. Nieuw-Guinea, denkelijk de hier bedoelde soort, en Tithonus van Z. W. Nieuw-Guinea (*Zie Transact. Linn. Soc. XXV, 35 en* Veth's »Insulinde« II, 213.)

bleven te zijn per prauw de Ramoei op was gegaan, br
eene Munia mede, en een paar andere vogels. In den
van den dag klaart het weêr op; en het werk aan de
voor den Kasuaris vordert goed.

2 Februari. — Wederom eene betrokken lucht, en des av
een geduchte regen. Heden kwam de djoeroebasa wederom
eenen Papoea aanzetten die drie Paradisea speciosa (15
6251) medebracht, waarvoor hij drie sarongs bekwam,
reeds een meer billijke prijs.

3 Februari. — Eerst betrokken lucht, die daarna te
uur ophelderde. De vierde, tot nu toe ziek gebleven, j
begaf zich des morgens naar de Kasoeni, om daar een
de dáár aanwezige jagers, en den luitenant af te lossen.
eerste kwam nog vóór den middag, de tweede iets later
Het aantal vogels dat zij mij medebrachten was bevredige
Wel was er maar één nieuwe soort bij, doch daarentegen
aanzienlijk aantal Paradisea magnifica (359/1273; Ptil
nis - Craspedophora - magnifica) [1], die echter alle,
uitzondering van één levend door de papoea's waren gevang
op de speelplaatsen. Daarin afwijkende van de Paradis
papuana (Parad. minor) heeft elk paar van de Paradis
magnifica een afgezonderde speelplaats op eenen in de nab
heid van het water staanden boom, dien zij des morgens v
7 uur en ook wel des avonds bezoeken, en waar zij dan n
strikken worden gevangen.

Mijn jager bracht er drie levend mede, die van tijd tot tijd
„jäh" of „iäh" deden hooren, veel drinken, en oogenschijnl
nog al gemakkelijk aan hunne gevangenschap zullen kun
wennen. Bij den jongen Kasuaris zijn de zijden van den h
die bij den volwassen vogel bloedrood zijn, hoog geel gekleu
het overige gedeelte van den hals onzuiver en bruin g
de kop vuil blauwachtig grijs.

4 Februari. — Eenigen voorraad arsenik-zeep en ka
toegezonden aan de jagers aan de Kasoeni.

5 Februari. — Des morgens was de lucht betrokken
weldra begon het te regenen. Het veranderlijke weder hield
geheelen voormiddag aan, en eerst na den middag kwam
zon weder voor den dag. Ik maakte den ouden Kasua
weder open om de massa waarmede de huid was gevuld —

---

[1] Zie No. 28 van „Overz. Parad. Vog." Bijl. E.

droogde bladeren — er uit te nemen en zoodoende de huid beter te droogen.

6 Februari. — Wederom eene betrokken lucht. Tegen 10 uur kwam de zon een oogenblik door, daarna af en aan regen, toenemende tot na den middag toen het tot een volledige stortbui werd die zich boven Sorong ontlastte. Aan drogen van de vogels kon niet gedacht worden; een van de insecten-jagers die toch nog was uitgegaan, kwam onverrichterzake terug.

Ik had de te Gya [1] verzamelde mineralien ingepakt, doch vond op de prauw niet alles in orde, toen ik ze nazag; ook de pomp was in de war. De regen hield den geheelen namiddag aan, en vrees ik dat het regenachtige weêr nog langer zal blijven duren, wat voor mij zeer onaangenaam zoude zijn, daar ik, vóór het vertrek, alle de vogels, en vooral de twee kasuarissen, gaarne goed droog zoude willen hebben.

7 Februari. — Na den regen van gisteren was het heden vroeg reeds mooi weêr en ten 10 uur zelfs zeer warm. Tegen den middag kwam een Papoea en bracht drie paradijsvogels, één Seleucides resplendens (361/1275; Epimachus albus) en twee Paradisea regia (1551/6252). De jonge kasuaris begon, tengevolge van den regen van gisteren, en de daardoor ontstane vochtigheid te bederven, en o. a. de opperhuid aan de pooten los te laten, zoodat ik het beter vond alle de pezen uit te snijden. Om 4 uur regende het weer; de avond was helder.

8 Februari. — Des morgens was mijn levende jonge kasuaris verdwenen, en heb ik reden om te veronderstellen dat hij door een van de matrozen verkocht is geworden aan een handelaar die gisteren van Dohm is vertrokken. Om 10 uur regende het weder een weinig, maar bleef het weêr verder gedurende den geheelen dag helder. Twee van mijne jagers hadden koorts en moesten daarom tehuis blijven, terwijl drie bezig waren de beide kasuarissen boven het vuur te droogen en daardoor evenzeer niet konden uitgaan.

9 Februari. — De lucht bleef wederom den geheelen dag betrokken, en slechts [illegible] brak de zon voor een oogenblik door de wolken. [illegible] den kengoeroe in den grooten [illegible]. Aan drogen van de vogels was natuurlijk niet gedacht [illegible].

---

[1] Wellicht Kia (zie noot op 5 Nov. 64) of wel Akijia, [illegible] van Agua [illegible] minerali[e]n waren gevonden.

10 Februari. — Ik bracht des morgens vroeg eenige v de grootere kisten aan boord. Des avonds kwamen eenige Papoea en brachten drie Paradisea speciosa (**1550**/6251; D phyllodes speciosa) [1], alle helaas in zoodanigen toesta dat zij niet meer bereid konden worden. De een zat geheel v maden, de beide anderen deed ik in spiritus. Die Papoea's de den mij mede dat hun door de Papoea's van Dorei de oorl was aangezegd geworden, die daartoe overland hierheen war gekomen, en dat de vijandelijkheden den volgenden midd zouden beginnen, zoodat het voor mijne jagers raadzaam zou zijn terug te komen. Verder bespeurde ik heden dat de jong Kasuaris zeer slecht geprepareerd was geworden, daar d jager de vetlagen op den rug niet had weggenomen. Wel de hij het nu, doch te laat, en het is de vraag of de huid no te redden zal zijn. Bij deze gelegenheid aten eenige van mijn kippen het vet op dat de jager niet in het water maar o zich heen wierp, en stierven er, tengevolge daarvan, no denzelfden avond reeds twee, terwijl een derde het denkelij niet zal overléven; wat voor mij hinderlijk is daar dergelijk levende voorraad hier moeielijk of bijna niet te verkrijgen is.

11 Februari. — In de vroegte naar de Ramoei om ee bad te nemen. Een Vliegenvanger (Muscicapa) m witten kop geschoten, doch niet gekregen daar hij ontvlucht toen ik bukte om hem uit het water te halen, waarin hij g vallen was, en naar den oever fladderde, waar hij zich zoo goe verborg dat wij hem niet konden vinden.

Mijne drie nog aan de Kasoeni achtergebleven jage kwamen heden terug. Onder de voorwerpen die zij medebracht bevinden zich: eene nieuwe Tanysiptera [2], eene mij on kende duif, en Gracula.

Iets later kwam de Sengadji-papoea en bracht mij een tweeja Paradisea speciosa (**1550**/6251) en een jongen kasua Ik vernam van hem dat de Papoea's zich "mooi" noemen dat de Sericulus aureus [3] bij hen "Kalemboer

[1] Zie No 8 van «Overz. Parad. Vog.»; Bijl. E.

[2] Dit was denkelijk de ook nu nog zeldzame Tanysiptera nympha (1072), en Schlegel «Musée des Pays-Bas. Alcedines» blz. 41. Ons Mu bezit daarvan slechts één exemplaar, dat van Bernstein, doch wordt als d opgegeven: Sorong, 6 Febr. 1865, dus 5 dagen vroeger; op welken d echter Dr. Bernstein van geen Tanysiptera melding maakt.

[3] De Oriolus (ondergeslacht Xanthomelus van Bonaparte) aur *(**1082**/4332)*; de Goud- of Paradijs-wielewaal. Van de Sericuli, bi

heet, doch zeldzaam is. Van de overige vogels waarvan ik hem teekeningen te zien gaf, kon hij geen enkele, en wist er dus niets over mede te deelen. Alleen herkon hij Epimachus magnus [1] en meende dat die bij Maas en Wassai voorkwam. Des avonds hadden wij eenen sterken langdurigen stortregen; en kocht ik nog eenen Kasuaris.

12 Februari. — Een mooie dag. Twee van mijne jagers gaan nog eens naar hut No. 2 om zoo mogelijk nog een paar Paradisea papuana (Parad. minor) te schieten. Reeds gisteren zijn eenige van mijne bedienden ook daarheen gegaan om een stuk van twee boomen te gaan halen, waarop die vogels hunne avond-bijeenkomsten houden, en dat door bijzondere hardheid uitmunt. De beide anderen bereiden den Kasuaris.

13 Februari. — Des morgens vroeg werd mij medegedeeld dat mijne zes matrozen van Guebee in den afgeloopen nacht waren weggeloopen, uit vrees voor de reis naar Telok Birou [2]. Ik moest dus trachten om hier uit Sorong andere menschen te krijgen. Daar echter de Sengadji mij als een man bekend was niet geneigd om mijne wenschen te bevredigen, en ik mijne reis niet gaarne zoude willen uitstellen, gelastte ik den mij vergezellenden (Tidoreeschen) luitenant, om aan den Sengadji mede te deelen, dat wanneer hij de verlangde menschen niet gaf, hij dan zelf zoude moeten roeien. In elk geval moest hij — luitenant — den Sengadji bij mij brengen. Dit geschiedde, en daar de Sengadji beweerde geene menschen te hebben, ofschoon aan het tegenovergestelde niet te twijfelen viel, zeide ik hem aan dat hij voorloopig, en tot op nader bevel had te blijven. De Imam (mohammedaansche priester) die hem vergezelde, vroeg daarop vergunning om menschen te mogen gaan zoeken, maar kwam

---

nauwkeuriger grenzen teruggebracht, bestaan slechts een paar soorten, melinus en Rawnsleyi (**1083**/4333 en **1083**/4334), beide uit Australie.

Te Dorei, van waar hij nog het meeste wordt aangebracht, heet de Oriol. aureus: »Mam-andjeir.«

[1] Epimachus maximus (**360**/1274), de »groote langstaartige paradijsvogel«; de grootste van alle de »paradijsvogels.« Hij hoort te huis in N. Nieuw-Guinea en gaat in het Zuiden van dat eiland, waar hij zeldzaam is, over in den na verwantten Epimachus Ellioti. Te Dorei heet hij Mam-isap (zuigvogel), en op de NW. kust Tei- of Tai-mandoe. Zie verder No. 30 van »Overz. Parad. Vog.«; Bijl. E.

[2] Telok Berouw, de Maccluer-baai; eene bij de inlanders beruchte streek, om de woestheid van de omliggende bevolking, vooral van de N.kust, en met name van de *Krabra*, *aan den ingang.*

terug met het bericht dat op het eiland Dohm niemand te vinden was. Ik liet daarom hem en den Sengadji, den laatsten wegens zijn brutaal gedrag, gebonden op de prauw brengen.

Daar op eenmaal hoorden wij het wilde geschreeuw »Ahùh, Ahùh« van de Alfoeren die eenen aanval maakten. Persoonlijk was ik op dat oogenblik weerloos. De jagers waren allen uit, de geweren uiteen genomen om ze, met was ingesmeerd, in de zon te laten drogen, de revolver bij de hand maar ongeladen, en de patronen ingepakt en op de prauw. In alle haast gelukte het mij een éénloop-geweer ineen te zetten en met »Boogers«[1] te laden. Intusschen was het aan den luitenant, en aan den in allerijl ontboden (anderen) Sengadji gelukt de Alfoeren in hun voornemen tegen te houden, dat blijkbaar daarop berekend was om mij te vermoorden en dan mijne goederen te rooven. Ik trad hen nu met mijn geweer tegemoet, en deed meermalen alsof ik wilde schieten. Zoodra ik aanlegde, liepen allen weg en verscholen zich in het kreupelhout: slechts twee bleven in de nabijheid van mijne hut staan. IJlings ging ik op hen af, en ontrukte aan den een zijne beide pieken, waarop de andere zich eveneens verwijderde. Mijne Tidoreesche matrozen waren op het hooren van het geschreeuw dadelijk weggeloopen, en zochten in haast hun goed op de prauw in zekerheid te brengen; van de beide soldaten was echter niets te zien. Alleen de particuliere Djoeragan (kwartiermeester van de prauw), de beide insectenjagers, waarvan de een tijdens de »affaire« was teruggekomen en voorts mijn kok, en een enkele matroos van Maree (Pottebakkers-eiland, bez. Tidore) bleven bij mij.

Na herhaald roepen gelukte het toch nog, te midden [illegible] de algemeene verwarring één van mijne éénponders (lilla's, s[illegible] van koperen draaibassen) in orde te krijgen, en te richten [illegible] danig dat de kogel door het kreupelhout vloog waarin zij wilden) onder eenige boomen hunne gongs hadden opgehang[illegible] waarvan de wilde tonen de kerels nog wilder en tot den [illegible] val meer geneigd maakten. De kogel vloog dicht langs de doelde plaats heen, zooals later de afgeschoten takken bewe[illegible] waarop de wilden hunne gongs weder oppakten, en met geschreeuw wegliepen, waarbij bleek dat er wel bij de mannen waren, allen met zwart gemaakte gezichten en gewap[illegible] terwijl zelfs vrouwen en kinderen de mannen waren gev[illegible]

[1] Mij onbekend, denkelijk »kogels of loopers.«

vermoedelijk om, indien de overval ware gelukt, ook een aandeel aan den te maken buit deelachtig te worden. Een van mijne jagers die juist in eene prauw de plek voorbij kwam waar de wilden uit het bosch te voorschijn sprongen, meende dat het geheele strand zwart was van hen. Ik was nu bezorgd voor mijne beide nog afwezige jagers, daar die niets van de zaak af wisten, en zeer licht door de wilden konden vermoord worden, indien zij die zonder eenig kwaad vermoeden tegenkwamen. Ik zond daarom den particulieren Djoeragan en eenige lieden gewapend in eene prauw naar de **Ramoei**, om eenige nasporingen te doen.

Zij kwamen intusschen om 3 uur terug en waren zoo lang uitgebleven omdat zij in den beginne geen vogels onder schot hadden kunnen krijgen. Van de beide jagers die gisteren naar het gebergte waren gegaan had de een twee **Paradisea papuana** (**Parad. minor**) — mannetjes — en twee **Gracula's**, de eene **Grac. Dumontii** (2229/6272), de andere eene nieuwe soort geschoten. Ik dacht er over of het niet veiliger zoude zijn mijne goederen in te pakken, en den nacht op de prauw door te brengen: maar ik wilde zelfs den schijn vermijden als ware ik bang voor de Papoea's en bleef daarom. De luitenant deed goede wacht houden, wat mij zeer aangenaam was, ofschoon ik het voor onnoodig verklaarde. Overigens was de Tidoreesche prins die op **Dohm** woonde, op het bericht dat de Alfoeren mij wilden vermoorden reeds vóór den middag overgekomen, laakte het gedrag van den Sengadji en diens weigering om mij menschen te bezorgen, en beloofde mij daarvoor te zorgen. Op zijn verzoek liet ik den Sengadji en den Imam weder los. Des avonds bracht hij ook werkelijk de zes verlangde roeiers, en beloofde mij den volgenden dag tot aan **Samaté** (**Sematee**, hoofdplaats van **Salawati**) zelf mede te gaan, om aan den Radja [1] het noodige mede te deelen.

Zoo eindigde deze voor mij onvergetelijke dag.

14 Februari — Voor 7 uur was de Prins reeds bij mij; en was al het goed om 8 uur aan boord. Ik verliet nu Sorong, kwam langs de O.kust van **Dohm** voorbij, waar eene massa Papoea's verzameld waren, oogenschijnlijk om zich tegen eenen mogelijken aanval van mijnen kant te verdedigen. Daarna kwamen wij voorbij het iets grootere **Sop**; en kort daarop vertoonden

---

[1] *Deze is leenman van den Sultan van **Tidore**.*

zich in de verte de huizen van Sematée en ook Poeloe Snaphahn [1] in duidelijke omtrekken.

Om 10 u. 30 m. kwamen wij voorbij het lange lage eiland If-man [2], en het kleinere Matam, en ankerden tegen 12 uur voor Sematé.

De Tidoreesche luitenant begaf zich nu aan wal om den Radja om eenige matrozen te verzoeken, en hem mededeeling te doen van het op gisteren te Sorong voorgevallene. In den loop van den namiddag kwamen de Djogoegoe en Tjatjan bij mij aan boord, en beloofden mij de matrozen, en ook dat de Radja, die voor het oogenblik ziek was, de zaak van Sorong zelf zoude onderzoeken, zoodra hij weder gezond was.

15 Februrri. — De luitenant ging aan land om te zien of hij de matrozen niet spoedig zoude kunnen krijgen, daar de wind gunstig was voor de reis naar Selohit [3]. Kort na 8 uur kwam hij terug met de verlangde matrozen, terwijl de Prins afscheid kwam nemen.

Wij voeren nu door straat Lakaboe de kust van Salawati langs. Tegen den middag begon het hard te regenen, en daar de stroom (het getijde) nu ook niet meer gunstig was, gingen wij achter een klein laag eiland voor anker, en bleven daar overnachten.

16 Februari. — Reeds vroeg werd de reis voortgezet steeds tusschen lage meestal moerassige en met lolaro-boomen bezette kleine eilanden, en de kust van Salawati die dezelfde gesteldheid vertoonde. Weldra zagen wij de enkele huizen van Seleh voor ons, die alle volgens Papoeasche wijze boven het water op palen gebouwd zijn, op korten afstand van elkander, en door eenvoudige loopplanken met elkander verbonden. Het grootste daarvan behoort aan den Radja van Salawati. Ik besloot voorloopig niet te ontschepen maar eerst eens af te wachten wat mijne jagers hier zouden schieten, daar de lage moerassige streek mij niet toelachte, hoewel zij rijk was aan sagopalmen. Daar de stroom langs het strand in de vrij nauwe straat zeer sterk is en ik bang was dat mijne prauw hier niet

---

[1] Het Geweren-eiland; een naam van de tijden der Compagnie; de inlanders spreken het echter uit Poeloe Senapan of Senapang, en schrijven het ook zoo.

[2] Ief-mam, = Vogel-eiland.

[3] Denkelijk fout overgeschreven voor Seleh, eene kampong op de W. kust van Nieuw-Guinea, aan het Z. uiteinde van Straat Galéwo, dan wel voor Sailolo of Seilolo, eene groote kampong op de Z.W kust van Salawati.

ilig lag, te meer nog daar meerdere buien langs den gezicht-
nder te zien waren, liet ik die naar een nabijgelegen eiland
rengen, aan welks Z.kust een kleine inham een tegen den stroom
eilige ankerplaats aanbiedt. In den loop van den namiddag
n des avonds regende het weder zeer sterk.

17 Februari. Behalve één die ziek was gingen mijne
jagers op jacht, en brachten mij drie voor mij nog nieuwe en
onbekende Ceblepyris [1], — oogenschijnlijk Lalage — met
geele onderdeelen mede. Zij berichtten mij dat de streek zeer
moerassig was, en zij de vogels slechts langs den weg hadden
kunnen schieten. Des avonds weder regen.

18 Februari. — De uitkomsten heden nog ongunstiger dan
gisteren. De beide jagers die naar Seleh waren gegaan brachten
slechts één Halcyon Gaudichaudii [2] mede — een wijfje —;
terwijl de anderen op het eiland zes, alle echter zeer gewone,
vogels hadden geschoten. De heldere zonneschijn stelde mij in
staat al het tot nu toe verzamelde eens goed te laten luchten.

19 Februari. — Ik verliet het eiland en ging een klein
eind straat Lakaboe op, in de hoop van ergens langs de
kust van Nieuw-Guinea een beter geschikte streek te vinden
met minder moerassig land, en waar wij beter uitkomsten
konden wachten. Het was echter reeds bijna 10 uur geworden
oor dat de beide prauwen achter een klein eiland een tegen
en stroom beschutten ankergrond hadden gevonden.

Mijne jagers gingen nu wel aan den wal, doch, toen tegen
en middag een geweldige stortbui neerkwam, brachten zij mij
echts weinige en reeds sedert lang bekende voorwerpen mede.
verliet dan ook deze plaats zoodra al de jagers terug waren,
ak straat Lakaboe over, en bereikte, tegen den avond, en

---

[1] De Rupsvogels — Campephaginae, IIIde Onderfamilie van de
Regenvangers; deze laatsten de XVIde Familie van de Dunsnaveligen
asseres tenuirostres) — omvatten twee geslachten: Pericrocotus en
mpephaga; dit laatste vooral — de Rupsvogels in engeren zin, en
aarvan wij (zie noot 4 Dec. '64) reeds enkele soorten ontmoetten — een vrij
gestrekt geslacht, dat o. a. Temminck's Ceblepyren, en Cuvier's Grau-
len in zich opnam. Volgens Gray's samenstelling lost het zich thans op in
Ondergeslachten, waarvan het 12de — Lalage, van Boie, in 1826, met min-
tens 16 soorten — ook de zeldzame Camp. Sloetii (**1253**/5126) bevat, de
thans behandelde soort, door Dr. Bernstein ontdekt, door Schlegel gesteld en
eschreven; en waarvan, korten tijd geleden, het British Museum nog geen
xemplaar bezat.

[2] *Dacelo (ondergeslacht b. Choucalcyon)* Gaudichaudii (**295**/1063).

na verscheidene kleine langs de kust van Salawati gelegen eilanden voorbijgegaan te zijn, het eiland Sabah. Dit eiland ligt zoowat aan den ZW. uithoek van Salawati, niet ver van het uit slechts weinige huizen bestaande dorp Seget.

20 Februari. — Wij gingen bij tijds in zee en waren om 10 uur te Sailolo. Dit dorp ligt aan eene groote en diepe naar het ZO., ZW. en WNW. opene baai, die, op eene nauwe opening na, door een rif van de open zee wordt gescheiden. De huizen waarvan ik er, behalve de Messigit (Mesdjid, Moskee), 22 telde, staan in eene lijn langs het strand, door grootere of kleinere tusschenruimten van elkander gescheiden, en zijn allen, met uitzondering van de Messigit, op palen gebouwd. Achter de huizen bevinden zich kleine aanplantingen, en een aantal hoogstammige kokosnootboomen (kelapa's, klappers) geeft aan het geheel, van uit zee gezien een schilderachtig uiterlijk. De droge grond strekt zich echter niet ver uit. Op nauwelijks 1 uur afstands zijn er uitgestrekte sagobosschen, en is dienvolgens de bodem moerassig.

In den loop van den voormiddag kreeg ik bezoek van den Kapitein-laut, dien ik had laten ontbieden om van hem het een en ander te vernemen, en een plan te maken tot exploitatie van Salawati.

De man stelde zich oogenschijnlijk dommer voor dan hij werkelijk is, en bleef het gesprek zonder uitkomsten. Noch over Kaiwai (Kalwai), noch over de werkelijke verblijfplaats van Dasyptilus [1], noch over het voorkomen van Paradijsvogels enz. wist hij mij iets, wat ook, mede te deelen.

21 Februari. — Ik ging reeds vroeg aan land, en maakte eene wandeling door de negorij, alsook naar eenige nabij gelegen tuinen, voornamelijk om eene geschikte plaats op te zoeken, geschikt om er eene hut te bouwen, indien de uitkomsten van de tochten van mijne jagers een langer verblijf aldaar noodig mochten doen achten. Des avonds voelde ik mij eenigszins onwel, zoodat ik een weinig chinine gebruikte.

22 Februari. — Ik voelde mij onwel, bracht een gedeelte van den dag in bed door, en hield streng dieet.

[1] Dasyptilus Pesqueti [illegible]: eene zeldzame Papegaai-soort, behoorende tot de Nestors en waarvan de eigenlijke verblijfplaats nog niet volkomen juist bekend is. Te Ternate worden zij nu en dan levend aangevoerd van de NW. kust van Nieuw-Guinea. Hun in de Molukken vrij algemeene naam is [illegible], doch moeten zij dien met nog eene andere Papegaai-soort deelen.

23 Februari. — Ik was des morgens weder wat beter, in m namiddag weder erger; zoodat ik weder chinine innam. Ik oest daarna des nachts braken, bittere galachtige stoffen, aarna ik weder beter werd, hoewel ik drukking gevoelde in e hartkuil en leverstreek.

24 en 25 Februari. — Erg onwel. Ik bracht beide dagen rootendeels in bed door en kon het werk van mijne jagers nauwelijks nagaan. Een van hen, die sedert Samaté ziek was, s reeds hersteld; een ander is nog steeds lijdende aan wonden an de voeten.

26 Februari. — Iets beter, zoodat ik weder een gedeelte an den dag buiten het bed doorbracht. Iets nieuws hadden mijne jagers in den tusschentijd niet geschoten, behalve eenen Perameles Doreyanus [1].

27 Februari. — Ik word beter, ben echter nog zeer slap.

28 Februari. — Ik gaf aan mijne jagers vrij af, naar anleiding van het Mohamedaansche Nieuwejaar. Een van hen ging toch op jacht, bracht echter niets bijzonders mede.

Maart. Vertrek van Sailolo. Kaap Sebran. Kalwal. Vertrek van Kalwal. E. Wajam; kust van Salawati.

1 Maart. — Ik ben nu in zooverre hersteld dat ik alleen st heb van zwakte en van duizeligheid bij het bukken: en ield mij daarom bezig met het inpakken van de vogels. Mijne gers hebben heden eene geheel ongewone menigte vogels geschoten.

2 Maart. — Ik pakte in de vroegte de insecten in, en af aan mijne beide Djoeragans last, om alles wat nog noodig mocht zijn gereed te maken om morgen avond Sailolo te erlaten. De Kapitein-laut brengt mij heden nogmaals een bezoek, minder uit beleefdheid dan wel om mij te verzoeken, de manschappen die hij mij zoude verstrekken niet verder dan tot Katwal Kalwal mede te nemen. Ik verwees hem naar den Tidoreeschen luitenant die mij vergezelde, die echter, zooals k later vernam, zijn verzoek reeds had geweigerd.

3 Maart. — Mijne jagers gingen nog eenmaal op jacht;

---

[1] De Perameles zijn »Buidelhazen« gerekend tot de »Roofbuideldieren«. Schlegel beschreef ze in »Dierkunde« I, 137 en »Ned. Tijds. v. Dierk.« III, 353.

en om 4 u. 15 m. verliet ik Sailolo. De kust beN. Sailolo is, evenals die Z. van de negorij, laag en vlak, en vormt eene flauwe bocht, die op ongeveer één uur afstand van Sailolo wordt begrensd door eene kleine uitstekende punt waarvoor een eilandje ligt. Dat is de plaats waar, in vroegere jaren, Sailolo stond. Eenige kokospalmen die tusschen het kustwoud en het eiland staan toonen nu nog aan dat deze streek vroeger bewoond was. De Djoeragan wilde hier voor anker gaan; ik liet echter, daar het maneschijn was, en de stroom gunstig, de reis voortzetten, tot aan eenige iets Noordelijker gelegen eilanden. N. van Oud-Sailolo ligt op eenigen afstand T. Sebran, een slechts weinig vooruitspringende hoek omgeven van zandbanken. Onverwacht spoedig, reeds om 7 u. 30 m. bereikten wij het kleine eiland (niet ingevuld) waar wij voor anker gingen. De stroom (getijde) tusschen het eiland en den vasten wal was hier ongemeen sterk, in de richting naar het N., zoodat wij voor 2 ankers moesten liggen. Als de stroom (het getijde) kentert en Z. op gaat, dan heet het dat hij veel minder sterk is, denkelijk omdat eenige noordelijk gelegen eilanden hem dan eene andere richting geven. Werkelijk schijnt dat ook het geval te zijn; wij althans bespeurden later niets van het ruischen van het water dat wij vernomen hadden, zoolang de stroom in N. richting langs de boeg van de prauw streek.

4 Maart. — Reeds vroeg weder op reis. De eilanden P. Kaboei en P. Pandjang voorbijgaande, het laatste op grooten afstand, waren wij om 9 uur bij T. Kapatbo; de Z. uithoek van de ruime baai van Kalwal. Deze is ondiep, in het midden ligt een bij eb reeds van verre zichtbare zandbank, en heeft aan hare Z.-kust eenige kleine bochten, die bij W. wind voor prauwen goede schuilplaatsen opleveren. De O.-zijde is laag en moerassig. Aan den N.-kant eindelijk, die wederom een kleinen naar het W. open inham heeft, liggen de weinige huizen van Katwal (Kalwal). Kort na mijne aankomst ging ik aan land om te zien waar ik de hut zoude kunnen oprichten om hier eene maand te blijven. Drie kleine beken stroomen hier in zee uit; de middelste is aan hare monding diep genoeg voor grootere prauwen; maar daarvoor is de zee zoo ondiep dat mij de onmogelijkheid bleek om mijne prauwen daar binnen te brengen. Op de plaats waar ze nu liggen zijn ze wel tegen N. en O. wind beveiligd, maar liggen voor Z.W. en Z. wind geheel bloot.

Maart. — Vroeg aan land om de plaats te bepalen voor
aan te leggen hut, daar ik voornemens ben hier eene maand
blijven. Ik koos eene plaats uit aan den rechteroever van de
ste, d. i. de meest W. van de drie reeds genoemde beken,
r de bodem hier zandig en droog is. Mijne hoop om hier
e nog niet onderzochte streek te vinden viel echter in het
ter, daar ik gisteren van den Papoeaschen djoeroebasa (tolk)
nomen heb dat Allan hier vroeger reeds eene maand heeft
orgebracht.

Mijne jagers brachten heden eene zoo groote menigte vogels
ede, dat zij niet alle dezen avond meer kunnen bereid worden,
meer omdat er een volwassen kasuaris bij is, die intusschen
leiner is dan die welke ik in Sorong kreeg. Als het weder
o bestendig gunstig blijft, hoop ik eenen goeden buit te maken.
e insectenjager bracht echter niet veel mede Hij zeide weinig
secten gezien te hebben. Later zal ik wel merken of hij waar-
eid gesproken heeft. De andere insectenjager is nog immer
ijdende aan de voeten. De wind was heden Z.W., zoodat de
rauw heftig werd heen en weder geslingerd. Blijft de wind zoo
anhouden, dan zal ik de prauwen naar eene der kleinere baaien
). van Kapatbo moeten zenden. De hut is op weg om klaar
: komen.

6 Maart. — Vroeg aan wal. De hut zoo goed als gereed.
k laat het net aan land brengen om morgen vroeg te gaan
isschen.

7 Maart. — Aan het visschen, reeds in de vroegte. Het
verde echter weinig op, zoowel wat de hoeveelheid als het aan-
l soorten betreft. Alles behoorde tot de gewone soorten. Het
uis kwam heden gereed; zoodat ik

8 Maart — in de vroegte mijne zaken aan den wal liet
engen, en mij zoo goed als de omstandigheden dat toelieten
richtte.

Tegen den middag voelde ik mij niet recht wel, had hoofd-
jn en geen honger, doch bekommerde er mij niet om, den-
nde dat het wel weder zal overgaan. De doorstaande harde W.
nd, en het gemis van eene goede ankerplaats voor de prauwen
len het mij wenschelijk voorkomen om ze naar Sailolo terug
zenden. Ook de beide djoeragans deelden die meening, en
lieten dienovereenkomstig de beide prauwen Kalwal tegen
midddag van

9 Maart. — Zooals mij nu pas allengs bleek was de plaats

van mijne hut in hoogen graad ongunstig en ongezond. Wel was de bodem waarop zij stond zand en dus droog, doch slechts over een breedte van 15 pas. Aan de eene zijde naar het W. hadden wij de zee, waarvan het strand bij ebbe over eene nog al aanzienlijke breedte droog liep, en dan geheel bedekt was met sterke en stinkende algen, wier dampen de wind juist in onze richting dreef. Achter het huis aan de O.-zijde vloeide een kleine stroom, waarvan de oever bij vloed tot op 2 of 3 pas van het huis onder water stond, doch bij ebbe droog lag, en dan tengevolge van de opgehoopte massa in het water verrottende bladeren en andere stoffen een ontzettende stank verspreidde. Die stinkende uitdampingen dreef bij dag de landwind, des nachts de zeewind bestendig naar ons toe, en zij maakten ons verblijf daar hoogst ongezond. Het land zelf is zoowat een uur ver naar binnen moerassig, en slechts in het N. in de richting van het gebergte droog. Onder deze omstandigheden werd ik bij den dag meer ongesteld.

10 Maart. — Met zware hoofdpijn opgestaan; bittere smaak in den mond; duizelig, ongeschikt tot elken arbeid, nog immer op beterschap hopende. Poging om door wegkappen van het kreupelhout en struikgewas, aan lucht en zon beteren toegang te verschaffen, doch zonder het gewenschte gevolg. En zoo gingen de dagen voorbij van

11 tot 14 Maart, — zonder dat iets te vermelden valt. De streek is rijk aan vogels en dit noopt mij nog om te blijven.

15 Maart. — Ik bevond mij iets beter, en liet de rottende bladerenmassa uit den stroon-arm halen, dat echter het gewenschte gevolg niet had, want reeds den 16 Maart was ik weder meer onwel. Buiten rijstwater kon ik niets gebruiken, daar ik voortdurend misselijk was en alle spijzen mij tegenstonden. Ik werd dagelijks meer mat, en bracht het grootste gedeelte van den dag in bed door. Heden woei het zoo hard dat ik om niet verkouden te worden den voorhang van mijn bed dubbel liet maken.

17 Maart. — Oogenschijnlijk iets beter.

18 Maart. — Korte wandeling des avonds aan het strand.

19 Maart. — Wederom zeer onwel. Tegen den middag regen en wind.

20 Maart. — Het weder hetzelfde. Gisteren was mijn djoeragan weder van Sailolo teruggekomen, om te vragen of ik ook iets noodig had, en liet ik nu, nadat den vorigen dag *nog eens* gevischt was geworden, door hem mijne prauwen ont-

bieden, daar ik er nu ernstig aan dacht om te vertrekken. Mijne lever en milt waren sterk gezwollen.

21 Maart. — Ook mijn kok kreeg nu een hevige koorts. Mijne jagers waren vóór eenige dagen het binnenland ingetrokken waar veel kengoeroe's zijn, doch brachten niets mede.

22 Maart. — Weder zeer onwel.

23 Maart. — Na een zeer slechten, zoo goed als slapeloos doorgebrachten nacht zeer onwel. Bovendien bittere smaak en neiging tot braken, ziek, afkeerig van alle spijs, sterke dorst. Tegen 9 uur waren, God zij dank, de prauwen in het gezicht, en tegen 12 uur begaf ik mij aan boord van mijne prauw. Ik was niet in staat om iets in te pakken, en liet zulks en het aan boord brengen van het goed aan de jagers over. Ik kwam zoo uitgeput aan boord, dat ik dadelijk te bed ging, en bijna den geheelen dag sliep. Tegen den avond nam ik 10 grein kalomel.

24 Maart. — Met het aanbreken van den dag verlieten wij Kalwal, en roeiden naar de N. [1] punt van Salwati. Gelukkig kwam de W. wind heden eerst zeer laat door, toen wij die punt reeds hadden bereikt, en steeds oostelijk, tusschen Efkeum [2] en Salawati door, naar de Pitt's-straat stevenden. Tegen 3 uur bereikten wij eene geschikte ankerplaats, die door ondiepten tegen het W. en O. beschut was, terwijl de kust zelf uit droog zand bestond. De plaats ligt iets westelijk van het kleine eiland Wajam.

Ik liet hier voor anker gaan, ook omdat de andere prauw nog was achtergebleven. Die was echter, zooals ik later vernam, bij eene pas aangelegde Tidoreesche nederzetting voor anker gekomen. Ik had wel gedurende den nacht vrij goed geslapen, doch voelde mij nog niet beter. De bittere smaak in den mond bleef dezelfde; ook kon ik niets dan rijstwater gebruiken en werd daardoor zichtbaar magerder en slapper.

25 Maart. — De andere prauw kwam reeds vroeg aan. Mijne jagers brachten mij bericht dat de landstreek zeer geschikt was om te jagen, en besloot ik daarom, en ook om de gezonde ligging aan den voet van het gebergte, om hier eenige dagen te blijven. Ik had den nacht zoo goed als slapeloos doorgebracht, en bevond mij in een zeer slechten toestand, zoodat

[1] Moet zijn W.punt.

[2] v. Rosenberg noemt het »Ef-Kessem«. Het is het Roggeveens E. van de zeekaarten. Ef en If beteekenen eiland.

ik voor de toekomst begon te vreezen; en aan de regeling van mijne zaken dacht, naar aanleiding waarvan ik een brief aan den heer Jungmichel te Ternate op touw zette [1]. De gisteren avond ingenomen kalomel werkte in den loop van den voormiddag, waarbij ik groote massa's geelachtige stof afging; hetzelfde vond plaats na het innemen van een lepel olie [2], die mij echter aan het braken bracht. Eetlust had ik nog steeds niet. Groote matheid als gevolg van het sterke afgaan en braken.

26 Maart. — Na een vrij goeden nacht voelde ik mij nog steeds zeer mat; doch had wat minder dorst, en gebruikte een weinig vruchten-gelei.

27 Maart. — Hoewel ik des nachts minder goed had geslapen, voelde ik mij toch iets beter, dronk des morgens, voor het eerst weder sedert lang, wat thee, en at daarbij twee beschuiten. Mijne afgematheid was echter nog zeer groot.

28 Maart. — Ik had weder een beteren nacht gehad, en voelde mij tengevolge daarvan iets beter; ook de dorst werd minder, en de urine had weder hare gewone kleur teruggekregen, die sedert Katwal (Kalwal) steeds donkergeel gekleurd was geweest. Dit alles en ook verminderen van den bitteren smaak gaf mij weder nieuwen levensmoed, hoewel ik zoo zwak was dat zelfs het optillen van de armen mij moeite kostte. Daar ik wat eetlust kreeg, ging ik tot meer voedende spijs over; ei en gerookte ossentong. Heden hadden wij, nadat sedert het vertrek van Katwal de W. wind was gaan liggen, voor het eerst Oostenwind.

29 Maart. — Ik ben iets minder wel dan gisteren, had ook minder goed geslapen; en heb ook in het algemeen waargenomen dat ik steeds den eenen dag beter ben dan den anderen, zonder dat intusschen koorts-aandoeningen te bespeuren zijn.

30 Maart. — In den voornacht niet, daarna wel en tot den morgen toe doorgeslapen. Als gevolg voel ik mij wat beter.

31 Maart. — Ik voelde mij zoo wel, dat ik zelf de nesten en de in den tusschentijd gedroogde vogels kon inpakken. Met de uitkomsten van de jacht van de jagers was ik zeer tevreden daar zij hier twee Paradisea speciosa (**1550**/6251), één...

---

[1] Medegedeeld als Bijlage C.

[2] Waarschijnlijk Castor-olie, Oleum ricini; in Indië algemeen in gebruik.

Bleinvillei [1], en een nieuw buideldier [2] geschoten hadden, behalve nog een aanzienlijk getal gewone soorten.

April. Vertrek naar Batanta. Z.kust van Batanta. Laboeha-Companie. Iem, Vertrek naar E. Senapan.

1 April. — Met het aanbreken van den dag verlieten wij Salawati, en gingen Pitt's-straat [3] over, daar ik gaarne eenige dagen aan den voet van het hooge gebergte van Batanta wilde vertoeven, om dáár mijne jagers aan het verzamelen te zetten. Het gelukte echter niet om een goeden ankergrond te vinden, en het gebergte gaat zoo steil op dat het bestijgen daarvan met de grootste bezwaren zal gepaard gaan. Ik liet nu Oostelijk koers houden, en de verschillende baaien door mijne jagers onderzoeken. Hunne bemoeiingen bleven echter onvruchtbaar; langs de kust was het overal moerassig, en het gebergte is buitengemeen steil; zoodat jachttochten weinig uitkomsten beloven. De O.wind die heden doorstond, en de spoedig doorkomende tegenstroom lieten ons echter zeer langzaam vooruitkomen; en ook regende het meermalen en sterk. Tegen den avond bereikten wij eenen inham, bij de inlanders bekend onder den naam van Laboeha-Companie (reede van de Compagnie, namelijk de Ver. Oost-Ind. Comp.,) en dat onder een vreeselijken stortregen, zoodat wij den inham niet inroeiden, maar daarvoor ten anker gingen uit vrees van op koraal of op klippen te stooten. Ik bevond mij merkbaar beter. [4]

2 April. — Ik voelde mij minder wel daar het regenwater in de prauw eenen misselijken stank verspreidde. Nadat

---

[1] Dit was eene Peltops Blainvillii (1179/4785), eene Vliegenvangersoort, behoorende tot de zonderlinge »Platystomen«, van Swainson (in 1837), de Platyrhynchinen van Cabanis (in 1847).

[2] Het »Aanteekenboekje« vermeldt op 17 Maart eene Dorcopsis (Macropus of Dorcopsis Mulleri: zie aanteekening aldaar); daarna geen buideldier meer, en bleef van 20—30 Maart geheel oningevuld. Ook hier was het mij niet doenlijk de juiste soort van het verkregen exemplaar na te gaan.

[3] of »Pitt's-passage«, de »Sagowin-straat« van de inboorlingen.

[4] Zie over »Batanta's Z.-kust« de mededeelingen van v. Rosenberg in »Natuurk. Tijds. v. Ned. Indië,« XXIV, 375. Zijn geheele opstel (l. l. bldz. 363—402) van de door Dr. Bernstein bereisde, ook door hem (v. R.) onderzochte streken van Batanta, Salawati, N.W. Nieuw-Guinea, Straat Sakaboeenz., is de raadpleging bij het volgen van Dr. Bernstein's reis — en in het algemeen de aandacht — overwaard.

het was uitgepompt, werd ik weder wat beter. Ik liet nu de Laboeha-Companie inroeien; het is een ronde inham, door bergen en heuvels ingesloten, en waarvan de kust deels zóó steil, deels zóó moerassig is, dat hij mij als verblijfplaats ongeschikt voorkomt, hoewel hij bij stormweêr voor prauwen een zeer veilige schuilplaats oplevert.

Ik liet daarom O.waarts verder de kust langs roeien, en kwamen wij daarop al heel spoedig aan eene plaats Iem geheeten, die mij zeer geschikt voorkwam. Het is een kleine inham oostelijk met een zandig strand, ten Z. door eene bank beveiligd, door matig hooge bergen en heuvels omgeven, en van stroomend water voorzien. Ik besloot daarom hier eenige dagen te blijven. Tegen 11 uur ging de mij vergezellende Tidoreesche luitenant met de handprauw en de noodige bemanning naar Samaté om voor mij de verwachte brieven te halen; en ook voor zich zelf het een en ander te bezorgen. Deze dag was tamelijk mooi, hoewel de lucht meermalen betrok, en het ook eenmaal onbeduidend regende.

3 April. — Hoewel alles betrokken is, gaan mijne jagers toch uit. Tegen 9 uur klaart de lucht op. De matrozen zijn aan den wal aan het werk.

Hiermede eindigt het „Dagboek" van Dr. A. Bernstein.

Uit door hem aangehouden aanteekeningen kan, wat aangaat zijne laatste levensdagen, hier nog het volgende tot aanvulling bijgevoegd worden.

Maandag 3 April. — Ik kon aanvankelijk niet inslapen, sliep daarna door tot aan den morgen. In den vroegen morgen was de lucht betrokken, daarna helder, nochthans zonder groote hitte. Paradisea calvus (**1549**/6250; Parad. Wilsoni)[1]

---

[1] Bij ons het meest bekend als Schlegelia calva. Dr. Bernstein, eigenlijk de ontdekker van dezen vogel, maakte er een afzonderlijk geslacht van dat hij noemde naar den Leidschen hoogleeraar H. Schlegel, directeur van het Museum te Leiden. G. R. Gray nam in zijne „Hand-list" dat geslacht als tweede, b, ondergeslacht op van de Paradisea (Ordo II, Passeres; Tribus IV, C nirostres; Fam. II, Paradiseidae), en is de Schlegelia calva bij Paradisea (subgen. b. Schlegelia) Wilsoni (**1549**/6250). Zie ve No. 7, „Overz. Parad. vog." Bijl. E.

en ruber (**1548**/6249; Parad. sanguinea) [1]. Om 4 u. 30 m. een stevige regenbui.

Dinsdag 4 April. — Een goeden nacht gehad. Des morgens helder weder. Eene merkwaardige duif [2] geschoten door Ali, aan den Owa.

Woensdag 5 April. — Minder wel dan tot nu toe het geval was; ook eenige steken in de lever; wederom mat zoodat ik vroeg weder wat te bed ging liggen. Des namiddags eveneens.

Donderdag 6 April. — In de vroegte iets beter, maar zwak en bevende handen. Des avonds kwam Diodati (de Tidoreesche luitenant) terug. Des middags veel regen, veel dat mij hinderde en ergernis gaf...., veel mieren.

Vrijdag 7 April. — Een schoone morgen, ik minder wel.

Zaterdag 8 April. — Een beslagen tong, geen eetlust.

Zondag 9 April. — Des morgens braken, zeer afgemat. Reeds vroeg regen, daarom alle jagers tehuis.

Maandag 10 April. — Des nachts beter geslapen; zeer mat, doch beter dan gisteren. De tong dik beslagen en oprispingen. Ajam-panggang (geroosterde kip met kruiden ingewreven).

Dinsdag 11 April. — Des morgens zeer onwel, duizelig, pijn in de lever. Sedert gisteren gejaagde pols, tot 104. Ajam-panggang en gelei.

Woensdag 12 April. — Des nachts afwisselend geslapen. Het liggen is mij op beide zijden onmogelijk door benauwdheid.

---

[1] De roode Paradijsvogel door Dr. Bernstein van Batanta verkregen, hoewel nog Wallace, von Rosenberg, enz., Waigeoe als zijn uitsluitend vaderland aangaven. Dr. Bernstein vond den vogel ook op Gemien.

In «Annal. dei Mus. Civ. di Stor. Nat. di Genova» IX, 191, wordt de vogel, sub 19, als afzonderlijk geslacht Uranornis (Lacepède) opgenomen, maar Gray's «Hand-list» gesteld.

[2] Welke duif dit geweest is kan ik niet nagaan. Uit het «Aanteekenboekje» blijkt dat Dr. Bernstein dien dag kreeg: 1 Arses (Monarcha) telescophthalma, 1 Tanysiptera dea, 1 Turdirostrum major, 1 Schlegelia [illegible]alva, en 2 Megapodius spec.?; deze laatsten met uitvoerige beschrijving, [illegible] zoude het dus kunnen zijn dat Dr. Bernstein, destijds onwel, zich vergist heeft, en wellicht die loophoenders bedoeld heeft. Doch staat ook nog aangeteekend 1 Ptilon ..... (het overige onleesbaar), en zoude het dus een exemplaar van de eene of andere soort van Ptilonopus, Ptilopus of Ptilinopus (een uitgebreid duivengeslacht) kunnen geweest zijn. Een Ptilin. (Lamprotreron) superbus, (2261/9158), No. 49 van de Ptilopenreeks van [illegible] Museum, staat daar vermeld als door Dr. Bernstein, op 3 April 1865 [illegible] één dag vroeger), op Batanta gekregen («Muséum», Columbae, p. 32) Dit [illegible] geenszins echter eene heel zeldzame soort, en was bovendien aan Dr. Bernstein [illegible] *bekend*.

Tweemaal opgestaan om te drinken. Des morgens bitteren smaak in den mond en wit beslagen tong; oogenschijnlijk beter dan gisteren. Diodati naar Salawati. Te 6 u. 45 m. pols 88, te 1 u. 30 m. 98. Koffie met twee beschuiten en een ei.

Donderdag 13 April. — Des nachts goed geslapen. Des morgens zeer duizelig; tong licht wit beslagen. Suizen in de ooren en borst-benauwdheid. Diodati aangekomen. Veel regen. „Wüht, wüht, wüht" of „Kwüh, kwüh, kwüh": paradisea — c (?) — rubra (sanguinea). Om 11 u. 30 m. pols 96. Thee, soep en beschuit.

Vrijdag 14 April. — Laat ingeslapen; daarna bijna tot aan den morgen. Des morgens duizelig. Lever aan den ondersten harden rand pijnlijk. Benauwdheid op de borst. De matrozen naar Samaté. Een schoone morgen en dag. Des avonds naar de andere zijde [1]. Tot 1 uur wakker. Pols 110—120. Koffie en 2 eieren met 2 beschuiten.

Zaterdag 15 April. — Van 1 tot 7 uur geslapen. Duizelig opgestaan; tong iets beslagen. Des morgens de pols 120, om 10 uur 114, om 12 uur 104. Thee met beschuit.

Zondag 16 April. — Des nachts goed geslapen tot 7 u. 30 m. Des morgens zeer duizelig, en door het pakken geheel afgemat. De vogels in de groote kist gelegd, en kapok doen gereed maken. Des avonds volkomen duizelig; ik kan nauwelijks iets onderscheiden. Om 5 uur 5 gr. kalomel, om 8 uur nogmaals. Pols steeds 114—120. Ossenhaas met asperges.

Hier houden ook de aanteekeningen op. Het „Aanteekenboekje" vermeldt voor dien dag nog:

1 Paradisea speciosa (**1550**/6251), wijfje;

1 Paradisea regia (**1551**/6252), mannetje;

1 Ptilonorhynchus buccoides (**1085**/4337).

Slechts die drie regels; de hand echter is nog even vast, even fijn, even microscopisch als altijd. Het waren de laatste woorden die Dr. Bernstein neerschreef.

Drie dagen daarna, in den avond van Woensdag 19 April overleed hij. Zijne bedienden brachten zijn lijk naar Ternate over, waar het werd bijgezet.

---

[1] Namelijk van Pitt's-straat, dáár 7 minuutmijlen breed; een overtocht eene prauw als die van Dr. Bernstein gemakkelijk in twee uur af te leggen

De uitkomsten van Dr. Bernsteins laatste reis, waarvan de omtrekken in het hier aangeboden »Dagboek« werden medegedeeld, werden, gepakt in 15 kisten en 1 blikken trommel, naar Nederland gezonden, aan »'s Rijks museum van Natuurlijke Historie te Leiden«, en daar in goeden welstand ontvangen; een laatste aandenken aan

DR. HEINRICH AGATHON BERNSTEIN.

BIJLAGE D.

DR. H. A. BERNSTEIN'S

„AANTEEKENBOEKJE",

VOOR ZOOVEEL BETREFT ZIJNE LAATSTE REIS, 1864/65, NAAR NIEUW-GUINEA C. A.

De natuurhistorische voorwerpen door Dr. A. H. Bernstein verzameld op zijne laatste reis — 27 October 1864 tot 19 April 1865 — van Ternate over Halmaheira en Waigeoe naar Nieuw-Guinea en Salawati, werden, na zijnen dood op P. Senapan, naar Ternate gebracht, en van daar opgezonden aan 's „Rijks Museum van Natuurlijke Historie" te Leiden.

Bij die verzameling bevonden zich ook eenige boekjes met aanteekeningen enz. omtrent een aantal waarnemingen op natuurhistorisch gebied, die hij in staat was geweest gedurende zijne reizen in de Molukken te doen. Het zijn 1º. een aantal monografien van vogelsoorten, doch nauwelijks aangevangen, velen slechts door den naam van de groep aangeduid, en daardoor van weinig belang; 2º. twee schrijfboeken, getiteld: „Bernstein, Notizen" I en II, meer geregelde opsommingen van hetgeen gedurende zijne reizen overal plaatselijk door hem werd verkregen; bijdragen dus tot de kennis der plaatselijke fauna, met omstandige en nauwkeurige omschrijvingen en metingen, overal waar daartoe eenige aanleiding kon geacht worden te bestaan; bijv. tot het doen kennen niet alleen van geslachten of soorten, maar ook van plaatselijke afwijkingen.

Het eerste boek omvat Halmaheira met de omliggende eilanden, Ternate en daartoe behoorende eilandenreeks, den Batjan-archipel en Oebi-groep, en eenige gegevens omtrent Waigeoe c. a.; het tweede, behalve nogmaals enkele der eilanden van Ternate en *Halmaheira*, ook nog gegevens omtrent de Soela-eilanden,

Mangkasar en Timor. Zij hebben betrekking op het eerste driejarige tijdvak van Dr. Bernstein's verblijf in de Molukken, met eene voortzetting tot op het eerste gedeelte van 1864; strekken zich echter niet uit tot de streken die het hoofdonderwerp uitmaken van de thans behandelde — laatste — reis van Dr. Bernstein; en werden daarom in die behandeling niet opgenomen. Zij zijn echter de aandacht waard.

3°. Een aanteekenboekje, getiteld: „Bernstein's Journaal", waarin hij van dag tot dag — om de eene of andere reden echter voor deze laatste reis eerst van af 20 November 1864 — de opsomming geeft van hetgeen dagelijks werd verkregen. Er zijn hier en daar, waar daartoe aanleiding bestond, aan die opsomming, metingen en omschrijvingen bijgevoegd oogenschijnlijk de gegevens bevattende tot eene voortzetting van de „Notizen"; doch zóó ingericht, en bijna geheel uit reeksen getallen, verkortingen enz. bestaande, dat, daargelaten nog de tijdroovende ontcijfering van het bijna mikroskopische schrift, de bewerking eerst na die van de „Notizen" zoude kunnen plaats vinden, en van het daardoor verkregen inzicht in Dr. Bernstein's gedachtengang en werkwijze bij de omschrijving van voorwerpen.

Ik moest die dus overslaan bij de bewerking van dat „Aanteekenboekje", (als Bijlage D) aan het „Dagboek" toe te voegen, waartoe ik besloot omdat de opsomming van het dagelijks verkregene in dat „Aanteekenboekje" groote waarde bleek te bezitten tot aanvulling van het „Dagboek", welk laatste op lang na niet al het plaatselijk verzamelde aangeeft.

Ik liet bij de bewerking alle de boven aangeduide hier en daar bijgevoegde bijzonderheden en metingen weg, zoowel om de aangegeven reden als ook omdat zij, hoewel voor de wetenschap van veel waarde, toch geheel buiten de grenzen van ons bestek lagen, en bovendien voor den belangstellende in originali beschikbaar zijn aan het Museum te Leiden, waar het boekje bewaard wordt [1]; en verving ze door de doorloopende aanduiding van de plaats der verzamelde voorwerpen in de stelselmatige rangschikking vervat in G. R. Gray's „Hand-list of genera and species of birds", met opgave van de

[1] Nauwkeurigheidshalve, en om vergissingen te voorkomen bij mogelijke nadere naplegin van het „Aanteekenboekje" gaf ik de grenzen daarvan, en van de toelichtingen die ik aan den tekst meende te moeten toevoegen, doorloopend aan hier een *tusschenbeide geplaatst teeken.*

thans voor geslachten, ondergeslachten en soorten algeme en bijna officieel aangenomen benamingen, en verder do tijdens de bewerking noodig gebleken aanteekeningen; o. tot nadere aanduiding van de soort, dáár waar door de ee of andere reden — bijv. te ruime synonymie — nog twijfel verwarring zoude kunnen ontstaan.

Dr. Bernstein was zijn onderwerp meester, zich zelven b wust wat hij schreef, zijn werk blijkbaar bestemd om late door hem zelf uitgewerkt te worden; de „Conspectus" en a dere dergelijke werken van zijnen tijd, deels verouderd, deel onvoldoende; hij had er slechts eenige bij zich en moest da veel uit zijn geheugen putten, terwijl een stelselmatig en volledig geheel als de „Hand-list", eerst lang na zijn dood verschenen, hem ontbrak. Vandaar het gebruik van gemengde aan meerdere stelsels en schrijvers ontleende namen voor geslachten en soorten, en zelfs niet eens standvastig dezelfde namen (bijv. nu eens Chalybaeus paradiseus, dan weder Phonygama of eindelijk Manucodia viridis voor denzelfden vogel), dan wel vermelding alleen van onder-geslachten, daaronder enkele reeds opgeheven. En zoo meer. Ik herhaal het, hij kwam er bijna onvermijdelijk toe, wist bovendien geheel wat hij bedoelde, en zijne latere bewerking van het verzamelde zoude dan ook alles hebben geschonken wat men er van verwachten mocht, doch het maakte de bewerking omslachtig, en gaf nu en dan aanleiding tot nog al uitgebreide aanteekeningen.

Van de roofvogels, papegaaien, duiven, grondlijsters, ijsvogels van onzen Archipel, zoovele andere groepen nog uit die streken, bezitten wij geheel afgeronde Nederlandsche monografien, voornamelijk in Schlegel's werken, bijv. in zijne „Vogels van Ned. Indië", zijn „Muséum" enz. Onze Indische Passeres bleven, eenige familien uitgezonderd, nog zoo goed als onbehandeld; wij bezitten er zelfs geen overzichten van; en da waarlijk niet omdat ze dun gezaaid zijn; ons Indië is daaraa overrijk; en ook de reeds opgezamelde gegevens zijn talrij Dienaangaande valt nog alles te doen. Geen wonder dus d mijne aanteekeningen hoofdzakelijk bij die groepen terecht kw men, bijv. bij de Lijsters, Klauwieren en Vliegenvangers, Honig- en Bloemzuigers enz. door Dr. Bernstein zoo veelvuld aangetroffen.

Hoe kort ik ze ook trachtte te maken, ik erken dat die aa *teekeningen* hier en daar wel wat lang werden. Het bleek echt

vermijdelijk, de toevallige lezer moge mij die dan ook ten ede houden; voor genoegzame toelichting van het onderwerp lf waren zij noodzakelijk. Bovendien voed ik de hoop dat j dezen of genen belangstellende, plaatselijken onderzoeker of verzamelaar welkom zullen zijn. Ik weet uit eigen ondervinding hoe lastig, tijdroovend, dikwerf ontmoedigend het gebrek an genoegzame gegevens is, en toonde elders aan hoeveel aardoor zelfs voor de wetenschap verloren gaat; bijv. door het verwaarloozen van voor de wetenschap nog nieuwe doch plaatselijk als reeds bekend geachte soorten, of opzending (met daaraan verbonden moeite, onkosten, teleurstellingen enz.) van bekende soorten als nieuw. Het buitenland verwaarloosde alle die kleinere bijzonderheden niet, en zag zich daarvoor ruim beloond. Moge het thans bewerkte Dagboek en Aanteekenboekje er iets toe kunnen bijdragen om aan Nederland mede eenig aandeel te bezorgen aan den nog te verwachten ruimen oogst in ons schoone Insulinde, en aanmoedigen om Dr. Bernstein's werk voort te zetten.

Er valt nog veel te doen.

SALAWATI.

(Het in den tekst geplaatste teeken — geeft telkenmale de grens aan van het „Aanteekenboekje".)

20 November 1864.

Falco, spec? — In het „Dagboek" onvermeld gebleven; in het Museum niet aangetroffen.

Syma Torotoro. — (**314**/1140); Halcyon torotoro. Zie de noot omtrent deze soorten in het „Dagboek" dd. 28 December 1864.

Paradisea regia, ♂ en ♀. — (**2551**/6252); het bekende „Koningsvogeltje". (Volgens het „Dagboek" 4 exemplaren). Zie omtrent dezen vogel N_0. 11 van het „Overzicht van de Paradijsvogels" (Bijlage E.)

Arses telescophthalma. — (**1182**/4804); Monarcha telescopthalma. De uitgebreide groep van de Vliegenvangers (Musicapidae) ontbond zich, naarmate hare elementen ruimer bekend werden, meer en meer in onderdeelen, die op hunne beurt tot verdere indeeling aanleiding gaven. Brisson (in 1760) en Linnaeus (in 1766) hadden het geslacht **Muscicapa**

gesteld waaromheen een steeds toenemend aantal vormen zich ophoopten totdat het door Vigors (in 1825) als typisch geslacht werd aangenomen voor de geheele familie der Muscicapidae, thans uit drie onder-familien bestaande: de Muscicapinae (van Swainson, in 1831), de Miyagrinae (van Cabanis, in 1850, en de Campephaginae (van G. R. Gray, in 184

De eerste dier onder-familien — die der Muscicapinae — omvat 7 geslachten, waarvan vooral het tweede, Monarcha (met 25 — daaronder 17 Ned.-Indische — soorten, ingedeeld in 6 ondergeslachten), in onze Ned. Indische bezittingen ruim is vertegenwoordigd: en is het tot dat tweede geslacht Monarcha (Temminck noemde het (in 1827) Drymophila, Swainson (in 1837) Monacha, en wel tot het derde ondergeslacht, Ar (van Lesson, in 1831), dat de thans behandelde soort, Monarcha telescophthalma (1182/4804) behoort. Wij kennen in Nederland de Vliegenvangers slechts uit drie soorten: 1°. éene standvastige, ons »Kersenpikkertje, plaatvink, muggensnapper« (de Muscicapa grisola, 1186/4811); 2°. Eene nu en dan toevallig nestelende soort, de »Witgehalsde Vliegenvanger« (Muscicapa collaris, 1187/4822); 3°. éene — soms zeer menigvuldig — doortrekkende soort, de »Zwartgrauwe vliegenvanger« (Muscicapa atricapilla (1187/4821), allen behoorende tot het den geslacht, de Vliegenvangers in engeren zin (Gen. Muscicapa, 51 soorten, ingedeeld in 16 ondergeslachten), en alle kleiner en minder krachtig dan hunne Indische stamgenooten, toch echter aantrekkelijk, en ook steeds spoedig opgemerkt door hunne levendige bewegingen. Nog veel meer vallen ze in ons Indië overal in het oog; meestal niet schitterend gekleurde, doch vlugge vroolijke, velen onder hen krachtige vogels, sommigen daaronder met hoogst eigenaardige bewegingen. In den laatsten tijd kwamen bij de boven aangegeven getallen nog eenige nieuwe mij minder goed bekende soorten, hier en daar verspreid, en is de geheele familie nadere studie overwaard. En is, bij hunne aanwezigheid in ons Indië in tal van soorten, ook dit de reden dat ik mij deze uitweiding veroorloofde, met de hoop de aandacht op haar met eenigen aandrang te vestigen.

Dr. Bernstein vermeldt den vogel onder dezen of de naastbijliggende dagen in het »Dagboek« in het geheel niet, in het »Aanteekenboekje« alleen den naam zonder eenige nadere omschrijving. Wel jammer.

22 November 1864.

2 Platycercus dorsalis. — (**2003**/8012). Dezelfde soort als de Aprosmictus dorsalis, door v. Rosenberg genoemd onder de »Vogels van Nieuw-Guinea«, in Nat. Tijds. v. Ned.-Indië XXV, 223. Ons Museum dat, evenals Gray, voor hen den geslachtsnaam Platycercus behield, bezit van deze soort 36 exemplaren in allerlei tijdperken van ontwikkeling, waarvan 15 door Bernstein werden verzameld. Zie in »Muséum des Pays-Bas« de overzichten van 1864 bl. 91 en 1874 bl. 37.

1 Ceblepyris fera. — Onmogelijk iets anders als soortsnaam te lezen als »fera«, eene onder de Rupsvogels (Campephaginae) geheel onbekende naam. Daar meerdere soorten voorkomen aan den NW.hoek van Nieuw-Guinea, en Dr. Bernstein alleen den naam vermeldt en geene beschrijving geeft, is niet na te gaan welke soort is bedoeld.[1]

1 Syma torotoro. — (**314**/1140); Halcyon torotoro.

1 Goura coronata. (**2339**/9452); de bekende Kroonduif.

3 Pomatorhinus Isidori. — (**1024**/4100). De algemeen aangenomen naam is thans Pomatorh. Geoffroyi, hoewel erkend moet worden dat Lesson die den soortsnaam Isidori voorstelde, eigenlijk den voorrang had als ontdekker. Schlegel gaf aan de Pomatorhinen den Nederlandschen naam »Kruiplijster.«

1 Monarcha guttula. — (**1180**/4789). Mon. guttata, eene der soorten van het boven omschreven tweede geslacht der Vliegenvangers.

2 Pitta Macklottii. — (**1093**/4376). O. a. beschreven en afgebeeld door Schlegel in zijne »Vogels van Ned. Indië. Pitta's«. Blz. 15 en Pl. 4. In zijne »Dierkunde« gaf hij aan de Pitta's den naam »Grondlijsters«.

1 . . . . . . — oningevuld gebleven.

23 November.

1 Rhipidura gularis. — (**1230**/4961). Rhip. setosa: de door Quoy en Gaimard voorgestelde soortnaam, ook door Gray in zijne »Hand-list« aangenomen.

[1] Eenige bijzonderheden hen betreffende, worden medegedeeld in de aanteekeningen op 4 Dec. '64, en 17 Febr. '65 in het »Dagboek«.

De Rhipidura's- of Waaierstaarten, zijn het vi
-- 6 ondergeslachten en 48 soorten, waarvan 22 Ned. I
sche, omvattende — geslacht van de Myiagrinae, de twe
onder-familie van de boven omschreven familie der Vlieg
vangers, en die wellicht de aardigste vogels van de geh
groep bevat. Sommigen hunner doen in de verte aan kleine eks
denken, door hunne kleuren en den langen waaiervormi
staart, doch zijn zij in hunne bewegingen geheel anders, e
hunne vlucht meermalen hoogst eigenaardig, nu eens op en n
golvend, dan weder en bijna zonder beweging in de lucht staa
als een torenvalk, daarna eensklaps nedervallende, stooten
waarbij zij een zonderling gorgelend of ook wel krassend gel
maken, als van een stuk ijzer op een slijpsteen. Bij een
soorten fluiten de mannetjes allerliefst, vooral tijdens den broeiti
doch ook daarbuiten, en meer dan vele andere vogels zijn
met den mensch vertrouwd, en nestelen nabij de huizen, so
zelfs daarin, o. a. in een mijner bijgebouwen te Ternate een p
Seisura nitens (**1218**/4914), een der "Baikolee's" van
Ternatanen (die echter dien naam ook nog aan eene andere so
geven). In de schoone en lommerrijke Gelala-laan [1] voor mij
woning en langs het zeestrand aldaar, nestelden ettelijke pare
en jaagden andere veelvuldig naar insecten in de hier en da
langs die laan aan het strand groeiende Moedjoei [2], en Waro
laoet [3], en verlevendigden daar, vroeger en later dan ande
vogels in de weer, en bovendien den ganschen dag bezig
den geheelen omtrek.

1 Platycercus dorsalis. — (**2003**/8012). Zie boven.

3 Tallegalla Cuvieri. — (**2361**/9536); Talegallus Cu
vieri. Een van de meest zonderlinge soorten van de toch ree
zoo vreemde familie der Loophoenderen (Megapodiden
waarvan wij in N.-Celebes en de Westelijke Molukken de eer
vormen aantreffen in de Moleo's en Momoeo's.

1 . . . . . — oningevuld gebleven.

---

[1] De Erythrina picta, eene Papilionaceë; Rumph. II, 234, tab.
Miquel, "Flora van Ned. Ind., I, 208."

[2] De Barringtonia speciosa, eene Myrtacee; Rumph. III,
tab. 114, Miquel, "Flora v. Ned.-Ind." I, 485. Ik hoorde den naam "M
dien Miquel opgeeft als te Ternate voor dien boom gebruikelijk, dáár
wel zuidelijker. De Ternataansche naam is "Moedjoei."

[3] Hibiscus tiliaceus, eene Malvacee. Rumph. II, 218, tab. 73
quel, "Flora" 1[2], 153.

voor: Dicaeum papuense (**400**/1421), Dic. erythrothorax van Lesson (**400**/1427; pectoralis van Muller en Schlegel), en Dic. (ondergesl. Melanocharis van Sclater, in 1854) nigrum (**409**/1445), en denkelijk nog twee nieuwere soorten. De juiste soort is dus hier niet aan te geven, te minder daar het „Dagboek" er geheel over zwijgt.

Trichoglossus nigrogularis. — (**2045**/8212).

Chalcopsitta atra. — (**2040**/8191); Lorius ater. Zie aant. onder 25 November.

Turdirostris major. — eene mij onbekende ook nergens aangetroffen soort. Van de aan Turdirostris — een vroeger voorgesteld, een tijd lang aangenomen, daarna weder opgelost geslacht, waarvan de soorten tot het geslacht Macronus terugkeerden, en wel in het ondergeslacht Trichixos, van Lesson in 1839, het 7de van Gray's „Hand-list" — naastbij komende geslachten leven de Malacopteron (ondergesl. Alcippe) monacha (**1169**/4738) en murinum (**1169**/4746) op N.W. Nieuw-Guinea en in den omtrek; en kan door Dr. Bernstein wellicht het eerste van die beide bedoeld zijn, doch maakt hij verder op afzonderlijk melding van Alcippe, en ook van eene Turdir. minor. Zie 16 en 19 December 1864. Schlegel's Turdirostres of Mier-Timalias (I. 251), onderdeel van zijne Timalias — de paralel-reeks in de oude wereld, van de Myiotheren (Miervogels) der nieuwe wereld — later door Gray tot het geslacht Macronus gebracht, zijn tot het W. gedeelte van onzen Archipel beperkt; namelijk Macronus (subgen. Cacopitta) lepidopleurus (**1171**/4751) tot Java en Sumatra, Macr. (subgen. Drymocataphus) capistratus (**1174**/4773) tot Java, Macr. (zelfde ondergeslacht) epilepidotus (**1174**/4774) tot Java en Madura enz. Zie overigens de aanteekening op Alcippe onder 16 Dec. 1864.

Rhipidura gularis. — (**1230**/4964); Rhip. setosa. Zie aant. dd. 23 Nov.

Syma torotoro. — (**314**/1140); Halcyon torotoro. Zie de noot omtrent dit ijsvogeltje in „Dagboek" dd. 28 Dec. 1864.

Corvus orru. — (**1535**/6196).

6 December.

Macropygia albicapilla. — (**2300**/9292); Macro-

lestes) obscura (**1477**/5987). Wij moeten dus, voor het slacht, terugvallen op Muller's thans opgeheven Myiolest en blijft dan de bepaling der soort over. Nu bezit echte geheele familie, niettegenstaande den woordenschat van wanhopig uitgebreide synonymie, geene enkele soort, door ook "grandis" benoemd; de naast verwante groepen evenu en ligt dus het vermoeden voor de hand dat Dr. Bernstein zijnen "Myiol. grandis" de boven het eerst genoemde Colluricincla megarhyncha (**1445**/5840) heeft bedoel

Evenzoo met zijnen "Myiolestes minor". In de bel delde familie der Laniidae werd die naam gegeven aan Collyrio (thans Coll. Lathora, **1462**/5933) uit Brit Indië, aan een Enneoctonus (**1470**/5966) uit O. Eur en aan eene Javaansche Collyrio, de bekende "bente (**1466**/5953); alle drie echte klauwieren, en dus moeielijk en door Dr. Bernstein althans niet — te verwarren met kl wierachtige lijsters. Wij moeten dus vermoeden dat "Myiolestes minor" de Colluricincla pulverulen (**1445**/5844) was, door Muller aangegeven als in weste Nieuw-Guinea inheemsch. Ik kon hem in het Museum niet vin

Ptilotis...... — Geene soortsnaam opgegeven, en omscl ving moeielijk leesbaar, de soort dus niet aan te geven meer daar wij uit die streken een negen- of tiental Ptilo soorten kennen, deels door S. Muller, deels door G. R. (beschreven. In het "Dagboek" nog:

1 Columba puella. — (**2275**/9219); Carpoph puella.

Sorong.

24 November.

Gracula Dumonti. — (**1559**/6272); Eulabes (Sub Mino, van Lesson, in 1828) Dumonti; de vertegenw diger op Nieuw-Guinea van de bekende javaansche "be doch kleiner, onaanzienlijker, en zonder de prachtige ora geele oorlellen van dezen, die zich bij hem in twee or wratachtige huidbekleedsels ter weêrszijde van den kop oplos Schlegel gaf (in Ned. Tijds. v. Dierkunde, I) eene belangr monographie van de Gracula's en van de regelmatige wijzig in vorm en kleed, bij hen waar te nemen, in verband tot streken die zij bewonen.

adisea rubra. — (1548/6249); Parad. sanguinea, one "Roode paradijs-vogel". Zie No. 6 van het Par. Vog." Bijl. E.

agra nitens. — (1218/49 1/4). Onder de eigenlijke Myi- komt voor Myiagra nitida (1219/1916), doch uit iden van Australie en uit Tasmanie, en die dus onmogelijk mplaar kan zijn. Onder de aan Myiagra na verwantte a's, kennen wij de Seisura (Subgen. Piezorhyn- nitens (1218/4914), een van de "Baikolee's" der nen, meer Westelijk, namelijk op Ternate c. a., den Archipel, en Halmaheira voorkomende, doch, voor zoo- mij bekend, van Nieuw-Guinea nog niet verkregen, en de mogelijkheid dat wij hier te doen hebben met de anliggende en meest verwantte soort, de Seisura cha- cephala (1218/4913, van Garnier, Seis. lucida van Gray), van Nieuw-Guinea Oostwaarts tot op Nieuw- verspreid.

ipidura melanoleuca. — (1233/4995/4998). De Rhipid. oleuca, door Quoy en Gaimard het eerst benoemd, komt euw-Ierland voor. De naast aanliggende en zeer na ver- Rhipid. atripennis, door G. R. Gray benoemd, is als op Misoewal, de Aroe-eilanden, Waigeoe en Sala- heemsch, en hebben wij denkelijk hier met deze laatste e doen. Zie aant. 23 Nov. '64.

ygnathus megarhynchus. — (2054/8246). Ta- athus megalorhynchos; eene aan de Edelpape- n (Eclectus spec. div.) na verwante papegaai-soort met ige vormen en zwaren snavel.

crourus carbonarius. — (1051/4210); Dicrurus onarius, reeds door S. Muller beschreven; een der genwoordigers in die streken van de Javaansche "Sri- iting".

olgens het "Dagboek" nog: Goura coronata. — (2329/ 2): de gewone Kroonduif.

25 November.

Opopsitta diophthalma. — (2077/8372): Cycl- sitta diopthalma. Hombron en Jacquinot hadden [illegible] 846, de Cyclopsitta's als (later Gray's vijfde) onder[illegible] steld van het geslacht Psittacula (van Cuvier in [illegible] a had die naam dus al burgerrecht verkregen toen [illegible]

slacht Megaloprepia van Reichenbach, in 1853, door Gray als 10de ondergeslacht van zijne Carpophaga's overgenomen. Hij is als de meesten van zijne stamgenooten van eenen bijzonder krachtigen bouw, en laat, gelijk velen hunner, in een boom zittende, een hoogst eigenaardig brommend en gorgelend geluid hooren, dat, even als bij buiksprekers, afwisselend van meerdere kanten schijnt te komen, al is slechts één exemplaar in de buurt.

Ceblepyris plumbea. — (1250/5096); Campephaga plumbea. Zie Aant. 25 Nov. '64.

Ceyx solitaria. — (316/1150); Halcyon solitaria. Door Schlegel afgebeeld in „Vogels van Ned. Indië, IJsvogels" pl. 3, en door Sharpe in zijne „Alcedinae", pl. 12.

Lorius cyanauchen. — (2039/8188).

Chalcopsitta atra. — (2049/8191); Lorius ater. Zie aant. onder 25 Nov. '64.

Ptilotis similis. — (600/2032); Meliphaga similis.

EILAND DOM.

9 December.

Psittacus spec. — Het is mij niet mogen gelukken nategaan welke papegaai-soort dit geweest is.

Phonygama viridis. — (1556/6257); Manucodia viridis. Zie No. 16 van het „Overzicht der Paradijsvogels". Bijl. E.

Eclectus Linnaei. — (2052/8239). Zie „Overzicht der Edel-papegaaien". Bijl. F.

Carpophaga pinon. — (2273/9204). Zie aant. onder 28 Nov.

Cacatua triton. — (2081/8387).

Nectarinia frenata, ♀. — (389/1387); Arachnothera frenata. Een keurig net en aardig vogeltje, sierlijk en vlug in zijne bewegingen; afgebeeld in Deel I, Zoologie, pl. 8, van de „Verhandelingen der Natuurkundige Commissie."

Cracticus personatus. — (1446/5847).

4 Calornis amboinensis. — (1587/6382). Zie de aanteekening omtrent de Purperspreeuwen in „Dagboek" onder 28 Nov.

Volgens het „Dagboek" nog: 1 Dicrourus carbonarius. — (1051/4210); Dicrurus carbonarius.

EILAND RAM.

10 December.

Paradisea regia, ♂ en ♀. — (**1551**/6252). Zie N°. 11 van het „Overz. der Parad. vog."

Psittacus spec. — Mij niet gebleken welke soort.

Dicrourus spec., ♂ en ♀. — Als boven.

Microglossus aterrimus. — (**2088**/8413); Microglossum aterrimum. Zie aant. op 26 November.

Carpophaga melanura. — (**2270**/9190); een van de meest verspreide, tevens grootste, soorten van muskaatduiven. Ons Museum bezit daarvan, alleen aan opgezette exemplaren, behalve de huiden enz., een zeventigtal. Het zijn krachtige, schoone vogels. Reichenbach maakte daarvan, met enkele andere soorten, in 1853, een typisch geslacht Myristicivora, dat nu nog in Gray's „Hand-list" als vijfde ondergeslacht van de Carcophaga's dienst doet.

Ptilotis sonora juv. — Moeielijk aanneembaar; denkelijk is Meliphaga sonoroides (**600**/2041) bedoeld.

Carpophaga Sundevalli. — (**2267**/9176); Carpophaga tumida. Bonaparte bepaalde eene Carpophaga-soort van de Caroline-eilanden als Carp. (ondergeslacht Globicera) Sundevallii (**2267**/9182). Door een misverstand is die naam hier en daar in de ornithologie van onzen Archipel ingeslopen, en ook door Dr. Bernstein gebruikt. Zoowel Schlegel die den vogel in „Museum" (Columbae bl. 81), en in „Tijds. v. Dierk." (D. III, bl. 197, 344) omschreef, als Gray in zijne „Hand-list", handhaafden den naam „tumida" (door Wallace gegeven), en had ook Dr. Bernstein zich daaraan moeten houden.

Sterna melanauchen. — (**2886**/11063); 4 exemplaren volgens het dagboek. Hij behoort met enkele andere soorten tot het geslacht Sternula, van Boie, in 1822, door Gray, als 9de ondergeslacht van de Sterna's behouden. Een der meest verspreide en in groote getalen voorkomende Zeezwaluwen van onzen Ned. Indischen Archipel. Zie overigens de noot onder denzelfden datum in het „Dagboek."

11 December.

2 Megapodius Duperreyii. — (2364/9546). De hier voorkomende Megap. Duperreyi is Megap. Reinwardtii van Wagler, door Lesson Duperreyi genoemd, en wel te onderscheiden van vier soorten voor welke die naam ook voorgesteld, en, tot aan hunne eind-indeeling in één afgerond schema, ook gebruikt werd; namelijk:

Megapodius Gouldii (2364/9545), van Flores, Lombok enz.,
id. tumulus (2364/9547), van Australie,
id. rubripes (2364/9548), van Amboina,

waarin de Megap. Duperreyi van Schlegel zich oploste; terwijl ook Mac Gillivray den Megap. Mac Gillivrayi (2364/9541), later door Gray naar hem zelven benoemd, aanvankelijk Megap. Duperreyii had genoemd [1]. Ik vond de beide hier vermelde exemplaren echter niet in het Museum, wel daarentegen drie exemplaren (2 ♀, 1 ♂, N°. 51/53 van de reeks) van Megap. Freycineti (2364/9540) op dien datum verkregen door Dr. Bernstein, die, ware daarvoor nog eenig bewijs noodig, ook blijkens zijne opmerking op 15 Dec. 1864 in het „Dagboek", met het, trouwens nog al groote, onderscheid tusschen Megap. Reinwardtii (of Duperreyi) en Freycineti goed bekend was. Ik moet dus hier eene gaping in „Aanteekenboek" en „Dagboek" beide aannemen, zooals mij enkele meer zijn voorgekomen.

2 Carpophaga Sundevalli. — (2267/9176); Carpophaga tumida. Zie de aanteekening van den voorgaanden datum.

Tanysiptera dea. — (299/1069). Deze prachtige en zonderlinge langgestaarte ijsvogel werd door Schlegel afgebeeld in „Vog. v. Ned. Indië, IJsvogels", pl. 13.

Piezorhynchus nitidus. — (1218/49$\frac{1}{12}$); Seisura rufolateralis (?). Zie aant. dd. 6 Dec. '64.

---

[1] De admiraal Duperrey, dien Lesson, niettegenstaande de gemengde aandoeningen waarmede hij onder hem op de Coquille diende, toch op wetenschappelijk gebied had willen eeren, door onzen schoonen vogel naar hem te noemen, is, in Gray's Hand-list, bij die eindindeeling het slechtst gevaren. Van al de soorten waarvoor zijn naam in gewonen of verlatijnschten vorm is gebruikt geworden, bleef daarin geen enkele dien naam behouden, en vinden wij dien evenmin bij eenig ander geslacht of soort terug.

■ Z.O. Australie, en Mel. (Foulehaio) [1] carunculata ■/2051; chrysotis, Cuv.), van de Tonga- en Samoa-eilanden.

Paradisea regia. — (1551/6252). Zie No. 11 van het "Overz. der Par. vogels". Bijl. E.

Ptilotis similis. — (600/2032); Meliphaga similis.

Piezorhynchus nitidus. — (1218/4911); Seisura rufolateralis (?).

Het geslacht Piezorhynchus, van Gould in 1840, werd door Gray in zijne "Hand-list" opgenomen als tweede ondergeslacht van de Seisura's, van Vigors en Horsfield in 1826, toen reeds omschreven (zie aant. 24 Nov. 1864), en bevat wel is waar eene Seisura (Piezorhynchus) nitida (1218/4911), doch van N. Australie. Na verwant daaraan is eene ■dische soort, namelijk Seisura (Piezorhynchus) rufolateralis (1218/4912) van af de Aroe-eilanden tot op Waigeoe verspreid, en wellicht de door Dr. Bernstein bedoelde soort.

Centropus ...... — Noch soort, noch afmetingen of beschrijving medegedeeld.

7 December.

Eupetes caerulescens. — (980/3914); met nog ééne soort ■ vroegere geslacht Ajax van Lesson, in 1837, thans bij Gray tot het tweede ondergeslacht van Eupetes gesteld. De vogel is wel niet zeldzaam, doch in de verzamelingen nog verre van algemeen. Temminck beeldde hem af in "Planches coloriées," pl. 574.

Machaerhynchus albifrons. — (1223/4939). Gould maakte er Machaerirhynchus van; doch hoe ook, de naam ■ goed gekozen en valt het vogeltje dadelijk in het oog door den hoogst eigenaardigen vorm van den bek, breed, gekield, en als een oud zwaard gevormd, en, evenals bij alle andere vliegenvangers, omgeven van stijve uitstaande haartjes, die hier echter bijzonder sterk zijn uitgedrukt.

Paradisea regia. — (1551/6252). Zie No. 11 van het "Overzicht der Paradijsvogels." Bijl E.

Aprosmictus dorsalis. — (2003/8012); Platycercus dorsalis.

Carpophaga puella. — (2275/9219); behoort tot het ge-

[1] Reichenbach die dezen naam, in 1852, stelde, en wel als Foulehaio musicus, heeft er eer van.

slacht Megaloprepia van Reichenbach, in 1853, door Gray als 10de ondergeslacht van zijne Carpophaga's overgenomen. Hij is als de meesten van zijne stamgenooten van eenen bijzonder krachtigen bouw, en laat, gelijk velen hunner, in een boom zittende, een hoogst eigenaardig brommend en gorgelend geluid hooren, dat, even als bij buiksprekers, afwisselend van meerdere kanten schijnt te komen, al is slechts één exemplaar in de buurt.

Ceblepyris plumbea. — (**1250**/5096); Campephaga plumbea. Zie Aant. 25 Nov. '64.

Ceyx solitaria. — (**316**/1150); Halcyon solitaria. Door Schlegel afgebeeld in „Vogels van Ned. Indië, IJsvogels" pl. 3, en door Sharpe in zijne „Alcedinae", pl. 12.

Lorius cyanauchen. — (**2039**/8188).

Chalcopsitta atra. — (**2049**/8191); Lorius ater. Zie aant. onder 25 Nov. '64.

Ptilotis similis. — (**600**/2032); Meliphaga similis.

EILAND DOM.

9 December.

Psittacus spec. — Het is mij niet mogen gelukken nategaan welke papegaai-soort dit geweest is.

Phonygama viridis. — (**1556**/6257); Manucodia viridis. Zie No. 16 van het „Overzicht der Paradijsvogels". Bijl. E.

Eclectus Linnaei. — (**2052**/8239). Zie „Overzicht der Edel-papegaaien". Bijl. F.

Carpophaga pinon. — (**2273**/9204). Zie aant. onder 28 Nov.

Cacatua triton. — (**2081**/8387).

Nectarinia frenata, ♀. — (**389**/1387); Arachnothera frenata. Een keurig net en aardig vogeltje, sierlijk en vlug in zijne bewegingen; afgebeeld in Deel I, Zoologie, pl. 8, van de „Verhandelingen der Natuurkundige Commissie."

Cracticus personatus. — (**1446**/5847).

4 Calornis amboinensis. — (**1587**/6382). Zie de aanteekening omtrent de Purperspreeuwen in „Dagboek" onder 28 Nov.

Volgens het „Dagboek" nog: 1 Dicrourus carbonarius. — (**1051**/4210); Dicrurus carbonarius.

Macronus (van Jardine en Selby), met 7 ondergeslachten en 31 soorten, (N. I. 27).

Alethe (van ?, in 1859), met 2 ondergeslachten en 4 soorten.

Vooral die tweede voor ons belangrijk, in Ned. Indie door een 60tal soorten vertegenwoordigd op een geheel van ongeveer een 90tal. Bijna allen hoogst zonderlinge vogels door bouw en bekleeding zoowel als door gewoonte en bewegingen. De meest algemeen bekende is wel de Javaansche tjoetak-råwå [1], eene Timalia. Deze leven meest op den grond en doen aan Grondlijsters (Pitta's), intusschen ook wel aan Waterspreeuwen denken. Vooral hunne korte breede en naar beneden gebogen staart is eigenaardig, meermalen ook hun stemgeluid, doorvlochten met allerlei verwarde toonen.

Een merkwaardige groep, nadere studie waard, staan de Aegithinidae, tot de oude wereld beperkt, naast de Miervogels (Formicariidae; de XIV Familie) van Amerika, evenals hun naaste buren, de Vliegenvangers van de oude wereld (Muscicapidae; de XVIde Familie), staan naast die van de nieuwe wereld (Tyrannidae; XVIIde Familie).

Het was tijdens de pogingen om deze groep, de tegenwoordige Aegithinidae, te regelen dat het geslacht Alcippe werd gesteld, dat, niet algemeen aangenomen, allengs meer en meer teruggezet, thans, als 3de ondergeslacht van de Malacopteren (de "weekgevederden"), door Gray in zijn stelsel werd gehandhaafd. Daarvan komen twee soorten voor in den N.W. hoek van Nieuw-Guinea en omliggende streken, namelijk Malacopteron (subgen. Alcippe) monacha, van Gray (**1169**/4738), en eene minder goed bekende soort Malac. (subgen. Alcippe) murinum, van Temminck (**1169**/4746), een tijd lang met de eerste verward, althans vermengd, thans zelfstandig. Een of twee Leiothrix-soorten uit het Himalaya-gebergte, vroeger tot Alcippe gerekend, zijn nu opgenomen bij het ondergeslacht Siva van dat geslacht. Zie overigens de aanteekeningen bij Turdirostris major op 5 Dec. 1864.

Paradisea regia. — (**1551**/6252). Zie N°. 11 "Overz. Par. Vog." Bijl. E.

---

[1] Hier en daar evenees de naam van een Javaansche Grondlijster, de Pitta guajana of cyanura (**1091**.4371), meer algemeen echter Manoek pack genoemd.

Turdirostris major. — Zie aant. 5 Dec. 1864.

Syma torotoro. — (314/1140); Halcyon torotoro. Zie aant. 20 Nov. 1864.

Phonygama viridis. — (1556/6257); Manucodia viridis. Zie No. 16 "Overz. Par. Vog." Bijl. E.

Halcyon Gaudichaudii. — (295/1063); Dacelo (subgen. Choucalcyon, van Lesson, in 1831) Gaudichaudi. Schlegel gaf eene beschrijving en afbeelding van dezen krachtigen ijsvogel in "Vogels van Ned.-Indië. IJsvogels" pl. 4.

Nog vermeld in het "Dagboek": Baza. — waarschijnlijk stenozona (74/233).

17 December.

Nectarinia frenata. — (389/1387); Arachnothera (ondergesl. Cyrtostomus, van Cabanis, in 1854) frenata. De vogel is afgebeeld in "Verhand. Natuurk. Commissie" pl. 8.

Paradisea regia. — (1551/6252) No. 11 van het "Overz. Par. Vog." Bijl. E.

Dicaeum spec. — De soort niet opgegeven. 3 soorten zijn in den omtrek inheemsch: Dicaeum papuense (400/1421), Dicaeum erythrothorax (400/1427), en Dic. (Melanocharis, van Sclater, in 1854) nigrum (409/1445). Dr. Bernstein voegde geene enkele inlichting er bij, en kan dus de soort niet eenmaal bij benadering aangegeven worden.

Henicophaps albifrons. (2329/9426).

Ardea typhon. — (2549/10106); Ardea (Typhon) sumatrana, door Raffles benoemd. Temminck maakte er later Ardea typhon van; Reichenbach nam hem, in 1853, tot type van zijn geslacht Typhon, daarna weder op zijde gezet doch door Gray in zijne "Hand-list" opgenomen, als een ondergeslacht van de Reigers (Ardea).

18 December.

Seleucides alba. — (361/1275); Epimachus albus. Zie No. 32 "Overz. Par. Vog." Bijl. E.

Arses telescopthalma. — (1182/4804); Monarcha telescophthalma. Zie aant. onder 20 Nov.

Syma torotoro. — (314/1140); Halcyon torotoro. ic

19 December.

2 Zosterops. — (622/—). Niet opgegeven welke soort

wellicht Zosterops chloris of intermedia (**622**/$\frac{2117}{2118}$), na verwantte soorten, of Zost. fusca (**622**/2139), die Dr. Bernstein vroeger op Waigeoe had aangetroffen. De Zosterops (Brilvogels), het tweede geslacht van de Melithreptinae (3[de] onderfamilie van de Meliphaga's), tellen een 70tal soorten, ingedeeld in 7 ondergeslachten, en zijn, van W. en Z. Afrika af, O.waarts tot ver in de Pacifie verspreid. Tot het eerste ondergeslacht, de Zosterops in engeren zin, verreweg het grootste, met een 60tal soorten, waarvan een 20tal in onzen Archipel, behooren de hier bedoelde. Het zijn geele en groengeele vogeltjes, hoogst eigenaardig geteekend door eenen kring van witte vedertjes om de oogen die aan een bril doen denken. De meeste soorten zijn in de verzamelingen nog zeldzaam, hunne studie, en overzending van talrijke exemplaren daartoe, wenschelijk; evenzeer van de nesten, soms sierlijk gebouwd.

Talegallus Cuvieri. — (**2361**/9536).

Megapodius rubripes. — (**2364**/9548). Zie aant. onder 13 Dec. '64.

Turdirostris minor. — Op de onbestemdheid van deze soort is reeds gewezen. Dr. Bernstein, die verder niets omtrent zijne exemplaren mededeelt, vermeldt Alcippe afzonderlijk zonder soortsbepaling. Dit moet dus eene Malacopteron (Alcippe) geweest zijn, en wel Mal. monacha (**1169**/4738), daar hij elders Alcippe murina, dus Mal. murinum (**1169**/4746), noemt. Beide zijn van Nieuw-Guinea bekend. Voor Dr. Bernstein's Turdirostres hebben wij blijkbaar met geene nieuwe soorten te doen; doch zijn de eigenlijke Turdirostres, wat onzen Archipel aangaat, tot het Westelijk gedeelte beperkt, en leveren geen der beide geslachten Malacopteron en Macronus, en zelfs de geheele onderfamilie der Aegithininae een enkele soort die »major« of »minor« heet. De eindoplossing is dus voorloopig nog niet te geven.

20 December.

Corvus senex. — (**1543**/6240); Gymnocorvus senex. Lesson gaf ze, reeds in 1831, dien naam als afzonderlijk geslacht.

Gracula Dumonti. — (**1559**/6272); Eulabes Dumonti. Zie aant. 24 Nov. '64.

Turdirostris minor. — Zie aant. 19 December.

Paradisea regia ♂. — (**1551**/6252; Cicinnurus regius). *Zie N° 11 van het »Overz. Par. Vog.« Bijl. E.*

Malurus spec. juv. — Soort niet opgegeven.

Dicaeum id. — Evenmin.

Oriolus striatus. — (1081/4326); behoort tot het (vroegere) geslacht Mimeta (van Vigors en Horsfield, in 1826) door Gray als 7de ondergeslacht van de Oriolus (Wielewalen) aangenomen.

21 December.

Ptilonorhynchus buccoides. — (1085/4337; Ailuroedus buccoides). Zie No. 44. „Overz. Par. Vog." Bijl. E. De „Speelvogels" zijn uiterlijk onaanzienlijke vogels, doch eene studie overwaard om hunne vele eigenaardigheden, o. a. het aanleggen van speeltuintjes en bouwen van prieeltjes en loopgangen Het geslacht Ailuroedus, door Cabanis gesteld in 1851, werd door Gray, in zijne „Hand-list", teruggebracht tot tweede ondergeslacht van de Ptilonorhynchen, en bestaat dus de geheele onderfamilie der Ptilonorhynchinae — van de Oriolidae, Wielewalen, XIIde familie van de Tandsnavels (Pass. dentir.) — uit slechts 3 geslachten: de Satijnvogels (Sericulus), de Speelvogels (Ptilonorhynchus) en de Kraagvogels (Chlamydera). Hunne Nederlandsche, meer nog hunne Engelsche namen: „Bower-bird, satin-bird, cat-bird" (zij zijn namelijk in Australie het ruimst vertegenwoordigd) worden echter nog al eens omgewisseld; alleen het eerste geslacht heet vast „Regents-bird." Gould nam ze op in zijn prachtwerk „Birds of Australia", even degelijk, zorgvuldig en goed bewerkt, even keurig uitgevoerd, even duur ook als al het andere wat wij aan zijne meesterhand te danken hebben.

Centropus. — Geene enkele aanwijzing.

Alcyone solitaria. — (316/1150); Ceyx (Subgen. Therosa) solitaria; door Schlegel afgebeeld in: „Vogels van Ned. Indië. IJsvogels", pl. 4.

Monarcha chrysomela. — (1182/4805); ondergesl. Arses, van Lesson. Zie de aant. omtrent de Vliegenvangers onder 20 November. 1864.

Turdirostris minor. — Zie aant. onder 19 December 1864.
id. major. — id. id.

22 December.

Seleucides alba. — (361/1275); Epimachus albus. *Zie No. 32.* „Overz. Par. Vog." Bijl. E.

Psittacula Desmarestii. — (**2077**/8373); ondergeslacht Cyclopsitta (van Hombron en Jacquinot, in 1846).

Ptilotis similis. (**600**/2032); Meliphaga similis.

2 Malurus juv. spec.? — Zie aant onder 23 November 1864.

Pomatorhinus Isidori. — (**1024**/4100); Pomatorhinus Geoffroyi. Zie aant. 22 November 1864.

Muscicapa (Myiolestes). — De soort niet aangegeven, en ook uit de enkele bijgevoegde aanteekeningen en metingen niet op te maken. Bovendien is de aanduiding „Myiolestes" voor eene Muscicapa niet duidelijk; de Myiolesten hebben nimmer tot de Vliegenvangers (Muscicapidae) behoort. Cabanis stelde ze, in 1847, als geslacht, en werd dit nog in 1850 door Muller gehandhaafd, doch verviel na dien tijd; en zijn de samenstellende soorten teruggebracht tot de Colluricincla's, door Gray onder de Klaauwieren (Laniidae), door Schlegel onder de Lijsters (Turdidae) geplaatst, en wel door dezen laatsten op grond van hun algemeen voorkomen, hoewel ook hij op hunnen „krachtigen klaauwierachtigen snavel" wijst. Van deze vroegere Myiolesten worden twee soorten, de Colluricincla megarhyncha (**1445**/5840), en Collur. pulverulentus (**1445**/5844) in den omtrek van Sorong gevonden. Slechts eene Myiolestes bleef bewaard, die van Cabanis in 1850, thans als (vierde) ondergeslacht gesteld van de Tephrodornen, van Swainson in 1831, eveneens een tot de Klaauwieren behoorend geslacht, tot nu toe met slechts ééne soort, de Tephrodornis (subgen. Myiolestes) obscura (van Horsfield) of hirundinacea (van Temminck) (**1477**/5987) van Java. Zie overigens de aanteekening op den 23 November 1864. Er bestaat dus aanleiding om het bijeenstellen van de beide boven aangegeven benamingen aan eene vergissing toe te schrijven.

Monarcha guttula. — (**1180**/4789). Zie aant. 22 November 1864.

23 December.

Nectarinia frenata. — (**389**/1387); Arachnothera frenata. Zie aant. 17 Dec. 1864.

Pitta Macklotii. — (**1093**/4376). Zie aant. 22 November 1864.

24 December.

Pitta Mackloti. — (**1093**/4376). Zie boven.

Ptilotis similis. — (**600**/2032); Meliphaga similis.

Monarcha guttula. — (**1180**/4789). Zie aant. 22 Nov. 1864.

Turdirostris major. — Zie aant. 19 Dec. 1864. Ook hier geeft Dr. Bernstein geenerlei toelichting, in het "Dagboek" evenmin; en valt het niet uit te maken welken vogel hij eigenlijk bedoeld heeft.

Procellaria. — Dr. Bernstein geeft de soort niet aan. Van de Australische Procellaria's (Stormvogels) en die van de Zuidzee, allen groote zwervers, dwalen af en aan eenige exemplaren af tot in de Molukken, zooals ik o. a. in de Dsjilolo-passage kon waarnemen. Dr. Bernstein verkreeg op zijne vroegere reizen twee soorten, namelijk: 1°. op 17 April 1862, nabij Ternate, een exemplaar van Fulmarus (subgen. Cookilaria van Bonaparte, in 1856) leucopterus (**2841**/10894), de Procellaria leucoptera van Schlegel (bldz. 12 van de Procellaria's in zijn "Muséum"). Het exemplaar door Dr. Bernstein toegezonden is wel het eenige in ons Museum, doch werden reeds meer exemplaren in onze Molukken verkregen. Gray vermeldt hem slechts als bewoner van de Australische wateren. En 2°. op 21 Januari 1862, nabij Morotay (beoosten het N. gedeelte van Halmaheira) een exemplaar van Puffinus leucomelas (**2826**/10829), de Procellaria leucomelas van Schlegel, en door hem beschreven in de Procellaria's in zijn "Muséum" bldz. 24. Gray, en ook Temminck, die den vogel afbeeldde (Pl. Col. 587), kenden hem slechts van Japan. Ik schoot daarvan, beN. Celebes (Soeloezee), één exemplaar, thans in het Museum. Wij kunnen dus de twee boven aangegeven soorten in onzen Archipel, althans in het O. gedeelte, als meer of min inheemsch beschouwen, doch blijft de vraag onopgelost welke soort Dr. Bernstein verkreeg [1].

---

[1] Ik zag, zooals reeds gemeld, nog andere Procellaria-soorten beO. Halmaheira; bovendien beN. en N.O. van Celebes eenige malen (en verkreeg eenmaal) de Kortgestaarte albatros (Diomedea, subgen. Phoebastria (!) — van Reichenbach, in 1853 — eveneens tot de Procellaridae behoorende) brachyura (**2852**/10926); waarvan ik verder, bij Dr. Ploem op Sindang-laja, een exemplaar zag door zijnen jager medegebracht van Borneo's W.kust. Alle deze streken vallen ruim buiten het gebied tot nu toe aan deze soort toegekend, en blijve dus de waarneming van de geheele groep aan alle belangstellenden aan*bevolen.*

26 December.

Syma torotoro. — (**314**/1140); Halcyon torotoro. Zie aant. op 20 November.

Microglossus aterrimus. — (**2088**/8413); Microglossum aterrimum. Zie aant. op 26 November.

Trugon terrestris. — (**2328**/9425).

Machaerirhynchus albifrons. — (**1223**/4939); Myiagra albifrons. De Machaeraerhynchen of Machaerirhynchen, door Gould gesteld, in 1850, door Gray overgenomen als 5de ondergeslacht van de Myiagra's, zijn een geslacht van kleine Vliegenvangers, slechts enkele (drie of vier) soorten tellende, en van kaap York (N.kust van Australie) over Nieuw-Guinea (althans het W gedeelte) en de Aroe-eilanden, tot Misoewal en Waigeoe verspreid, en dat zijnen naam aan den eigenaardigen vorm van den bek te danken heeft.

Goura coronata. — (**2339**/9452). De Kroonduif.

2 Nectarinia novae-guineae. — (**386**/1371); Arachnothera novae guineae, reeds sedert Temminck. Reichenbach, vormde, in 1854, uit deze soort en nog een vijftal anderen, zijn geslacht Arachnoraphis, dat Gray als (tweede) ondergeslacht van zijne Arachnotheren behield.

Piezorhynchus nitidus.—(**1218**/4911); Seizura nitida. De Piezorhynchen (van Gould, in 1840) werden door Gray als (tweede) ondergeslacht van de Seizuren, een geslacht van de groote groep der Vliegenvangers (Muscicapidae) behouden. Of Dr. Bernstein, plaatselijk de soort bepalende, geheel juist was in zijne bepaling, mag betwijfeld worden. De Seis. nitida bepaalt zich tot N. Australie (Port Essington), eene na verwantte soort, Seis. rufolateralis (**1218**/491**2**), heeft een gebied dat zich van de Aroe-eilanden tot Waigeoe uitstrekt.

Henicophaps albifrons. — (**2329**/9426). Eene aan het zoo even vermelde geslacht Trugon na verwantte op den grond levende duifsoort.

27 December.

Dendrolagus. — Dit slechts weinige soorten tellende geslacht der boom-Kengoeroe's, is, geloof ik, uitsluitend tot Nieuw-Guinea en de naast aangelegen eilanden beperkt, en wel, rond Sorong tot twee soorten, de zwarte Dendrol. ursinus, en vaalbruine Dendrol. inustus. Beide, vooral de laatste soort — de lauw-lauw — *worden uitermate* tam en huiselijk.

Zosterops. — Niet opgegeven welke soort. Zie overigens aant. op 19 December 1864.

28 December.

Henicophaps albifrons. — (2329/9426).

Philedon chrysota. — (612/2070); Antochaera chrysotis, een Honigzuiger (Meliphagidae). Het geslacht Philedon — van Cuvier, Sundevall, laatst van Reichenbach, in 1852 — is sedert opgelost in de Antochaeren, en omvatte de laatste indeeling — die van Reichenbach — niet eenmaal de soort chrysotis, die tot het naast aanliggende geslacht Xanthotis — van denzelfden, in 1852 — behoort; welk geslacht Gray later, als (vijfde) ondergeslacht van zijne Antochaeren (van Vigors en Horsfield, in 1826) behield. Zie aant. 6 December.

Alcippe murina. — (1169/4746); Malacopteron murinum. Zie aant. 16 Dec. 1864.

29 December.

Casuarius. — De soort niet opgegeven, en niet met zekerheid te bepalen.

Halcyon Gaudichaudii. — (295/1063); Dacelo (subgen. Choucalcyon, van Lesson, in 1831) Gaudichaudi.

Ceblepyris. — De soort niet opgegeven, en ook niet na te gaan. Zie omtrent de Rupsvogels de aant. op 25 November 1864.

Paradisea regia, ♂ juv. — (1551/6252). Zie N°. 11 van het „Overz. der Par. Vog." Bijlage E.

30 December.

Pitta Mackloti. — (1093/4376). Zie aant. 22 Nov. 1864.

Arses telescophthalma. — (1182/4804); Monarcha telescophthalma. Zie aant. 20 November 1864.

1865. Sorong.

1 Januari.

Opopsitta diophthalma. — (2077/8372); Psittacula (Cyclopsitta) diophthalma. Zie aant. op 25 Nov. 64.

2 *Platycercus* dorsalis. — (2003/8012).

2 Januari.

3 **Paradisea papuana.** — **(1548/6248)**; Parad. minor. Zie N°. 4 „Overz. Par. Vog.” Bijl. E.

Phonygama Keraudreni. — **(1556/6258)**; **Manucodia Keraudreni.** Zie N°. 17 id. id.

Halcyon Gaudichaudii. — **(295/1063)**; **Dacelo Gaudichaudi.** Zie aant. op 20 Dec. 64.

Oriolus striatus. — **(1081/4326)**. Zie aant. op 20 Dec. '64.

Dendrolagus. — Soort niet opgegeven. Zie aant. 27 Dec.

3 **Arses telescophthalma.** — **(1182/4804)**; **Monarcha telescophthalma.** Zie aant. 20 November.

4 Januari.

Oriolus striatus. — **(1081/4326)**.

Carpophaga rufigula. — **(2273/9208)**; Carp. (Zonoenas) **rufigastra.** Behoort tot het (achtste) ondergeslacht, **Zonoenas**, van de **Carpophaga's**; het eerst in 1853, door Reichenbach gesteld, door Gray in zijne „Hand-list” overgenomen. Ik vond op het Museum, waar wij een 20tal exemplaren hebben, 3 exemplaren van Sorong, door Bernstein verzameld, en verkregen op 28 Nov. 1864, 19 Jan. en 13 Febr 1865, doch niet het hier vermelde exemplaar.

Procellaria. — De soort niet aangegeven. Zie aant. op 24 December.

Halcyon Gaudichaudii. — **(295/1063)**; **Dacelo Gaudichaudi.**

2 **Paradisea papuana.** — **(1548/6248)**: Parad. minor. Zie N°. 4 „Overz. Par. Vog.” Bijl. E.

5 Januari.

Pachycephala. — Geene soort opgegeven.

Rhipidura spec. — Geene soort opgegeven.

Nectarinia spec. — Het „Dagboek” geeft aan: **Arachnothera novae guinea** **(386/1371)**.

Carpophaga puella. — **(2275/9219)**. Behoort tot de **Megaloprepia's** (van Reichenbach, in 1853), door Gray, in zijne „Hand-list” gehandhaafd als (10[de]) ondergeslacht van de **Carpophagen** (**Muskaatduiven**).

6 Januari.

Casuarius. — Geene soort opgegeven.

2 **Lalage** *spec.* — *Hiervan evenmin*, wat jammer is. Van

het geslacht Lalage, van Boie, in 1826/28, ging later een gedeelte naar de Lijsters over; namelijk Copsychus-soorten, waarvan twee, Cops. mindanensis (975/3886), en Cops. luzoniensis (**975**/3887), tot in de Filippijnen — de laatste zelfs uitsluitend — voorkomen. De overigen vormden bij Gray het (twaalfde) ondergeslacht, Lalage, van de Campephaga's of Rupsvogels, en komen hiervan twee soorten: Campeph. karu (**1253**/5119) en Camp. Sloetii (**1253**/5126), en vermoedelijk nog eene derde soort, Camp. aurea (**1253**/5114), van af Celebes en Timor O.-waarts over de geheele Molukken verspreid, op Nieuw-Guinea en rond Sorong voor.

Malurus. — Geene soort opgegeven.

Zosterops. — Evenmin.

Nasiterna pygmaea. — (**2079**/8381). De kleinste van alle papegaaien, nog niet voluit zoo groot als een boomkruipertje.

Ptilinopus pulchelloides — eene mij niet bekende, en nergens vermeld gevonden soort. De Ptil. pulchellus (2257/9147) kan het niet zijn, daar Dr. Bernstein, die daarvan onderscheidene exemplaren verkreeg, thans in het Museum te Leiden, aan allen steeds hunnen juisten naam gaf. Welke soort hij onder den naam pulchelloides voorstelde blijft onzeker, en kon ik niet nagaan of onder de, na zijnen dood hierheen gezonden, duiven zich eene nieuwe soort bevond, die tot de Ptilinopen te brengen zoude zijn.

Carpophaga puella. — (**2275**/9219). Zie aant. 5 Januari.

Machaerhynchus albifrons. — (**1223**/4939); Myiagra albifrons. Zie aant. 26 December.

Pomatorhinus Isidori. — (**1024**/4100); Pomatorhinus Geoffroyi. Zie Aant. 22 November.

Baza stenozona. — (**74**/233). Dr. Bernstein ging hier met G. R. Gray mede, die de soort stenozona (waarvan het Britsch museum geen exemplaar bezit) stelde, en o. a. daarin opnam die, trouwens nog al afwijkende, exemplaren die Wallace tot Baza Reinwardtii had blijven rekenen. De vraag of, bij de afwijkingen, in het algemeen bij de roofvogel-soorten, en vooral ook niet weinig bij de Baza's op te merken, sterke uitbreiding van het getal soorten, en o. a. het stellen van deze soort stenozona noodig was, blijve hier onbeantwoord. door Dr. Bernstein op dezen datum verkregen exemplaar later, bij onderzoek in het Museum te Leiden, best

hebben gediend. Met name Cacatua ophthalmica (**2081**/8392) van de Salomons-eilanden, Cac. macrolopha (**2081**/8393) van Salawati, Waigeoe, Misoewal, en Cac. (subgen. Ducorpsius, van Bonaparte, in 1857). Ducorpsii(**2082**/8398) van de Salomons-eilanden.

2 Nectarinia zenobia, ♂ en ♀. — (**383**/1361); Promerops Zenobia.

Piezorhynchus nitidus. — (**1218**/4911); Seisura nitida. Zie aant. 26 Dec. '64.

Nectarinia frenata. — (**389**/1387); Arachnothera frenata.

Nectarinia. — Soortsbepaling onleesbaar.

Volgens het „Dagboek" nog:

Halcyon Gaudichaudii. — (**295**/1063): Dacelo Gaudichaudi.

19 Februari.

Pitta novae guinea. — (**1088**/4358).

Rhipidura gularis. — (**1230**/4964); Rhipid. setosa.

SAILOLO. — SALAWATI.

21 Februari.

2 Lorius cyanauchen. — (**2039**/8188).

3 Gracula spec. — Soort niet opgegeven. Zie aant. 13 Feb. '65.

Tropidorhynchus cornutus. — Mij als zoodanig niet bekend. Denkelijk Philemon (subgen. Tropidorhynchus, van Vigors en Horsfield, in 1826) mitratus of corniculatus (**616**/2090) van Muller, op Nieuw-Guinea inheemsch; en wel te onderscheiden van den gelijknamigen Philemon corniculatus (**616**/2084) van Gould, die in Z. Australie tehuis behoort.

Oriolus striatus. — (**1081**/4326).

Trichoglossus nigrogularis. — (**2045**/8212).

3 Coriphilus placentis. — (**2050**/8235): Trichoglossus placentis; behoorende tot het (zesde) ondergeslacht Psitteuteles (van Bonaparte, in 1854) van Trichoglossus, waartoe in lateren tijd Gray een gedeelte van zijne Coriphilen terugbracht. De nog in stand gebleven *Coriphilen vormen met nog drie andere geslach*

eilanden. Wallace stelde voor de op NW. Nieuw-Guinea, Salawati, Misoewal en Waigeoe waargenomen varieteit eene nieuwe soort Chalc. Hombroni. (2327/9423); door Gray, in zijne "Hand-list", als zoodanig overgenomen, door ons Museum echter nog niet erkend, en waartoe anders het tegenwoordige exemplaar ware te brengen, dat ik er echter niet vond. Wij bezitten dáár, behalve mijne latere bijdrage, eene reeks van 21 opgezette exemplaren, waaronder door Dr. Bernstein verkregen: No. 6 een ♂, op 13 April '63, op Waigeoe; No. 7 een ♂, op 22 Jan. '65, op Sorong; No. 8 een ♀, op 8 Feb. '65, No. 9 een jong ♂, op 24 Jan. '65, beide in denzelfden omtrek; No. 15 een ♀, op 20 Nov. '65,[1] te Salawati; No. 16 een ♀, op 5 Maart '65, te Kalwal; doch geen exemplaar onder dezen datum.

Columba albicapilla. — Het is mij ondoenlijk dit exemplaar behoorlijk te huis te brengen. Ik vond het niet in het Museum. Het schuilt onder de Moluccaansche Macropygia amboinensis (2300/9292) met zijne vele varieteiten, waarvan eene var. albicapilla door Temminck werd bepaald, en eene andere gelijknamige door Gray; of onder de Chalcophaps-soorten, waarvan Schlegel, in zijn "Muséum" de meeste nog, als Chalc. indica, bijeenhield; en waartoe ook de Philipijnsche albicapilla van Gmelin behoort, door Scopoli pileata genoemd, en door Gray, met eenig voorbehoud, onder dien laatsten naam (2327/9422) gehandhaafd.

Tot de uitgebreide reeks van Chalc. indica van Schlegel, waarvan ons Museum (in Maart 1873) 109 exemplaren bezit, herkomstig van af Bengalen, door onzen geheelen Archipel heen, tot uit Australie, Nieuw- Caledonie en de Philippijnen, behoort één exemplaar, jong ♀, No. 91 van de reeks, op 26 Nov. '64 door Dr. Bernstein op Sorong verkregen, doch in zijn "Dagboek", evenmin als in zijn "Aanteekenboekje" vermeld. Van de Macropygia's is, van Sorong herkomstig, geen exemplaar aanwezig.

Arses chrysomela. — (1182/4805); Monarcha chrysomela.

In het Museum nog, als op dien datum verkregen, opgesteld een (♀ van) Eclectus Linnaei. — (2052/8239). Zie "Overz. Edelpapegaaien", Bijl. F.

---

[1] Deze datum is eene onmogelijkheid. Dr. Bernstein was toen reeds lang overleden. Een jaar vroeger, op 20 Nov. '64, was Dr. Bernstein werkelijk op Salawati, doch geeft op dien datum geen dergelijken vogel aan.

Centropus Menebeki. — (2225/8977).

3 Gracula. — Geene soort opgegeven.

Ceblepyris melanolora. — (1245/5075); Campephaga melanolora.

23 Februari.

Baza stenozona. — (74/233); In het Museum te Leiden opgesteld als Baza Reinwardtii, N°. 23 van de reeks, volwassen ♀. Zie de aant. op 16 Dec. '64 en 6 Jan. '65. Schlegel bleef de soort stenozona onder de Reindwartii (74/228) rekenen.

Phonygama viridis. — (1556/6257); Manucodia viridis. N°. 16 „Overz. Par. Vog." Bijl. E.

Paradisea regia, ♀. — (1551/6252). N°. 11. „Overz. Par. Vog." Bijl. E.

Arses telescophthalma. — (1182/4804); Monarcha telescophthalma.

Pitta novae guineae. — (1088/4358).

Ceblepyris plumbea. — (1250/5096); Campephaga plumbea. Zie aant. 25 Nov. '64.

Ceblepyris papuensis. — (1245/5082); Campephaga papuensis.

Trichoglossus nigrogularis. — (2045/8212).

28 Februari.

Centropus Menebeki. — (2225/8977).

Chalcopsitta atra. — (2040/8191); Lorius ater.

1 Maart.

Microglossus alecto. — (2088/8413); Microglossum aterrimum. Bij onderzoek te Leiden bleek namelijk Dr. Bernstein's exemplaar hiertoe te behooren. Wel jammer, daar het, ware het werkelijk eene alecto geweest, ons een weinig verder had kunnen brengen, wat de kennis aangaat van die nog zoo weinig bekende soort (2088/8415), door Temminck wellicht wat vluchtig gesteld. Ik meen hier de opmerking in herinnering te mogen brengen, door Schlegel, op grond van meerdere overeenstemmende berichten, in zijn „Muséum" (Psittaci pag. 146) opgenomen; dat namelijk „in het binnenland van „Nieuw-Guinea (althans het westelijk gedeelte) nog een reus„achtige geheel onbekende Cacatua moet bestaan, den„kelijk *tot eene der geslachten* Calyptorhynchus, Mi-

Paradisea regia. — (**1551**/6252).

17 Januari.

Halcyon (diopsoides). — Uit de tusschen twee haakjes geplaatste toelichting moet opgemaakt worden dat Dr. Bernstein hier eene nieuwe, aan Halcyon diops (**306**/1107) nabijkomende, soort meende te zien. Het Museum te Leiden bezit een ♂, op 27 Nov. '64, en twee ♀, in Jan. '65, van Halcyon nigrocyanea (**307**/1125), door Dr. Bernstein verkregen, allen te Sorong; en behoort het exemplaar van dezen datum denkelijk tot die soort, daar in deze maand door Dr. Bernstein daarvan geene andere exemplaren worden opgegeven.

Seleucides resplendens, ♀. — (**361**/1275); Epimachus albus. Zie No. 32 „Overz. Par Vog. Bijl. E.

Carpophaga Zoeae. — (**2273**/9206). Behoort tot het vroegere geslacht Zonoenas van Reichenbach, in 1853, thans het achtste ondergeslacht der Carpophaga's van Gray's „Hand-list".

Arachnothera vagans. — (**386**/1374). Door Dr. Bernstein zelf vroeger op Waigeoe verkregen en benoemd.

2 Turdirostris minor. — Zie aant. onder 19 Dec. '64.

18 Januari.

Ptilopus pulchella. — (**2257**/9147); Ptilinopus (Cyanotreron) pulchellus.

Henicophaps albifrons. — (**2329**/9426). Zie aant. op 26 Dec. '64.

19 Januari.

Phonygama Keraudreni. — (**1556**/6258); Manucodia Keraudreni. Zie No. 17 „Over. Par. Vog." Bijl. E.

Ptilotis simplex. — Bestaat niet. Van de, aan de Meliphaginae (waartoe het subgen. Ptilotis) naverwante Myzomelinae komt Myzomela simplex (**591**/1987) voor in den Batsjian-Archipel, en eene zeer na verwante soort Myzom. nigrita op de Aroe-eilanden en in Westelijk Nieuw-Guinea; en is wellicht deze soort de door Dr. Bernstein bedoelde. Het handschrift is te duidelijk om eene verwisseling met Meliphaga (Ptilotis) similis (**600**/2032) te gedoogen.

Eclectus grandis. — Bij onderzoek van het Museum *gebleken te* zijn Eclectus Linnaei (**2052**/9239) een ♀,

N°. 4 van de nieuwe reeks. Zie omtrent de „Edelpapegaaien" Bijl. F.

20 Januari

Halcyon (diopsoides). — Vermoedelijk de tweede van de (Zie aant. 17 Jan. '65) in Januari verkregen Halcyon nigrocyanea (307/1125).

Campephaga (atra) plumbea. — (1250/5096). Waarom Dr. Bernstein hier „atra" bijvoegde is mij niet duidelijk; de eenigste Camp. atra is die van Lesson, de Camp. nigra 1242/5058), van Z. en W. Afrika.

Seleucides resplendens, ♂. — (361/1275); Epimachus albus.

Paradisea regia, ♂. — (1551/6252).

Turdirostris major. — Zie aant. 24 Dec. '64.

Arachnothera vagans. — (386/1374). Zie aant. 17 Jan. '65.

Henicophaps albifrons. — (2329/9426). Zie aant. 26 Dec. '64.

Rhipidura spec. — Niet gebleken welke soort.

Carpophaga puella. — (2275/9219).

2 Nasiterna pygmaea. — (2079/8381). Zie aant. 6 Jan. '65.

21 Januari.

Seleucides resplendens, ♂. — (361/1275); Epimachus albus.

Alcippe murina. — (1169/4746); Malacopteron murinum.

Centropus. — Soort niet aangegeven.

Numenius phaeopus. — (2613/10253); Numenius uropygialis. Ongeveer alle de wulp-soorten die het vroegere geslacht Phaeopus van Cuvier (in 1817) uitmaakten, als tweede ondergeslacht van de Numenii ook door Gray nog in zijne „Hand-list" gehandhaafd [1], werden door Schlegel saam-

[1] Met name de:
Numenius phaeopus (2613/10249).
id. melanorhynchus (2613/10250).
id. haesitatus (2613/10251).
id. luzoniensis (2613/10252).
id. uropygialis (2613/10253).
id. femoralis (2613/10257).

gevat in ééne wijdverspreide soort Numenius phaeopus, met vele verscheidenheden. Zie "Muséum" Scolopaces, pag. 93.

Nectarinia, ♂. — Soort niet opgegeven.

Nasiterna pygmaea. — (**2079**/8381). Zie aant. 6 Jan. '65.

22 Januari.

Talegalla Cuvieri. — (**2361**/9536). Beter Talegallus Cuvieri. Zie aant. 23 Nov. '64.

Trichoglossus nigrogularis. — (**2045**/8212).

Seleucides resplendens, ♂ juv. — (**361**/1275); Epimachus albus.

Pachycephala. — (**1453**/—). Soortsnaam moeielijk leesbaar; vermoedelijk Pachycephala griseiceps (**1453**/5876).

Chalcophaps Stephani. — (**2327**/9418). Zie aant. op 9 Januari '65.

Rhipidura gularis. — (**1230**/4964); Rhipidura setosa.

23 Januari.

Paradisea papuana, ♀. — (**1548**/6248); Paradisea minor.

Sylvia. — Soort niet opgegeven.

Phonygama Keraudreni. — (**1556**/6258); Manucodia Keraudreni. Zie N°. 17, "Overz. Par. Vog." Bijl. E.

Centropus spec. — Soort niet opgegeven.

Trichoglossus nigrogularis. — (**2045**/8212).

Syma torotoro. — (**314**/1140); Halcyon torotoro.

Muscicapa (Myiolestes). — Soort niet aangegeven. Zie verder aant. op 22 Dec. '64.

Carpophaga rufigaster. — (**2273**/9208); Carp. (Zonoenas) rufigastra.

24 Januari.

Cracticus Quoyi. — (**1446**/5850).

Chalcophaps Stephani. — (**2327**/9418).

Philedon chrysota. — (**612**/2070); Antochaera (Xanthotis) chrysotis. Zie aant. 28 Dec. '64.

Opopsitta diopthalma. — (**2077**/8372); Psittacula diophthalma.

Nasiterna pygmaea. — (**2079**/8381). Zie aant. 6 *Jan. '65.*

Tadorna radja. — **(2748**/10619).

Rectes spec. — de soort niet opgegeven.

Pitta novae guineae. — **(1088**/4358).

Dicrourus Carbonarius. — **(1051**/4210); Dicrurus **carbonarius.**

Zosterops; 5 jongen. — de soort niet opgegeven. Zie aant. 19 Dec. '64.

10 Maart.

Rectes spec. — de soort niet opgegeven.

Carpophaga Zoeae. — **(2273**/9206).

Seleucides resplendens. — **(361**/1275); Epimachus albus.

Manucodia viridis. — **(1556**/6257). Ditmaal goed benoemd. Dr. Bernstein noemt hem anders steeds Phonygama viridis, ook wel Chalybaeus paradisea.

Tropidorhynchus. — De soort niet opgegeven.

11 Maart.

2 Paradisea regia. — **(1551**/6252).

Piezorhynchus nitidus. — **(1218**/4911); Seisura nitida. Zie echter aant. 6 en 26 Dec. '64.

Coriphilus. — de soort niet opgegeven.

Ptilonorhynchus buccoides. — **(1085**/4337). Behoort tot het geslacht Ailuroedus, van Cabanis, in 1851; sedert door Gray als tweede ondergeslacht van zijne Ptilonorhynchen gesteld. In de laatste jaren werden nieuwe en merkwaardige soorten ontdekt; en wordt het nogmaals aan de aandacht van belangstellenden aanbevolen. Zie overigens N°. 44 »Overz. Par. Vog.« Bijl. E.

12 Maart.

Ptilonorhynchus buccoides. — **(1085**/4337).

2 Dicaeum pectorale.. — **(400**/1427); Dicaeum erythrothorax.

Arses telescophthalmos. — **(1182**/4804); Monarcha telescophthalma.

3 Malurus. — de soort niet opgegeven.

2 Paradisea regia. — **(1551**/6252).

Gracula Dumonti. — **(1559**/6272); Eulabes Dumonti.

Manucodia viridis. — ***(1556**/6257).*

13 Maart.

2 Ibis. — De soort niet opgegeven. De Ibis falcinellus (2595/10214) is de eenige tot nu toe ook uit die streken bekende soort.

1 Pachycephala griseiceps. — (1453/5876). Ik teeken hier nogmaals aan dat ik omtrent deze soort niet geheel zeker ben, al meen ik den naam aldus te moeten lezen.

Cuculus spec. — de soort niet opgegeven.

Muscicapa. — evenmin.

Alcyone pusilla. — (320/1179).

14 Maart.

Halcyon. — de soort niet opgegeven.

Seleucides resplendens. — (361/1275); Epimachus albus.

Gracula spec. — de soort niet opgegeven.

Dicaeum papuense. — (400/1421).

Carpophaga puella. — (2275/9219).

Paradisea regia, ♂. — (1551/6252).

15 Maart.

Podargus papuensis. — (173/587).

3 Rectes. — de soort niet opgegeven.

1 Muscicapa. — evenmin.

4 Paradisea regia. — (1551/6252).

2 Dicaeum papuense. — (400/1421).

Gracula. — de soort niet opgegeven.

Pitta novae guineae. — (1088/4358).

Rhipidura. — de soort niet opgegeven.

Turdirostris major. — Zie aant. 5 Dec. '64.

16 Maart.

Centropus Menebeki. — (2225/8977).

Carpophaga rufigaster. — (2273/9208): Carp. rufigastra.

Manucodia viridis. — (1556/6257).

Alcyone solitaria — (316/1150); Ceyx (subgen. Therosa, van Müller; Bonaparte, in 1849) solitaria.

Ceblepyris plumbea — (1250/5096): Campephaga plumbea

Philedon chrysotis — (612/2070); Antochaera chrysotis

Dicaeum papuense, ♀. — (**400**/1421).

Microeca flavovirens. — (**1197**/4858); Muscicapa flavovirescens. Het geslacht Microeca, van Gould in 1841, werd sedert teruggebracht tot een (twaalfde) ondergeslacht van de eigenlijke vliegenvangers (Muscicapa's). De soortsnaam „flavovirens" werd slechts aan Amerikaansche vogelsoorten gegeven, namelijk aan een Amerikaanschen vliegenvanger (Tyrannidae, zie Schlegel I. 283) namelijk de Elainia (Leptopogon, van Cabanis, in 1844) flavovirens (**1319**/5392), van Nieuw-Grenada, en eene, eveneens Amerikaansche, Tanagra, de Arremon (Buarremon, van Bonap. in 1850) flavovirens (**1765**/7033), van Ecuador; de naam flavovirescens aan geene enkele andere vogelsoort dan de boven aangeduide Muscicapa, reeds bekend als inheemsch op W. Nieuw-Guinea c. a.

3 Rectes spec. — De soort niet aangegeven.

2 Dicaeum pectorale. — (**400**/1427): Dicaeum erythrothorax.

17 Maart.

Dorcopsis. — De soort niet opgegeven; vermoedelijk echter Macropus (Dorcopsis) Mulleri. En moge de volgende toelichting dienaangaande hier eene plaats vinden, noodzakelijk geacht daar bijna overal de Macropus (Dorcopsis) Brunii als eene soort ook van Nieuw-Guinea wordt aangezien. Lang was slechts ééne soort bekend van de „Land-kengoeroe's" zooals Schlegel ze noemt, namelijk uit mededeelingen van Valentijn (D. III, 1ste stuk, bldz. 275), en van C. de Bruyn („Reizen over Moskovie, door Perzië en Indië A° 1714", bldz. 374, pl. 213), de beroemde „Philander" [1] wiens welgelijkend portret, later tot fantastische ontwikkeling geraakt, met allerlei versieringen, een aantal jongen op den rug enz., den weg vond naar menig kinderboek. Valentijn had hem goed omschreven, en ook zijn vaderland, de Aroe-eilanden, juist opgegeven. Het

---

[1] Als herkomst van den naam Philander geeft Valentijn op dat de Maleiers het dier Pelandak noemden, dat door de Hollanders op Banda in Philander werd omgezet. Pelandak, meer algemeen Pelandok, is echter de naam van eene op Sumatra inheemsche soort van de Dwerg- of bastaard muskusdieren, waarvan eene andere, Javaansche, soort, de Kantsjil (Moschus javanicus) vrij algemeen bekend is. De zuiver inlandsche naam van de *Macropus Brunii is „laauw r"*, evenals die van den Dendrolagus.

eenige naar Europa gekomen exemplaar was te loor gegaan. Intusschen waren af en aan van Nieuw-Guinea exemplaren verkregen, die men voor den nog wat raadselachtigen Macropus (Dorcopsis) Brunii aanzag, niettegenstaande geen van de exemplaren van Nieuw-Guinea c. a. met de omschrijvingen overeenkwamen, noch van Valentijn en de Bruijn, noch ook van de latere van Camper, die hem als Didelphis asiatica goed beschreef. Zelfs kwamen enkelen er allengs toe om den Macrop. Brunii geheel tot Nieuw-Guinea te beperken. Eerst in 1865 werd de dwaling opgeheven. Von Rosenberg verkreeg op de Aroe- en Key-eilanden een aantal exemplaren van den echten Macr. Brunii, en bleek toen: 1°. dat men met twee verschillende soorten had te doen; 2°. dat de Macr. (Dorcopsis) Brunii tot de Aroe- en Kei-eilanden moest beperkt blijven; en 3°. dat Nieuw-Guinea c. a. daarvan eene eigene soort bezat. Schlegel noemde daarop de soort van Nieuw-Guinea Macrop. Mulleri.

2 breedsnavelige vliegenvangers, ♂ en ♀. — Geene nadere omschrijving gegeven. Mogelijk Myiagra (subgen. Machaerirhynchus) albifrons (**1223**/4939), dáár inheemsch.

Numenius phaeopus. — (**2612**/10253); Numenius uropygialis. Zie aant. 21 Jan. '65.

Dorcopsis. — De soort niet opgegeven. Zie boven.

19 Maart.

Philedon spec. — De soort niet opgegeven.

Lorius tricolor. — (**2039**/8187); Lorius lori.

Muscicapa. — De soort niet opgegeven.

Alcyon solitaria. — (**316**/1150); Ceyx (subg. Theros[illegible] solitaria. Zie boven.

Malurus. — De soort niet opgegeven.

Pitta novae guineae. — (**1088**/4358).

Nectarinia frenata. — (**389**/1387); Arachnothe[illegible] (subgen. Cyrtostomus, van Cabanis, in 1854) frenata.

20 Maart.

Gracula Dumonti. — (**1559**/6272); Eulabes Dumon[illegible]

Pachycephala griseiceps. — (**1453**/5876). Zie vroeg[illegible] aanteekeningen.

Carpophaga melanura. — (**2270**/9190).

Sterna velox. — (**2887**/11037). De Sterna velox ([illegible]

[illegible]ppel), eigenlijk Sterna Bergii, strekt zich van af de Kaap [illegible]gs Afrika's O.kust over de Roode zee en den Indischen [illegible]aan uit; en werd algemeen geacht niet verder O.-waarts te [illegible]an. Echter bestaat de mogelijkheid dat ook dit exemplaar [illegible]rtoe behoorde, daar Gray aangeeft dat er ook van Nieuw-[illegible]land werden verkregen. Vermoedelijk echter was het de zeer na [illegible]wantte Sterna cristata (2887/11058), waarvan plaatselijk [illegible]ndere exemplaren bekend zijn, en ook in ons Museum aan-[illegible]ig (Schlegel „Muséum" Sternae; pag. 9, Sterna pele-[illegible]noides); of de Sterna Bernsteini (2887/11060), door [illegible]hlegel als afzonderlijke soort bestemd, en naar den ontdekker [illegible]oemd. Dr. Bernstein vond dezen laatsten te Kahoe, O.-kust [illegible]n Halmaheira, op 22 November 1862.

Sterna spec. — Het overzicht van de later aan ons Museum [illegible]rkregen Sterna's is in bewerking, en zal dan opheldering [illegible]trent dit zoowel als omtrent het voorgaand exemplaar worden [illegible]rkregen.

30 Maart.

2 Cuculus spec. — De soort niet opgegeven.

2 Pitta novae guineae. — (1088/4358).

2 Turdirostris major. — Zie aant. 5 Dec. '64.

BATANTA.

3 April.

3 Paradisea calva, ♂. — (1549/6260); Paradisea Wilsoni. Zie N°. 8 „Overz. Par. Vog." Bijl. E.. Alleen om [illegible]an de eenmaal aangenomen stelselmatige indeeling niet afte-[illegible]ijken, en trouwens de redenen billijkende, die Gray er toe brach-[illegible]en om dien te handhaven, gebruik ik dezen naam in plaats [illegible]an „Schlegelia calva" voor dien vogel door Bernstein [illegible]estemd, als zijne schoonste overwinning naar Prof. Schlegel [illegible]enoemd.

2 Id., ♀. —

2 Paradisea rubra, ♂ juv. — (1548/6249); Paradisea [illegible]anguinea.

Id., ♀. —

Columba magnifica. — (2275/9217); Carpophaga mag-[illegible]ifica. Het is mij echter niet mogelijk geweest voor dit exem-

plaar voldoende zekerheid te verkrijgen. De soort toch is tot nu toe alleen uit Australie bekend. Na verwant zijn: **Carp. puella** (**2275**/9219) uit die streken, aan Dr. Bernstein wel bekend, en eene door hem nieuw ontdekte soort, **Carp. Bernsteinii** (**2275**/9220), iets Westelijker en tot op Halmaheira en in den Batsjian-Archipel voorkomende.

Dicrourus. — (**1051**/4210); Dicrurus carbonarius.

2 Rectes. — De soort niet opgegeven.

Pitta novae guineae. — (**1088**/4358).

Calornis spec., juv. — De soort niet opgegeven. Zie de aant. in „Dagboek" 28 Nov. '64.

Ptilonorhynchus. — De soort niet opgegeven.

Ptilopus pulchella. — (**2257**/9147); Ptilinopus pulchellus.

Gracula Dumonti. — (**1559**/6272); Eulabes Dumonti.

Turdirostris minor. — Zie aant. 5 Dec. '64.

4 April.

Arses telescophthalma, ♂. — (**1182**/4804); Monarcha telescophthalma.

Tanysiptera dea. — (**299**/10$\frac{9}{7}\frac{8}{3}$). Zie aant. „Dagboek", op 15 Dec. '64.

Megapodius. — De soort niet opgegeven.

Turdirostris major. — Zie aant. 5 Dec. '64.

Ptilotis similis. — (**600**/2032); Meliphaga similis.

Schlegelia calva. — (**1549**/6250); Paradisea Wilsoni, dezelfde soort als de Paradisea calva van den vorigen dag. Zie N°. 8. „Overz. Par. Vog." Bijl. E.

5 April.

Schlegelia calva. — (**1549**/6250); Paradisea Wilsoni.

Paradisea rubra, ♂. — (**1548**/6249); Paradisea sanguinea. Zie N°. 6 „Overz. Par. Vog." Bijl. E.

Manucodia viridis — (**1556**/6257).

Cuculus spec. — De soort niet opgegeven.

8 April.

Zosterops juv. — De soort niet opgegeven, doch is van Batanta éėne soort bekend, door Dr. Bernstein zelf vroeger op Waigeoe ontdekt, namelijk: Zosterops fusca (**622**/2139) Zie *aant.* 19 Dec. '64.

Turdirostris major. — Zie aant. 5 Dec. '64
Gracula Dumonti. — (**1559**/6272); Eulabes Dumonti
Merops ornatus. — (**340**/1217).

10 April.
Paradisea speciosa, ♀. — (**1550**/6251).
Paradisea regia, ♂. — (**1551**/6252).
Ptilonorhynchus buccoides. — (**1085**/4337).

zwaren opleverde, die zoovele vraagstukken, bijna raadsels, ter oplossing aanboodt, en die, daargelaten nog zoovele andere punten van aantrekkelijkheid, juist daardoor eenen prikkel tot meer aanbood.

Zóóveel hoofden, zóóveel zinnen; ook hier. Bijna elk bewerker die aan de groep zijne krachten beproefde eindigde met eenige eigen gevonden namen toe te passen, en die, deels onder den indruk van de pracht van de groep zelve, deels indachtig aan den verheven naam die daaraan het eerst van allen was toegevallen, dan zoo mooi mogelijk te maken. Geslachtsnamen als „Craspedophora, Uranornis, Nematophora" en dergelijke strekten tot dragers van eene geheele reeks soortnamen als „superba, magnifica, resplendescens, aurea, regia" enz., en kenschetsen allen te zamen voor het bewogen gemoed van de benoemers. Doch verre van ons de bedoeling om hen daarover hard te vallen; hun ijver, hunne hoogstijgende gedachtenvlucht moge bij ons eene enkele maal een glimlach opwekken, alles zaam genomen vindt die gemoedsbeweging bij ons weêrklank, als wij die heerlijke gewrochten der Schepping beschouwen; ongewone vormen wier onvergelijkelijke pracht onwillekeurig overal haren invloed doet gevoelen.

Hoe ook, geene vogelengroep, ééne enkele uitgezonderd, verwierf zulke schoone namen. De liefelijke en schoone Honigzuigers (Nectarinia's), de zoo schitterend uitgedoschte Papegaaien, en welke andere groep ook, konden tot zulken rijkdom niet geraken. Alleen de fantastische Colibri's (Trochilus) die „gevleugelde edelgesteenten" vermochten de gemoederen der bearbeiders tot nog hooger poetische vlucht op te drijven; doch in een anderen vorm. Dáár werden sterren en Godinnen en Nimfen herdacht.

Tot welken omvang van benamingen de verschillende bewerkers ook geraakten, aan de éénheid van de geheele groep hadden de meesten steeds blijven vasthouden. Dikwerf niet zonder moeite. Een niet te miskennen band liep door het geheel, toch boden die kenteekenen, die men gewoon is als uitgangspunten voor stelselmatige classificatie aantenemen, onderling de grootste afwijkingen aan, en had men steeds getracht hoe ook, tusschen die uiteenloopende richtingen eenig verband te bewaren. Ernstige critici, mannen van gezag op wetenschappelijk gebied, v. d. Hoeven, Schlegel, o. a., waren reeds tot gedeeltelijke oplossing van de groep gekomen. G. R. Gray

e voor goed den knoop door, waaraan voor en na reeds getornd. Hij erkende den band die alle soorten aaneen hield, meende dien te mogen ontbinden om tot eenen meer regelgen toestand te geraken, door de geslachten en soorten tot plaatsen te brengen, in zijne stelselmatige classificatie van geheele vogelenheir [1], waartoe de andere meer algemeene teekenen die zij bezaten hen aanwezen.

tegen die uitspraak valt niet veel in te brengen, te minder at men gevoelt dat de juiste oplossing is verkregen. Bovenlevert Gray's classificatie, lang doordacht, een der uitsten van een geheel leven aan de wetenschap gewijd, eenen len en zekeren grondslag, ook voor de toekomst; en is het en werken, en zelfs nog al wijd uiteen plaatsen van de p, geen overwegend bezwaar, daar elk der betrokken oneelen in Gray's stelsel een goed afgerond geheel vormt, zij daarom, ook met behoud van hunne plaats in het neene stelsel, in een monographisch overzicht toch zeer ligt r tot één gebracht, althans bijeen geplaatst kunnen wor-Het was daarom dat ik Gray's classificatie, mij sedert als de meest doelmatige gebleken, ook voor dit overzicht am.

ray brengt al de vogels die wij gewend zijn als Paradijsels en hunne naaste aanverwanten te beschou-, en die Schlegel in zijn «Muséum» nog allen te zamen r de Coraces (Kraaiachtigen) plaatst, tot zijne tweede , de Passeres (Muschachtigen) en daarin tot de le, derde en vierde Stam (Tribus), die der Tenuirostres, tirostres en Conirostres (de Dun-, Tand-, en - of Kegelsnaveligen). Tot die stammen behooren 4) Familien en (5) Onderfamilien, tot deze weder de Geslachten en (20) Ondergeslachten waarin de verschillende en van Paradijsvogels c. s. zich rangschikken.

et nevensstaand schema geeft een overzicht van die indeeling:

---

1 zijn geheel uiteengezet in zijne «Hand-list of Genera and Species rds», afgesloten 8 Julij 1871. In de «Inleiding tot het Reisverhaal» en volg. zette ik de redenen breeder uiteen, die mij noopten om die l-list» bij voorkeur te gebruiken als grondslag voor de behandeling van beel.

zwaren opleverde, die zoovele vraagstukken, bijna raadsels, ter oplossing aanboodt, en die, daargelaten nog zoovele andere punten van aantrekkelijkheid, juist daardoor eenen prikkel te meer aanbood.

Zóóveel hoofden, zóóveel zinnen; ook hier. Bijna elk bewerker die aan de groep zijne krachten beproefde eindigde met eenige eigen gevonden namen toe te passen, en die, deels onder den indruk van de pracht van de groep zelve, deels indachtig aan den verheven naam die daaraan het eerst van allen was toegevallen, dan zoo mooi mogelijk te maken. Geslachtsnamen als "Craspedophora, Uranornis, Nematophora" en dergelijke strekten tot dragers van eene geheele reeks soortnamen als "superba, magnifica, resplendescens, aurea, regia" enz., en kenschetsen allen te zamen voor ons het bewogen gemoed van de benoemers. Doch verre van ons de bedoeling om hen daarover hard te vallen; hun ijver, hunne hoogstijgende gedachtenvlucht moge bij ons eene enkele maal een glimlach opwekken, alles zaam genomen vindt die gemoedsbeweging bij ons weêrklank, als wij die heerlijke gewrochten der Schepping beschouwen; ongewone vormen wier onvergelijkelijke pracht onwillekeurig overal haren invloed doet gevoelen.

Hoe ook, geene vogelengroep, ééne enkele uitgezonderd, verwierf zulke schoone namen. De liefelijke en schoone Honigzuigers (Nectarinia's), de zoo schitterend uitgedoschte Papegaaien, en welke andere groep ook, konden tot zulken rijkdom niet geraken. Alleen de fantastische Colibri's (Trochilus) die "gevleugelde edelgesteenten" vermochten de gemoederen der bearbeiders tot nog hooger poetische vlucht op te drijven; doch in een anderen vorm. Dáár werden sterren en Godinnen en Nimfen herdacht.

Tot welken omvang van benamingen de verschillende bewerkers ook geraakten, aan de éénheid van de geheele groep hadden de meesten steeds blijven vasthouden. Dikwerf niet zonder moeite. Een niet te miskennen band liep door het geheel, toch boden die kenteekenen, die men gewoon is als uitgangspunten voor stelselmatige classificatie aantenemen, onderling de grootste afwijkingen aan, en had men steeds getracht hoe ook, tusschen die uiteenloopende richtingen eenig verband te bewaren. Ernstige critici, mannen van gezag op wetenschappelijk gebied, v. d. Hoeven, Schlegel, o. a., waren reeds tot gedeeltelijke oplossing van de groep gekomen. G. R. Gra

e voor goed den knoop door, waaraan voor en na reeds getornd. Hij erkende den band die alle soorten aaneen hield, meende dien te mogen ontbinden om tot eenen meer regelgen toestand te geraken, door de geslachten en soorten tot plaatsen te brengen, in zijne stelselmatige classificatie van geheele vogelenheir [1], waartoe de andere meer algemeene teekenen die zij bezaten hen aanwezen.

egen die uitspraak valt niet veel in te brengen, te minder lat men gevoelt dat de juiste oplossing is verkregen. Boven- levert Gray's classificatie, lang doordacht, een der uitsten van een geheel leven aan de wetenschap gewijd, eenen len en zekeren grondslag, ook voor de toekomst; en is het en werken, en zelfs nog al wijd uiteen plaatsen van de p, geen overwegend bezwaar, daar elk der betrokken oneelen in Gray's stelsel een goed afgerond geheel vormt, zij daarom, ook met behoud van hunne plaats in het meene stelsel, in een monographisch overzicht toch zeer ligt r tot één gebracht, althans bijeen geplaatst kunnen wor- Het was daarom dat ik Gray's classificatie, mij sedert als de meest doelmatige gebleken, ook voor dit overzicht iam.

ray brengt al de vogels die wij gewend zijn als Paradijs- els en hunne naaste aanverwanten te beschou-, en die Schlegel in zijn "Muséum" nog allen te zamen r de Coraces (Kraaiachtigen) plaatst, tot zijne tweede , de Passeres (Muschachtigen) en daarin tot de le, derde en vierde Stam (Tribus), die der Tenuirostres, ıtirostres en Conirostres (de Dun-, Tand-, en - of Kegelsnaveligen). Tot die stammen behooren (4) Familien en (5) Onderfamilien, tot deze weder de Geslachten en (20) Ondergeslachten waarin de verschillende en van Paradijsvogels c. s. zich rangschikken.

et nevensstaand schema geeft een overzicht van die indeeling:

---

[1] zijn geheel uiteengezet in zijne "Hand-list of Genera and Species rds", afgesloten 8 Julij 1871. In de "Inleiding tot het Reisverhaal" l en volg. zette ik de redenen breeder uiteen, die mij noopten om die d-list" bij voorkeur te gebruiken als grondslag voor de behandeling van heel.

zwaren opleverde, die zoovele vraagstukken, bijna raadsels, ter oplossing aanboodt, en die, daargelaten nog zoovele andere punten van aantrekkelijkheid, juist daardoor eenen prikkel te meer aanbood.

Zóóveel hoofden, zóóveel zinnen; ook hier. Bijna elk bewerker die aan de groep zijne krachten beproefde eindigde met eenige eigen gevonden namen toe te passen, en die, deels onder den indruk van de pracht van de groep zelve, deels indachtig aan den verheven naam die daaraan het eerst van allen was toegevallen, dan zoo mooi mogelijk te maken. Geslachtsnamen als "Craspedophora, Uranornis, Nematophora" en dergelijke strekten tot dragers van eene geheele reeks soortnamen als "superba, magnifica, resplendescens, aurea, regia" enz., en kenschetsen allen te zamen voor het bewogen gemoed van de benoemers. Doch verre van ons de bedoeling om hen daarover hard te vallen; hun ijver, hunne hoogstijgende gedachtenvlucht moge bij ons eene enkele maal een glimlach opwekken, alles zaam genomen vindt die gemoedsbeweging bij ons weêrklank, als wij die heerlijke gewrochten der Schepping beschouwen; ongewone vormen wier onvergelijkelijke pracht onwillekeurig overal haren invloed doet gevoelen.

Hoe ook, geene vogelengroep, ééne enkele uitgezonderd, verwierf zulke schoone namen. De liefelijke en schoone Honigzuigers (Nectarinia's), de zoo schitterend uitgedoschte Papegaaien, en welke andere groep ook, konden tot zulken rijkdom niet geraken. Alleen de fantastische Colibri's (Trochilus) die "gevleugelde edelgesteenten" vermochten de gemoederen der bearbeiders tot nog hooger poetische vlucht op te drijven; doch in een anderen vorm. Dáár werden sterren en Godinnen en Nimfen herdacht.

Tot welken omvang van benamingen de verschillende bewerkers ook geraakten, aan de éénheid van de geheele groep hadden de meesten steeds blijven vasthouden. Dikwerf niet zonder moeite. Een niet te miskennen band liep door het geheel; toch boden die kenteekenen, die men gewoon is als uitgangspunten voor stelselmatige classificatie aantenemen, onderling de grootste afwijkingen aan, en had men steeds getracht hoe ook, tusschen die uiteenloopende richtingen eenig verband te bewaren. Ernstige critici, mannen van gezag op wetenschappelijk gebied, v. d. Hoeven, Schlegel, o. a., waren reeds tot gedeeltelijke oplossing van de groep gekomen. G. R. Gray

..kte voor goed den knoop door, waaraan voor en na reeds ... getornd. Hij erkende den band die alle soorten aaneen hield, ...ch meende dien te mogen ontbinden om tot eenen meer regel...atigen toestand te geraken, door de geslachten en soorten tot ... plaatsen te brengen, in zijne stelselmatige classificatie van ... geheele vogelenheir [1], waartoe de andere meer algemeene ...teekenen die zij bezaten hen aanwezen.

...gen die uitspraak valt niet veel in te brengen, te minder ...dat men gevoelt dat de juiste oplossing is verkregen. Boven...en levert Gray's classificatie, lang doordacht, een der uit...msten van een geheel leven aan de wetenschap gewijd, eenen ...eden en zekeren grondslag, ook voor de toekomst; en is het ...een werken, en zelfs nog al wijd uiteen plaatsen van de ...oep, geen overwegend bezwaar, daar elk der betrokken on...rdeelen in Gray's stelsel een goed afgerond geheel vormt, ... zij daarom, ook met behoud van hunne plaats in het ...gemeene stelsel, in een monographisch overzicht toch zeer ligt ...eder tot één gebracht, althans bijeen geplaatst kunnen wor...n. Het was daarom dat ik Gray's classificatie, mij sedert ...ng als de meest doelmatige gebleken, ook voor dit overzicht ...nam.

Gray brengt al de vogels die wij gewend zijn als Paradijs...gels en hunne naaste aanverwanten te beschou...n, en die Schlegel in zijn „Muséum" nog allen te zamen ...der de Coraces (Kraaiachtigen) plaatst, tot zijne tweede ...de, de Passeres (Muschachtigen) en daarin tot de ...eede, derde en vierde Stam (Tribus), die der Tenuirostres, ...entirostres en Conirostres (de Dun-, Tand-, en ...ik- of Kegelsnaveligen). Tot die stammen behooren ... (4) Familien en (5) Onderfamilien, tot deze weder de ...0) Geslachten en (20) Ondergeslachten waarin de verschillende ...orten van Paradijsvogels c. s. zich rangschikken.

Het nevensstaand schema geeft een overzicht van die indeeling:

---

[1] In zijn geheel uiteengezet in zijne „Hand-list of Genera and Species ... Birds", afgesloten 8 Julij 1871. In de „Inleiding tot het Reisverhaal" ... 9 en volg. zette ik de redenen breeder uiteen, die mij noopten om die ...and-list" bij voorkeur te gebruiken als grondslag voor de behandeling van ... geheel.

zwaren opleverde, die zoovele vraagstukken, bijna raadsels, ter oplossing aanboodt, en die, daargelaten nog zoovele andere punten van aantrekkelijkheid, juist daardoor eenen prikkel te meer aanbood.

Zóóveel hoofden, zóóveel zinnen; ook hier. Bijna elk bewerker die aan de groep zijne krachten beproefde eindigde met eenige eigen gevonden namen toe te passen, en die, deels onder den indruk van de pracht van de groep zelve, deels indachtig aan den verheven naam die daaraan het eerst van allen was toegevallen, dan zoo mooi mogelijk te maken. Geslachtsnamen als "Craspedophora, Uranornis, Nematophora" en dergelijke strekten tot dragers van eene geheele reeks soortnamen als "superba, magnifica, resplendescens, aurea, regia" enz., en kenschetsen allen te zamen voor ons het bewogen gemoed van de benoemers. Doch verre van ons de bedoeling om hen daarover hard te vallen; hun ijver, hunne hoogstijgende gedachtenvlucht moge bij ons eene enkele maal een glimlach opwekken, alles zaam genomen vindt die gemoedsbeweging bij ons weêrklank, als wij die heerlijke gewrochten der Schepping beschouwen; ongewone vormen wier onvergelijkelijke pracht onwillekeurig overal haren invloed doet gevoelen.

Hoe ook, geene vogelengroep, ééne enkele uitgezonderd, verwierf zulke schoone namen. De liefelijke en schoone Honigzuigers (Nectarinia's), de zoo schitterend uitgedoschte Papegaaien, en welke andere groep ook, konden tot zulken rijkdom niet geraken. Alleen de fantastische Colibri's (Trochilus) die "gevleugelde edelgesteenten" vermochten de gemoederen der bearbeiders tot nog hooger poetische vlucht op te drijven; doch in een anderen vorm. Dáár werden sterren en Godinnen en Nimfen herdacht.

Tot welken omvang van benamingen de verschillende bewerkers ook geraakten, aan de éénheid van de geheele groep hadden de meesten steeds blijven vasthouden. Dikwerf niet zonder moeite. Een niet te miskennen band liep door het geheel; toch boden die kenteekenen, die men gewoon is als uitgangspunten voor stelselmatige classificatie aantenemen, onderling de grootste afwijkingen aan, en had men steeds getracht, hoe ook, tusschen die uiteenloopende richtingen eenig verband te bewaren. Ernstige critici, mannen van gezag op wetenschappelijk gebied, v. d. Hoeven, Schlegel, o. a., waren reeds tot gedeeltelijke oplossing van de groep gekomen. G. R. Gray

kte voor goed den knoop door, waaraan voor en na reeds s getornd. Hij erkende den band die alle soorten aaneen hield, ch meende dien te mogen ontbinden om tot eenen meer regel-natigen toestand te geraken, door de geslachten en soorten tot e plaatsen te brengen, in zijne stelselmatige classificatie van t geheele vogelenheir [1], waartoe de andere meer algemeene nteekenen die zij bezaten hen aanwezen.

Tegen die uitspraak valt niet veel in te brengen, te minder dat men gevoelt dat de juiste oplossing is verkregen. Boven-en levert Gray's classificatie, lang doordacht, een der uit-omsten van een geheel leven aan de wetenschap gewijd, eenen eden en zekeren grondslag, ook voor de toekomst; en is het teen werken, en zelfs nog al wijd uiteen plaatsen van de oep, geen overwegend bezwaar, daar elk der betrokken on-erdeelen in Gray's stelsel een goed afgerond geheel vormt, zij daarom, ook met behoud van hunne plaats in het gemeene stelsel, in een monographisch overzicht toch zeer ligt eder tot één gebracht, althans bijeen geplaatst kunnen wor-n. Het was daarom dat ik Gray's classificatie, mij sedert ng als de meest doelmatige gebleken, ook voor dit overzicht nam.

Gray brengt al de vogels die wij gewend zijn als **Paradijs-vogels en hunne naaste aanverwanten** te beschou-en, en die Schlegel in zijn „Muséum" nog allen te zamen der de **Coraces** (**Kraaiachtigen**) plaatst, tot zijne tweede rde, de **Passeres** (**Muschachtigen**) en daarin tot de eerste, derde en vierde Stam (Tribus), die der **Tenuirostres**, **Dentirostres** en **Conirostres** (de **Dun-**, **Tand-**, en **Dik-** of **Kegelsnaveligen**). Tot die stammen behooren e (4) Familien en (5) Onderfamilien, tot deze weder de 0) Geslachten en (20) Ondergeslachten waarin de verschillende orten van Paradijsvogels c. s. zich rangschikken.

Het nevensstaand schema geeft een overzicht van die indeeling:

---

[1] In zijn geheel uiteengezet in zijne „**Hand-list of Genera and Species Birds**", afgesloten 8 Julij 1871. In de „Inleiding tot het Reisverhaal" . 9 en volg. zette ik de redenen breeder uiteen, die mij noopten om die Hand-list" bij voorkeur te gebruiken als grondslag voor de behandeling van t geheel.

BIJLAGE E.

AANTEEKENINGEN OMTRENT DE PARADIJS-VOGELS EN AANVERWANTEN.

INLEIDING.

Bij de bewerking van Dr. A. Bernstein's laatste reis naar Nieuw-Guinea, die ik op aanzoek van het Kon. Ind. Instituut op mij had genomen, geraakte ik alras tot de toevoeging daaraan van menige aanteekening, deels omdat het reisverhaal zelf die noodig maakte, deels omdat deze of gene bijzonderheid, tot nu toe minder algemeen bekend, daardoor tot ruimer verspreiding kon geraken. Die aanteekeningen kregen echter zulken omvang dat ik, in overeenstemming met Dr. Th. Ch. L. Wijnmalen, Redacteur van de „Bijdragen", uitgegeven door het Instituut, besloot tot het samenvatten van die allen, die meer bijzonder zich daartoe eigenden, in min of meer zelfstandige overzichten. Een daarvan, het hier aangebodene, omvat de stelselmatige en geregelde behandeling van die voor iederen belangstellende in natuurwetenschap zoo aantrekkelijke groep, die het hoofddoel van Dr. Bernstein's laatsten tocht en daaraan verbonden onderzoek uitmaakte, en door hem met de meeste voorliefde werd behandeld; van de Paradijs-vogels in een woord, en van de, op grond van bij allen min of meer aanwezige meer algemeene en kenschetsende kenteekenen, vroeger algemeen, en ook nu nog meestal, als aan hen verwant gerekende geslachten.

Daartoe bestonden, behalve de gebleken te groote ophooping van aanteekeningen bij den tekst, nog andere redenen, en vooral de behoefte aan een samenhangend overzicht van die geheele groep, zooals die ons thans bekend is; eene behoefte die mij meermalen was opgevallen. Het thans aangeboden overzicht

omvat 52 nummers, of, na aftrek van 2 moeielijk als soorten te rekenen varieteiten, 50 soorten. Schlegel vermeldt, in zijne »Handleiding voor de Dierkunde«, in 1857, daarvan 20; in zijn »Muséum d'histoire naturelle des Pays-Bas«, in 1867, 27 soorten. G. R. Gray's »Hand-list of Genera and Species of Birds«, gesloten 1872, die de soorten tot 5 verschillende afdeelingen brengt, noemt er, allen te zamen, 35 op; Salvadori's »Prodromus Ornithologiae Papuasiae et Moluccarum« brengt het, in 1877, tot 31 soorten, van de 40 die ik, in 1881, binnen de voor dien Prodromus aangenomen grenzen kon aangeven. Dus ook aan dat meer samenhangend overzicht, tot nu toe het laatste, ontbreken nog minstens 7, en wellicht 9, van de thans verkregen soorten, wier beschrijvingen en afbeeldingen in allerlei werken en tijdschriften verspreid bleven; een groot ongerief en waardoor het moeielijk wordt zich een goed afgerond denkbeeld van de geheele groep te vormen.

Ik trachtte dat beeld te geven in de bij het overzicht gevoegde lijst, eene aantooning zonder meer van de »Indeeling van de Paradijsvogels en aanverwanten, in geslachten en soorten«, met G. R. Gray's »Hand-list« als punt van uitgang, doch aangevuld tot op onzen tegenwoordigen tijd; als grondslag tevens voor die meer aaneengeschakelde behandeling die voor het voorgenomen doel, het leveren van een meer algemeen bruikbaar overzicht, het meest geschikt kon worden geacht.

Uitgewerkte aanteekeningen voor elke soort afzonderlijk lagen als daartoe meest geeigende vorm voor de hand, en werd tot dien vorm besloten.

Ik onthield mij daarbij van wetenschappelijke omschrijvingen, als onvermijdelijk omslachtig, tijd- en plaatsroovend, en voor den algemeenen lezer vervelend, voor den meer bijzonder belangstellende, voor zooveel noodig, toch bereikbaar, door de overal in de aanteekeningen bijgegeven aanduiding van de literatuur van het onderwerp; nader aangevuld in de »Opgave der Synoniemen« bij de aanteekeningen gevoegd.

Een der grootste bezwaren bij de studie der Ornithologie in al hare onderdeelen, is wel die overdaad van namen voor familien en vooral geslachten en soorten, op welke wijze dan ook ontstaan, doch bij weinige groepen, de roofvogels wellicht uitgezonderd, weliger ontwikkeld dan bij de Paradijsvogels, waarvan *de behoorlijke classificatie* zoo vele eigenaardige be-

zwaren opleverde, die zoovele vraagstukken, bijna raadsels, ter oplossing aanboodt, en die, daargelaten nog zoovele andere punten van aantrekkelijkheid, juist daardoor eenen prikkel te meer aanbood.

Zóóveel hoofden, zóóveel zinnen; ook hier. Bijna elk bewerker die aan de groep zijne krachten beproefde eindigde met eenige eigen gevonden namen toe te passen, en die, deels onder den indruk van de pracht van de groep zelve, deels indachtig aan den verheven naam die daaraan het eerst van allen was toegevallen, dan zoo mooi mogelijk te maken. Geslachtsnamen als „Craspedophora, Uranornis, Nematophora" en dergelijke strekten tot dragers van eene geheele reeks soortnamen als „superba, magnifica, resplendescens, aurea, regia" enz., en kenschetsen allen te zamen voor ons het bewogen gemoed van de benoemers. Doch verre van ons de bedoeling om hen daarover hard te vallen; hun ijver, hunne hoogstijgende gedachtenvlucht moge bij ons eene enkele maal een glimlach opwekken, alles zaam genomen vindt die gemoedsbeweging bij ons weêrklank, als wij die heerlijke gewrochten der Schepping beschouwen; ongewone vormen wier onvergelijkelijke pracht onwillekeurig overal haren invloed doet gevoelen.

Hoe ook, geene vogelengroep, ééne enkele uitgezonderd, verwierf zulke schoone namen. De liefelijke en schoone Honigzuigers (Nectarinia's), de zoo schitterend uitgedoschte Papegaaien, en welke andere groep ook, konden tot zulken rijkdom niet geraken. Alleen de fantastische Colibri's (Trochilus) die „gevleugelde edelgesteenten" vermochten de gemoederen der bearbeiders tot nog hooger poetische vlucht op te drijven; doch in een anderen vorm. Dáár werden sterren en Godinnen en Nimfen herdacht.

Tot welken omvang van benamingen de verschillende bewerkers ook geraakten, aan de éénheid van de geheele groep hadden de meesten steeds blijven vasthouden. Dikwerf niet zonder moeite. Een niet te miskennen band liep door het geheel; toch boden die kenteekenen, die men gewoon is als uitgangspunten voor stelselmatige classificatie aantenemen, onderling de grootste afwijkingen aan, en had men steeds getracht, hoe ook, tusschen die uiteenloopende richtingen eenig verband te bewaren. Ernstige critici, mannen van gezag op wetenschappelijk gebied, v. d. Hoeven, Schlegel, o. a., waren reeds *tot gedeeltelijke* oplossing van de groep gekomen. G. R. Gray

hakte voor goed den knoop door, waaraan voor en na reeds was getornd. Hij erkende den band die alle soorten aaneen hield, doch meende dien te mogen ontbinden om tot eenen meer regelmatigen toestand te geraken, door de geslachten en soorten tot die plaatsen te brengen, in zijne stelselmatige classificatie van het geheele vogelenheir [1], waartoe de andere meer algemeene kenteekenen die zij bezaten hen aanwezen.

Tegen die uitspraak valt niet veel in te brengen, te minder omdat men gevoelt dat de juiste oplossing is verkregen. Bovendien levert Gray's classificatie, lang doordacht, een der uitkomsten van een geheel leven aan de wetenschap gewijd, eenen goeden en zekeren grondslag, ook voor de toekomst; en is het uiteen werken, en zelfs nog al wijd uiteen plaatsen van de groep, geen overwegend bezwaar, daar elk der betrokken onderdeelen in Gray's stelsel een goed afgerond geheel vormt, en zij daarom, ook met behoud van hunne plaats in het algemeene stelsel, in een monographisch overzicht toch zeer ligt weder tot één gebracht, althans bijeen geplaatst kunnen worden. Het was daarom dat ik Gray's classificatie, mij sedert lang als de meest doelmatige gebleken, ook voor dit overzicht aannam.

Gray brengt al de vogels die wij gewend zijn als Paradijsvogels en hunne naaste aanverwanten te beschouwen, en die Schlegel in zijn „Muséum" nog allen te zamen onder de Coraces (Kraaiachtigen) plaatst, tot zijne tweede orde, de Passeres (Muschachtigen) en daarin tot de tweede, derde en vierde Stam (Tribus), die der Tenuirostres, Dentirostres en Conirostres (de Dun-, Tand-, en Dik- of Kegelsnaveligen). Tot die stammen behooren de (4) Familien en (5) Onderfamilien, tot deze weder de (10) Geslachten en (20) Ondergeslachten waarin de verschillende soorten van Paradijsvogels c. s. zich rangschikken.

Het nevensstaand schema geeft een overzicht van die indeeling:

[1] In zijn geheel uiteengezet in zijne „Hand-list of Genera and Species of Birds", afgesloten 8 Julij 1871. In de „Inleiding tot het Reisverhaal" blz. 9 en volg. zette ik de redenen breeder uiteen, die mij noopten om die „Hand-list" bij voorkeur te gebruiken als grondslag voor de behandeling van het geheel.

Ordo.	Tribus.	Familia.	Subfamilia.	Genus.	Subgen.	Species.
PASSERES	II. TENUIROSTRES	I. **UPUPIDAE** (Hop-achtigen.)	III. **Epimachinae**	PTILORNIS	2	4
				EPIMACHUS	4	7
				FALCULIA	—	1
	III. DENTIROSTRES	XII. **ORIOLIDAE** (Wielewaal-achtigen.)	I. **Oriolinae** (Wielewalen.)	ORIOLUS	1	2
			II. **Ptilonorhynchinae** (Speelvogels.)	SERICULUS	—	2
				PTILONORHYNCHUS	3	7
				CHLAMYDERA	—	4
	IV. CONIROSTRES	II. **PARADISEIDAE** (Paradijsvogel-achtigen.)	I. **Paradiseinae** (Paradijsvogels.)	PARADISEA	6	11
		III. **STURNIDAE** (Spreeuw-achtigen.)	I. **Manucodiinae** (Godenvogels.)	ASTRAPIA	2	2
				MANUCODIA	2	10
1	3	4	5	10	20	50

Omtrent dit schema kan nog aangeteekend worden: 1°. dat het niet alleen de thans bekende soorten van de groep omvat, maar dat ook die, welke vermoedelijk nog later, bijv. bij onderzoek van de tot nu toe geheel onbekende binnendeelen van Nieuw-Guinea, zullen of kunnen aangetroffen worden, daarin gereedelijk hunne plaats zullen vinden, en

2°. dat de daarin opgenomen Onderfamilien telkenmale een geheel afgerond en afgesloten geheel vormen, zonder inmenging van aan ons onderwerp vreemde geslachten en soorten. Alleen de twee soorten der Paradijs-wielewaalen maken hierop eene uitzondering, als behoorende tot, of eigenlijk tot nu toe vormende het ondergeslacht *h*, Xantomelus, van het geslacht Oriolus, Wielewaal.

Van al de geslachten en soorten, ook buiten de Paradijs-vogel-groep, gaf ik de, in G. R. Gray's boven reeds vermelde "Hand-list of Genera and Species of birds", gesloten Julij 1871, daarvoor gestelde getallen aan, in dier voege dat het eerste getal, met grooter type, steeds het geslacht, het tweede, door een streepje daarvan gescheiden, en met kleiner type, de soort aanduidt. Voor eerst later vastgestelde geslachten en soorten was dat natuurlijk onmogelijk: doch wordt ook daar nog, indien doenlijk, het getal van het geslacht aangegeven, en dan alleen met het streepje daarachter.

Evenzeer als eene wetenschappelijke omschrijving, werd ook verder alles weggelaten, wat meer algemeen bekend geacht kon worden, of bereikbaar was in ruim verspreide werken; en alleen het minder algemeen bekende, dat wat ik gaandeweg had aangetroffen of waargenomen, of uit vertrouwbare bronnen had ontvangen, medegedeeld.

De afleiding van den naam "Paradijsvogel" maakt hierop eene uitzondering; zij werd reeds behandeld in de keurige reeks aanteekeningen van Prof. Veth's "Insulinde", eerder eene verbeterde en vermeerderde uitgave dan eene vertaling van het werk van den toch reeds verdienstelijken Alfred Russell Wallace. Ook onze oude bekende Valentijn deelt, in zijnen eigenaardigen verhaaltrant, ons de zaak mede, en is ons te eerder welkom daar wij thans weten dat hij een goed deel van zijne natuur-historische gegevens (en wellicht meer) te danken had aan Rumphius. Ik meende ze toch nog eenmaal te mog handelen, *deels omdat zij zeer eigenaardig* en eene

wel waard is, deels omdat ik ze hier en daar kon aanvullen en afronden.

In de "Lijst der Synoniemen" gaf ik telkenmale een goed gedeelte der litteratuur aan omtrent het onderwerp, bij voorkeur de geillustreerde als meest bruikbaar. Kortheidshalve liet ik echter de vermelding van eenige meer algemeen bekende en toegankelijke en dus lichter te raadplegen bronnen achterwege. Het kan zijn nut hebben die hier in herinnering te brengen; zij zijn de volgende:

F. Valentijn. Oud en Nieuw Oost-Indie (D. III, stuk I, p. 306—312).

J. van der Hoeven. Handboek der Dierkunde (II, 839 seqq.)

H. Schlegel. Handleiding tot de Dierkunde (I, 329, seqq.); in 1857.

Dezelfde. Muséum d'Histoire naturelle des Pays-Bas; in 1867; waar onze in de "Handleiding" nog eenigzins verspreidde groep weder meer tot een gebracht, en in zijn geheel in de "Monographie der Coraces" werd opgenomen. Deel I, Monogr. 32).

Dezelfde. Observations zoölogiques, opgenomen in het "Tijdschrift voor Dierkunde" (D. III en IV), 1866—1873.

H. v. Rosenberg. Bijdrage tot de Ornithologie van Nieuw-Guinea. Deel XXV, 222 seqq., 1862.

Dezelfde. De Ornithologische fauna van de Aroe-eilanden, in zijne: "Reis naar de ZuidOoster-eilanden; in 1865 (waarin p. 35 seqq. het een en ander omtrent de "Paradijsvogels".)

Dezelfde. De Vogel-fauna van Nieuw-Guinea; in zijne "Reistochten naar de Geelvinkbaai," (daarin, omtrent de "Paradijsvogels", p. 115 seqq.).

Dezelfde. Der Malayische Archipel; daarin "die Säugethiere und Vögel von Neu-Guinea" (p. 548 seqq.; eene opsomming zonder omschrijving.)

P. J. Veth's Insulinde. De reeds besproken, vertaling van A. R. Wallace's Malay Archipelago; en daarin voornamelijk: de Aroe-eilanden, Nieuw-Guinea, de Paradijsvogels, enz. (D. II, p. 218—480).

In de "Aanteekeningen" moest intusschen toch nog meermalen ook daarheen verwezen worden.

Uit de uitvoerige en prachtige geillustreerde werken van Gould, Gray, Elliot enz. werd gemakshalve ook in de "Lijst" telkenmale de plaats aangehaald waar de aangeduide soort behandeld werd.

In het bijzonder wordt hier nog de aandacht gevestigd op de »Annali dei Museo Civico di Storia Naturali di Genova«, voor ons onderwerp, en in het algemeen voor de natuur-historische kennis van onzen Archipel, verreweg het belangrijkste en meest uitvoerige werk van den laatsten tijd, ten onzent echter weinig bekend. In 1870 op touw gezet door den hoogbegaafden Giacomo graaf Doria [1], met medehulp van tal van nog jonge, krachtige, reeds vroeg tot goeden naam gekomen medewerkers, geraakten de »Annali« in 1881 reeds tot hun 17de deel, alle deelen even lijvig, belangrijk van inhoud, keurig uitgevoerd en geillustreerd [2]. De ruime en voor ons onderwerp zoo hoogst belangrijke natuurhistorische uitkomsten der reizen van Prof. Odoardo Beccari, Luigi Maria d'Albertis, die van Enrico d'Albertis, Tomasinelli enz., de verzamelingen en rijke toezendingen van onzen landgenoot A. A. Bruyn [3] te Ternate, werden daarin alle opgenomen, en grondig en degelijk behandeld.

Voor ons onderwerp, de Paradijsvogels c. s., wordt daarin voornamelijk gewezen op:

In Deel VII:

O. Beccari. Ornithologische brieven en aanteekeningen op zijne eerste reis naar en in Nieuw-Guinea, (p. 704—720).

T. Salvadori. De vogels van Halmaheira, Nieuw-Guinea enz. (p. 749—796). Beschrijving van 158 vogelsoorten uit de Molukken en Nieuw-Guinea, vertegenwoordigd door 454 exemplaren; onderdeel van een geschenk van den heer A. A. Bruyn te Ternate aan het Museum van Genua.

T. Salvadori en L. M. d'Albertis. Vogels van de Fly-rivier en Z. en ZO. kust van Nieuw-Guinea (p. 797—839).

T. Salvadori. Vijf nieuwe vogelsoorten op Nieuw-Guinea

---

[1] Die zelf de onkosten van de uitgave draagt, even als hij dat vroeger grootendeels ook reeds deed van het door hem opgerichte Natuurhistorische Museum te Genua, waarvan de »Annali« het orgaan zijn.

[2] D. VII bevat o. a. 1038 bladzijden groot 8vo en 21 platen.

[3] Schoonzoon van den algemeen bekenden Jhr D. van Renesse van Duyvenbode te Ternate, bestuurde hij diens groothandel met Nieuw-Guinea c. a. en zette dien ook later voort, en geeft steeds aan elk zijner schepen geschikte jagers en preparateurs mede. Zijn streven werd met ruime uitkomsten beloond, en bracht hem in betrekking tot het Museum van Genua Hij ontging daardoor de ontmoediging en teleurstellingen, die eene andere richting aan zijne toezendingen gegeven hem denkelijk niet gespaard zoude hebben.

en de omliggende eilanden verzameld, deels door Dr. O. Beccari, deels door jagers van den heer A. A. Bruyn (p. 896—976) [1].

In Deel VIII:

T. Salvadori. Omschrijving der verzameling van O. Beccari en A. A. Bruyn, tijdens den tocht van de „Soerabaya" naar Nieuw-Guinea; minbeteekenend en daaronder slechts 10 paradijsvogels, behoorende tot 7 soorten.

In Deel IX:

T. Salvadori. Vogels door d'Albertis van Yule E. en omstreken verkregen. (p. 7—49).

Dezelfde. Afdeeling I van zijnen „Prodromus Ornithologiae Papuasiae et Moluccarum." Die afdeeling behandelt de 31 destijds, in 1877, uit Nieuw-Guinea en de Molukken bekende soorten van Paradijsvogels en aanverwanten (p. 188—193).

O. Beccari. De keurige beschrijving van den „Speeltuin en hut van den Ambliornis inornatus" (p. 382—400), waarvan ik, aan het eind der „Aanteekeningen", een kort uittreksel gaf.

In Deel X:

L. M. d'Albertis. Aanteekeningen omtrent de vogelsoorten verzameld tijdens het onderzoek van de Fly-rivier (p. 5—20).

T. Salvadori. Het nog onbeschreven gebleven eerste gedeelte van de verzameling vogels van L. M. d'Albertis in Nieuw-Guinea, in 1872 (p. 111—167).

In Deel XIV:

L. M. d'Albertis en T. Salvadori. De vogels door L. M.

---

[1] En verdient verder in dit Deel (VII, p. 682 seqq.) alle aandacht de omschrijving van de Harpyopsis Novae Guineae, Salvad.; een voor de wetenschap nog geheel nieuw geslacht en soort, nog het naast verwant aan den eveneens alleen staanden, Thrasaëtus harpyia, 48/142, van N. en NO. Zuid-Amerika, waarvan Schlegel, (Dierk. I, p. 160) getuigt „dat hij den sterksten arend in grootte evenaart, en alle overige roofvogels in kracht overtreft." De nieuw ontdekte doet voor zijnen stamgenoot weinig onder.

D'Albertis schoot daarvan één exemplaar bij Andai, aan den voet van het Arfak-gebergte (N. Nieuw-Guinea), een ander nabij Yule E. aan de Z. kust, zoodat de vogel blijkbaar over de geheele uitgestrektheid van het eiland voorkomt, en zijn gebied däár aanvangt waar dat van den eveneens van het grondtype afwijkenden Arendhavik der Molukken, den Spizaëtus Gurneyi, den krachtigsten van alle onze Indische roofvogels, eindigt.

Dr. A. B. Meyer, die den vogel eveneens te Andai verkreeg, beschreef hem en beeldde hem af in zijne „Mittheilungen aus dem K. Zoölog. Museum zu Dresden" I p. 355 en pl. 29. Ook Londen bezit thans een exemplaar.

d'Albertis verzameld op zijnen tweeden en derden onderzoekingstocht op de Fly-rivier, in 1870 en 1877 (p. 21—147).

Dit deel is ook merkwaardig door de behandeling (p. 169—253) van den ruimen ornithologischen oogst door Prof. Odoardo Beccari in de binnenlanden van Sumatra verkregen, tijdens zijne onderzoekingstochten, in Juni tot September 1878, in die gewesten, waarop hij, op botanisch gebied, den reusachtigen Amorphophallus [1] veroverde, die toen zooveel opgang maakte.

Hoewel botanie het hoofddoel van de reis was, bestond de tijdens die reis bijeengebrachte ornithologische verzameling toch nog uit 506 exemplaren, 179 soorten vertegenwoordigende, waarvan 24 geheel nieuw.

Het boven aangehaalde is een klein onderdeel slechts van den in alle onderdeelen uitnemend bewerkten schat dien die „Jaarboeken" ons aanbieden [2], doch alles te zamen eene aanzienlijke bijdrage voor ons onderwerp; en grooter dan wij ze, de Engelsche bijna ongenaakbare [3], kostbare prachtwerken uitgezonderd, ergens elders aantreffen; althans voor dát alles wat onze in de laatste jaren zoo snel toegenomen kennis van de groep betreft.

Dat ik het groote arbeidsvermogen, de wetenschappelijke ontwikkeling, den streng kritischen zin van Graaf Doria en van zijnen wetenschappelijken staf, een type ook in andere opzichten van het geheel herboren en verjongd Italie, niet minder dan de ruime verkregen uitkomsten, en de geschikte en keurige wijze waarop die worden medegedeeld, oprecht en zonder eenig voorbehoud waardeerende, die erkenning met zonderling gemengde gevoelens deed, zal ieder begrijpen die daarbij indachtig is dat het voornamelijk onze bezittingen waren binnen wier gebied zooveel schoons verkregen werd, de studie der natuur zulk een vooruitgang toonde, en die dan het aandeel nagaat dat Nederland zelf daaraan had [4].

---

[1] Amorphallus (aanvankelijk Conophallus) titanum. Beccari.

[2] Ik gaf bij de vrij veelvuldige verwijzingen naar de „Annali" den wel wat langen titel terug door „Ann. Mus. Genova."

[3] Toen ik in 1878 aanleiding had om Elliot's „Monography of the Paradise-birds", verschenen in 1873, te raadplegen, zocht ik dat werk te vergeefs in 's Hage, Leiden, Amsterdam, en vond het eindelijk, oogenschijnlijk het eenige exemplaar in Nederland, in de bibliotheek van Teylers genootschap te Haarlem.

[4] Nopens het Genueesch Museum zelf zij hier nog vermeld dat het gezamentlijk aantal exemplaren Paradijsvogels (alle soorten in reeksen ontwikkeld), die ik er, tijdens mijn bezoek in September jl. (1881) aan dat Museum, aantrof, ongeveer 2600 stuks bedroeg.

ook nu nog de bewoners van Nieuw-Guinea, en de Papoea's in het algemeen, waren gewend de vogels te vangen, en de huiden te bereiden; op zoodanige wijze echter dat het fraaie gevederte het meest en best voor den dag kwam. Daartoe werd de geheele bout uit den vogel genomen, de huid alleen bewaard, de kop naar binnen gedrukt om den schoonen metaalglans van achterhoofd- en halsvederen, naar zij meenden, beter te doen uitkomen, de buitenste leden van de vleugels meestal, de pooten steeds geheel, weggesneden. Het langdurig indrogen boven vuur, maakte het terugvinden van de sporen van die schending, te midden van de huidrimpels der saâmgetrokken huid, ondoenlijk. Men kreeg dus prachtig mooie vogelhuiden te zien, doch met korte stompjes van vleugels en in het geheel geen pooten.

Dat was zoo eenmaal aangenomen, en eene gewoonte geworden bij den inlandschen handel, bij wien die huiden, reeds vóór de komst van de Europeanen in den Archipel, zeer gezocht waren, als algemeen gewild versieringsmiddel bij de inlandsche staatsiekleeding; vooral in het O.gedeelte van den Archipel, waar dat ook nu nog het geval is. De Javanen, wier handelaren toen veel meer dat O. gedeelte bezochten dan thans, nu de grootste levendigheid van den handel zich naar het middengedeelte van den Archipel tot aan Mangkasar, en tot het Westelijk gedeelte, heeft verplaatst, wisten in het algemeen alleen dat de vogel van ver om de Oost gelegen eilanden kwam, en konden zich geene voorstelling vormen hoe dergelijke vogels, met slechts stompjes van vleugels, en in het geheel geen pooten, konden bestaan. En hunne handelaren wachtten zich wel om aan het geheimzinnige afbreuk te doen dat de vogels zoo in waarde deed blijven; wisten zelven wellicht niet eenmaal goed hoe dat in elkander zat.

De uit de Molukken medegebrachte overlevering dat de vogels, eenmaal uitgebroeid, en zonder pooten geboren, daardoor niet in staat om ooit te gaan rusten of zitten — evenals vroeger in Frankrijk de Gierzwaluwen, ook bestemd om tot aan hunnen dood vliegende te blijven — steeds dadelijk hunnen vlucht naar de zon namen, van waar zij dan, na van dezen den gloed van hunnen vederenpracht [1] ontvangen te heb-

[1] Volgens Valentijn (III, st. 1, p. 311) schrijven de Papoea's de schoone kleuren van den Parad. minor of Papuana toe aan de hebbelijkheid van den vogel om zich in de vruchten van den Tjempedak (Artocarpus polyphema) in te booren, die inwendig ledig te eten, en zoodoende zich tevens in het sap van de

ben — van daar hun Portugeesche naam „Passaro en Ave de Sol” — naar de aarde terugkwamen, om dáár dood te vallen, ten gerieve van de handelaars die ze dan lieten oprapen; die overlevering vond ook op Java ingang, en deed den vogel „Manoek dêwa” en „Manoek dêwata”[1] noemen, dus de „God-, of goddelijke, of bovennatuurlijke vogel.” Eindelijk bracht hij het zelfs zóóver dat hij de vogel werd waarin Joedistirâ zich eenmaal zoude veranderd hebben.

„Dat „Manoek-dêwa” en „Manoek-dêwata” werd nu voor onze eerste Europeesche reizigers „Manucodia” en „Manucodiata” (u = oe), en zoodoende ontstond het geslacht Manucodia; of, aanvankelijk, Manucodiata, dat eigenlijk beter was maar allengs meer in onbruik kwam. En heeft dat woord zich tot op onzen tijd weten te handhaven, hoewel de overlevering zelve gedeeltelijk verdween, met de vroegere javaansche Molukkenhandelaars, die haar hadden overgebracht. Ook in de Molukken zelven hoort men er weinig meer van.

Doch, hoewel bewaard gebleven, heeft die naam zich een weinig verplaatst, daar het geslacht dat dien deed ontstaan, en ook aanvankelijk droeg, overgebracht werd naar de naast verwante Familie II, die der Paradiseidae, van dezelfde Ordo en Tribus; waarna een ander geslacht, vroeger minder in tel, den naam overnam.[2]

Min of meer had onze vogel zijnen grooten en wijd en zijd verspreidden roem ook te danken gehad aan het grootere gemak waarmede de handel hem kon machtig worden dan bij andere soorten het geval was, wellicht nog schooner en sierlijker doch uit streken herkomstig waar het gezag minder goed bevestigd was van de inlandsche vorsten, die al vroeg de gevangen vogels tot een

---

vrucht te baden, om daarna aan den anderen kant weder te voorschijn te komen; en vinden zij dan ook meermalen dusdanige geheel uitgeboorde vruchten.

[1] Dêwâ ([illegible]), eene bovennatuurlijke macht, eene goddelijke, eene godheid, godin, enz.; overdrachtelijk ook, een engel.

Dêwâtâ ([illegible], ook wel [illegible]) een godlijk wezen, een god, eene godheid, ook, meerv., de goden.

[2] In de ornithologie, volgens de indeeling door G. R. Gray, vinden wij: (Orde II Passeres; Tribus IV Conirostres; Fam. III Sturnidae) de Onderfamilie I der Manucodiinae, waartoe o. a. de Astrapia nigra of gularis (**1554**/6255), de Paradijs-ekster, behoort, wellicht de schoonste van de geheele toch reeds zoo schoone groep; en daarin verder het geslacht Manucodia (**1556**/—) met twee ondergeslachten: *a.* Manucodia, met vier soorten, en *b.* Lycocorax, met drie soorten.

soort van monopolie van uitsluitend aan hen tegen geringe betaling af te staan, of als schatting op te brengen regaal hadden weten te maken; zoo als nu nog gedeeltelijk, bijv. met Tidore, het geval is.

Naarmate de handelsgemeenschap gemakkelijker en veelvuldiger, de handel zelf levendiger en ruimer werd, kwamen ook de schatten van die andere streken meer in het algemeen verkeer, en moest onze Aroeesche vroeger geheel poot- en vleugellooze „Godenvogel", doch die toen af en aan nog in het bezit van die zoo hoog noodige ledematen begon voor den dag te komen, zijne eerste en hoogste plaats gedeeltelijk afstaan aan zijne fraaiere stamgenooten van Misoewal, Waigeoe, Batanta, Salawati, Nieuw-Guinea enz., die veel langer, sommigen zelfs tot op den huidigen dag, in het genot van hunne geheimzinnige verminking bleven.

Valentyn die de herkomst van de legende omtrent het Goden- en Zonne-vogelschap Noordelijker stelt, namelijk bij de Papoea's, en van daar naar de Molukken, en zoo bij de Portugeezen terecht gekomen, geeft, meer prozaisch, als reden van de verminking op: het algemeen verlangen van de inlandsche afnemers om de huiden te ontvangen in dien vorm die het meeste gemak opleverde bij de toepassing als versiering [1].

Misoewal (Misole) had, voor de ten zijnent voorkomende

---

[1] Dat die redenering toen nog weinig ingang vond, is niet te verwonderen; zij sloeg het wondervolle waaraan de vogel zijnen naam gedeeltelijk te danken had, te krachtig ter neder. Mundus vult decipi. Een geleerd betoog was toen pas verschenen (in „Museum Wormianum, p. 294) om aan te toonen dat de vogels werkelijk geen pooten hadden, steeds vlogen, en mochten zij al een enkele maal tot rusten geneigd zijn, dat dan deden door de dunne sprieten die zij als verlengde staartvederen bezitten, als strikken om boomtakken te slaan, en daaraan te blijven hangen! Volgens dat betoog geschiedde alles wat de vogel deed steeds vliegende, zelfs de paring, het eieren leggen en broeien. Het mannetje bezat namelijk eene kom- of nestvormige uitholling op den rug, waarin het wijfje de eieren legde, en dan gezellig ging zitten broeien. Aldrovandus had reeds vroeger uitgemaakt dat de vogel in het geheel geen ingewanden bezat, slechts een klomp vet dat hij van den beginne af aan meekreeg als leeftocht onder weg. En dergelijke meer. Ik heb dan ook, uitgenomen Valentijn, de toenmalige en vroegere schrijvers: Aldrovandus, Seba (deze laatste echter iets beter), Clusius, Helbigius, Aosta, e tutti quanti, maar laten rusten. Men sla ze echter in een verloren oogenblik eens na, al ware het slechts om eens te zien hoeveel nog te doorloopen viel om tot ons tegenwoordig standpunt te geraken. En men sla dan te gelijkertijd eens op het welgelukte portret van eene „Zeemeermin", in Valentijn. D. III, 1e st. p. 300 seqq., met beschrijving.

soorten [1], nooit medegedaan aan de elders gebruikelijke verminking door wegsnijden van onderdeelen, en zich daar later wel bij bevonden door de meerdere waarde voor de Europeesche markt van de van dáár verkregen huiden. Dit raakte ook op de Aroe-eilanden allengs bekend, en heeft het oude gebruik daar nu grootendeels opgehouden. Voor versiering bij inlandsche staatsiekleeding enz. hebben de huiden eenige verspreiding in den Archipel zelven (O. gedeelte), doch gaan overigens, deels over Banda en Amboina naar China, doch voor het grootste gedeelte naar Mangkasar, en van dáár over Singapoera naar Europa, zoodat over het bedrag van den uitvoer, die hoewel minder dan vroeger toch nog altoos aanzienlijk is, niets zekers kan medegedeeld worden.

De inlandsche markt voor den grooten „Paradijsvogel” is te Dobo of Dobbo op de Aroe-eilanden, [2] en worden dáár de huiden grootendeels verkregen door ruilhandel. De Aroeesche naam „Fanéam” en „Fanaäm” van den vogel gaat niet buiten Dobo; op Mangkasar heet de huid „Boeroeng mati” (doode vogel) even als die van verscheidene andere soorten.

De prijzen zijn uiteenloopende, zoowel te Dobo, naar welks markt de meer binnenlands gelegen plaatsen (bijv. Wanoembai, dat nog al afzet heeft) zich regelen, en waar huiden voor *f* 1 en minder kunnen worden verkregen, als te Mangkasar, waar goede exemplaren mij *f* 7 kostten. Doch, hooger of lager, geheel of gedeeltelijk komt die prijs steeds ten goede van de Aroeezen, deels door hunne geschikte wijze van bereiding der huiden, deels ook om hunnen omgang, gemakkelijker dan op vele andere plaatsen; althans in den tijd van den handel. Hunne drinkgelagen en dolle vlagen komen eerst later als gevolgen van den arak en genever waarin zich voor hen een groot gedeelte van hunnen buit oplost Geregeld uitgeruste tochten met eigen jagers en preparateurs, elders en voor de andere soorten veelvuldig, worden naar de Aroe-eilanden slechts bij uitzondering uitgezonden.

---

[1] Paradisea minor (**1548**/6248).
id. (Diphyllodes) speciosa (**1550**/6251),
id. (Cicinnurus) regius (**1551**/6252), en
Astrapia nigra (**1554**/6255).

[2] O. a. beschreven door von Rosenberg in „Zuid ooster-eilanden (blz. 8 seqq.) C. Bosscher in „Tijdschr. voor Ind. taal- land- en volkenkunde (II, 337—387), van Eijbergen in id. (XIV en XV), v. d. Crab, „Moluksche eilanden” (blz. 77—96), en Wallace (II, 318—331 van de Nederlandsche bewerking door Prof. Veth).

2. — Paradisea apoda, var. Novae Guineae; Salvad. (**1548**/—).

Zooals reeds bij Parad. apoda werd aangeteekend, trof de Italiaansche reiziger en natuuronderzoeker L. M. d'Albertis, tijdens zijne onderzoekingstochten, in 1876 en 1877, aan de Fly-rivier, in zee uitwaterende ter Z.kust van Nieuw-Guinea nabij Torresstraat [1], langs het middengedeelte van die rivier talrijke exemplaren aan van eene soort van Paradijsvogels, waarvan hij een 41tal in allerlei tijdperken van ontwikkeling en overgang, zond aan het Natuurhistorisch Museum te Genua. Zij werden dáár nauwkeurig onderzocht en vergeleken, en bleken, behoudens eene standvastig kleinere gestalte, en onbeduidende afwijkingen, wellicht toe te schrijven aan plaatselijke invloeden, geheel identiek te zijn aan de Parad. apoda, den grooten Paradijsvogel van de Aroe-eilanden. Salvadori plaatste ze dan ook daarbij, onderscheidde ze als eene varieteit, en maakte er van Parad. apoda, var. Novae Guineae; nu in enkele berichten geworden tot Paradisea Novae Guineae. Hij omschreef ze in de »Ann. Mus. Genova, 1879 (XIV, p. 96).

De vogel ontbreekt langs den benedenloop van de Fly-rivier, aanvangende op 142° OL. en blijft dáár alleen over de Parad. Raggiana, met wien hij, hoogerop, binnen de grenzen van beider gemeenschappelijk gebied, volgens d'Albertis eigen waarnemingen, stellig en herhaaldelijk paart [2]. Een opmerkelijk feit, bij enkele andere vogels trouwens ook nog waargenomen [3] Gelukkig dat, bij de onvruchtbaarheid van

---

[1] Deze tochten werden o. a. beschreven in Petermann's Geogr. Mittheil. van 1878 (p. 423, kt. 23).

[2] D'Albertis zond aan het Museum te Genua een twintigtal exemplaren, ♂ en ♀, meer of minder ontwikkeld, en in allerlei kleed, allen, ook bij nader nauwkeurig onderzoek door Salvadori, onloochenbare voortbrengselen van dergelijke paring. In de »Asm. Mus. Genova«, (XIV, p. 102 seqq.) worden zij omstandig omschreven.

[3] O. a. tusschen den Auerhahn, Tetrao urogallus (**2446**/9819) en het Korhoen, Tetrao (Lyrurus) tetrix (**2447**/9822). De daaruit aldus ontsproten tusschenvorm, eenige malen aangetroffen, werd nu en dan voor eene afzonderlijke soort aangezien en Rackelhahn genoemd, en plaatst G. R. Gray hem zelfs als zoodanig, vragenderwijze, in zijne »Hand-list«, Tetrao? hybridus (**2246**/9821). Dr. A. B. Meyer kon een exemplaar waarnemen en beschreef het in »Mitth. Ornith. Ver. in Wien«; Sept. 1881, p. 72; waarop, in Aflev. Novemb. van dat jaar, p. 91, eene nadere behandeling, en opgave

dergelijke hybriden, de standvastigheid van de soort onaantast blijft.

De meest westelijke bocht van die Fly-rivier, die van af 6° 10' tot 7° 25' ZB. bewesten den meridiaan van 141° OL. en dus binnen onze grenzen ligt, is, op 140° 37' OL. en 6° 44' ZB., slechts 112 geogr. minuten van de W.kust van Nieuw-Guinea, aan den N.ingang van de Marianne-straat verwijderd, een afstand als van Groningen tot Venlo. De Alice-rivier, een NW. zijtak van de Fly-rivier, ligt geheel binnen ons gebied. Mocht zelfs eene doorsnede bestaan van Nieuw-Guinea's tot nu toe als zamenhangend geheel beschouwden bodem, dan valt die even beO. den meridiaan van —, en geheel beN. de Aroe-eilanden, en dus ver W.waarts buiten den complex van de door ons aangeduidde streken; en staat dus niets in den weg aan de ruimere verspreiding van den vogel door het ons nog geheel onbekende binnenland, en dus ook beW. de Fly-rivier tot aan die al dan niet bestaande scheiding.

Deze laatste, of de landengte die Z.waarts de Geelvink-baai bepaalt, zoude dus de W.grens kunnen zijn van het gebied van de Nieuw-Guinea-varieteit, of eerder van den Grooten Paradijsvogel (Parad. apoda), want eigenlijk zijn beide identiek. Even beW. die landengte, namelijk rond de Lobo- of Triton-baai, nam S. Muller, in 1828, den Kleinen Paradijsvogel (Parad. minor; 1548/6243) waar, en verkreeg daarvan een aantal exemplaren. L. M. d'Albertis deed ons het begin van den beneden-loop van de Fly-rivier als zijne O.grens [1], en tevens als gemeenschappelijk gebied met de andere naast verwante soort, de Parad. Raggiana, kennen, die van daar verder O.waarts langs de geheele Z.kust aanwezig is.

Wij hebben dus een vrij goed afgerond gebied voor onzen

---

van nog al uitgebreide litteratuur omtrent vroegere waarnemingen volgde.

Dergelijke hybridatie komt ook voor onder de Indische Coraces; en zullen velen onzer wel meermalen de hybriden (Bekisar) ontmoet, wellicht bezeten en genuttigd, hebben tusschen den Bekiko of Kasintoe, Gallus ferrugineus (2386/9614), of zijnen afstammeling, ons gewone hoen, en den Ajam alas, Gall. (Creagrius) varius (2389/9620); of tusschen de Bòbèk, de gewone tamme eend en de Turksche of Kaapsche eend, de Mèntok of Bèbèk Manilla (nog wel afkomstig uit Noordelijk Z.-Amerika!) de Cairina moschata; (2766/10682). Beide hybriden vormen in den regel mooie dieren. Ook tusschen verschillende andere eendsoorten schijnt paring veelvuldig, en werd ook elders, en o. a. in Nederland meermalen waargenomen.

[1] D'Albertis en Salvadori stellen die grens voorloopig tusschen de Hall-baai en de Fly-rivier.

Paradijsvogel, en bovendien alle gegevens voor de mogelijkheid van een natuurhistorisch verband, door Valentijn c., s. eveneens door Forrest enz. aangenomen, ook dezer dagen door buitenlanders, Gray, Gould, Wood vooropgezet, door ons ontkend, voor wie eene vergissing hierin, binnen onze eigene grenzen, erger is dan voor de anderen, en die wij toch allengs zullen moeten erkennen [1].

3. — **Paradisea Raggiana** (**1548**/—). Aan Luigi Maria d'Albertis, den reeds genoemden reiziger in Nieuw-Guinea, danken wij de ontdekking van deze soort, waarvan hij de eerste exemplaren vond toen hij in 1872 met de Italiaansche korvet Vettor Pisani, op reis van Amboina naar Sidney, de Z.kust van Nieuw-Guinea aandeed, en daar den vogel aantrof in de Pisani-baai [2], eene binnenbocht van de Oranjerie-baai, op 149° 56′ OL. en 10° 30′ ZB, achter Dufaure-eiland, en die hij in zijne reizen in 1876—77 op de Fly-rivier, langs den midden- en benedenloop van die rivier weder terugvond, zoodat aangenomen kan worden dat het gebied van de **Parad. Raggiana** zich althans vanaf beO. Torresstraat langs de Z.kust van Nieuw-Guinea uitstrekt, en zeer vermoedelijk ook nog W.waarts, langs de Z. kust of meer binnenwaarts en nog verder binnen onze grenzen, waar binnen de Alice-rivier en het middengedeelte van de Fly-rivier, waar d'Albertis meerdere exemplaren verkreeg, toch reeds vallen. D'Albertis benoemde deze soort naar zijnen vriend den Markies Francesco Raggi te Genua.

Sclater omschreef den vogel, die destijds nog al opgang maakte, in de „Proceedings of the Royal Zoological Society" (1873, p. 559). Elliot nam hem op en beeldde hem af in zijne „Monography of the Paradise birds" (1873, pl. 3), doch was in eenige onderdeelen van die afbeelding, genomen naar slechts

---

[1] Ik teeken hier echter aan dat ook Sharpe nog, in 1877, de soort tot de Aroe-eilanden beperkt.

[2] Eene levendige en lezenswaardige beschrijving van die baai, zijne omgeving, bewoners, fauna en flora, enz. wordt gevonden in de tot één bundel, onder den naam „Dall' Italia alla Nuova Guinea, all' Australia, alla Nuova Zelande e a Montevideo", bijeengebrachte en uitgegeven uittreksels uit de „Rivista" (p. 137—173 en Tav. IV), waarin wij behalve het algemeen Verslag van F. **Lovero di Maria**, den kommandant van de „**Vettor Pisani**, ook nog Mededeelingen van den luitenant t/z. le klasse, E. **Gualtero** over de „Zeden en gewoonten", *en van den* luit. t/z 2e kl. G. **Astuto** over de „Wapenen en gereedschappen *enz. van de bewoners* dier streken" aantreffen.

twee exemplaren, minder gelukkig, zooals aangetoond werd door graaf Thom. Salvadori, die bij zijn onderzoek gebruik kon maken van twee en twintig exemplaren, door d'Albertis aan het Museum van Genua toegezonden, waaronder twaalf uit het Epagebergte. Hij beschreef ze naauwkeurig in de "Ann. Mus. Genova" (D. VII, 829 seqq., 1875, aangevuld in D. X, 153).

Ongeveer tegelijkertijd, 1877, behandelde ook Sharpe den vogel in zijnen "Catal. of birds of the British Museum" (D. III p. 169).

Laatstleden jaar verkreeg het Museum te Leiden een exemplaar; de prachtigste bezitten echter Londen en Genua.

Het is een wonderschoone vogel. Zijne meest in het oog loopende eigenaardigheid is de helder roode kleur van de zijdelingsche vederbossen, die bij Parad. apoda en minor geel zijn

4. — Paradisea minor (**1548**/6248) van West Nieuw-Guinea, en de omliggende eilanden Jappen (Jobi)[1] enz., Salawati, Misoewal, met veel grooteren verspreidingskring dus dan de vorige soort; kleiner doch fraaier, behalve door de huiden ook door in Europa levend aangevoerde exemplaren bekend en nauwkeurig bestudeerd. Hij werd af en aan in London, Amsterdam, Berlijn en 's Hage levend aangebracht, en kan, als een geenszins teedere vogel, nog al eenigen tijd in het leven blijven. In Indie wordt hij meermalen in gevangenschap levend ontmoet, wordt spoedig tam en is niet eenmaal erg duur.

Hij is niet moeielijk te onderhouden, eet allerlei insecten (sprinkhanen, kakkerlakken) en vruchten; is o, a. zeer verlekkerd op papaja's; geen lastig of kieskeurig kostganger dus. Daarentegen is hij een beschaafd eter; geeft men hem wat, bijv. een krekel, dan neemt hij dien aan met den bek, legt hem, dien met beide pooten vasthoudende, voor zich op den tak, en bekijkt hem eenige oogenblikken, als nadenkende over de beste wijze van opmaken van den bout; daarna worden de dekschilden, pooten, alle andere weerhaken en prikkels een voor een uitgetrokken en weggeworpen, en eindelijk de bout nog verder afgewerkt en gefatsoeneerd. Eerst daarna begint de maaltijd, even zakelijk en bedaard; het is een aardig gezicht.

De inlandsche namen verschillen van streek tot streek, bijna van plaats tot plaats; op de ZW.kust van Nieuw-Guinea

[1] De exemplaren van Ansoes, Iobi, vertoonen veelvuldig eenige afwijking, en zijn *ook wel grooter.*

is die: „Tsjiangkar", Noordelijker en rond de Maccluerbocht: „Woembi", op Misoewal en in den omtrek „Sjak", langs de N.kust verder O.waarts: „Tiaar". Op Mangkasar is hij „Boeroeng mati", even als de overigen. De Nederlandsche handelaar heet hem „Kleine paradijsvogel"; de Fransche „Petit émeraude" (eerst sedert de laatste helft van de vorige eeuw gebruikelijk) Op Ternate en in de Molukken in engeren zin is hij „de Paradijsvogel"; men ziet dáár zijn stamgenoot van de Aroe-eilanden hoogst zelden.

Met eene uitgestrekte landstreek als vaderland, dáár geenszins zeldzaam, wordt hij jaarlijks in groote hoeveelheden aangebracht en verhandeld, vindt plaatselijk toepassing, gaat met de Manillareesche handelsschepen naar de Filippijnen en China, of van Ambon, Ternate, Menado enz. enz. naar Mangkasar, van dáár over Singapoera naar Europa, denzelfden weg dus als de vorige, en als al de andere soorten.

Het is pas allengs dat de plaatselijke jagers tot de overtuiging geraken dat het beter is de huid ongeschonden te laten; de echte Papoea's, die van Nieuw-Guinea, leveren ze nog steeds ontdaan van pooten en vleugels; en alleen op Misoewal is men zeker van zijne zaak, en veelal ook in de havens van N. Ceram (Wahaai bijv.) waar die van Misoewal hunne waar nog al heen brengen.

Van Menado, Amboina, Banda, vooral van Ternate uit worden jaarlijks schoeners en kleinere vaartuigen uitgerust met jagers, préparateurs (dáár een geregelde tak van bestaan) enz. enz., uitsluitend om vogelhuiden, schildpad, schelpen enz. te gaan halen, in ruilhandel verkregen tegen katoen, kralen, messen, enz.; papoesche tabak wordt dan als toelading mede teruggebracht. Die tochten brengen als uitkomsten jaarlijks eene aanzienlijke hoeveelheid uitnemend goed bereidde en ongeschonden huiden in den handel tegen matige prijzen, natuurlijk aan schommelingen onderhevig, maar waardoor men voor *f* 3 al eene goede ongeschonden huid ontvangt. Ook aan den Sultan van Tidore moeten jaarlijks een zekere hoeveelheid huiden als schatting worden opgebracht, die ook gedeeltelijk in het handelsverkeer komen. Ook deze zijn goed toebereid en ongeschonden.

5. — Paradisea minor; var. albescens **(1548/—)**.
Uit dezelfde streken als de gewone Parad. minor.

Valentijn, die hier dubbele aandacht verdient, daar wij

weten bij welken uitstekenden waarnemer en natuurkundige hij te leer ging, vermeldt (D. III, 1ste st. bldz. 312) den "witten "Paradijsvogel", en daarvan twee soorten; de eerste, zeer zeldzaam, is wit en zwart, en blijkens beschrijving en (goede) afbeelding (fig. R, ll.) de Seleucides albus (No. 32 van dit overzigt); de tweede, bij hem "de zeldzaamste van allen", is "van fatsoen geheel gelijk de Papoeasche paradijsvogel (dus de Parad. minor), doch geheel spierwit van vederen." Te Ternate naar dergelijken vogel onderzoek doende vernam ik dat werkelijk nu en dan ook de vederendos op het lichaam van de Parad. minor niet geheel zuiver bruin was, maar min of meer gespikkeld wordt door geelachtig gekleurde vederen tusschen de overige ingegroeid, en zag ik ook eene dergelijke huid, die ik echter niet magtig kon worden, daar ze door een Amerikaanschen whaler was gekocht. De bleeke tinten waren daar min beduidend, doch vernam ik later te Menado van den resident P. v. d. Crab, dat hij vroeger eenmaal een schoonen geheel oranjegeel gekleurden Parad. minor had verkregen uit Nieuw-Guinea, dien hij naar Europa medegebracht, en aan Z. M. den Koning had aangeboden. Ik zelf zag later dergelijken vogel, doch met veel bleekere tinten, in eene verzameling die Prof. Steers van Ann Arbour University, Michigan U. S., had bijeengebracht, en die hij, door Menado komende, mij toonde. Na nauwkeurig onderzoek en vergelijken met mijne exemplaren, bleek het mij dat het een echte Parad. minor was, naar gissing in zijn zesde kleed, dus volwassen; en dat de verkleuring een eigenaardig verschijnsel van pseudo-albinisme kon geacht worden waar het pigment niet geheel ontbrak, doch was gewijzigd, en vervangen, in geringer hoeveelheid, door dat waaraan de zijdelingsche vederbossen hunnen tint te danken hebben; en dus geen zuiver albinisme, waar pigment geheel ontbreekt.

Dergelijk gewijzigd albinisme komt in andere vogelsoorten ook wel voor, en o. a., in N. Nieuw-Guinea en W.waarts tot op Halmaheira, meermalen bij Centropus goliath, (**2225/8976** waarvan dan de geheele tint eenvormig licht-grijs is.[1]) Volledig albinisme met afwezigheid van pigment, zoo als hier te land nu en dan bij kraaien, spreeuwen, en o. a. een paar jaar

[1] O. a. een exemplaar, ter vergelijking gezonden aan het Museum van Dresden. Ook bij Centr. Menebeki (**2225**/8977) moet dit, volgens vertrouwbare berigten, eveneens voorkomen, doch zag ik daarvan geene exemplaren.

geleden in Z. Engeland bij zwaluwen, werd waargenomen, zag ik, in de omgeving van den verkleurden Parad. minor, Centropus enz. boven aangeduid, slechts bij Cracticus cassicus (**1446**/5851), en bij een Vliegenvanger, aan het Museum van Leiden gezonden.

Het exemplaar van Prof. Steers was slechts gedeeltelijk gewijzigd en algemeen bleek van tint, de uiterste uiteinden van de zachte vederen ongeveer wit. De invloed van het zonlicht op vederen is echter bekend. Eene Parad. minor die ik als proef een tijd lang aan schel daglicht blootstelde ontkleurde van af eene bleekgele tint van de dichtste massa der vederbossen tot op bijna geheel witte uiteinden. De roodbruine vederen van het lijf bleven echter onaangetast. En blijft, tegenover deze daadzaken, het door Valentijn, die hier blijkbaar dezelfde varieteit op het oog had, aangegeven "spierwit" onvoldoende opgehelderd; in zooverre althans dat het niet blijkt of hier aan een volledig albinisme moet gedacht worden, waarvan mij geene voorbeelden bekend zijn; dan wel aan een gewijzigd albinisme waarvan ik eenige voorbeelden aanhaalde, en dat genoegzaam veelvuldig schijnt voortekomen om de aanneming te wettigen van eene varieteit die ik "albescens" meende te kunnen noemen.

6. — Paradisea sanguinea (**1548**/6249), van Waigeoe, Gemien en, blijkens Bernstein's laatste reis, ook van Batanta. Op Waigeoe heet de vogel "Seboem", en wordt hij verder ook onder den beW. Nieuw-Guinea voor de Paradijsvogels in engeren zin vrij algemeenen naam van "Sjak" begrepen. Voor den handel is hij eenvoudig: "de Roode paradijsvogel", ook in andere talen.

Overigens is ook op hem alles toepasselijk wat omtrent Parad. minor werd aangeteekend. Hij komt echter in meer beperkte hoeveelheden voor en is hooger in prijs.

Een der groote middelpunten van ruilhandel waar deze en alle andere soorten uit den omtrek en van NW. Guinea steeds worden aangevoerd, en een jaarlijksche markt wordt gehouden, even als te Dobo, hoewel kleiner, is op het eilandje Saonek, aan de Z.kust van Waigeoe.

Vooral ook voor deze soort verdient, behalve Wallace, het opstel van den heer W. Marshall, destijds aan het Museum te Leiden, over "de Vervorming van de verlengde staartvederen bij de Paradijsvogels", in Tijdschr. van Neerl. Indie 1871,

(I, 428) zeer de aandacht: zij het ook dat ik de slotsom waartoe de heer M. geraakte niet in alle opzichten beaam.

De Paradijsvogels in engeren zin, die welke door het Europeesche publiek bij den eersten oogopslag als zoodanig herkend worden, en die G. R. Gray in één ondergeslacht »Paradisea« omvatte, bepalen zich tot de bovengenoemde soorten. De thans volgende, minder algemeen bekend, worden, op wetenschappelijke gronden, er ook toe gebracht.

Subgen. *b.* Schlegelia (**1549**).

7. — Paradisea Wilsoni (**1549**/6250); van Waigeoe, en zooals later bleek ook Batanta, waar Bernstein hem op zijn laatste reis verkreeg, aan de Z.kust; en na hem Beccari en Bruyn.

Tot op Bernstein was slechts één geschonden exemplaar van dezen vogel bekend, aanwezig in het Museum te Philadelphia, en beschreven door Cassin [1], die hem naar den heer Wilson noemde. De reden waarom later L. Bonaparte dien naam in »respublica« veranderde is minst genomen zonderling [2].

Bernstein vond hem in zijn vaderland, maakte er eene geheele reeks van buit, en verhief hem, daar de identiteit met Parad. Wilsoni toen nog niet vaststond, tot een afzonderlijk geslacht Schlegelia, naar Prof. Schlegel van 's Rijks Museum te Leiden genoemd.

Deze laatste beschreef den vogel, en beeldde hem af in »Tijds. voor Dierkunde« (III, bldz. 4). Ook het »Jaarboekje voor 1873« van Natura Artis Magistra geeft er eene goede afbeelding van; en werd hij verder omschreven in het »Indisch Natuurkundig Tijdschrift« (XXVII, bldz. 79).

De hoogst eigenaardige kobaltblauwe kale plekken op en langs het hoofd maken eene verwarring van den vogel met andere soorten, toch reeds moeielijk door het sterk sprekende kleed, ten eenenmale onmogelijk.

---

[1] In zijn »Journal of the Academy of Natural science of Philadelphia, pag. 133 en pl. 15.

[2] De reden namelijk dien hij in zijne »Conspectus avium« (blz. 231) er voor geeft is: dat, daar er geene paradijsachtige republiek mogelijk is, er ten minste »een republikeinsche paradijs(vogel) aanwezig zij.« Woordelijk zegt hij: »Speciosissimam avem Paradiseam Respublicae nomine condecoravi; sed cum non existat Respublica paradisea, existat saltem Paradisea respublica!« En gaf hij die woordspeling als motto: »Hony soit qui mal y pense«! Het is niet de eenige uiting van den eigenaardigen humor, waaraan hij, bij zijne studien, nu en dan den vrijen teugel schonk.

Een inlandschen naam van den vogel heb ik niet kunnen machtig worden. Hij is ook nu nog zeer zeldzaam, en slechts enkele malen worden exemplaren aangevoerd.

Subgenus *c*. Diphyllodes (**1550**).

8. — Paradisea (Diphyllodes) speciosa (**1550**/6251); van NW. Nieuw-Guinea en Salawati waar hij „Sabelo”, en Misoewal waar hij „Aroeng-aroeng” heet [1].

Reeds Buffon kende hem en beeldde hem af, ook onze Boddaert (Pl. enl. 631).

De hoeveelheid huiden van dezen vogel die jaarlijks te Ternate worden aangevoerd, een onderdeel slechts van den algemeenen oogst, is meestal aanzienlijk, doch bijna altijd zijn de exemplaren geschonden. Hij is, volgens de inlanders, zeer menigvuldig en gemakkelijk te vangen, o. a. veel en dan levend met strikken, doch kon tot nu toe niet in het leven worden gehouden. Bernstein o. a. kreeg ze meermalen levend, doch bracht er geene levend over.

9. Paradisea (Diphyllodes) chrysoptera; Gould (**1550**/—). Uit Joppen (Jobi). Na verwant aan de vorige soort, waartoe v. Rosenberg, die hem het eerst waarnam, en Schlegel hem brachten (Tijds. v. Dierk. IV, 17). Later werd hij in zijne vindplaatsen door Meijer nauwkeurig nagegaan; daarna ook door Beccari; eindelijk door Gould tot eene eigene soort gemaakt, en door Elliot beschreven en afgebeeld in zijne „Monography of Paradise Birds”, 1873; (plaat 13).

Hij is zeldzamer dan de vorige, en moeielijker te vangen, wordt daardoor minder aangevoerd.

10. — Paradisea (Diphyllodes) Gulielmi III; van Musschenbroek, 1874 (**1550**/—): van Waigeoe en, volgens Beccari, van NW. Nieuw-Guinea, namelijk uit de omstreken van Has (N.kust). Verhalen van het geheel uit Alfoeren bestaande scheepsvolk van mijne prauw, tijdens een tocht, in 1873, langs de O.kust van Halmaheira, deden mij het eerst het vermoedelijke bestaan van eene nieuwe niet bekende soort, de bovengenoemde, kennen. De vogel was volgens hen hoogst zeldzaam: één exemplaar was jaren geleden door een hunner verkregen op Waigeoe

[1] En volgens een van de inlandsche jagers ook van Batanta

doch daarna weder verdwenen, te Saonek door ratten verslonden, en sedert niet meer gevonden. Het geluk diende mij daarop bovenmate, door mij al dadelijk mannetje en wijfje te doen verkrijgen. Latere tochten, door mij en anderen uitgezonden om meer exemplaren bijeen te brengen, bleven onvruchtbaar. In 1875 werd nog één geschonden exemplaar te Mangkasar, en van daar te Parijs aangebracht, en bevindt zich dit thans in eene partikuliere verzameling te Warschau.

Mijne exemplaren werden door Hofrath Dr. Adolf B. Meyer — die op zijne uitgestrekte wetenschappelijke reizen als natuuronderzoeker den geheelen Archipel, de Filippijnen en Nieuw-Guinea had onderzocht, daarna als Directeur van het Kon. Zoologisch Museum te Dresden was opgetreden, en geheel vertrouwd met het onderwerp — onderzocht, beschreven en afgebeeld in zijn Tijdschrift „Mittheilungen aus dem Königl. Zoolog. Museum in Dresden” (I bladz. 4, pl. 1). Zij bevinden zich thans in de verzameling van Z. M. onzen Koning, op het Loo, en zijn tot nu toe, met het boven aangeduidde te Warschau, de eenigste aanwezige of bekende exemplaren.

Ik wijs op deze laatste bijzonderheid omdat de prioriteit van mijne ontdekking mij van een paar zijden, en met name door den heer R. Bowdler Sharpe [1], werd betwist. Deze stelt namelijk dat de Lophorina (later Diphyllodes) respublica, van Bonaparte, die, na in Europa bestemd te zijn, naar het Museum te Philadelphia was gegaan, en steeds als identiek was beschouwd met de Schlegelia Wilsoni, of calva, van Bernstein, geene andere zoude zijn dan mijn Diphyllodes Gulielmi III. En dit niettegenstaande het voorafgaande nadere getuigenis van Dr. Sclater, die, na beide vogels te hebben gezien, bepaald verklaard had dat Schlegelia Wilsoni (of calva), en Lophorina (of Diphyllodes) respublica, van Bonaparte, ééne en dezelfde soort waren; niettegenstaande ook dat van G. R. Gray, die ze, o. a. in zijne „Hand-list” eveneens als ééne soort aangaf. Sharpe had de vogels, en althans het gewraakte exemplaar van Cassin te Philadelphia, niet gezien, en geeft ook de redenen van zijne stelling niet aan. Eene wederlegging is dus ondoenlijk, en zoude verder ten eenenmale in strijd zijn, met den aard en het doel van deze aanteekeningen. Bovendien acht ik den heer Sharpe te hoog, eer-

[1] Senior Assistant in the Zoölogical Department of the British Museum; en bewerker van den nieuwen „Catalogue of the Birds” van die instelling.

biedig te zeer zijnen arbeid, om hier aan iets anders dan eene onwillekeurige vergissing te denken, hoe dan ook ontstaan; te eerder omdat hij den vogel naast, en onafhankelijk van de Schlegelia Wilsoni, onder de vogels van het Britsche Museum optelt (Catalogue of birds of the British Museum, D. III, p. 173/176); hetgeen eene bepaalde onmogelijkheid zoude zijn ware zijn Rhipidornis respublica, dus de Lophorina of Diphyllodes respublica van Bonaparte, werkelijk geene andere dan mijn Diphyllodes Gulielmi III, waarvan geene dan de boven aangegeven exemplaren aanwezig zijn.

Welke vogel intusschen in het Britisch Museum, naast Schlegelia Wilsoni en onafhankelijk daarvan, als Rhipidornis respublica optrad is mij een raadsel.

Subgenus *d*, Cicinnurus (**1551**).

11. — Paradisea (Cicinnurus) regius (**1551**/6252). In een zeer uitgebreid gebied te huis. De vogel, terecht door Wallace een „juweel" genoemd, bewoont het geheele Westelijke deel van Nieuw-Guinea, de Aroe-eilanden, Misoewal, Salawati, Batanta, en de eilanden van de Geelvink-baai, en volgens G. R. Gray ook Waigeoe [1]. Op Nieuw-Guinea's N.kust heet hij „Mamberik", op de Aroe-eilanden „Wowi-wowi" en „Gob-gobi", op Ternate „Boeroeng kèpèng-kèpèng", naar de rondgebogen vlagjes aan het einde van de twee verlengde staartpennen die er als penningen (kèpèng) uitzien. Hij is het „Konings-vogeltje" van de Europeesche handelaars.

Van geen enkelen vogel worden zulke groote hoeveelheden huiden aangevoerd als van dezen; zóó zelfs dat zij veel bij de kodi, 20 stuks, worden verkocht Dergelijke kodi gaat dan meest voor *f* 22 tot *f* 34; en ziet men die massa's huiden van die zoo bij uitnemendheid liefelijke vroolijke en zachte vogelsoort niet zonder leedwezen bij de opkoopers opgestapeld liggen.

Subgen. *e*. Parotia (**1552**).

12. — Paradisea (Parotia) sexpennis (**1552**/6253); van Nieuw-Guinea, tot nu toe alleen van het Arfak-gebergte, en hoewel reeds vroeger beschreven en afgebeeld, o. a. door Boddaert, in 1783 (Pl. 38), en in de Pl. enl. 633, eerst in den laatsten tijd beter bekend geraakt. Von Rosenberg had tijdens

---

[1] Ook ik kreeg ze van daar, tijdens mijn verblijf in de Molukken; echter niet zelf, doch volgens de opgaven der jagers.

zijn reis in 1858—59, en tot in 1862, nog geene huid er van ontmoet, en ook Wallace beschrijft hem niet als door hem zelf aangetroffen. Thans is hij echter vrij algemeen en had bijv. onlangs een Londensch handelaar er een 150tal beschikbaar, tegen *ƒ* 15 het stuk; gevolg van overvoerde markten. Toen ik te Ternate was (1873—75) waren de aanvoeren nog zeldzaam, de prijs nog ruim het driedubbele, en is de bovenaangegeven marktprijs denkelijk ook slechts tijdelijk geweest.

Subgen. *f*. Lophorina (**1553**).

13. — Paradisea (Lophorina) atra (**1553**/6254); van NW. Nieuw-Guinea, o. a. uit de binnenlanden achter Sorong en de boven-Ramoei, waar de vogel „Soffoe" heet; en verder volgens G. R. Gray uit Waigeoe, en volgens Salvadori, naar opgaven van d'Albertis, uit Oostelijk Nieuw-Guinea [1].

De vogel was reeds, hoezeer in verminkten toestand, aan Buffon bekend, en werd door hem afgebeeld (Pl. Enl. 732), en ook aan Boddaert (Pl. 38) doch is nog immer zeldzaam, hoewel ook daarvan de aanvoeren in den laatsten tijd menigvuldiger werden.

Wallace kende, in 1859, het wijfje nog niet; ik verkreeg, in 1874, daarvan, zoowel als van dat van Parotia sexpennis, met weinig moeite de noodige exemplaren.

De voorgaande soorten en ondergeslachten behoorden allen zooals wij zagen tot één groot geslacht, Paradisea, uitmakende de eerste Onderfamilie, Paradiseinae, van de Familie der Paradiseidae, de tweede der Passeres conirostres (Dik- of Kegel-snaveligen), van G. R. Gray.

De thans volgende soorten en geslachten worden door hem tot de eerstvolgende, derde, Familie, die der Sturnidae (Spreeuwachtigen) gebracht, van dezelfde Orde en Stam, en vormen daarvan de eerste Onderfamilie, die der Manucodiinae, van Cabanis in 1847.

Ordo II, PASSERES; Tribus IV, CONIROSTRES; Fam. III, **STURNIDAE**; Subfam. I, **Manucodiinae**;

Genus **1554**, ASTRAPIA;

---

[1] Ann. Mus. Genova. D. IX, p. 190.

Subgen. *a*, Astrapia.

14. — Astrapia nigra (**1554**/6255). Uit NW. Nieuw-Guinea, waar o. a. Beccari hem op het Arfak-gebergte vond, en, volgens G. R. Gray, ook op Misoewal. De naam van dezen laatsten geleerde, de nauwkeurigheid waarmede hij alle gegevens onderzocht en schiftte, zetten aan die opgave een groot gewigt bij; toch vermoed ik hier eene vergissing door den eenen of anderen van zijne berichtgevers begaan, en den vogel tot de boven aangegeven landstreek en wellicht verder Z.waarts langs de Geelvinkbaai beperkt. Ook de opgave van Wallace, dat hij op Jobi zoude voorkomen is aan bedenking onderhevig. Von Rosenberg plaatst hem op de eilanden dieper in de Geelvinkbaai, doch nam hem dáár evenmin in persoon waar. De mogelijkheid bestaat, maar zekerheid werd nog niet verkregen.

Hoewel sedert lang bekend — hij werd reeds door Gmelin beschreven (Syst. Nat. I, 401; in 1788), — doch onvolledig door het ontbreken van ongeschonden exemplaren, is dit ook nu nog min of meer het geval; en blijft hij zeldzaam. Ten tijde van Lesson was een verminkt exemplaar *f* 300 waard (in Europa). In 1874 vroeg men mij op Ternate voor een ongeschonden exemplaar nog *f* 80.

Zijn naam van „Paradijs-ekster” dankt hij aan zijnen langen staart; de Arfakkers noemen hem „Haroma”. Beccari, de onvermoeide natuuronderzoeker aan wien wij zooveel wetenswaardigs omtrent onzen Ned. Ind. Archipel te danken hebben, en die, geloof ik, tot nu toe de eenigste was die hem in het wild kon gadeslaan en bestudeeren, vond hem, in 1875, alleen op het Arfak-gebergte; en nam hem nimmer beneden de 6000 voet waar (Ann. Mus. Genova, D. VII, 711).

Subgen. *b*. Paradigalla (**1555**).

15. — Astrapia (Paradigalla) carunculata (**1555**/6256). Eveneens van het Arfak-gebergte, en tot nu toe eene der zeldzaamste van al de soorten. Wallace teekent aan dat in zijn tijd slechts één exemplaar van den vogel bekend was, dát namelijk in het Museum te Philadelphia. Toch werd hij reeds in 1835 door Lesson onder de Paradijsvogels vermeld (Oiseaux de Paradis, pag. 242). Beccari en Meijer waren de eenigen die hem in het wild waarnamen. De eerste schoot hem o. a. eenmaal van uit zijne hut op het Arfak-gebergte, en deelt *van hem in het* algemeen het volgende mede. „Ik schoot hem

»uit mijne hut terwijl hij bezig was de vleezige vruchten weg »te pikken van eene Urticee. Hij houdt er van om op de bla»derlooze kale takken van doode boomen te rusten, even als »Mino (Gracula Dumonti). Zijn schoonste sieraad zijn wel de »prachtige lellen, die echter bij het droogen van de huid al »hun schoon verliezen Zij zijn langs het voorhoofd en op den »kop groenachtig geel; die langs de onderkaak zijn hemelsblauw, »en van onderen over eene kleine ruimte roodachtig-oranje. De »Arfakkers noemen hem »Happoa«. (uit zijne »Ornithol. Brieven«, opgenomen in de »Ann. Mus. Genova« 1877, VII, bldz. 711).

Aan de bovenbedoelde lellen heeft de vogel zijnen naam van »Gelelde paradijs-ekster« te danken; ook die van »Paradijs-haan« (Paradigalla) hem door Lesson gegeven.

Gen. Manucodia, Boddaert 1783 (**1556**).

Subgen. Manucodia.

16. — Manucodia viridis (**1556**/6257); van Nieuw-Guinea, ook aan de Z. kust, waar d'Albertis hem, in 1876, vond, namelijk langs de Fly-rivier [1]; verder op Waigeoe, Salawati, Misoewal en de Aroe-eilanden.

Te Dorei en Andai heet hij »Mamsineme«; hij wordt aangevoerd doch niet veelvuldig, en voor de Europeesche markt verzonden tegen *f* 2 het stuk.

17. — Manucodia Keraudreni (**1556**/6258); van NW. Nieuw-Guinea, waar hij zeldzamer is dan de vorige, en de Aroe-eilanden; verder van ZO. Nieuw-Guinea, waar d'Albertis hem vondt, en volgens dezen en Mac Gillivray van Noordelijk Australie. Hij wordt te Ternate nu en dan aangevoerd, doch is minder dan de vorige een handelsartikel en duurder.

18. — Manucodia Jamesii (**1556**/—); uit Aleya, in ZO. Nieuw-Guinea verkregen door Dr. James, in 1876, omschreven door Sharpe (Catal. of Birds, III, 181, 1877); en nog onder de zeldzame vogels gerekend, althans voor verzamelingen. Of hij als soort stand zal houden, en niet terug gebracht worden tot Manuc. Keraudreni, valt m. i. nog te betwijfelen.

---

[1] *Ann. Mus. Genova; D. IX, p. 189;* X. p. 13 en XIV, p. 94.

19. — **Manucodia Gouldii** (**1556**/6259); uit N. Australie, met name van Port Albany en Kaap York; en o. a. door Gould beschreven in zijne "Birds of Australia".

20. — Manucodia atra (**1556**/6260). Na de Manuc. viridis de oudste bekende soort, door Lesson in 1828 beschreven (Voyage de la Coquille, Zoolog. I, part. 2, p. 638). Uit NW. Nieuw-Guinea, Salawati, Batanta, Gemien, Waigeoe, Misoewal, de Aroe-eilanden, en onlangs door d'Albertis ook in ZO. Nieuw-Guinea en langs de Fly-rivier gevonden; een ruim verspreidingsgebied dus. Hij is wellicht iets minder fraai dan de overige Manucodia's, doch wordt nog al veel aangevoerd en als handelsartikel van de hand gezet.

21. Manucodia Jobiensis, Salvadori, 1875 (**1556**/—). Hij werd door den heer A. A. Bruyn, in 1875, verkregen van Wonapi op het eiland Jobi, waar tot nu toe geene Manucodia's waren waargenomen; en, na zorgvuldig onderzoek door graaf T. Salvadori, bevonden eene afzonderlijke soort te zijn, te plaatsen tusschen Manuc. viridis en atra, met welke beiden hij eenigszins verwant is. Hij werd door Salvadori beschreven in "Ann. Mus. Genova" (VII, p. 969, en IX, p. 189) [1].

22. — Manucodia Comrii; Sclater, 1876. (**1556**/—). Uit O. Nieuw-Guinea, Huon-baai, Comri, en door Sclater beschreven en afgebeeld in de "Proceed. Zool. Soc." (1876 p. 459, pl. 42). Nog zeldzaam, en stellig de schoonste van de tot nu toe bekende Manucodia's. De Jardin des Plantes te Parijs bezit daarvan een schoon exemplaar.

Behalve de enkele soorten waarvan dit werd aangegeven zijn al de genoemde soorten nog te kort bekend om eenige andere beteekenis te hebben dan als tot nu toe vrij zeldzame exemplaren voor musea en verzamelingen. Zij zijn allen merkwaardig door hun eigenaardig stemgeluid, hun fluiten vóór en tijdens den broeitijd; en waaraan ook nu en dan de wijfjes schijnen

---

[1] Die bewerking gaf tevens aanleiding tot een klacht over de uitvoering van de platen in Elliot's "Birds of Paradise", waarin o. a. Manuc. viridis (Chalybeata) en atra niet tot hun recht kwamen. (Zie ook Sharpe "Catalogue"; III, 184.

mede te doen. Die eigenaardige klank van de stem schijnt innig zaâm te hangen met den bouw van de luchtpijp, die ik bij twee soorten, Manuc. viridis en Keraudreni, zelf kon onderzoeken, terwijl ook van den Manuc. atra mij een losse luchtpijp werd getoond met dezelfde windingen die, ook volgens inlandsche mededeelingen, bij andere soorten evenens bestaan. De luchtpijp is namelijk zeer lang en, soms in de grilligste bochten door elkander geslingerd, soms meer regelmatig plat spiraalvormig gewonden, onder de huid en tegen de borstspier gelegen, om eerst daarna binnen de borstholte opgenomen te worden. Bij de Zwaan [1] komt iets dergelijks voor, doch ligt dáár de luchtpijp in eene regelmatige bocht langs de vouw van het borstbeen. Beccari merkt omtrent die luchtpijpwindingen van Manuc. Keraudreni op „dat zij met den leeftijd zich wijzigen en alleen bij het mannetje schijnen voor te komen.”

P. Pavesi gaf, in de „Ann. Mus. Genova”, (D. IX, p. 66 volg.), een uitgewerkt opstel, en een aantal afbeeldingen van dien bouw der luchtpijp bij de Manucodia's, vooral bij Manuc. Keraudreni.

Subgen. *b*. Lycocorax; Bonap. 1853 (**1557**).

23. — Manucodia (Lycocorax) pyrrhopterus (**1557/6261**). Door Forsten en Bernstein uit Batjan verkregen; beschreven en afgebeeld door Prof. H. Schlegel in „Bijdragen tot de Dierkunde” (D. III. 191), later in zijn „Museum d'histoire naturelle des Pays-Bas” (I, Coraces; bldz. 131).

24. — Manucodia (Lycocorax) morotensis (**1557/6262**); Gray heeft „mortiensis”, doch die fout in den Index verbeterd); op Morotai en Raou, beNO. Halmaheira, door Bernstein gevonden en verzameld en door Schlegel in „Muséum” omschreven (Coraces, bldz. 132), en „Bijdragen” (zie boven).

25. — Manucodia (Lycocorax) obiensis (**1537/6263**); uit de Oebi-groep, door Bernstein gevonden en verzameld, door Prof. Schlegel beschreven in zijn „Muséum” (Coraces, bldz. 132) en „Bijdragen” (zie boven).

---

[1] Niet alleen de gewone maar ook bij Cygnus (Chenopis) atratus/ (**2243**/10605), van Australie, en min of meer ook bij Crax alector (**2354** 9523), Tantalus ibis (**2592**/10208), en enkele anderen.

Eene eigenaardige groep van drie onderling nauw verwantte soorten, tot nu toe uitsluitend in de aangegeven streken gevonden. Voor den handel bezitten zij geene andere dan eene toevallige waarde; toch gaan zij, nu en dan aangebracht, meest te Ternate, van dáár ten behoeve van verzamelingen naar Europa.

En is hiermede het overzicht afgeloopen van de beide Onderfamilien der Paradiseinae en Manucodiinae, door Gray wel is waar tot twee verschillende Familien, die der Paradiseidae, en der Sturnidae, gebracht, maar toch ook weder vlak naast elkander geplaatst, dus als met een band tusschen deze beiden, als met eene geleidelijke overgang van de eene in de andere.

De behandeling blijft nu nog over van twee andere Onderfamilien, de Epimachinae en Ptilonorhynchinae, door Gray, zoowel ten opzichte van de bovenbehandelde als onderling, op nog al ruimen afstand geplaatst (in 1871); doch die vroeger steeds, en ook later nog bijna algemeen, — o. a. door Prof. H. Schlegel [1], Wallace, Meyer, Beccari, enz., kortelings (in 1877) nog door Salvadori [2] en, althans wat de eerste van die beiden aangaat, ook nog door Sharpe [3] in eenen ruimen groep, dien der Paradijsvogels, en aanverwantte of gelijk te stellen soorten (Paradiseidae), werden zaâmgevat.

De behandeling van de vraag: „welke de redenen waren van die uiteenloopende meeningen", valt buiten ons bestek. Hetgeen Schlegel (in 1857) omtrent de Paradijsvogels opmerkte „dat men nog ver verwijderd is van een goed begrip te hebben omtrent hunne onderlinge verwantschap, en hunne verhouding tot de naburige familiën, hunne voortplanting, levenswijze enz.", is ook nu nog grootendeels waar; bovendien staan wij hier voor de onderling meest uiteenloopende vormen, die tegelijkertijd toch ook weder het innigste onderlinge verband aanbieden. Men moet óf dat verband eerbiedigen, en, over de afwijkingen heenstappende, de geheele groep als een geheel blijven beschouwen;

---

[1] In 1857 in zijn „Handboek der Dierkunde" (I, 330 seqq.), in 1867, in zijn Muséum (Coraces).

[2] In zijn „Prodomus Ornithologiae Papuasiae et Moluccarum", in de „Ann. Mus. Genova" (IX, 188 seqq.).

[3] Diens rangschikking van de Ptilonorhynchen zal later worden behandeld.

óf de vorm als hoofdmoment bij de rangschikking behouden; en moest natuurlijk, bij het voortbewegen in de eene richting zoowel als in de andere, afwijking ontstaan. Gray bewoog zich in de eerste, hoewel ook hem het innige verband niet ontging dat de geheele groep doorliep, en dat zoovele andere uitstekende geleerden en natuurkenners er toe had gebracht om die als een geheel bijeen te houden; en voerden de kenteekenen die hij langdurig overwogen, daarna voor vast aangenomen had als grondslag voor zijne geheele stelselmatige rangschikking, hem tot de ruime scheiding die hij in de groep der Paradiseinae bracht; waarbij hij toch nog, zooals wij zagen een zeker verband wist te bewaren.

Voor onze aanteekeningen levert de zaak geen bezwaar, daar de beide in zijne rangschikking tot op eenigen afstand teruggebrachte onderdeelen duidelijke en scherp begrensde Onderfamilien vormen, en als zoodanig eene gereede en aansluitende opname in die aanteekeningen toelaten.

Wij vangen aan met de Epimachinae.

Ordo II, PASSERES; Tribus II, TENUIROSTRES; Famil. I, UPUPIDAE; Subfam. III, Epimachinae;

Genus 358, PTILORNIS;

Subgen. *a.* Ptilornis.

26. — Ptilornis paradisea (**358**/1271); uit Oost-Australie; was aanvankelijk alleen bekend uit New South-Wales, bleek later ook Noordelijker op, tot in Queensland, voor te komen. Wallace noemt hem Paradijs-honigzuiger, bij de afmetingen van den vogel geen zeer gelukkige naam. Reeds Lesson beeldde hem af in „Voyage de la Coquille” (Zoologie, pl. 28).

27. — Ptilornis Victoriae (**358**/1272); uit NO.-Australie en tot Kaap York; [1] na verwant aan de vorige.

Subgen. *b.* Craspedophora (**359**).

28. — Ptiloris (Craspedophora) magnificus (**359**/1273); uit NW. Nieuw-Guinea en, blijkens de laatste ontdekkingen van d'Albertis, ook op de Z kust en in het binnenland

---

[1] De exemplaren van het Britsch Museum zijn alle van de kleine en geheel onbeduidende Barnard-eilanden, iets zuidelijker dan de Bellenden-Ker heuvelen, aan de kust gelegen (147° 13′ OL., 17° 35′ ZB.).

langs de Fly-rivier (Ann. Mus Genova, XIV, p. 106). De »Paradijsvogel met geschubde borst.« Hoewel huiden van dezen vogel sedert 1819 in Europa waren aangebracht, is het verwonderlijk hoe weinig tot op korten tijd geleden nog van hem bekend was. Wel zijn nu in de verzamelingen ongeschonden huiden aanwezig, doch nog altijd zeldzaam. Op Papoeasche wijze bereidde, dus geschonden huiden zonder pooten, worden in den laatsten tijd ten behoeve van de Europeesche markt meer aangevoerd, en merkte ik ze in Europa veelvuldiger dan de andere zeldzame soorten op als versiersel gebruikt.

De jagers van den heer A. A. Bruyn te Ternate, vonden den vogel nestelende in de njamplong-boomen [1] achter Dorei, en brachten het nest met de eieren naar Ternate; ik verkreeg wijfje en jongen, en een paar ontwikkelingsvormen. Beccari, en Meyer konden den vogel in de natuur bestudeeren; en algemeen bestaan van hem thans ruimere en goede gegevens.

29. — Ptilornis (Craspedophora) Alberti; G. R. Gray, 1871 (**359**/—); van Kaap York (en ZO. Nieuw-Guinea?) [2]; door Gray en Gould aanvankelijk tot de voorgaande soort gebracht, later toen nauwkeuriger onderzoek mogelijk werd, door Elliot tot eene afzonderlijke soort gemaakt. Sharpe voegt zich geheel bij Elliot, die deze soort uitsluitend tot N. Australie beperkt. Hiermede staat in verband het bepalen van eene eigene soort, grooter dan de beide vorigen, voor Z O. Nieuw-Guinea, door Ogden, die zijne soort Ptilorhis Wilsoni noemde (zie »Proc. Acad. Nat. Science Philad.« 1875, p. 451, pl. 25). Hij gaf echter tot nu toe geene kenmerken aan genoegzaam kenschetsend om voor den vogel eene afzonderlijke soort te doen aannemen. En erkent Sharpe hem ook niet als zoodanig, hij maakt althans aanmerking op de »non very trenchant characters for its separation« (zie zijnen »Catal. of birds of the Brit. Mus.« D. III p. 156); terwijl Salvadori hem ook niet vermeldt. Ik nam hem daarom in mijn schema niet onder de afzonderlijke soorten op; te meer daar een vergelijkend onderzoek ten onzent ondoenlijk is; en ook elders zeer moeielijk.

---

[1] Calophyllum-soorten; meest Caloph. inophyllum; zijn Molukkaansche naam is »Bintangoer«, waar echter de vrucht »Tjampilong« heet. Zijn Maleische is »Soelatri.« (Miq. D. 1², 510).

[2] Port Moresby.

Ogden's Ptil. Wilsoni is in Philadelphia, en wel is waar omschreven en afgebeeld; doch is geene omschrijving of afbeelding in staat om de eigenaardigheden van eenigen Paradijsvogel weêr te geven, en althans van deze soort ten eenenmale niet. En zijn daarbij de exemplaren in het Britsch Museum, en o. a. van Ptil. magnif. in geen te besten toestand. Zie verder omtrent deze aangelegenheid de »Proceed. Linn. Society», D. XIV, p. 630 (1879, Port Moresby); en, voor Gray's Craspedophora Alberti, van Kaap York, NO. Australie, het »Amer. Mag. for Nat. hist. Ser. IV, D. VIII, p. 365 (1871).

Overigens werd de thans behandelde Ptil. Alberti aanvankelijk ingedeeld bij de Ptilornis in engeren zin, door Gray als ondergeslacht gehandhaafd, en dus de derde van de Paradijshonigzuigers; daarna bij den naverwanten Ptil. magnif. in het ondergeslacht Craspedophora geplaatst. En is deze laatste schikking, met indeeling van de soorten in de beide boven aangegeven ondergeslachten, ook door anderen aangenomen, bijv. door Dr. A. B. Meyer, de beste en denkelijk blijvende.

Genus EPIMACHUS (360);

Subgenus *a*. Epimachus.

30. — Epimachus maximus (360/1274); van Nieuw-Guinea. Is zijn geslachtsnaam niet volkomen juist [1], zijne soortsnaam is het des te meer, want hij is verreweg de grootste van alle soorten van zijne familie niet alleen, maar van de geheele groep der Paradijsvogels [2]. Zeldzaam, sedert korte jaren eerst in ongeschonden toestand ontvangen, en nog immer een kostbare vogel, van wiens schoonheid men zich, zelfs te midden van zijne toch reeds zoo door pracht uitmuntende stamgenooten, naauwelijks een denkbeeld kan vormen.

Beccari nam hem waar, evenals de Astrapia nigra, op de toppen van het Arfak-gebergte, nimmer beneden de hoogte van 6000 voet.

Het prachtkleed schijnt voor hen meer nog dan voor de

---

[1] Epimachus beteekent zoowel: »aan aanvallen en aanslagen blootgesteld» — wat juist zoude zijn — als »gemakkelijk te bemachtigen» — wat minder gelukkig getroffen is.

[2] De afmetingen door Schlegel (in »Muséum I, Coraces. 94) medegedeeld zijn blijkbaar van middelmatige exemplaren; mijne exemplaren zijn grooter.

anderen telkenmale slechts kort te duren, en de ruitijd dan spoedig weder in te vallen. Beccari teekent aan dat: „zij nog „al menigvuldig zijn in minder volkomen kleed, doch in hun „volle prachtkleed zeldzaam; hetgeen daaraan moet toegeschreven „worden dat dit eerst na meerdere jaren in zijne geheele ont„wikkeling voor den dag komt. Het volwassen mannetje in „prachtkleed heet dáár (nam. in de vindplaats op het Arfakgebergte) „Kambilaja", de jongere mannetjes en de wijfjes „Lessoa." De vogels voedden zich, tijdens Beccari ze gadesloeg, het meest met de vruchten van Pandaneën. V. Rosenberg geeft als naam van den vogel, bij inboorlingen langs de kust rond Dorei „Mam-isap", wat, nog al eigenaardig, „Zuigvogel" beteekent; en Tei-mandoe aan de NW.-kust. Wallace noemt hem de „langstaartige Paradijsvogel".

De enkele nu en dan aangevoerde, meest geschonden, exemplaren bedingen steeds willekeurige, in den regel hooge, prijzen; een handelsartikel zijn zij niet. Ongeschonden exemplaren kunnen slechts door uitzenden van eigen jagers worden verkregen.

31. — Epimachus Ellioti; Ward. (**360**.—). Nog zeer zeldzaam. Wellicht van NW. Nieuw-Guinea? Volgens Labillardière, naar opgaven van Lesson en Vieillot, en kortelings ook volgens Beccari, van Waigeoe. Deze laatste verkreeg namelijk, hoewel hij den vogel niet zag, althans eenige aanwijzingen dat zich een Epimachus op dat eiland bevindt, en blijft dit dus een punt van onderzoek. Trouwens ook voor de soortbepaling is dit eveneens nog noodig. Hoewel door andere en algemeen levendiger kleuren schitterende dan de Epim. maximus is hij dezen in vorm vrij gelijk, iets minder groot intusschen. De vogel werd door Ward beschreven in de „Proc. Zool. Soc." van 1873 (p. 742) en afgebeeld door Elliot (Par. Birds, pl. 20). Ik zag hem nog nimmer; en trachtte te vergeefs hem machtig te worden.

Subgen. Seleucides (**361**).

32.—Epimachus (Seleucides) albus (**361**/1275). Reeds aan onzen Valentyn bekend, doch uit verminkte exemplaren. De vogel komt voor in NW. Nieuw-Guinea en op Salawati, en werd, in 1876/77, door d'Albertis ook aan de Z.kust en

langs de boorden van de Fly-rivier ontmoet [1] (Ann. Mus. Genova XIV, p. 107). De soortsnaam »albus«, nog van Blumenbach, Levaillant, enz. herkomstig, is niet gelukkig, en ware in plaats daarvan eerder hetzij »violacea«, voorgesteld door Bernstein, of, nog het best, »resplendescens« door Vieillot voorgeslagen, aan te nemen geweest. De in de verzamelingen bijna witte kleur van het geheele onderlijf van den vogel is tijdens het leven prachtig hoog geel, en verbleekt de kleur pas allengs door langdurige blootstelling aan het volle daglicht. Mijne exemplaren van 1874 hebben, onder de noodige voorzorg, ook nu nog hunne fraaie geele kleur behouden.

De geheele vogel biedt eene verscheidenheid aan van de schoonste weerschijntinten; de twaalf draden die, zich daarna voorwaarts ombuigende uit de vederbundels aan de onderzijde van het lichaam te voorschijn komen zijn hoogst eigenaardig en alleen aan dezen vogel eigen; eene afwijking te meer te midden van de vele fantastische vormen die de geheele groep aanbiedt.

De vogel komt aan de inlandsche markten veelvuldiger voor dan de overige zeldzame soorten, en wordt geregeld naar Europa uitgevoerd. Ongeschonden huiden zijn moeielijk te krijgen, daar de inboorlingen de uitgezonden jagers dikwerf verhinderen tot de vindplaatsen te genaken.

Hij werd enkele malen levend verkregen en eenigen tijd in leven behouden, zoude denkelijk, evenals de Geschubde Paradijsvogel (Ptil. magnific.), bij de noodige voorzorg, even goed levend naar Europa kunnen worden gebracht, als reeds meermalen het geval was met den gewonen Paradijsvogel

Subgen. Semioptera (**362**).

33. — Epimachus (Semioptera) Wallacei (**362**/1276); uit Batjan, waar ze echter ongelijk zijn verspreid. Ik merkte bij hen, behalve hunnen gewonen roep, evenals bij alle Paradijsvogels, het Koningsvogeltje (Cicinn. regius) uitgezonderd, een rauwe klank, nu en dan wat zangeriger, even als die somtijds van de Moluksche kraai, de Woka (Corvus (Corone) orru (**1535**/6166), vernomen wordt, nog een eigenaardig geluid op, een min of meer ratelend gebrom,

[1] Hij zond daarvan 69 exemplaren, langs de oevers van dien stroom verzameld, aan het Museum te Genua; en teekent er bij aan »dat die vogels zoo »zeldzaam in Noordelijk Nieuw-Guinea en Salawati (waarin hij dwaalt) langs de »Fly zeer menigvuldig zijn.«

wel wat overeenkomende met den naslag dien men soms bij koekoeken en wielewalen hoort, en dat even als bij de pronkende pauwen en kalkoenen met eenen stoot begint. De mannetjes stooten het telkens uit wanneer zij pronken, klepperen dan, ook voor het oor eenigzints waarneembaar, met de vleugels, richten de schoudervederen op, en verraden zich zoo bij de stilte van het woud reeds op eenigen afstand.

De vogel klimt meermalen als een specht langs de stammen der boomen op.

De inlanders noemen den vogel zeer eigenaardig "Boeroeng paulet, Epaulet-vogel", naar de lange witte schoudervederen die hij telkens opricht, en die dan wijd uitsteken buiten den eveneens telkens opgerichten, en dan ter weerszijden uitstekenden borstkraag. Gray die hem beschreef en Wallacei doopte, naar den ontdekker Wallace (in 1859), stelde hem tot een ondergeslacht, dat hij Semioptera, d. i. "met vederen als een standaard of vaandel", noemde.

34. — Epimachus (Semioptera) Wallacei; var. Halmaheirae (**362**/1276). Ook op Halmaheira komt de vogel voor, niet alleen in het Z. gedeelte nabij Batjan, en langs straat Patientie doch ook in het N. gedeelte, waar ik ze o. a. langs de W. helling van den G. Tarakan, achter Galela, zag; en juist dáár de kloekste exemplaren, echter niet zoo menigvuldig als op Batjan. Zij aasden daar op insecten op Leptospermum-stammen.

De vogel is op Halmaheira grooter en krachtiger, de borstschilden zijn grooter, nog sterker metaalgroen gekleurd, de paarsche iriserende tint op het hoofd is donkerder en komt beter uit dan bij den vogel van Batjan. Eigenlijk dus geen verschillen genoegzaam om eene afzonderlijke soort aantenemen, wel echter om het stellen van eene vaste varieteit te rechtvaardigen. (Salvadori, Ornith. Pap. II, 573, 1881).

35. — Drepanornis Albertisii (—/—). Beccari en d'Albertis vonden, in 1872, dezen vogel te Dorei, Geelvinkbaai, Nieuw-Guinea. d'Albertis bracht hem naar Europa, en werd de vogel toen door Sclater, die van de ontdekking mededeeling had gedaan in "Nature" 1873 (pag. 405), verder omschreven en afgebeeld in "Proceed. Zool. Soc.", Juni 1873 (p. 557/60, Pl. XLVII). Hij maakte er, en dit volkomen terecht, een afzonderlijk geslacht van, daar de vogel moeielijk, als onder-

geslacht hetzij tot Epimachus, hetzij tot Ptilornis te brengen was, en noemde dat, naar den sikkelvormigen bocht van den snavel, „Drepanornis"; terwijl hij de soort doopte naar d'Albertis.

Meyer, die zich toen, 1873, te Dorei bevond, doch van Sclater's benoeming van den vogel nog geen kennis droeg of kon dragen, had dien eveneens op het Arfak-gebergte ontdekt, noemde hem „Epimachus Wilhelminae" [1], zond, in Juli 1873, bij mij te Ternate aangekomen, dadelijk bericht van zijne ontdekking naar Batavia [2], en verdere mededeelingen den vogel betreffende, eveneens gedateerd Andai 15 Maart 1873, aan het „Journal für Ornithologie (1873, p. 405)", ging in Augustus naar Europa, vond natuurlijk al dadelijk dat Sclater te Londen de prioriteit bezat door de benoeming van het door d'Albertis medegebrachte exemplaar, en liet de zijne vallen voor den Drepanornis; bracht zijnen soortnaam over naar eene eveneens nieuwe pas door hem ontdekte Papegaai-soort [3].

Von Rosenberg had, in 1870 uit Nieuw-Guinea komende, bij een handelaar te Ternate een geschonden en gehavend exemplaar gezien, naar ik later vernam, door den zendeling Woelders te Andai verkregen en verzonden, die later ook nog een levend paar heeft bezeten. Hij zag het exemplaar maar kon het niet krijgen, en besloot het naar Prof. Veth, en dus „Epimachus Vethii" te noemen, doch maakte zijne ontdekking niet openbaar. Hij was dus niet in zijn recht toen hij in de „Zoolog. Garten", 1874 (pag. 8), na de „passage de courtoisie" tusschen Meyer en Sclater, op de prioriteit van benoeming voor zich zelf aanspraak bleef maken: en ware het denkelijk beter geweest dien naam niet te handhaven in zijn laatste werk „der Malayische Archipel", 1878, (p. 590), waar intusschen ook de ware naam bijgegeven wordt; dáár echter verkeerdelijk aan Prof. Schlegel als naamgever toegeschreven. Evenmin had dat moeten geschieden in zijne „Reistochten naar de Geelvinkbaai, in 1869—70", te meer daar, blijkens eene korte aan-

---

[1] Naar zijne echtgenoot, gezellin op zijne eerste reis naar Celebes en de Filippijnen.

[2] Zie „Natuurk. Tijds. van Ned. Indië" D. XXXVIII, bldz. 415.

[3] Namelijk Trichoglossus Wilhelminae. Hij vond dezen dwerg-papegaai, slechts onbeduidend grooter dan de Nasiterna pygmaea, de kleinste van allen, te Passim, W.kust van Geelvink-baai, en te Andai, aan den voet van het Arfak-gebergte, NW. Nieuw-Guinea.

teekening van Prof. Schlegel aan den voet van blz. 117, de zaak toen reeds bekend was. Eene kleine wijziging van de zinsnede had, bij aanneming van den toen reeds wetenschappelijk vastgestelden naam, toch nog de aanvankelijke bedoeling kunnen doen uitkomen, die, ware de verwezenlijking niet verhinderd door de boven aangegeven omstandigheden, ieders instemming zoude weggedragen hebben. Zooals het nu is geeft het eenige verwarring in die beide overigens zoo belangrijke en schoone werken.

De vogel is nog steeds zeer zeldzaam in de verzamelingen, en niet gemakkelijk te krijgen. Geschonden huiden door de Papoea's als handelswaar aangevoerd, zooals bij meerdere Paradijsvogels het geval is, worden niet aangetroffen; men moet ze zelf zoeken of er jagers op afzenden, hetgeen in de afgelegen hoeken van het Arfak-gebergte die zij bewonen geenszins gemakkelijk is.

Beccari, die zelf eenige weken op dat gebergte vertoefde, teekent omtrent die Sikkel-vogels het volgende aan. "De Drepa-"nornis is bij de inboorlingen op het Arfak-gebergte bekend "onder den naam van "Sagraja". Hij is er gansch niet zeldzaam, "maar moeielijk te vinden; hij heeft geene vaste rustplaatsen, "en is het dus een toeval als men hem aantreft, terwijl zijne "kleuren hem niet gemakkelijk in het woud doen onderscheiden. "Hij houdt zich bij voorkeur op ter hoogte van 3000 à 5000 "voet in de open plekken waar pas het hout gevallen is, en "vliegt daar dan rond tusschen de doode boomen, en op den "grond liggende stammen en takken, zoekende naar insecten, "vooral mieren en enkele larven van Lepidopteren, zooals bleek "bij het openen van de maag. De iris van het volwassen en "die van het jonge mannetje leverden verschil op, waren bij "de eersten paarschbruin, bij de anderen gewoon donkerbruin." [1].

36. — Drepanornis Bruynii (—/—); Oustalet 1880. De jagers van den heer A. A. Bruyn te Ternate, vonden kort geleden tusschen 136° 30' en 137° OL. ter Z.kust van W. Nieuw-Guinea, (aan de Goldie-rivier?), eene tweede soort van Drepanornis die door Oustalet te Parijs werd omschreven in het "Bull. Assoc. Scient. de France" 1880 (pag. 172). Ik zag daarvan nog geene exemplaren.

Of het dezelfde is als die waarvan in de berichten van Bruijn

---

[1] Ann. Mus. Genova, VII, pag. 711.

van 1877 reeds melding wordt gemaakt, als „door eenige „Ternataansche jagers aangetroffen, geheel in het binnenste „gedeelte van de Geelvinkbaai", blijkt mij niet.

Genus Falculia (**363**).

37. — Falculia palliata (**363**/1277); uit Madagascar. Gray plaatste in zijne „Hand-list" dezen zonderlingen en overigens geheel alleen staanden vogel onder de Epimachinae, zooals wij zagen, een onderdeel van de Hoppen; tot afsluiting van de groep, en als naaste, meest geleidelijke overgang tot de volgende Familie, de Promeropidae, die met de eveneens krom en sikkelvormig gesnavelde Honigzuigers (Nectariniae) en Spinnenjagers (Arachnotherae) begint. Isidore Géoffroy Saint-Hilaire, die hem, in 1836, het eerst beschreef, bracht hem tot de Hoppen, en gaf er in Guérin's „Magasin de Zoölogie" (pl. 49) eene goede afbeelding van. V. d. Hoeven was dezelfde meening toegedaan (Dierk. II, 717). Schlegel maakt hem geheel zelfstandig (Dierk. I, 335) en stelt hem naast de Hoppen. Ik plaatste hem in deze „Aanteekeningen" natuurlijk op de plaats hem aangewezen in Gray's „Hand-list", als in overeenstemming met den eenmaal aangenomen grondslag, doch ook nog om andere redenen onnoodig hier uiteen te zetten; hoewel anderdeels toegevende aan Meyer's aanmerking, die van het schema van dit „Overzicht" kennis droeg, en „hem (de Falculia) met moeite (kaum) te brengen achtte tot een overzicht uitsluitend van Paradijsvogels."

De kleine plaats hem hier ingeruimd zij hem gegund.

De tweede groep, vroeger steeds, en ook later nog vrij algemeen tot de verwanten der Paradijsvogels gerekend, door Gray echter tot op eenigen afstand teruggebracht, zijn de „Ptilonorhynchen", of „Speelvogels" zooals Schlegel ze noemt. Deze laatste plaatste ze, in 1857 in zijn Handboek, deels bepaald onder de Paradijsvogels, deels er vlak naast als eigen geslacht, dat van de Speelvogels of Ptilorhynchen (Handb. I, 329), met twee ondergeslachten, Ptilorhynchus en Chlamydera, doch bracht ze in 1867 in zijn „Muséum" allen (en met hen de Oriolen) weder onder de Coraces. Gray vereenigde ze in een afzonderlijke Onderfamilie (Ptilonorhynchinae) van zijne 12de Familie, die der Wielewalen (Oriolidae), van de Passeres dentirostres. Vijf jaren na het ver-

schijnen van Gray's Hand-list plaatste Salvadori die hunner, die hij in zijn "Prodromus" opnam, bij de Paradijsvogels (Ann. Mus. Genova, IX, 193).

Kort geleden verscheen zijne volledig uitgewerkte "Ornithologia Papuasiae et Moluccarum", waarvan de meermalen aangehaalde "Prodromus" het schema aangeeft. Wel kon ik tot mijne spijt Deel II van dat werk, waarin de Paradijsvogels voorkomen, nog niet tot mijne beschikking krijgen, doch is hunne indeeling daarin dezelfde als die voor den "Prodromus" is aangenomen, en is dus bij hem het verband bewaard gebleven. En zagen wij reeds dat ook bijna alle andere machthebbenden zich in die richting bleven bewegen.

R. Bowdler Sharpe maakt hierop eene uitzondering, en plaatst de Ptilonorhynchen in eene geheel andere omgeving, meer verwijderd nog dan elke vroegere plaatsing, afgezonderd intusschen en als afgerond geheel. Hij behandelt namelijk, in Deel VI van den "Catalogue of the birds of the British Museum" [1] zijn "Order of Passeriformes" (Muschvormigen); stelt als (1ste) "Suborder", de Passeres; daarvan: I, Acromyodi; a, Passeres normales; "Section": Turdiformes; "Group II": Cyclomorphae; "Family": Timeliidae. En deelt (achtste indeeling!) die Familie, in den daarvoor als sleutel bijgegeven Synopsis, in drie Onderfamilien in, namelijk de Brachypodinae, Troglodytinae en Timeliinae (p. 1). Voor die laatste Onderfamilie kwamen echter, bij de bewerking, de Miminae in de plaats (p. 323), en werden door twee Onderfamilien gevolgd, de Myiadectinae (p. 368), en Ptilonorhynchinae (p. 380), beide evenmin in den Synopsis aangegeven. Bij de Myiadectinae teekent hij aan: "dat zij "reeds meermalen verhuisden; hunne vroegere plaatsingen hem "niet voldeden; en ook meer of min dat hij ze hier plaatste "omdat hun een onderkomen elders was ontzegd." Het vraagstuk van hunne plaatsing is voor ons van geen belang, omdat die Myiadecten eene kleine vogelengroep uitmaken, geheel tot het Zuiden van N. Amerika, en tot Midden-Amerika bepaald.

Iets anders is het bij de volgende (vijfde) Onderfamilie, die der Ptilonorhynchinae, een der onderdeelen dus van ons Overzicht. Ook van deze geeft hij eenige vroegere verhuizingen aan, om met de verklaring te eindigen dat: "Wáár men ze —

---

[1] *Gesloten December 1881.*

„de Ptilonorhynchen — in eenig natuurlijk stelsel ook „plaatst zij immer min of meer afwijkende zullen bevonden „worden; en steeds grootendeels alleenstaande zullen blijven. „Hunne gewoonten en bewegingen brengen hen eenigermate „in verband tot de „Babblers" (Timalia's) en „Ground-„Thrushes" (hier Cinclosoma's; en geen Pitta's, door „Schlegel ten onzent Grondlijsters genoemd) waarvan zij „dus eene bij-groep (outlying group) uitmaken, met verwant-„schap tot de Kraaien en tot de Paradijsvogels". En vond hij hierin aanleiding om aan de Ptilonorynchen de aangegeven plaats toe te wijzen.

Hoewel in eene geheel andere omgeving geplaatst bleven zij ook bij hem als een goed afgerond geheel bij elkander, en draagt hunne bewerking denzelfden stempel van nauwkeurigheid en volledigheid dien wij ook in zijne overige werken terugvinden. Niet alleen dit, maar ook de overtuiging dat de „Catalogue of the birds of the British Museum" meer dan vele anderen een werk van blijvenden aard zal blijken noopte mij tot eene eenigzints ruimere uitwijding ten behoeve van eene vogelengroep waaromtrent het laatste woord nog verre van gezegd is.

Zooals ook elders blijkt miskende G. Gray den band niet tusschen de Ptilonorhynchen en de Paradijsvogels, al bleef hij, en terecht, zijne indeeling volgens zijn eenmaal aangenomen stelsel handhaven. Hunne plaatsing in de „Hand-list" behoeft geene nadere toelichting, en werd reeds aangetoond dat die aan de opname van de groep in ons Overzicht geenszins in den weg staat. Hunne nadere indeeling blijkt uit het schema.

Ordo II, PASSERES; Tribus III, DENTIROSTIS;
Fam. XII, **ORIOLIDAE**; Subfam. I, **Oriolinae**;

Genus **1082**, **ORIOLUS**;

Subgen. *h.* Xanthomelus.

38. — Oriolus (Xanthomelus) aureus (**1082**/4332); van NW. Nieuw-Guinea, van waar hij ons het eerst bekend werd, Z. Nieuw-Guinea waar onlangs d'Albertis hem vond, (doch genoegzaam afwijkende om Salvadori te nopen er eene nieuwe soort, Xanth. ardens, voor te stellen), Salawati waar Wallace hem meent opgemerkt te hebben, en denkelijk ook de omstreken van de Humboldtbaai waar Beccari versierselen zag *uit zijne vederen gemaakt. De* waarschijnlijkheid bestaat van

nog ruimere verspreiding over Nieuw-Guinea. Deze vogel te Andai „Mam-djeer" of „Mam-andjier", door ons „Paradijs-wielewaal", door de Engelschen — echter met nog een paar andere verwantte Australische soorten — King-Honeysucker en Regent-bird genoemd, is, hoewel ons reeds lang bekend, toch nog immer zeer zeldzaam, en in ongeschonden toestand niet te krijgen, tenzij door eigen jagers [1]. Beccari schoot er slechts één — uit een vijgenboom [2] nabij Hatam, waaruit d'Albertis ook reeds exemplaren had bekomen — gedurende een verblijf van ruim eene maand in die omstreken en hooger op het Arfak-gebergte; naar het strand scheen hij echter iets menigvuldiger te worden.

In tegenstelling met de overige Paradijs-vogels, schijnt hij zich uitsluitend met vruchten te voeden, voornamelijk van Ficus-soorten. Zijne stem is zacht en heeft veel van het gefluit der Honigzuigers (Nectariniae) maar is klankvoller. De Arfakkers van Beccari noemden hem „Komieda." (Ann. Mus. Genova, VII, 709).

39. — Oriolus (Xanthomelus) ardens; Salvadori, in 1879 (**1082**/—); van Z. Nieuw-Guinea. Door d'Albertis, in Augustus 1877, aangetroffen aan den bovenloop van de Fly-rivier (op 430 M.), bleek hij bij nader onderzoek zóó verschillend te zijn van Xanthomelus aureus dat Salvadori hem tot eene afzonderlijke soort maakte, onder den aangegeven naam (Ann. Mus. Genova XIV, 113; in 1879).

Subfam. II, **Ptilonorhynchinae;**

Genus SERICULUS (**1083**).

40. — Sericulus melinus (**1083**/4333); uit ZO. Australie. Hij is reeds een tijd lang bekend, in 1825 door Swainson beschreven en benoemd, was als Oriolus regius, door Temminck behandeld. Hoewel ook zeldzaam komt hij toch veelvuldiger voor dan de Or. aureus, die hem vroeger hielp het geslacht Sericulus te vormen [3], doch zooals wij zagen nu daaraan ontnomen is. Hij is de echte „Regent-bird" en „King-Honeysucker" der Engelsche kolonisten in Australie.

---

[1] Tijdens mijn verblijf van bijna twee jaren te Ternate werden van goede huiden slechts een paar, van geschonden huiden geen enkele aangebracht.

[2] De Ficoideae zijn zeer talrijk in den Archipel, onder hen de Waringins het meest algemeen bekend. Beccari vermeldt de soort niet.

[3] Schlegel, „Muséum", Coraces, p. 99.

41. — Sericulus Rawnsleyi, Diggles (**1083**/4334); uit **Australie**; doch zeldzaam, weinig bekend, en in weinig verzamelingen aanwezig. En zeer mogelijk bestemd om wederom te verdwijnen; daar de waarschijnlijkheid bestaat, en door eenigen, bijv. Sharpe werd vooropgezet, dat de vogel zijn ontstaan had te danken aan kruising in het wild tusschen den Satin Bowerbird Ptilonorhynchus holosericeus en Regent-bird (Sericulus melinus) waarbij van den eersten het lijfkleed, van den tweeden de vleugels werden overgenomen (Catal. Birds Brit. Muc., VI, 138). Van Gould en Elliot beiden bestaan goede afbeeldingen van den vogel.

Het gezag van G. R. Gray noopte mij tot —, en wettigde de opname van den vogel, als afzonderlijke soort, in dit „Overzigt".

De Sericulus xanthogaster, door von Rosenberg, in 1870, in NW. Nieuw-Guinea gevonden, en beschreven in het „Ned. Tijds. v. Dierkunde" (IV, 50), is hier niet opgenomen, als zijnde de jonge Xanthomelus aureus. N°. 38 van het „Overzicht."

Genus PTILONORHYNCHUS (**1084**);

Subgen. *a.* Ptilonorhynchus.

42. — Ptilonorhynchus holosericeus (**1084**/4335); de Speelvogel, Satijnvogel, Prieelvogel; de „Bowerbird, Satin-bird, ook wel Satin Bower-bird en Satin Grakle", van de Engelsche kolonisten in ZO. Australie, waar hij het eerst werd gevonden. Beschreven, en afgebeeld; o. a. door Gould in zijne „Birds of Australia" IV, pl. 10; en in Jaarg. 1872 van het „Jaarboekje van Natura Artis Magistra" (blz. 156). Hij leverde den typus voor de geheele groep.

Subgen. *b.* Ailuroedus (**1085**).

43. — Ptilonorhynchus (Ailuroedus) crassirostris (**1085**/4336); uit O. Australie; de „Cat-bird" der Engelsche kolonisten. Eveneens reeds meermalen beschreven, o. a. door Temminck (als Kitta virescens), en in de „Verhandelingen van de Akademie van Upsal", 1815 (VII t. 10).

44. — Ptilonorhynchus (Ailuroedus) buccoides (**1085**/4337); uit NW. Nieuw-Guinea, Salawati, Batanta, Wai-

geoe, en Z. Nieuw-Guinea waar d'Albertis hem vond aan de Fly-rivier (in 1877). Het was Bernstein die zijne aanwezigheid aantoonde in de drie laatstgenoemde eilanden, en er exemplaren van medebracht. Temminck gaf eene goede afbeelding van den vogel in "Planches coloriées", 575.

45. — Ptilonorhynchus (Ailuroedus) melanotis (**1085**/4338); van de Aroe-eilanden, waar o. a. v. Rosenberg (Z.O. eilanden, p. 47) hem verkreeg van Wokam en Maikoor, waar de vogel naar zijn stemgeluid "Batoetoe" heet; en van Z. Nieuw-Guinea waar d'Albertis hem, in 1877, langs de Fly-rivier aantrof (Ann. Mus. Genova, XIV, p. 114).

46. — Ptilonorhynchus (Ailuroedus) arfakianus; Meyer, 1874 (**1085**/—); van N. en NW. Nieuw-Guinea; waar hij op het Arfak-gebergte gevonden werd door d'Albertis, Beccari en Meyer; welke laatste hem beschreef in de "Sitzungs-berichte der K. Akadem. der Wissens. in Wien" voor 1874 (LXIX, 82). Volgens Sharpe (Catal. VI, 384) wellicht ook van Misoewal; m. i. moeielijk aanneembaar.

47. — Ptilonorhynchus (Ailuroedus) Stonei; Sharpe 1876 (**1085**/—); van ZO. Nieuw-Guinea; waar hij aan de rivier Laloki of Laroki werd gevonden door Stone; en daarna meer binnenslands (Goldie riv.).

Hij werd o. a. beschreven door Sharpe, in "Nature" van 17 Aug. 1876, pag. 339; en door Gould, in "Birds of New Guinea"; Part. XII (1881).

Subgen. Amblyornis.

48. — Ptilonorhynchus (Amblyornis) inornatus; von Rosenberg (in litt.) 1870 (—/—). Uit N. Nieuw-Guinea. Door v. Rosenberg, in 1870, verkregen van het Arfak-gebergte, daarna door d'Albertis, Beccari, Meyer. Schlegel omschreef den vogel als Ptilorhynchus inornatus in het "Tijds. v. Dierk." (IV, 51). Bij nader onderzoek bleek dat er termen genoeg waren om hem tot type van een nieuw ondergeslacht, Amblyornis, te maken, niet in Gray's "Hand-list" opgenomen, als eerst na de uitgave daarvan vastgesteld.

Het zoude hier de plaats geweest zijn om aan de opsomming toe te voegen den Scenopaeus dentirostris; de "Toothbilled Bower-bird" van de Bellenden-ker en Sea-view bergen, in het District Rockingham-baai in NO. Queensland. Wel werd hij beschreven door Ramsay in "Proc. Zool. Soc." 1875, p. 591, en "Proc. Linn. Soc. of New South-Wales" II, p. 188; en door Gould in "Birds of New-Guinea" X; (1879), doch berust dit alles op slechts één exemplaar, het eenigste dat sedert de ontdekking in 1875, tot nu toe werd verkregen; en dragen de beschrijvingen de sporen van die schaarschte aan gegevens. Bovendien bestaat bij de geheele groep voorbeschiktheid tot afwijkingen, en is dat o. a. sterk het geval bij de Chlamydera cerviniventris, door Sharpe als naasten buurman aan den Scenopaeus gegeven (Catal. p. VI, p. 393) en die, wat zijne woonplaats, Kaap-York, betreft, dat ook werkelijk is.

Dit alles maakte mij huiverig om de soort zonder voorbehoud als bestaande aan-, en in het "Overzicht" op te nemen.

Genus **1086**, CHLAMIDERA.

49. — Chlamydera nuchalis (**1086**/4339); van N. Australie; en o. a. uit de omstreken van Port Darwin en Port Essington, tegenover Timor, en, doch eenigszins afwijkende, van NO. Australie. Beschreven en afgebeeld door Jardine en Selby (Ill. Orn. pl. 103), en door Gould in "Birds of Austr." (IV, pl 9). Hij kreeg den wel wat omslachtigen naam van "Western lilac-naped Bower-bird".

Eene slechts weinig afwijkende varieteit werd in het Noordelijk gedeelte van Oostelijk Australie gevonden, door Gould als afzonderlijke soort:

Chlamyd. Orientalis (**1086**/—), gesteld, door eenigen, o. a. door Sharpe, (in Catal. VI, p. 392) overgenomen; die echter, de groote gelijkheid van Chlamyd. nuchalis en orientalis erkennende, er bijvoegt: "The Eastern lilac-"naped Bower-bird is a representative of Chlamyd. nu-"chalis in Queensland."

De vogel was reeds in 1865 bekend geworden door Ramsay (in "Ibis", 1865, p. 85); tijd genoeg dus tot vergelijking en afdoend onderzoek; ook voor G. R. Gray, die hem daarop niet opnam in zijne "Hand-list". En is het op diens gezag dat ook

ik de Chlamyd. Orientalis, evenmin als den Scenopaeus opnam in het „Overzicht"; wel echter herdacht, ten einde bij voorkomende gelegenheid de aandacht op hem te vestigen.

50. — Chlamydera maculata (**1086**/4340); van O. en Z. Australie. De „Spotted Bower-bird", afgebeeld op pl. 8 van Gould's werk (t. a. pl.).

51. — Chlamydera guttata (**1086**/4341); uit NW. Australie en het binnenland. Door Gould beschreven en afgebeeld in zijn „Supplement" (pl. 35, in 1869) op het bovenbedoelde werk, en door Gray opgenomen in zijne „Hand-list"; doch wellicht bestemd om tot Chlamydera maculata teruggebracht te worden, zoodra een onderzoek van ruimere ontwikkelingsreeksen zijne overgangsvormen beter bekend zal hebben gemaakt. Vooralsnog daartoe nog te zeldzaam.

52. Chlamydera cerviniventris (**1086**/4342); van Kaap York. N. Australie (Mac Gillivray); later (Gray) van de eilanden in de Torresstraat; in 1872 door d'Albertis uit Z.O. Nieuw-Guinea verkregen [1]; en door Gould afgebeeld in zijn „Supplement" (pl. 36). Het is de „Fawn-breasted Bower-bird.

De geheele groep der Ptylonorhynchen onderscheidt zich door eene eigenaardigheid die nergens elders in de geheele vogelenrij wordt teruggevonden, ze zeker tot eene der belangwekkendste maakt die wij kennen, en aan Prof. Veth aanleiding gaf om (Insulinde I, 369) voor hen den zeer geëigenden en bruikbaren naam „Prieel-vogels" voor te stellen.

Het maken van kunstige en saamgestelde nesten is aan meerdere vogels eigen, even als aan sommige geslachten en soorten in bijna alle de andere orden, doch is het doel daarbij steeds eene gemakkelijke, gezellige plaats gereed te maken voor de voortplanting van het geslacht. Hier hebben wij echter te doen met vogels die, onafhankelijk van daartoe bestemde — en ook deze alleraardigst ingerichte — nesten, geheele prieeltjes, loofgangen, enz. bouwen, en die met alle de schitterende en veelkleurige voorwerpen versieren die zij maar vinden kunnen:

[1] Cff. „Ann. Mus. Genova", D. IX, p. 193.

schoon gekleurde vederen, vooral papegaaivederen, gekleurde vezelstoffen (als zij die uit woningen of kampementen op eenigen afstand krijgen kunnen) en dergelijke voorwerpen meer, om in de wanden der prieeltjes en loofgangen in te vlechten; verder gekleurde steentjes, schelpen, die zij soms uren ver van het zeestrand moeten aandragen, goed gebleekte stukjes been, en wat al meer, om voor den ingang en uitgang der loofgangen uittespreiden. De Australische wilden voor wier vraatzucht geen enkel dier in hunne geheele omgeving veilig is, ontzien bij uitzondering deze vogels. Verliezen zij — een voor hen gevoelig verlies — hunne pijlspitsen van jaspis, chalcedoon, enz. ongemerkt uit hun kamp verdwenen, dan zijn zij bijna zeker die in het nest van eenen naburigen „Satijn-vogel" te zullen terugvinden, zoeken het nest op, pluizen het voorzichtig na, en gaan met hunne teruggevonden zaken terug, zonder het nest te vernielen. Ditzelfde vinden wij volgens meerdere berichten, en o. a. van Beccari als ooggetuige, bij de Papoea's van het Arfak-gebergte terug. Uit waarnemingen bij in gevangen staat verkeerende paren blijkt dat ook dan die aanleg tot bouwen van sierlijke prieeltjes, gangen enz. soms drie en vier voet lang, niet weggaat.

Tot broeien dienen die bouwwerken niet; daartoe zijn afzonderlijke nesten aanwezig, soms onmiddellijk daar naast of daar achter, soms op eenigen afstand, doch steeds met een uitzicht op den loofgang. Eerder schijnen zij, volgens meerdere waarnemingen, o. a. van Gould, die ze nauwkeurig gadesloeg, bestemd als speelplaats, als plaats van gezellig verkeer voor mannetje en wijfje, en waar tijdens het broeien het mannetje voor het wijfje komt dansen (Brehm, das Leben der Vögel, blz. 224, ontleend aan berichten van Australische waarnemers), en waar vóór de paring het wijfje van meerdere mannetjes bezoek ontvangt (Gould). De bouwwerkjes duren namelijk, indien zij niet vernield worden, soms jaren lang, en worden dan allengs vergroot en uitgelegd en telkens opnieuw versierd; en hebben bovendien dat eigenaardige dat ze meest niet op den blooten grond maar op eenen, vooraf behoorlijk gevleiden en geëvenden, bodem van daartoe aangebrachte en gevlochten takjes en vezels worden opgericht. Brehm (Illustrirte Thierleben), Wood (Nat. Hist. II, 228), Gould (Birds of Australia) roemen de vogels terecht om dien aanleg, hun alleen eigen.

Meermalen werden zij en hunne bouwwerken omschreven en

afgebeeld, o. a. in het Jaarboekje van Natura Artis Magistra 1872, bldz. 154, maar vooral door Gould, die ze langdurig en nauwkeurig waarnam, en aan hen en hunne loofhutten, prieeltjes, of hoe men die speelplaatsen noemen wil, meerdere platen van zijn schoon werk over de Vogels van Australie wijdde.

Ook Beccari kwam in de gelegenheid ze te bestudeeren. Hij was, den vijfden dag na zijn vertrek van Andai, op de W.-kust van de Geelvinkbaai, N. Nieuw-Guinea, op weg naar Hatam en naar de toppen van het Arfak-gebergte, moest aan de weinige volgelingen die, nog niet door koorts aangedaan, hem hadden kunnen vergezellen, een rustdag gunnen, ging daarom in den omtrek jagen, schoot een Buidelrat [1], en vond bij het zoeken naar zijnen buit: "de aardigste kleine buitenplaats die men "zich denken kan, een hutje eenigszins verhoogd opgericht in "het midden van een grasperk, geheel bestrooid met bloemen, "en hoopjes bijeengebrachte vruchten. Alles in miniatuur." Het was een nest en speelplaats van de Amblyornis inornata [2]. Hij vond er later nog andere, kon ook het eerste nog beter onderzoeken, en gaf er (in Ann. Mus. Genôva; D. IX. 382 en Tav. VIII) eene levendige beschrijving van, dubbel belangrijk als afkomstig van den zakelijken, gemoedelijken, en angstvallig nauwkeurigen Beccari; den bekwamen onderzoeker die ook elders in ons Indie door wetenschap en volharding zooveel schoons en merkwaardigs verkreeg, een mijner meest geschatte vrienden.

Hoewel tot een ander stelsel van waarnemingen behoorende, moge de opmerking van Wallace (Insulinde D. I, 362 en elders) hier herdacht worden, dat van de Ptilonorhynchen-groep, die, in verschillende in elkander overgaande vormen geheel Australie en Nieuw-Guinea dóórtrekt, en zelfs dóórgaat tot de Aroe-eilanden, en de andere eilanden-groepen rond Nieuw-Guinea's N. en NW.kust, toch geen enkel exemplaar op Timor of de daartoe behoorende eilanden voorkomt.

Ik voegde bij het hierboven medegedeelde eene opgave van de "Indeeling en verdeeling der Paradijsvogels en aanverwanten", bestemd om daarbij, als richtsnoer, en te midden van de vele bijzaken, het hoofdbeeld te blijven bewaren.

[1] Later eene nieuwe soort gebleken; Phascologale dorsalis, Peters et Doria (Ann. Mus. Civ. di Genova. VIII. 335).

[2] Zie No. 48 van dit Overzicht.

Aan den daarbij gevoegden verspreidingsstaat ontleenen wij nog de volgende statistieke gegevens betreffende die groep.

De geheele groep bevat 52 nummers, waarvan wellicht een drietal, en althans twee, slechts als varieteiten te rekenen zijn, en als zoodanig werden bekend gesteld.. De overige nummers geven allen afzonderlijke soorten aan.

Daarvan komen, wat hunne verspreiding aangaat, en met inbegrip van de bedoelde, trouwens binnen onze grenzen vallende, varieteiten:

binnen de grenzen van ons gebied, bepaald door den 141sten lengtegraad, ...	36	soorten,
of, na aftrek van ééne soort, Oriolus (Xantomelus) ardens (No. 39), ...	35	id.
Van deze laatsten verspreiden zich	11	id.
ook nog buiten die grenzen, zoodat	24	id.
uitsluitend binnen onze grenzen beperkt zijn.		
Voor de Molukken alleen komen	7	id.
voor de Aroe-eilanden alleen (zie No. 1 en 2) .	geene	id.
voor de Molukken en Aroe-eilanden te zamen .	geene	id.
voor de Molukken, de Aroe-eilanden en Nieuw-Guinea te zamen.	3	id.
voor de Molukken en Nieuw-Guinea te zamen .	6/10	id.
voor de Aroe-eilanden en Nieuw-Guinea te zamen	1/3	id.
voor Westelijk Nieuw-Guinea alleen	8/11	id.
voor Oostelijk Nieuw-Guinea alleen	2/3	id.
voor Nieuw-Guinea alleen.	13/17	id.
voor Australie alleen	10	id.
voor Nieuw-Guinea en Australie te zamen . .	3	id.
voor de Aroe-eilanden, Nieuw-Guinea en Australie te zamen (Manucodia Keraudreni). . .	1	id.

Natuurlijk zijn die verspreidings-grenzen slechts tijdelijke, de ons bekende, niet de ware, en zal ruimer onderzoek die grenzen, en dus ook de boven aangegeven getallen, stellig nog hier en daar doen wijzigen, doch slechts in onderdeelen.

En waren het deze overwegingen die mij deden afzien van de zamenstelling van een nieuw stel verspreidingskaartjes, ingericht zooals die welke Robert Wagner in den "Zoologischen

---

[1] Bij de dubbeltallen geeft het links van de streep gestelde steeds het aantal soorten aan waarvan het verblijf in de aangegeven streek volkomen zeker is, het rechtsche die waaromtrent nog eenige onzekerheid bestaat.

Voorkomende binnen de grenzen van de Ned. Ind. bezittingen.	Bladzijde van de « Aanteekeningen. »
1	176
1	182
1	184
1	185
1	186
1	188
1	189
1	190
1	id.
1	id.
1	192
1	id.
1	193
13	
1	194
1	id.
1	195
1	id.
	id.
	196
1	id.
1	id.
	id.
1	197
1	id.
1	id.
9	

OVERZICHT VAN DE

SYNONIEMEN en LITTERATUUR

VAN DE GROEP DER

PARADIJSVOGELS en AANVERWANTEN.

Ordo II, PASSERES; Tribus IV, CONIROSTRES;
Fam. II, **PARADISEIDAE,** Boie, 1826.
Subfam. I, **Paradiseinae,** G. R. Gray, 1840.
Paradiseana, Vigors 1825.

1548/, PARADISEA, Linn. 1735.
Manucodiata, Barr. 1745.
Samalia, V., Cuv., 1829.
G. R. Gray, "Gen. of Birds", II. p. 322; Reichenbach, "Syst. Avium.", t. 86.
Uranornis (?), Salvad.

Subgen. PARADISEA.

1. /6247, **apoda,** Linn., I. p. 166 (1766).
Schlegel, "Muséum", Coraces", p. 79, id. "Ned. Tijds. v. Dierk.", III. p. 342; id., "Journ. für Ornith.", 1861, p. 384.; von Rosenberg, in id., 1864, p. 42; Wallace, "Malay Archip.", II. p. 238; id., "Insulinde", II. p. 429; id., "Ibis", 1859, p. 111; id., 1861, p. 289; G. R. Gray, "Gen. of Birds", II. p. 323, pl. 79, 4; id., "Proc. Zool. Soc.", 1861, p. 436; id., 1862, p. 436; Edwards, "Birds", III. p. 110; Wagler, "Syst. Av. Paradis.", spec. 1; Bonaparte, "Conspect. Av.", I. p. 412; Elliot, "Monogr. Parad.", pl. 1; Salvadori, "Ann. Mus. Civ. Genova", IX. p. 191; R. Bowdler Sharpe, "Catal. of Birds of the Brit. Mus.", III. p. 166.

Parad. apoda var. Wallaciana, G. R. Gray, "Proc. Zool. Soc.", 1858, p. 181.

Paradisea major, Shaw, "Gen. Zool.", VII. p. 480, pl. 58; Lesson, "Ois. Parad.", Syn. p. 6; id., "Hist. natur. p. 155, pl. 6.

L'oiseau de Paradis, Briss. "Ornith." II. p. 130, pl. 13.

L'oiseau de Paradis des Moluques, Buffon, "Planch. enlum", p. 190.

L'Éméraude, Audebon et Vieillot, "Ois.", Dorade. p. 9.

Le Grand oiseau de Paradis Éméraude, Levaillant, "Histoire Natur." Ois. Parad., I. pl. 1—3.

Le Paradisier Eméraude, Le Maout, "Ois.", p. 197.

The greater Bird of Paradise, Edwards, "Birds", III. pl. 110.

Paradies- oder Götter-vogel, Brehm, p. 165.

De Groote Aroesche Paradijsvogel, Valentijn, III[1]. p. 310, t.

De groote Paradijsvogel, in Veth's "Insulinde", II. p. 450.

2. apoda, var. Novae-Guineae, Salvadori et d'Albertis, 1879, in "Ann. Mus. Civ. Genova", XIV. p. 96.

3. /—, **Raggiana,** Sclater, "Proc. Zool. Soc.", 1873, pp. 486, 559; Elliot, "Mon. Par.", pl. 2; Salvad. et d'Albert., "Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 829; IX. p. 191; XIV. p. 100.
Gould, "Birds of New-Guinea", part. IV.
B. Bowdler Sharpe, "Cat. B. Brit. Mus.", III. p. 169.

4. /6248, **minor,** Shaw., "Gen. Zool.", VII. p. 486.
Wagler, "Syst. Av. Parad." spec. 2; G. R. Gray "Illustr. Ind. Zool.", II. pl.; Less. "Ois. Par.", Syn., p. 3; id. "Hist. Nat. Ois. Par.", pl. 1—5; Elliot, "Monog. Parad.", pl. 3; Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 781; id., IX. p. 191; R. Bowdl. Sharpe, "Catal. B. Brit. Mus.", III. p. 168.

Paradisea papuana; Schlegel, "Muséum", Cor., p. 82; id., in "Ned. Tijds. v. Dierk.", IV. p. 17, 49; id., in "Journ. für Ornith.", 1861, p. 385; v. Rosenberg, id., 1864, p. 129; id. "Nat. Tijds. v. Ned. Ind.", XXV. p. 242, ad 200. Beckstein, "Kurz Übers.", p. 131; Gray, "Gen. Birds", II. p. 323; id. Proc. Zool. Soc., 1859, p. 157; Wall., "Mal. Arch., II. p. 160; id., "Insul.", II. p. 429; id., "Ibis", 1859, p. 111; id., 1861, p. 287; Sclater in "Proc. Zool. Soc.", 1862, p. 123; Bonap. "Consp.", I. p. 413.

Paradisea Bartlettii, Goodwin, in "Proc. Zool. Soc.", 1860, p. 244.

Parad. minor papuana, Forst. "Ind. Zool.", p. 33.
Parad. apoda, var. β. } Latham, "Gen. Syn.", II.
Lesser Bird of Paradise } p. 474.
La Petite Émeraude, Audeb. et Vieill. "Ois.", Dor., II. p. 12, pls. 2, 11.
Le Petit Oiseau de Paradis Émeraude, Levaillant, "Ois. Parad.", I. pls. 4, 5.
De kleine Papoesche Paradijs-vogel, Valentijn, III[1]. p. 310.
De kleinere Paradijsvogel, in Veth's "Insulinde", II. p. 450.

5. /6148, **minor**, var. albescens.
Valentijn, III[1]. p. 310; zie verder de "Aanteekeningen" blz. 186.

6. /6249, **sanguinea**, Shaw, "Gen. Zool.", VII. p. 487, pl. 59; Elliot, "Monogr. Parad.", pl. 4; Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 782; R. Bowdler Sharpe, "Catal. B. Brit. Mus.", III. p. 170.
Paradisea rubra, Schlegel, "Muséum", Cor. p. 84; id. "Dierk.", p. 171; id., "Journ. f. Ornith.", 1861, p. 385; Wall., "Insul.", II. p. 431; id., "Ibis", 1859, p. 111; id., 1861, p. 287; id., "Proc. Zool. Soc.", 1862, p. 160; Gray, "Gen. B.", II. p. 323, pl. 79; Vieill., "Gal. Ois.", I. p. 152, pl. 99; Less. "Voy. Coquille", Zool. p. 660 pl. 27; id. "Traité" p. 336, pl. 3; id., "Ois. Parad.", Syn. p. 8; id., "Hist. natur.", p. 160, pl. 7, 8; Wagler, "Syst. Av." Parad., spec. 3; Bonap. "Consp.", I. p. 413.
Uranornis rubra, Salvadori., "Ann. Mus. Civ. Gen.", IX. p. 991.
Le Paradis rouge, Audeb. et Vieill., "Ois.", Dor., II. p. 14 pl. 3.
L'Oiseau de Paradis rouge, Levaillant, "Ois. Parad.", I. pl. 6.
Der rothe Paradies-Vogel, Brehm, p. 167.
De Roode Paradijsvogel, in Veth's "Insulinde", II. p. 450.

1549/—, Subgen. SCHLEGELIA, Bernstein.

7. /6250. **Wilsoni**, Cass., "Journ. Acad. N. Sci. Philad.", II. p. 133, pl. 15.

Schlegel, „Muséum.", Corac. p. 87; id., „Ned. Tijds. Dierk.", III. bldz. 249; Gray, „Proc. Zool. Soc.", 1861, p. 436, Sclater, id., 1865, p. 465; Wagner, „Journ. of Ornith.", 1873, p. 11, Kaart VII.

R. Bowdler Sharpe, „Cat. B. Brit. Mus.", III. p. 175.

Diphyllodes Wilsoni, Wallace, „Insul.", II. bladz. 438; id., „Mal. Archip.", II. p. 248; id., „Proc. Zool. Soc.", 1862, p. 160; Beccari, „Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 713; Newton, „Ibis", 1865, p. 343; Sclater, „Ibis", 1876, p. 251.

Diphyllodes respublica, Sclater, „Proc. Zool. Soc.", 1857, p. 6; v. Rosenberg, „Journ. f. Ornith.", 1864, p. 130; Elliot, „Monog. Parad.", pl. 14; Gould, „B. New-Guin.", part. III. (1850); Bonap., „Consp.", I. p. 413; id. „Compt. rend.", XXX. p. 291.

Lophorina respublica, id. in id. p. 131.

Paradisea calva., Schlegel, „Ned. Tijds. v. Dierk.", II. p. 1.

Schlegelia calva. Bernstein, „Natuurk. Tijds. v. Ned. Ind.", XXVII. p. 79; id., „Ned. Tijds v. Dierk.", III. p. 4, pl. 7; v. Rosenb., „Jaarb. Nat. Art. Mag.", 1873, pl.

Schlegelia respublica, Salvad., „Ann. Mus. Civ. Gen.", IX. p. 192.

De Roode schoone Paradijsvogel, in Veth's „Insulinde", II. p. 450.

1550/, Subgen. DIPHYLLODES, Lesson, „Ois. Parad." Syn. p. 16, in 1835.

Cricocercus, Gloger, „Handb. Naturges.", p. 345, in 1842; Reichenb., Syst. Av.", t. 86, fig.

8. /6251, **speciosa,** Boddaert, „Tabl. Pl. enlum.", p. 38; Schlegel, „Muséum", Corac., p. 86; id., „Ned. Tijds. v. Dierk.", IV. p. 17, 49, 171; Gray, „Gen. Birds", II. p. 323.

Diphyllodes speciosa, Wallace, „Mal. Archip.", II. p. 247; id., „Insul.", II. bldz. 436; Elliot, „Monogr. Parad.", pl. 12; Sclater, „Proc. Zool. Soc.", 1873, p. 697; id., „Ibis", 1876, p. 251; Beccari, „Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 712; Salvad., id., p. 783; Gould, „B. of New-Guinea", pl. II.; Wagler, „Journ. f. Ornith.", 1873, p. 11, pl. 1, kaart 5; R. Bowdl. Sharpe, „Cat. B. Brit. Mus.", III. p. 174.

Paradisea magnifica. Pennant, in Forst. "Ind. Zoolog.", p. 40; Gmel. "S. N.", I. p. 401; Audeb. et Vieill., "Ois." Dorad., II. p. 15, pl. 4; Shaw, "Gen. Zool.", VII. p. 493, pl. 62; Wagl., "Syst. Av.", Parad. spec. 4; Less., "Traité", p. 338; Wall., "Proc. Zool. Soc.", p. 160.

Diphyllodes magnifica, Gray, "List Gen. Birds", 1841, p. 53; Bonap., "Consp.", I. p. 413; Wallace, "Ibis", 1861, p. 287; v. Rosenberg, "Nat. Tijd. v. Ned. Indie", XXV. p. 246, sub. 203; Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.", IX. p. 192.

Paradisea cirrhata, Latham, "Ind. Orn.", I. p. 195.

Diphyllodes seleucides, Lesson, "Ois. Parad.", Syn., p. 16, pls. 19, 20.

Oiseau de Paradis de la Nouvelle Guinée, dit "le Magnifique", Montbel., "Pl. enl.", 631; Sonnerat, "Voy. Nouv. Guin.", p. 163, pl. 98; Le Vaillant, "Hist. Nat.", Ois. Parad.", I. pls. 9, 10.

Magnificent Paradise-bird, Latham, "Gen. Syn.", II. p. 477, pl. 19.

De Schoone Paradijsvogel, in Veth's "Insulinde", II. p. 450.

9. /—, **chrysoptera,** Gould.

Diphyllodes chrysoptera, Gould, "B. New Guin.", p. II; Beccari, "Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 710; Salvad. id., p. 971; id., IX. p. 192; R. Bowdl. Sharpe, "Cat. B. Brit. Mus.", p. 175.

Diphyllodes speciosa, var. chrysoptera, Elliot, "Monog. Parad.", pl. 13.

Subgen. Rhipidornis. Salvadori.

10. /—, **Gulielmi III,** v. Musschenbroek; v. Rosenb., "Zoolog. Gart.", 1875, p. 29.

Diphyllodes Gulielmi III, Meyer, "Mittheil. Dresd. Mus.", I (1875). p. 11, pl. 1; id., "Proc. Zool. Soc.", 1875, p. 31; "Zool. Gart.", 1875, p. 31; Gould, "B. New-Guin., part. II.

Rhipidornis Gulielmi tertii, Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.", IX. p. 192.

En, volgens R. Bowdler Sharpe, in voce "Rhipidornis respublica, in "Catal. Birds Brit. Mus.", III. p. 173, als synoniemen ook nog:

Lophorina respublica, Bonap., "Comptes rendus", XXX. p. 131, en:

Diphyllodes respublica, id. in id., p. 291, en "Conspect.", I. p. 11, 13. Zie echter "Aanteekeningen", p. 190.

1551/, Subgen. CICINNURUS, Vieillot.

11. /6252, **regius,** Linn., "Syst. Nat.", I. p. 166, (ex Edwards).

Schlegel "Muséum", Corac., p. 88; id., "Ned. Tijds. v. Dierk.", IV. p. 17, 49; id., "Handl. Dierk.", I. p. 332, pl. 4, fig. 46; id., "Journ. f. Ornith.", 1861, p. 385; Wallace, "Mal. Archip.", II. p. 132; id., "Insul", II. p. 435; id., "Ibis", 1859, p. 111; id., "Proc. Zool. Soc.", 1862, p. 160; Shaw., "Gen. Zool.", VII. p. 497, pl. 67; Lesson, "Voy. Coquille", I. p. 658, pl. 26; Gray, "Gen. B.", II. p. 323; Wagler, "Syst. Av.", Parad. spec. 7; id., "Zool. Gart.", 1873, p. 10.

Cicinnurus regius, Vieillot, "N. Dict. d'hist. nat.", XIX. p. 247; id., "Galer. d. Ois.", I. p. 146, pl. 96; Lesson, "Traité", p. 338; v. Rosenberg, "Nat. Tijds. v. Ned. Ind.", XXV p. 246, sub 202; id., "Journ. f. Ornith.", 1864, p. 130; Wallace, "Ibis", 1861, p. 287; Bonap., "Conspect.", I. p. 413; Elliot, "Monogr. Parad.", pl. 16; Gould, "B. New Guin.", part III; Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 783; id., d'Albertis, in id., p. 832, en in id., XIV. p. 112; Salvad. in id., IX. p. 192.

Cicinnurus spinturnix, Lesson, "Ois. Parad.", Syn. p. 14; id., "Hist. Nat.", Ois. Parad., p. 182, pl. 16—18.

The supposed King of the Greater Birds of Paradise, Edwards, "Birds" III. pl. 111.

Le Petit Oiseau de Paradis, Brisson, "Orn.", II. p. 136, pl. 13.

Le Roi des Oiseaux de Paradis, Sonnerat, "Voy. Nouv. Guin.", I. p. 156, pl. 95.

Le Manucode, Buffon, "Hist. Nat.", Ois. III. p. 163, pl. 13; id. Pl. enlum. p. 192, pl. 496; Audeb. et Vieill., "Ois. Dor.", II. p. 16, pl. 5; Le Vaill., "Hist. Nat" Ois. Parad.", p. 182, pl. 7, 8.

Schnirkelschweife, Brehm.

Het Koningsvogeltje, Valentijn, III[I]. p. 312.

De Konings-paradijsvogel, in Veth's "Insulinde", II. p. 450.

1552/, Subgen. Parotia, Vieillot, 1816/19.

Otostylus, Gloger, „Handb. Naturg.", p. 544, 1842; Reichenb., „S. A.", t. 86, f.

12. /6253, **sexpennis**, Bodd., „Tabl., Pl. enl.", p. 38; Schlegel, „Muséum", Corac., p. 92; id., „Ned. Tijds. v. Dierk.", IV. p. 50; id., „Journ. f. Ornith.", 1861, p. 385; Gray, „Proc. Zool. Soc.", 1861, p. 38; Salvad., „Ann. Mus. Civ. Gen.", IX. p. 190.

Parotia sexpennis, Wall., „Mal. Archip.", II. p. 250; id., „Insul.", II. p. 441; Gould, „Birds New Guin.", part I; Salvad., „Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 782; Beccari, id., p. 712; Elliot, „Monogr. Parad.", pl. 10; Sclater, „Ibis", 1876, p. 250.

Paradisea sexcetacea, Latham, „Ind. Ornith.", I. p. 196; Shaw, „Gen Zool.", VII. p. 496, pl. 66; Bonn. et Vieill., „Encyclop. méth.", III. p. 909, pl. 144, fig. 1; Wagler, „Syst. Av.", Parad., p. 6; Lesson, „Traité", p. 337.

Parotia sexcetacea, Vieill., „N. Dict. d'Hist. Nat.", XXXI. p. 160; id., „Galer. des Ois.", I. p. 148, pl. 97; Less., „Traité", p. 337; id., „Ois. Parad.", Syn., p. 10; id., „Hist. Nat. Ois. Parad.", p. 172, pl. 10, 11 en 11bis, 12.

Paradisea sefilata, Pennant, in Forst., „Ind. Zool.", p. 40.

Parotia sefilata, R. Bowdler Sharpe, „Cat. B. Brit., Mus.", III. p. 177.

Paradisea aurea, Gmel., „S. N.", I. p. 402 (ex Latham); Bonap., „Conspect.", I. p. 414.

Parotia aurea, Gray, „List Gen. B.", 1840, p. 38; Wall., „Ibis", 1861 g. 287.

Paradisea penicillata, „Scopoli." Del. Faunae et Florae Insubr.", II. p. 88.

Manucode à six filets, Briss., „Ornith.", III. p. 17.

Le Sifilet de la Nouvelle Guinée, Montb., „Pl. enlum.", III. p. 198, pl. 633.

Le Sifilet, Audeb. et Vieill., „Ois.", Dor., II. p. 18, pl. 6; Le Vaill., „Ois. Parad.", I. pls. 12, 13.

L'Oiseau de Paradis à gorge dorée, Sonner., „Voy. Nouv. Guin.", p. 158, pl. 97.

Gold-breasted Bird of Paradise, Latham, „Gen. Syn.", II. p. 481; id., „Gen. Hist.", III. p. 194, pl. 47.

De Gouden Paradijsvogel, in Veth's „Insulinde", II. p. 450.

1553/, Subgen. LOPHORINA. Vieillot, 1817.

13. /6254, **atra,** Bodd., „Tabl. Pl. enlum.", p. 38.

Lophorina atra, Wallace, „Mal. Archip.", II. p. 249; id., „Insul.", II. p. 439; Elliot, „Monogr. Parad.", pl. 11; Salvad., „Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 783; Beccari, in id., p. 712; Sclater, „Ibis", 1876, p. 251.

Paradisea superba, Penn., in Forst., „Ind. Zool.", p. 40; Scopoli, „Del. Faun. et Flor. Insubr.", II. p. 88; Gmel., „Syst. Nat.", I. p. 402; Shaw, „Gen. Zool.", VII. p. 494, pl. 63; id., en Nodd., „Nat. Misc.", XXIV. pl. 1021; Wagl., „Syst. Av.", Parad. spec. 5; Wallace, „Ibis", 1859, p. 111; Schlegel, „Journ. f. Ornith.", 1861, p. 385.

Lophorina superba, Vieill., „N. Dict. d'Hist. Natur.", XVIII. p. 184; id., „Galer. d'Ois.", p. 149, pl. 98; Lesson, „Traité", p. 337; id., „Ois. Parad.", Syn., p. 12; id., „Hist. Natur. Ois. Parad.", pls. 13, 14; Bonap., „Conspect.", I. p. 414; Wallace, „Ibis", 1861, p. 287; 1862, p. 100; Salvad., „Ann. Mus. Civ. Gen.", IX. p. 190; v. Rosenberg, „Nat. Tijds. v. Ned. Ind.", XXV. p. 247; R. Bowdler Sharpe, „Catal. B. Brit. Mus.", III. p. 179.

Paradisea furcata, Bechst., „Kurze Uebers.", p. 132.

Epimachus ater, Schlegel, „Muséum", Corac, p. 96, als noot.

L'Oiseau de Paradis de la Nouvelle Guinée, dit le superbe, Briss., „Ornith.", III. p. 169; Buffon, „Pl. enlum.", III. p. 197, pl. 632.

Oiseau de Paradis à gorge violette, Sonner, „Voy. Nouv. Guin.", p. 157, pl. 96.

Le Superbe. Audebon et Vieillot, „Ois.", Dor., II. pl. 7; Le Vaill., „Hist. Nat. Ois. Parad.", I. pls. 14, 15.

De Prachtige Paradijsvogel, in Veth's „Insulinde", II. p. 450.

Famil. III. **STURNIDAE,** Vigors, 1825.

Subiam. 1. **Manucodiinae,** Cabanis, 1847.

1554/, ASTRAPIA, Vieillot.

Lamprotornis, p. p., Temm., 1820.

Lamprornis, p. p., Nitsch., 1840.

Subgen. ASTRAPIA, Vieillot, 1816.

14. /6255, **nigra**, Steph., "Gen. Zool.", XIV. p. 75; Bonap., "Conspect.", I. p. 414; Gray, "Gen. B.", II. p. 326; id., "Proc. Zool. Soc., 1861, p. 436; Wallace, id., 1862, p. 154; id., "Mal. Archip.", II. p. 257; id., "Insul.", II. p. 449; Elliot, "Monogr. Parad.", pl. 9; Salvad.. "Ann. Mus. Civ. Gen.", IX. p. 190; R. Bowdler Sharpe, "Catal. B. Brit. Mus.", III. p. 165.

Paradisea nigra, Gmel., "Syst. Nat.", I. p. 401 (ex Latham).

Epimachus niger, Schlegel, "Muséum", Corac., p. 94.

Paradisea gularis, Lath., "Ind. Ornith.", II. p. 196; Shaw, "Gen. Zool.", VII. p. 69, 70.

Astrapia gularis, Vieill., "N. Dict. d'Hist. Nat.", III. p. 37; Less., "Traité", p. 338; id. "Ois. Parad.", Syn. p. 18; id., "Hist. Nat. Ois. Parad.", p. 106, pls. 21—23; Schlegel, "Journ. f. Ornith.", 1861, p. 386; v. Rosenb. "Nat. Tijds. Ned. Ind.", XXV. p. 247, sub 207; Beccari, "Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 711; Sclater, "Ibis" 1876, p. 249.

Gorget Paradise-Bird, Latham, "Gen. Syn.", I. p. 478, pl. 20.

Le Hausse-col doré, Audeb. et Vieill., "Ois.", Dor., II. p. 22, pl. 8, 9.

La Pie de Paradis, ou l'Incomparable, Le Vaill., "Hist. Nat. Ois. Parad.", I pl. 20—22.

De Paradijs-ekster, in Veth's "Insulinde", II. p. 451.

1555/, Subgen. PARADIGALLA, Lesson, 1835.
Lobopsis, Reichenb., 1850.

15. /6256, caruncula ta, Eyd. et Souleyet (Lesson), "Voy. Bonite", p. 83, pl. 4; Gray, "Gen. B.", II. p. 326; Schlegel, "Journ. f. Ornith.", 1861, p. 386; v. Rosenb., id., 1864, p. 131.

Paradigalla caruncula ta, Less., "Ois. Parad.", p. 242; id., "Revue Zool.", 1840, p. 1; Bonap., "Conspect.", I. p. 414; Sclater, "Proc. Zool. Soc.", 1857, p. 6; id., "Ibis", 1876, p. 250; Wallace, id., 1862, p. 160; id., "Mal. Archip.", II. p. 257; v. Rosenb., "Nat. Tijds. v. Ned. Ind.", XXV. p. 248, sub 208; Elliot, "Monogr. Parad.", pl. 17; Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 784; IX. p. 190; Beccari, id., VII. p. 711.

De Gelelde Paradijs-ekster, in Veth's "Insulinde", II. p. 451.

1556/, MANUCODIA, Boddaert, 1783.
Phonygama, Lesson, 1828.
Chalybaeus, Cuvier, 1829.
Barita, Temminck, 1820.

Subgen. MANUCODIA, Boddaert, 1783.

16. /6257, **viridis,** G. R. Gray, "Handlist", II. p. 17.

Paradisea viridis, Gmel., "Syst. Nat.", I. p. 102.

Phonygama viridis, Gray, "Gen. B.", II. p. 303; Bonap. "Consp.", I. p. 368; v. Rosenb., "Nat. Tijd. v. Ned. Ind.", XXV. p. 235, sub 161; id. "Journ. f. Ornith.", p. 122.

Manucodia chalybea, Bodd., "Tabl. Pl. enlum.", p. 39; Elliot, "Monogr. Parad.", pl. 6; Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 781.

Manucodia chalybeata, Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 968; id., IX. p. 189; d'Albertis en Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.", XIV. p. 94.

Manucodia chalybata, R. Bowdl. Sharpe, "Cat. B. Brit. Mus.", III. p. 182.

Paradisea chalybea, Latham, "Ind. Orn.", I. p. 197; Shaw, "Gen. Zool.", VII. p. 504, pl. 71.

Paradisea chalybata, Pennant, "Faunula indica" in, Forst., "Zool. Ind.", p. 40.

Cracticus chalybaeus, Vieill., "N. Dict. d'Hist. Nat.", V. p. 355.

Phonygama chalybaeus, Lesson, "Traité", p. 344.

Chalybaeus viridis, Schlegel, "Muséum", Corac., p. 122; id., "Ned. Tijds. v. Dierk.", p. 49.

Chalybaeus paradiseus, Cuv.

Le Chalybé, Buff., "Pl. Enl.", III. pl. 634; Audeb. et Vieill., "Ois.", Dor., II. p. 24, pl. 10; Le Vaill., "Ois. Parad.", p. 64, pl. 23.

Blue-green Paradise Bird, Latham, "Gen. Syn.", II. p. 482.

17. /6258, **Keraudreni,** Gray, "Proc. Zool. Soc.", 1859, p. 158; id., 1861, p. 436; Elliot, "Monogr. Parad.", pl. 8; Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 781, id. in id., IX. p. 189;

id. en d'Albertis, in id., XIV. p. 95; "Bull. Scienc. Nat.", VIII. (1826). p. 14; Sclater, "Ibis", 1876, p. 252.

Phonygama Keraudreni, Lesson, "Voyage de la Coquille", Oiseaux, I. p. 636; id., "Manuel d'Ornith.", I. p. 141; Gray, "Gen. B.", II. p. 303; Bonap., "Consp", I. p. 368; v. Rosenb., "Nat. Tijds. v. Ned. Ind.", XXV. p. 236; id., "Journ. f. Orn.", 1864, p. 123; R. Bowd. Sharpe, "Catal B. Brit. Mus.", III. p. 180.

Lessonia, Swains.

Chalybaeus Keraudreni, Schleg. "Muséum", Corac., p. 120.

Chalybeus cornutus, Cuvier, "Règne Anim.", I. p. 354 (1829); Gould, "Voy. Rattlesnake", II. p. 357.

Barita Keraudreni, Lesson, "Voy. Coq." Ois., Atlas, pl. 13.

Phonygama (Phonygamia) Lessonii, (Lessonia), Swains., "Classif. of Birds", II. p. 264.

18 /—, **Jamesii**, R. Bowdler Sharpe, "Catal. B. Brit. Mus.", III. p. 181.

19. /6259, **Gouldii**, Gray, "Proc. Zool. Soc.", 1859, in noot; Gould, "Handl. B. Austr." I. pag. 236; Masters, "Proc. Linn. Soc. New South Wales", I. p. 50.

Phonygama Gouldi, R. Bowdler Sharpe, "Catal. B. Brit. Mus.", III. p. 181.

Manucodia Keraudreni, Gould, "B. Austr.", Suppl. pl. (en Lesson p. p.).

Chalybaeus Keraudreni. Schlegel, "Muséum", Corac., p. 120 p. p.

20. /6260, **ater**, Gray, "Proc. Zool. Soc.", 1859, p. 436; Elliot, "Monogr. Parad.", pl. 7; Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 781; id., IX. p. 40 en 189; Salvad. et d'Albertis in id., VII. p. 829; id. XIV. p. 94; R. Bowd. Sharpe, "Cat. B. Brit. Mus.", III. p. 183.

Phonygama atra, Less., "Voy. Coq.", I. p. 638; id., "Traité", p. 344; Gray, "Gen. B.", II. p. 303.

Chalybaeus ater, Schlegel, "Muséum", Cor., p. 121.

21. /—, **jobiensis**, Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.", VII.

p. 969; id. in id., IX. p. 189; R. Bowd. Sharpe, „Catal. B. Brit. Mus.", III. p. 184.

22. /—, **Comrii**, Sclater, „Proc. Zool. Soc.", 1876, p. 459, pl. 42; Salvad., „Ann. Mus. Civ. Gen.", IX. p. 189.

1557/, Subgen. LYCOCORAX, Bonap., 1853.

23. /6261, **pyrrhopterus**, Gray, „Handl.", II. p. 17.

Lycocorax pyrrhopterus, Bonap., „Comptes rendus", XXXVII. p. 829; id., „Collec. Delatt.", p. 7, noot; Schlegel, „Muséum", Corac., p. 131; id. „Ned. Tijds. v. Dierk.", III. p. 191; Gray, „Proc. Zool. Soc.", 1860, p. 355; Finsch, „Neu-Guinea", p. 172; R. Bowd. Sharpe, „Brit. Mus.", p. 185.

Pica pyrrhoptera, Schlegel, „Bijdr. Dierk.", part. VIII. (1858), p. 1, pl. 1.

Corvus pyrrhopterus, Bonap., „Consp.", I. p. 384 (uit Mss. van Temminck in het Museum te Leiden).

24. /1862 **morotensis** (mortiensis), Gray, „Handl.", II. p. 17.

Lycocorax morotensis. Schlegel, „Ned. Tijds. v. Dierk.", III. p. 192; id., „Muséum", Corac., p. 132; id., „Ibis", 1863, p. 119; Bernstein, „Journ. f. Ornith.", 1864, p. 108; R. Bowd. Sharpe, „Cat. B. Brit. Mus.", p. 186.

25. /6263, **obiensis**, Gray, „Handl.", II. p. 17.

Lycocorax obiensis, Schlegel, „Ned. Tijds. v. Dierk.", III. p. 192; id., „Muséum", Corac., p. 132; Bernst., „Journ. f. Ornith.", 1864, p. 410.

Ordo II, PASSERES. Tribus II, **TENUIROSTRES**.
Fam. I, **UPUPIDAE**, Bonap., 1838.
Subfam. III, **Epimachinae**, G. R. Gray, 1848.

358/, **PTILORNIS**, Swainson, 1825.

Ptilorhis, Swasnson, 1825, Cabanis, 1851.
Craspedophora, p. p. Gray, 1841.
Epimachus, p. p. Gray.

Subgen. PTILORNIS.

26. /1271, **paradisea**, Gray, „Handl.", I. p. 105.

Ptiloris paradisea, Swains., „Zool. Journ.", I. p. 481; Less., „Hist. Nat. Ois. Parad.", p. 25 en 213, pls. 29

en 30; Gray, "Gen. B.", XXI. p. 94; Gould, "B. of Aust.", I. p. 591; Bonap., "Consp.", I. p. 412; Caban., "Mus. Hein.", I. p. 214; Reichenbach, "Handb. spec. Orn.", Scansoriae, p. 328, taf. 640, fig. 3083/85; Elliot, "Monogr. Parad.", pl. 25; id., "Proc. Zool. Soc. ", 1871, p. 582; R. Bowd. Sharpe, "Catal. B. Brit. Mus.", III. p. 154.

Epimachus paradiseus, Schlegel, "Muséum", Corac., p. 97; id., "Journ. f. Ornith.", 1861, p. 386; Gray et Mitchell, I. p. 94, sp. 4.

Epimachus regius, Lesson, "Voy. Coq." Zool., p. 657, pl. 38; id., "Cent. Zool.", pl. 3.

Epimachus brisbani, Less., "Man. d'Ornith.", II. p. 6; Wilson, "Ill. Zool.", p. 9.

Craspedophora paradiseus, Gray et Mitch., I. p. 94, pl. 32.

De Paradijs-Honigzuiger, in Veth's "Insulinde", II. p. 451.

27. /1271, **Victoriae**, Bonap., "Consp.", I. p. 412; v. Rosenb., "Nat. Tijds. v. Ned. Ind.", XXV. p. 237; id. "Journ. f. Orn.", 1864, p. 123.

Ptilorhis Victoriae., Gould, "Proc. Zool. Soc.", 1849, p. 111, pl. 12; id., "Birds Austr.", Suppl. pl.; id. "Handb. B. Austr.," I. p. 593; Reichenb., "Handb.", Scansoriae, p. 329, taf. 610, fig. 4086/88; Elliot, "Monog. Parad.", pl. 26; id., "Proc. Zool. Soc.", 1871, p. 582; R. Bowdl. Sharpe, "Catal. B. Brit. Mus.", III. p. 155.

De Victoria's Paradijs-Honigzuiger, in Veth's "Insulinde", II. p. 451.

359/, Subgen. CRASPEDOPHORA, G. R. Gray, 1840.

28. /1273, **magnificus**, Gray, "Handl.", I. p. 105.

Ptilorhis magnificus, Elliot, "Monogr. Parad.", pl. 23; id., "Proc. Zool. Soc.", 1871, p. 583; Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 785.

Ptilorhis magnifica, R. Bowd. Sharpe, "Catal. B. Brit. Mus.", III. p. 157.

Falcinellus magnificus, Vieill., "Nouv. Dict. d'hist. natur.", XXVIII. p. 167, pl. G. 80, n° 3.

Epimachus magnificus, Wagl., "Syst. av.".

Epimachus sp. 10, Cuvier, "Règne anim.", 1829,

p. 440; Less., "Cent. Zool.", p. 22, pl. 4, 5, id. "Ois. Parad.", Syn., p. 27; id., "Hist. nat. Ois. Parad.", p. 218, pl. 32/34; Bonap., "Consp.", I. p. 412; Gray, "Proc. Zool. Soc.", 1859, p. 155; Schlegel, "Muséum", Corac., p. 96.

Craspedophora magnifica, Gray, "List Gen. B.", 1841, p. 15; Reichenb., "Handb.", Scansoriae, p. 330, taf. 611, fig. 4089/91; Wallace, "Proc. Zool. Soc.", 1862, p. 160; v. Rosenb., "Nat. Tijds. v. Ned. Ind.", XXV. p. 238, sub. 197, id., "Journ. f. Ornith.", 1864, p. 128; Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.", IX. p. 191.

Ptiloris superbus, Beccari, "Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 713.

Le Promefil, Le Vaill., "Ois. Parad.", p. 36, pl. 16; Less., "Mus. Zool.", pl. 29.

De Groote Zwarte Paradijsvogel, Valentijn, III[1]. p. 311.

De Paradijs-vogel met geschubde borst, in Veth's "Insulinde", II. p. 451.

29. /—, **Alberti.**

Ptilorhis Alberti, Elliot, "Monogr. Parad.", pl. 24; id., "Proc. Zool. Soc.", 1871, p. 583; R. Bowd. Sharpe, "Catal. B. Brit. Mus.", III. p. 156.

Ptilorhis magnificus, Gould, "B. Austr.", suppl., pl. 51.

Craspedophora magnifica, Gould, "Handb. B. Austr.", I. p. 595.

De Prins-Alberts Paradijsvogel, in Veth's "Insulinde", II. p. 451.

/—, **Wilsoni.**

Ptiloris Wilsoni, Ogden, "Proc. Acad. Nat. science Philad.", 1875, p. 451, pl. 25; R. Bowdl. Sharpe, "Catal, B. Brit. Mus.", III, p. 156.

360/, EPIMACHUS, Cuv., 1817.
Cinnamolegus, Lesson, 1833.

Subgen. Epimachus.

30. /1274, **maximus,** Gray, "Proc. Zool. Soc.", 1861, p, 433; Beccari, "Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 710.

Epimachus magnus, Cuvier, "Règne anim.", I. p.

407; Bonap., „Consp.", I. p. 411; Wallace, „Mal. Archip.", II. p. 255; id., „Insul.", II. p. 446; id., „Ibis", 1861, p. 287; id., „Proc. Zool. Soc.", 1862, p. 160; Schlegel, „Ned. Tijds. v. Dierk.", I. p. 332; id., „Journ. f. Ornith.", 1861, p. 686.

Epimachus speciosus, Gray, „Gen. Birds", I. p. 94; Schleg. „Muséum", Corac., p. 94; Elliot, „Monogr. Parad.", pl. 19; Salvad., „Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 785; id., IX. p. 190; R. Bowd. Sharpe, „Catal. B. Brit. Mus.", III. p. 162.

Epimachus superbus, Steph., „Gen. Zool.", XIV. p. 77; Wagl., „Syst. Av.", Epimachus, spec. 1; Lesson, „Traité", p. 321, atlas pl. 73, fig. 1; v. Rosenb. „Nat. Tijds. v. Ned, Ind.", XXV. p. 237, sub. 195; id., „Journ. f. Ornith.", 1864, p. 123.

Cinnamolegus papuensis, Lesson, „Ois. Parad.", Syn., p. 32; id., „Hist. Nat.", pl. 39, 40.

Falcinellus superbus, Vieill., „Nouv. Dict. d'hist. Nat.", XXVIII. p. 166.

Falcinellus magnificus, Vieill. in id., p. 167.

Upupa speciosa, Boddaert, „Tabl. Pl. Enl., p. 39, (ex Buffon, „Pl. Enl., 638").

Upupa striata, Boddaert, „Tabl. Pl. Enl.", p. 39, (♀ ex Buffon, „Pl. Enl.", 639).

Upupa fusca, Gmel.", S. N.", I. p. 468 (ex Latham).

Upupa magna, Gmel. id., p. 468 (id.)

Promerops striata, Shaw., „Gen. Zool.", VIII. p. 144.

Promerops superbus, Shaw, id., p. 145.

Le Grand Promérops de la Nouvelle Guinée, Sonn., „Voy. Nouv. Guin.", p. 163, pl. 101 (♂).

Le Promérops brun de la Nouvelle Guinée, id., p. 164, pl. 100 (♀).

Grand Promérops à parements frisés, Buffon, „Hist. Nat. Ois.", VI. p. 472.

Promérops de la Nouvelle Guinée, Buffon, „Pl. Enl.", VI. pl. 638, 639.

New Guinea brown Promérops, Latham, „Gen. Syn.", I. part 2, p. 694.

Grand Promérops, Latham, id., p. 695.

Le Promérops rayé, Audeb. et Vieill., „Ois. Dor.", I. pl. 7.

Le Promérops à large parure, Le Vaill., "Hist. Nat.", Promer. et Guêp., pls. 13, 15.

De Langstaartige Paradijsvogel, in Veth's "Insulinde", II. p. 450.

31. /—, **Ellioti**, Ward, "Proc. Zool. Soc.", 1873, p. 743 Elliot "Monogr. Parad.", pl. 20; Beccari, "Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 170; Salvad., id., IX. p. 190; R. Bowd. Sharpe, "Catal. B. Brit. Mus.", III. p. 163.

361/, Subgen. SELEUCIDES, Lesson, 1835.

Nematophore, Gray, 1840.

32. /1275, **albus**, Blumenbach, Wagl., "Syst. Av.", 1827, Epimachus, sp. 9; Vieill., "Gal. Ois.", p. 185; Gray, "Gen. B.", I. p. 94; id., "Proc. Zool. Soc.", 1861, p. 433; Wallace, id., 1862, p. 160; Schleg., "Muséum", Corac., p. 95.

Paradisea alba, Blumenb., "Abbild. nat. Gegenst.", pl. 96; Schlegel, "Journ. f. Ornith.", 1861, p. 386.

Paradisea nigra, Shaw, "Gen. Zool.", VII. (1809). part. 2, p. 488, pl. 60.

Paradisea nigricans, Shaw., id., p. 489.

Paradisea violacea, Bechstein, "Kurze Uebers.", p. 133.

Paradisea Vaillanti, Shaw et Nodd. "Nat. Miscell.", XXIV. pl. 1025.

Falcinellus resplendens, Less., "Traité", p. 324.

Nemataphora alba, Gray, "List Gen. B.", 1840, p. 12.

Seleucides acanthylis, Lesson, "Hist Nat.", Ois. Parad.", pls. 36—38; id., "Syn., p. 29.

Seleucides resplendens, v. Rosenb., "Nat. Tijds. v. Ned. Ind.", XXV. p. 238; id., "Journ. f. Ornith., 1864, p. 123.

Seleucides alba, Bonap., "Consp.", I. p. 412; Wall., "Mal. Archip.", II. p. 253; id., "Insul.", II. p. 443; Elliot, "Monogr. Parad.", pl. 22; Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 785; id., X. p. 13; Beccari, id., VII. p. 713.

Seleucides ignota, Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.", IX. p. 191; id., XIV. p. 107.

Seleucides niger, R. Bowdl. Sharpe, „Catal. B. Brit. Mus.„, III. p. 159.

Verder nog: Candida, bij Forsten: resplendescens bij Vieillot.

De Zwarte onbekende Paradijsvogel, Valentijn, III'. p. 312.

De twaalfdradige Paradijsvogel, in Veth's „Insulinde„, II. p. 450.

362/, Subgen. SEMIOPTERA, G. R. Gray, 1859.

33. /1276, **Wallacei,** Gray, „Handl.„, I. p. 105.

Paradisea Wallacei, Gray, „Proc. Zool. Soc.„, 1859, p. 130; Schlegel, „Muséum.„, Corac., p. 91.

Semioptera Wallacei (en Wallacii), Gray, „Proc. Zool. Soc.„, 1860, p. 355; Wallace, „Ibis„, 1859, p. 210, note; id., „Mal. Arch.„, II. p. 17; id., „Insul„, II. p. 47 en 441/43; Sclater, „Ibis„, 1860, p. 36, pl. 2; Gould, „B. Austr.„, Suppl., p. 2; Elliot, „Monogr. Parad.„, pl. 18; v. Rosenb., „Journ. f. Ornith.„, 1864, p. 125; Salvad., „Ann. Mus. Civ. Gen.„, VII. p. 785; id., IX. p. 190; R. Bowdl. Sharpe, „Catal. B. Brit. Mus.„, III. p. 178.

34. /1276, **Wallacei, var. Halmaheirae,** zie „Aant.„, p. 204.

DREPANORNIS, Sclater, 1873, (en Egerton).

Drepanophorus, Sclater, 1873.

35. /—, **Albertisii**, Sclater, „Nature„, 1873, p. 305, pl.; id., „Proc. Zool. Soc.„, 1873, p. 560, pl. 47; d'Albertis, id., p. 558; Elliot, „Monogr. Parad.„, pl. 21; Gould, „B. New Guin.„, I; Beccari, „Ann. Mus. Civ. Gen„, VII. p. 711; Salvad., id., p. 785, en IX. p. 190.

Drepanophorus Albertisii, Sclater, „Nature„, 1873, p. 192

Epimachus Wilhelminae, Meijer, „Nat. Tijds. v. Ned. Ind.„, 1873, p. 415, en December-nummer; id., „Journ. f. Ornith„, 1873, p. 405; id., „Zool. Garten„, 1874, Febr.; id., „Ibis„, 1874, p. 303; Finsch, id., p. 54; R. Bowdl. Sharpe, „Cat. B. Brit. Mus.„, III. p. 160

Epimachus Vethi en Vethii, v. Rosenberg, „Reistochten naar de Geelvink-baai en Nieuw-Guinea„, p. 116, pl. 18; id., „Zool. Gart.„, 1874, p. 8.

36. /—, **Bruynii,** Oustalet, 1880; Salvad, "Ann. Mus. Civ. Gen.", IX. p. 196; Oustalet, "Bulletin Ass. Scient. de Fr.", 1880, p. 172.

363/, **FALCULIA,** Isid. Geoffroy St. Hilaire, 1836.

37. /1277, **palliata,** Isid. Geoffr. St. Hil., "Mag. de Zool.", 1836, pl. 49; Reichenbach, "Syst. Av.", pl. 41; id., "Handb. f. Ornith.", p. 322, pl. 613; Le Maout, "Ois.", p. 191; Hartl., "Faun. Madag.", p. 33.; Schlegel et Pollen (en v. Dam)", "Faun. Madag", p. 105, pl. 33; Schlegel, "Proc. Zool. Soc.", 1866, p. 421; id., "Handl. Dierk.", p. 188, pl. 3, fig. 40; R. Bowdl. Sharpe, "Cat. B. Brit. Mus.", III. p. 145.

Falculie mantelée.

Ordo II, PASSERES; Tribus III, DENTIROSTRES; Fam. XII, **ORIOLIDAE;** Boie, 1826.

Subfam. **Oriolinae,** Swainson, 1831.

ORIOLUS.

1082/, Subgen. XANTHOMELUS, Bonap., 1854.

38. /4332, **aureus,** Linn., "Syst. Nat.", I. p. 163.

Sericulus aureus, Gray, "Gen. B.", I. p. 232; id., "Proc. Zool. Soc.", 1861, p. 435; Bonap., "Consp.", I. p. 349; Schlegel, "Muséum, Corac.", p. 98; v. Rosenb., "Nat. Tijds. v. Ned. Ind.", XXV. p. 234; Wallace, "Ibis", 1861, p. 287; id., "Proc. Zool. Soc.", 1862, p. 160; id., "Mal. Archip.", II. p. 157; id., "Insulinde", II. p. 449; Sclater, "Ibis", 1876, p. 248.

aurantiacus, Lesson, "Traité d'ornith.", p. 339; id., "Ois. Parad.", Syn., p. 20.; id., "Hist. Nat.", p. 201, pl. 25, b en c.

xanthogaster, Schlegel, "Ned. Tijds. Dierk.", IV. p. 50 [1]; Salvad., "Ibis", 1876, p. 267; id., "Atti R. Accad. Torino", XI. p. 688.

Xanthomelus aureus, Bonap. "Compt. rend.", XXXVIII. p. 538; Elliot, "Ibis", 1872, p. 112; id., "Monogr. Parad.", pl. 15; Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.",

[1] Eerst als afzonderlijke soort gesteld; doch het exemplaar dat daartoe aanleiding gaf, nader gebleken een jong individu te zijn van deze soort.

VII. p. 783; id., IX. p. 192; id., X. p. 14; id., XIV. p. 113; R. Bowdl. Sharpe, "Cat. B. Brit. Mus.", III. p. 186.

Chlamydodera xanthogastra, Elliot, "Ibis", 1872, p. 113; id., "Monogr. Parad.", pl. 33; Sclater, "Proc. Zool. Soc.", 1873, p. 697.

Paradisea aurea, Latham, "Ind. Ornith.", II. p. 195.

Paradisea aurantia, (en aurantiaca), Shaw., "Gen. Zool.", VII. p. 499, pl. 68.

Bij Linn. nog: flavofulva.

Lophorina aurantia, Steph., "Gen. Zool.", XIV. p. 76.

Golden Bird of Paradise, Edwards, "Birds.", III. p. 112.

Le Paradis orangé, Audeb. et Vieill., "Ois.", Dor. II. p. 26, pls. 11, 12.

Le Loriot de Paradis, Levaill., "Ois. Parad.", I. pls. 18, 19.

De Paradijs-wielewaal, in Veth's "Insulinde", II. p. 451.

39. —/— **ardens,** d'Albertis et Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.", XIV. p. 113.

Subfam. **Ptilonorhynchinae,** G. R. Gray, 1846.

1083/, SERICULUS, Swainson, 1825.

40. /4333, **melinus,** Gould, "Handl. B. Austr.", I. p. 456 (1865); id., "B. of Austr.", IV. pl. 12; Schlegel, "Muséum", Corac., p. 99; Ramsay, "Ibis", 1866, pp. 325, 330; id., 1867, pp. 415, 456; id., "Proc. Linn. Soc. New. S. Wales", II. p. 188 (1876); Elliot, "Monogr. Parad.", pl. 32 (1873); R. Bowdl. Sharpe, "Cat. B. Brit. Mus.", VI. p. 395.

mellinus, Gray, "Gen. Birds", I. p. 233 (1845), Bonap., "Conspect.", I. p. 349 (1850).

chrysocephalus, Swains., "Zool. Journ.", I. p. 478 (1825); id., "Classif. Birds", II. p. 237 (1837); Vig. et Horsf., "Tr. Linn. Soc.", XV. p. 326 (1826); Steph., "Gen. Zool.", XIV. p. 266 (2826); Lesson, "Traité", p, 340 (1831); Jard. et Selby, "Illust. Orn.", I. pl. 18 tot 20; Gould, "B. of Austr.", IV. pl. 12 (1838).

magnirostris, Gould, "Proc. Zool. Soc.", 1837, p. 145.

regens, Less., „Voy. Coquille", Zool., I. p. 640, pl. 20 (1826); id., „Man. d'ornith.", I. p. 256 (1828); id., „Ois. Parad.", Syn., p. 21; id., „Hist. nat. Ois. Parad.", pls. 26, 27 (1835).

Oriolus regens, Quoy et Gaim., „Voyage de l'Uranie", p. 105, pl. 22 (1824); Temmink, „Pl. Color.", II. pl. 320 (1825); Wagler, Syst. Av.", Oriolus, spec. 2 (1829).

Turdus melinus, Latham, „Ind. Ornith.". Suppl. II. pl. 44 (1801); Vicill., „Nouv. Dict. d'Hist. Nat.", XX. p. 243 (1818); Bonn. et Vieill., „Encyclop. Méth.", II. p. 647 (1823).

Turdus mellinus, Steph., „Gen. Zool.", X. p. 240 (1817).

Meliphaga chrysocephala, Lewin, „Birds of New Holland", p. 10, pl. 6 (1808).

Yellow-bellied Thrush, Latham, „Gen. Syn.," Suppl., II. p. 187 (1801).

Golden-crowned Honey-eater, Latham, „Gen. Hist.", IV. p. 184 (1822).

Zie nog Reichenb., „Syst. Av.," p. 56.

41. /4334, **Rawnsleyi,** Diggles, „Ornith. Austr", pl.
Ptilonorhynchus Rawnsleyi, Gould, „Suppl. B. Austr.", pl. 34; Newton, „Ibis", 1868, p. 348; Elliot, „Monogr. Parad.", pl. 29; Ramsay, „Proc. Linn. Soc. New. S. Wales", II. p. 187 (1876); R. Bowdl. Sharpe", „Cat. B. Brit. Mus.", VI. p. 381 (noot).

1084/ PTILONORHYNCHUS, Kuhl 1820.

Subgen. Ptilonorhynchus.

42. /4335, **holosericeus,** Kuhl, „Beiträge z. Zool.", p. 150 (1820); Wagl., „Syst. Av.", Ptilonorhynchus, p. 1 (1827); Gould, „B. Austr.", IV. pl. 10 (1838); id., „Handb. B. Austr.", I. p. 442 (1865); Ramsay, „Ibis", 1866, p. 330; Sclater, in Wolf's „Zool. sketches", 2nd series, pl. 28 (1867).

Ptilonorhynchus violaceus, R. Bowdl. Sharpe, „Catal. B. Brit. Mus., VI. p. 381 (1881).

Ptilorhynchus holosericeus, Swainson, „Class. Birds", II. p. 271 (1837); Gray, „Gen. B.", II. p. 325

(1846); Bonap., „Consp.", I. p. 370 (1850); Cabanis, „Mus. Hein.", I. p. 213 (1850); Schlegel, „Muséum", Corac., p. 117 (1867); Ramsay, „Proc. Linn. Soc. New S. Wales", II. p. 187 (1878).

Ptilorhynchus violaceus, Elliot, „Monogr. Parad.", pl. 28 (1873).

Ptylorhynchus, Boie.

Pyrrhocorax violaceus, Vieillot, „Nouv. Dict. d'Hist. Nat.", VI. p. 569 (1816).

Kitta holosericea, Temminck, „Pl. Color." II. pls. 395, 422 (1826); Lesson, „Traité d'Ornith.", p. 350, pl. 46, fig. 1. (1831).

Ptilonorhynchus Maccleayi, Vig. en Horsf., „Tr. Linn. Soc., XV. p. 263 (1826, uit Latham's handschriften).

Ptilonorhynchus squamulosus, Wagl., „Syst. Av.", Ptilonorhynchus, Spec 3 (1827, en Illiger Mss.).

Satin Grakle, Latham, „Gen. Hist.", III. p. 171 (1822).

Satin Bower-bird.

1085/, Subgen. AILUROEDUS, Cabanis, 1851.
Cat-bird.

43. /4336, **crassirostris,** G. R. Gray, „Handlist", I. p. 294.

Smithii, Vig. et Horsf., „Tr. Linn. Soc.", XV. p. 264 (1827, ex Latham MSS); Gould, „B. Austr.", IV. pl. II (1838); Gray, „Gen. B.", II. p. 325 (1846).

Ptilorhynchus Smithii, Bonap., „Consp.", I. p. 370 (1850); Schlegel, „Muséum", Corac., p. 294 (1867).

Ailuroedus Smithii, Cab., „Mus. Hein.", I. p, 213 (1850); Gould, „Handb. B. Austr.", I. p. 446 (1865).

Aeluroedus crassirostris, Sclater, „Ibis", 1868, p. 501; Elliot, „Monogr. Parad.", pl. 34 (1873); Ramsay, „Proc. Linn. Soc. New S. Wales", II. p. 187 (1878).

Aeluroedus viridis, R. Bowdl. Sharpe, „Catal. B. Brit. Mus.", VI. p. 385 (1881).

Kitta virescens, Temminck, „Pl. Color.", II. pl. 396 (1826); Wagler, „Syst. Av.", Ptilonor. spec., 3 (1827).

Gracula viridis, Latham, „Ind. Ornith.", Suppl., II. p. 129 (1801); Shaw, „Gen. Zool.", VII. p. 473 (1809).

Lanius crassirostris, Paykull, „Nova Acta Acad. Upsala", VII. p. 282, Taf. 10 (1810).

Green Grakle, Latham, „Ind. Ornith.", Suppl., II. p. 129 (1801); id., „Gen. Hist.", p. 473 (1809).

Varied Roller, Latham, „Gen. Hist.", III. p. 83.

Common Cat-bird

44. /4337, **buccoides,** Gray, „Proc. Zool. Soc.", 1858, p. 194; 1861, p. 436; id., „Catal. Birds New Guinea", p. 173: Finsch, „Neu-Guinea", p. 173 (1865); v. Rosenberg, „Der Mal. Archip.", p. 554 (1879).

Ptilorhynchus buccoides, Bonap., „Consp., I. p. 370 (1850); Schlegel, „Muséum", Corac., p. 118 (1867); id., „Ned. Tijds. v. Dierk.", IV. p. 49 (1871); Wallace, „Proc. Zool. Soc.", 1862, p. 165; id., „Ann. et Mag. Nat. Hist.", XI. p. 57 (1863); Giebel, „Thes. Ornith.", III. p. 370.

Ailuroedus buccoides, Gould, „B. New Guinea", I (1875); Salvad., „Ann. Mus. Civ. Gen.", VII. p. 780 (1875).

Aeluroedus buccoides, Elliot, „Monogr. Parad.", pl. 36 (1873); Sclater, Proc. Zool. Soc.", 1873, p. 697; Salvad., „Ann. Mus. Civ. Gen.", IX. p. 193 (1876); id., X. p. 152 (1877); id., et d'Albertis, „Ann. Mus. Civ. Gen..", XIV. p. 114 (1879); d'Albertis, „Nuova Guinea", pp. 581, 588 (1880); Salvad., „Ornith. della Papuasia", p. 675 (1881); R. Bowdler Sharpe, „Catal. B. Brit. Mus.", VI. p. 387 (1881).

Kitta buccoides, Temminck, „Pl. Color.", pl. 575 (1835); id., „Tabl. méthod., Pl. Color.", p. 10 (1840); S. Muller, „Verhand. Nat. Geschied. Land- en Volkenk. enz." (1839)/44), p. 22; v. Rosenb., „Journ. f. Ornith.", 1864, p. 122.

Cissa buccoides, Gray, „Gen. B.", III. App. p. 14 (1849).

Barbet-like Cat-bird.

45. /4338, **melanotis,** Gray, „Proc. Zool. Soc.", 1858, pp. 181 en 194; 1861, p. 439; id., „Catal. B. New Guinea", pp. 37, 59 (1859); v. Rosenberg, „Journ. f. Ornith.",

1864, p. 122; id., "Reis Z. O. eilanden", p. 47 (1867); id., "Nat. Tijds. v. Ned. Ind.", XXV. p. 236; Finsch, "Neu Guinea", p. 173 (1865); Pelz., "Verh. Zool. bot. Gesellsch. Wien". 1872, p. 428.

Ptilorhynchus melanotis, Schlegel, "Muséum", Corac., p. 118 (1867); id., "Ned. Tijds. v. Dierk.", IV. p. 51 (1871); Giebel, "Thes. Orn", III. p. 370 (1877).

Ailuroedus melanotis, A. B. Meijer, "Sitz. Ber. K. Akad. Wissensch. Wien", LXIX. p. 82 (1874); Gould, "B. New Guinea", I (1875).

Aeluroedus melanotis, Elliot, "Monogr. Parad.", pl. 35 (1873); Sclater, "Ibis", 1874, p. 416, Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.", IX. p. 193 (1876); id., "Proc. Zool. Soc.", 1878, p. 992; d'Albertis et Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen., XIV. p. 114 (1879); d'Albertis, "Nuova Guinea", p. 588 (1880); Salvad., "Ornith. della Papuasia", p. 671 (1881); R. Bowdl. Sharpe, "Catal. B. Brit. Mus.", VI. p. 383.

Black-cheeked Cat-bird.

46. /—, **arfakianus,** v. Rosenberg, "Mal. Archip.", p. 554 (1879).

melanotis, v. Rosenb., "Journ. f. Orn.", 1864, p. 122.

Ptilorhynchus arfakianus, Giebel, "Thes. Ornith.", III. p. 370 (1877).

Ptilorhynchus melanotis, Schlegel, "Ned. Tijds. v. Dierk.", IV. p. 51 (1871).

Aeluroedus melanotis, Gray, Sclater, "Proc. Zool. Zool. Soc.", 1873, p. 697; Elliot, "Monogr. Parad.", Introd., p. 22 (1873); Sclater, "Ibis", 1874, p. 416.

Aeluroedus arfakianus, Salvad., "Ann. Mus. Civ. Gen.", IX. p. 193 (1876); id., X. p. 151 (1877); id., "Proc. Zool. Soc.", 1878, p. 99; id., "Ornith. della Papuasia", p. 673 (1881); d'Albertis, "Nuova Guinea", p. 581 (1880); R. Bowdl. Sharpe, "Catal. B. Brit. Mus.", VI. o. 384.

Ailuroedus arfakianus, A. B. Meijer, "Sitz. K. Akad. Wissensch. Wien", LXIX, p. 82 (1874); Sclater, "Ibis.", 1874, p. 416; Gould, "B. New Guinea", I. (1875).

47. /—, **Stonei** (en **Stonii**), Sharpe, "Nature", Aug. 17, 1876, p. 339; id., "Proc. Linn. Soc.", XIII. p. 495 (1877);

slacht Eclectus, en werden die beide onderafdeelingen door Gray dus behouden voor dat geslacht in zijne "Hand-list". Onderafdeeling C. werd tot de Papegaaien in engeren zin (Psittacus) gebracht; en wel, met toevoeging van nog eenige soorten [1], tot het tweede ondergeslacht, namelijk Geoffroy (van Lesson, Geoffroyius van Schlegel.)

Schlegel's afdeeling II vormde met nog ééne soort, Prioniturus Wallacei (**2010**/8044), het ondergeslacht Prioniturus van Wagler's geslacht van dien naam, door Gray in zijne "Hand-list" als zoodanig gehandhaafd.

Afdeeling III werd wederom het afzonderlijke aan de Eclectus zeer na verwante geslacht Tanygnathus (van Wagler, in 1830), waarbij nog kwamen Tanygn. sumatranus, Raffles (**2054**/8248) en gramineus, Gmelin (**2054**/8251) [2].

De aanvankelijk gestelde geslachten, door Schlegel trouwens alle, als synoniemen, ook reeds vermeld — waren zoodoende alle hersteld, hunne indeeling in het algemeene schema echter — en op gelukkige wijze — gewijzigd.

Gray's schema van de Eclecten is dus:

Ordo III, SCANSORES (Klimvogels.)

FAM. II, **PSITTACIDAE** (Papegaaiachtigen).

Subfam. IV, **Trichoglossinae** (met bevederde tong).

Genus **ECLECTUS**, (Edelpapegaai).

SUBGENUS a. ECLECTUS.

2052/8239) Eclectus Linnaei,
2052/8240) id. roratus.
2052/8241) id. Cornelia.
2052/8242) id. cardinalis.

SUBGENUS b. MASCARINUS (van Lesson, in 1831).

(**2053**/8243) Eclectus polychlorus.
(**2053**/8244) id. Westermanni.

[1] Psittacus capistratus (**2061**/8273), Psitt. Pucherani (**2061**/8274), Psitt. fuscicapillus, heteroclitus, cyaniceps, obiensis (**2061**/8276 tot 8279.)

[2] Gray vond geen bezwaar ook deze laatste soort in zijne "Hand-list" op te nemen; doch is haar bestaan als eigen soort nog geenszins zeker. Finsch noemt ze (II. 923) eene "onoplosbare soort", en ontkent eigenlijk haar bestaan (ibidem II, p. 929). Daarentegen moeten nog vermeld worden: Psittacus Everetti, Tweeddale, van Boetoean, N. Mindanao, en Burbidgei, Sharpe, van den Soeloearchipel, beiden als Eclectus vermeld door Russ, in zijne "Fremdländische Stubenvogel, p. 456, in werkelijkheid echter Tanygnathen, en zoo goed als identiek met Tanygn. Mulleri (**2054**/8249).

(**2053**/8245) Eclectus intermedius. [1]

Het eerste van deze beide ondergeslachten omvat de roode, het tweede de groene soorten.

De Eclecten waren dus tot veel engere grenzen teruggebracht; onverwacht en op merkwaardige wijzen zouden die grenzen nogmaals gewijzigd worden. Wij kunnen namelijk thans als genoegzaam zeker aannemen dat het eerste ondergeslacht (Eclectus) de wijfjes aangeeft, van de mannetjes omvat in het tweede (Mascarinus), met andere woorden dat de groene Edelpapegaaien of Eclecten de mannetjes, de roode de wijfjes zijn van een drietal, hoogstens een viertal soorten.

Wij zijn die ontdekking verschuldigd aan Dr. A. B. Meyer [2].

Tijdens zijne reizen in Nieuw-Guinea en de Molukken was het hem opgevallen dat van de in groote menigte door hem verkregen, en steeds door hem zelf of onder zijn onmiddellijk toezicht geprepareerde Eclectus-exemplaren al de groenen steeds ♂, al de rooden even onveranderlijk ♀ waren, en had hij tevens kunnen opmerken dat beiden steeds gezamenlijk en plaatselijk vereenigd, meermalen oogenschijnlijk als gepaard voorkwamen. De waarnemingen gesteund door tal van andere opgemerkte bijzonderheden hoopten zich zóó op, waren zóó berekend om overtuiging te doen ontstaan, dat hij zich eindelijk genoopt gevoelde om de groenen en rooden als onderdeelen van dezelfde

[1] Tot nadere toelichting, mogelijk verlangd door dezen of genen belangstellende, teeken ik hier nog aan dat de overige aangeduide, tot zelfstandig bestaan teruggebrachte geslachten tot dezelfde familie der Psittaciden bleven behooren. Met name de Prionituren tot de 1ste onderfamilie, die der Pezoporinen; de Psittaci tot de 6de, die der Psittacinen; en eindelijk de Tanygnathen tot dezelfde als de Eclecten, namelijk tot de 4de, die der Trichoglossinen; welke laatste onderfamilie, behalve die twee, nog de geslachten Trichoglossus en Charmosyna bevat, het eerste, buiten onzen Indischen Archipel, ook nog over Australie en Melanesie verspreid, het laatste tot Westelijk Nieuw-Guinea beperkt, en, hoogst eigenaardig, lang (»in Schlegel's »Muséum«, Psittaci p. 130 en in Gray's » Hand-list«) slechts ééne soort bevattende (Charm. papuensis, **2051**/8238). Finsch rekent die nog tot de Trichoglossen. Meyer bracht eenige door hem in NW. Nieuw-Guinea nieuw ontdekte soorten mede, tot de Trichoglossen gerekend, doch die tot de Charmosynen naderen, Trichogl. (Charmosyna) Wilhelminae, Arfaki, Kordoanus enz.

[2] Hofrath Dr. Adolf Bernhard Meyer, thans Directeur van het Kon. Zool. Museum in Dresden, door zijne uitgestrekte en vruchtbare reizen in onzen Ned. Indischen Archipel, Nieuw-Guinea en de Filipijnen, en zijne werken wel bekend.

soorten te gaan beschouwen. Het onderzoek dat hij daarop, op verschillende plaatsen, bij de inboorlingen instelde bevestigde hem in zijne meening. Voor allen was het eene uitgemaakte zaak, wier toedracht geheel was zooals hij die had bevonden, en die reeds sedert lang bij hen bekend was. Elk paar bestond steeds uit een groen ♂, en een rood ♀. Men deelde hem zelfs eenmaal mede dat ♂ en ♀ elkander bij het broeden aflosten, eene omstandigheid die hij niet dan onder voorbehoud aannam.

Op zijne terugreis van Nieuw-Guinea naar Europa kwam hij bij mij te Ternate, en deelde mij o. a. ook zijne ontdekking in dezen mede, die, ik moet dit erkennen, toen, te midden van de vele en belangrijke andere bijzonderheden van zijne aan uitkomsten zoo rijke reizen, voor mij niet dadelijk al het gewicht had dat zij werkelijk bezat. Ik kon mij gereedelijk met de zaak vereenigen; andere vogelen-groepen, de vliegenvangers, de paradijsvogels, enkele roofvogels, ijsvogels enz. vertoonen dezelfde verschijnselen. Alleen brachten mij de levendige kleuren van de roode E c l e c t e n in de war. In den regel toch zijn, bij verschil in vederenkleed tusschen ♂ en ♀ van eene zelfde soort, de laatsten steeds veel flauwer gekleurd dan de eersten. En vermoedde ik ook min of meer dat, bij de bewerking van het groot aantal exemplaren in de laatste jaren aan het Museum te Leiden, de zaak al reeds tot klaarheid zoude zijn gebracht. Eerst toen ik Schlegel's „Muséum", Finsch's „Papagaien" (bij mijn vertrek van Java achtergelaten en voor de Molukken nieuw besteld) en Gray's „Hand-list" had ontvangen en daarin gezien had dat nog allerwege groene en roode E c l e c t e n als verschillende soorten werden beschouwd, en dat o. a. Schlegel die met de zaak in wetenschap was gesteld, alsnog bezwaren maakte om die aan te nemen, kreeg ik zekerheid dat wij tegenover een voor Europa nog nieuw en onbekend feit stonden, en nam toen ook elke gelegenheid tot onderzoek te baat.

Ik geraakte echter tot geene genoegzaam vaststaande einduitkomsten, om in die mate tot nadere toelichting van de zaak te kunnen bijdragen als ik dat wenschte. Tegen samenwonen hadden de vogels geenerlei bezwaar, erkenden elkander blijkbaar als nauwverwanten; pogingen om ze te doen paren mislukten echter, evenals dit trouwens ook bij bijeengebrachte paren van andere papegaai-soorten het geval was. Naar mijne berekening moesten, volgens eene vrij algemeene natuurwet, de jonge ♂ even als de ♀ en dus rood gekleurd zijn, en had ik

zelfs één exemplaar gekregen, een drievierde volwassen ♂ met gemengde tinten aan de staartpennen [1], even als bij de ♂ paradijs-vogels in een der ontwikkelings tijdperken de latere kleuren van het volwassen ♂ in onbestemde tinten en onregelmatig voor den dag komen. Op vele plaatsen op Halmaheira vond ik gemengde koppels groene en roode Eclecten, nergens koppels van uitsluitend éénc kleur. Tusschen Dodinga en Bobanee op Halmaheira waren zij bijzonder talrijk, ook alle gemengd; ik schoot er verscheidene (Eclectus polychlorus (2053/8243) en roratus (2052/8240), daaronder ook die uit een grooten hollen boom te voorschijn kwamen. Voor mij was dit geheel ongewoon en gold ook als eene bijzonderheid voor mijne begeleiders. Na onderzoek van den hollen stam bracht men mij vier jonge vogels alle halfwassen, twee groene ♂, twee roode ♀. Dat getal bedierf voor mij de zaak; het was te veel voor één nest, bovendien de boomholte was ruim genoeg om een aantal nesten te bevatten. Doch ik stond hier tegenover nauwelijks halfwassen exemplaren, reeds alle geheel gekleurd met de hun eigen kleuren; terwijl mijn boven vermelde exemplaar, reeds veel verder gevorderd, nog overgangs-tinten vertoonde. Was mijn eerste exemplaar het voortbrengsel van de eene of andere hybridatie, of, zooals Dr. Meyer zich voor zijn exemplaar de vraag stelde, een verschijnsel van hermaphroditisme?

De zaak bleef mij onopgehelderd en werd, zooals nader zal blijken, eerst veel later, ook voor mij, volledig opgelost. Allerlei, daaronder ingrijpende, omstandigheden eischten al mijn tijd, en stonden aan een gezet en doorloopend onderzoek in den weg. Ambsbezigheden voerden mij dikwijls overal heen; overal vond ik de boven vermelde innige verhouding tusschen de verschillende soorten terug. Eéne daadzaak stond vast, dat namelijk de soorts-eenheid van de groene en roode Eclecten voor de inboorlingen van de Moluksche eilanden, Ternate, Tidore enz., den Batjan-Archipel, Halmaheira e. a. en meer O.waarts, en, wat Eclectus intermedius (2053/8245) en cardinalis (2052/8242) aangaat, ook bij Cerammers van de N.kust een voldongen feit was. [2]. Voor de Am-

[1] Veel minder sterk uitgedrukt echter dan het exemplaar van Dr. A. B. Meyer, door hem omschreven en afgebeeld in »Proceed. Zool. Soc., 20 Nov. 1877, p. 800.

[2] Volgens eene mededeeling van d'Albertis aan Salvadori (Annali del Mus. Civ. di Stor. Nat. di Genova, VII, p. 756) was datzelfde ook op Nieuw-Guinea

boinesche jagers was de zaak ook niet vreemd, hoewel dáár de meening minder bepaald was gevestigd. Kortom ik had, toen ik de Molukken verliet wel tot geen volkomen afgerond stel bewijzen kunnen geraken, doch hadden de vele op zich zelf staande aanwijzingen die allen tot ééne einduitkomst voerden, bij mij de overtuiging gevestigd dat Dr. Meyer goed had gezien, en de juiste oplossing had getroffen, die namelijk, dat althans Eclectus polychlorus (**2053**/8243) en roratus (**2052**/8240) te zamen ééne soort uitmaakten.

In Europa gaf de zaak tot velerlei gedachtenwisseling aanleiding, tot meerdere proeven tevens. Hooge autoriteiten, Schlegel, Sharpe enz., konden zich aanvankelijk met de zaak niet vereenigen, doch wijzigden allengs hunne meening. Beccari, d'Albertis enz. hadden nog tal van bewijzen bijgebracht, en Salvadori genoopt om reeds in 1875 zijne instemming met de nieuwe zienswijze te betuigen. (Annali Mus. Civ. di Stor. Nat. di Genova, VII, 756). Al de geschriften en opstellen nategaan waartoe de zaak aanleiding gaf is echter ondoenlijk. In Februari jl. stelde Dr. Meyer een overzicht daarvan op, dat van 1874 tot op dat tijdstip 71 nummers aangeeft.

Van evenveel, zoo niet grooter belang nog waren de proeven waarmede men zich allerwege in Duitschland bezig hield om het vraagstuk tot helderheid te brengen, en die na lang vruchteloos voortgezet te zijn — men kon de vogels, wier samenwoning nimmer eenig bezwaar opleverde, steeds eerder het beeld gaf van een paar dat zich na eenige afwezigheid terug vond, tot geene vruchtbare paring brengen — in het eind van 1881 eindelijk tot de gewenschte eindoplossing voerden. Het gelukte namelijk den heer A. Frenzel eindelijk om een vruchtbaar ei te krijgen, en dat door de moeder te doen uitbroeien. Na negen weken trouwe verpleging doodde de moeder het jong, hetzij toevallig, hetzij omdat wederom aandrang tot broeden ontstond; en had de proef zoodoende gelukkig lang genoeg geduurd om zekerheid te krijgen. Het jong was groen en een ♂ [1]. Het eindbewijs was geleverd. K. Russ, Rehrkorn, Platen, enz.

---

het geval, en meldde eenigen tijd geleden Dr. Finsch van uit Nieuw-Brittanie aan Dr. Meyer, dat ook aldaar het kleurenverschil van de ♂ en ♀ der Eclecten als eene daadzaak en algemeen bekend was. (Monatschrift des Deutschen Vereins zum Schütze der Vogelwelt. Jan. 1881, p. 27.)

[1] Zeitschrift für Wissenschaftliche Zoologie, XXXVII, 152.

houden zich nog met reeksen proeven bezig, doch feitelijk is de zaak uitgemaakt.

Frenzel leverde het bewijs, en gaf van de geheele broedgeschiedenis een levendig aardig verhaal [1].

Zijne slotsom na jaren lang voortgezette proeven is:

de groene Eclecten zijn mannetjes;

de roode Eclecten zijn wijfjes;

de mannelijke jongen zijn groen gekleurd als de vader;

de vrouwelijke jongen zijn rood gekleurd als de moeder.

Dezelfde uitkomst dus waartoe ook Beccari was gekomen in een merkwaardige ornithologische verhandeling [2].

Het feit vroeger ontkend, is thans erkend en voor de wetenschap verkregen, en feiten zijn, wij weten het uit het engelsche spreekwoord, koppige elementen om mede om te gaan. Had de vroegere ontkenning eenen degelijken grond? Zooals later bleek moest meermalen aan oppervlakkige waarneming of onvoldoend toezicht op inlandsche jagers en préparateurs gedacht worden. De gestelde onmogelijkheid op natuurhistorische gronden van dergelijke verschillen in kleuren bij eene zelfde soort, moest voor de menigvuldige gevallen wijken, waarin hetzelfde verschijnsel bij een aantal andere vogelsoorten zich voordeed.

Dr. C. F. W. Krukenberg te Heidelberg besloot tot een uitgebreid onderzoek van de kleurstoffen der vederen van vogels, een onderzoek dat hij ook tot andere orden uitstrekte; een merkwaardig onderzoek waarvan de vierde „Mittheilung", gesloten in Augustus van dit jaar, opgenomen in „Vergleichende physiologische studien", II Reihe, 2 Abth. die ook de derde „Mittheilung" bevat, voor mij ligt. In de eerste en tweede Mittheilung, opgenomen in de 5de Abth. van dat Tijdschrift, en mede in „Mittheilungen des ornithologischen Vereins in Wien", Nov. 1881 en Mei 1882, deelt hij de voorloopige uitkomsten mede, verkregen met de kleurstoffen der vederen van groene en roode Eclecten, en zien wij daaruit dat die stoffen bij beiden dezelfde zijn. Dr. Krukenberg vond dan ook aanleiding om aan Dr. Meyer te berichten „dat de vederen van Eclectus ♂ volkomen

---

[1] In „Monatschrift des Deutschen Vereins zum Schutze der Vogelwelt." Mei 1882, p. 124 seqq, dat ik om de grenzen van dit bestek niet onnoodig uit te breiden achterwege moet laten, doch dat ik aan elken belangstellende kan aanbevelen.

[2] „Lettera ornithologica di O. Beccari enz.", aan zijnen vriend Salvadori, gedagteekend Ternate 4 Aug. 1875, en opgenomen in „Annali VII, p. 704 seqq.," op p. 715 daarvan.

dezelfde kleurstoffen bevatten als die van het ♀. Ik kan op dit onderwerp hier niet verder ingaan; het bestek en ook het beoogde doel noodigen tot beperking; het vergelijkend onderzoek is bovendien nog niet geëindigd; het onderwerp is van groot belang, en zoodanig behandeld dat de kennisname er van aan een ieder wordt aanbevolen, en met name ook het schema van „kleuren-overgangen" in de derde „Mittheilung." Hier zij alleen er op gewezen dat ook dit onderzoek in stede van een physiologisch bezwaar geheele bevestiging medebracht van het waargenomen feit.

Verdere uitwijding is dus onnoodig. Alle bewijzen zijn verkregen; wij kunnen ons betoog hier eindigen.

De Eclecten zijn volgens deze uitkomsten nu aldus samen te stellen:

1ste soort	(**2053**/8243) E. polychlorus. Scop. is ♂ (**2052**/8239) E. Linnaei Wagl. is ♀	van E. polychlorus van Nieuw-Guinea c. a.
id.	(**2053**/8243) E. polychlorus. Scop. is ♂ (**2052**/8240) E. roratus Mull. is ♀	van E. polychlorus van Halmaheira c. a.
2de soort	(**2053**/8245) E. intermedius. Bonap. is ♂ (**2052**/8242) E. cardinalis. Badd. is ♀	van E. intermedius van Ceram c. a., Aroe- en Kei-eilanden enz.
3de soort	(**2053**/8244) E. Westerm. Bonap. is denkelijk ♂ (**2052**/8241) E. Cornelia, Bonap. is denkelijk ♀	van E. Westermanni van Ceram, en de Oostelijke Molukken.

Nog moet hierbij eene, het naast met de laatstgenoemde soort overeenstemmende, nieuwe, door den heer Riedel op de Timorlaut-eilanden gevonden soort gevoegd worden, door Dr. Meyer onderzocht en beschreven, en Eclectus Riedelii genoemd „(Proceed.", 1881, p. 917).

Russ stelt voor (die Edelpapagaien, in zijne „Fremdländischen Stubenvogel", p. 435 seqq.) om de aldus nieuw saamgestelde soorten te noemen: de eerste soort, nam. de Eclectus polychlorus van Nieuw-Guinea c. a., Eclectus Linnaei; de

tweede, die van Halmaheira c. a., Eclectus grandis. Ik bleef voor beiden voorloopig en tot dat een betere zal gevonden en aangenomen zijn, den naam Polychlorus behouden. Scopoli heeft de oudste rechten; de reden door Russ aangevoerd dat voor het wijfje de naam niet kan gebruikt worden vroeger alleen aan het mannetje gegeven, geldt in omgekeerde richting evenzeer, en had hem dus moeten weerhouden van dien van het wijfje voor de geheele soort aan te nemen. Dat zooals hij zegt polychlorus (de veelgroenige) niet voor het wijfje deugt dat geen groen bezit, geef ik toe. Er blijft dus alleen over eenen nieuwen en gepasten naam uit te denken, die tevens de tweede soort van Russ, de Eclectus polychlorus van Halmaheira omvat, door hem, eveneens naar het wijfje, Eclectus grandis genoemd Ik zie niet in waarom hier nog twee soorten moeten behouden blijven. De Eclectus polychlorus, hetzij van Nieuw-Guinea, hetzij van Halmaheira, is slechts ééne soort, en zijn die ook werkelijk identiek. De wijfjes Eclectus Linnaei van Nieuw-Guinea c. a. en Eclectus roratus of grandis van Halmaheira c. a. leveren eenig verschil, het blauw van de eerste soort is onbestemd paarschachtig in de tweede soort, en gaat bij de laatste die tint nu en dan verder door op de borst en trekt in het grijsachtige. Ook in de kleur van de staartpennen is eenig verschil op te merken, doch gaan die tinten meermalen in elkander over, en moeten als plaatselijke verschijnselen, en de vroeger gescheiden soorten als identiek aangezien worden. Er blijft dus m. i. alleen over voor de vroegere drie soorten Eclectus polychlorus Linnaei, en roratus of grandis, als te zamen ééne soort uitmakende, ook één passenden soortsnaam aan te nemen; die bijv. met eene kleine variant polychroa zoude kunnen worden (veelkleurig toch is hier zeer op zijne plaats), doch waarvan het voorstel en de verdediging aan de hoogere gezaghebbenden op wetenschappelijk gebied moge voorbehouden blijven.

Omtrent den Eclectus intermedius en echtgenoot valt niets op te merken. Aangaande die van Eclectus Westermanni sprak ik slechts een vermoeden uit, zij is nog te weinig bekend om nopens haar ook hier reeds met zekerheid te kunnen beslissen, doch is de waarschijnlijkheid van hare innige betrekking tot Eclectus Westermanni zeer groot.

Ik besloot mij tot de Eclecten te bepalen, en tot de uit-

eenzetting van de merkwaardige wijziging die de indeeling van dat geslacht onderging; de naverwante Tanygnathen, en ook bijna even na staande Charmosyna, die meer dan andere vroeger daartoe gebrachte geslachten voor eene behandeling naast de Eclecten in aanmerking kwamen, blijven hier dus buiten beschouwing.

Mijne taak is hiermede volbracht. Dr. Meyer behaalde eene schoone overwinning, en mag met zelfvoldoening terugzien op de uitkomsten die hij door gezet onderzoek en nauwkeurige waarneming verkreeg. Doch ook lof aan allen die met opoffering van tijd, moeite, onkosten hem die overwinning hielpen voltooien.

Zij was onverwacht, en even onverwacht kan nog veel verkregen worden. Ik sluit dan ook met den oprechten wensch dat deze schets tot onderzoek moge aansporen en dat eene volgende ontdekking eene Nederlandsche moge zijn.

Naschrift. Prof. Schlegel toonde mij eene, dezer dagen alhier ontvangen verzameling vogelen, door den heer Riedel, Resident van Amboina, op de Tenimber (Ceram-laoet) eilanden bijeengebracht. Daaronder bevindt zich een goed paar (♂ en ♀ volwassen) van den nieuwen Eclectus Riedelii. Ik kan de daarvan te geven beschrijving niet vooruitloopen, en bepaal mij dus hier tot de mededeeling dat het toegezonden paar de mededeelingen van Dr. Meyer aanvullen en het voldingend bewijs leveren dat wij hier met eene volkomen zelfstandige soort van Eclectus te doen hebben, eerst nu voor de wetenschap verkregen.

Leiden, Juni 1883.

NAAR AANLEIDING VAN

Dr. C. SNOUCK HURGRONJE'S «NIEUWE BIJDRAGEN TOT DE KENNIS VAN DEN ISLAM»

DOOR

Dr. A. W. T. JUYNBOLL.

Toen Dr. C. Snouck Hurgronje zijne merkwaardige dissertatie over „het Mekkaansche feest" had uitgegeven, sprak ik in de Indische Gids (1881, I) den wensch uit, dat den jongen doctor het voorrecht mocht te beurt vallen, te midden van de uitstekende hulpmiddelen der Leidsche Universiteit zijne studiën voort te zetten. Deze wensch is, gelijk men weet, vervuld geworden. Niet alleen werd hem eene nuttige werkkring te Leiden aangewezen, waarbij hij zijne studiën rustig voortzet, maar onlangs heeft hij ook door een belangrijk opstel in dit tijdschrift getoond dat hij anderer pogingen, om de studie des Islams te bevorderen, krachtig wil bijstaan. Over dit opstel, welks titel boven is vermeld, wensch ik hier te spreken, niet zoozeer met het oog op al de daarin behandelde onderwerpen, als wel bepaaldelijk naar aanleiding van eenige bedenkingen tegen mijne vroegere bijdragen.

Nadat het „bijvoegsel" mijner „bijdragen over den Islam op Java" reeds afgedrukt was, vernam ik dat deze „Nieuwe bijdragen" waren ingezonden; en eerst bij ontvangst der laatste aflevering van het voorgaande deel van ons tijdschrift bemerkte ik, dat zij onmiddellijk aan mijn bijvoegsel voorafgingen. Door deze omstandigheid heb ik, niet wetende wat Dr. Sn. schrijven zoude, in het bijvoegsel geen de minste oplettendheid aan zijn opstel kunnen schenken. Deze ontdekking was mij natuurlijk onaangenaam, daar het nu kon schijnen, alsof ik opzettelijk dit werk van Dr. Sn. onbesproken had gelaten, wat geheel buiten mijne bedoeling lag. Het is daarom dat ik nu de volgende regelen aanbied, waarin men, nevens de verdediging

mijner meening, mijne waardeering van het vele goede in dit opstel van Dr. Sn. wel zal willen opmerken.

Ons eerste verschil betreft de verklaring van enkele namen voor priesters en moskee-beambten op Java.

De op zich zelf tamelijk onbelangrijke vraag, welk Arabisch woord de Patih van Lamongan bedoeld heeft met galli, kan eigenlijk niet met vrucht behandeld worden, voordat blijkt op welken grond hij beweerd heeft, dat dit woord hetzelfde beteekent als Pangoeloe. Doch stellig kan ik verzekeren, dat de Patih galli schreef met eene *g*, niet met eene *q*; en het op Java niet geheel onbekende kali, in de beteekenis van "qadhi", zal hij wel niet door galli hebben weergegeven. Mij althans is slechts een enkel voorbeeld bekend van de zeker ongewone verwisseling der Arabische letter *ḳ* met eene Javaansche *g*.

Aan zijne afleiding van mĕrbot uit het Javaansche prabot, hechtte ik waarde, omdat vorm en beteekenis aldus beter verklaard schenen dan door de afleiding van het Arabische marbûṭ. Ik mag echter niet ontveinzen, dat er wellicht met grond bezwaar tegen zijne etymologie is in te brengen. Doch tegen de andere afleiding, van het Arabische marbûṭ, meende ik dat zeer zeker te kunnen aanwijzen, 1°. in de weinig passende beteekenis, en 2°. in den afwijkenden vorm. Van de vele Arabische woorden in mafḳûl-vorm, welke in het Javaansch zijn overgenomen, was mij namelijk geen enkel voorbeeld bekend waarin zulk eene afwijking voorkomt als bij mĕrbot. Sinds ik echter toch één voorbeeld van een dergelijken vorm gevonden heb, namelijk in het onlangs verschenen Supplement van P. Jansz (1883, bladz. 213a) den vorm mĕsbok nevens masbûk, ontken ik de mogelijkheid niet, dat door eene nader aan te wijzen taal deze twee woorden uit het Arabisch in het Javaansch zijn gekomen. De gewijzigde beteekenis is dan wellicht uit die andere taal te verklaren. Ook deze quaestie moet ik derhalve nu nog onbeslist laten.

Modin, zooals dit woord volgens het Javaansch Woordenboek luidt, niet moedin gelijk men enkele malen schrijft, wordt door Dr. Sn. rechtstreeksch afgeleid van het Arabische mo'a<u>dd</u>in. In dezen vorm vindt hij geen bezwaar, en wil dan niet mo'allif en dergelijke vergeleken hebben, maar malim = moʿallim. Hiertegen merk ik op: 1°. dat, daargelaten de ver-

schillende beteekenissen van dit woord malim in het Maleisch, slechts de speciaal-Perzische beteekenis „stuurman of loods” in het Javaansch in gebruik is, althans volgens de mij toegankelijke Javaansche Woordenboeken; dit Javaansche malim is derhalve niet onmiddelijk uit het Arabisch af te leiden [1]; bovendien is hier niet sprake van het woord madin, maar van modin; 2°. het Arabische mo'a<u>dd</u>in moet in het Javaansch, daar de tas'dîd vervalt, veranderen in muadin, muwadin of of mĕwadin (misschien zelfs in madin), maar wordt niet tot modin [2], en ook de beteekenis van het Arabische woord past niet zoo volkomen als ambtsnaam van den Javaanschen dorpspriester, dat men om die reden op deze afleiding kan aandringen. Maar tevens erken ik dat, hoewel het Javaansche modin in vorm geheel overeenkomt met het werkelijk bestaande Arabische mo'<u>d</u>in, dit toch, volgens de ons tot nog toe bekende gegevens, niet een dergelijk ambt aanduidt als aan den Javaanschen modin is opgedragen. En wijst die afwijkende beteekenis wellicht op eene niet rechtstreeksche afleiding uit het Arabisch, wat mij ook voor dit woord niet onwaarschijnlijk voorkomt, dan kunnen wij den Arabischen

---

[1] Dr. Sn. vraagt hierbij: „Waarom zegt men bijv. dikir en pikir, maar niet ilim?” Zulk eene vraag is voor ons zeker moeilijk te beantwoorden, daar over het algemeen in het spraakgebruik van elk volk willekeur is op te merken. Mag ik echter eene gissing wagen, dan geschiedt dit wellicht, omdat achter ilmu (kennis, wetenschap) steeds een woord gevoegd of gedacht wordt, aanduidende het bedoelde vak van kennis of wetenschap, terwijl de eerstgenoemde woorden reeds op zich zelf een geheel vormen. Om dezelfde reden zou dan de Javaan ook niet van wakat maar van waktu spreken, daar hij bij dat woord niet denkt aan tijd in het algemeen, (— in dat geval een Arab. woord nemende, gebruikt hij jaman d. i. het Arab. zamân, —) maar aan den tijd voor een bepaald doel (meestal bepaald voor een der verplichte dagelijksche gebeden); evenzoo zegt hij niet ahal iman maar alul iman = Arab. 'ahlo 'l-'îmân, — en op Perzische wijs ahli waris, nooit ahal waris, enz. Het laatste door Dr. Sn. hier genoemde woord lahdu of lahad komt in geen mij bekend Javaansch Woordenboek voor.

[2] Reeds vroeger wees ik er op, dat men zich hier niet kan beroepen op de bekende samensmelting in het Javaansch der klinkers ao en oa tot een enkelen *o*-klank, omdat deze samensmelting daar, gelijk men weet, slechts toepasselijk is bij aanhechting van voor- en achtervoegsels. (T. N. I. 1870, I, 447.)

woord vorm, waaruit dit Javaansche woord ontstaan is, niet met zekerheid aanwijzen voordat die andere tusschen-taal ons bekend is; het is mogelijk dat ook zelfs dan nog geene zekerheid omtrent den verlangden Arabischen woordvorm te verkrijgen is. In elk geval moeten wij bekennen dat de juiste afleiding van het Javaansche woord modin nog niet is gevonden; een vraagteeken achter mo'aḏḏin of moḏin is dus niet overbodig [1]. Volgens van der Tuuk's uitgave van Van de Wall's Maleisch Woordenboek bestaat er in het Maleisch nog een vorm mûdîn, die eene afkorting van het Arabische 'âlimo'd-dîn zijn zou. Men zij dus voorzichtig met eene beslissing.

Omtrent de afleiding van het Javaansche kaum uit het Arabische ḳâïm of zijnen pluralis-vorm ḳawamat (en niet uit het Arabische ḳaum, zooals men gewoonlijk aanneemt), bestaat tusschen ons geen verschil. Door mijne verwijzing eindelijk naar de „Lubbays" heb ik de vermoedelijke afleiding willen aanduiden van het nog onverklaard geblevene Javaansche of Sundaneesche woord lĕbé. Bij mijne vroegere opgaven over dit woord had ik verzuimd te letten op de aanteekening hierover van mijnen ambtgenoot Niemann in diens „Inleiding tot de kennis van den Islam, ook met betrekking tot den Indischen Archipel" (bl. 361), waar niet alleen sprake is van den lebi op Sumatra, als van „lieden die uitmunten in kennis van de moh. godsdienst en hare voorschriften stipt in acht nemen," [2] en omtrent de lebé's van Sampit (Z. O. Afd. van Borneo) verwezen wordt naar een opstel in de Bijdragen (Nieuwe Volgr. 3e deel, bl. 277: „onder de Lebé's verstaat men personen, welke den Koran kunnen lezen en verstaan, maar nog niet de bedevaart naar Mekka gedaan hebben," — wat vrij wel overeenkomt met de verklaring in Oosting's Soendasch Woordb.: „lĕbé, iemand die al de godsdienstige verrichtingen

---

[1] Toen ik in de laatste bijdragen mijn vorig gevoelen omtrent tukaṅ adan terugnam, vergat ik te verwijzen naar eene mededeeling van den heer R. Van Eck (Ind. Gids 1881, I, 603). Ook Oosting, Soend. Wdb., Supplement (sub bilal) vermeldt den tukaṅ adan.

[2] Verkerk Pistorius, Padangsche Bovenlanden, bl. 196, noemt onder de onderscheidene namen van leerlingen der soeraus „de pakih (de faḳîh's), dat zijn zulken die het boek Pakihi (een handboek over den fiḳh) onder handen hebben: voorts de labei, die gevorderd zijn tot het boek Tafsir, enz."

stipt observeert, geene daarvan verzuimt en voorts te huis is in de hal agama, — dorpspriester"), maar tevens herinnerd wordt aan de afleiding van dit lĕbé uit het Telingaasch (Crawfurd, Dictionary). Hiermede strijdt echter eenigszins deze aanteekening in Hunter's Imperial Gazetteer of India (VI, 129, voce: Madras presidency): "The Labbays are properly the descendants of Tamil converts to Islám; the name however is also used to signify descendants of foreign traders, Arabs, or Persians, by Indian women. They number 312,088 or 16·7 per cent., nearly all found in the extreme south; the majority still follow their heriditary occupation of trade, while some become sailors and fishermen." Ziet men uit deze gegevens, dat nog niet duidelijk blijkt uit welke taal dit woord lĕbé is overgenomen, zijne afkomst uit Z. O. Dekkan schijnt toch vrij zeker.

Zonder het te willen of te weten, deed ik in diezelfde bijdragen (bl. 272) den Regent van Brebes onrecht aan, door de juistheid zijner uitspraak te betwijfelen, dat "het Vrijdaggebed een vervanger is van het middaggebed", en bied hem daarvoor openlijk mijne verontschuldiging aan. Bij nader inzien is mij namelijk gebleken, dat de door mij bedoelde en vele andere plaatsen als regel leeren, — zooals zeer juist door Dr. Sn. is aangemerkt, — dat de Vrijdagdienst in de plaats der Vrijdagsche salat-lohor behoort gehouden te worden. Slechts bijaldien er tijd te kort schiet, vereischt tot het verrichten der twee preken en der twee verplichte rakaṅat, moet de gemeente dezen Vrijdagsdienst vervangen door de gewone salat-lohor van vier rakaṅat.

Omtrent de opvatting der drie moslimsche hoofdfeesten op Java, vooral van het Mulud-feest, bestaat er tusschen Dr. Sn. en mij groot verschil. Terwijl deze, aangaande den oorsprong van dit feest in Java, het veiliger acht, historische gegevens af te wachten, beschouw ik, zoolang die gegevens ons ontbreken, mijne poging om dit geheim te doorgronden niet als nutteloos. Want, volkomen bewust dat door mijne gissing de bedoelde quaestie volstrekt niet is uitgemaakt, en derhalve op nader onderzoek blijvende aandringen, meen ik dat mijne onderstelling toch eenige aandacht verdient, omdat zij wellicht

aanleiding geeft tot het vinden van eenige gegevens die tot verder onderzoek kunnen leiden. Op grond dezer overweging voer ik hier, met weerlegging van enkele bezwaren, nogmaals de argumenten aan, waarop mijne hypothese steunt, dat namelijk de groote beteekenis, op Java aan dit feest toegekend, waarschijnlijk niet uit den Islam verklaard moet worden, maar veeleer uit den voortijd, de zoogenaamde Buddha-periode. Of hetgeen hier aangaande Java wordt opgemerkt, geheel of gedeeltelijk ook voor andere landen van den Indischen Archipel geldt, kan later onderzocht worden. Kortheidshalve en om ons vraagstuk binnen juiste grenzen te beperken, spreek ik hier slechts van Java.

Vooreerst dan herinnert Dr. Sn. aan het bekende feit, dat Mohammads geboortefeest min of meer in alle moslimsche landen gevierd wordt, (hoewel in de door hem aangehaalde plaats van Sprenger's Leben und Lehre des Moh., III, bl. LIV, slechts sprake is van het voorlezen en aanhooren van verhalen betreffende Moh.'s geboorte en sterven en enkele hem toegeschrevene wonderwerken, — eene feestviering dus, welke volstrekt niet met de op Java gebruikelijke vergeleken kan worden;) en vooral vestigt hij daartoe de aandacht op Egypte, waar volgens hem dit Geboortefeest als het groote volksfeest boven de andere moslimsche feesten staat. Deze meening kan ik ten deele wel toestemmen; doch men gaat, mijns inziens, te ver, door hieruit te besluiten tot eene gelijke waardeering van dit feest bij de inwoners van Egypte en Java. Want terwijl minstens in een belangrijk deel van Java werkelijk slechts het Mulud-feest met de beide moslimsche feesten denzelfden onderscheidingsnaam gemeen heeft [1], en nooit eenig ander feest, zelfs niet het eertijds zoo luisterrijk gevierde Sura-feest [2] dien naam draagt of daarmede in rang gelijk gesteld wordt, — schijnt in Egypte nevens den „moolid en nebee”, zooals bij Lane dit feest heet, de „moolid el-Ḥasaneyn” niet minder gevierd te zijn; daar is althans nooit

---

[1] Evenals g a r ĕ b ŏ g in de Vorstenlanden, schijnt b a k d a in de Gouvernementslanden van Midden- en Oost-Java de gemeenschappelijke benaming voor de drie hoofdfeesten te zijn. In West-Java spreekt men van den l ĕ b a r a n. Mogelijk is ook r i a y a, r i y a y a of h a r i r a y a voor een dergelijken algemeenen naam te houden.

[2] Hierover sprak ik in mijne vroegere bijdragen, bl. 290 van het voorgaande deel.

Moh.'s geboortefeest gelijk gesteld met, of hooger geschat dan de twee officiëele moslimsche feesten. Wel heeft Lane gezegd, dat het ḳorbân-feest, het groote feest in de twaalfde maand, minder opgewekt gevierd wordt dan het zoogenaamde kleine feest na afloop der vasten (hetgeen trouwens ook anderen opmerkten, bij voorbeeld Sale, in zijne Preliminary discourse); maar evenmin bij hem als bij eenigen anderen schrijver vind ik vermeld, dat het Geboorte-feest boven deze twee feesten, zelfs niet dat het daarmede gelijk in rang wordt of werd gerekend. Tusschen Egypte en Java bestaat dus in dit opzicht een niet te miskennen onderscheid.

Maar zelfs bij aanname van eene even hooge waardeering van dit feest in beide landen, kan ik niet instemmen met de bewering van Dr. Sn. dat, waar de verklaring van dit feest „uit Buddhistischen invloed voor Egypte onaannemelijk" is, zij „ook voor Java herziening zal noodig hebben." Of komt de vóór-islam-tijd van Egypte zoo treffend met dien van Java overeen, dat men niet de mogelijkheid kan onderstellen dat bedoeld feest in Egypte van later tijd dateert dan in Java?

Betreffende de invoering van Moh.'s geboortefeest in de moslimsche landen meen ik vooralsnog niet vast te mogen rekenen op de door Dr. Sn. verwachte historische gegevens, hoe welkom zij ook zullen zijn. De goed onderrichte Sprenger althans geeft, blijkens bovenaangehaalde plaats, daarop weinig hoop. Het bericht aangaande Turkije, in mijne laatste bijdragen medegedeeld, schijnt vrij wel op zich zelf te staan. En wat de beide door mij vermelde berichten omtrent Java betreft, zij vallen wel binnen de islam-periode; doch daarmede is nog geenszins gezegd, dat niet reeds eeuwen vroeger datzelfde feest, onder andere omstandigheden, voor Java's bewoners een hoofdfeest is geweest. Dat toch een volk, niettegenstaande de verandering zijner tijdrekening (hier van een zonnejaar in een maanjaar) en zijne verwisseling van godsdienst, aan enkele oude gebruiken kan blijven hechten, en dat speciaal het Javaansche volk daaraan werkelijk is blijven hechten, is algemeen bekend. Naar ik vermoed, is deze opmerking ook bepaaldelijk op het Javaansche Mulud-feest van toepassing. Om de waarschijnlijkheid hiervan aan te toonen, vestig ik de aandacht op een paar opmerkingen, die den hoogen ouderdom van dit feest schijnen te verraden.

In de eerste plaats bedoel ik eene vaste gewoonte, tijdens

dit en een ander feest, die van een maatschappelijk gewicht is, en zeker sinds eeuwen moet bestaan hebben. Het is namelijk bekend, en bij voorbeeld opgemerkt door Prof. Veth (Java, I, 394 en III, 603) „dat voor de Javanen het moeloedfeest en het feest bij het einde der vasten de gewone termijnen zijn voor halfjaarlijksche betalingen, zooals van de padjĕg of landrente," en evenzoo dat de pachtsom, in een jaarlijkschen termijn te voldoen, op den Garĕbĕg Mulud betaald wordt (zie III, 602) Deze gewoonte moet wel oud zijn, ouder dan de viering der twee feesten des Islams; en van deze twee termijnen blijkt die van den Mulud de voornaamste te zijn.

Niets dwingt voorts tot de onderstelling dat de Javaansche garĕbĕgs tijdens den Islam zijn ingesteld. Althans de heer R. Van Eck, die zoowel Java als Bali kent, schrijft in zijn opstel over „de Mohammedaansche feesten op Java" (Ind. Gids 1881, I, 597): „De naam garĕbĕg werd reeds in den voor-Islamitischen tijd gebezigd voor een op gezette dagen terugkeerende plechtigheid, hierin bestaande, dat de ondergeschikte hoofden des lands met hunne volgelingen ter hoofdplaats kwamen om daar voor hunnen Heer en Meester te verschijnen en voor dezen een soort van défilé te houden. Op het naburige, Hindoesche, Bali is dit gebruik eveneens bekend; men noemt het daar grĕbĕg." Het woord garĕbĕg schijnt dus van Hindu-oorsprong te zijn, en kan op Java reeds gebruikt zijn vóór de invoering des Islams. Door latere geslachten kan dit woord op de moslimsche hoofdfeesten zijn toegepast; en met den heer Van Eck geloof ik „dat de Javaansche vorsten, om het oude met het nieuwe te verbinden, reeds van den beginne af hun paleis tot het middelpunt der feestviering gemaakt hebben. Als hoofd van den godsdienst en als heeren des lands konden en mochten zij zulks doen." Ook de buitengewone plechtigheid op den Garĕbĕg-Mulud in het jaar Dal (beschreven in T. N. I. 1843, I, 717—718, en zie Roorda, Jav. Handwdb., sub barkat,) schijnt deze onderstelling van een Hindu-oorsprong eenigermate tot steun te kunnen dienen.

Uit deze opmerkingen besluit ik tot de door niemand, zoo ver ik weet, ook rechtstreeks weersprokene mogelijkheid, dat men reeds oudtijds groot belang gehecht heeft aan de garĕbĕgs in het algemeen, en in het bijzonder aan den Garĕbĕg-Mulud [1],

---

[1] *Hiermede* ontken ik natuurlijk niet, dat de naam mulud

den dag van opwachting bij uitnemendheid. Mocht een nader onderzoek leeren, dat de Mulud, hoe groot zijne populariteit nu nog zij, in de latere tijden min of meer van zijn vroegeren luister heeft verloren, en evenzeer dat dit feest eene grootere beteekenis gehad heeft en wellicht nog bezit in Midden-Java dan in de zoogenaamde Soenda-eilanden en in den Oosthoek, dan zoude dit resultaat eene niet onbelangrijke bevestiging zijn mijner hypothese. En daar deze quaestie terstond voor bepaald onderzoek vatbaar is, hoop ik dat zij de aandacht moge trekken van belangstellenden die gelegenheid hebben ter plaatse hieromtrent navraag te doen. Doch in elk geval meen ik nu reeds met eenig recht te mogen onderstellen dat deze garĕbĕg ouder is dan de Islam op Java.

Door de aanwijzing der mogelijkheid van een vóór-islamschen mulud in Java, ontstaat voorts de vraag: Is die vóór-islam-mulud daar te beschouwen als een feest van eigenaardig Javaanschen oorsprong, of moet zijn oorsprong daarbuiten, en zoo ja, dan in het Hinduïsme gezocht worden of in het Buddhisme? Deze vraag moge, wegens onze onzekerheid omtrent den ouderdom van dit feest, voor ons nog weinig belangrijk schijnen, maar zij verdient, mijns inziens, toch behartiging, daar wij onder het zoeken naar haar antwoord allicht eenige sporen aantreffen die ons den verderen weg van onderzoek aanduiden Meent men echter dat, wegens onze geringe kennis van dien voortijd en vooral van het Buddhisme in Java, op deze vraag niet licht een zeker antwoord te verwachten is, dan moet ik dit wel toestemmen, maar herinner toch tevens aan twee niet te miskennen bewijzen voor de groote macht welke het Buddhisme op Java gehad heeft, namelijk ten eerste aan het groote monument van Buddhistischen eeredienst in Midden-Java, den bekenden tempel van Bara-Buḍur, en ten tweede aan de nog op Java heerschende gewoonte om den vóór-islam-tijd naar Buddha te noemen. De bekende verdraagzaamheid van andere eerediensten nevens het Buddhisme, zoowel op Java als elders [1], verklaart het schijnbaar vreemde feit dat, nevens de vele sporen en overblijfsels van het Hinduïsme op Java, weinig omtrent een

---

wel moslimsch, immers Arabisch, is; doch zoolang de oudere naam mij onbekend is, gebruik ik den nieuweren ook voor dit feest in vroegeren tijd.

[1] Men zie bijvoorbeeld prof. Kern's **Geschiedenis van het** *Buddhisme in Indië*, II, 54.

bloeiend Buddhisme aldaar bekend is gebleven. De groote invloed van het Buddhisme op Java's bewoners van vroeger eeuwen is derhalve niet te loochenen.

Dat in dien voortijd op Java Budhistische feesten voorkwamen welke later in den Islam-tijd in stand zijn gebleven, hoewel dan ook gewijzigd, is zeker. Als voorbeeld verwijs ik naar een in de Bijdragen door mij geciteerd getuigenis van een deskundige (bl. 287, A. van mijn vroeger opstel), die uitdrukkelijk betreffende de bewoners van den kampong Kroman in Grissee vermeldt, dat zij tijdens den „djaman Boedo" den aanvang van het toen geldend jaar (het Buddhistische zonnejaar) herdachten door zes dagen der eerste maand (Kasa) openlijk feest te vieren. Na aanname van den Islam werd dit feest hun „slametan boemi"; het is het nog. Dit feest wordt, naar ik meen, over geheel Java zeer algemeen gevierd, maar staat toch zeker beneden het Mulud-feest.

Hoewel wij niet bekend zijn met de feesten der Javaansche Buddhisten, mag men toch onderstellen dat die niet belangrijk zullen verschild hebben van die der overige Buddhisten. Daar deze, althans oudtijds, gewoonlijk drie feesten vierden [1], en het feest ter eere van Buddha daarbij de voornaamste plaats innam, zoo meen ik, zonder al te groote vermetelheid, ook te mogen onderstellen dat, bijaldien mocht blijken dat de tegenwoordig dusgenoemde Garĕbĕg-Mulud op Java reeds bestaan heeft vóór de invoering des Islams aldaar, dit feest daar eertijds als het voornaamste heeft gegolden, en derhalve door de Javaansche Buddhisten gewijd werd aan Buddha.

Deze onderstelling wordt eenigermate bevestigd door het verschijnsel, dat niet alleen in Java, maar ook elders in den Indischen Archipel, waar heidensche en bepaaldelijk Buddhistische elementen in den nu heerschenden Islam zijn opgenomen, het Muludfeest nevens de twee algemeen erkende moslimsche feesten de voornaamste plaats bekleedt. Ook verdient in dit verband de Hindostansche gewoonte, van op Moh.'s feestdag eenige relieken te vereeren, onze aandacht omdat die vereering zoo geheel overeenstemt met de gewone vereering van Buddha-

---

[1] Volgens het Eindresumé van het onderzoek naar de rechten van den inlander op den grond van Java en Madoera, I, 101, vieren „de in Bantam overgeblevene heidenen, de zoogenaamde Badoewi, drie godsdienstige feesten."

relieken, bij voorbeeld op Ceylon, dat men geneigd is ook hierin een spoor te zien eener vroegere Buddhistische feestviering.

Al deze redenen nopen mij mijne gissing, omtrent het reeds in den Buddha-tijd bestaan van den zoogenaamden Garĕbĕg-Mulud in Java, opnieuw ter overweging aan te bevelen. Mededeeling van opmerkingen, zoo mogelijk van argumenten, zoowel die tegen als die voor mijne opvatting pleiten, zal mij zeer aangenaam zijn.

Over den oorsprong der zakât heeft Dr. Sn. eene vrij uitvoerige schets geleverd, die door belangstellenden zeker algemeen wordt gewaardeerd, en bij hen wel den wensch moet opgewekt hebben naar meer dergelijke opstellen van dezen schrijver. Want dit overzicht doet inderdaad een diepen blik slaan, niet alleen in deze instelling des Islams, maar ook in zijne geschiedenis.

Dat de schrijver bij deze behandeling menige meening van anderen heeft moeten ter zijde stellen, laat zich begrijpen; en mocht men hier of daar eenig bezwaar tegen zijne mededeelingen in te brengen hebben, het past bovenal de resultaten dezer lang voorbereide studie eerst rustig te overwegen en voorloopig slechts in dank te aanvaarden. Want wat aanvankelijk ons vreemd voorkomt, wegens de nieuwheid zijner voorstelling, zal wellicht later blijken toch volkomen juist door hem te zijn begrepen en aangewezen. Dit kan ik althans nu reeds bij ondervinding getuigen: door enkele welwillende toelichtingen, welke ik van den schrijver mocht ontvangen, zijn mij bezwaren weggenomen welke ik eerst had gemeend tegen zijne zienswijze te moeten aanvoeren. Daarom zal ik voor ditmaal althans van verdere bespreking van dit onderwerp mij liefst geheel onthouden.

Het laatste gedeelte eindelijk van Dr. Snouck's opstel bevat eene hoogstbelangrijke mededeeling van „een en ander" over de zoogenaamde bronnen des Islams of de „wortelen of grondslagen van den fikh", zooals hij ze bij voorkeur noemt; — dus „een en ander dat tot wegneming van gangbare dwalingen leiden kan." Vooral over de derde bron, den zoogenaamden 'Ijmâ' geeft hij een uitvoerig overzicht. Dat ook hierin eene groote aanvulling en afwijking valt op te merken van het in mijn vroeger opstel over dit onderwerp aangestipte (Ind.

Gids 1879, II, 815), begrijpt ieder die weet, dat Dr. Sn. bij het schrijven dezer verhandeling, behalve de uitvoerige werken van Bâjûrî en Kastalânî, nog eenige zeldzame documenten (Arabische handschriften van het Britsch Museum) tot zijne beschikking had, welke hulpmiddelen (zoowel de gedrukte als de ongedrukte) niet zoo gemakkelijk toegankelijk zijn, dat men ze als algemeen bekend mag onderstellen, en dan ook tot nu toe nooit onder mijne oogen waren geweest. Aan deze omstandigheid is het vooral te wijten, dat Dr. Sn. een geheel nieuw resultaat verkreeg. Door het bewerken dezer kostbare bronnen heeft hij opnieuw getoond welke groote diensten hij aan de wetenschap kan bewijzen [1].

Met geringe maar noodzakelijke afwijking van het geleerde door Mirza Kazem Beg (Journal Asiatique 1850, I, 193) had ik dezen derden grondslag van het moslimsche recht de overeenstemming der autoriteiten genoemd, en als zoodanig twee rubrieken onderscheiden: 1°. Mohammeds gezellen, de zoogenaamde 'ashâb, en 2°. de zes Imâms. Dr. Sn. toont echter aan, dat men moet spreken van „de overeenstemming der moslimsche gemeente", op wier gezag zelfs de verklaring van Koran en Sonnat steunt. „De grootste kunde kon den verklaarder niet bewaren voor het gevaar van vergissing en misvatting der woorden van Allah of zijnen gezant; ook hier was onfeibaar gezag noodig. Zoo berusten dan in laatster instantie niet slechts de na Mohammed's dood ontstane wetten en instellingen, maar de geheele practijk der moslimsche gemeente op haar eigen onfeilbaarheid en kan men aan dit dogma bijna geen te hooge beteekenis voor het systeem van den Islam toekennen" (bl. 402).

Deze geheel nieuwe opvatting, wier verdienste niemand kan ontkennen, schijnt rechtstreeks in strijd met mijne bovenvermelde aanduiding der „autoriteiten", doch blijkt het bij nadere beschouwing inderdaad niet te zijn. Want die gemeente werd in hare practijk toch geleid door enkele groote mannen, wier gezag men op hunne geleerdheid grondde, zoodat de

[1] Ook in het laatst verschenen nummer der Indische Gids komt van zijne hand een zeer lezenswaardig overzicht over dit onderwerp voor, geschreven naar aanleiding der belangrijke uitgaaf van den Minhâj aṭ-ṭâlibîn van Mr. L. W. C. Van den Berg. De verklaring van vele kunsttermen, daar door Dr. Sn. gegeven, zal gewaardeerd worden door ieder die het Islamsysteem uit dat en uit andere moslimsche handboeken bestudeert.

term 'Ijmâ' bij enkele moslimsche schrijvers verklaard is als "de overeenstemming der moslimsche geleerden van een tijdperk omtrent zaken die op de wet betrekking hebben" (bl. 404), terwijl anderen de stilzwijgende aanneming dezer uitspraken door de geheele gemeente, — trouwens eene geheel fictieve deelneming, — "als overtollige weelde" beschouwen (bl. 405). Voor de meerderheid der gemeente (zoo wordt bl. 408 erkend) "was het jurare in verba magistri beter dan dwalen op eigen gezag." "De gewone moslim" (zoo heet het verder, bl. 419) "is tot taklîd verplicht," d.i. hij moet anderer gezag erkennen; en de gemeente bestaat toch, op eene enkele uitzondering na, uit zulke mokallids ("aan gezag onderworpenen"). Ook de overweging (bl. 421) dat de onfeilbaarheid der gemeente hare grenzen heeft, zoodat de gemeente aan hare eigene, eenmaal genomene besluiten gebonden" is, duidt de afhankelijkheid aan der gemeente van hare leiders. En elders (bl. 409) worden Mohammed's gezellen benevens enkele andere invloedrijke personen van later tijd aangewezen als de groote autoriteiten op dit gebied, met bijvoeging dat allengs de overtuiging werd gevestigd dat deze mannen, "vooral zij, wier namen thans nog prijkten aan het hoofd der gevolgde scholen, eene voor de epigonen zeer moeielijk te bereiken geleerdheid en een daarmeê evenredig gezag bezeten hadden." Zoo werden dan de allengs meer opgeteekende mondelinge overleveringen omtrent de zienswijze dezer geleerden (gelijk in het opstel van prof. Sachau, bl. 21 is opgemerkt) "die Grundlage der gesammten muhammedanischen Rechtsliteratur von der ältesten Zeit bis auf die Gegenwart." Deze voornoemde "overeenstemming der gemeente", hoe groot haar gezag ook zij, steunt dus eigenlijk op het gezag der erkende autoriteiten.

Het Arabische woord 'ijmâ' is in de mij nu toegankelijke Arabische woordenboeken in zijne speciale, hier bedoelde, beteekenis niet uitvoerig vermeld. Maar het daarmede dikwijls verwisselde woord 'al-jamâ'ah is in het Supplément aux Dictionnaires arabes aldus door prof. Dozy verklaard: "les décisions concordantes des docteurs musulmans du temps des premiers califes", waarop deze woorden volgen: "ces décisions sont, pour les orthodoxes, la troisième source de la jurisprudence, après le Coran et la Sonna; mais les Chiïtes les rejettent, parce qu'ils nient la légitimité des trois premiers Califes dont les décisions forment la plus grande partie de la djamâ'a. De là vient

que la doctrine orthodoxe s'appelle مذهب السنة والجماعة, ou simplement السنة والجماعة, tandis que les orthodoxes portent le nom de اهل السنة والجماعة."

Blijkt hieruit hoe mijne meening over deze derde rechtsbron ontstaan kon, tevens erken ik, dat zij, in overeenstemming met Dr. Sn.'s resultaat, aldus dient veranderd te worden: Onder den 'ijmâ', als kunstterm van een der grondslagen van den fikh, verstaat men "de overeenstemming der onfeilbare moslimsche gemeente", en deze onfeilbaarheid der gemeente wordt gesteund door het gezag harer leiders.

De door mij voorgestelde onderscheiding dezer leiders in twee groepen, wordt door de resultaten van Dr. Sn.'s onderzoek bevestigd. Want, was het hun toegekende gezag gegrond op de hun toegeschreven groote geleerdheid, deze geleerdheid was ten opzichte der eerste serie, Mohammad's gezellen en vooral de eerste kaliefen, slechts eene fictie, doch past zeer goed voor de tweede, de stichters der moslimsche rechtsscholen. Doch uit dat onderzoek bleek tevens dat men deze tweede categorie niet mag beperken tot de door mij genoemde zes imâms, maar in den ruimeren zin van "de geleerde leiders der gemeente" moet opvatten.

Wat voorts de onderlinge verhouding betreft dezer autoriteiten en der door hen gestichtte rechtsscholen, hierover heerscht voor ons nog zoo groote onzekerheid, dat voor ieder, die weet hoe weinig dit deel der geschiedenis beoefend is, zoodat "bijna met hare bestudeering nog een aanvang moet gemaakt worden", de korte maar zaakrijke aanteekeningen van Dr. Sn. (bl. 408 en verder) ongetwijfeld zeer welkom zijn. Ook lette men op de eenvoudige oplossing (bl. 417 en v.) van het moeilijke vraagstuk over den invloed van den Kiyâs op de leer der verschillende scholen; hoe, niettegenstaande verschillend standpunt, dezelfde rechtsregels konden gelden: door den één op den Kiyâs gegrond, door den ander op min of meer verwrongen of ruimer opgevat getuigenis van vroeger tijd.

Bij al dit verdienstelijke werk blijft echter nog veel te doen over. Van harte wenschen wij daarom den schrijver voortdurend lust en krachten toe om op den ingeslagen weg met zijne onderzoekingen voort te gaan. Veel van het tot dus verre geleerde zal, zooals wij bemerkten, hierdoor wellicht gewijzigd moeten worden; maar ieder die de wetenschap lief heeft, zal zich verheugen over zulk eenen vooruitgang.

Delft, April 1883. A. W. T. Juynboll.

INHOUD.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

UITGEGEVEN DOOR HET KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

VIERDE VOLGREEKS.

ACHTSTE DEEL. — 1ste STUK.

'S GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF.
1884.

GEDRUKT BIJ H. L. SMITS.

INHOUD.

De Bibliotheken van het Instituut en het Indisch Genootschap (Heerengracht, no. 21) zijn voor de Leden toegankelijk dagelijks, met uitzondering van Zon- en feestdagen, van 12 tot 4 ure 's namiddags.

Heeren Leden, vooral in Indië, worden dringend verzocht, bij verandering van woonplaats of bij niet geregelde ontvangst der Bijdragen en Werken, daarvan kennis te geven aan den Secretaris. De leden, die van en naar Nederlandsch Oost-Indië vertrekken, worden eveneens dringend uitgenoodigd vóór hun vertrek tijdig daarvan aan den Secretaris bericht te doen toekomen.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË

UITGEGEVEN

DOOR

HET KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

VIERDE VOLGREEKS.

ACHTSTE DEEL.

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1884.

GEDRUKT BIJ H. L. SMITS.

NAAMLIJST DER LEDEN

VAN HET

INSTITUUT.

Het getal contribueerende Leden bedraagt 346, waarvan in Nederland 7 Donateurs, 3 contribueerende instellingen, en 234 gewone Leden, en in de overzeesche bezittingen en koloniën 1 Donateur en 101 gewone Leden. Met 89 wetenschappelijke instellingen en vereenigingen staat het Instituut in betrekking en telt 1 Eerelid, 4 correspondeerende leden en 28 buitenlandsche Leden.

BESCHERMHEER:

Z. M. DE KONING.

BESTUUR:

	Jaar van aftreding
Prof. Dr. H. KERN, *Voorzitter*	1886
A. W. P. WEITZEL, *Onder-Voorzitter*	1885
J. H. P. E. KNIPHORST, *Penningmeester*	1884
Dr. TH. CH. L. WYNMALEN, *Secretaris*	1886
Jhr. Mr. J. K. W. QUARLES VAN UFFORD	1884
Prof. Dr. A. W. T. JUYNBOLL	1884
H. C. HUMME	1885
Prof. G. K. NIEMANN	1885
H. J. BOOL	1886
S. VAN DEVENTER	1887
Dr. B. F. MATTHES	1887
. . . .	1877

BUITENLANDSCHE LEDEN.

ABBÉ P. FAVRE, Parijs.
Dr. A. REINHOLD ROST (India Office Library), Londen.
Dr. H. G DALTON, Demerary.
W. W. HUNTER, Calcutta.
Prof. ANGELO DE GUBERNATIS, Florence.
T. J. HOVELL THURLOW, Londen.
Prof. Dr. ALBRECHT WEBER, Berlijn.
W. GRIGORIEF, St. Petersburg.
ALFRED VON KREMER, Weenen.
Prof. H. L. FLEISCHER, Leipzig.
VIVIEN DE ST MARTIN, Parijs.
Sir WALTER ELLIOT, Wolfelee (Schotland.)
Prof. EMILIO TEZA, Piza.
GUIDO CORA, Turijn.
Sir HENRY SUMMER MAINE, Londen.
Colonel H. YULE, Londen.
Dr. FRIEDRICH MÜLLER, Weenen.
Prof. GEORG GERLAND, Strassburg i/E.
Graaf G. H. J. MEINERS D'ESTREY, Parijs, 6 Quai du Marché Neuf.
Mrs. DE CROIZIER, Parijs, 9 Rue du quatre Septembre.
Radja SOURINDRO MOHUN TAGORE, Mus. Doc., Calcutta.
N. DE MIKLOUHO MACLAY, Australia. Sidney Biological station at Watson's Bay near Sydney N. S. B.
Dr. A. B. MEIJER, Dresden.
G. DORIA, Genua.
ARISTIDE MARRE, Parijs (11 rue Brey, près de l'Arc de l'Etoile.)
Prof. Dr. G. VON DER GABELENTZ, Leipzig.
Prof. Dr. E. H. GIGLIOLI, Florence.
PANDIT BHAGWÂNLÂL INDRAJI, Bombay.

NEDERLAND.

DONATEURS.

Z. K. H. Prins ALEXANDER der Nederlanden, Prins van Oranje.
De Nederlandsche Handelmaatschappij.
Mr. H J. VAN BUREN, Rotterdam.
Mr. W. BARON VAN GOLTSTEIN, 's Hage.
I. D. FRANSEN VAN DE PUTTE, 's Hage.
Mr. A J. DUYMAER VAN TWIST, Deventer.
Dr. A. VROLIK, Arnhem.

EERELEDEN.

Prof. Dr. P. J. VETH, Leiden.

CONTRIBUEERENDE INSTELLINGEN.

De Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.
Het Nederlandsch Bijbelgenootschap, te Amsterdam.
Het Nederlandsch Zendelinggenootschap, te Rotterdam.

GEWONE LEDEN.

P. J. B. C. ROBIDÉ VAN DER AA, 's Hage.
Jhr. D. F. VAN ALPHEN, 's Gravenhage.
Jhr. E. T. M. VAN ALPHEN, 's Gravenhage.
J. ARNTZ, Culemborg.
J. BAART DE LA FAILLE, 's Gravenhage.
J. H. VAN BALEN, 's Gravenhage.
A. H. L. BADINGS, Amsterdam.
Mr. J. E. BANCK, 's Gravenhage.
Dr. A. BAUDUIN, 's Gravenhage.
Mr. W. H. DE BEAUFORT, Leusden.
Mr. G. BELINFANTE, 's Gravenhage.
Mr. P. VAN BEMMELEN, Arnhem.
Mr. W. B. BERGSMA, Leiden.
L. A. BIENFAIT, Amsterdam.
Mr. A. J. E. A. BIK, Amsterdam.
G. BIRNIE, Deventer.
J. J. BLANKENHAGEN, 's Gravenhage.
L. TH. BLASIUS, 's Gravenhage.
J. G. VAN BLOEMEN WAANDERS, 's Hage.
F. A. M. BOELE VAN HENSBROEK, 's Hage.
J. BOISSEVAIN, Amsterdam.
H. J. BOOL, Leiden.
P. G. BOOMS, 's Gravenhage.
J. F. R. S. VAN DEN BOSSCHE, Rijswijk.
C. BOSSCHER, 's Hage.
Mr. L. DE PILLIETTAZ BOUSQUET, 's Hage.
Mr. W. À BRAKEL REIGER, 's Hage.
Jhr. Mr. W. M. DE BRAUW, 's Hage.
J. A. VAN DEN BROEK, Delft.
Dr. A. BRUINING, Noord Schermer.
P. J. BUYSKES, 's Gravenhage.
Mr. C. E. J. Graaf VAN BYLANDT, 's Hage.
W. G. C. BYVANCK, Leiden.
A. M. CHUMACEIRO AZ., 's Hage.
J. L. CLUIJSENAER, Utrecht.
Mr. S. COHEN, Amsterdam.
Mr. F. B. CONINCK LIEFSTING, 's Hage.
D. CORDES, Amsterdam.
Prof. Mr. P. W. A. CORT VAN DER LINDEN, Groningen.
Mr. J. COUPERUS, 's Gravenhage
P. VAN DER CRAB, Loenen a/d Vecht.
Mr. E. J. J. B. CREMERS, 's Gravenhage.
G. C. DAUM, 's Gravenhage.
Mr. W. K. Baron VAN DEDEM, Hoorn.
S. VAN DEVENTER, 's Gravenhage.
J. S. A. VAN DISSEL, Delft.
H. M. VAN DORP, Wageningen.
Dr. G. J. DOZY, Leiden.
Dr. F. A. C. DUMONTIER, 's Gravenhage.
R. VAN ECK, Breda.
C. A. ECKSTEIN, 's Gravenhage.
C. P. VAN EEGHEN, Amsterdam.
Kolonel A. W. EGTER VAN WISSEKERKE, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. W. C. A. ELOUT VAN SOETERWOUDE, 's Gravenhage.
Mr. A. J. VAN EMDEN, 's Gravenhage.
Mr. E. A. VAN EMDEN, Breda.
H. E. D. ENGELHARD, 's Gravenhage.
R. EVERWIJN, Nijmegen.
Jhr. Mr. F. I. J. VAN EYSINGA, Leeuwarden.
P. FRAISSINET, Amsterdam.
F. G. GEERLING, 's Gravenhage.
Mr. J. J. VAN GENNEP, Rotterdam.
Jhr. Mr. W. T. GEVERS DEYNOOT Jr., 's Gravenhage.
A. R. W. GEY VAN PITTIUS, 's Gravenhage.
Prof. Dr M. J. DE GOEJE, Leiden.
Jhr. C. J. GOLDMAN, 's Gravenhage.
Prof. J. R. P. F. GONGGRIJP, Delft.
P. R. GOUDSCHAAL, Leeuwarden.
A. F. P. GRAAFLAND, Rotterdam.
Mr. G. J. GRASHUIS, Leiden.
J. GROLL, Leiden.
CORN^s. DE GROOT, 's Gravenhage.

J. H. DE GROOT, 's Gravenhage.
J. J. M. DE GROOT, 's Gravenhage.
Jhr. C. DE GIJSELAAR, 's Gravenhage.
Mr. H. P. L. HAMELBERG, Arnhem.
Mr. G. G. VAN HARENCARSPEL, 's Hage.
Jhr. C HARTSEN, Amsterdam.
J. J. HASSELMAN, Tiel.
Mr. J. HEEMSKERK AZ., 's Gravenhage.
Mr. A. HEEMSKERK AZ., Caïro.
B. HELDRING, Amsterdam.
Mr. G. T. H. HENNY, 's Gravenhage.
Mr. J. B. HENNY, Amsterdam.
Mr. W. A. HENNY, Arnhem.
J. K. VAN DER HEIJDEN, 's Gravenhage.
F. E. HEIJNEN, Florence.
H. HIBBINK, Zutfen.
H. P. HOEVENAAR VAN GELDROP, 's Hage.
N. HOFSTEDE, 's Gravenhage.
Prof. Dr. J. J. DE HOLLANDER, Breda.
G. DU RIJ VAN BEEST HOLLE, 's Hage.
Dr. M. TH. HOUTSMA, Leiden.
J. HUDIG DZ., Amsterdam.
H. C. HUMME, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. J. HUYDECOPER VAN MAARSSEVEEN, Maarsseveen.
H. A. INSINGER, Baarn.
Mr. E. H. 's JACOB, Utrecht.
P. W. JANSEN, Amsterdam.
C. A. J. L. JEEKEL.
Dr. F. A. JENTINK, Leiden.
C. J. M. JONGKINDT CONINCK, Wageningen.
A. C. JOOSTEN, Amsterdam.
Prof. Dr. A. W. T. JUYNBOLL, Delft.
Mr. W. VAN DER KAAIJ, Leiden.
Prof. Dr. C. M. KAN, Amsterdam.
Prof. Dr. H. KERN, Leiden.
C. E. VAN KESTEREN, 's Gravenhage.
Mr. L. W. C. KEUCHENIUS 's Hage.
W. F. VAN ERP TAALMAN KIP, 's Hage.
H. C. KLINKERT, Leiden.
J. H. P. E. KNIPHORST, 's Gravenhage.
J. C. DE KOCK VAN LEEUWEN, 's Hage.
J. DE KOO, Amsterdam.
H. T. KRABBE, 's Gravenhage.
J. A. KRUIJT, Djeddah.
J KUYPER HZN., 's Gravenhage.
N. D. LAMMERS VAN TOORENBURG, 's Hage.
Mr. J. W. VAN LANSBERGE, Brummen.
Mr. H. O. VAN DER LINDEN, Dordrecht.
E. H. LASONDER, Utrecht.
Prof. Mr. P. A. VAN DER LITH, Leiden.
S. LOCKER DE BRUIJNE, 's Gravenhage.
Mr. H. HOPE LOUDON, 's Gravenhage.
Prof. Mr. J. DE LOUTER, Utrecht.
D. MAARSCHALK, 's Gravenhage.
Mr. J. C. DE MAREZ OYENS, 's Gravenhage.
Prof. Dr. K. MARTIN, Leiden.
Dr. B. F. MATTHES, 's Gravenhage.
Mr. W. C. MEES, Amsterdam.
Mr. F. ALTING MEES, 's Gravenhage.
Prof. J. J. MEINSMA, Delft.
J. W. MIDDELBURG, 's Gravenhage.
L. J. J. MICHIELSEN, 's Gravenhage.
J. MILLARD, 's Gravenhage.
Mr. C. J. F. MIRANDOLLE, Haarlem.
J. F. F. MOET, 's Gravenhage.
Dr. K. W. M. MONTIJN, Schiedam.
H. F. MORBOTTER, 's Hage.
H. MULLER SZN., Rotterdam.
A. D. VAN DER GON NETSCHER, 's Hage.
P. M. NETSCHER, 's Gravenhage.
Prof. G. K. NIEMANN, Delft.
Jhr. Mr. O. E. VAN NISPEN, 's Hage.
M. NIJHOFF, 's Gravenhage.
Mr. O. W. STAR NUMAN, 's Gravenhage.
A. P. M. VAN OORDT, Leiden.
H. J. OOSTING, Assen.
Mr. T. T. PAHUD DE MORTANGES, Arnhem.
W. PAHUD DE MORTANGES, 's Hage.
Jhr. Mr. E. VAN PANHUYS, 's Hage.
Mr. J. G. PATIJN, 's Gravenhage.
Mr. D. L. F. DE PAULY, Florapark, Haarlem.
M. P. PELS, Amsterdam.

Mr. F. M. C. PELS RIJKEN, Arnhem.
M. T. H. PERELAER, 's Gravenhage.
Prof. Mr. N. G. PIERSON, Amsterdam.
Prof. Dr. J. PIJNAPPEL GZN., Leiden.
W. PLEYTE, Leiden.
Dr. FRANÇOIS P. L. POLLEN, Scheveningen.
A. POMPE, Breda.
Jhr. F. POMPE VAN MEERDERVOORT, 's Gravenhage.
N. W. POSTHUMUS, Amsterdam.
A. PRUYS VAN DER HOEVEN, 's Hage.
A. S. PRANSEN VAN DE PUTTE, 's Hage.
Jhr. Mr. J. K. W. QUARLES VAN UFFORD, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. W. VAN RAPPARD, 's Hage.
M. A. VAN RHEDE VAN DER KLOOT, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. G. C. J. VAN REENEN, 's Hage.
O. VAN REES, 's Gravenhage,
J. G. F. RIEDEL, Utrecht.
Dr. W. N. DU RIEU, Leiden.
Jhr. Mr. J. ROËLL, 's Gravenhage.
J. W. ROSKES, Rotterdam.
C. RUEB CZ., Rotterdam.
Dr. E. VAN RIJCKEVORSEL, Rotterdam.
R. G. DE SEYFF, Genève.
W. SCHAGEN VAN LEEUWEN, Delft.
Mr. J. C. J. VAN DER SCHALK, Noordwijk-Binnen.
D. SCHELTEMA, Haarlem.
Prof. Dr. G. SCHLEGEL, Leiden.
Prof. H. SCHLEGEL, Leiden.
J. F. L. SCHNEIDER, Delft.
Dr. J. SEMMELINK, 's Gravenhage.
Mr. L. SERRURIER, Leiden.
A. M. SERVATIUS, Terwolde bij Deventer.
Mr. C. J. SICKESZ, Laren.
Jhr. Mr. W. SIX, 's Gravenhage.
Jhr. J. D. SIX, 's Gravenhage.
Mr. L. A. J. W. Baron SLOET VAN DE BEELE, Arnhem.
Dr. H. SMEDING, Haarlem.

JOH. F. SNELLEMAN, Rotterdam.
Dr. C. SNOUCK HURGRONJE, Leiden.
Prof. J. SPANJAARD, Delft.
Dr. J. S. SPEIJER, Amsterdam.
J. P. SPRENGER VAN EIJK, 's Gravenhage.
Dr. N. P. VAN DER STOK, Rijswijk (Buitengedachten).
Jhr. Mr. V. DE STUERS, 's Gravenhage.
Jhr. C. A. VAN SYPESTEIJN, 's Gravenhage.
A. W. SIJTHOFF, Leiden.
Mr. J. P. R. TAK VAN POORTVLIET, 's Hage.
P. E. TEGELBERG, Amsterdam.
Mr. G. VAN TIENHOVEN, Amsterdam.
N. TRAKRANEN, Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. P. VALETON, Groningen.
Mr. S. A. VENING MEINESZ, Rotterdam.
H. VERPLOEGH, 's Gravenhage.
D. D. VETH, Amsterdam.
T. P. VIRULY, Leiden.
C. A. M. VAN VLIET, 's Gravenhage.
Dr. J. VAN DER VLIET, Haarlem.
B. R. F. VAN VLIJMEN, Nijmegen.
J. DE VOGEL, 's Gravenhage.
JOOST VAN VOLLENHOVEN, Rotterdam.
Mr. J. A. G. Baron DE VOS VAN STEENWIJK, Utrecht.
Prof. A. C. VREEDE, Leiden.
E. DE WAAL, 's Gravenhage.
W. A. VAN WALCHEREN, 's Gravenhage.
Dr. S. J. WARREN, Dordrecht.
A. E. WASZEKLEWICZ, 's Gravenhage.
A. W. P. WEITZEL, 's Gravenhage.
G. P. WESTERMAN, Amsterdam.
C. P. W. WICHERS VAN KERCHEM, Leiden.
Prof. Dr. C. E. A. WICHMANN, Utrecht.
WILLEM WIJT, Rotterdam.
G. A. WILKEN, Leiden.
J. WOLBERS, Utrecht.
R. ARENDSEN DE WOLFF, 's Gravenhage.
D. G. E. WOLTERBEEK MULLER, Voorourg.
J. WÜSTE, Amsterdam.

Jhr. Mr. H. C. VAN DER WIJCK, 's Hage.
Jhr. Mr. H. VAN DER WIJCK, 's Hage.
Dr. TH. CH. L. WIJNMALEN, 's Hage.
S. B. ZEVERIJN, Amsterdam.

CORRESPONDEERENDE LEDEN.

C. H. B. VON ROSENBERG, 's Gravenhage.
P. A. TIELE, Utrecht.
J. C. NEURDENBURG, Rotterdam.
C. A. DE MAGNIN, Parijs.

NEDERLANDSCH OOST-INDIË.

DONATEUR.

F. 's JACOB, Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië, Batavia.

GEWONE LEDEN.

G. C. D'ABO, Landhuurder, Batoe Djamoes (Soerakarta).
J. W. H. ADÈR, Predikant te Batavia.
J. A. AECKERLIN, Secretaris van de residentie Benkoelen (Sumatra).
J. E. ALBRECHT, President van de Weeskamer, Bibliothecaris v. h. Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Batavia.
Jhr. P. H. P. VAN ALPHEN, Kommandant van de Zeemacht in N.-I., Batavia.
H. M. ANDRÉE WILTENS, Vice-president van den Raad van Ned.-Indië, Batavia.
Mr. N. P. VAN DEN BERG, President van de Javasche Bank, Batavia
Mr. L. W. C. VAN DEN BERG, Ambtenaar voor de Inlandsche talen, Batavia.
J. BODDÉ, Zendeling te Tengah-Sonder (Menado).
E. BOSCH, Assistent-resident voor de policie, Padang (Sumatra's Westkust).
J. A. H. BREYMANN, controleur te Banding Agoeng (Palembang).
W. F. VAN CHARANTE, President van het Liefdadigheids-gesticht enz. te Depok (Buitenzorg).
Mr. J. A. VAN DER CHIJS, Ambtenaar belast met het toezicht over 't archief, Batavia.
Mr. J. W. F. COHEN STUART, Advocaat, Semarang.
A. J. W. VAN DELDEN, Directeur van de Spaarbank, Batavia.
J. A. DEZENTJE, Landhuurder, Ampal, residentie Soerakarta.

S. VAN DISSEL, Inspecteur van het inlandsch onderwijs, Batavia.
P. VAN DIJK, Hoofdmijningenieur, Batavia.
Mr. J. W. ESSERS, Raadsheer in het Hooggerechtshof, Batavia.
F. FOCKENS JR., Controleur 2e klasse, Krawang.
D. GERTH VAN WIJK, Leeraar in de Maleische taal, *Commissaris* van het Instituut, Batavia.
Dr. J. H. F. SOLLEWYN GELPKE, Hoofd-inspecteur der kultures, Buitenzorg.
G. P. H. H. GONGGRIJP, Batavia.
W. P. GROENEVELDT, Secretaris van het Dep. onderwijs enz., Batavia.
N. GRAAFLAND, Directeur der Kweekschool, Tanawangko (Menado).
Dr. J. G. H. GUNNING, Ambtenaar voor de inlandsche talen, Soerakarta.
Dr. C. GUTTELING, Geneesheer, Batavia.
Mr. J. A. HAAKMAN, Redacteur Bat. Handelsblad, Batavia.
J. HABBEMA, Hoofdonderwijzer, Amboina.
L. K. HARMSEN, Hoofdonderwijzer te Padang Sidempoean, Tapanoeli.
G. J. HARREBOMÉE, Controleur 1e klasse te Kotan Nopan (afd. Rau, Sumatra's Westkust).
S. E. HARTHOORN, Leeraar in de Indische taal-, land- en volkenkunde, Batavia.
A. L. VAN HASSELT, Referendaris Algemeene Secretarie, *Commissaris* van het Instituut, Batavia.
H. VAN HEUCKELUM, Assist.-resident te Padang Sidempoean (Sumatra's Westkust).
J. HEIJTING, Resident van Kadoe, Magelang.
Dr. P. HEIJTING, Predikant te Poerworedjo.
B. HOETINK, Tolk voor de Chineesche taal te Deli Médan (Sumatra's Oostkust).
G. W. W. C. Baron VAN HOEVELL, Controleur 1e klasse te Kajoetanam, afd. Priaman (Sumatra's Westkust).
W. HOEZOO, Zendeling, Semarang.
Dr. J. W. HOFFMANN, Geneesheer, Buitenzorg.
K. F. HOLLE, Adviseur, Waspada (Preanger Regentschappen).
Jhr. H. W. F. HORA SICCAMA, Resident, Batavia.
Dr. D. W. HORST, Controleur 1e klasse, te Kroë, resid. Benkoelen.
P. A. JANSZ, Zendeling-leeraar, Depok.
Mr. T. H. DER KINDEREN, Lid van den Raad van Ned.-Indië, Batavia.
J. KNEBEL, Controleur 1e klasse, Pasoeroean.
Jhr. W. H. W. DE KOCK, Secretaris van de Padangsche Bovenlanden, Fort de Kock.
G. P. J. VAN KOETSVELD, Secretaris voor de inlandsche zaken, Makassar.
P. J. KOOREMAN, Controleur 1e klasse, tijdelijk te Batavia.
G. J. VAN KOOTEN, 1e Luitenant artillerie N. I., Batavia.
J. KREEMER, Zendeling-leeraar, Malang (Pasoeroean).
R. C. KROESEN, Resident van Bengkalis, Oostkust van Sumatra.
L. CH. KRUIJFF, Notaris, Probolinggo
J. C. KUMMER, Adjunct-inspecteur van het inlandsch onderwijs, Magelang.

Mr. H. KUNEMAN, Chef der afdeeling Statistiek ter Algemeene Secretarie, Batavia.

K. F. H. VAN LANGEN, assistent-resident ter Westkust van Atjeh (Malaboeh).

C. H. M. LEROUX, Controleur 1e klasse te Medan, afd. Deli (Oostkust van Sumatra).

Mr. H. D. LEVYSSOHN NORMAN, Lid van den Raad van Indie, Batavia.

Dr. W. VAN LINGEN, Predikant te Pekalongan.

H. L. C. TE MECHELEN, Assistent-resident van Djoewana, Japara.

J. J. NAEFF, Controleur 1e klasse, Sipirok (Sumatra's Westkust).

C. VAN DER GON NETSCHER, Assistent-resident, Panaroekan (Besoeki).

J. H. PANNEKOEK, Algemeene Secretaris, Buitenzorg.

Mr. M. C. PIEPERS, Raadsheer in het Hoog-Gerechtshof, Batavia.

C. POENSEN, Zendeling-leeraar, Kedirie.

H. E. PRINS, Secretaris van het Gouvernement Sumatra's Westkust, te Padang.

RADEN ADIPATI ARIA KOESOEMA DININGRAT, Galoeh.

RADEN ADIPATI ARIA SOERIA DI REDJA, Cheribon.

RADEN ADIPATI SOSRO NEGORO, Rijksbestuurder van Soerakarta.

RADEN MAS ADIPATI ARIO TJONDRONEGORO, Brebes.

RADEN MAS ISMANGOEN DANOE WINOTO, Adjunct-inspecteur van het Inlandsch onderwijs, Probolinggo.

RADEN MAS TOEMENGGOENG PANDJI ADININGRAT, Regent van Demak.

H. A. P. H. RAVENSWAAIJ, Chef der boekhandelaarsfirma G. C. T. van Dorp & Co., Semarang.

Mr. F. G. A. REITZ, President van den Landraad te Ngawi (residentie Madioen).

Dr. H. M. D. VAN RIEMSDIJK, Fort de Kock.

Dr. L. W. G. DE ROO, Inspecteur van Financiën, Batavia.

J. M. ROSKOPF, Inspecteur van het lager onderwijs, Semarang.

B. J. E. ROSKOTT, Assistent-resident Tebing Tinggi (Palembang).

L. W. TH. SCHMIDT, Hoofdonderwijzer, Makassar.

K. L. VAN SCHOUWENBURG, Directeur Hoogere Burgerschool, Semarang.

L. F. TEIJL SCHUITEMAKER, Hoofdonderwijzer, aan de kweekschool te Probolinggo.

J. F. H. SCHULTZ, Controleur 1e klasse, Manna. res. Benkoelen.

W. H. SENN VAN BASEL, Serang (Bantam)

B. SMISSAERT, Assistent-resident van Sidajoe (Soerabaja).

A. SOL, Resident te Atjeh.

A. J. SPAAN, Resident te Cheribon.

Mr. W. STORTENBEKER JR., Directeur van het Dep. van Onderwijs, Nijverheid en Eeredienst, Batavia.

H. N. STUART, Tolk voor de Chineesche taal, Makassar.

Mr. J. E. DE STURLER, Ambtenaar ter Algemeene Secretarie, Batavia.

P. F. LAGING TOBIAS, Gouverneur van Atjeh.

J. L. VAN DER TOORN, Hoofdonderwijzer, Fort de Kock (Padangsche Bovenlanden).

F. TWISS, Controleur te Sidjoendjoeng (Sumatra's Westkust).

R. D. M. VERBEEK, Ingenieur 1e klasse, Buitenzorg.

Mr. A. W. C. VERWEIJ, President van den landraad, Batavia.

J. M. VAN VLEUTEN, Resident van de Preanger-Regentschappen (Bandong).

J. RULEMANN VOGET, Predikant, Batavia.

J. H. G. VOSMAER, Assistent-resident van Blinjoe, Bangka.

A. F. VON DE WALL, Batavia.

C. W. J. WENNEKER, Pastoor, Medan (Deli).

J. A. B. WISELIUS, Assistent-resident voor de politie, Semarang.

H. WITBOLS FEUGEN, Controleur 1e klasse, Karimon (Riouw).

3o. missives van de heeren J. H. van Balen, C. P. Schimpf, P. J. Kooreman en H. Osten, allen houdende bericht van de aanvaarding van het lidmaatschap.

Voor kennisgeving aangenomen.

4o. eene missive van Burgemeester en Wethouders der Gemeente 's Gravenhage, van 30 Maart 1883, no. 897/2707, 3e afd., houdende mededeeling dat ten gevolge van het steeds toenemend drukke verkeer vooral met rijtuigen, die zich langs de Heerengracht, bij het gemis van een trottoir, in alle richtingen bewegen en daardoor groote onveiligheid voor de voetgangers medebrengt, zich meer en meer de behoefte doet gevoelen aan zulk een trottoir, dat den wandelaars steeds een veilige wijkplaats kan aanbieden. Overtuigd van de wenschelijkheid om aan deze reeds langen tijd gevoelde behoefte te voldoen, en met het vertrouwen op de medewerking ook van het Instituut, wiens gebouw aan de Heerengracht gelegen is, verzoeken Burgemeester en Wethouders het Bestuur hun wel te willen mededeelen, of het bereid zij door den afstand der stoep van het Instituuts-gebouw de uitvoering van de genoemde verbetering mogelijk te maken.

Uit de over dit verzoek gevoerde beraadslagingen en gegeven inlichtingen blijkt, dat het met het oog vooral op den ingang van het gebouw van het Instituut niet wel mogelijk is de stoep voor een trottoir af te staan, terwijl het denkbeeld wordt geopperd of het geene overweging zou verdienen het eventueel trottoir aan te leggen aan de zijde der boomenreeks, die zich op de Heerengracht bevindt. Overeenkomstig het voorstel van den Voorzitter wordt besloten een en ander aan het Gemeentebestuur mede te deelen.

Ter tafel wordt gebracht een schrijven van den heer C. F. H. Campen, officier der Infanterie, te Amboina, ten geleide van eenige door hem bijeengebrache aanteekeningen over Halmaheira, met verzoek ze, indien ze daartoe geschikt worden bevonden, op te nemen in de Bijdragen. In handen gesteld van de heeren Niemann en van Musschenbroek om der Vergadering daarover te dienen van bericht en raad.

Door de heeren Humme en Niemann wordt rapport uitgebracht omtrent de in hunne handen gestelde bijdrage des heeren F. S. A. de Clercq „tot eene betere kennis van het

Bataviaasch-Maleisch." Het blijkt dat de Schrijver bij wijze van proef eene lijst gegeven heeft van al de Bataviasche woorden die met een klinker beginnen en in het groote Maleische Woordenboek van von de Wall-van der Tuuk voorkomen, waarachter door hem verbeteringen of verklaringen zijn gegeven met opzicht tot de afleiding of de beteekenis, voor zoover daarvoor reden bestaat. Hoewel deze bijdrage ondersteuning verdient, meenen echter de Rapporteurs dat de vorm, waarin zij is aangeboden, hun doet aarzelen tot eene uitgave er van te adviseeren; het komt hun althans voor dat zij belangrijk bekort zou kunnen worden door het weglaten van een tal van woorden, waarover niets bizonders wordt gezegd.

De Vergadering vereenigt zich met dit advies en machtigt den Secretaris het handschrift onder dankbetuiging aan den heer de Clercq terug te zenden.

Ter tafel wordt gebracht een schrijven van Commissarissen te Batavia, van 10 Maart 1883, n°. B/78, waarbij aangeboden worden *a*. een wisselbrief groot *f* 800; *b*. hunne geldelijke verantwoording over het jaar 1882; *c*. een staat van het onder hen berustende boekenfonds; *d*. een staat der leden die achterstallig zijn in het betalen hunner contributie; *e*. een verbeterde Indische ledenlijst en *f*. eene opgave der leden die in 1882 naar Nederland zijn vertrokken dan wel zijn overleden of om andere redenen van de lijst zijn afgevoerd. Een en ander afgesloten op 1 Januari 1883 en vergezeld van eenige aanteekeningen.

Door den Penningmeester en Secretaris zijn bereids de toegezonden stukken nagezien en volkomen in orde bevonden, waarom zij voorstellen de rekening en verantwoording van Commissarissen over 1882 goed te keuren onder dankzegging voor hunne goede zorgen en belangstelling. Dienovereenkomstig wordt besloten, terwijl tevens de ontvangst zal worden erkend van den wisselbrief groot *f* 800, en de Secretaris gemachtigd wordt bij het beantwoorden van het schrijven van Commissarissen hun die mededeelingen te verstrekken, die ter bevordering der belangen van het Instituut nuttig kunnen worden geacht.

Herinnerend aan de bewerking der feestgave voor het aanstaand Orientalisten-Congres, zegt de Secretaris dat door enkele schrijvers het denkbeeld is geopperd daarbij de Fransche of eenige andere vreemde taal te gebruiken. Gaarne zou hij daarom

hieromtrent de meening der Vergadering vernemen. Na eenige gedachtenwisseling wordt de Secretaris gemachtigd het feestnummer in de Nederlandsche taal uit te geven, met vrijlating echter aan de schrijvers, om, als zij dit verlangen, hunne bijdragen in eene vreemde taal in te zenden.

Door den Secretaris wordt verder ter tafel gebracht een schrijven van het Comité tot regeling van het zesde internationale Congres der Orientalisten, houdende uitnoodiging dat het Instituut van zijne belangstellende medewerking doe blijken ter bevordering van het beoogde doel.

Na gedachtenwisseling wordt besloten het Comité te antwoorden, dat het verzekerd kan zijn van de belangstelling en medewerking van het Instituut, en te eer, waar het blijkt, dat bij het Congres de talen en volken van Ned. Indië eene hoofdplaats zullen innemen; gaarne wil het Instituut zich als lid doen inschrijven; ter gelegener tijd zal het Bestuur mededeeling doen van de namen van hen, die het op het Congres zullen vertegenwoordigen, terwijl het, voor zoover het in zijn vermogen is, wil medewerken om de zittingen belangrijk te maken en het verblijf der congresleden hier te lande te veraangenamen zoowel door de openstelling ten hunnen behoeve van de lokalen der instelling als door het verstrekken van de noodige hulp en inlichtingen, zoo wellicht de residentie met een bezoek der Congresleden mocht worden vereerd.

Door den heer van Musschenbroek worden eenige mededeelingen gedaan omtrent de door inlanders vervaardigde kaarten, waaraan in de vorige Vergadering herinnerd was en omtrent wier bestaan men gaarne nadere inlichtingen zou ontvangen.

Na eenige gedachtenwisseling wordt besloten het medelid Raden Ismangoen Danoe Winoto, thans te Probolinggo, uit te noodigen omtrent het al of niet bestaan der bedoelde kaarten een onderzoek in te stellen, waartoe de heer van Musschenbroek zich bereid verklaart eene korte nota samen te stellen.

Op voordracht van den heer Quarles van Ufford wordt als lid aangenomen Jhr. Mr. W. C. A. Elout van Soeterwoude, te 's Gravenhage.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

241STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 19 MEI 1883.

Tegenwoordig de heeren Kern (Voorzitter), Kniphorst (Penningmeester), Humme, van Deventer, Niemann, Juynboll, Bool, van Musschenbroek, Matthes en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig, zonder kennisgeving, de heeren Weitzel en Quarles van Ufford.

De notulen van het verhandelde in de vorige bijeenkomst worden gelezen en goedgekeurd.

Door den Secretaris-Bibliothecaris wordt vervolgens medegedeeld met welke werken, 't zij door geschenken, 't zij door aankoop, de boekerij weder is vermeerderd geworden, waarbij tevens wordt voorgelezen een schrijven van het medelid C. A. Aeckerlin, te Benkoelen, ten geleide van een afschrift van en eenige inlichtingen omtrent een in 1821 to Londen gedrukt Maleisch boek, bevattende „A code of laws as established by the Pangerans court at Fort Marlborough collected by Henry Robert Lewis Esq., of the Bencoolen civil service, and late Magistrate.” Voor dit geschenk zal de dank der Vergadering worden betuigd.

Voorts zijn ingekomen missives:

1o. van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, te Amsterdam, houdende dankbetuiging voor de toegezonden 3e aflevering der Bijdragen, dl. II, 4e reeks.

2o. van de heeren Mr. F. B. Coninck Liefsting, te 's Gravenhage, en J. J. H. Schulz, te Manna, houdende kennisgeving van de aanvaarding van het lidmaatschap van het Instituut.

Beide missives worden voor kennisgeving aangenomen.

Ter tafel wordt gebracht een schrijven van den hoogleeraar, waarn. Voorzitter van den Raad van bestuur der Instelling voor onderwijs in de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië

te Delft, J. Spanjaard, houdende mededeeling van den ontvangst der toegezonden 25 exemplaren van de door het Instituut uitgegeven „Vragenreeks”, welke bereids aan belangstellenden zijn uitgereikt, met verzoek, wijders, zoo mogelijk nog vijftig of zelfs honderd exemplaren ter beschikking te stellen.

Na eenige inlichting van den Secretaris, wordt besloten aan het gedaan verzoek gevolg te geven en alsnog honderd exemplaren der „Vragenreeks” te zenden.

Door de heeren van Musschenbroek en Niemann wordt rapport uitgebracht omtrent het in hunne handen gesteld opstel des heeren Campen, te Amboina, over de Alfoeren van Halmaheira of Halemahera.

Beide adviseeren het stuk in de Bijdragen op te nemen behoudens eenige wijzigingen in de taal en stijl en met toevoeging van eenige aanteekeningen tot nadere toelichting van het door den Schrijver behandelde onderwerp.

Dienovereenkomstig wordt besloten, terwijl de heer van Musschenbroek zich bereid verklaart te zijner tijd de noodige aanteekeningen aan het stuk toe te voegen; voorts wordt goedgekeurd de bij den tekst gevoegde teekeningen mede in de Bijdragen op te nemen en de Secretaris gemachtigd voor de uitgave daarvan de noodige maatregelen te nemen.

Van een en ander zal den schrijver, den heer Campen, worden kennis gegeven onder dankbetuiging voor de toegezonden bijdragen, terwijl hem tevens zal worden verzocht ter toelichting van de hier te lande aanwezige kaart van den tocht naar Tobaroe, welke het Instituut bereid is uit te geven, eene schets van dien tocht te willen geven.

Door den Penningmeester worden eenige mededeelingen gedaan van financiëelen aard, waaruit blijkt, dat zonder gevaar tegen November a. s. kan worden overgegaan tot de geheele aflossing der hypotheek ad ƒ 3000, weswege hij machtiging verzoekt daartoe te mogen overgaan en den hypotheekhouder van de voorgenomen aflossing kennis te geven.

Na eenige beraadslaging wordt met algemeene stemmen de gevraagde machtiging verleend.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

242STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 16 JUNI 1883.

Tegenwoordig de heeren Kern (Voorzitter), Kniphorst (Penningmeester), Juynboll, Niemann, Bool, van Deventer, Humme, Matthes en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig, met kennisgeving, de heeren Weitzel, Quarles van Ufford en van Musschenbroek.

De notulen van het verhandelde in de vorige Vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris deelt de titels mede der nieuw aangekochte en ten geschenke ontvangen boekwerken. Plaatsing der boekwerken onder dankbetuiging aan de schenkers.

Wordt voorgelezen een schrijven van den hoogleeraar J. Spanjaard, dd. 1 Juni jl., n°. 145, namens den Raad van Bestuur der Indische instelling van onderwijs te Delft, dank zeggende voor de toezending van de honderd exemplaren van de door het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië gestelde vragen, welke, ingevolge gedaan verzoek, aan verschillende studenten der Delftsche instelling zullen worden rondgedeeld.

Voor kennisgeving aangenomen.

Van het Bestuur van het Aardrijkskundig Genootschap te Amsterdam, is een schrijven dd. 21 Mei jl. ingekomen, houdende uitnoodiging tot deelneming aan de feestviering van het tienjarig bestaan dier instelling in een der zalen van Natura Artis Magistra te Amsterdam, met verzoek voorts dat vanwege het Instituut een vertegenwoordiger bij die feestviering worde gezonden, die tevens uitgenoodigd wordt deel te nemen aan den maaltijd van Bestuurders en Oudbestuurders van het Aardrijkskundig Genootschap.

Daar die feestviering reeds den 12 Juni inviel en deze Vergadering niet kon worden afgewacht, is, in overleg met den Voorzitter, besloten de uitnoodiging aan te nemen en heeft de

Secretaris zich bereid verklaard als vertegenwoordiger van het Instituut op te treden.

Nadat de Vergadering, op voorstel des Voorzitters, deze daad had goedgekeurd, doet de Secretaris haar eenige mededeelingen omtrent de gehouden feestviering, waarbij hij tevens de tolk is geweest van de belangstelling van het Instituut in de werkzaamheden der Zustervereeniging.

De Voorzitter dankt den Secretaris voor de door hem genomen moeite.

De Secretaris deelt den ontvangst mede van eene missive van den Minister van Koloniën, dd. 9 Juni jl., Litt. A[1] n°. 16, waarbij, met referte aan het schrijven van 9 Januari ll. La A[1] n°. 33, wordt bericht, dat de Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië het wenschelijk acht de nog voorhanden exemplaren van de „Babad Tanah Djawi" beschikbaar te houden voor den verkoop onder de inlandsche bevolking.

Voor kennisgeving aangenomen, terwijl, op voorstel van den Secretaris, besloten wordt de terugkomst des heeren Meinsma af te wachten en daarna met hem in overleg te treden op welke wijze dient voorzien te worden in de steeds bestaande behoefte aan zijne uitgave der „Babad."

Van den heer K. F. Holle, te Waspada, is het volgend schrijven dd. 1 Mei jl., n°. 35 ontvangen:

„Waspada, 1 Mei 1883.

„Het Kon. Instituut heeft zich o. a. aanbevolen voor woordenlijsten van de in Ned. Indië gesproken wordende talen en dialecten en daar ik reeds sedert eenige jaren, en naar ik geloof niet zonder succes, in die richting werkzaam ben, neem ik de vrijheid het volgende aan beter oordeel te onderwerpen.

„Hoe meer samenwerking ten deze bestaat, hoe grooter de kans is, dat er voldoende resultaten worden verkregen, en is er eenheid van richting, hoe beter men elkander in de hand zal werken.

„Het was daarom o. a., dat het Bat. Genootschap v. K. en W. op mijn instigatie de Regeering van N. I. voorstelde, om in navolging van de onder leiding van Prof. M. Müller in Engeland uitgegeven Outline dictionary, een blanco woordenlijst te doen samenstellen en drukken ter invulling door taalkundigen. ambtenaren van B. B., zendelingen, etc.

„De Regeering stemde hierin toe en eenigen tijd geleden zond

ik een concept-woordenlijst naar Prof. Kern ter beoordeeling en met voorstel, daarbij eenige vragen op te nemen, ter verkrijging van een kort overzicht van den spraakkunstigen bouw van elke taal of dialect en tevens om er bij andere geleerde instellingen op te werken, dat ten deze met meer eenvormigheid worde te werk gegaan, hetgeen ook het verkrijgen van een algemeene vergelijkende woordenlijst etc. meer in de hand zal werken.

„In de tweede plaats wendde ik mij tot de gewestelijke bestuurders der buitenbezittingen met verzoek om taalproeven en taalkaarten van hun gewest en mocht van hen en de aan hen ondergeschikte ambtenaren de meest welwillende medewerking ondervinden.

„Niet allleen kreeg ik van allen, op Amboina na, taalkaarten [1], maar ook een 400tal vertalingen in de verschillende talen en dialecten van eene fabel en verder verscheiden woordenlijsten.

„Ofschoon sommige dier vertalingen niet zonder gebreken zouden zijn en de taalkaarten hier en daar bij meerdere bekendheid met thans nog weinig bezochte streken voor verbetering zouden blijken vatbaar te zijn, zoo geloof ik toch, dat de verstrekte gegevens als „verkenning" van veel nut zullen zijn, want dat we nog luttel weinig van een groot deel van dezen Archipel weten, zal, wel een beetje tot onze schande, moeielijk kunnen worden ontkend.

„In het belang der zaak vermeen ik dus te handelen, door het Kon. Instituut van het vorenstaande mededeeling te doen en het in overweging te geven zich aan te sluiten aan hetgeen Prof. Kern zal vermeenen hier de beste en meest praktische weg te zijn, om binnen een niet al te lang tijdsverloop tot vrij belangrijke resultaten te komen, die nader zullen aanwijzen wat ten deze verder en allereerst dient te worden gedaan.

„Zoo trekken de paarden in één richting en zal er een minimum van krachtsverspilling zijn.

des Instituuts Dw. Dienaar,
K. F. Holle."

Met belangstelling wordt door de Vergadering van dit schrijven kennis genomen, doch daar daarin geene mededeelingen worden gedaan omtrent hetgeen vanwege het Instituut moet of kan worden verricht ten einde hem in zijn voorgenomen arbeid te

---

[1] Thans bij het Kad. Bureau in bewerking.

steunen, wordt, na gedachtenwisseling, besloten den heer Holle uit te noodigen nadere inlichtingen te verstrekken of wel bepaalde voorstellen te willen doen.

De Secretaris deelt mede dat hij een nader schrijven van den heer Campen, te Amboina, ontvangen heeft ten geleide van eenige stukken ter toelichting van en ten vervolge op hetgeen reeds vroeger door hem werd gezonden betreffende de Alfoeren van Halemahera. Daar de bedoeling dezer zending hem niet recht duidelijk is, verzoekt de Secretaris machtiging daaromtrent me den Schrijver in overleg te mogen treden.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

Ook namens den heer Niemann wordt door den heer Humme rapport uitgebracht omtrent de uitgave van een door den heer Rhemrev in het Javaansch geschreven leesboek bevattende een reis in het binnenland van Java. Hoewel gaarne hulde doende aan den geleverden arbeid, voor zooveel de taalkundige verdiensten er van betreft, acht de Commissie echter den inhoud er van niet van zulk eene wetenschappelijke waarde, dat eene uitgave er van vanwege het Instituut zou kunnen gerechtvaarvaardigd worden; alléén dan zou daarop kunnen worden aangedrongen, zoo eene uitgave langs anderen weg niet wel mogelijk bleek. De Commissie meent daarom eene beslissing omtrent eene eventueele uitgave te moeten aanhouden, totdat zal zijn onderzocht of niet een boekhandelaar genegen is zich met die taak te belasten.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

De Secretaris deelt mede dat eerlang het zevende deel der Bijdragen in zijn geheel zal worden rondgedeeld, terwijl bereids met kracht wordt gearbeid aan de bewerking der feestuitgaven bij gelegenheid van het zesde Internationale Congres der Orientalisten te Leiden.

Overeenkomstig zijn voorstel wordt vervolgens besloten deel te nemen aan de tijdens het Congres te houden expositie van handschriften en werken, en wordt hij gemachtigd daarvoor eene keuze te doen uit de handschriften-verzameling, terwijl bij de inzending tevens gevoegd zou kunnen worden de serie van taal- en letterkundige werken, vanwege het Instituut uitgegeven.

Tot vertegenwoordigers van het Instituut bij het Congres

worden, eindelijk, met meerderheid van stemmen benoemd de heeren Humme en Juynboll, die beiden bereid verklaren zich van die taak te kwijten. Den Secretaris wordt voorts opgedragen van hunne benoeming aan het Comité van het Congres kennis te geven en hun tijdig de geloofsbrieven uit te reiken.

Door den Penningmeester wordt medegedeeld dat bij den ontvangst van het aanslagbillet voor het gebruik van de duinwaterleiding gebleken is dat het verschuldigd bedrag hooger is dan de aanvankelijke raming, waarom hij machtiging vraagt de begrootingspost met dat meerder bedrag te verhoogen. Daartegen wordt geen bedenking gemaakt.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

243STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 22 SEPTEMBER 1883.

Tegenwoordig de heeren Kern (Voorzitter), Kniphorst (Penningmeester), Weitzel, Humme, van Deventer, Matthes, Juynboll, Niemann en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig, met kennisgeving, de heeren Bool, Quarles van Ufford en van Musschenbroek.

De notulen van het verhandelde in de vorige Vergadering worden gelezen en goedgekeurd, waarna verslag wordt uitgebracht omtrent de ingekomen boekwerken, ten geleide waarvan ontvangen zijn missives van:

1o. den Minister van Binnenlandsche Zaken, dd. 28 Juni jl., no. 1886, afd. K. en W.;

2o. de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam van 6 Augustus jl., no. 62 en

3o. de Commission de Statistique de la ville capitale de Prague, van 1 Augustus jl.

Nog zijn ontvangen missives van:

1o. de Asiatic Society of Bengal, te Calcutta, van 9 Juni jl.

2o. de Smithsonian Institution van 23 Mei jl.

Beide, houdende dankbetuiging voor de gezonden genootschapswerken, voor kennisgeving aangenomen.

3o. de American Academy of arts and sciences te Boston, van 14 Augustus jl., houdende verzoek om toezending van het niet ontvangen 1e stuk, 4e deel der IVe volgreeks van de Bijdragen.

Hieraan zal, zoo mogelijk, door den Secretaris worden voldaan.

4o. de Société des Études Indo-Chinoises de Saigon, van 7 Augustus jl., houdende verzoek om ruiling van wederzijdsche uitgaven.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

Door den Secretaris wordt mededeeling gedaan van het overlijden van het correspondeerend lid, Dr. Geerts, te Yokohama (Japan), wiens nagedachtenis vervolgens door den Voorzitter wordt gehuldigd.

Nog zijn ingekomen berichten van de leden N. Hofstede en N. P. van der Stok, dat zij, de eerste te 's Hage, de tweede te Rijswijk, zich gevestigd hebben; van het lid G. Gonggrijp, dat hij eerlang naar Indië zal terugkeeren en van het lid J. E. de Sturler, te Batavia, dat zijne contributie voortaan kan worden geind bij Mr. C. Asser, Javastraat 110, te 's Hage.

Van een en ander zal aanteekening geschieden.

Van den heer J. Audebert, te Metz, is een schrijven ontvangen van 6 Augustus jl., bevattende de vraag of het voor hem niet mogelijk zou zijn een à twee voordrachten over Madagascar te houden.

Wordt besloten hem, onder kennisgeving dat het minder op den weg ligt van het Instituut voordrachten te doen houden, te verwijzen naar het adres van het Aardrijkskundig Genootschap te Amsterdam.

De Secretaris deelt mede dat hij met de laatste mail van het lid Dr. Horst, te Kroë, een tweetal fotografische platen ontvangen heeft met het volgend schrijven:

„Met deze post verzend ik aan uw adres eene fotografie van eene inscriptie op een koperen plaat, of liever een op twee platen, van daar dan ook twee fotografiën. De platen zijn afkomstig uit den tijd dat de Sultan van Bantam over deze streken gezach voerde en titels of rechten uitdeelde aan aanzienlijke inlanders uit deze streken.

„Deze platen, aangetroffen in handen van Hadji Abdul Hamid, margahoofd van Soekan, Afdeeling Kroë, Residentie Benkoelen, zijn afkomstig van een zijner voorouders en wordt daaraan als poesaka door hem en de zijnen hooge waarde gehecht, zelfs wordt er geneeskracht aan toegeschreven en bij ziekte daarover water gegoten en als geneesmiddel gebezigd.

„De opschriften zijn evenwel voor hen niet leesbaar, evenmin als dit waarschijnlijk met hunne voorouders het geval was.

„Ook ik ben tot de ontcijfering niet in staat.

„De inlandsche bezitter noemt de platen „boek dalong„ (koperen geschrift).

„In de residentie Lampongsche Districten (de bevolking dezer afdeeling zijn ook Lampongers) moeten van dergelijke platen nog exemplaren voorkomen. De meesten zijn evenwel bij gelegenheid van branden gesmolten.

„Ongetwijfeld zal het aan een van de leden van het Instituut gemakkelijk vallen de opschriften te ontcijferen, waartoe de fotografie, naar ik hoop, duidelijk genoeg is.

„Ik voeg hier nog bij dat een ander exemplaar door mij aan den Resident van Benkoelen opgezonden is, die het waarschijnlijk aan het Bataviaasch Genootschap van K. en W. zal schenken.

„Daar het voor de kennis van vroegere toestanden in deze streken van nut kan zijn, houd ik mij aanbevolen van eene eventueel daarvan te maken vertaling een paar afdrukken te mogen ontvangen.„

Met belangstelling wordt hiervan kennis genomen en na eenige gedachtenwisseling besloten, de platen ter verklaring in handen te stellen van den heer Humme, terwijl den heer Horst de dank der Vergadering zal worden gebracht voor de toegezonden stukken, waaromtrent nader bericht kan worden tegemoetgezien.

Ter tafel wordt gebracht een schrijven van Commissarissen, te Batavia, van 26 Juni jl. Litt. B/80, waarin

1o. mededeeling wordt gedaan van den ontvangst der afdrukken

van de Vragenreeks, door het Instituut gesteld, welke bereids zooveel doenlijk aan belangstellenden zijn uitgereikt;

2°. enkele opgaven betreffende leden worden gedaan of gevraagd;

3°. voor de feestgave van het Instituut ter gelegenheid van het zesde Orientalisten-Congres twee bijdragen worden aangebsden, een van de hand des heeren Gerth van Wijk en een van die des heeren van Hasselt, beiden te Batavia; en eindelijk

4°. het verzoek wordt gedaan den heer L. W C. van den Berg, wegens zijn vertrek uit Batavia, van de vervulling zijner taak als Commissaris van het Instituut wel te willen ontheffen, en haar op te dragen aan het medelid A. L. van Hasselt, Referendaris ter Algemeene Secretarie te Batavia.

Het eerste gedeelte van dit schrijven wordt voor kennisgeving aangenomen, terwijl de Secretaris wordt gemachtigd de sub 2°. verlangde inlichtingen te verstrekken en van de gedane opgaven omtrent vertrokken of overleden leden aanteekening te houden; voorts aan de heeren Gerth van Wijk en van Hasselt dank te zeggen voor de ontvangen bijdragen voor de feestgave van het Instituut, welke bereids daarin zijn opgenomen en waarvan hun te zijner tijd afdrukken zullen worden gezonden, en, wat eindelijk de aanvrage des heeren van den Berg betreft om ontslag als Commissaris, hem daarover het leedwezen der Vergadering te betuigen, en, onder eerbiediging der redenen, die hem daartoe geleid hebben, hem het gevraagde ontslag te verleenen onder dankbetuiging voor het vele en nuttige, door hem ten bate van het Instituut verricht, onder mededeeling wijders, dat de Vergadering gaarne zich vereenigt met zijn wensch om den heer van Hasselt in zijne plaats tot Commissaris te benoemen, aan wien hiervan zal worden kennis gegeven.

Door den heer Humme wordt, mede namens den heer Juynboll — beide vertegenwoordigers van het Instituut bij het zesde Orientalisten-Congres te Leiden — verslag uitgebracht omtrent het vele belangrijke, op dat Congres behandeld, waaraan door den Secretaris nog eenige mededeelingen worden toegevoegd, zoowel omtrent de feestgaven van het Institunt als omtrent den ontvangst der Congresleden in het lokaal der instelling tijdens hun kortstondig bezoek aan de residentie gebracht.

Tegelijkertijd wordt ook door den Secretaris mededeeling gedaan van den uitslag der bekrooningen op de Amsterdamsche

koloniale tentoonstelling en er op gewezen, dat aan het Instituut een gouden en een zilveren medaille zijn toegekend.

Herinnerend aan de door het Instituut uitgegeven Vragenreeks, deelt de Secretaris mede dat hem adressen zijn verstrekt van enkele ambtenaren, die, op aanvrage dezerzijds, zeker genegen zouden zijn antwoorden te geven op de vragen 12, 13 en 30, betrekking hebbende op toestanden in Borneo. Hij vraagt derhalve machtiging der Vergadering om met de hem genoemde ambtenaren in briefwisseling te treden. Daartegen wordt geen bedenking gemaakt.

Met het oog op de vertraging, die de uitgave van het tweede gedeelte der reis van Carl Bock ondervindt, en in verband met de billijke aanmerkingen, die daaromtrent door dien Reiziger worden gemaakt, stelt de Voorzitter voor, den bewerker van het reisverhaal, het medelid van der Aa, uit te noodigen het onder hem berustende handschrift ter uitgave terug te zenden.

Terugkomend op het reeds vroeger genomen besluit omtrent eene eventueele uitgave van een door den heer Rhemrev bewerkt Javaansch leesboek, deelt de heer Humme zijne onderhandelingen met particuliere uitgevers mede, waaruit blijkt dat deze, zonder eenige subsidie, niet bereid zijn de uitgave van het handschrift op zich te nemen: weswege de vraag wordt onderworpen, of het Instituut zich thans met die taak wil belasten. Na gedachtenwisseling wordt, met meerderheid van stemmen, daarop een ontkennend antwoord gegeven.

Door den Secretaris worden de belangen van de bibliotheek van het Instituut ter sprake gebracht en wordt de wensch geuit, dat, waar het Instituut weldra in het bezit van een onbezwaard pand zal zijn, zich door eene aanzienlijke uitbreiding der boek- en handschriften-verzameling een ander en niet minder belangrijk bezit moge verwerven. De wijze waarop dit moet geschieden, vooralsnog onbesproken latende, stelt hij voor, dat de Vergadering eene commissie benoeme van vijf leden, met opdracht haar van bericht en raad te dienen omtrent den toestand en de eischen der bibliotheek.

De Vergadering vereenigt zich met dit voorstel, waarna de Voorzitter tot leden der commissie benoemt de hh. Kniphorst, Juynboll, Humme, van Musschenbroek en Wijnmalen.

Tot buitenlandsche leden worden door den Voorzitter voorgedragen en aangenomen de hh. Pandit Bhagwânlâl Indraji, te Bombay, Dr. G. von der Gabelentz en Dr. Enrico Hillyer Giglioli, hoogleeraren te Leipzig en Florence.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

244STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 20 OCTOBER 1883.

Tegenwoordig de heeren Kern (Voorzitter), Kniphorst (Penningmeester), Quarles van Ufford, van Deventer, Matthes, van Musschenbroek, Bool, Niemann, Juynboll en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig de heeren Weitzel en Humme.

De notulen van het verhandelde in de vorige Vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Naar aanleiding van het door het medelid van Musschenbroek uitgegeven handschrift van het „Dagboek" van Bernstein en de vanwege het Instituut bezorgde uitgaven ter gelegenheid van het Orientalisten-Congres te Leiden stelt de heer Quarles van Ufford voor, den dank der Vergadering uit te spreken voor de aan die uitgaven besteedde zorgen. Dienovereenkomstig wordt besloten op voorstel des Voorzitters, die tevens nog herinnert, dat het voor de verschillende bewerkers dier uitgaven zeker de hoogste voldoening zal zijn den dank van het wetenschappelijk publiek te kunnen erlangen.

Met belangstelling gewagend van de door den heer Niemann bezorgde uitgave der geschiedenis van Tanette, Boeginẹesche tekst, geeft de heer Quarles van Ufford in overweging bij gelegenheid een kort verslag te geven van den inhoud van dat geschrift, dat vanwege de taal, waarin het vervat is, ontoegankelijk is. De heer Niemann verklaart zich daartoe bereid.

Door den Secretaris wordt vervolgens opgave gedaan van de verschillende aanwinsten der bibliotheek sedert de vorige bijeenkomst.

Plaatsing der boeken in de bibliotheek, onder dankbetuiging aan de inzenders.

Verder zijn ingekomen:

1°. een schrijven van het Bestuur van het zesde internationale Congres der Orientalisten te Leiden, van 25 Sept. jl., houdende dankbetuiging voor het vele dat door het Instituut is bijgedragen om het verblijf der leden te veraangenamen en het Congres belangrijk te maken.

2°. brieven van de hh. Prof. Dr. A. Kuenen, Dr. C. Leemans, Prof. Dr. H. Oort, P. Scheltema en Prof. Dr. C. P. Tiele, allen houdende dankbetuiging voor den ontvangst der feestgaven van het Instituut.

3°. een schrijven van den heer M. F. de Monchy, te Amsterdam, houdende bericht van het overlijden zijns vaders, den heer C. P. de Monchy, lid van het Instituut.

4°. een schrijven van den heer A. Baud, te 's Gravenhage, houdende mededeeling dat hij zijn ontslag neemt als lid van het Instituut.

Al deze missives worden voor kennisgeving aangenomen.

5°. twee missives, een van de Redactie van den Staats-Almanak, en een van de Redactie van den Rijks- en Residentie-Almanak voor het Koninkrijk der Nederlanden, te 's Gravenhage, ten geleide van eenige opgaven ten behoeve dier jaarboeken, met verzoek ze te willen nazien en na verbetering terug te zenden.

De Secretaris bericht dat bereids aan het verzoek voldaan is.

6°. eene missive van het Comité van de Koloniale Afdeeling der Internationale Koloniale en Uitvoerhandel-Tentoonstelling te Amsterdam, houdende verzoek op of vóór den 20n Oct. a. s. bericht te mogen ontvangen of men de ingezonden voorwerpen zelf of door iemand vanwege het Instituut wil laten inpakken en afhalen, dan wel of men wenscht dat het Comité zich daarmede zal belasten.

De Secretaris deelt mede, dat hij, met 't oog op den spoed waarmede het schrijven moest worden beantwoord, aan het

Comité bereids heeft geschreven, dat de ingezonden voorwerpen door een gemachtigde zullen worden teruggehaald, welke handeling door de Vergadering wordt goedgekeurd.

7°. eene missive van den Director of the United States Geological Survey te Washington, D. C., houdende verzoek tot ruiling van de wederzijdsche uitgaven.

Op voorstel des heeren van Musschenbroek wordt, na gedachtenwisseling, besloten een antwoord op dit schrijven alsnog uit te stellen.

8°. eene missive van den heer J. A. van Rijn van Alkemade, uit Siak, van 6 September jl. ten geleide van eenige aanteekeningen betreffende zijne reis naar Rantau Binoewang, met verzoek ze, zoo ze daartoe geschikt worden bevonden, op te nemen in de Bijdragen van het Instituut.

Om bericht en raad in handen gesteld van de heeren Niemann en Bool.

Namens den heer Humme, wegens ongesteldheid afwezig, wordt door den Secretaris een uitvoerig verslag voorgelezen van het door hem ingesteld onderzoek der uit Kroë van Dr. D. Horst ontvangen inscriptiën.

Wordt besloten dit verslag in zijn geheel in de Bijdragen op te nemen, onder dankzegging aan den Rapporteur voor den door hem geleverden arbeid.

Op voorstel van den Secretaris wordt de Commissie belast met het uitbrengen van een advies omtrent de behoeften en belangen der bibliotheek van het Instituut alsnog diligent verklaard.

Ter tafel worden verder gebracht:

1°. een schrijven van den heer A. L. van Hasselt, te Batavia, dd. 25 Augustus jl., houdende mededeeling, dat hij op verzoek der heeren Gerth van Wijk en L. W. C. van den Berg bereid heeft verklaard laatstgenoemde onder nadere goedkeuring van het Bestnur te vervangen als Commissaris van het Instituut.

Wordt besloten, met approtatie der benoeming, den heer van Hasselt dank te zeggen voor de bereidvaardigheid, waarmede door hem de taak van Commissaris werd aanvaard.

2°. een schrijven van den heer van Hasselt, namens Commissarissen, dd. 26 Augustus jl. B/81, waarbij

a. wordt kennis gegeven van zijne optreding in de plaats des heeren mr. L. W. C. van den Berg en van de overname van de in kas zijnde gelden;

b. wordt overgemaakt een wisselbrief groot *f* 913.50;

c. gezonden een duplicaat cognoscement van een koker per „Prins Frederik" geëxpedieerd, inhoudende eenige kaarten, achtereenvolgens van het Departement van Marine en den Topographischen dienst ontvangen;

d. medegedeeld dat aan het adres van den hoogleeraar M. J. de Goeje eene kist edita van de firma van Dorp & Co., te Semarang, is verzonden, bestemd voor de aan het Orientalisten-Congres verbonden tentoonstelling, met verzoek ze na afloop van het Congres aan den Secretaris te willen doen toekomen ten behoeve der bibliotheek van het Instituut; terwijl

e. eindelijk eenige mededeelingen worden gedaan betreffende adressen en contributiën van enkele in Indië gevestigde leden.

De Secretaris wordt gemachtigd dit schrijven van Commissarissen te beantwoorden.

Herinnerend aan de voordracht des heeren J. Long in de 5e sectie van het Orientalisten-Congres te Leiden en de daarover gevoerde beraadslagingen, wordt door den heer Quarles van Ufford, namens genoemden heer, een voorstel ter tafel gebracht en toegelicht, strekkende, dat het Instituut het initiatief neme om zoowel het Bataviaasch genootschap voor Kunsten en Wetenschappen te Batavia als andere koloniale instellingen in Europa en elders uit te noodigen tot het verzamelen en voorbereiden eener eventueele uitgave van de spreekwoorden en volksoverleveringen in het Oosten.

Na eenige gedachtenwisseling vereenigt de Vergadering zich met dit voorstel, terwijl de heeren Quarles van Ufford en van Musschenbroek zich bereid verklaren, in overleg met den heer Long, eene circulaire voor het voorgestelde doel te ontwerpen.

Met het oog op de groote uitgaven, die de druk der feestgaven van het Instituut heeft gevorderd, stelt de Secretaris voor dit jaar geene aflevering der Bijdragen meer het licht te doen zien, doch de uitgave er van in de eerste dagen van het volgende jaar te doen plaats hebben. Dienovereenkomstig wordt besloten, nadat vooraf nog door den Secretaris is medegedeeld, welke bijdragen in het eerstvolgend nummer zullen worden opgenomen.

Overeenkomstig het voorstel des heeren Niemann wordt de heer A. F. P. Graafland, benoemd ambtenaar voor den burgerlijken dienst in N.-I., thans te Rotterdam, tot lid van het Instituut aangenomen.

Door den Voorzitter wordt de ontvangst medegedeeld van een handschrift, in groot folio, bevattende een Hollandsch-Maleisch woordenboek, vermoedelijk van zeer ouden datum. Hij acht het wenschelijk dat daaromtrent een grondig onderzoek wordt ingesteld, waarvan de uitkomst later aan de Vergadering kan worden medegedeeld. Met dat onderzoek worden belast de heer Niemann en de Secretaris, die zich beiden daartoe bereid verklaren.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

245STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 17 NOVEMBER 1883.

Tegenwoordig de heeren Kern (Voorzitter), Kniphorst (Penningmeester), Quarles van Ufford, Matthes, Humme, Juynboll, Niemann, Bool, van Deventer en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig, met kennisgeving, de heer Weitzel.

De notulen van het verhandelde in de vorige Vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Wordt voorgelezen een schrijven van Mevr. de Wed. Mr. S. C. J. W. van Musschenbroek—Teding van Berkhout, houdende bericht van het overlijden van haren Echtgenoot, welk schrijven bereids met een brief van rouwbeklag is beantwoord geworden.

Naar aanleiding dezer mededeeling huldigt de Voorzitter de verdiensten van den overledene en gelooft hij ook in den geest der Vergadering gehandeld te hebben, waar hij met den Secretaris tegenwoordig is geweest bij de begrafenisplechtigheid te Leiden en daarbij, namens het Instituut, een woord van dankbare hulde heeft gesproken aan de nagedachtenis van den waardigen Medebestuurder.

De heer van Deventer betuigt den Voorzitter den dank der Vergadering voor hetgeen door hem verricht werd.

De Secretaris doet daarna opgave van de verschillende aanwinsten sedert de vorige Vergadering voor de bibliotheek verkregen, waarbij tevens wordt medegedeeld de ontvangst van een exemplaar van The New-Zealand Herald van den heer J. H. Kerry Nicholls, houdende eenige berichten omtrent zijne onderzoekingen in New-Zealand.

Voor kennisgeving aangenomen.

Verder zijn ingekomen missives:

1º. van den heer T. A. J. van Asch van Wijck, te Amersfoort, houdende mededeeling dat hij zijn lidmaatschap wenschte te doen eindigen.

2º. van den heer H. Borsius, houdende verzoek om den naam van wijlen zijn vader Mr. W. C. Borsius van de lijst der leden af te voeren.

3º. van de heeren Georg von der Gabelentz, hoogleeraar te Leipzig en Enrico H. Giglioli, hoogleeraar te Florence, beiden houdende bericht van de aanvaarding van het lidmaatschap.

4º. van den den heer van Langen, te Malaboeh, kennis gevende van de aanvaarding van het lidmaatschap van het Instituut.

Al deze missives worden voor kennisgeving aangenomen, alsmede de mededeeling des heeren Niemann, dat de heer A. F. P. Graafland, te Rotterdam, 't lidmaatschap heeft aanvaard.

Overeenkomstig het voorstel van den Secretaris, nader ondersteund door den heer Quarles van Ufford, wordt besloten tot correspondeerend lid van het Instituut te benoemen den heer C. A. de Magnin, oud Waalsch predikant hier te lande, thans redacteur van het Journal des Debats, te Parijs.

De Secretaris deelt der Vergadering mede, dat hij vanwege den Secretaris der Koloniale afdeeling van de Internationale Tentoonstelling te Amsterdam is uitgenoodigd geworden om de inzending van het Instituut, benevens die van het Indisch Genootschap te doen terughalen. Aan die uitnoodiging is bereids door hem voldaan en zijn thans de tentoongestelde handschriften

en boekwerken weder terugontvangen, terwijl zulks eveneens het geval is met de handschriften en werken, vanwege het Instituut tentoongesteld ter gelegenheid van het zesde Orientalisten-Congres te Leiden.

Ook namens den heer Bool wordt door den heer Niemann rapport uitgebracht over het in de vorige Vergadering in hunne handen gesteld stuk des heeren van Rijn van Alkemade: 't komt hun voor dat het aangeboden opstel eene niet onbelangrijke bedrage bevat ter vermeerdering onzer geografische en ethnografische kennis van den door den Schrijver bezochte streek van Bengkalis langs de Rokan-rivier naar Rantau Binoewang, waarom de Commissie dan ook adviseert 't stuk in de Bijdragen op te nemen. Dienovereenkomstig wordt besloten.

Ter tafel wordt gebracht een schrijven van den heer P. J. B. C. Robidé van der Aa, waarin hij zich verontschuldigt omtrent de vertraging in de uitgave van het tweede gedeelte van C. Bock's reisverhaal en zijn vaste voornemen uitdrukt om zich aan de voortzetting van dat werk te wijden, 't geen hij hoopt dat dan tegen den volgenden zomer het licht zou kunnen zien.

Na eenige gedachtenwisseling wordt besloten den heer van der Aa, onder dankzegging voor de gegeven inlichtingen, mede te deelen, dat het Bestuur met hem de hoop koestert, dat de door hem gestelde termijn voor de uitgave van het werk niet worde overschreden.

Door den Secretaris wordt aan de orde gesteld de herdruk van Meinsma's Babad Tanah Djawi, waaromtrent hij der Vergadering allereerst herinnert aan de schriftelijke gedachtenwisseling, tusschen het Departement van Koloniën en het Bestuur van het Instituut gevoerd, en waaruit blijkt, dat er geen uitzicht bestaat dat voor een eventueel herdruk subsidie wordt verleend. Verder wordt door hem eene opgave verstrekt van de kosten van zulk een herdruk bij eene oplage van 500, 1000 en 1500 exemplaren; z. i. zou eene oplaag van 500 exemplaren, die een uitgaaf zou vorderen van *f* 1325 of *f* 2.65 per exemplaar (omslag en innaaien er onder begrepen) in de behoefte kunnen voorzien, daar van den herdruk geene exemplaren aan de leden behoeven uitgereikt te worden. Eindelijk deelt de Secretaris mede, dat hij met den hoogleeraar Meinsma over de zaak een onderhoud heeft gehad en hij zich gemachtigd acht te verklaren dat de hoogleeraar bereid is de bewerking

van den herdruk en het noodige toezicht daarop op zich te nemen, terwijl aan de Vergadering de beslissing wordt overgelaten, of men het geheele werk zal herdrukken, dan wel enkel eene bloemlezing zal leveren, welke wel mogelijk wordt geacht, doch waaraan nog al eenige bezwaren zijn verbonden.

Na langdurige gedachtenwisseling en den Penningmeeseer gehoord, wordt, overeenkomstig het voorstel des Voorzitters, met meerderheid van stemmen besloten:

1°. over te gaan tot den herdruk van den Babad, met dien verstande echter dat men dien splitse in twee deelen en voorloopig zich bepale tot de uitgave van de eerste helft; 2°. de uitgave te doen geschieden onder toezicht van den hoogleeraar Meinsma, in overleg met den Secretaris, bij den gewonen drukker van het Instituut, den heer Smits, tegen den door hem opgegeven prijs; en 3°. van dezen herdruk geene exemplaren aan de leden uit te reiken.

Door den heer Quarles van Ufford wordt het volgend rapport uitgebracht, door hem en nu wijlen zijn medelid van Musschenbroek samengesteld:

„In de Bestuursvergadering van October werden wij in commissie gesteld om met den heer Long te confereeren over zijn voorstel, dat het Instituut uitvoering zou geven aan het op zijn voorstel in de 5e sectie van het Orientalisten-Congres te Leiden in Sept. jl. genomen besluit ten opzichte van het verzamelen en uitgeven van de ***Oostersche spreekwoorden***.

Wij hebben de eer dienaangaande het volgende te rapporteeren.

De heer Long — met wien, omdat hij alhier vertoefde, het eerstgenoemde lid der Commissie meer kon confereeren dan dit aan den tweeden mogelijk was — wees op de wenschelijkheid: 1°. dat men zich, even als de door de sectie van 't Congres aangenomen resolutie deed, tot de spreekwoorden-literatuur van het Oosten zou beperken, omdat dat arbeidsveld toch reeds zeer ruim was en men het te uitgebreid zou maken, zoo Amerika er bij werd opgenomen; 2°. dat de circulaire zoo beknopt mogelijk werd, opdat er te meer kans bestond dat zij werd gelezen.

Aangezien de Commissie zich daarmede kon vereenigen, heeft zij dan ook weinig gevoegd bij de door den heer Long ontworpen schets dier circulaire.

Aangezien het vreemd kan schijnen, mogelijk ijverzucht kan opwekken, dat zulk een circulaire van een genootschap in een

klein land uitgaat, is, gelijk de waarheid is, er in gezegd, dat, aangezien een Congres geen naar buiten werkend lichaam is en het in Nederland gehouden was, het in den aard der zaak lag dat eene Ned. instelling aan de resolutie uitvoering gaf.

In de woorden der resolutie meenden wij dat niets kon worden veranderd. Aangezien evenwel Spanje en Portugal behooren tot de landen, die koloniën in 't Oosten bezitten, en wij bovendien in connectie staan met genootschappen in die landen, zijn zij ook genoemd in de ontwerp-circulaire van het Instituut.

De heer Long meende dat de bijgevoegde (gedrukte) classificatie der spreekwoorden, welker samenstelling hem heel wat moeite had gekost, voor den verzamelaar, althans voor hen die later 't bijeengebrachte zullen rangschikken, van nut zou kunnen zijn. Wij namen ze dan ook, doch alleen als wenk of inlichting, in de concept-circulaire op.

Het uitvaardigen der circulaire in de Engelsche taal schijnt rationeel: 1°. omdat Long's voorstel, dat tot resolutie van de 5e sectie van het Orient.-Congres werd verheven, in het Engelsch werd gesteld, 2°. omdat ze dan verstaan kan worden door allen tot wien ze wordt gericht, wat niet het geval zou zijn, zoo ze in 't Hollandsch werd gesteld.

Bij wijze van voorbeeld noemde de heer Long aan het hoofd zijner bijgevoegde concept-circulaire enkele genootschappen op aan welke zijns inziens de circulaire zou behooren te worden toegezonden. Die lijst zou natuurlijk zeer belangrijk moeten worden uitgebreid. Ons dunkt dat de Secretaris zou moeten worden uitgenoodigd de circulaire te zenden: 1°. aan alle genootschappen waarmede wij in betrekking staan; 2°. aan die door den Heer Long opgenoemd, voorzoover zij niet vallen onder die sub 1°.; 3°. aan andere daarvoor in aanmerking komende genootschappen en personen, wier namen hem of den overigen Instituutsleden bekend zullen zijn.

De heer Long meent dat de circulaire in grooten getale zou behooren te worden verspreid, en dat elk dier genootschappen meerdere exemplaren er van zou behooren te ontvangen. Zelf zou hij er gaarne een honderdtal ter verdeeling ontvangen. Zijn adres is: Northbrock Club, Whitehall-Place, London S. W

Na dit een en ander voorop gesteld te hebben, heeft de Commissie de eer in overweging te geven:

1°. dat de hierbij gevoegde concept-circulaire zal worden gearresteerd;

2°. dat van die circulaire, welke in 's Instituuts Bijdragen zal worden opgenomen, 1000 overdrukken zullen worden gemaakt, ter toezending aan alle genootschappen en personen, die daarvoor in aanmerking schijnen te komen, zullende een honderdtal daarvan aan den heer Long worden toegezonden.

Als bijlagen worden hierbij overgelegd de volgende vier van den heer Long ontvangen stukken:

1°. zijn voorstel aan de 5e sectie van het Orientalisten-Congres;

2°. zijn ontwerp-circulaire;

3°. zijne gedrukte classificatie der spreekwoorden;

4°. een in Maart '82 gedrukt stukje van ***The Folk Lore Society***, die meer bepaald voor Engeland doet wat voor het geheele Oosten wordt wenschelijk geacht, en waaruit wellicht wel iets in de circulaire ware over te nemen geweest, zoo men hier niet wenschelijk had geacht daarin de uiterste beknoptheid te betrachten."

De in het rapport bedoelde circulaire luidt als volgt:

"Gentlemen,

In the last session of the fifth section of the Congres of Orientalists, held at Leyden in September last, the subject of the best mode of preserving and publishing the Proverbial Literature and Folk Lore of the East was brought before the members by the Reverend Js. Long, a Member of the Royal Asiatic Society, formerly Clergyman at Calcutta, now residing in London.

At his proposal the following resolution was passed:

"That the collection, interpretation and publication of the proverbial literature, songs and folk lore of the East is urgent at the present time, when Oriental society is in a transition state.

"This Proverbial literature, handed down from remote ages through the memory of the people, elucidates in many points the social conditions, feelings, and opinions of the masses, besides throwing light on various questions of philology, archaeology, and history.

"The rescuing from oblivion of those Eastern traditions can best be carried out by a Committee drawing up a circular on the above basis, to be transmitted to learned Societies in Holland, England, France and Russia, in order that they may refer them in the East to Oriental societies, schoolmasters, editors of newspapers and periodicals and Christian missionaries."

As the resolution was passed at a Congress held in Holland, it seems but rational, such a Congress not being a permanent body, that one of the Dutch learned societies should give effect to it.

The Royal Colonial Institute of the Hague has therefore resolved to carry out the plan with respect to the Dutch colonies in the East by forwarding the above resolution with a request that replies be sent to the Batavian Society of Arts and Sciences at Batavia. They hope you may be able to take similar action regarding the Eastern colonies or possessions of your country.

The Colonial Institute of the Hague does nothing but transmit the above resolution to the different learned societies, who they think might give effect to it, leaving it to these to do that in the manner they will think best.

Though Spain and Portugal were not mentioned in the resolution, the Institute thought that the learned societies in these countries ought also to receive this circular.

They beg to add as their opinion that the replies to this circular ought in each of the above mentioned countries or their colonies to be sent to but one of the learned societies, who should collect and publish them, and that many of the Eastern Proverbs might perhaps be classified under the following list of special heads:

Aboriginal Tribes,
Agricultural Classes,
Age and Youth,
Anger and Hate,
Animals, Birds and Fishes,
Classes in Society,
Clergy and Sects,
Commerce,
Co-operation,
Courage,
Covetousness and Money,
Change of Customs,
Death and Life,
Doctors and Medecine,
Envy and Hatred,
Family Relations and Home,
Festivals and Holy-Days,
Gluttony and Drunkenness,
Government and Government Officials,
Gratitude,
Health,
Hope and Faith,
Ignorance and Knowledge,
Industry,
Language Archaisms,
Landlord and Peasant,
Law, Lawyers and Justice,
Love and Mariage,
Master and Servant,
Moderation and Temperance,
Monks and Ascetics,
Parents,
Persons and Places,
Plants and Trees,
Professions and Trades,
Prudence,
Purity,
Punctuality and Opportunity,
Races, Tribes and Castes,
Times and Seasons,
Tongues and Dialects,
Village systems,
Weather Wisdom,
Wit,
Women.

Zonder beraadslaging wordt deze circulaire vastgesteld, terwijl tevens de voorstellen der Commissie worden aangenomen, onder dankbetuiging voor haren arbeid.

Door den Penningmeester wordt de begrooting voor het dienstjaar 1884 ingediend en deze den Secretaris ter hand gesteld ter rondzending bij de leden van het Bestuur. Tevens worden door hem de volgende financiëele mededeelingen gedaan.

Uit de nu reeds ingekomen rekeningen, betrekking hebbende op de ***gewone*** en ***buitengewone drukwerken***, ***het subsidieeren van afzonderlijke werken*** en ***de verzending der Bijdragen***, is het op te maken dat belangrijk meer zal gevorderd worden, dan bij de begrooting werd gerekend.

Voor zoover bekend zullen de posten:

16.	gewone drukwerken	met	*f* 1492.57
17.	buitengewone drukwerken	〃	〃 396.55
18.	uitg. en subsid. van afz. werken . .	〃	〃 398.40
en 25.	verzending der Bijdragen.	〃	〃 44.92
	of deze vier posten met een totaal van . .	〃	*f* 2332.44

worden overschreden.

Op de onderstaande posten zal echter over het bedrag waarop bij de begrooting werd gerekend, niet worden beschikt, enkel tot het volgende bedrag:

5.	jaarlijksch onderhoud van het gebouw .	*f* 200
8.	verwarmingslocalen	〃 40
19.	uitgeven van den Catalogus	〃 100
21.	honorarium	〃 500
22.	uitbreiding der boekerij	〃 25
	of totaal . . .	*f* 865

Wegens den verkoop van de effecten, noodig geworden tot aflossing der hypotheek, zal vermoedelijk een bedrag van *f* 731.94^{5} vrijkomen.

Nog zal vermoedelijk kunnen worden beschikt over de volgende bedragen, wegens meerdere ontvangsten als op de begrooting werd geraamd:

I.	wegens meerdere rente	*f* 150
II.	〃 〃 contributie	〃 190
III.	〃 〃 opbrengst v. h. boekenfonds	〃 182.44
	of totaal . . .	*f* 522.44

wegens het niet beschikken van het volle bedrag van vijf posten, als boven. . . . . *f* 865
wegens vrijkomen door verkoop effecten . . . . „ 731.94[5]
wegens vermoedelijke meerdere ontvangsten . . „ 522.44
Alzoo totaal . . *f* 2119.38[5]
overschrijding der verschillende posten . . . . . „ 2332 44[5]
f 213.06

Volgens deze rekening — die natuurlijk geheel *globaal* is — zal dus de rekening en verantwoording met dit bedrag als tekort worden afgesloten.

Op grond van een en ander stelt de Penningmeester voor:

1°. de posten, hooger bedoeld, tot het even genoemde bedrag te mogen overschrijden;

2°. de bedoelde vrijkomende gelden tot dekking hiervan te mogen gebruiken; en

3°. bij het afsluiten der rekening en verantwoording over het loopende jaar één rekening tot het bedrag van ± *f* 500 onvereffend te laten en deze als schuld in de Balans op te brengen. Vermoedelijk zal dan de rekening en verantwoording met een batig saldo worden afgesloten, hetgeen in afwachting van de te innen contributiën als bedrijfskapitaal noodig is.

Na eenige gedachtenwisseling wordt het drieledig voorstel des Penningmeesters goedgekeurd.

Niet meer hierna aan de orde zijnde, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

246STE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 15 DECEMBER 1883.

Tegenwoordig de heeren Kern (Voorzitter), Kniphorst (Penningmeester), van Deventer, Humme, Juynboll, Matthes en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig, met kennisgeving, de heeren Weitzel, Quarles van Ufford, Bool en Niemann.

De notulen van het verhandelde in de vorige Vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris-Bibliothecaris doet opgave van de verschillende aanwinsten der bibliotheek, waarbij hij tevens voorleest de ontvangen missives van:

a. het Verein für Naturkunde zu Kassel,

b. de Smithsonian Institution te Washington, en

c. de Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique te Brussel,

alle drie ten geleide van genootschapswerken;

d. den Minister van Binnenlandsche Zaken, dd. 28 November 1883, n°. 3343, afd. K. W., ten geleide van vier pakketten met werken van de Fransche Commissie voor internationale ruilingen ontvangen;

e. den Minister van Koloniën dd. 26 November 1883, Lett. A³, n°. 13, houdende mededeeling, dat ter beschikking van het Instituut worden gesteld drie verzamelingen, te Amsterdam op de Koloniale Tentoonstelling geëxposeerd, en wel:

1°. de verzameling van inlandsche schoolboeken, gedrukt ter Landsdrukkerij;

2°. de verzameling van leermiddelen voor de inlandsche scholen en eindelijk

3°. de verzameling van werken verkrijgbaar ter Landsdrukkerij te Batavia.

f. den Directeur van de Topographische Inrichting, te 's Gravenhage, dd. 10 December 1883, n°. 234 R., ten geleide van een exemplaar van het „Voorschrift tot vervaardiging van topographische kaarten betreffende de Nederlandsche bezittingen in Oost-Indië."

Plaatsing van al deze ingekomen werken in de bibliotheek, onder dankbetuiging aan de verschillende gevers.

Naar aanleiding van de van het Ministerie van Koloniën ontvangen verzamelingen deelt de Secretaris mede dat daardoor vele dubbelen in de bibliotheek zullen voorhanden zijn, waarvan hij eene lijst zal doen vervaardigen, terwijl hij machtiging vraagt, de dubbele werken hetzij te ruilen hetzij op eene auctie te verkoopen: welke machtiging, na eenige gedachtenwisseling, verleend wordt.

De Secretaris brengt ter tafel eene proef van de in de vorige Vergadering vastgestelde circulaire betreffende het voorstel des heeren Long in de 5e sectie van het zesde Orientalisten-Congres Na inzage daarvan wordt tegen den afdruk geen bedenking gemaakt, terwijl de Secretaris nog namens den Schrijver aanbiedt een afdruk van diens voordracht: „On the importance and best mode of making a collection of Oriental proverbs."

Nog zijn ingekomen:

a. missives van de heeren Ph. Verbeek, L. Wessels en H. F. Prins, allen te 's Gravenhage, houdende kennisgeving, dat zij met 1884 wenschen op te houden leden van het Instituut te zijn.

b. missives van Bhagwanlal Indraji, te Bombay, en C. A. de Magnin, te Parijs, houdende mededeeling, dat zij de benoeming aanvaarden, de eerste tot buitenlandsch lid, de tweede tot corresponderend lid van het Instituut.

Deze missives worden voor kennisgeving aangenomen.

De Secretaris herinnert dat, terwijl in de vorige Vergadering het besluit werd genomen tot den herdruk van de eerste helft van Meinsma's „Babad Tanah Djawi", men verzuimd heeft het bedrag van het honorarium vast te stellen, dat aan den hooggeleerden bewerker voor de bij dien herdruk te besteeden zorg moet worden toegekend. Na gedachtenwisseling wordt daartoe besloten.

Vervolgens brengt de Secretaris ter tafel het concept-contract betreffende den herdruk van evengenoemd werk met den drukker H. L. Smits te sluiten.

Na eenige wijzigingen wordt het goedgekeurd en de Secretaris gemachtigd het namens het Instituut te onderteekenen.

Aan de orde wordt gesteld de begrooting voor het dienstjaar 1884, welke bereids bij al de leden van het Bestuur in rondlezing is geweest. Zij lokt geene beraadslaging uit, en wordt, overeenkomstig het voorstel des Voorzitters, zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd, onder dankbetuiging aan den Penningmeester voor de zorg, daaraan besteed.

Onder mededeeling, dat vanwege de Koninklijke Pruissische Akademie van Wetenschappen te Berlijn aan de Asiatic Society of Bengal een adres van gelukwensching is gericht ter gelegenheid van den 100sten verjaardag dier instelling op den 15 Jan. 1884, stelt de Voorzitter voor, dat eveneens vanwege het Bestuur van het Instituut een gelijksoortig adres van hulde zal worden verzonden.

Zonder beraadslaging goedgekeurd, met opdracht tevens aan den Voorzitter het adres te stellen.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

247STE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 19 JANUARI 1884.

Tegenwoordig de heeren Kern (Voorzitter), Kniphorst (Penningmeester), Quarles van Ufford, van Deventer, Humme, Juynboll, Niemann, Matthes en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig, met kennisgeving, de heeren Weitzel en Bool.

De notulen van het verhandelde in de vorige Vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Naar aanleiding van het besluit, in de vorige Vergadering genomen, tot het zenden van een adres van gelukwensch aan de Asiatic Society of Bengal met haar honderdjarig bestaan op den 15 Januari 1884, deelt de Voorzitter mede dat dit adres nog tijdig kon worden verzonden, en aldus luidt:

Gentlemen,

„On the 15th January 1884 the Asiatic Society of Bengal will have to commemorate a glorious past. The century so splendidly inaugurated by the researches of Sir William Jones and Henry Thomas Colebrooke, and so remarkable by the discoveries and labours of John Prinsep, Henry Hayman Wilson, Brian Haughton Hodgson and so many other illustrious names, has been fruitfull in results more striking and marvellous than the fairy tales of the East. By steadily promoting and encouraging scientific research in every direction, Your Society has earned the thanks of scholars in general, and especially of those who have devoted themselves to Oriental studies.

As representatives of a Society which for many years has stood in friendly relations with Yours, we beg to offer our sincere congratulations for the memorable day of 15th January. We rejoice at the flourishing condition and unabated vigour of the centenarian, and we hope that the future way be as bright and glorious as the past.”

Voor kennisgeving aangenomen.

Door den Secretaris wordt vervolgens opgave gedaan van de verschillende aanwinsten der bibliotheek, waarbij tevens wordt medegedeeld de ontvangst van:

a. een schrijven van Dr. J. C. C. W. van Nooten, te Buitenzorg, ten geleide van een bundel gedrukten, vervaardigd en gebruikt ter gelegenheid van de aldaar gehouden Tentoonstelling van land- en tuinbouw.

Bereids is voor deze toezending dank gezegd.

b. een schrijven van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden, ten geleide van hare laatst verschenen geschriften, onder dankbetuiging tevens voor hetgeen onzerzijds laatstelijk werd toegezonden.

Voor kenisgeving aangenomen.

c. een schrijven van de Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, ten geleide van de dezerzijds aangevraagde ontbrekende exemplaren van het Zeitschrift en de Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde, met verzoek tevens wederkeerig de in de bibliotheek der Vereeniging niet aanwezige deelen 1 en 2, 1e stuk van de Derde Volgreeks der Bijdragen te mogen ontvangen.

Hieraan zal worden voldaan.

d. een schrijven van de Redactie van het Zeischrift für Wissenschaftliche Geographie, houdende bericht, dat haar adres thans niet meer te Lahr, maar te Karlsruhe is.

Hiervan zal aanteekening worden gehouden.

e. een schrijven van den Consul-Generaal van Portugal in de Nederlanden, te Amsterdam, dd. 10 Januari 1884, houdende aanbieding van eene verzameling geneeskundige werken, nader omschreven in den „Catalogo dos objectos enviados pelo Ministerio da Marinha de Portugal para a exposição colonial medica secção da Exposição internacional, colonial e de exportação Geral de Amsterdam."

De Secretaris wordt gemachtigd dit geschenk onder dankbetuiging te aanvaarden.

Nog zijn ingekomen missives van de heeren G. Schimpf, mr. J. W. Tydeman, J. J. W. E. Verstege, Jhr. H. O. Wichers en Wiggers van Kerchem, allen houdende bericht dat zij met den aanvang van 1884 hun ontslag als leden van het Instituut wenschen te nemen. Aangenomen voor kennisgeving.

Aangeteekend wordt het overlijden van Prof. Dr. H. Schlegel, Hoogleeraar-Directeur van 's Rijks Museum van natuurlijke historie te Leiden.

Ter tafel wordt gebracht een schrijven van Commissarissen te Batavia, dd. 27 November 1883, Litt. B. 82. Commissarissen zenden: 1º. een secunda wissel, groot *f* 607.50 N. C., welk bedrag de sedert hun laatste schrijven ingekomen contributiën omvat benevens de Gouvernementssubsidie tot en met de maand October.

2º. Voorts wordt een rapport overgemaakt over de Loeboebevolking in de onderafdeeling Groot Mandheling en Batang

Natal, naar aanleiding van n°. 7 der Vragenreeks opgesteld door den Contrôleur van Silindoeng P. A. L. E. van Dijk, onder mededeeling dat daaruit wel eenige gegevens door het Instituut kunnen worden geput, daar het misschien tot opname in extenso in de Bijdragen minder geschikt zal worden geoordeeld, terwijl aan den Inzender de vraag is gedaan of eene eventueele benoeming tot lid van het Instituut hem aangenaam zou zijn: waarop echter nog geen antwoord werd ontvangen.

3°. deelen Commissarissen mede, dat zij in eene kist hebben verzonden een aantal voor het Instituut ontvangen boekwerken en kaarten, waarvan de titels kortelijk worden opgegeven.

4°. eindelijk wordt eene opgave gedaan van de leden, naar Nederland vertrokken of in Indië teruggekeerd, onder mededeeling wijders door welke leden al dan niet de contributie is voldaan.

De Secretaris wordt gemachtigd: 1°. Commissarissen dank te zeggen voor hun schrijven, onder mededeeling dat de wissel in behoorlijke orde is ontvangen; 2°. hun te berichten dat van het rapport des heeren van Dijk met belangstelling zal worden kennis genomen, wordende het, om consideratie en advies, in handen gesteld der heeren Niemann en Matthes; 3°. de ontvangst te erkennen van de bedoelde werken en kaarten; en eindelijk 4°. aanteekening te houden van de gedane mededeelingen omtrent vertrokken of teruggekeerde leden en de inning van sommiger contributiën, en tevens aan Commissarissen de door hen verlangde inlichtingen te verschaffen.

Nog wordt medegedeeld een later ontvangen schrijven van Commissarissen, dd. 30 Nov. 1883, Litt. B. n°. 85, waarbij zij mededeelen, dat de kolonel A. Haga zijn wensch heeft te kennengegeven om tot lid van het Instituut te worden benoemd.

Hiertegen wordt geen bedenking gemaakt.

Naar aanleiding van dit laatste schrijven van Commissarissen herinnert de Secretaris, dat sedert geruimen tijd niet vele leden in Indië op voordracht van Commissarissen zijn benoemd, waardoor hun getal verminderd is. Z. i. zouden er vele personen in Indië aan te wijzen zijn, aan wie het lidmaatschap zou kunnen worden aangeboden, waarom hij voorstelt Commissarissen uit te noodigen wegens het afnemend getal Indische leden eenige h. i. geschikte personen aan te wijzen, die tot

leden zouden kunnen worden benoemd. Dienovereenkomstig wordt besloten.

Door den heer van Deventer wordt, naar aanleiding van het ontvangen rapport des heeren van Dijk, het denkbeeld geopperd in de Bijdragen een nieuwe rubriek te openen, gewijd aan mededeelingen omtrent ingekomen antwoorden op de bekende vragenreeks. Daartegen wordt geene bedenking gemaakt.

Door den Secretaris wordt medegedeeld dat hij door tusschenkomst van het medelid J. J. M. de Groot heeft ontvangen een beschrijvenden catalogus eener verzameling Chineesche en Inlandsche voedingsmiddelen van Batavia, opgesteld door den heer A. G. Vorderman, 3e stadsgeneesheer te Batavia, waaromtrent de heer de Groot adviseert dat het van belang is het in de Bijdragen op te nemen. Dienovereenkomstig wordt besloten.

De Secretaris herinnert dat in de Mededeelingen betreffende het Zeewezen, dl. 25, afl. 1, een verslag voorkomt omtrent de opname der veranderingen in Straat Soenda, na de uitbarsting van Krakatou in 1883: welk verslag, zoo hij wel ingelicht is, slechts een uittreksel bevat van een zeer omvangrijk rapport, door den Commandant van Zr. Ms. opnem. vaartuig Hydrograaf, M. C. van Doorn, uitgebracht.

Hij zou het in het belang der zaak wenschelijk achten dat bedoeld rapport in zijn geheel werd uitgegeven: waarom hij voorstelt dat het Instituut zich tot het Departement van Marine wende met verzoek van het uitgebracht rapport te mogen kennis nemen en te beoordeelen, of en in hoeverre het voor eene geheele uitgaaf vanwege het Instituut geschikt is.

De Vergadering vereenigt zich eenparig met dit voorstel; tevens wordt goedgekeurd om, zoo het rapport mocht worden ontvangen, het dan onverwijld om advies in handen te stellen van de heeren Kniphorst, Quarles van Ufford en Wijnmalen.

Ingevolge de bepalingen van het Reglement is de waarde van de bibliotheek en het boekenfonds door deskundigen getaxeerd geworden: op grond waarvan de Secretaris het voorstel doet den Penningmeester te machtigen in zijne Balans het boekenfonds te stellen op eene waarde van *f* 5.500 en de Bibliotheek op *f* 11.000 te schatten. Dienovereenkomstig wordt besloten.

Door den Penningmeester wordt ter tafel gebracht de rekening en verantwoording over het dienstjaar 1883. In handen gesteld van de heeren van Deventer en Humme, met uitnoodiging daaromtrent in de eerstvolgende Vergadering rapport uit te brengen.

Overeenkomstig het voorstel van den Secretaris wordt besloten de eerstvolgende Bestuursvergadering te houden op den 16 Februari a. s. en den dag der Algemeene Vergadering vast te stellen op Zaterdag den 23 Febr. d. a. v.

Ook namens den heer van Deventer wordt door den heer Quarles van Ufford gerapporteerd dat door den heer J. H. Kerry Nicholls betreffende zijne reis door het nog onbekende gedeelte van Noord-Nieuw-Zeeland in de eerste helft van 1883 aan het Instituut zijn toegezonden negen gedeelten van den New Zealand-Herald (19 Mei—14 Juli), benevens eene kaart van het bereisde land, waarvan de raadpleging noodig is tot recht verstand van het reisverhaal. Het verhaal zelf is echter in de gezonden stukken niet ten einde gebracht; het loopt slechts tot 19 April 1883, toen de berg Tongarin beklommen werd en de reiziger nauwelijks halverwege van zijn tocht gevorderd was. De nog ontbrekende tweede helft van het reisverhaal zal waarschijnlijk later gezonden worden.

Daar evenwel de mededeelingen des heeren Nicholls meer thuis behooren bij het Aardrijkskundig Genoootschap, stelt de heer Quarles van Ufford, mede namens den heer van Deventer, voor de ontvangen stukken aan die vereeniging toe te zenden, onder mededeeling, dat, mocht later het vervolg daarvan worden ontvangen, het eveneens zal worden toegezonden. Dienovereenkomstig wordt besloten.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

248STE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 16 FEBRUARI 1884.

Tegenwoordig de heeren Kern (Voorzitter), Kniphorst (Penningmeester), Quarles van Ufford, van Deventer, Humme, Matthes, Juynboll, Niemann en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig, met kennisgeving, de heeren Weitzel en Bool.

De notulen van het verhandelde in de vorige Vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Door den Secretaris wordt mededeeling gedaan van de aanwinsten, welke de bibliotheek 't zij door geschenken, 't zij door aankoop verworven heeft, waarbij tevens wordt vooorgelezen:

1°. eene missive van den Consul-Generaal van Portugal in de Nederlanden, van 22 Jan. jl., ten geleide van eene serie van geneeskundige werken-betreffende de Portugeesche koloniën.

2°. eene missive van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, te Amsterdam, van 10 Jan. jl. ten geleide van geschriften, onlangs door die instelling uitgegeven, onder dankbetuiging tevens voor de gezonden uitgaven van het Instituut.

3°. eene missive van Dr. C. H D. Buys Ballot, te Utrecht, ten geleide van een afdruk van zijn werk over de klimatologie van onze koloniën.

Plaatsing der boekwerken in de bibliotheek, onder dankbetuiging aan de inzenders.

Vervolgens wordt medegedeeld de ontvangst van:

1°. eene circulaire van het Bestuur van het Athenée Oriental, te Parijs, houdende bericht dat met 1 Januari 1884 het Bulletin van het Athenée Oriental vereenigd is met het Muséon, welk tijdschrift alsdan het orgaan der Instelling wordt.

Voor kennisgeving aangenomen.

2°. missives van de heeren O. van Rees en Jhr. W. Six, verzoekende na ommekomst van het loopende jaar hun ontslag te nemen als leden van het Instituut.

Voor kennisgeving aangenomen.

3°. eene missive van het lid L. K. Harmsen, te Padang Sidempoean, houdende bericht van zijn aanstaand vertrek uit Indië, met verzoek de voor hem bestemde uitgaven van het Instituut voorloopig te doen bezorgen bij Mej. de Wede L. Harmsen, Jacob van Campenstraat n°. 19, te Amsterdam.

Hiervan zal aanteekening worden gehouden.

Met het oog op de vele klachten, die herhaaldelijk worden vernomen omtrent de niet geregelde of te late ontvangst van de uitgaven van het Instituut, welke aan de buitenlandsche leden en Genootschappen worden gezonden, stelt de Secretaris voor, de verzending der werken naar het buitenland voortaan rechtstreeks per post te doen geschieden.

Na eenige gedachtenwisseling wordt de Secretaris gemachtigd vóór een jaar eene proeve te nemen met de directe verzending per post.

Ter tafel wordt gebracht een schrijven van den Minister van Marine, van 11 Febr. jl. Letter B, n°. 50, waarbij, in antwoord op dezerzijds schrijven van 1 Febr. te voren. n°. 1855, wordt medegedeeld, dat het verslag van den Commandant van Zr. Ms. Opnemingsvaartuig „Hydrograaf” omtrent de veranderingen in Straat Soenda, voor zoover zulks bij het Departement van Marine is ingekomen, in zijn geheel is opgenomen in de Mededeelingen betreffende het Zeewezen en ter zake geen verdere rapporten bij het Departement zijn ontvangen. Wellicht zijn bij het Departement van Koloniën meerdere gegevens voorhanden; mocht het echter blijken, dat zulks niet het geval is, dan verklaart de Minister zich bereid van den Commandant der Zeemacht in O. I. een volledig afschrift van het rapport op te vragen.

Overeenkomstig het voorstel van den Secretaris wordt besloten, zich thans ter zake tot den Minister van Koloniën te wenden.

De heer Quarles van Ufford vestigt hierbij de aandacht van het Bestuur op de in de bladen voorkomende mededeeling, dat vanwege de Royal Geographical Society te Londen de noodiging is gericht haar alle bescheiden omtrent de ramp van Krakatoa toe te zenden, daar zij zich voorstelt te zijner tijd daarover eene monografie het licht te doen zien. Het komt den heer *Quarles* voor dat het meer op den weg zou liggen òf van de

Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam, òf van Teyler's Genootschap te Haarlem, om het een of ander over het onderwerp uit te geven, waarom hij voorstelt de aandacht van de besturen dier Instellingen op het voornemen van het Engelsche Genootschap te vestigen, en te trachten de eer der uitgave omtrent een merkwaardig feit in onzen Archipel niet aan vreemden over te laten.

Na eenige gedachtenwisseling wordt, overeenkomstig het voorstel des Voorzitters besloten, ons ter zake te onthouden van het geven van eenig advies aan de zusterinstellingen.

Door den Secretaris wordt ter tafel gebracht een voor de Bijdragen hem toegezonden opstel des heeren J. de Bode, te Maastricht over het Menangkabosch, welk opstel bereids door hem om bericht en raad is in handen gesteld van den heer Juynboll. Deze, daarover vervolgens rapport uitbrengende, verklaart dat het stuk niets nieuws bevat, niets wat niet reeds van elders bekend is, weswege hij de opneming daarvan in de Bijdragen ontraadt. Zonder beraadslaging vereenigt de Vergadering zich met dit advies.

Ook namens zijn medelid, Dr. Matthes, wordt door den heer Niemann verslag uitgebracht omtrent de in hunne handen gestelde en door den heer van Dijk ingezonden bijdrage tot de kennis der Loeboes, welke het eerste antwoord is, dat op de door het Instituut gestelde vragen is ingekomen. Het stuk komt der Commissie wel is waar niet uitvoerig en volledig voor, maar bevat toch een aantal bijzonderheden, die in de vroegere mededeelingen omtrent de Loeboes ontbreken. Bovendien zou het niet wel mogelijk of in alle gevalle niet wenschelijk zijn er het een en ander, dat reeds bekend is, uit te lichten. Ook moet men in aanmerking nemen, dat het de nieuwste berichten omtrent dien volksstam geeft en wij daaruit zijn tegenwoordigen toestand eenigermate leeren kennen. Om deze redenen adviseert de Commissie het opstel in zijn geheel op te nemen in het tijdschrift van het Instituut.

Zonder beraadslaging vereenigt de Vergadering zich met dit advies.

Van Commissarissen van het Instituut, te Batavia, is een schrijven van 6 Jan. jl. La B/85 ontvangen, waarbij zij mede-

F. M. Jaeger, Leeraar aan het Gymnasium te 's Gravenhage;

Dr. J. C. van Eyk, Leeraar in de Staatswetenschappen aan het Gymnasium Willem III, te Batavia, m. verlof te Haarlem;

H. de Bruyn, Oud-Directeur van burgerlijke openbare werken in N. I., te Rotterdam;

Jhr. W. T. Teding van Berkhout, Oud-Hoofdingenieur bij den Waterstaat in N. I., te 's Gravenhage;

J. A. de Gelder, Hoofdingenieur, Chef van den dienst der havenwerken, te Batavia, met verlof thans te 's Gravenhage;

J. G. C. C. Stierling Kuneman, oud-Adsistent-resident op Java, te Amsterdam;

W. Verwey Azn., Ingenieur bij den Waterstaat, te 's Gravenhage;

Jhr. J. C. A. van Haeften, Chef der firma Reynst & Vinju, te 's Gravenhage;

C. Baumgarten, te 's Gravenhage;

G. F. Enger, te 's Gravenhage;

Y. Feenstra, Directeur der Maatschappij tot exploitatie der Molukken, te Amsterdam;

Mr. J. A. Engelbrecht, en

Westrouwen van Meeteren, Directeuren van het Nederlandsch Handelsmuseum, te Amsterdam;

M. J. Waller, Bestuurder van de Nederlandsche Koloniale Vereeniging, te Amsterdam;

H. Joh. Smid, Dennenoord bij Laren (Gelderland);

Augs. Mesritz, koopman te Amsterdam;

F. de Stoppelaar, Lid der firma E. J. Brill, te Leiden;

D. Hartevelt, letterkundige te Leiden, en

H. Prange, te Utrecht.

Tot leden in Indië:

A. Haga, Kolonel, Chef van den Generalen Staf, te Batavia;

E. A. van Ophuyzen, Leeraar aan de Kweekschool voor inlandsche onderwijzers te Padang Sidempoean (Tapanoeli);

C. A. Kroesen, Contrôleur 1e klasse te Timbang Langkat (Medan);

J. A. van Rijn van Alkemade, Contrôleur 1e klasse, te Siak;

P. A. L. E. van Dijk, Contrôleur van Si Liendoeng (Bataklanden);

Mr. H. A. van der Mey, Ambtenaar ter beschikking bij het Departement van Justite te Batavia.

Tot buitenlandsch lid:

Dr. A. Bastian, Directeur van het Ethnografisch Museum, te Berlijn.

De Voorzitter deelt der Vergadering mede dat de heer Troostenburg de Bruijn, predikant in N. I., thans met verlof, te Leiden, de uitgave voorbereidt van een werk over de kerkgeschiedenis van Indië, dat zeer belangwekkend belooft te zijn. Bereids is door den Schrijver een uitgever voor zijn werk gevonden, doch het is te vreezen, dat zonder eenige geldelijke tegemoetkoming de uitgave te bezwarend zal zijn. Het komt hem voor, dat, mocht eventueel eenige ondersteuning worden aangevraagd, het geheel op den weg van het Instituut zou liggen zulk eene aanvrage ernstig in overweging te nemen. Een bepaald voorstel kan echter voorshands nog niet gedaan worden.

Met belangstelling wordt deze mededeeling des Voorzitters vernomen, die, niets meer verder aan de orde zijnde, de Vergadering sluit.

ALGEMEENE VERGADERING.

GEHOUDEN 23 FEBRUARI 1884.

Tegenwoordig de leden van het Bestuur: de heeren Kern (Voorzitter), Kniphorst (Penningmeester), Wijnmalen (Secretaris), Quarles van Ufford, Matthes, Humme en van Deventer; voorts de leden: van Alphen, J. H. de Groot, Corn^{s}. de Groot, W. van Goltstein, Boele van Hensbroek, Lasonder, van der Stok en Semmelink.

Na opening der Vergadering heet de Voorzitter de leden welkom, waarna, op zijne uitnoodiging, de Secretaris de notulen voorleest van het verhandelde in de vorige Algemeene Vergadering van 24 Februari 1883; bereids door het Bestuur vastgesteld, worden zij, daar niemand daartegen bedenking oppert, definitief goedgekeurd.

De Voorzitter stelt aan de orde de behandeling van de rekening en verantwoording van den Penningmeester over het dienstjaar 1883, waaromtrent medegedeeld wordt dat zij, na door het Bestuur te zijn nagezien, in handen is gesteld geworden van eene Commissie van twee gewone leden, zijnde de heeren van Goltstein en J. H. de Groot, ten einde daaromtrent der Algemeene Vergadering te dienen van bericht en raad.

Namens die Commissie brengt eerstgenoemde verslag uit van haar onderzoek. Zij heeft, voorgelicht door den Penningmeester, al de bescheiden nauwkeurig nagegaan, en het beheer der kas in de beste orde bevonden, waarom zij dan ook geenszins aarzelt voor te stellen, de rekening en verantwoording over 1883 goed te keuren en den Penningmeester te déchargeeren, onder dankbetuiging voor zijn beheer.

De Commissie meent echter de aandacht van het Bestuur te

moeten vestigen op het feit, dat eene vergelijking der balans aantoont dat er met betrekking tot het huis geene jaarlijksche afschrijving, bijv. van 5 pCt., plaats heeft, hetgeen, naar men meent, ook elders geschiedt.

De Penningmeester, hierna het woord nemende, doet in de eerste plaats de volgende financieële mededeelingen.

1°. De Ontvangsten ad *f* 9992.47⁵.

Laat men de posten, waarop bij de begrooting niet werd gerekend, achterwege als: toevallige baten tot een bedrag van *f* 51.35, het batig slot der rekening en verantwoording over '82 ad *f* 261.94⁵ en de gelden verkregen door den verkoop van drie pandbrieven Nat. Hypotheekbank tot een bedrag van *f* 2936.25, dan hebben de werkelijke ontvangsten *f* 944.93 meer bedragen, dan werd geraamd.

Hoofdzakelijk heeft tot dit gunstig resultaat medegewerkt het uit Indië vlugger remitteeren van de aldaar geïnde contributiën. Na aftrek der onvermijdelijke kosten voor incasseeren en disconto, kon hiervoor in ontvang worden gebracht *f* 1704.64, dat is *f* 442.64 meer als waarop, ongeacht de uitgaven van Commissarissen aldaar, die op *f* 100 minder waren geraamd, bij de begrooting werd gerekend [1]. Wijders was nog van invloed, een hoogere opbrengst van contributiën in Nederland tot een bedrag van *f* 220.50; meerdere geïnde rente ad *f* 99.35 en een hoogere opbrengst van het boekenfonds tot een bedrag van *f* 182.44.

2°. De Uitgaven ad *f* 9724.98⁵. Deze hebben *f* 3926.98⁵ meer bedragen dan werd geraamd. Trekt men hiervan echter af een bedrag van *f* 2507.37⁵, dat ter aflossing der hypotheek meer werd uitgegeven dan waarop in de begrooting werd gerekend, dan wordt de overschrijding der begrooting al dadelijk tot het cijfer van *f* 1419.61 teruggebracht.

Onder de overige tien posten die overschreden werden, komt aan de drie posten: *gewone drukwerken*, *buitengewone drukwerken* en *subsidieeren of uitgeven van afzonderlijke werken* het leeuwenaandeel toe. Alleen deze drie posten werden tot het bedrag van *f* 2287.52 overschreden en de overige zeven met *f* 139.75⁵ of te zamen *f* 2427.27⁵.

[1] Hierdoor werd nog maar gedeeltelijk ingehaald het bedrag ad *f* 1085.70, dat, blijkens de toelichting op de rek. en verantw. van 1882, Indië dat jaar op de raming is achtergebleven.

Daarentegen werd op tien andere posten niet onbelangrijk bezuinigd: o. a. *onderhoud gebouw*, *verwarming lokalen*, *honorarium*, enz. enz. en dit wel tot een bedrag van *f* 1007.66⁵.

Hierdoor wordt dan ook de overschrijding teruggebracht tot de reeds genoemde som van *f* 1419.61, terwijl de Rekening en Verantwoording nog met een batig saldo van *f* 267.49 is afgesloten kunnen worden.

3o. Het Aflossingsfonds.

Het onvereffende bedrag der hypotheek was op ult. December 1882 nog groot *f* 3000.—.

Het batig slot over dat jaar bestemd voor het aflossingsfonds was groot *f* 261.94$_5$, terwijl als gewoonlijk voor dat doel op de begrooting was uitgetrokken een som van *f* 500 of te zamen *f* 761.94$_5$. In de 241ste Bestuursvergadering werd intusschen besloten tot de geheele aflossing der hypotheek over te gaan.

Ter voldoening hiervan werden drie pandbrieven Nat. Hypotheekbank te gelde gemaakt en hiervan *f* 2238.00$_5$ voor aflossing aangewezen.

Hiermede nu is het Instituut, zooals ook reeds in het Verslag door den Secretaris werd opgemerkt, in het vrije bezit van een eigen haard gekomen.

4o. De Balans.

Omtrent de *activa* valt op te merken, dat het op ult. '82 in kas zijnde *geldswaardig papier* tot aflossing der hypotheek en tot dekking der overschreden begrooting is te gelde gemaakt.

De *bibliotheek en handschriften* en *het boekenfonds* zijn dit jaar, de eerste wegens uitbreiding en de tweede wegens belangrijke aanwinsten ten gevolge van de uitgaven van vier feestgaven ter gelegenheid van het 6e Orientalisten Congres, respectievelijk met *f* 200 en *f* 500 verhoogd.

De waarde van den inboedel op ult. '82 getaxeerd *f* 2099.50, is met 5 pCt. verminderd en nu genoteerd op *f* 1994.52$_5$, terwijl de door M. Nijhoff in 1883 reeds verkochte en nog te verkoopen boeken, even als vroeger weder pro memorie zijn opgebracht.

Omtrent de passiva valt op te merken dat door de aflossing der hypotheek zij tot nihil zijn gereduceerd en dus de activa ad *f* 45,262.01$_5$ den financieëlen toestand van het Instituut aanwijzen op ult. December 1883.

Op de vorige balans op ult. Dec. 1882 overschreden de Activa de Passiva met	*f* 44,636.44[5]
en thans op ult. Dec. wordt die post vertegenwoordigd door	" 45,262.01[5]
zoodat dan ook de bezittingen van het Instituut nog zijn vooruitgegaan met een som van .	*f* 625.57[5]

De opmerking van de Commissie beantwoordende omtrent de niet plaats gehad hebbende afschrijving van de waarde van het huis, herinnert de Penningmeester, dat hij in deze niet mocht afwijken van het in het vorige jaar door het Bestuur genomen besluit, waarbij bepaald werd, dat er geene jaarlijksche geregelde afschrijving zou geschieden.

De Voorzitter dankt den Penningmeester voor zijn uitvoerige mededeelingen, en stelt in de eerste plaats de behandeling voor van de conclusie der Commissie, belast met het onderzoek der rekening.

Daar niemand daarover het woord verlangt, wordt zij, zonder hoofdelijke stemming, onder toejuiching goedgekeurd, waarna de Voorzitter den Penningmeester den dank der Vergadering aanbiedt voor de vervulling zijner taak.

Wat de door de Commissie medegedeelde opmerking betreft, daarover voeren achtereenvolgens het woord de hh. Humme, Corn. de Groot en de Voorzitter, die er op wijzen, dat de gevorderde afschrijving van de waarde van het huis geen algemeene regel is, terwijl de zaak zelve geenszins van zulk een overwegend belang te achten is, dan dat men haar niet veilig ter verdere afdoening zou kunnen stellen in handen van het Bestuur, waartoe dan ook de Voorzitter het voorstel doet.

Dienovereenkomstig wordt eenparig besloten.

De Vergadering gaat hierna over tot het verkiezen van vier Bestuursleden ter vervulling der vacatures, ontstaan door de aftreding der hh. Juynboll, Kniphorst en Quarles van Ufford en door het overlijden des heeren van Musschenbroek, en waarvoor de Voorzitter de door het Bestuur volgens art. 6, al. 3 van het Reglement opgemaakte drietallen mededeelt.

Tot stemopnemers worden benoemd de hh. Boele van Hensbroek en Semmelink, die, na eene pauze, mededeelen, dat de uitslag der stemming is, dat met groote meerderheid van stemmen verkozen zijn de hh. Prof. Dr. G. Schegel, te Leiden, J. H.

de Groot, te 's Gravenhage, P. J. B. C. Robidé van der Aa, mede te 's Gravenhage, en G. A. Wilken, te Leiden.

Ter vergadering tegenwoordig, verklaart de heer De Groot, naar aanleiding der door den Voorzitter tot hem gerichte vraag, zich bereid de benoeming te aanvaarden, terwijl aan de drie andere benoemden van hunne verkiezing zal worden kennis gegeven.

De Voorzitter dankt de stemopnemers voor de door hen genomen moeite en betuigt tevens aan de aftredende Bestuurders de erkentelijke gevoelens der instelling voor de trouwe behartiging harer belangen.

De Secretaris brengt vervolgens, uit naam van het Bestuur, verslag uit nopens den staat en de werkzaamheden van het Instituut over 1883.

Overeenkomstig het voorstel des Voorzitters wordt besloten het Verslag als naar gewoonte in de Bijdragen op te nemen (zie blz. LXVI en vlg.), terwijl de Vergadering zich, door toejuichingen, vereenigt met den dank, welken den Voorzitter den Secretaris voor de vervulling zijner taak aanbiedt.

De Secretaris deelt der Vergadering mede, aan welke personen het Bestuur in zijne jongste Bestuursvergadering heeft besloten het lidmaatschap aan te bieden. (Zie de notulen der Bestuursvergadering van 16 Februari jl.).

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de Vergadering gesloten.

219ste (BUITENGEWONE) BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 23 FEBRUARI 1884.

Tegenwoordig de hh. Kern (Voorzitter), van Deventer, Humme, Niemann, Matthes, de Groot en Wijnmalen (Secretaris).

De Voorzitter herinnert, dat door de aftreding van den heer *Kniphorst* voorzien moet worden in het Penningmeesterschap,

terwijl bovendien art. 9 van het Reglement eischt, dat het Bestuur jaarlijks uit zijn midden, nevens een Penningmeester, ook een Voorzitter, Ondervoorzitter en Secretaris kiest. De Voorzitter noodigt daarom zijn medeleden uit daartoe thans over te gaan.

Uit de stemming blijkt dat met groote meerderheid van stemmen achtereenvolgens herkozen zijn: tot Voorzitter de heer Prof. Dr. H. Kern, tot Ondervoorzitter de heer A. W. P. Weitzel, tot Secretaris Dr. T. C. L. Wijnmalen, en gekozen tot Penningmeester de heer J. H. de Groot.

De Voorzitter, Secretaris en Penningmeester verklaren zich bereid de hun opgedragen functiën te vervullen, terwijl aan den heer Weitzel van zijn herkiezing tot Ondervoorzitter bericht zal worden gezonden.

De heer Humme gelooft de tolk der Vergadering te zijn, waar hij den Voorzitter hulde brengt en dank zegt voor de uitnemende leiding der vergaderingen.

Niets meer hierna aan de orde zijnde wordt de buitengewone Vergadering door den Voorzitter, na dankbetuiging, gesloten.

VERSLAG

VAN

DEN STAAT EN DE WERKZAAMHEDEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË OVER 1883.

Mijne Heeeren!

In meer dan één opzicht is het jaar, dat achter ons ligt, geen onbelangrijk tijdvak voor onze Instelling geweest, ook in verband met de gewichtige gebeurtenissen, waarvan ons vaderland getuige mocht zijn.

Gij denkt zeker met ons allereerst aan de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel-Tentoonstelling te Amsterdam. Bedriegen wij ons niet geheel, dan zal zij door den beoefenaar der Indologische wetenschap worden aangemerkt als eene schoone bladzijde in de jaarboeken van de geschiedenis zijner wetenschap. Immers, zij bood hem een welkom rustpunt aan om bij de aanschouwing van hetgeen geleverd werd tevens den dusver afgelegden weg te overzien, een blik in het verleden te werpen, terwijl hij zich ook rekenschap kon geven van wat er nog te verrichten valt.

Het aandeel dat het Instituut aan de organisatie dezer Tentoonstelling gehad heeft, kon uit den aard der zaak niet zoo omvangrijk zijn als dat van onze rijksverzamelingen en zusterinstellingen. Konden de eerste, met name o. a. de Leidsche Universiteitsbibliotheek, 's Rijks ethnografisch museum, het Museum van natuurlijke historie, 's Rijks Herbarium, de Hortus Botanicus te Leiden, 's Lands Plantentuin te Batavia,

en nog vele andere rijksinrichtingen kostbare schatten aandragen ter opluistering der tentoonstelling: meer dan wij, konden daartoe ook andere genootschappen medewerken, zooals o. a. het Koninklijk Zoölogisch Botanisch Genootschap Natura Artis Magistra, de Maatschappij van Nijverheid te Haarlem, het Nederlandsch Zendelinggenootschap te Rotterdam, de Zendingvereeniging te Utrecht, die allen meer of min belangrijke ethnografische verzamelingen bezitten en daardoor in staat zijn Indië aanschouwelijk voor te stellen. Toch meende onze Instelling zich echter niet van deelneming te mogen onthouden. Voor zoover Gij de tentoonstelling hebt bezocht, zult Gij wellicht de eenvoudige vitrine hebben opgemerkt, waaronder zij eene proeve heeft tentoongesteld van hare handschriftenverzameling nevens de uit meer dan 60 deelen bestaande reeks harer afzonderlijke Werken en Bijdragen. Legt reeds de inhoud der breede serie van ons sedert 1852 geregeld verschijnend tijdschrift een welsprekend getuigenis af dat het Instituut steeds getracht heeft zijne drieledige taak: de bevordering van de Indische taal-, land- en volkenkunde, te vervullen zonder dat het eene deel achteruitgeschoven of aan het andere de voorkeur gegeven wordt, niet minder mag dit ook beweerd worden van zijne werken. Wij herinneren U, voor zooveel de geo- en ethnografische wetenschap betreft, o. a. slechts aan de reizen van Croockewit; aan die der Nederlanders naar Nieuw-Guinea in de 17e eeuw, bewerkt door onzen Leupe; aan van der Aa's Reizen naar Nieuw-Guinea; aan Schwaner's Borneo; aan van der Hart's reizen rondom Celebes, aan von Rosenberg's reistochten, aan welke reisverhalen Schlegel zijne Uranographie Chinoise, Millies zijne numismatische studiën, Roorda, Meinsma en Niemann, Kern, Pijnappel en Vreede en nog zoovele anderen hunne gewaardeerde linguistische bijdragen hebben toegevoegd.

En dat deze onze verzameling ter expositie niet onopgemerkt is gebleven, bleek ons uit den uitslag van de overwegingen der Jury. Aan het Instituut viel toch het voorrecht te beurt, zoowel met de gouden als met de zilveren medaille vereerd te worden.

Grooter aandeel moest echter het Instituut uit den aard der zaak nemen aan de werkzaamheden van het zesde Orientalisten-Congres, in September l. l. gehouden. In het Comité van organisatie hebt Gij de namen kunnen aantreffen van ons Eerelid P. J. Veth en van onze gewone leden, de Goeje, van der

Lith, Pijnappel, Pleyte, Schlegel, Serrurier en Vreede, terwijl onze Voorzitter en Secretaris beiden de eer genoten mede in dat Comité op te treden. Eerstgenoemde werd tevens aangewezen het Vice-presidium van het Congres te vervullen; en onze medebestuurders, helaas! nu wijlen van Musschenbroek en Humme werden uitgenoodigd als Vicepresident en 2e Secretaris zitting te nemen in het bureau van de vijfde sectie van het Congres, gewijd aan de Maleisch-Polynesische talen. Die sectie had tot haren Voorzitter en eersten Secretaris onze buitenlandsche leden, de heeren Favre en Aristide Marre. Aan ons medelid Humme was bovendien opgedragen met den hoogleeraar Dr. A. W. T. Juynboll het Instituut op het Congres te vertegenwoordigen. Een groot aantal onzer leden had zich bovendien als blijk hunner belangstelling als leden van de vijfde sectie van het Congres doen inschrijven, terwijl aan de werkzaamheden dezer afdeeling zoowel velen onzer leden als het meerendeel van Uw Bestuur ijverig deel namen. In den loop der zittingen voerden achtereenvolgens het woord de hoogleeraren Pijnappel en Vreede over de wortelwoorden in de Maleische taal en over die in de Javaansche taal; onze Voorzitter besprak de verhouding van het Mafoorsch tot de Maleisch-Polynesische talen; zijn ambtgenoot, van der Lith, wees op het belang van het boek der wonderen van Indië, de door hem bezorgde feestgave; ons buitenlandsch medelid, Aristide Marre, gaf een philologisch overzicht over de grammaticale en lexicologische verwantschap van het Madagascaarsch met 't Javaansch, Maleisch en de andere voornaamste talen van den Indischen Archipel, terwijl ons bestuurslid Humme den invloed beschreef van de Javaansche taal op het karakter en de beschaving van het volk; onze Matthes voerde ons op het hem zoo bekend terrein van Celebes en deed ons kennis maken met eenige eigenaardigheden in de zeden en gewoonten der Makassaren en Boegineezen. Frederik de Houtman, voornamelijk als taalkundige — was het onderwerp, waaromtrent Uw Secretaris eenige opmerkingen mocht mededeelen. Eindelijk werd door den Eerwaarden heer Is. Long, Lid van de Royal Asiatic Society, vroeger predikant te Calcutta, thans te Londen, eene voordracht gehouden over het belang eener verzameling en uitgave van Oostersche spreekwoorden en volksoverleveringen, die zoo vaak een helder licht werpen op sociale toestanden en taalkundige, archaeologische en *historische* quaestien helpen oplossen. Deze voordracht lokte een

besluit uit van de vijfde afdeeling van het Congres om eene circulaire, waarin op het verzamelen van spreekwoorden, liedjes en overleveringen wordt aangedrongen, te richten aan geleerde Genootschappen in Nederland, Frankrijk en Rusland, opdat zij die weder zouden kunnen toezenden aan vereenigingen, onderwijzers, redactiën van bladen en tijdschriften en aan Christen-zendelingen in Indië.

Daar het besluit op een Congres in Nederland genomen werd, lag het voor de hand, dat een der Nederlandsche geleerde genootschappen daaraan uitvoering zou geven. Daar onze Instelling bereids in de zitting der afdeeling als van zelve daartoe aangewezen werd genoemd, nam ons Bestuur gaarne die taak op zich en heeft het onlangs eene circulaire verspreid en verzonden niet alleen aan de instellingen, waarmeê wij sedert jaren in betrekking staan, maar ook aan vele andere ons opgegeven geleerde Genootschappen in Engeland, Frankrijk en Rusland en daarenboven ook in Spanje en Portugal. Zij die door het verzamelen van spreekwoorden enz. in Ned.-Indië zich wenschen verdienstelijk te maken moeten hunne opgaven inzenden aan het Bataviaasch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen te Batavia. Mogen velen zich daartoe opgewekt gevoelen!

Maar keeren wij tot het Congres zelf terug. De elders bestaande goede gewoonte om bij zulke gelegenheden de een of andere feestgave het licht te doen zien, werd ditmaal door het Instituut gevolgd. Uw Secretaris had het voorrecht bij de plechtige opening van het Congres namens het Instituut een viertal feestgaven aan te bieden.

Onze medebestuurder Niemann, ijverig beoefenaar van de talen van Celebes, wist maar al te wel dat er van den betrekkelijk rijken voorraad, dien de Boegineesche letterkunde aanbiedt, behalve hetgeen zijn vriend Dr. Matthes heeft uitgegeven, dusver nog niet veel in druk is verschenen. Kwam het hem daarom wenschelijk voor dat van lieverleden meerdere stukken werden uitgegeven, bij het woord voegde hij aanstonds de daad door eene bewerking van het handschrift, bevattende de Geschiedenis van Tanette, Boegineesche text met aanteekeningen, als feestgave den Orientalisten aan te bieden, terwijl zij bovendien door Dr. Matthes werden verblijd door de kennismaking met eenige proeven van Boegineesche en Macassaarsche poezië.

Dank zij de welwillende hulpvaardigheid van vele leden en Bestuurders was het ook der Redactie van ons periodiek orgaan

de Bijdragen, mogelijk gemaakt harerzijds een tweetal bundels ter gelegenheid van het Congres uit te geven, waarvan de een geheel gewijd is aan bijdragen betreffende de Indische land- en volkenkunde, terwijl in de tweede verschillende studiën werden opgenomen betreffende de onderscheidene door ons beoefende talen van den Indischen Archipel.

Dit viertal feestgaven werd door ons aan alle belangstellenden aangeboden, terwijl tevens een exemplaar daarvan werd nedergelegd op de tentoonstelling van kostbare handschriften, boeken, enz., welke aan het Congres verbonden was. Ingevolge machtiging van het Bestuur werden daartoe ook een aantal Javaansche Balineesche en Bataksche handschriften bestemd, waaraan d geheele serie van onze linguistische werken werd toegevoegd.

Den Congresleden werd bovendien nog de gelegenheid geopen nader met onze Instelling en met het gebouw, waarin zij g vestigd is, kennis te maken, toen zij op den avond van de 12[en] September na het feest in het Haagsche Bosch ons m een bezoek vereerden en door ons met een hartelijk welk werden begroet: een bezoek, waaromtrent de Secretaris van Société Académique Indo-Chinoise de Paris, de heer Arist Marre, in zijn rapport schreef: „Toasts et rasades des vins plus généraux de France se succédaient au milieu de la gaie de tous".

Wij durven ons met de hoop vleien dat onze deelneming a het zesde Internationale Congres der Orientalisten een goede indruk omtrent den werkkring en de werkzaamheid van h Instituut zal hebben achtergelaten.

Die werkzaamheid bepaalde zich echter in het afgeloopen ja niet uitsluitend tot het gereedmaken en uitgeven der meergemeld vier feestgaven.

Aan de reeds zeer omvangrijke serie van onze „Bijdragen" werd weder een nieuw deel, het zevende van de vierde volgreeks, toegevoegd. De voornaamste inhoud er van is de bewerking van Dr. H. A. Bernstein's laatste reis van Ternate naar Nieuw-Guinea, Salawati en Batanta (17 October 1864—19 April 1865) door Mr. S. C. J. W. Van Musschenbroek. Weinig konden wij vermoeden, dat deze onze medebestuurder, toen hij ons de bewerking van Bernstein's laatste geschrift aanbood, zelf daarin zijn laatsten arbeid zoude hebben nedergelegd. Immers slechts weinige weken na de voltooiing daarvan ontviel de pen aan de door den dood verstijfde hand van onzen Vriend, wiens

heldere, veelomvattende geest — het is terecht gezegd — het dorre geraamte van Bernstein's Dagboek met een fraai kleed wist te stoffeeren. Aan zijne nagedachtenis is bereids een waardige hulde gebracht door den hoogleeraar Veth in 't laatste N°. van het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, door onzen medebestuurder Quarles van Ufford in de Economist en in den Indischen Gids door onzen vriend Mr. W. B. Bergsma uit Leiden. Wat van Musschenbroek voor het Instituut was en deed en nog kon zijn, het werd op eenvoudige, doch treffende wijze aan de groeve herinnerd door onzen Voorzitter, die met den Secretaris het Instituut bij de treurige plechtigheid heeft vertegenwoordigd. Ons voegt te dezer plaatse nog eens hulde te brengen aan de nagedachtenis van den waardigen en hooggeschatten vriend. Zeker zullen wij zijne veelzijdige werkzaamheid en verdiensten niet beter kunnen waardeeren en bovendien geheel in zijn geest handelen dan wanneer wij de karakteristieke woorden, waarmede de tekst zijner uitgave van Bernstein's Dagboek eindigt, tot de onze maken: „Er valt nog veel te doen."

Van dit besef zult Gij zeker met ons geheel doordrongen zijn, vooral met betrekking tot het groote arbeidsveld in de koloniën. Voor zooveel het in ons vermogen lag, hebben wij in het afgeloopen jaar getracht de verschillende leemten in onze kennis van Indië aan te vullen en in verschillende behoeften te voorzien.

Uit de eerste aflevering van het achtste deel onzer Bijdragen, welke U sedert een paar weken werd aangeboden, hebt gij kunnen ontwaren, hoe wij ons onder voorlichting des heeren Humme hebben beziggehouden met de ontcijfering van eenige Javaansche inscriptiën; en waar wij met den heer J. A. van Rijn van Alkemade tot gids een tocht hebben medegemaakt van Bengkalis langs de Rokan-Rivier naar Rantou-Binoewang, noodigde de ijverige Bibliothecaris der Utrechtsche Universiteits-bibliotheek, P. A. Tiele, ons voor de zevende maal uit weder te luisteren naar zijne geschiedkundige en zoo zaakrijke schets van de Europe[illegible] Maleischen Archipel gedurende de jaren 1606—16[illegible] [illegible] ons correspondeerend lid von Rosenberg [illegible] aanteekeningen aanbood op de straks reeds genoem[illegible] Bernstein's Dagboek door van Musschenbroek.

Jammer [illegible] Rosenberg ons moest teleurstellen

met betrekking tot zijn onderzoek van de bescheiden betreffende de in 1852—1854 door den toemaligen civielen gezaghebber de Vos op het eiland Nias ondernomen reizen. Zijns inziens kan daaruit moeielijk eene wetenschappelijke bijdrage worden samengesteld, bij gemis vooral van de verslagen dier reizen zelve, waarnaar telkens in evengemelde bescheiden verwezen wordt.

Tot ons niet gering leedwezen ondervond de uitgave van het tweede gedeelte en slot van het verhaal van C. Bock's reizen van Koetei naar Banjermassin opnieuw vertraging. De geachte bewerker er van, de heer Robidé van der Aa, heeft ons echter de stellige toezegging gedaan, dat zij tegen dezen zomer kan worden tegemoetgezien.

Ingevolge de met onzen drukker H. L. Smits gesloten overeenkomst kan tegen dien tijd eveneens worden verwacht de uitgave van den tweeden druk van het eerste gedeelte van Meinsma's Babad Tanah Djawi, waartoe wij, ondanks dat ons vanwege het Ministerie van Koloniën geen ondersteuning werd verleend, toch hebben besloten met het oog vooral op de gedurig zich herhalende aanvragen naar dit bij het Javaansch taalonderwijs zooveel gebruikt geschrift.

Andere afzonderlijke werken zijn er thans niet ter perse; evenmin wordt de uitgave daarvan door ons voorbereid. Moge het jaar, dat wij zijn ingetreden, in dit opzicht onze billijke verwachtingen niet teleurstellen; ook met opzicht tot de beantwoording van de zoo ruim door ons verspreide vragenreeks worde ons vertrouwen niet beschaamd; mochten wij dusver slechts van één belangstellend ambtenaar in Indië omtrent een der gestelde vragen eenige mededeelingen ontvangen, zijn voorbeeld worde door meerderen gevolgd!

Het Instituutsbestuur zal steeds bereid worden bevonden de uitgave van bijdragen en werken te steunen of aan te moedigen, waar het hem blijkt dat daardoor het doel van het Instituut wordt bevorderd.

Hiervan heeft zeker ons medelid, de heer Serrurier, Directeur van 's Rijks Ethnografisch Museum te Leiden, het bewijs gehad, waar hem in het afgeloopen jaar de tweede helft van het aanzienlijk subsidie werd uitbetaald voor de uitgave van de Wajangfiguren, toen het ons bleek, dat men met het tweede gedeelte van dit prachtwerk een aanvang had gemaakt en daardoor de uitgave van het geheel was verzekerd. Met voldoening mogen wij er op wijzen, dat de platen, welke tijdens

het Orientalisten-Congres gereed waren, door vele bevoegden met levendige belangstelling en ingenomenheid werden ontvangen en bewonderd. Gij zelf kunt daarover Uw oordeel uitspreken, daar wij, bereids in het bezit van het eerste gedeelte der platen, zu U, desverlangd, gaarne ter inzage zullen doen verstrekken. Wij houden ons overtuigd, dat Gij dit plaatwerk met ons wel zult willen aanmerken als een der vele schatten onzer bibliotheek.

Wat deze laatste verzameling betreft, eerlang zullen U daaromtrent in het over twee jaren loopend verslag van den Bibliothecaris eenige mededeelingen worden gedaan. Ook kan in den loop dezes jaars de uitgave van den Catalogus onzer bibliotheek worden tegemoetgezien, waartoe reeds zou zijn overgegaan, ware het niet, dat men, met 't oog op de reeds zoo aanzienlijke uitgaven welke men in 't afgeloopen dienstjaar had te bestrijden, gemeend had dat het veiliger ware de daarvoor benoodige gelden op de begrooting van het volgend dienstjaar te brengen.

Overeenkomstig het voorstel van den Bibliothecaris hebben wij eene Commissie van vijf leden benoemd, aan wie opgedragen is den toestand der bibliotheek na te gaan en de noodige voorstellen ter harer verbetering of aanvulling aan onze overweging aan te bieden. Zij is alsnog diligent verklaard, daar men eerst wanneer de inventaris onzer verzameling gedrukt zal zijn, een juist oordeel zal kunnen vellen, of en in hoever het Instituut zich gekweten heeft van de vervulling van een der deelen zijner taak, daarin bestaande dat het trachte bijeen te brengen wat over 's Rijks overzeesche bezittingen en koloniën in druk bestaat of in handschrift aanwezig is. Wij twijfelen er niet aan of de gedrukte inventaris zal haar de overtuiging schenken, dat onze bibliotheek, al wordt zij gesteund en voor een deel aangevuld door die eener zusterinstelling, in 't zelfde gebouw gevestigd, nog tal van leemten zal aanwijzen, waarin voorziening dringend noodig zal zijn, en waartoe ons zeker te zijner tijd de noodige voorstellen zullen worden aangeboden.

Het is ons echter eene ware voldoening reeds nu er op te kunnen wijzen dat ter meerdere behartiging der belangen onzer bibliotheek het Instituut zeker geen onoverkomelijk bezwaar zal vinden in zijn financieëlen toestand. Deze is alleszins gunstig te noemen. Sedert November van het vorige jaar bezit het Instituut een onbezwaard eigen haard. De op ons gebouw rustende hypotheek is geheel afgelost. Zij die in 1878 huiverig waren om

het voorstel tot aankoop van een gebouw aan te nemen, kunnen tevreden zijn dat hunne voorspellingen omtrent te zware lasten, die op het Instituut zouden worden gelegd, niet zijn uitgekomen, terwijl de voorstanders van het plan zeker gaarne zullen erkennen, dat de thans verkregen uitkomst hunne verwachtingen verre overtroffen heeft. Wel heeft de Penningmeester ter aflossing der schuld het betrekkelijk gering nog aanwezig kapitaal moeten realiseeren, doch daartegenover kan hij in zijne balans een geheel onbezwaard pand opnemen, benevens de verzamelingen van handschriften. boeken en platen en een groot deel van het boekenfonds: welke drie zaken een bezitting vertegenwoordigen van *f* 45,262.01^{5}.

De ontvangsten beliepen in het afgeloopen jaar eene som van *f* 9992.47^{5} tegenover *f* 9724.98^{5}, dat als bedrag onzer uitgaven moest worden geboekt, zoodat nog een voordeelig saldo in kas is van *f* 267.49. Dit saldo zou zeker een grooter bedrag hebben aangewezen, ware het niet dat wij onzen Penningmeester moesten machtigen onderscheidene posten der door ons vastgestelde begrooting voor 't dienstjaar 1883 te overschrijden, daar onze vier feestgaven met de daarbij behoorende kaarten grooter kosten na zich sleepten, dan aanvankelijk kon worden geraamd.

Helaas! dat de vermelding van den gunstigen financieëlen toestand ditmaal moet gepaard gaan met de mededeeling van het aftreden van onzen Penningmeester, die gedurende vier achtereenvolgende jaren onze financieële belangen behartigd heeft en, ingevolge de wet thans tot aftreden verplicht, niet herkiesbaar is.

Hij aanvaarde onze erkentelijke gevoelens voor de diensten, aan onze Instelling bewezen, terwijl het ons tevens vergund zij ook onzen dank te betuigen aan de eveneens aftredende bestuursleden Juynboll en Quarles van Ufford. Zien wij hen met leedwezen uit ons midden vertrekken, wij houden ons echter overtuigd, dat zij ons bij voortduring hunne belangstelling niet zullen onthouden.

Hebben wij in die gewone vacatures te voorzien, ditmaal, tengevolge van het overlijden van onzen van Musschenbroek, met eene buitengewone vermeerderd, tot ons leedwezen moesten wij ook van onze ledenlijst de namen van enkelen afvoeren, die ons hetzij door den dood ontvielen, hetzij om persoonlijke redenen hun ontslag hebben aangevraagd.

Het getal onzer contribuerende leden bedraagt thans 346,

waarvan in Nederland 7 donateurs, 3 contribueerende instellingen en 234 gewone leden en in Indië 1 donateur en 101 gewone leden; ons Eerelid, de hoogleeraar Dr. P. J. Veth, bleef ons gespaard, terwijl het getal correspondeerende leden 4 en dat der buitenlandsche leden 28 bedraagt.

Het cijfer der wetenschappelijke instellingen en vereenigingen, waarmede het Instituut in betrekking staat, is thans reeds geklommen tot 89, wel een bewijs dat de ruiling van wederzijdsche uitgaven door beide partijen op hoogen prijs wordt gesteld.

Eene aangename taak rest ons nog ten slotte. Worden, gelijk U bekend is, onze belangen in Indië door twee Commissarissen behartigd, en wel door de heeren Mr. L. W. C. van den Berg en D. Gerth van Wijk, eerstgenoemde zag zich om persoonlijke redenen genoopt ons te verzoeken hem van de vervulling zijner taak te ontheffen. Vervulde deze aanvrage ons met diep leedwezen, gedachtig aan de groote hulpvaardigheid en welwillendheid, waarmede van den Berg de belangen van het Instituut in Indië heeft voorgestaan, wij moesten daarin berusten, doch daaraan herinnerend, zouden wij ons niet verantwoord achten, zoo wij hem te dezer gelegenheid niet openlijk onzen hartelijken dank betuigden voor de ons verleende hulp, evenals ook aan zijnen medecommissaris Gerth van Wijk, met wien wij het een voorrecht achten dat wij de taak, door van den Berg nedergelegd, hebben mogen opdragen aan ons medelid A. L. van Hasselt, referendaris ter Algemeene Secretarie te Batavia, wien wij voor dit bewijs van welwillendheid onze erkentelijke gevoelens aanbieden.

Moge door eendrachtige samenwerking de bloei van het Instituut worden bevorderd!

DEN HAAG,
Februari 1884.

Dr. T. C. L. WIJNMALEN,
Secretaris.

JAVAANSCHE INSCRIPTIËN.

DOOR

H. C. HUMME.

Op de Bestuursvergadering van het Instituut van 15 September 1883 werden in mijne handen gesteld photografische afdrukken van twee koperen platen met Javaansche inscriptie, welke waren toegezonden door Dr. D. W. Horst, uit Kroë (Benkoelen). Volgens zijn mededeeling zijn die platen aangetroffen in handen van Hadji Abdul Hamid, margahoofd van Soekan, Afdeeling Kroë, residentie Benkoelen, en waren zij afkomstig van een zijner voorouders. Als poesaka werd door hem en de zijnen daaraan hooge waarde gehecht; zelfs wordt er geneeskracht aan toegeschreven en bij ziekte daarover water gegoten en dit als geneesmiddel gebezigd. De inlandsche bezitter noemt de platen „boëk dalong” (koperen geschrift.)

De geëerde inzender voegt er nog bij, dat er in de Residentie Lampongsche Distrikten nog exemplaren van dergelijke platen moeten voorkomen, waarvan echter de meeste bij gelegenheid van branden gesmolten zijn.

De afdrukken hebben een grootte van 21 op 14 cM., en daarop zijn door ciseleering, blijkbaar met een mesvormige graveerstift, respectivelijk 37 en 34 regels Javaansch schrift gegraveerd, zoodat de regels en de letters vrij dicht op elkander gedrongen zijn. Het is mij evenwel gelukt bijna alles te ontcijferen. Op een paar plekjes is het schrift onleesbaar geworden door veelvuldige aanraking met den vinger; doch de zin laat zich gemakkelijk verklaren.

De twee tabletten maken één volledig geheel uit en bevatten wettelijke bepalingen en voorschriften [illegible] tan van de hoofden en bevolking [illegible] ij zijn

uitgevaardigd in het Mohamedaansche jaar 1104, overeenkomende met 1692 van onze jaartelling.

Hoewel ons reeds bekend was, dat de Z. en Zuidwestelijke streken van Sumatra vroeger onder de souvereiniteit stonden van en cijnsbaar waren aan den Sultan van Bantam, zoo is 't toch niet van belang ontbloot, kennis te maken met de wettelijke bepalingen en voorschriften, welke aan de bewoners dier streken werden gegeven. Zij handelen over allerlei aangelegenheden, doch over 't algemeen zeer oppervlakkig. Het blijkt o. a. wel, dat er gedwongen leverancie van peper bestond, doch hoeveel die bedroeg wordt niet opgegeven. Toch blijkt ook, dat niet al de in Lampung geproduceerde peper moest worden afgestaan. Alleen vindt men aan het eind een bevel, dat ieder persoon 500 stekken van de peperrank moest planten.

Van den Javaanschen tekst heb ik een letterlijk afschrift gemaakt, benevens een vertaling in de Hollandsche taal voor degenen die geen Javaansch verstaan en toch van den inhoud wenschen kennis te nemen. Ook heb ik er enkele taalkundige opmerkingen aan toegevoegd. Voor het gemak van hen, die wellicht het afschrift wenschen te verifieeren met het origineel, heb ik de regels van een volgnommer voorzien.

De zetel van den Sultan van *Bantĕn* was *Surasowan*, en de toenmalige hoofdplaats van *Lampung* heette *Sukung*. Ik heb nog geen gelegenheid gehad te onderzoeken naar de ligging van genoemde plaatsen. Het is bekend, dat aan de Noordkust van Bantam thans nog de Javaansche taal in gebruik is. Uit de schrijfwijze van sommige woorden blijkt, dat ook toen, even als thans, de å klank als a werd uitgesproken.

DEN HAAG, 19 October 1883. H. C. HUMME.

(1.) [illegible] . . . . . ? [illegible]

(2.) [illegible]

(3.) [illegible]

(4.) [illegible]

(5.) [illegible]

(6.) [illegible]

(7.) [illegible]

(8.) [illegible]

(9.) [illegible]

(10.) [illegible]

1. Dit is een bevelschrift van Z. H. den Sultan Abul Mahasin Ngabdunasir Muhammad Djénus Ngabidin, die ge-
2. zeteld is ter hoofdplaats Surasowan. Het kome ter kennisse van het algemeen in de geheele hoofdplaats Sukung benevens al de aangrenzende onderhoorigheden. Het zijn de bevelen van
3. Z. H. den Sultan aan al de Ponggawa's van Sukung. Indien menschen van Lampung onderling van en aan elkander geld leenen of goederen op crediet nemen of geven, dan moeten zij het te schrift stellen vóór of in tegenwoor-
4. digheid van den Ponggawa die in die plaats aanwezig is; zoo mede wanneer zij hun geldschuld willen afdoen; maar
5. dan moet de ter plaatse aanwezige Ponggawa een schriftelijke memorie (bewijs, kwitancie) daarvoor afgeven. Indien dat niet zóó gebeurt, dan heeft men er geen verhaal op
6. en het geld is verloren: want dan is dat het gevolg van nalatigheid. Zoo ook indien personen van Surasowan, die
7. gaan handel drijven in Lampung, geld willen leenen aan of van personen in Lampung, onder voorwaarde van terugbetaling in peper of andere handelsgoederen, dan moeten
8. zij daarvan een geschift in handen hebben, en den ter plaatse aanwezige Ponggawan daarbij als getuige nemen. Wanneer de Surasowanner naar huis wil terugkeeren,
9. dan moet de ter plaatse aanwezige Ponggawa helpen, om het overeengekomene te doen uitleveren door de andere partij. Voorts indien iemand van Lampung ter hoofdplaatse
10. Surasowan komt, en hij wil geld leenen of handelsgoederen op crediet nemen van iemand te Surasowan, onde-

[illegible] (11.) [illegible] (12.) [illegible] (13.) [illegible] (14.) [illegible] (15.) [illegible] (16.) [illegible] (17.) [illegible] (18.) [illegible] (19.) [illegible] (20.) [illegible] (21.) [illegible]

11. waarde van het met peper of met andere handelsgoederen terug te betalen, dan moeten zij niet nalaten te gaan naar den Ponggawa en de zaak in tegenwoordigheid van dezen
12. in schrift te schrift te stellen, onder getuigenis van den Sahbandar van Bantĕn, zoo als zij met elkander overeengekomen zijn. Voorts wanneer deze schuldbekentenis weg
13. raakt zonder de schuld (nalatigheid) van den houder, zooals door brand of door diefstal, dan moet hij er ten spoedigste
14. kennis van geven aan den Ponggawa of aan de Rechtbank. Allen wie elkander geld schuldig zijn mogen volrtrekt niet
15. met elkander daarover twist voeren of handgemeen worden. Maar wanneer de termijn verstreken is, dan moeten zij
16. de beslissing vragen van de rechtbank, volgens de bestaande gewoonte te Surasowan.

Indien het (beloofde geld of goed) niet wordt afgedragen,
17. dan moet de schuldeischer er kennis van geven aan den Ponggawa van den schuldenaar, en dan moet die Ponggawa het doen uitleveren. Indien de schuldenaar niets bezit,
18. dan moet die Ponggawa zijn vrouw en kinderen overgeven aan den schuldeischer. En voor het geval die Pong-
19. gawa van de zaak geen kennis wil nemen, dan wordt hij beboet.

Al wie naar Lampung gaat, hetzij per schip, of per jonk, of met een ander vaartuig, om peper op te koopen,
20. zonder te zijn voorzien van een pas gelijk deze (de hierbij gaande), dien moet men met allen ernst daarvan terug-
21. houden (het beletten.) Men moet hem volstrekt niet toestaan

[illegible] (22.) [illegible] (23.) [illegible] (24.) [illegible] (25.) [illegible] (26.) [illegible] (27.) [illegible] (28.) [illegible] (29.) [illegible] (30.) [illegible] (31.) [illegible]

om peper op te koopen. En als men hem niet daarvan kan terughouden, dan moet men hem al zijn geld en tevens
22. zijn vaartuig afnemen. Maar men moet niet nalaten om het volle bedrag van zijn geld en goed benevens de namen van elk der opvarenden op te schrijven en op te brengen
23. naar Surasowan. Maar indien er handelaren zijn die peper opkoopen in Lampung, en zij hebben een pas bij zich, gelijk aan de evenbedoelde, dan moet gij hen vertrouwen.
24. Sta hun toe om peper te koopen en bescherm hen naar behooren. Alle peperhandelaren moeten als belasting geven
25. een *tali* (kwart gulden), ten profijte van den Ponggawa, want dat is met voorkennis van Z. H. den Sultan.

Indien er iemand is die een jongen of een meisje ge-
26. kocht heeft, en hij is niet voorzien van een gezegeld stuk van Z. H. den Sultan, en het wordt ontdekt door een
27. Rijks-beambte, dan wordt die jongen of dat meisje verkocht, en hij wordt beboet ter waarde van dien jongen of dat meisje..

Zoo ook indien menschen in Lampung jongens of meisjes
28. te koop aanbieden, zonder opgaaf van hunne of hare namen, dan mag men hen of haar volstrekt niet koopen.
29. Maar de Ponggawa of de Sabandar behooren er onderzoek naar te doen, en de namen van elk hunner op te schrijven.
30. Voorts indien een onderhoorige (slaaf, pandeling) naar een of andere streek wegloopt van zijn meester, dan mag niemand, wie ook (die er mede bekend is) de zaak geheim
31. houden; maar hij moet er ten spoedigste kennis van geven
[illegible] meester of aan den ter p[illegible]

[illegible]

[illegible] (32.) [illegible]

[illegible] (33.) [illegible]

[illegible] (34.) [illegible] ‖ o ‖ [illegible] (35.) [illegible]

[illegible] (36.) [illegible] (37.) [illegible] ‖ o ‖ [illegible]

[illegible] (1.) [illegible] (2.) [illegible] ‖ o ‖ [illegible] (3.) [illegible] (4.) [illegible]

(5.) [illegible]

32. gawa. Al wie dat bevel overschrijdt wordt beboet, ter waarde van dien (weggeloopen) onderhoorige. Als de meester komt en zijn onderhoorige terugvraagt, dan is hij ver-
33. plicht een belooning te geven aan den vinder, naarmate van den afstand dien hij heeft afgelegd. Als het een afstand is van een halven dag reizens, dan is de belooning een
34. réjaal. Desgelijks wordt de afstand dien hij heeft afgelegd berekend bij den dag. Indien iemand gaat handel drijven
35. naar Lampung, Sukung, (Ikung), dan behoort de Ponggawa diens vaartuig, benevens de ingeladen koopmansgoederen na te zien, en de namen van al de opvarenden
36. één voor één op te schrijven. Ook moet hij van hem vragen een kwart *rejaal-batu* (zes dubbeltjes) als ankergeld.

37.

Indien een zendeling van Z. H. den Sultan zich bevindt
1. in Lampung of elders, dan moeten al de Ponggawa's bij elkander komen om 's Vorsten bevelen te vragen, die
2. door bedoelden zendeling worden overgebracht. Ook moeten zij voorzien in al zijne benoodigdheden.
3. Indien er menschen zijn die vechten of oorlog voeren met mede-onderdanen van Z. H. den Sultan, dan worden beide
4. partijen beboet. Als een van beide daarbij het leven laat, dan wordt de overblijvende tot de doodstraf veroordeeld, en zijne vrouw en kinderen worden naar Surasowan over-
5. gebracht om Z. H. den Sultan (als slaven) te dienen; terwijl al zijn geld en goed voor den Vorst is.

Indien een Ponggawa in zijn eigen gebied, of een andere
6. Ponggawa (dus: op een anders gebied) eigendunkelijk
oorlog voert met mede-onderdanen van Z. H. den Sultan,
7. zonder last of toestemming van den Sultan, dan treft hem
8. 's Vorsten toorn en een bovenmate strenge straf; want die
Ponggawa zal gestraft worden als een misdadiger en een
weerspanneling jegens Z. H. den Sultan.
9. Zoo mede al wie uitgaat op roof van goederen of menschen,
10. ter zee of te land, zonder last van Z. H. den Sultan,
die zal met den dood gestraft worden, en zijne vrouw en
11. kinderen zullen worden overgebracht naar Surasowan om
de slaven te worden van den Vorst. En al zijne bezittingen komen aan den Sultan.
12. Voorts al wie huisvesting verleent aan menschen van de
eene of andere désa, die her- en derwaarts gaan, om goederen of menschen te plunderen of te rooven, hetzij binnen
13. 's lands of aan de monding van de rivier, dan moet de
ter plaatse aanwezige Ponggawa met al zijn macht hem
14. onschadelijk maken, uithoofde van die misdadigers. Voorts
15. indien er Lampungers zijn, die op reis willen gaan in een
vaartuig, hetzij met of zonder lading, dan moeten zij aan
16. hun Ponggawa een scheepspas vragen. Daarvoor betalen
zij een kwart gulden. Zij mogen volstrekt nergens aangaan;
maar moeten rechtstreeks zich begeven naar Surasowan.
17. Anders zullen zij groote moeilijkheden on

[illegible] (18.) [illegible] (19.) [illegible] (20.) [illegible] (21.) [illegible] (22.) [illegible] (23.) [illegible] (24.) [illegible] (25.) [illegible] (26.) [illegible] (27.) [illegible] (28.) [illegible]

Zoo ook alle vaartuigen, die van Surasowan uitgaan,
18. mogen volstrekt niet afwijken van den inhoud van
de door hen medegenomen reispas. En al wie 's Vor-
19. sten bevelen (in deze) overschrijdt, wordt beboet, en
zijn vaartuig benevens de lading wordt hem afgenomen.
20. Wanneer een Ponggawa van Lampung, of een zendeling
van dezen, peper brengt naar Surasowan, dan moet men
21. schriftelijk mededeeling doen aan Z. H. den Sultan van
de hoeveelheid peper die door hem wordt medegenomen.

Zoo mede moeten alle menschen, die peper brengen naar
22. Surasowan, kennis geven aan hun Ponggawa van de hoe-
veelheid peper die zij medenemen, en dan moet de Pong-
23. gawa daarvan schriftelijk mededeeling doen aan Z. H. den
Sultan.

Wanneer een schip of een sloep van de Compagnie of
24. dergelijke vaartuigen van onderdanen van Djaja kerta (Ja-
katra, tegenwoordig Batavia) aan de kusten van Lampung

. . . .

door hevigen wind medegevoerd, of in eenige moeilijkheid
25. verkeert, pas op als de Ponggawa die ter plaatse aanwezig
is geen hulp verleent en hen beschermt en voorziet van
al wat zij noodig mochten hebben, even als of zij de eigen
26. onderdanen van Z. H. den Sultan zijn. Maar de plaatse-
lijke Ponggawa moet aan den gezagvoerder van het vaar-
tuig een schriftelijk bewijs vragen (betreffende de verleende
hulp), en dat moet hij den Sultan aanbieden, opdat voor
27. de bewezen weldaden vergoeding worde verleend. Indien
28. er handelaren zijn, blanken of zwarten, wier vaartuig ver-

[illegible]
[illegible]
[illegible] (29.) [illegible]
[illegible]
[illegible] (30.) [illegible]
[illegible]
[illegible] (31.) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (32.) [illegible]
[illegible]
[illegible] (33.) [illegible]
[illegible]
[illegible] (34.) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ongelukt aan de kust van Lampung, dan behoort de ter plaatse aanwezige Ponggawa hulp te verleenen zooveel hij

29. kan. En pas op dat hun geld en goed niet wegraakt. Gij moet die menschen beschermen en hen benevens al hun

30. geld en goed brengen naar Surasowan bij Z. H. den Sultan. Voorts al wie hanen laat vechten of een of ander dob-

31. belspel speelt; en al wie arak of eenige andere bedwelmende (opwekkende, overmoedig makende) drank drinkt, die wordt beboet met een geldboete en gestraft volgens

32. bevel van den Sultan.

Voorts is de last van Z. H. den Sultan aan al de Ponggawa's van Sukung en aan den gemeenen man, dat

33. ieder persoon moet planten vijf honderd peperstekken.

Dit bevelschrift is uitgevaardigd in de maand Rabi-

34. ngulahir, op den dertienden dag in het jaar Dal, van het loopende Mohammedaansche jaar een-duizend-een-honderd-vier.

---

staat er: *gij moet volstrekt nalaten op te schrijven*. Derhalve is [illegible] of [illegible] hier te veel.

— (27.) [illegible] is mij in dezen zin niet duidelijk.

— (28.) [illegible] is hier een vreemde uitdrukking.

— (30.) [illegible] voor [illegible] = *wie ook*. Indien [illegible] er niet stond, zou men kunnen vertalen: *dan mag niemand hem verbergen*.

— (36.) [illegible] Ik kon aanvankelijk niet uitmaken, of er staat: [illegible] of [illegible]. Bij nadere overweging begreep ik evenwel, dat hier een [illegible] van een [illegible] bedoeld wordt.

— (36.) [illegible]. Is mij niet recht helder.

— (36/37.) Hoewel eigenlijk onleesbaar, denk ik dat er staat: [illegible]. Het zou dan kunnen beteekenen: *„opdat het blijke dat elk van de goederen die zich binnen (in het vaartuig) bevinden de zijnen zijn."*

II. Regel (24.) [illegible] ken ik niet, ofschoon de bedoeling duidelijk is. Wellicht moet er staan: [illegible]

— Iets verder heb ik een woord opgelaten, dat ik niet goed kon lezen. Ik ben niet zeker, of de letter die onder de [illegible] of [illegible] (wat is 't?) staat, een pasangan is of een uitgevallen en later bijgevoegde letter. Zij gelijkt 't meest op een [illegible].

BESCHRIJVING EENER REIS VAN BENGKALIS LANGS DE ROKAN-RIVIER NAAR RANTAU BINOEWANG.

DOOR

J. A. VAN RIJN VAN ALKEMADE.

Maandag den 6den Augustus verliet ik Bengkalis met de kruisboot; ofschoon de wind in dezen tijd van het jaar meestal gunstig is en wij ons ook thans mochten verheugen in een stevigen bries, vorderden wij echter slechts langzaam, daar het water oploopend en de stroom dus tegen was. Wij hielden den wal van het eiland Bengkalis en zagen aan den overkant, op Sumatra's vasten wal gelegen, de kampong Boekit Batoe, de verblijfplaats van den Datoe Laksamana, die door den Sultan van Siak als hoofd over Boekit Batoe is aangesteld. De kampong zelve bestaat uit een honderdtal huizen, op palen gebouwd en de bewoners houden zich bezig met de vischvangst, waartoe de Brouwerstraat zoo veel gelegenheid aanbiedt. Om één uur — wij waren om 8 uur des morgens vertrokken — waren wij op de hoogte van Tandjong Djati, de N. W. punt van het eiland Bengkalis en de schrik voor stoomschepen, die 's nachts van dezen kant de Brouwerstraat binnenkomen, aangezien hier geen licht is en eene nabij den Tandjong gelegen bank de vaart bij donker weder gevaarlijk maakt. Door de plaatsing van een licht aan Tandjong Djati zou aan zeevarenden een groote dienst worden bewezen. Van Tandjong Djati hielden wij koers naar Tandjong of Oedjoeng Leban, waar een modderbank is gelegen, zoodat men niet te dicht langs den vasten wal varen kan. Van Oedjoeng Leban loopt tot Boekit Batoe de pantei Merombong, waarlangs men tot laatstgenoemde kampong loopen kan. Weldra kwamen wij nu in de Selat Domei of Roepat, eene vroegere verblijfplaats van de vele zeeroovers, die dit gedeelte van den Sumatra-wal zoo onveilig maakten

raakten wij tegen half drie weder in diep water, doch hadden geen kwartier gezeild of wij bonsden weder op een zandbank, tot ons aller groote ontsteltenis. In angst wachtten wij het daglicht af, dat ons ten minste wellicht in de gelegenheid zou stellen om waar te nemen, op welk punt wij ons bevonden. Ook deze hoop werd ons ontnomen; toen het licht geworden was, zagen wij slechts in de verte een dikken nevel, die ons vermoeden deed dat dáár land was; zeker wisten wij het echter niet. Tot onze groote vreugde geraakten wij tegen 6 ure weder in diep water en zeilden op goed geluk verder, steeds 12—16 vadem water peilende. Om negen uur werd het land duidelijker zichtbaar en besloten we zoo dicht mogelijk te naderen om te zien op welke hoogte wij waren.

Om twee uur herkenden wij door het hoog geboomte, dat daar groeit, de Telok Dalam en bleek het nu, dat wij ten N.W. van het eiland Roepat gestooten waren op zandbanken, bekend onder den naam van Beting Moemboel. Voor Tandjong Seneboei, die wij nu ook in het gezicht hadden, ligt een uitgestrekte modderbank, welke echter niet zoo gevaarlijk is, daar men op den modder stootende geen letsel aan het schip bekomen kan. Wij hielden dus zoo ver mogelijk uit den wal, ofschoon ons later is gebleken, dat het beste vaarwater, dat wij hadden kunnen nemen, was geweest langs den wal van af Tandjong Seneboei naar Tandjong Radja berdjamoe (zoogenaamd omdat in vroeger tijd de sultan van Siak hier de vorsten der onderhoorigheden onthaalde) en zoo langs Tandjong Saroesamati, in welk vaarwater bij laag tij, aan den ingang één en verder twee vadem water staat. De gouvernementsstoomer Koetei maakte eens van dezen weg gebruik. Ofschoon zeer ver uit den wal, geraakten wij toch tegen 4 ure in den namiddag vast, doch daar het laag water was, rekenden wij, thans op de hoogte van Tandjong Radja berdjamoe zijnde, met den vloed, de monding der Rokan-rivier te kunnen binnengaan. Dit gebeurde ook, echter niet dan nadat wij nog eenige angstige oogenblikken hadden doorgestaan. Het was windstilte, doch eensklaps begon het zoo hard te waaien dat het weinig had gescheeld of de kruisboot was omgeslagen. Tot ons voordeel waren de zeilen in tijds gereefd; ware dit niet het geval geweest, voorzeker ware de kruisboot omvergewaaid. Toch vatte het hooge wand nog zooveel wind dat wij ieder oogenblik het ergste vreesden: het zou trouwens niet de eerste keer zijn, dat een kruisboot was omge-

slagen. Deze vaartuigen hebben over het algemeen een te hoog want en reeds bij matigen wind moet het topzeil worden gereefd. Door den regen begon de wind te liggen; het water begon inmiddels te stijgen en kwamen wij des avonds te 7 ure met oploopend water de Rokan-rivier binnen. Weinig tijds daarna lieten wij het anker te Bagan Api-Api vallen. Het was geen aangename reis geweest; zij leerde ons hoe voorzichtig men in dit onbekend vaarwater moet zijn, dat zonder een goeden loods niet te bevaren is, of men moet de route nemen, zeer ver buiten het eiland Roepat en de nabij Tandjong Seneboei gelegen modderbank om.

De monding der Rokan-rivier is zeer breed; de rivier zoude een uitstekenden handelsweg opleveren, zoo niet hare bevaarbaarheid door de vele banken en door de later te behandelen vloedgolf (bena) gevaarlijk voor de scheepvaart was. Het water dringt eerst, opgestuwd door de voor de monding der rivier gelegen modderbank binnen, met eene kracht, die een hevigen stroom en op sommige plaatsen de vloedgolf (bena) doet ontstaan.

In de monding der rivier bevinden zich twee eilandjes Poelau Lalang besar en P. Lalang ketjil, waarvan het laatste voor de monding der Koeboe-rivier gelegen is. De legende omtrent het ontstaan dier eilandjes vinde hier eene plaats.

Weleer woonden aan de monding der Rokan-rivier een man en eene vrouw, die in zeer behoeftige omstandigheden verkeerden en leefden van aalmoezen, hen door voorbijgangers geschonken. Zij hadden een zoon Lalang genaamd, die zich in de wijde wereld begaf om handel te drijven. Na vele rijkdommen te hebben verworven huwde hij eene vrouw uit den gegoeden stand, waarna hij besloot, naar zijne vroegere woonplaats terug te keeren. Hij ankerde met een groote en een kleine prauw aan de monding der Rokan-rivier, waar hij zijne ouders nog aantrof, doch die hij niet wilde erkennen, omdat hij voor zijne vrouw met zijne geringe afkomst verlegen was.

Na alle moeite te hebben gedaan om hun zoon te bewegen hen als zijne ouders te erkennen, verlieten de vader en moeder de prauw, waarop hun zoon, vergezeld van talrijke volgelingen, verblijf hield. Korten tijd daarna zonk dat vaartuig evenals de kleinere sampan die met een touw aan de grootere was vastgemaakt. De groote prauw werd het eiland Lalang besar, de kleine Lalang ketjil en het touw dat beide prauwen verbond, werd de bank, die thans nog tusschen de beide eilanden

wordt aangetroffen. De ouders van Lalang veranderden in twee boomen, die nog, de eene overhellende naar de land-, de andere naar de zeezijde worden getoond.

De eilanden Lalang besar en Lalang ketjil leveren niets op en zijn onbewoond; zij strekken slechts tot verblijf van wilde varkens en ettelijke kiekendieven (boeroeng lang).

Alvorens verder te gaan een enkel woord over de landschappen Bangka en Koeboe, die beide aan de monding der Rokan-rivier, het eerste links en gedeeltelijk rechts, het tweede rechts, gelegen zijn.

De grens tusschen Bangka en het gebied van den panghoeloe van Domei is de Soengei Seneboei; de waterscheiding der Bangka- en Koeboe-rivier, met Tandjong Pekaitan, aan de zeezijde, vormt de grens tusschen Bangka en Koeboe, terwijl als grens tusschen Bangka en Tanah-Poetih aan den linker-rivieroever Oedjoeng Mera en aan den rechter-rivieroever Tandjong Bakong wordt opgegeven.

Omtrent de vroegere geschiedenis van Bangka, en dit is ook van toepassing op Koeboe, is weinig of niets bekend. Alleen weet men dat nederzettingen uit Djohor het eerst beide landschappen hebben bevolkt en de tegenwoordige toestand wettigt het vermoeden, dat zij later onder den invloed van Tanah-Poetih zijn gekomen en hiermede tegelijk onderhoorigheden van Siak zijn geworden.

Bangka heeft eene bevolking van ± 1000 zielen, die zich bezighoudt met den rijstbouw, de vischvangst en de inzameling van boschproducten. Zij is verdeeld in zes soekoes, nl. Toedjoeh Indoeh, Rebia, Mera pandita, Mera djamman, Aoe en Ramba. Aan het hoofd dier soekoes staan de Kapala soekoe, die hunne aanstelling van den Sultan van Siak ontvangen en waaronder de Kapala soekoe Toedjoeh Indoeh, de voornaamste en tevens Datoe van Bangka is met den gelar (bij naam) van Indra Pahalawan en die als zoodanig den Sultan van Siak vertegenwoordigt. De andere Kapala soekoe zijn dan ook zijne helpers (tongkat's) en hunne bevoegdheid in rechtzaken strekt zich slechts uit tot het opleggen van geldboeten groot 40 realen (d. i. *f* 24), terwijl de Datoe Indra Pahalawan tot 20 rijksdaalders beboeten mag.

Aangezien de kinderen, uit een huwelijk voortgesproten, de soekoe van de moeder volgen, spreekt het van zelf dat bovenbedoelde functies overgaan op den broeder of zusterskinderen,

doch daar het huwelijk in zijne eigene soekoe niet verboden is, kan zich ook het geval voordoen dat de zoon den vader in zijne betrekking opvolgt. Men herkent hierin den menangkabauschen invloed, ofschoon de menangkabausche adat hier niet zuiver wordt toegepast.

De inkomsten der hoofden bestaan uit de geldboeten, terwijl zij het recht hebben om arbeid van hunne anak-boewah, ter bebouwing van hunne ladangs te vorderen en de ingezamelde was voor halven marktprijs te koopen. De Datoe Indra Pahalawan krijgt bovendien jaarlijks 150 pd. st. als zijn aandeel in de verpachtingen. Over de onbillijke handelwijze van Siak om door verpachtingen vele inkomsten, die volgens de adat aan de hoofden des lands toekomen, zoowel in Bangka als in Koeboe en Tanah Poetih aan zich te trekken, wijdden wij niet verder uit. Genoeg zij het hier aanteteekenen, dat het Siaksch bestuur hier allerverderfelijkst werkt en de vrije ontwikkeling der bovengenoemde landschappen niet weinig belemmert. Onze wensch is het dat het Gouvernement niet te lang drale met eene overname der rechten en dat door een billijk aandeel in de schadeloosstelling, de hoofden des lands zullen worden gedefroyeerd, waardoor tevens een einde zal worden gemaakt aan de vele klachten die zij thans — en ik voeg hierbij terecht — tegen het Siaksch bestuur hebben.

Eigenlijke kampongs vindt men in Bangka niet; alleen aan de Soengei Bentayer, waar ook de Datoe Indra Pahalawan verblijf houdt, treft men eenige huizen aan; overigens houdt de bevolking zich in hare ladang op of wel leidt zij een zwervend leven.

Op Bangka's grondgebied heeft men te Laboean Tangga, aan de Soengei van dien naam en ongeveer twee uren varen van Bagan Api-Api aan den linker-oever der Rokan-Rivier gelegen, eene vestiging van lieden uit Bangka. De vorige Datoe van Bangka, wiens zuster de schoonmoeder van het daar aanwezige hoofd Orang kaya Djalîl was, schonk daar een stuk grond aan dezen weg om zich daar te vestigen, welke gift werd goedgekeurd door den Sultan van Siak, die Orang kaya Djalîl een schriftelijk bewijs van aanstelling tot hoofd gaf. De naam Laboean duidt reeds aan, dat hier een geschikte ankerplaats voor prauwen is, die echter nog beter doen van in de Soengei zelve te ankeren, aangezien daar de stroom minder snel is. De bevolking van Laboean Tangga zal ± 150 zielen bedragen.

een 60-tal huizen bewonen; zij zijn allen uit Koeboe afkomstig en houden zich voornamelijk bezig met vischvangst, handel en de teelt van vruchtboomen, die hier bizonder welig groeien. In kleine zaken spreekt Orang kaya Djalîl recht en wordt hij in het bestuur bijgestaan door zijn zwager Intje Abas en zijn jongeren broeder Ma Djewa. De soengei Laboean Tangga is wel bevaarbaar, doch loopt bij afloopend water bijna geheel droog.

Het landschap Koeboe strekt zich uit langs de Straat van Malakka. Hierboven vermeldde ik reeds als grens tusschen Koeboe en Bangka de waterscheiding tusschen de Koeboe- en Bangka-rivier, welke beiden hun oorsprong moeten hebben in de Laoet Lampangga, een moeras van groote uitgestrektheid. Die waterscheiding zou men ook als grens tusschen Koeboe en Tanah Poetih kunnen aannemen, aangezien een juiste grens niet bekend is, evenals tusschen Koeboe en Panei, welke volgens Koeboe, de Soengei Litoekang, volgens Panei de Telaga Tegenang zou zijn.

Door de laatst aldaar geheerscht hebbende cholera-epidemie is de bevolking van Koeboe zeer afgenomen; geheele huisgezinnen werden eene prooi dier ziekte, bekend onder den naam van penjakit tahoen, zoodat het aantal overgebleven zielen op niet meer dan ± 1200 kan worden gesteld. Deze bevolking houdt zich grootendeels op in de benedenstreken, nabij de Koeboe-rivier; aan de overige soengei's die in straat Malakka uitmonden hebben zich, met uitzondering van de Soengei Dahoen Chinezen met der woon gevestigd, die zich bezighouden met het vangen en droogen van visch. De voornaamste van die Chineesche nederzettingen is aan de Soengei Panipahan.

De bevolking van Koeboe houdt zich bezig met het bebouwen van ladangs en de vischvangst, terwijl de inzameling van boschprodukten hen ook geen onbelangrijke winsten afwerpt. Zij is verdeeld in 4 soekoes, nl. Hamba radja, Rawa, Aroe en Bebas, aan welker hoofd een Datoe, aangesteld door den Sultan van Siak, is gesteld.

Oorspronkelijk was hier alleen de soekoe Hamba radja en is de soekoe Rawa, bestaande uit lieden, afkomstig uit Menangkabau, evenals de soekoe Aroe, wier leden van Poelau Kampei, bij Langkat, afkomstig zijn, er later bijgekomen. De soekoe Bebas is nog al van lateren datum en bestaat uit lieden uit de drie vorige genoemde soekoes; het hoofd van deze soekoe is een zoogenaamde dwarskijker (mata telinga) van den Sultan

van Siak. Deze soekoehoofden, met uitzondering van den laatsten, hebben ieder een helper, die hen bij afwezigheid vervangen en tevens hun aanstaande opvolger kunnen zijn.

Ofschoon de bevolking van Koeboe van Djohor afkomstig is, ontwaart men echter ook hier Menangkabauschen invloed, aangezien ook hier de kinderen de soekoe van de moeder volgen, evenals dit in Bangka geschiedt. In Koeboe is het echter ook mogelijk dat, bij de opvolging tot soekoehoofd, de zoon, al behoort hij niet tot de soekoe van den vader, den vader opvolgt. Wij zien hier dus de Menangkabausche adat nog minder in hare zuiverheid gevolgd, dan in Bangka.

De rechtsbevoegdheid der soekoehoofden, die allen den titel van Datoe voeren en gelijk in rang zijn, strekt zich uit tot het opleggen van boeten van 40 rijksdaalders. Evenals dit in Bangka het geval is, behooren groote misdrijven in Siak te worden voorgebracht. Andere inkomsten der soekoehoofden zijn die, welke ik reeds hiervoren als ook toekomende aan den Datoe van Bangka heb medegedeeld. Het hoofd der soekoe Hamba-radja wordt, hoewel hij geen bijzondere inkomsten geniet, toch als eerste onder de soekoehoofden beschouwd.

Tegenover den Sultan van Siak is de bevolking van Bangka en Koeboe verplicht om bij oproeping naar Siak op te komen hetzij hunne diensten bij eenen oorlog, hetzij voor het maken van bentings of wegen worden gevorderd, terwijl ook de Sultan het recht zou hebben om, indien hij het noodig had, van ieder huisgezin (klamin) vijf rijksdaalders te heffen. De Sultan maakt echter van deze rechten geen gebruik, doch zij die door den Sultan met de inkomsten van Bangka en Koeboe zijn begiftigd, hebben zich door het verpachten van middelen ruim schadeloos gesteld.

Wij waren alzoo te Bagan Api-Api, zoo genaamd naar het vele brandhout [1] dat hier kan worden verkregen, geankerd en ik had den volgenden morgen gelegenheid die Chineesche nederzetting nader in oogenschouw te nemen en een en ander daaromtrent te vernemen.

Langs den rivier-oever strekt zich over eene lengte van ± 2 palen de kampong uit, bestaande uit een aantal vrij bouwvallige woningen van ruw hout opgetrokken en met atap-omwanding

---

[1] Api-Api is de naam van een boomsoort.

en dakbedekking. De bevolking, die zich met de vischvangst bezig houdt, is samengesteld uit een bende personen, die grootendeels niets te verliezen hebben, steeds bereid en in staat zijn elders een heenkomen te zoeken. Ver verwijderd van het Europeesch bestuur waant zij zich heer en meester van het land, waar zij zich heeft genesteld en gesterkt door een groot aantal geweren. Men zal misschien bezwaarlijk in Indië een woester maatschappij, geheel zonder vrouwen, vinden. Intusschen wordt hier veel geld verdiend, een gevolg van den buitengewonen rijkdom van visch en garnalen, die de monding der Rokan-rivier heeft.

Een vrij levendige, doch geheel ongecontroleerde handel met Singapoera en Pinang voorziet deze Chineesche kolonie van het noodige en worden de voortbrengselen van haren arbeid op die plaatsen te gelde gemaakt. Meestal treft men dan ook te Bagan Api-Api een viertal groote tongkangs aan en onderhoudt het 48-ton metende bootje van den pachter, een geregelde tiendaagsche gemeenschap met Singapoera. Het spreekt van zelf, dat men bij afwezigheid van de beschermende hand der wet, op andere wijze zijne partikuliere belangen verdedigde en gold dan ook aanvankelijk het vuistrecht; een latere oprichting van kongsies (vereeniging, vennootschap) beoogde de onderlinge bescherming van de leden en onderdrukking van hen, die geen lid waren. Eene kongsie, bestaande uit Hokkian-Chineezen, ontwikkelde zich het eerst en eene geregelde samenstelling, een algemeen hoofd, bijgestaan door mindere hoofden van verschillenden rang, zorgde voor de ten uitvoerlegging van bevelen, en een geregelde lynchwet velde hare vonnissen voornamelijk wegens vergrijping aan eens anders eigendom. [1]

De grondslag tot de kampong werd gelegd door Hokkian-Chineezen, die thans nog in het grootst aantal aanwezig zijn; zij die genoeg geld hebben verdiend keeren naar China terug, terwijl uit China nog steeds aanvoer van Chineezen plaats heeft. Het aantal der Hokkian-Chineezen bedraagt ± 800, dat der Tai Zjoe Chineezen ± 90, voor 't meerendeel in dienst van den pachter, terwijl er naar gissing een 30tal Haylam en een tiental Keh-Chineezen zijn, zoodat de totale nederzetting uit ± 1000 Chineezen bestaat.

Gelijk ik boven reeds mededeelde, is de voornaamste bron van

---

[1] Men verhaalt dat het eens weinig heeft gescheeld of men had een dief, aan handen en voeten gebonden, in 't water gegooid.

inkomsten de bereiding van visch en garnalen. Gedurende de eene helft van het jaar is de visch-, gedurende de andere helft de garnalenvangst overvloedig, zoodat van de werkkrachten het geheele jaar gebruik kan worden gemaakt. De visch wordt gevangen in groote netten, die in de rivier worden opgesteld (djermal); bij hoogen waterstand haalt men de netten op en een uitvoer aan waarde van ± 120,000 mex. doll 's jaars aan gedroogde visch duidt aan, dat de verkregen voorraad zeer belangrijk is. Garnalen vangt men bij laagtij en bedraagt de uitvoer eene waarde van ± 60,000 mex. doll., terwijl de afval, voor varkensvoeder gebruikt, een dollar per pikol opbrengt. De bereiding dezer artikelen is zeer eenvoudig; de visch wordt gezouten en daarna gedroogd, na eerst van ingewanden te zijn gezuiverd. De middelen te Bagan Api-Api zijn verpacht voor 1500 dollars 's jaars en heeft de pachter 't recht tot het uitsluiten van den verkoop van amfioen, sterke dranken, zout en touw van ramé, tot het geven van vergunning tot dobbelen en tot het heffen van een uitvoerrecht op garnalen bedragende voor kleine 40 en voor groote 50 dollarcenten, terwijl bovendien voor elke djermal 4 mex. doll. in de maand aan den pachter moet worden voldaan.

Tangkoe Nga, een zoon van Z. H. den Sultan van Siak, krijgt den pachtschat, aangezien hij door den Sultan met de inkomsten van Koeboe en Bangka, op welks gebied Bagar Api-Api is gelegen, is begiftigd.

Aangezien ik dienzelfden dag nog te Laboean Tangga wilde wezen, dreven wij des namiddags met den vloed daarheen, na met moeite een weg te hebben gevonden tusschen de vele djermal's (groote vischfuiken) die bij menigte in dit gedeelte van de Rokan-rivier door de Chineezen zijn opgesteld. Te Laboean Tangga, dat, gelijk ik boven reeds mededeelde, een goede ankerplaats is, bleven wij dien nacht liggen, daar het mijn voornemen was den volgenden morgen met den vloed naar Tanah Poetih te roeien. Het vaarwater tusschen Laboean Tangga en Tanah Poetih levert vele bezwaren op; naar boven gaande is de reis niet zoo gevaarlijk, daar men steeds hoog en oploopend water houdt; stroomafgaande blijft de reis steeds gevaarlijk en dient men een goeden loods te hebben om geen ongelukken te krijgen. De oorzaak van het gevaar ligt in de zandbanken, die zich in dit gedeelte van de rivier bevinden, en die bij laag water gedeeltelijk droog komen te liggen. Heeft men het ongeluk op zulk een bank te stooten, dan loopt men behalve

kans dat de prauw door den sterken stroom wordt omvergeslagen, buitendien het gevaar van door de bena (vloedgolf) te pletteren geslagen te worden, terwijl die banken daarenboven bestaan uit drijfzand, en het nog onlangs gebeurde dat een groote prauw in de bank wegzonk. Is er geen bena, dan heeft men ten minste de kans van bij oploopend water weer vlot te komen, doch blijft een prauw op de bank vastzitten in den tijd van de vloedgolf, dan is men onherroepelijk verloren, tenzij men zwemmende den wal kan bereiken. De bena heeft men op den tienden der maand (maanmaand), doch dan slechts weinig; zij neemt toe totdat zij op den 16den het hevigst is om daarna weer af te nemen totdat zij op den 21sten het minst is; op den 26sten begint zij weder, is op den 1sten der volgende maand het hevigst om den 6den weder te verdwijnen. Wanneer men bedenkt hoevelen reeds het slachtoffer zijn geworden, dan is het niet te verwonderen dat men steeds bevreesd was voor deze reis en dat de Orang kaya Djalîl, die wellicht reeds honderde malen in zijn leven naar Tanah Poetih was gevaren, mij zeide dat hij op dit trajekt nooit gerust was, 't zij hij stroom op- of afwaarts voer.

Naar Tanah Poetih gaande, was het juist pasang-mati, zooals de inlander dit noemt, daar het de 6de van de maand (Mohammedaansche) was. Toch was de stroom zeer sterk; daar, waar als het ware stroomsnelheid het hevigst was (de inlander noemt dit tali aroes), had men een zwaren golfslag of kabbeling in het water, even als op de zandbanken (betings) maar vooral op de bank bij de Soengei Bangka gelegen. Ik kom later op de bena terug, daar ik van Tanah-Poetih naar Laboen Tangga terugkeerende juist pasang besar (springtij) trof en toen uitstekend in de gelegenheid was dat indrukwekkend verschijnsel te zien. Door de goede hulp en kennis van het vaarwater van onzen loods (pandoe) kwamen wij behouden tegen 11 ure te Tanah-Poetih aan. Deze reis leverde niets bizonders op; alleen vernam ik dat Orang kaya Djalîl aan de Soengei Laboe, tegenover het eilandje Menasit, koffie had geplant, doch dat de uitslag verre van bevredigend was.

Tanah Poetih, welk landschap zijn naam ontleent aan den witten, zandsteenachtigen grond, dien men aantreft op de plaats, waar thans de kampong is, werd ongeveer eene eeuw geleden door Siak veroverd en daaraan onderhoorig. De bevolking is van djohorschen oorsprong en dagteekent hare komst

naar deze streken van na de uiteenspatting van het rijk van Djohor, waarmde bedoeld wordt het uitbreken der onlusten aldaar, waarin Radja ketjil, de eerste Sultan van Siak een voorname rol speelde. Radja Poerba was de grondlegger van het rijkje Lontar, het latere Tanah-Poetih evenals van Kapenoean, dat aan Lontar grenzende, voor de verovering van Tanah-Poetih door Siak, een broederstaat van Lontar was en thans ook nog aan Tanah-Poetih ten nauwste is verbonden. Men treft in de Rokan-streken meer van die broederstaatjes aan zoo als Temboesei en Ramba, welke beide van menangkabauschen oorsprong en Kotta Inten en Kotta Lama, die beide van djohorsche afkomst zijn. Niet machtig genoeg om zich alleen te handhaven tegenover Atjeh, dat tot in Tanah-Poetih zijne invallen deed, sloten zich Kapenoean en Tanah-Poetih aan bij de partij van Pageroeyoeng, die tot aan het Oosterstrand haren invloed deed gevoelen en kan hierin de mengeling van aristocratische (van Djohor) en democratische (van Pageroeyoeng) instellingen welke men in deze staatjes aantreft, hare verklaring vinden.

De grenzen van Tanah Poetih met Koeboe en Bangka gaf ik hierboven reeds aan; met Kotta Inten, ook Koenta genaamd, zou de Rantau Bais, aan den linkeroever der Rokan-rivier gelegen, de grens zijn en met Kapenoean de ayer-Meminda, die een rechter zijtak van de Rokan-rivier is. Een nauwkeuriger grensbepaling kan men niet van de hoofden te weten komen, hetgeen in het verschiet tot moeilijkheden met de omliggende streken zal aanleiding geven. De bevolking houdt zich in hare ladangs op; de zetel van het inlandsch bestuur is te Tanah-Poetih, de eenigste kampong, welke men in het land aantreft. De inwoners van de vroeger bestaande kampong Bangka, die allen lieden van Bangka afkomslig waren zijn sedert verhuisd naar hun eigen land.

In rijstbouw, vischvangst, handel, de verzameling van boschprodukten, de teelt van gambir en het vervaardigen van gendies vindt de bevolking haar bestaan; vele gambir-tuinen zijn door een uitgestrekten boschbrand, die van Kapenoean tot voorbij Tanah-Poetih in het vorig jaar woedde, verwoest, doch zijn sedert weder nieuwe tuinen aangelegd. Het bevolkingscijfer kan men op ± 700 stellen, waarvan ± 150 in de kampong Tanah-Poetih een 60-tal huizen bewonen. De kampong ziet er zeer vervallen uit; eenige Chineezen hebben zich daar geve-

koopen de boschprodukten op, doch hebben veel te lijden van de van diefstal niet afkeerige bevolking, die aan dobbelspel en amfioen verslaafd, een treurig beeld levert van den toestand, waarin een volk door wanbestuur wordt gebracht.

De inkomsten van Tanah Poetih zijn door den Sultan van Siak geschonken aan den Mangkoe boemi of rijksbestierder, die de gezamenlijke middelen heeft verpacht voor 1250 en 200 pd. st. aan twee Chineezen. Van die inkomsten krijgen de Soekoe-hoofden 400 pd. st., zeker niet te veel, wanneer men in aanmerking neemt dat hen eigenlijk het geheele bedrag toekomt. De grond in Tanah-Poetih moet voor landbouw geschikt zijn en zoude vooral het terrein bij Oedjoeng Mera zeer vruchtbaar zijn.

De bevolking is verdeeld in 4 soekoes, nl. Malayoe besar, Malayoe Tengah, Masa en Batoe Ampar, aan het hoofd waarvan de soekoe-hoofden door den Sultan van Siak zijn aangesteld. Aan het hoofd der handelaren staat een zekere Hadji Mohammed Taib die de tusschenpersoon is tusschen het inlandsch bestuur en de van elders komende handelaren. Het hoofd van de soekoe Malayoe besar is het voornaamste en ontvangt van de inkomsten $\frac{2}{8}$ gedeelte, terwijl de andere soekoe-hoofden $\frac{1}{8}$ ontvangen. Het hoofd der soekoe Malayoe besar heeft drie helpers (tongkat); dat van de soekoe Malayoe Tengah één en dat van de soekoe Batoe Ampar twee. Deze tongkats werden vroeger door de soekoe-hoofden, die den titel van Datoe hebben, aangesteld, doch thans door den Mangkoe boemi, hetgeen niet in overeenstemming met de adat is. Behalve het aandeel in die pachten, bestaan de inkomsten der soekoe-hoofden uit de opgelegde boeten, grondrente (tapak lawang) en een tiende der boschprodukten (pantjong alas); de opvolging heeft plaats op gelijke wijze als dit in Bangka geschiedt.

Door den invloed van den Tongkoe Mangkoe boemi en diens zoon Tongkoe Mansoer, die te Tanah-Poetih verblijf houdt, heeft eene verkrachting der rechten van de soekoe-hoofden plaats, die tot groote ontevredenheid leidt, aangezien zij volgens de adat de hoofden des lands zijn en slechts tegenover hun heer den Sultan van Siak verplicht zijn werkvolk te leveren benevens eene jaarlijksche persembahan (gift) in geld, rijst, kippen, enz.

De toestand in Tanah-Poetih is dan ook niet zooals die wezen moet, en alleen de plaatsing van een gouvernements ambtenaar zal in deze streken een einde kunnen maken aan al het

onrechtmatige, dat de welvaart van het land opoffert aan de bizondere belangen van de overheerschers.

Op den 10den was ik te Tanah-Poetih aangekomen en vertrok van daar den 11den Augustus des morgens. Na het door slechts enkele lieden bewoonde eilandje Laboean Papan te zijn gepasseerd als ook vele betings, die ook hier de vaart bij springtij zoo gevaarlijk maken, kwam ik om 11 ure bij Poelau Minjak en bleef ik des avonds in de telok Penjoengga ankeren, daar boomstammen en afdrijvend Bakong (een hooge grassoort) het varen des nachts niet wenschelijk maken. Den volgenden morgen kwamen wij om 12 uur te Negri Tinggi, waar een dertigtal huizen door lieden uit Rantau Binoewang werden bewoond. De verdere tocht naar Rantau Binoewang leverde niet veel merkwaardigs op; wij passeerden vele ladangs aan lieden uit Rantau Binoewang toebehoorende en de opkomende maan vergunde dat wij ook 's nachts door konden roeien. In de rivier was een hevige stroom, ofschoon die bij veel regen in de bovenlanden nog sneller is; weinig belangrijke Soengei's vinden in de Rokan-rivier hare uitwatering, waaronder de Batang Koemo de voornaamste is, buiten de Rokan-Kiri die zich bij Sako met de Rokan-Kanan vereenigt. Den geheelen weg langs zagen wij de sporen van den vreeselijken brand, waarvan ik hiervoren reeds gewaagde en was het dichte bosch herschapen in een ontbladerd aantal stammen. Waar de rivier zich kronkelde, had zich aan de tandjong (hoek) een zandplaat [1] gevormd en voorbij de samenstrooming der Rokan-Kiri en Kanan waren vele boomen in de rivier aanwezig. Men deelde mij mede dat in het vorig jaar een stoombarkas tot Rantau Binoewang was opgevaren, doch ik vermoed dat die vaart ten gevolge van de vele boomstammen en sterke stroom in de rivier is gestaakt. Ik durf dan ook de vaart voor een stoombarkas verder dan Negri Tinggi niet aanbevelen, waarheen dan ook trouwens gemakkelijk per sampan de produkten, v.n.l. rotan, getah en was uit de bovenstreken kunnen worden aangevoerd. Op vele plaatsen in den rivierloop treft men z.g.n. danau aan, dat is de vroegere loop van de rivier en wees men mij nog een paar plaatsen aan, waar binnen korten tijd de rivier wel haar loop zou verplaatsen.

---

[1] Daarom spreekt men in deze streek ook bij het bepalen van het aantal rivierwendingen van pasir, waar men elders in deze streken tandjong en bijv. in Palembang rantau gebruikt.

Een ladang, door Boeginezen bewoond, herinnerde er aan, dat ook vroeger Boeginezen zich in deze streken hebben nedergezet; zij zijn echter schier uitgestorven en men toonde mij te Tanah-Poetih de reeds geheel vervallen woning van den laatst daar overgebleven en sedert overleden Boeginees, die de Soelewatang werd genoemd.

Nabij Rantau Binoewang waren eenige kampongs, hoogstens uit tien huizen bestaande, langs den rivieroever gebouwd en werd daar overal, evenals dit ook op de ladang het geval was, suikerriet geplant, waaruit men op een zeer primitieve wijze suiker bereidde. Overigens zag ik slechts djagong (turksche tarwe), oebi (namelijk de cassave waarvan tapioca gemaakt wordt) en sirih aangeplant, terwijl men zich ook hier en daar bezighield met het droogen van eene soort van visch, ikan gaboes, die in de Rokan-rivier wordt gevangen.

Den 16den Augustus, dus na vijf dagen reis kwam ik te Rantau Binoewang, de verblijfplaats van den Radja van Temboesei aan. De reis was voorspoedig geweest, waartoe de vele roeiers van mijne sampan het hunne hadden bijgedragen; een inlandsche prauw doet dikwerf meer dan 14 dagen over denzelfden afstand.

Alvorens thans verder te gaan, vereischt het eenige toelichting, hoe hier op Tanah Poetih's grondgebied sprake kan zijn van een staatje Rantau Binoewang, waarvan de vorst den titel van jang dipertoewan of radja van Temboesei draagt.

In Temboesei wilden de Padries, die zoo langen tijd den fakkel des opstands op de Westkust zwaaiden, ook hunne hervormingen in den godsdienst totstandbrengen en zekeren Pakir Saleh, later zoo berucht in de geschiedenis onder den naam van Toeankoe Temboesei, gelukte het den radja van Temboesei, destijds Sultan Achir Lamaän evenals de Radja's van Ramba en Kapenoean uit zijn land te verdrijven. Het is van algemeene bekendheid, dat Toeankoe Temboesei in 1838 door ons uit zijn versterkte kampong Daloe-Daloe, thans nog de hoofdplaats van Temboesei, werd verjaagd en uitweek naar Linggi op de Westkust van Malakka. De vorsten van Ramba en Kapenoean keerden spoedig in hunne rijken terug, doch Sultan Achir Lamaän week uit naar Soengei Krangin Panei, waar hij overleed. Zijn zoon en opvolger Djamaloe l'alam vestigde zich aan de Soengei Dahoen, in Koeboe gelegen, alwaar hij ook stierf. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Sultan Abdoelwahid, die zich in het tegenwoordige Rantau Binoe-

wang vestigde. Sultan Mohammad Dzen, de tegenwoordige Iang dipertoewan besar in Rantau Binoewang, is de zoon van den hierboven genoemden Sultan Abdoelwahid en heeft het woord Sakti aan den naam van zijn rijk, dat alzoo Rantau Binoewang Sakti heet, toegevoegd.

Het is hier niet de plaats om na te gaan in hoeverre deze nederzetting met of zonder vergunning plaats vond, noch om de geschillen te bespreken welke sedert tusschen den Sultan van Siak en den Radja van Temboesei zijn gerezen; nog zij hier slechts vermeld dat de door Pakir Saleh verdreven Radja van Temboesei nimmer naar Temboesei is teruggekeerd en dat tegenwoordig daar het bestuur wordt gevoerd door een oom van den thans in Rantau Binoewang regeerenden Radja. Deze is de wakil (gemachtigde) van den Radja van Temboesei en draagt den titel van Tongkoe Maharadja. Wat de oorzaak is dat de vorsten van Temboesei nooit naar hun eigen land zijn teruggekeerd, laat zich voorshands hier niet beslissen, doch zeker wekt het onze bevreemding op. Rantau Binoewang is dus te beschouwen als te zijn voortgesproten uit het rijk van Temboesei en het verwondert ons niet dat de instellingen, die te Temboesei adat waren, ook hier worden aangetroffen; de landsinstellingen in Rantau Binoewang zijn derhalve een weerspiegeling van die van Temboesei en worden nog steeds gehandhaafd: Rantau Binoewang is een nieuw Temboesei à l'instar van laatstgenoemd rijk ingericht.

Uit het vorenstaande is gemakkelijk af te leiden dat Rantau Binoewang geen eigenlijke grenzen heeft, hetgeen echter niet wegneemt dat de vorst, die trouwens de geheele Rokan-streek als aan hem onderhoorig beschouwt, zich vestigt waar hij wil in dit onbewoond gebied en dat de bewoners ver verwijderd hun ladangs gaan aanleggen, terwijl elk der soekoes, waarin gelijk wij later zullen zien dat de bevolking wordt verdeeld, hare eigene gronden heeft. Dat hierbij wel eens meer als onderhoorig wordt beschouwd, dan wel rechtens te bewijzen is, ligt voor de hand, doch wij hebben ons daarmede hier niet in te laten.

Gelijk wij zagen, heeft de vorst den titel van Iang dipertoewan besar; op zevenjarigen leeftijd draagt de aanstaande vorst den titel van Tongkoe Moeda, op elfjarigen dien van Madjalelo en op vijftienjarigen leeftijd dien van Soetan Dzênal, welken titel hij behoudt totdat hij tot vorst is uitgeroepen. De bandahara (over wien later) en de andere orang besar besar (zie verder) roepen den vorst uit; het volk wordt dan in de ve

(balei) verzameld, waar de uitteroepen vorst op eene verhevenheid van gele stof is gezeten. De rijkssieraden zijn tegenwoordig, ten minste als de vorige vorst overleden is [1], en het hindoesch geschrift Sirih [2] wordt door een van de Imams voorgelezen. Daarna geeft de bandahara aan het volk (sakalian orang dan orangdagang di mana mana negri) kennis dat de Soetan Dzènal tot Iang depertoewan besar is verheven, waarop door het volk een driewerf „Daulat Toewankoe" (Heil! o vorst) doet hooren en een ieder zijn sembah voor den nieuwen vorst maakt. Het spreekt van zelf dat bij zulk eene gebeurtenis de bevolking wordt onthaald.

De echtgenoote van den vorst wordt ook door den bandahara en de rijksgrooten gegelard (een bijnaam gegeven). Die van den vorigen vorst was Radja Siti, die van den tegenwoordigen radja Padoeka Siti, voor welke namen nog het woord Datoe wordt gevoegd. Die vrouw moet echter van vorstelijken bloede zijn.

Bij het overlijden van den vorst moet daarvan kennis worden gegeven aan de vorsten van Kapenoean, Rambaen Koenta; de bandahara zendt daartoe gezanten die tevens een stuk van het kleed Saoek (toedoeng) moeka genaamd waarin de doode begraven wordt, overbrengen. Zij worden vorstelijk en met kanongebulder ontvangen en zenden die vorsten karbouwen, rijst enz. als geschenken terug; de overleden vorst mag niet begraven worden alvorens zijn opvolger tot vorst is uitgeroepen.

De Radja wordt opgevolgd door zijn zoon; bij ontstentenis van dezen door zijn broeder. Zijn er geen nadere bloedverwanten, uit een vorstelijk huwelijk gesproten, dan kan de echtgenoot van 's vorsten zuster worden uitgeroepen en ook als deze er niet is een telg uit het Ramba'sche vorstenhuis, die dan door een algemeene vergadering der rijksgrooten en Soekoehoofden wordt gekozen.

Op den Iang depertoewan besar volgt in rang den Iang depertoewan of Iamtoewan moeda die zijn aanstelling van

[1] De pas verkozen vorst werd uitgeroepen, toen zijn broeder, de regeerende vorst, afstand deed van den troon en bleven toen de rijkssieraden achterwege.

[2] Het geschrift „Sirih" is een hindoesch stuk, waarin de vorst van Pageroeyoeng de geheele Rokanstreek zou wegschenken aan den oudsten voorvader van den Radja van Temboesei. Op dit stuk grondt de tegenwoordige Radja, onverklaarbaar genoeg, zijne aanspraken op de geheele Rokan-streek.

Eene Taroemba bevat de geschiedenis en wording van Temboesei; het is een verward en zeer verdicht verhaal, waardoor de goddelijke afkomst der vorsten van Tamboesei moet worden aangetoond.

den vorst ontvangt. Men zou hem onderkoning kunnen noemen; na zijn zevende jaar krijgt de aanstaande Iamtoewan moeda den titel van Tongkoe Maharadja, dien hij later verwisselt met dien van Soetan Mantsoer. Tot deze waardigheid wordt veelal geroepen een kind uit het huwelijk van den vorst met eene vrouw uit de sembilan Soekoe voortgesproten, doch kan het ook zijn een kind van een oudere zuster van den vorst, hetgeen thans het geval is met de aanstaande Iamtoewan moeda.

De Iamtoewan moeda is een radja en wel in tegenoverstelling van de rijksgrooten (orang besar besar) waaronder de bandahara de eerste en voornaamste plaats bekleedt. De bandahara, die als Datoe wordt aangesproken, wordt door den vorst aangesteld en behoort òf tot de soekoe Malayoe òf tot soekoe Ampoe, met dien verstande dat nooit tweemaal achtereen een bandahara uit dezelfde soekoe wordt benoemd. Behoort de bandahara, zooals de tegenwoordige tot de soekoe Malayoe, dan volgt diens neef (Kamanakan) en tevens helper (tongkat) den volgenden bandahara die uit de soekoe Ampoe wordt aangesteld en die nu den titel van Sri Padoeka Maharadja heeft op. Diens neef krijgt dan den titel van Pakoemoe Radja en de tongkat uit de soekoe Malayoe dien van Sri Padoeka Maharadja, welke laatste titel dus door den aanstaanden opvolger van den in functie zijnden bandahara wordt gedragen. Is derhalve de bandahara uit de soekoe Malayoe, dan is de Sri Padoeka Maharadja uit de soekoe Ampoe.

De bandahara is de handhaver van de aloude volksinstellingen; hij mag het land niet verlaten en is de gemachtigde van den vorst, als die afwezig is. Hij is belast met de bewaring der rijkssieraden, welke bestaan uit een gouden armring, een kris met gouden handvatsel en twee gongs, waarvan de kleinste bij het verscheiden van den vorst in de verte geluid zou veroorzaken en die bij groote droogte wordt gebaad. Bij plechtige gelegenheden worden zij te voorschijn gebracht, na te zijn afgehaald uit de woning van den bandahara met hetzelfde ceremonieel als waarmede een vorst ontvangen wordt. De bandahara is de raadsman van den vorst en vormt met de drie straks te noemen rijksgrooten; een rijksraad, die behalve de algemeene belangen des lands meer bizonder de belangen der Sembilan Soekoe behartigt. Die rijksraad is ook, zooals wij nader zullen zien, een rechtscollege; wij kunnen haar het best vergelijken met wat men in andere streken de Karapatan noemt.

Behalve de Datoe Bandahara zijn de orang besar orang Kaja Maharadja, Padoeka Sri Maharadja en Padoeka Madja lelo, die uit de Semboelan Soekoe door den vorst worden aangesteld. De vorst spreekt hen aan met Orang Kaya, de mindere man met Datoe. Hun waardigheid gaat over op zusterskind, hetgeen in verband staat met de menangkabausche adat, die, gelijk wij later zullen zien, hier vrij ongeschonden wordt gehandhaafd.

Ook de Soetan Mahmoed, die het hoofd is van de soekoe Dalam, behoort tot de orang besar besar. Hij wordt door den vorst aangesteld, die daartoe meestal kiest een kind uit zijn huwelijk met eene vrouw uit de soekoe Dalam voortgesproten. Bij de behandeling der soekoe Dalam komt die waardigheidsbekleeder nader ter sprake en zullen wij ook later zien welke rol hij speelt, wanneer de vorst gaat oorlog voeren. Onder de mindere hoofden heeft men in de eerste plaats de Laksamana, die ook in oorlogstijd een voorname rol speelt. Met den Soetan Mahmoed treedt hij op als tusschenpersonen, wanneer de bandahara met zijn vorst verschilt van gevoelen en brengen zij dan het gesprokene aan beide partijen over. Inkomsten geniet hij niet; alleen krijgt hij zoo nu en dan een belooning van den vorst. Vreemd genoeg treft men in Rantau Binoewang ook een Sjahbandar aan; hij is het hoofd van de vreemde handelaren, wier zaken hij behartigt en zoo noodig voor den vorst brengt. Zijn betrekking is erfelijk in zijne soekoe, evenals dit met den laksamana het geval is.

Over de verschillende Bintara's en Panglima's, die in vredestijd als zwaarddragers, sirihdragers, oppassers, stuurlieden (djoeroe moedi) in dienst zijn volgt later nog het een en ander, daar zij ook in oorlogstijd eerst werkelijk in functie treden.

Zoo zijn wij dan eindelijk, na een rij van hoofden van meer of minder belang, gekomen tot de soekoehoofden, wier betrekking en standpunt zoo nauw met de belangen der bevolking zijn verbonden en als wier vertegenwoordigers bij den vorst wij reeds de bandahara en zijne drie mantris die als zoodanig ook wel de kapala sembilan soekoe worden geheeten, hebben leeren kennen.

De bevolking is verdeeld in tien soekoe's, nl. Malayoe, Ampoe, Bena, Koetie, Sabrang, Mai Poengkoet, Kandang Kapak, Mandeling, welke te samen ook de soekoe sariboe en de soekoe Dalam, die ook wel de soekoe seratoes wordt geheeten. Behalve *de soekoe* Dalam, die zooals wij boven zagen, onder den Soetan

Mahmoed staat, hebben de soekoe's ieder hun eigen hoofd, de Kapala Soekoe, die door den Radja wordt aangesteld en wier betrekking erfelijk is, hun eigene soekoe, zoodat zusterskinderen (kamanakan) opvolgen. Elke soekoe is weder verdeeld in Indoehs, wier aantal verschillend is en aan 't hoofd waarvan Kapala Indoeh, met één de Kapala Indoeh poetjoek, als voornaamste. De gezamenlijke bevolking bedraagt ± 3500 zielen, waaronder de soekoe Dalam begrepen is.

De grond om de kampong Rantau Binoewang tot zoover men de bedoeg (trom in de moskee) kan hooren, is het eigendom van den vorst en in gebruik bij de leden der soekoe Dalam, die hier hun ladangs aanleggen. De overige grond behoort aan de soekoes, die elk hun bepaald deel hebben dat door grenzen is bepaald. De Radja mag echter ook wel soekoegrond wegschenken en schijnt die verdeeling meer te zijn om twisten te voorkomen. De leden der verschillende soekoes leggen, altijd met vergunning van het betrokken hoofd, ladangs aan op welken soekoegrond zij verlangen, doch moeten steeds hun verplichtingen tegenover hun eigen Kapala Soekoe nakomen. Deze verplichtingen bestaan in het arbeiden gedurende vijf dagen in de ladang van het soekoehoofd als: één dag boschkappen, één dag boschbranden, één id. padi uitplanten, één id. padi oogsten en één id. padi ontbolsteren. Andere inkomsten van de soekoe hoofden bestaan in door hen opgelegde boeten.

Aan hun vorst is de bevolking verplicht pantjong alas of een tiende der verzamelde boschproducten en tapak lawang of van elke 100 hantangs padi tien [1], terwijl bovendien nog wel heerendiensten door den vorst worden genoten als dit noodig is.

De Soetan Mahmoed geniet als hoofd der soekoe Dalam dezelfde inkomsten als de andere soekoehoofden; de leden van zijne soekoe zijn diegenen, die elders tot de hamba radja worden gerekend te behooren. Kleine geschillen in de soekoe maakt de Kapala Indoeh [2] uit; hooger beroep is dan bij den Kapala Soekoe of als er leden van verschillende soekoes in het geschil begrepen zijn, door hunne verzamelde soekoehoofden, wier bevoegdheid gaat tot het opleggen eener boete van 16 realen (d. i. *f* 9.60). Kunnen de soekoehoofden eene zaak niet

---

[1] Een gedeelte van de pantjong alas en de tapak lawang staat de vorst af aan den Bandahara en de drie andere Kapala Sembilan Soekoe.

[2] De bevoegdheid van den Kapala Indoeh strekt zich uit tot het opleggen eener boete van 8 realen.

beëindigen, dan neemt de rijksraad kennis van het geschil, van welke uitspraak hooger beroep is bij den vorst. Geschillen tusschen leden der soekoe Dalam en de andere soekoes, worden uitgemaakt door Soetan Mahmoed en het betrokken soekoehoofd, van welke uitspraak hooger beroep is bij den rijksraad, waarin dan ook Soetan Mahmoed zitting heeft.

De Sjahbandar heeft eene bevoegdheid tot het opleggen van boeten 8 realen groot aan de handelaren waarover hij gaat. Grootere zaken brengt hij voor den vorst, die daarin zelf of als het ernstige misdrijven geldt — en dit is dan altijd, ook met de 9 soekoe's het geval — in vereeniging met zijne rijksgrooten uitspraak doet.

Heeft een rechter een vonnis geveld, dat in hooger beroep wordt vernietigd, dan wordt degene die het vonnis geslagen heeft, 't zij dit één of meer personen is, gestraft met het geven van een feest en kleederen (poetjoek) aan dengene wiens zaak gevonnisd werd.

Er wordt recht gesproken volgens de adat en de sarat of mohammedaansche wet; de straffen bestaan steeds in geldboeten, terwijl in sommige gevallen de doodstraf wordt toegepast. Dit was althans vroeger zoo, en werd den misdadiger driemaal de slagader in de hals getroffen met een lans; bleef hij leven, dan werd hem de straf kwijtgescholden en het leven gelaten. Tegenwoordig zou dit niet meer gebeuren; de misdadiger zou slechts hebben te vluchten naar het huis van den Radja en hem zou verder geen leed geschieden.

Over den godsdienst der bevolking valt weinig meer te zeggen, dan dat zij is de mohammedaansche; zij volgt even als dit het geval is met de meeste volken op Sumatra, de leer van Sjafei. Het hoofd van den godsdienst is de Radja; voorts zijn er een achttal Imams, die optreden bij feesten en die de inzamelaars zijn van de djakat en pitra. Ook gedurende de vasten en bij mohammedaansche feestdagen hebben zij een rol, welke bestaat in het voorlezen uit den Koran en andere heilige boeken. Een viertal van de voornaamste Imams, vormen een zoogenaamden priesterraad die in geschillen betreffende het huwelijk, erfrecht enz. recht spreekt. Minder in rang zijn de 9 Ketibs, die voorgangers zijn in de moskee, terwijl een zevental Bilals, als geestelijken van den laagsten rang zijn aan te merken. Zij houden de moskee in orde en roepen het volk bijeen voor den vrijdagdienst.

De bevolking volgt de voorschriften van den Islâm, wat betreft de vasten, het gebed [1] en de djakat nauwkeurig op; bij huwelijk en erfrecht volgt men de landsinstellingen, waarover een mohammedaansch vernis is gespreid. De djakat bedraagt 10 pCt. [2] van de opbrengst der produkten van het land en bij handelaren 2½ pCt. van de zuivere winst; zij wordt verdeeld onder de Imams, Ketibs, Bilals, terwijl ook een deel aan behoeftigen wordt gegeven.

De djakat pitra wordt verdeeld: ⅓ voor den Radja, anak-radja, enz.; ⅓ voor de orang besar besar, de bintara's, de hoeloebalangs enz.; ⅓ voor de Imams, Ketibs, Bilals en de panghoeloe missigit, die de moskee schoon houdt en op de bedoeg (trom) slaat om de gebedsuren aan te geven.

Alvorens de vorst zich ten strijde uitrust, onthaalt hij de bevolking, die tevens nieuwe kleederen ontvangt. Aan den Soetan Mahmoed en den Datoe Laksamana wordt opgedragen om het volk te verzamelen op eene vlakte, waar verschillende afdeelingen onder Panglima's worden opgesteld. Het aantal Panglima's is onbepaald; zij worden genomen uit de Sembilan Soekoe en uit de soekoe Dalam, in welk laatste geval het de Panglima [3] van de anak-radja is; zij zijn in 't rood gekleed en vooraan in 't gevecht, waarom dan ook de dapperste inlanders als Panglima worden verkozen.

De hoeloebalang bertoedjoe maken alles voor den krijg in orde en houden toezicht op de toebereidselen te velde; is dit afgeloopen, dan wordt hun werk nog eens nagegaan door de hoeloebalang bertiga. De hoeloebalang boewan blijven steeds in de nabijheid van den vorst en dragen bij feestelijke gelegenheden als de ontvangst van personen van rang, zwaarden, krissen en messen, evenals de hoeloebalang bertiga, terwijl dan de hoeloebalang bertoedjoe voorop loopen en een toembak bandarang dragen. Daarenboven moeten de hoeloebalang bertoedjoe bij het overlijden van den vorst 14 dagen de wacht bij het graf houden en tevens, met een toembok bandarang in de hand, aan het vooreinde der prauw, waarmede de vorst reist, de wacht houden. Het oorlogvoeren gaat zeer ongeregeld; de geweren zijn van

---

[1] Te Bantan Binoewang waren langs den rivier-oever eenige stellages, waarop door Hadji's de dagelijksche gebeden werden verricht. Het aantal hadji's zoo mannelijke als vrouwelijke is te Bantan Binoewang zeer groot.

[2] De minste hoeveelheid waarvan nog djakat wordt geheven is 600 gantangs padi.

[3] Deze is dan in het geel gekleed.

slechte hoedanigheid en de kleine kanonnen (lila) die ten getale van ± 50 aanwezig zijn, zijn verroest en gedeeltelijk versleten. In het schieten met geweren wordt de bevolking geoefend en waren aan den overkant van de rivier bij Rantau Binoewang een paar schijven geplaatst, die tot mikpunt dienden; somtijds hadden bij die schietoefeningen weddingschappen plaats en vermaakte men zich daarbij niet weinig.

De kampong Rantau Binoewang [1] is de voornaamste van het land en de zetel van het rijksbestuur; de huizen, zoowel die van den vorst, de rijksgrooten als van den minderen man zijn uiterst bouwvallig en staat bij hoog water, als de rivier door vele regens gezwollen is, de kampong onder water, zoodat het niet te verwonderen is, dat men binnenkort zal gaan verhuizen en zich nederzetten te Negri Tinggi, waar de grond hooger gelegen is. Eenige klapper- en vruchtboomen, waaronder doerian, mangga en manggistan, treft men in de kampong aan, terwijl kippen en eenden in overvloed rondloopen. Een aantal prauwen, zoowel bovenlandsche als van beneden komende lagen voor de kampong, om weldra met boschprodukten volgeladen naar beneden te vertrekken. Des avonds namen verscheidene jongelieden deel aan het schieten op schijven, waarbij gewed werd en vermaakten zich anderen met het schoppen van een van rotan gevlochten bal (sepak raga), waarbij het de kunst was om de bal niet den grond te doen raken. Bovenstrooms is een gedeelte van de rivier bestemd voor plaats, waar de vrouwen en ook de de Radja zich mogen baden en mag daar geen vaartuig passeeren of aan de vrouwen moet worden kennis gegeven dat men passeeren wil.

Vóór de geboorte van een kind hebben geen feestelijkheden plaats; alleen wanneer de aanstaande moeder ziek wordt, slacht men een geit en worden bekenden en vrienden onthaald. Na de geboorte, waarbij een doekoen hare hulp verleent, past deze nog 7 dagen het kind op en kan deze nog 40 dagen zoo noodig hare hulp verleenen. Na dien tijd krijgt de doekoen een geschenk in geld, waarvan de hoegrootheid afhangt van de welgesteldheid van den gever, benevens wat bras, 2 kippen, jonge klappers enz.

Meisjes worden besneden op haar 4e—7e jaar; jongens op hun 15e jaar, op welken leeftijd zij reeds behoorlijk eenige gedeelten uit den Koran kunnen opdreunen.

---

[1] Zoo geheeten naar een Binoewangboom, die weleer aan den rivieroever stond.

Het huwelijk wordt gesloten met goedvinden van beide partijen, doch een man kan geen vrouw uit zijne eigene soekoe huwen en moet aan de betrokken soekoehoofden kennis van het aanstaand huwelijk worden gegeven. Na de verloving (toenangan) wordt de huwelijksgift, die minstens 4 realen bedraagt, aan de ouders van het meisje betaald en heeft korten tijd daarna de voltrekking van het huwelijk in de missigit en op een Vrijdag plaats. Wanneer de Radja een vrouw uit de 9 soekoe huwt, moet hij 50 rijksdaalders huwelijksgift betalen en ontvangt hij zijne vrouw van den Datoe Bandahara. Een vorstentelg mag geen vrouw huwen uit de 9 soekoe, wel uit de soekoe Dalam.

Bij de voltrekking van het huwelijk wordt de vrouw vertegenwoordigd door haar vader, ouderen broer, jongeren broer of oom, terwijl, als geen nabestaanden wali kunnen zijn, de Radja als zoodanig optreedt. Na het huwelijk gaat de man inwonen bij de ouders van zijne vrouw.

Bij overlijden van den man volgen de kinderen de moeder, tot wier soekoe zij ook behooren; als de moeder sterft, volgen de kinderen de betrekkingen van de moeder. De harta poesaka komen bij overlijden aan de zusterskinderen (Kamanakan); de harta pentjarian deelt de man bij overlijden van zijne vrouw met zijne kinderen; sterft de man, dan erven de kinderen alles, ten minste wanneer het jongens zijn; zijn het meisjes, dan wordt de erfenis gedeeld met de zusterskinderen van den man. Wanneer er geen kinderen zijn, dan worden de harta pentjarian gelijkelijk verdeeld onder de nabestaanden van man en vrouw. Indien de overledene schuld nalaat, dan gaat die over, wat de man betreft op de zusterskinderen, wat de vrouw betreft op eigen kinderen.

Bij overlijden wordt het lijk gewasschen en daarna gewikkeld in een wit kleed, dat bij den vorst negen maal om het lijk wordt gevouwen. Aan het graf wordt een hoofdstuk uit den Koran of ander heilig boek voorgelezen en vereenigen daarna belangstellenden zich in het sterfhuis om feest te vieren, hetgeen wordt herhaald op den 3, 7, 40 en 100sten dag na het overlijden.

Slavernij treft men niet aan, doch pandelingschap, zoo nauw verbonden aan de rechtsbegrippen van een inlandschen staat, daarentegen veel. Indien iemand zijn schuld niet kan batalen, wordt hij pandeling van den schuldeischer, met wien hij dan een overeenkomst tot aflossing zijner schuld aangaat. [1] Voorcerst kan

---

[1] Wanneer de Radja de [illegible] -talen dan wordt de debiteur diens pandeling.

de pandeling in dienst bij zijn meester treden en vermindert dan de schuld met 10 pCt. 's jaars, terwijl hij wordt gevoed en gekleed. Ook kan de pandeling de ladang van zijn schuldeischer bewerken, en komt hem dan de halve oogst ten goede, terwijl zijn meester de andere helft tegen halven marktprijs overneemt en het bedrag tot aflossing der schuld doet strekken. Het doet zich ook wel voor dat de pandeling handel drijft en de helft van zijn winst tot aflossing zijner schuld betaalt.

Gelijk ik boven reeds met een enkel woord mededeelde, houdt de bevolking zich bezig met den landbouw, de verzameling van boschprodukten en den handel. Eenige artikelen zijn het eigendom van den vorst; zij zijn: ivoor, boeliga (bezoar), tjoela [1], (schaamdeel van sommige dieren, in 't bizonder van den eekhoorn) moesang tjaboek [2] (een witte civetkat) soemboe badak (de hoorn van een rhinoceros), moestika en maroepa (steensoorten); de aanbrenger ontvangt een geschenk in geld, somtijds ook een titel als: megat, mera en is vrijgesteld van verplichte diensten ten behoeve van den vorst.

De handel bepaalt zich tot Singapoera, werwaarts de ingezamelde boschproducten per prauw worden overgebracht en verhandeld. De invoer heeft plaats van Singapoera en brengt een prauw, die van Rantau Binoewang boschprodukten overbracht, een grooten voorraad van allerlei artikelen en snuisterijen terug.

Op veeteelt legt de bevolking zich niet toe; in het bosch moeten vele wilde karbouwen zijn en worden bij feestelijke gelegenheden eenige geschoten, ten minste als het aantal dat de vorst van verschillende kanten, als van den Bandahara, den Bandar enz. ontvangt, niet voldoende is.

De taal welke door de bevolking gesproken wordt is de maleische; dikwerf worden menangkabausche woorden gebruikt en ook de uitspraak der woorden (bijv. kampèh voor kampas, até voor atas) is veelal niet zuiver maleisch.

Den 16den Augustus verliet ik Rantau Binoewang, een aangenamen indruk van vorst en volk medenemende. Daar wij den stroom mede hadden, reisden wij spoedig voort, zoodat wij in den namiddag reeds de Batang Koemoe passeerden, een rechter

---

[1] Deze tjoela is zeldzaam en zoude de eigenschappen bezitten, die ook de bezoarsteen zoo hooge waarde doen hebben.

[2] Ook witte apen en andere zeldzame dieren moeten den vorst worden aangeboden.

zijtak van de Rokan, aan welks bovenloop tin en steenkolen aanwezig moeten zijn.

In den nacht van 17 op 18 Augustus kwamen wij te Negri Tinggi; op de verdere reis moesten wij bij oploopend water, aangezien het roeien tegen stroom geen voordeel opleverde, stil blijven leggen om van het afloopend water dubbel te profiteeren. Bij grooten vloed gaat de stroom tot voorbij Kwala Sako, doch is dan niet sterk meer.

Des avonds van den 18den ankerden wij in de Telok Tjoelas, nabij de Soengei van dien naam om daar de bena, die in dezen tijd op zijn hevigst was, af te wachten. Men ankerde hier veilig on ofschoon men op de dichtbij gelegen bank de bena duidelijk ziet en hoort, heeft men slechts een snellen stroom. Om niet te ver van Tanah Poetih te blijven liggen, roeiden wij des avonds met afloopend water naar de Telok Madar even voorbij het eiland Minjak. Toen den volgenden morgen om 8 uur de bena reeds in de verte zichtbaar was en zij zich langs den meer laaggelegen overkant van de rivier, als een hooge golf voortbruischte, hadden wij slechts een lichte deining (palembak), die geen letsel deed en Telok Madar dan ook als laatste station voor het ankeren van prauwen, die naar Tanah Poetih gaan, aanbeveelt. Zoodra wij met eenig voordeel tegen den stroom konden oproeien, vertrokken wij; een goede loods bracht ons door de gevaarlijke ondiepe passages, waarna wij om 2 uur te Tanah Poetih aankwamen.

Ik bleef daar overnachten om den volgenden morgen met afloopend water tot Laboean Tangga te roeien. Te Tanah Poetih kan men de bena reeds op grooten afstand zien aankomen, hetgeen een zeer indrukwekkend verschijnsel oplevert. In een oogwenk stijgt het water 3 voet; de prauwen moeten dan naar het midden van de rivier, waar wel een zware golfslag, doch geen branding is.

Nog voordat het water begon af te loopen, roeiden wij verder; voor dit gedeelte van de rivier moet men een uitstekenden loods hebben, die op de ondiepe plaatsen, steeds moet peilen hoeveel water er staat, omdat het stooten op een der banken, gelijk ik boven reeds mededeelde, groote ongelukken na zich kan sleepen. Daar de geul (aloer) zich op die ondiepe plaatsen dikwerf verplaatst en men nooit zeker kan zijn van niet verkeerd te zijn gegaan, kan men zich voorstellen, dat ook de bewoner van deze streek niet op zijn gem

dit gedeelte van de rivier, en dat hij meestal in de Soengei Bangka een volgende soeroet (afloopend water) afwacht, te meer daar hij in de Soengei Bangka niets van de bena heeft te lijden. Het vaartuig, waarmede ik reisde, schoot als voortgestuwd door den snellen stroom, in het water vooruit; na de bank bij Soengei Bangka, de gevaarlijkste van alle, te zijn gepasseerd kwamen wij in breeder en dieper vaarwater en lieten we, na bij het oversteken van de rivier van Telok Banò naar Soengei Bantayan door een hevigen wind te zijn overvallen, het anker vallen aan de monding der Soengei Laboean Tangga, die reeds geheel droog geloopen was. Het was te gewaagd door te gaan naar Bagan Api-Api, daar wij den stroom zouden kunnen tegenkomen en aan ankeren of roeien dan toch geen denken was. Wij roeiden dan ook des avonds, toen het water weder begon af te loopen, naar Bagan Api-Api waar wij na 2 uren, dus des avonds om 10 uur aankwamen.

Tot den 27sten Augustus moest ik hier verblijven, verstoken van goed drinkwater en in een ondragelijken stank, door het droogen van visch teweeggebracht; aan den anderen kant was het weder eene vergoeding verlost te zijn van de vele muskieten en een soort van karbouwenvliegen, die het reizen op de rivier zoo onaangenaam maakten.

Op den 24sten des avonds kwam het stoomscheepje van de pacht te Bagan aan; door de vele lading, die in sampans moest worden gelost, konden wij eerst den 27sten des morgens om 6 ure vertrekken. Na een heel eind uit den wal te zijn gestoomd, hielden wij aan op Tandjong Seneboei en van daar op Tandjong Bakaltoewa waar wij den wal hielden en langs Tandjong Sentoeloe, Selat Domei binnen gingen om half zes des avonds. Des nachts om 4 uur staken wij over naar den wal van het eiland Bengkalis, waarvan wij om 8 uur des morgens de hoofdplaats bereikten.

DE EUROPEËRS IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL.

ZEVENDE GEDEELTE.
1606—1610.

EERSTE HOOFDSTUK.

Ontdekking van de zuidkust van Nieuw-Guinea en de noordkust van Australie door her jacht het Duifken en door Luis Vaez de Torres in 1606. Expeditie van Pedro de Acuña, gouverneur der Philippijnen, naar de Molukken. Verovering van Ternate door de Spanjaarden (1 April 1606). Sultan Sahid gevangen naar Manila gevoerd. De Ternatanen versterken zich op Halmahera. Komst van Torres in de Molukken. Werkzaamheid der Jezuieten aldaar.

Van de groote eilanden, die zich ten Oosten van den Maleischen archipel uitstrekken, was in 1605 nog niet meer bekend dan een strook van de noordkust van Nieuw-Guinea. Er waren wel verhalen van een groot Zuidland bij de Portugeezen in omloop, maar tot eene verkenning schijnt het niet gekomen te zijn. Evenmin weten wij met zekerheid of zij gepoogd hebben met de bewoners van Nieuw-Guinea's zuidkust in aanraking te komen; eene schetskaart van den archipel in het onlangs uitgegeven werk van Manuel Godinho de Eredia, een van de weinige Portugeezen van dien tijd die belang stelden in nieuwe ontdekkingen [1], in verband met hetgeen Hollandsche zeevaarders in 1602 aan den Oosthoek van Ceram vernamen [2], maakt dit echter waarschijnlijk. Thans werd van Hollandsche zijde een poging gedaan om zich omtrent die zuidkust meer licht te verschaffen. Toen Steven van der Haghen den 5 November 1605 van Bantam naar Nederland terugkeerde

[1] Malacca, l'Inde méridionale et le Cathay. Ms. orig. autogr. de G. de E. reproduit en fac-simile et traduit par Léon Janssen. Brux. 1882, p. 28.

[2] Zie: De Reizen der Nederlanders naar Nieuw-Guinea door P. A. Leupe. 's Gravenh. 1875, p. 3.

liet hij daar het jacht »het Duifken« achter, en het zal wel in overleg met dien onderzoeklievenden vlootvoogd geweest zijn dat het hoofd van den handel te Bantam, Jan Willemsz Verschoor, dit scheepje voor een verkenningstocht naar die onbekende kusten bestemde. De reis werd ondernomen onder 't beleid van den schipper Willem Jansz en den commies Jan Lodewijcksz Rosingeyn. Hun journaal is niet tot ons gekomen, maar uit verschillende gegevens [1] is het volgende met zekerheid op te maken.

Het Duifken verliet Bantam den 28 November 1605, bezocht de Kei- en Aru-eilanden, bereikte van daar de kust van Nieuw-Guinea op 4° of 5° Zbr. en voer die langs tot aan de ondiepten der Torres-straat. Deze hield hij waarschijnlijk, even als Carstensz en Tasman na hem, voor een inham, want hier nam hij zijn koers zuidelijk en voer de oostkust der golf van Carpentaria, een deel dus van de noordkust van Nieuw Holland, langs tot op 13° 75′ Zbr. Hier en daar werd eene landing beproefd, maar zoowel de Papoes als de Australiers wantrouwden de vreemdelingen en ontvingen hen vijandig. Bij een dier ontmoetingen werden negen man vermoord. Men kon dus van de gelegenheid en voortbrengselen van 't land niets vernemen

[1] 1°. De aanteekeningen van den Engelschen kapitein John Saris bij Purchas I. 385; 2° het journaal van Carstensz, die in 1623 denzelfden weg volgde en een journaal of aanteekeningen omtrent de reis van »het Duifken« gebruikte, uitgeg. door L. C. D. van Dijk in: Mededeelingen uit het Oost-Indisch Archief (Amst. 1859) I bl. 21, 47, 49; 3° eene kaart van Joa. Janssonius te Amsterdam (»Indiae Orientalis nova descriptio«) die zoover ik weet het eerst voorkomt in den Atlas Mercator-Hondius van 1633. (Die van 1630 heeft haar nog niet). De heer Robidé van der Aa heeft de plaatsen op deze kaart die het »Duifken« aan de kust van N. Guinea aandeed besproken in de door hem uitgegeven »Reizen naar Ned. Nieuw Guinea« (1879) bl. 316, 421, 424. De ontdekkingen van Carstensz komen eerst voor op een latere kaart van Hend. Hondius (Atlas van 1638); 4°. de Instructie in 1644 aan Abel Tasman medegeven toen hij zijn bekende ontdekkingsreis zou ondernemen. De heer Ch. Ruelens, die in de voorrede van bovengenoemd werk van Godinho de Eredia in twijfel trekt of Willem Jansz een deel der noordkust van Australie is langs gevaren, had door het journaal van Carstensz te raadplegen zich daarvan kunnen overtuigen. De naam »Keerweer« dien hij op oude kaarten aan de zuidkust van Nieuw-Guinea vond, is niet van het »Duifken« maar van Carstensz afkomstig. Wat voorts de mededeelingen van den heer Lauts omtrent de reis van het »Duifken« aangaat (zie: P. A. Leupe, De Reizen der Nederlanders naar het Zuidland. Amst. 1868 bl. 6—9), hij heeft blijkbaar oude kaarten geraadpleegd maar niet geweten dat de namen hierop vermeld eerst door latere reizigers gegeven werden. Dat is b.v. zeker het geval met sommige plaatsen aan de kust van N.-Guinea die van Carstenz (blijkens zijn journaal) haar naam ontvingen.

en kreeg weldra gebrek aan verversching, die tot terugkeer noopte. Den uitersten hoek van 't ontdekte land noemde men Kaap Keerweer. Het jacht kwam zonder verderen tegenspoed te Banda. Van daar werd door een Indisch koopman (Kling) die in een javaansche jonk noten en foelie geladen had, den 15 Juni 1606 de tijding van zijn terugkeer te Bantam aangebracht. De slechte uitslag van dezen tocht schijnt voor 't oogenblik van verder onderzoek te hebben afgeschrikt.

Wij maakten zoo even melding van de Torres-straat. Deze zou eerst twee eeuwen later dien naam ontvangen, hoewel zij in ditzelfde jaar 1606 ontdekt en doorgevaren werd door den Spaanschen kapitein Luis Vaez de Torres; maar zijn reisverhaal bleef in de archieven te Manila verscholen, en werd eerst zooveel later aan 't licht gebracht. Het schip van Torres behoorde tot een eskader van drie schepen, die onder bevel van den meer ijverigen dan bekwamen Pedro Fernandez de Quiros den 21 December 1605 de haven van Callao in Peru verlieten om een ontdekkingstocht te doen in den Stillen Oceaan. Zij wierpen de ankers uit voor het grootste der Nieuwe Hebriden dat zij Espiritu Santo noemden. Quiros hield het voor een deel van het vasteland van Australië, waarvan hij zich dan ook de ontdekking toeschreef. Het volk van 't admiraalschip kwam hier tegen hem in opstand en dwong hem naar Amerika terug te keeren. Torres, met de beide andere schepen achtergebleven, zette op 't eind van Juni 1606 de reis eerst in ZW. en daarop in NW. richting voort, bereikte toen de ZO. kust van Nieuw Guinea en bracht twee maanden door om zich tusschen de banken, die dat eiland aan Nieuw Holland verbinden, een weg te banen. Daarop voer hij Nieuw-Guinea ten Zuiden langs, landde op verschillende plaatsen en nam die voor den Koning van Spanje in 't bezit (zoo het heette). Toen hij de westkust bereikte, ontmoette hij Mohammedanen met vuurwapenen, die hier hun godsdienst verspreidden en hun gezag vestigden. Zij voorzagen hem van levensmiddelen en gaven hem inlichtingen omtrent de Molukken. De Hollandsche schepen, zeiden zij, waren nog niet hierheen doorgedrongen. Of het op het vasteland van Nieuw-Guinea of op een der Papoe-eilanden was dat Torres deze volgers van den Islam ontmoette is niet uit te maken; waarschijnlijk stonden zij met den Sultan van Batjan in betrekking, want Torres zette thans zijn koers naar dat eiland, waar hij eenige landgenooten aantrof en van hen

in bijzonderheden vernam hetgeen in de laatste maanden door de Spanjaarden verricht was. Dit hebben wij thans te verhalen [1].

De tijding der verovering van Ambon door Steven van der Haghen [2] was door de Portugeesche vluchtelingen te Malaka aangebracht. André Furtado de Mendoza, die daar nog het bewind voerde, woedend over dit verlies, had eenigen hunner, die hij als schuldig aan de overgave beschouwde, gevangen genomen, maar de kapitein, Gaspar de Mello, was in het binnenland ontsnapt. Bevreesd dat het fort op Tidore hetzelfde lot zou ondergaan als dat op Ambon — en dat die vrees niet ijdel was hebben wij gezien — zond hij in aller ijl twee goed bemande galjooten naar de Molukken en richtte tot D. Pedro Acuña, den gouverneur der Philippijnen, de dringende bede om de Molukken te hulp te komen. De Vicekoning te Goa, schreef hij, had hem gedurende de vijf jaren die hij reeds in deze streken had doorgebracht geen bijstand van beteekenis gezonden en het haperde hem zoowel aan de noodige manschappen als vaartuigen om zich zelf ten tweeden male naar de Molukken te begeven. [3]

Acuña hield zich zelf overtuigd dat eene groote expeditie voor het behoud der specerij-eilanden onvermijdelijk was en had er bij de Spaansche Regeering herhaaldelijk op aangedrongen dat hem daarvoor de noodige troepen zouden gezonden worden. In 1604 werd hieraan gevolg gegeven; 500 man onder Juan de Esquivel gingen van Spanje naar Mexico onder zeil om van daar, door den Vicekoning tot 800 man versterkt, de reis naar de Philippijnen te vervolgen. In Juni 1605 zetten zij te Manila voet aan wal. [4]

Terzelfder tijd kwamen de Portugeesche vluchtelingen van

---

[1] Van het reisverhaal van Torres, geschreven te Manila den 12 Juli 1607 is het eerst eene vertaling uitgegeven door Burney in zijne »History of the voyages in the S. Sea« (II p. 467—78). Een vollediger tekst vindt men achter Ant. de Morga's werk door de Hakluyt-Society uitgegeven (Appendix VI). Van de ontdekking van Torres wordt reeds gesproken (zonder zijn naam en zonder opgave van datum) in het journaal van Specx achter dat van Verhoeff in »Begin en voortgang der O.-I. Comp.« II, 15e stuk, bl. 90, en in de Historia y añal relacion de las cosas que hizieron los Padres de la Comp. de Jezus por las partes de Oriente... los años de 607 y 608 (Madrid 1614) p. 135. Zie ook Robidé van der Aa, Reizen naar Nederl. N.-Guinea, bl. 253 aant.

[2] Zie ons Zesde gedeelte, bl. 226.

[3] Zie dezen brief die blijkbaar van 1605 dagteekent bij Argensola p. 274—77, waar hij veel te vroeg geplaatst is, nog vóór den tocht van Furtado in 1601!

[4] Argensola p. 305—8, 311—14, 349; Morga p. 243, 249.

Tidore de tijding brengen dat de Molukken voor den Koning verloren waren en de geheele archipel zich thans in de macht der Ternatanen en Hollanders bevond. Men vreesde zelfs dat de laatsten hunne veroveringen tot de Philippijnen zouden uitstrekken.[1] Acuña zond hierop versterking naar de Zuidelijke Philippijnen en verhaastte de uitrusting der oorlogsvloot die de Molukken moest heroveren.

Den 15 februari 1606 verliet deze vloot de verzamelplaats aan de zuidkust van Panay om den tocht te ondernemen. Zij bestond uit vijf groote schepen en een aantal galeien en kleinere vaartuigen, in alles 36 zeilen, waaronder drie Portugeesche galjooten, één onder bevel van den gewezen kapitein van Tidore Pedro Alvarez de Abreu, en twee die, zooals wij straks zagen, van Malaka gekomen waren. De bemanning der vloot bestond uit 1300 Spaansche en 400 inlandsche soldaten (Pampangos en Tagalen), met een dienstpersoneel, als wij Argensola gelooven mogen, van bij de 1300 man, voor de helft roeiers. Acuña stond zelf aan 't hoofd der expeditie; maestro del campo was Juan de Esquivel.

Onderweg deed men la Caldera aan, aan de Oostkust van Mindanao, om water in te nemen; bij het uitzeilen van die plaats strandde het vlaggeschip, doch de manschappen en de ammunitie werden geborgen. Terwijl de zeilschepen onder Esquivel de Sulu-zee overstaken, voer Acuña met de galeien

---

[1] Argensola p. 347—50. Zekere Antonio de Silva die van Ambon kwam, waar hij als tolk in dienst der Hollanders geweest was, vertoonde aan Acuña afschrift van een brief door een Hollandschen admiraal geschreven van het eiland Borneo aan den sultan van Ternate, en afkomstig van zekeren kapitein »Philipo Bissegop« die dien brief met kostbare geschenken aan den Sultan moest overhandigen. De admiraal deelde den Sultan mede hoeveel tegenspoed de schepen van Furtado op hun overtocht van Ternate naar Malaka (in Juli 1603) ondervonden hadden door storm en vijandelijke bejegening, en beloofde hem dat hij met een grooter macht, die hij uit Holland verwachtte, in de Molukken zou komen om de Spanjaarden te verjagen en het gebied over de zee tot aan China toe te bevestigen. Hij verzocht hem daartoe de vriendschap met den sultan van Mindanao te vernieuwen en dezen aan 't verstand te brengen dat de Hollanders zijne vrienden waren, opdat hij zijne havens voor hen zou openstellen en hun bij zijn komst vriendschap zou bewijzen. Antonio de Silva wist er bij te voegen dat de Sultan van Ternate den brief ontvangen en niet nagelaten had aan 't verzoek van den Hollandschen admiraal te voldoen. Deze zal denkelijk Wybrand van Warwijck geweest zijn die in 't begin van 1604 van de kust van Borneo een zijner schepen naar Ternate zond. Zie mijn Zesde ged. p 220; De Jonge III 23. Filip de Bisschop was waarschijnlijk kommies op dat schip.

langs de kust naar de rivier van Mindanao om bij den beruchten zeeschuimer Silonga de bevrijding van eenige gevangenen te bewerken. De Maleiers vluchtten bij zijne komst de rivier op, en daar Acuña's poging om met hen te onderhandelen vruchteloos bleef, zette hij zijn tocht voort. Maar bij de overvaart naär de Molukken dwaalden de galeien af naar de kust van Celebes, zoodat zij eerst den 26 Maart voor Ternate aankwamen. Acuña meende daar Esquivel met de vloot te vinden, maar deze was naar Tidore gestevend. Hij trof er echter een Hollandsch schip aan, de West-Vriesland, die hier lading innam, en zijn geschut loste op de galeien toen zij voorbij voeren naar Tidore.

Esquivel was op Tidore met vreugde verwelkomd. De weinige Hollanders, die Bastiaensz daar had achtergelaten, vielen hem in handen. De Sultan van Tidore bevond zich bij dien van Batjan om zijn huwelijk te vieren met diens dochter, maar werd bij de komst van Acuña opontboden. Intusschen werd alles gereed gemaakt voor een aanval op Ternate, en toen de vloot den 31 Maart naar dat eiland overstak kwam ook de Tidorees zich met zijne kora-kora's bij hen voegen. Het Hollandsche schip maakte zich bij tijds uit de voeten en zeilde naar Ambon. Er bleven wel eenige Hollanders achter, die de Ternatanen bijstand boden, maar die hulp was tegenover den overmachtigen vijand van geen beteekenis [1].

Den 1 April sloegen de Spanjaarden het beleg voor de oude Portugeesche vesting nabij de hoofdplaats Gamu Lamu, die thans in handen der Ternatanen was. Terwijl zij schansen opwierpen deden de belegerden een uitval, maar werden teruggedreven en tot binnen de vestingwerken achtervolgd. Dit schijnt hun geheel den moed benomen te hebben. Na een korten strijd namen zij de vlucht en lieten stad en vesting in 't bezit van den vijand. Zoowel de Portugeezen als de Spanjaarden schreven zich de eer der overwinning toe, die hun zoo weinig inspanning gekost had. Maar het waren de Spanjaarden die er baat bij zouden vinden want thans werden de Molukken eene Spaansche bezitting, behoorende tot het Gouvernement der Philippijnen.

---

[1] Enkelen hunner vielen in handen der Spanjaarden, die hen echter vrij naar Ambon lieten vertrekken. De opperkoopman Adriaen Harmensz ontkwam met zes man in een prauw, die het schip West-Vriesland bereikte.

Later vernamen de Hollanders, hoe het kwam dat de Ternatanen zoo weinig tegenstand hadden geboden. Vooreerst had Sultan Sahid bij het opiumschuiven zijn geestkracht ingeboet en maakte zich al spoedig met zijne vrouwen en kostbare have uit de voeten. Maar bovendien waren de Ternatanen door Cornelis Bastiaensz in den waan gebracht, dat zij noch uit Malaka noch uit Manila iets te vreezen hadden — en dat hij dit zelf meende blijkt uit de weinige voorzorgen die hij nam; daardoor hadden ook zij alle voorzorgsmaatregelen verzuimd en werden door de Spanjaarden verrast voor zij de strijdkrachten hunner bondgenooten hadden kunnen vereenigen. [1]

Sahid had eerst naar Takomi, een versterkte kampong aan de noordkust van Ternate, de wijk genomen, maar stak van daar naar Djilolo over, welks Sultan [2] met zijne zuster gehuwd en bij wien zijn zoon Mudafar, de prins-troonopvolger, reeds in veiligheid gebracht was. Hij vestigde zich te Sabugu, eene eveneens versterkte plaats die hem toebehoorde, iets noordelijker dan Djilolo en op eenigen afstand van de kust gelegen.

Kaitjil Hamdja, Sahids neef en het voornaamste legerhoofd der Ternatanen was met eenige aanzienlijken te Takomi achtergebleven; zij vonden het raadzaam zich aan de Spanjaarden te onderwerpen. Acuña zond Hamdja met een vrijgeleide naar Sabugu om ook zijn oom den Sultan uit te noodigen op Ternate terug te komen. Sahid zou zich volgens Argensola eerst naar Takomi begeven hebben, waar zijne moeder zich bevond, en toen deze hem niets beter wist te raden dan zich in zijn lot te schikken, gaf hij zich met zijn oudsten zoon (dien de Spanjaarden zoo 't schijnt voor den troonsopvolger hielden) en zijn gevolg aan Acuña over. Hij moest nu eene akte teekenen waarbij hij den Koning van Spanje als zijn opperheer erkende (10 April) en aan Spanje's bondgenooten, de vorsten van Tidore, Batjan, Labuha (Z. Batjan) en Siau [3] eenige kampongs en eilandjes afstaan, die tot zijn gebied behoorden.

Maar hiermede was de tegenstand der Ternatanen niet ge-

---

[1] Journaal van C. Matelief in Begin en Voortgang der O. I. Comp. II, 18e stuk, bl. 65.

[2] Naidah (p. 441, 442, 458) noemt hem nu eens Kodret, dan Doa.

[3] Argensola noemt den radja van Batjan Laudin (in 't contract bij De Jonge III 328 heet hij Louding), dien van Siau Kaitjil Dimi; die van Labuha had als christen den naam Ruy Pereira ontvangen.

broken. Te Sabugu bleef de Sultane Siri Kaja [1] met de uitgewekenen tegenstand bieden en Acuña vertrouwde de Ternataansche hoofden zoo weinig dat hij het besluit nam hen met Sahid en Hamdja naar Manila mede te nemen. [2] Eerst liet hij het fort op Tidore herstellen en met den aanleg eener nieuwe hooger gelegen vesting te Gamu Lamu een begin maken, terwijl het oude fort voor een deel gesloopt werd om het overblijvende beter te bevestigen. Op Tidore werden 50 en op Ternate 600 man bezetting en een aantal werklieden achtergelaten en Juan Esquivel tot bewindvoerder der Molukken benoemd. Daarop scheepte Acuña zich met de overigen en de gevangenen in en keerde naar Manila terug. Sahid had zijne beide ooms Suki en Kafati [3], die zich te Sabugu bij zijne echtgenoote bevonden, aangewezen om hem bij zijne afwezigheid te vervangen. De Portugeezen, wier rol hier thans was afgespeeld, werden in hunne galjooten naar Malaka teruggezonden.

Er zullen wel overwegende redenen bestaan hebben voor Acuña's spoedigen terugkeer, al werd het hem door zijne landgenooten euvel geduid dat hij zijne veroveringen niet tot Ambon uitstrekte [4]. De onzekere toestand te Manila, waar het weinig scheelde of de Japanners waren in zijne afwezigheid meester geworden, en zijne slechte gezondheid — hij stierf bij zijn terugkomst en uit de lijkopening bleek dat hij vergiftigd was — geven ons reeds eene genoegzame verklaring aan de hand. De oplichting van den Sultan en de voornaamste hoofden was echter ongetwijfeld een fout, want de Spanjaarden verbeurden hierdoor natuurlijk geheel het vertrouwen der overigen, die zich nu des te nauwer aan de Hollanders aansloten. De meeste Ternatanen verlieten hun eiland en vluchtten naar Halmahera, waar zij zich te Sabugu en te Djilolo nog meer versterkten, onder bescherming van de Hollandsche schepen die de gouverneur van Ambon, Frederik de Houtman, daartoe naar de Molukken zond. De Sultan van Tidore nam echter

---

[1] Aldus bij Valentijn; Celicaya bij Argensola.

[2] Volgens Argensola en Morga gingen behalve Sahid en zijn zoon 24 Kaitjils en Sengadji's mede. Naidah noemt (p. 442) behalve Sahid en Hamdja de sengadji's van Sahu (Sabugu), Ngofakiaha (op Makjan), Gita, Gamukonora en den Kimelaha Kanari. Zie ook Valentijn I 2, bl. 215.

[3] Aldus heeten zij bij Naidah, bij Argensola: Sugui en Quipat.

[4] Hern. de los Rios coronel, Relacion (1621), vertaald bij Thévenot, *Relations de divers voyages*, 2e partie.

zijn kans waar, nu de Ternatanen niet in staat waren zijn strooptochten te beletten, om de vruchtbare noordoostkust van Halmahera (vroeger onder den naam van Moro bekend), voor de Ternatanen van veel gewicht, omdat zij van daar hunne levensmiddelen ontvingen, te brandschatten en te plunderen, en waar de inwoners gevlucht waren de kampongs in brand te steken. Ook sommige eilanden, die tot het gebied van Ternate behoorden, werden door hem afgeloopen. Maar hoe weinig hij hiermede blijvend uitwerkte, bewijst de mededeeling dat hij te Tolo aan de genoemde kust eene bezetting moest achterlaten om de met hem bevriende inwoners tegen die van Galela en Tabello te beschermen.

De macht van Ternate was echter geheel gebroken, en toen een der Hollandsche schepen van Djilolo naar Ambon terugkeerde, scheepten zich eenige aanzienlijke Ternatanen, waaronder Kaitjil Ali de broeder van Hamdja, dien wij later nader zullen leeren kennen, op dat vaartuig in om te Bantam den vlootvoogd die uit Nederland gewacht werd met den benarden toestand van Hollands bondgenooten bekend te maken en op spoedige hulp aan te dringen. [1]

Het zal op 't eind van 1606 geweest zijn dat Luis Vaez de Torres, na zoo als wij in 't begin van dit hoofdstuk verhaalden, de naar hem genoemde zeestraat ontdekt te hebben, met zijne beide schepen het eiland Batjan bereikte. Hij vond hier een zendeling van de Theatijner-orde en een honderdtal Christenen. De radja was wel Mohammedaan gebleven [2], maar zoo als wij weten een bondgenoot en vriend der Spanjaarden. Hij wenschte van Torres' komst partij te trekken om de Ternatanen van een naburig eiland te verjagen. Torres liet daartoe aan Juan de Esquivel, den Spaanschen gouverneur

---

[1] Zie over den tocht van Acuña en 't gebeurde na zijn vertrek: Ant. de Morga, p. 249—58; Argensola p. 351—89; Faria III 162; Annuae Litterae Soc. Jesu anni 1606 (Duaci 1619?) p. 244 sqq.; Jarricus III, 475 vv.; Valentijn I 2. p. 214—16; John Saris bij Purchas I 385; Breeder verhael ende klare beschrijvinge van tghene Corn. Matelief voor Malacca wedervaren is (Rott. 1608), bl. 7. Het origineel van de »Relacam annual« van Guerreiro over 1606 heb ik niet kunnen raadplegen, maar blijkbaar is daaruit vertaald: »Indianische Relation, was sich in... Indien von 1604 und etlich volg. Jahren... zugetragen. Aus Portugesischen... ins Teutsch gebracht« (Augspurg 1611), p. 83—90, die het verhaal behelzen van 't geen in 1606 in de Molukken voorviel.

[2] Het was dus niet de radja van Labuha van wien Torres spreekt, want deze was christen geworden.

der Molukken op Ternate, verlof vragen, dat hem gaarne verleend werd, en 't viel hem niet zwaar eene sterkte die de Ternatanen bezet hielden te veroveren. Torres voer hierop naar Ternate en was den gouverneur welkom, want deze had reeds de helft der manschappen verloren, die met hem in de Molukken waren achtergebleven. Gebrek en ziekten zullen daarvan wel de hoofdoorzaak geweest zijn. Met achterlating van het kleinste zijner schepen en twintig man op Ternate zette Torres zijne reis naar Manila voort, waar hij kort daarna den brief aan den Koning schreef, waaraan wij deze bizonderheden ontleenen.[1]

Met Acuña waren de Katholieke zendelingen, voornamelijk Jezuieten, in de Molukken teruggekeerd. Hier en daar vonden zij nog sporen van hun vroeger zendingswerk, dat thans weder vol ijver werd hervat. Een hunner begaf zich naar Amboina, een ander, pater Gabriel de la Cruz, naar de kust van Moro, waar zich te Tolo, te Samafo en elders weder velen lieten doopen; ook naar Labuha werd een geestelijke gezonden, misschien dezelfde dien Torres op Batjan aantrof. De radja van Siau, vroeger tot het Christendom gebracht, had de Spanjaarden tegen Ternate bijgestaan en nam bij zijn terugkeer pater Antonio Pereira mede, die op Siau, Sangir en Tagolanda bekeerlingen maakte. Op Siau waren ook drie aanzienlijke mannen van de noordkust van Celebes gedoopt, van wie men vernam dat velen hunner landgenooten verlangend naar de zendelingen uitzagen. Het zal dus wel op 't verzoek der paters geweest zijn dat Esquivel een klein eskader naar die kust zond om de vorsten tevens tot bondgenooten van Spanje aan te nemen. De Spanjaarden werden te Buwool, Tontoli en Kaidupan vriendschappelijk ontvangen. Te Buwool hadden juist de Makassaren een inval gedaan, waarbij 40 man gesneuveld, 200 vrouwen en veel kinderen weggevoerd waren. De Makassaren, aan wie Sultan Baab van Ternate vroeger zijn machtigen arm had doen gevoelen, zullen wel vernomen hebben dat zij thans voor zijn opvolger geen vrees behoefden te koesteren.[2]

---

[1] Zie den brief achter Ant. de Morga's werk, bl. 416—17.

[2] Indische Relation etc. p. 89—90; Historia y añal relacion de las cosas que hizieron los Padres de la Comp. de Jesus por las partes de Oriente y otras... los años de 607 y 608... compuesta de Portugues en Castellano por Christoval Suarez de Figueroa (Madrid 1614), p. 130—34; Jarricus III 481—84; Argensola, p. 383—85.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Cornelis Matelieff de jonge komt met eene Hollandsche vloot voor Malaka en slaat het beleg voor de stad. Zij wordt ontzet door den Vicekoning van Indië: Martim Affonso de Castro. Matelieff gaat naar Djohor, keert naar Malaka terug, vernielt de helft der Portugeesche vloot. De andere helft weerstaat hem. Hij zendt Olivier de Vivere naar Atjeh en vaart zelf naar Bantam. Gebeurtenissen aldaar. Bezoek aan Djakatra.

Terwijl de Spanjaarden de Molukken in bezit namen, lag eene aanzienlijke Hollandsche vloot voor Malaka, met het doel om zich van dit hoofdstation der Portugeezen in Oost-Azië meester te maken. Men verbaast zich over 't geen de Hollanders in dien tijd aandurfden. Dat zij daarbij den vijand wel eens te gering schatten zouden zij ook thans ondervinden.

Eene vloot van elf schepen met 1350 man was in Mei 1605 onder de bevelen gesteld van Cornelis Matelieff de jonge, bewindhebber der O. I. Compagnie ter kamer Rotterdam, maar de zoon van een schipper en dus waarschijnlijk ook met het zeeleven vertrouwd. Met 9 schepen had hij in die maand den weg naar Indië ingeslagen; de beide anderen zouden later volgen. Even als op de vloot van Van der Haghen was op deze het scheepsvolk onbekend met de plannen van Bewindhebbers. Zij hadden 't voorzichtiger gevonden het offensieve doel der expeditie te verzwijgen en den admiraal een geheime instructie medegegeven, waarvan hij eerst als het noodig werd aan het volk mededeeling moest doen. Op Nieuwjaarsdag 1606 ter reede van Mauritius komende, vond men hier Steven van der Haghen die met twee schepen naar 't vaderland terugkeerde; een gunstig toeval, daar men van den toestand in Indië thans uit de eerste hand inlichtingen kon ontvangen. Ongelukkig waren die inlichtingen niet juist. Van der Haghen schijnt in de Molukken geen vijand verwacht te hebben en maakte zich van de zeemacht der Portugeezen te Malaka een overdreven voorstelling. [1] Hij

---

[1] Zie Matelieff's journaal in Begin en Voortgang der O. I. Comp. II, 13e stuk bl. 4. Wij vernamen reeds van Paulus van Solt dat het er te Malaka anders uitzag. Zie Zesde gedeelte bl. 239.

deelde zelfs aan Matelieff mede dat Djohor door hen belegerd werd, zoodat deze het besluit nam om zich regelrecht naar Malaka te begeven en den bondgenoot te ontzetten.

Aan de Nicobaren gekomen, gaf Matelieff kennis aan de schippers en het volk dat Bewindhebbers hem op last der Staten-Generaal hadden opgedragen Malaka te veroveren. Dezelfde historie als op de vloot van Van der Haghen: het volk morde en zeide niet aangenomen te zijn om aan land te vechten. Maar Matelieff kende hen. „Ik beloofde hun", schrijft hij, „indien ze de stad stormenderhand namen, dat ik ze hun ten roof zou geven, of zoo ze gerantsoeneerd werd, het volle rantsoen, waardoor zij allegader welgemoed werden en riepen dat ze de stad wilden helpen winnen." [1]

Den 30 April kwam de vloot voor Malaka. Men stak eenige schepen in brand die op de reede lagen en begon de stad te beschieten. Matelieff vernam weldra dat de bezetting gering was, maar dat zij een oorlogsvloot uit Goa verwachtte. Hij was er dus voor om dadelijk te landen: de manschappen waren thans gezond en strijdlustig; stelde men de landing uit, dan gaf men den vijand tijd om zich te versterken en moed te vatten. Maar de meerderheid in den scheepsraad was van een ander gevoelen, vond de landing te gewaagd en wilde op hulp van Djohor wachten.

De Portugeesche bezetting had een energiek man, André Furtado de Mendoza, tot bevelhebber, maar was zeer verzwakt, daar hij kort te voren de helft ongeveer zijner manschappen op twee fusten had uitgezonden om de jonken die uit China kwamen door de straat van Singapura te geleiden en tevens te Pahang de bevrijding van eenige gevangenen te bewerken. Gelukkig kwamen die beide vaartuigen den 6 Mei behouden terug, hetgeen de Hollanders zoo 't schijnt niet konden beletten, zoodat Furtado nu een 150tal Portugeesche soldaten bijeen had. [2] Onder de verschillende Oosterlingen, die zich te Malaka bevonden kon hij den meesten dienst verwachten van de Japansche soldaten die zich in Portugeeschen dienst hadden begeven.

---

[1] Historiale ende ware Beschrijvinghe van de reyse des Admiraels Cornelis Matelief de jonghe etc (Brief van M. aan Bewindhebbers, geschreven van Pinang 6 Januari 1607), Rott. 1608, bl. 3.

[2] Later kwam nog eene kleine versterking uit de Molukken (vgl. hiervoor bl. 56) maar van de 42 man vielen 20 in handen der Hollanders. Van hen vernam Matelieff de verovering van Ternate door de Spanjaarden.

Op den dag zijner aankomst had Matelieff door den gezant van Djohor, die met hem uit Nederland was teruggekomen, den Sultan laten uitnoodigen om zich met zijne krijgsmacht bij hem te voegen. Radja Bongsu liet hem zeggen dat de vloot werd toegerust en verscheen den 17 Mei met een vijftigtal galeien en fusten, met 3000 koppen bemand, voor Malaka. Matelieff voer den radja te gemoet en nam hem naar zijn schip mede. Voor 't geval dat de beer gevangen werd, verdeelden zij zijn huid op de volgende wijze. De stad Malaka zou het eigendom worden van de Hollanders, het omliggende land dat van den Sultan. Deze zou natuurlijk geen ander Europeesch volk toestaan in zijne staten handel te drijven.

Reeds bij de eerste gezamenlijke landing der Hollanders en Maleiers bleek aan Matelieff dat de hulp der laatsten, zooals hij het uitdrukt, »geen twee blanken waard« was. Als zij een geweerschot hoorden, »dachten ze terstond dat ze al dood waren« en de heftigste bedreigingen stuitten af op hun lafhartigheid. Ook voor den arbeid deugden zij niet, en men kon weldra bespeuren dat hun hoofden met tegenzin aan de expeditie deel namen [1]. De voorstad werd na de eerste beschieting door de Portugeezen ontruimd en in brand gestoken, maar toen Matelieff aan land ging om de vestingwerken van de eigenlijke Portugeesche stad op te nemen, kwam hij spoedig tot de overtuiging dat die sterk genoeg waren om zijn geschut te weerstaan, zoodat de belegerden weinig te lijden zouden hebben, indien zij zich maar binnen de muren hielden. Geen wonder dat dit hem mismoedig maakte. Maar hij was er nu eenmaal en moest doen wat hij kon. De eenige kans was de belegerden door honger tot de overgave te dwingen. Matelieff liet dus verschansingen oprichten en den toevoer naar de stad afsnijden. Den 14 Juli kwamen de twee schepen van de Maas, die na overigen waren uitgezeild, te Malaka; de frissche manschappen waren welkom, daar het volk, veelal door roekeloosheid, zeer van 't klimaat had te lijden. Ook weerden de Portugeezen zich dapper en deden de belegeraars veel afbreuk, maar eindelijk begon in de stad de honger te nijpen en er bestond alle uit-

---

[1] »Den grooten Coninc (de Sultan) drinct veel, d'orankayas sijn Portugees gesint, Raja Sabrang (R. Bongsu) heeft geen macht, hy derft den adel niet gebieden, den adel soecken hem ooc tot geen coninc te hebben, want souden soo veel *gebiets nyet hebben alsse nu doen.*« Advies van Matelief 234.

zicht dat zij 't geen maand meer zouden uithouden. Maar vóór die maand ten einde was, kwam er ontzet.

In den avond van den 14 Augustus kreeg Matelieff bericht van het jacht dat bij Kaap Rachado de wacht deed, dat de Portugeesche armada in 't zicht was.

Door den Vicekoning van Indië, Martim Affonso de Castro, in persoon aangevoerd, was deze armada in 't begin van Mei van Goa afgezeild. Zij bestond uit 14 galjoenen, 4 galeien en een aantal kleine vaartuigen, waarop zich omstreeks 3000 Portugeezen en een even groot getal inlanders bevonden. De vloot had eerst koers gezet naar Atjeh, daar men van een beleg van Malaka niets vermoedde. De Sultan van Atjeh moest voor het toelaten der Hollanders in strijd met de vroeger gesloten verdragen gestraft en gedwongen worden een fort aan de Portugeezen in te ruimen. Den 13 Juni kwam men voor de stad. De Vicekoning deed den Sultan de onmatigste eischen; deze gaf volgens Oostersche gewoonte ontwijkende antwoorden, maar versterkte zich intusschen met behulp der aanwezige Hollanders zooveel hij kon. Nu liet de Castro een landing doen. De Portugeezen veroverden bij den eersten aanval eene verschansing met eenig geschut, maar toen zij verder wilden doordringen, werden zij (waarschijnlijk door hun onbekendheid met het terrein) met verlies teruggeslagen. Te gelijker tijd werden vijf van hunne fusten, die aan de kust water haalden, door de Atjehers bemachtigd. Misschien vernam de Vicekoning reeds hier, wat er te Malaka omging; althans hij liet zonder verder iets uit te richten de ankers lichten en koers zetten naar de zeestraat.

Vóór de vloot Malaka bereikte hadden de Hollanders zich scheep begeven en ook hun geschut geborgen, waarmede zij nu het salvo uit de vijandelijke schepen beantwoordden. Den volgenden dag, 18 Augustus, geraakten de vloten slaags. De Hollanders hadden slechts 11 groote en kleine schepen met 1200 man, waarvan er 300 ziek lagen. De Portugeesche armada was dus veel aanzienlijker, maar ook zij had veel zieken, en daarenboven was de strijdlust gering en stelde men weinig vertrouwen in den Vicekoning, die nooit in Indië gediend had, den raad van ervaren kapiteins niet telde, en, wat hun zeer griefde, onder Spaansche vlag voer. Dit alles belette niet dat er van weerszijden hardnekkig gevochten werd. Nadat elk der strijdenden twee schepen had verloren besloot de hollandsche Admiraal, wien het aan ammunitie begon te ontbreken, zich

met zijne vloot naar de rivier van Djohor terug te trekken om de. geleden schade te herstellen. Malaka was dus gelukkig ontzet.

In afwachting van een betere gelegenheid om den aanslag op die stad te hervatten achtte Matelieff het van gewicht dat de Hollanders zich met Djohor verstonden om de vaart der Portugeezen naar den archipel en China en den toevoer naar Malaka te bemoeielijken.[1] Hij bezocht den Sultan in zijne hoofdstad, Batu Sawar, en drong er op aan dat hij die zou versterken, waartoe hij zelf met zijne kapiteins de ligging opnam en een bestek maakte. Maar het kostte moeite genoeg om de Maleiers aan het werk te krijgen. Ook bleek het dat men berouw had van den afstand der stad Malaka aan de Hollanders bij eene eventueele verovering en dit artikel van het contract wilde laten vervallen. Matelieff gaf hierop te kennen dat hij niet op vernieuwing van het contract wilde aandringen, maar als het zijn moest Malaka wel alleen zou veroveren of anders met behulp van andere bevriende vorsten als Atjeh, Kedah, Siam of Pegu. Die bedreiging baatte. Bij een tweede accoord werd het vroegere bevestigd en tevens aan de Hollanders op het vasteland of een der eilanden aan Djohor behoorende — Matelieff dacht ook aan Bintang, maar was niet genoeg met de ligging bekend — eene plaats afgestaan om hunne „goederen, koopmanschappen, ammunitien, toerusting en anderszins te verzamelen en te bewaren en zoo noodig ambachtslieden en huisgezinnen uit hun land te brengen.” De omstandigheden leidden er niet toe, zoo als wij later zullen zien, dat van deze vergunning werd gebruik gemaakt.

Intusschen meenden de Portugeezen te Malaka na het vertrek der Hollanders dat zij voor 't oogenblik weinig meer van hen te vreezen hadden. Furtado waarschuwde wel en wilde dat de vloot bijeen zou blijven, maar de vice-koning luisterde niet naar zijn raad en gaf bevel dat de helft der schepen onder Alvaro de Menezes koers zou zetten naar de Nicobaren om de schepen die van Voor-Indië en Bengale kwamen te beschermen. Een tweede eskader zou zich naar de zuidelijke zeestraten begeven, om de schepen die van China en uit den Archipel kwamen, te geleiden. Furtado werd als gouverneur van Malaka vervangen door Antonio de Menezes, die zijn ambt alleen aanvaardde onder

[1] Zie Matelieffs advies bij De Jonge III. 233—34 en zijn „Discours van den O. I. staat” uitgeg. door J. G. Frederiks in: Rotterdamsche Historiebladen 3e afd. I 287 vv.

voorwaarde dat hij met Djohor vrede mocht sluiten. Hij trad nu met den Sultan in onderhandeling, maar deze stelde Matelieff gerust dat hij er niets van meende en deelde hem mede wat hij van de verdeeling der Portugeesche vloot vernomen had. De Hollandsche admiraal begreep aanstonds dat men van die fout gebruik moest maken, en de scheepsraad besloot naar Malaka terug te keeren en de verzwakte vloot aan te tasten. Het volk, dat nog weinig anders dan tegenspoed ondervonden had, was in 't eerst onwillig, maar Matelieff deed groote beloften, grooter misschien dan hij verantwoorden kon met het oog op de karigheid der Bewindhebbers, zoodat zij ten slotte met het plan genoegen namen. Den 13 October verliet de Hollandsche vloot de rivier van Djohor en den 20 kwam zij voor Malaka. Het eskader dat naar het zuiden bestemd was, lag nog voor de stad en bestond uit 7 galjoenen en 3 galeien. Den 22 vielen de Hollandsche schepen op hen aan. Matelieff had geen kruit genoeg om hen in den grond te schieten en dus bevel gegeven om ze te enteren of zoo als het heette »aan boord te smijten.« Hij zelf gaf het voorbeeld, dat door zijne kapiteins trouw gevolgd werd. Voor het avond werd, was de nederlaag der Portugeezen volkomen. Vier galjoenen werden veroverd en verbrand. De drie overigen staken zij zelven in vlam, opdat ze den Hollanders niet in handen zouden vallen. 500 Portugeezen waren gesneuveld, 200 gevangen gemaakt en 24 stukken geschut veroverd. Ook de Hollanders leden gevoelige verliezen, maar dit was het meest aan buitzucht te wijten, daar niet minder dan 75 man met een galjoen dat zij wilden plunderen, in de lucht gevlogen waren.[1]

De Vicekoning, die niet aan den strijd had deelgenomen stierf weinige dagen later aan dysenterie. De spijt over h[illegible] mislukken eener onderneming, waarvan hij zich den goe[illegible] uitslag als zeker had voorgespiegeld, schijnt zijn einde verha[illegible] te hebben. Van de overgeblevenen bezweken velen te Ma[illegible] uit gebrek aan mondkost.

---

[1] Onder de gesneuvelde Hollanders bevond zich een neef van Matelieff. Quaeckernaeck, dezelfde die als schipper op een der schepen van de Ma[illegible]sche vloot (zie Zesde zeilreis, bl. 158) in Japan was gekomen, [illegible] aanhoudend verlof had gekregen dat land te verlaten, te Patani en ein[illegible] Djohor was aangeland, waar zijn neef hem aantrof en toen ze schipp[illegible] »Erasmus« overleed, hem in diens plaats aanstelde. Geen [illegible] wezen [illegible] hij voor Malaka het eind van zijn zwerftochten.

Toen de gevangenen [illegible] — [illegible] tegen rantsoen, om [illegible] terreden te stellen — [illegible] Portugeesche galjoenen die zich naar de Nicobaren [illegible] op te zoeken. Onderweg bracht Matelieff een bezoek aan den Sultan van Kedah, die hem daartoe te [illegible] dat die vorst [illegible] De [illegible] Matelieff [illegible] de Florentijnsche [illegible] het Maatschappij [illegible] gevaren.

Den [illegible] December [illegible] het Portugeesche eskader, [illegible] galjoenen en [illegible] Menezes was op de komst der Hollanders [illegible] van Kedah, [illegible] Matelieff [illegible] Hollandsche schepen. [illegible] Den [illegible] Januari [illegible] op Pulau Penang gekomen [illegible] met [illegible] schepen [illegible] bij de [illegible] Bantam.

[illegible]

[illegible] Matelieff [illegible] Comp. [illegible] Malakka [illegible] Matelief de Jonge [illegible] Malaka [illegible] Erasmus [illegible] Jacques l'Hermite de Jonge [illegible] secretaris van Matelief [illegible] Malaka [illegible] Erasmus [illegible] l'Hermite aan zijn vader [illegible] Brief van Lucas Jansen [illegible] Journaal van P. van Solt p. 74, [illegible] J. uit Goa in «Historische Relation was sich [illegible] im Königreich Japon [illegible] tragen, zum andern von dem Standt und Gelegenheit der [illegible] Indien etc.... Durch Alg. Albertinum... auss der [illegible] Jahrschreiben vbersetzt» (München 1609) p. 400—11; [illegible] Faria III 164—66; John Saris by Purchas I [illegible] 421; Voyage de Fr. Pyrard (éd. 1619), II 158—60, 163; Calendar of State Papers, Colonial series. East Indies etc. I. 159, 167, 160

maar daar de Hollanders van hier uit handel met Voor-Indië dreven [1], moesten zij de Atjehers te vriend houden. De Sultan, Ri'ajat Sjah was hun genegen en had nog in April 1606 den koopman Paulus van Solt (die hier met het schip Delft van de vloot van Warwijck op weg naar de Kust van Koromandel vertoefde) vriendschappelijk ontvangen en op een gevecht van olifanten onthaald [2]. Twee maanden later was de Portugeesche vloot voor Atjeh gekomen en, zooals wij verhaald hebben, met schade moeten aftrekken. Toen nu in Januari 1607 Olivier de Vivere, die de Portugeezen zulk een zware nederlaag had helpen toebrengen, den Sultan kwam bezoeken, vond hij zoo als te verwachten was een gunstig gehoor. De vorst was bereid het verbond met de Hollanders te vernieuwen en hun zelfs vrijdom van tollen en een bevestigde ruimte toe te staan, waar zij desverkiezende „ambachtslieden en huisgezinnen uit hun land" mochten brengen. Andere Europeanen daarentegen zouden zonder verlofpas der Hollanders niet meer geduld worden [3].

De dood van den Sultan, in het laatst van dit jaar, had ten gevolge dat het contract zijn waarde verloor. Zijn opvolger was zijn zusterszoon, Derma Wangsa, een eerzuchtig jongman die reeds tot een oorlog tusschen zijn beide ooms, de vorsten van Atjeh en Pedir, aanleiding gegeven had en nu onder den naam van Iskander Muda den troon beklom. Hij zou het rijk van Atjeh zijn oude macht nog eenmaal doen herwinnen [4].

Toen Matelieff den 31 Januari 1607 met zijn eskader voor Bantam kwam, vernam hij dat eenige dagen te voren de gezanten van Ternate, hier gekomen om zijn bijstand te verzoeken, met Paulus van Solt in 't schip Delft naar hun land waren teruggekeerd. Hij besloot met die hulp niet te toeven maar moest eerst zijn vloot van ververschiug voorzien. Intusschen

[1] Ook werden hier van Guzerate enz. kleedjes aangebracht.

[2] Journaal van P. van Solt, bl. 58.

[3] Contract in d. 17 Jan. 1607 bij De Jonge III. 223—25. Olivier de Vivere zond van Atjeh een zijner schepen naar de kust van Koromandel en voer met de beide overigen naar Bantam om verdere lading in te nemen. In Mei 1607 keerde hij van daar naar Nederland terug, doch stierf op de terugreis op 't eiland Mauritius.

[4] Voyage de Beaulieu, bij Thévenot, Relations de div. voyages, II. 113; Veth, Atchin p. 72, 73.

wist Janmaat zich van de geleden ontberingen en vermoeienissen te Bantam schadeloos te stellen. Wie eens aan land waren, kon men niet weder aan boord krijgen. "Zij speelden overal den beest", klaagt de admiraal. "drinkende 't lijf vol arak met suiker en eieren en maakten het zoo dat er dagelijks klachten kwamen van den overlast dien zij alle man aandeden. Maar er was niet aan te beteren. De admiraal liep het eene kuf uit, het andere in, maar de menigte was zoo groot dat als hij ze 't eene huis uitsmeet zij terstond weder in 't andere liepen, zonder dat hij hen daarvoor durfde straffen," want hij vreesde, als het in de Molukken op vechten aankwam, dat zij dan weder hun "gewone zang zouden zingen: wij zijn er niet op aangenomen, al het welk," aarzelt Matelieff niet er bij te voegen, "al hetwelk de Heeren Bewindhebbers in 't aannemen met een woord wel hadden kunnen gebeteren".

Toen onze admiraal bij den twaalfjarigen vorst op audientie kwam en hem een brief van Prins Maurits overhandigde, verge zeld van de gebruikelijke geschenken zoo voor hem als voor den rijksbestuurder en andere rijksgrooten, verklaarden zij zeer verblijd te zijn over 't verslaan der Portugeesche armade, en wilden gaarne goede vrienden blijven van de Hollanders. "Maar wat is 't?" schrijft Matelieff, "het zijn boeven." Nog kort voor zijn komst hadden zij een Hollandsche fust geplunderd [1] en eerst toen zij tijding kregen dat de vloot in aantocht was, gaven zij de goederen terug. Doch 't is de vraag of de Regeering hieraan schuld droeg. De Rijksbestuurder kon zijn gezag slechts met moeite handhaven tegenover de Pangérans, prinsen van den bloede, die zich als ware roofridders aanstelden. In 1604 had men den regent van Djakatra (die met eene Bantamsche prinses gehuwd was) [2] te hulp moeten roepen om den jongen vorst in zijn verzet tegen hun aanmatigingen bij te staan. Hun hoofd, Pangéran Arja Mandalika, een halve oom van den Sultan, was toen met zijn gevolg uit de stad verbannen [3]. In 1605 had de besnijdenis van den vorst plaats gehad. De regent van Djakatra was toen weder te Bantam gekomen om hem hulde te bewijzen, maar achtte zich niet veilig

[1] Het was het scheepje waarin zich de uit Ternate verdreven Hollanders bevonden. Vgl. J. Saris bij Purchas I. 385.

[2] Zie het Geslachtsregister, aangehaald in 't Tijdschrift v. N. Indie 1871. II. 356.

[3] Edm. Scott bij Purchas, I 177. Vgl. bovenst. Geslachtsregister.

tegen de aanslagen van andere regenten, zonder eene aanzienlijke lijfwacht [1]. Deze verdeeldheden werden ook door Matelieff opgemerkt [2], en waren evenzeer als de ongezondheid der stad van invloed op het advies, dat hij bij zijne tehuiskomst uit Indie aan Bewindhebbers gaf omtrent de keuze van een „rendezvous” voor de Hollandsche schepen in Indië. Hij schonk daartoe reeds aan Djakatra de voorkeur. Die plaats werd thans door hem bezocht, nadat hij den 7 Februari 1607 zich van Bantam op weg had begeven naar de Molukken. De regent vroeg aan Matelieff of hij geen antwoord medebracht van zijn vorst op den brief en de geschenken die hij zeide hem met Wolfert Harmensz gezonden te hebben. Matelieff begreep wel dat het om de geschenken te doen was en bood hem die aan. De admiraal beschrijft den regent als een „fraai” man, die belang stelde in alles wat Holland betrof en zelf geweren en geschut liet maken. Djakatra zag er nog zeer primitief uit en had slechts rieten huizen met een houten omheining, maar de vorst scheen er een steenen muur om te willen trekken. Matelieff roemt de aangename frissche lucht en de schoone omstreken. Het getal inwoners schat hij op 4000. De peper, die hier werd uitgevoerd, beteekende weinig, maar er werd dagelijks meer aangeplant [3].

Van Djakatra voer Matelieff naar Ambon.

---

[1] Aldaar I 182. Vgl. H. Jz. Craen bij De Jonge III 202.
[2] Discours in Rotterd. Historiebladen, 3e afd. I bl. 239.
[3] Journaal van Matelieff, p. 53.

DERDE HOOFDSTUK.

Matelieff bezoekt Ambon en de Molukken, sticht het fort »Malaya« op Ternate, tracht te vergeefs in China handel te drijven, bezoekt Tsiampa en Pahang, komt te Bantam (Nov. 1607). Paulus van Solt bezoekt Makassar en Gresik. Moord der Hollanders te Bandjarmasin. Hunne vestiging te Sukadana. David Middleton te Bantam. Voorvallen te Patani en Djohor. Paulus van Caerden komt met eene vloot voor Bantam (Jan. 1608). Matelieff's terugkeer en adviezen aan de Regeering.

Paulus van Solt, die Matelieff met de Ternataansche gezanten was vooruitgezeild, bezocht onderweg Djaratan tegenover Gresik waar hij een deel der goederen, uit Voor-Indie medegebracht, moest lossen. Hij verhaalt dat de adipati van Surabaja zich hier bevond en hem ontving en rijkelijk onthaalde. De vorst was blind maar ondervroeg hem met belangstelling naar honden, katten en ratten in Holland en verzocht hem die en »eenige andere vreemdigheden« te ontbieden. Hij scheen dus even als de vorst van Tuban een dierenvriend te zijn. [1]

Den 4 Maart 1607 kwam Van Solt voor Ambon en voorzag de bezetting der Hollandsche vesting van mondkost. Daarop voer hij naar Banda en vond hier een schip van Matelieff en den last om met een ander schip van Van der Haghens vloot, dat daar volladen lag, naar Ambon terug te keeren.

Matelieff had den 29 Maart Ambon bereikt en de [illegible] van Ternate aangetroffen. Hij beloofde hun zijne hulp [illegible] waarde dat zij zelven 2000 man bijeenbrachten. V[illegible] niet als hij in de Molukken kwam, dan zou hij [illegible] zonder iets voor hen te doen.

Zoo als wij van Matelieff vernemen, had Frederik [illegible] de gouverneur van Ambon, reeds veel te [illegible] woners van Luhu en Kambello op Klein [illegible] van de nagelen waarvan zij niet gezind [illegible] aan de Hollanders te gunnen. Zij [illegible]

[1] Zie Zesde gedeelte bl. 145. P. van Solt [illegible] vaartuig ontmoette dat van Djambi kwam en [illegible] sultan van Palembang om twee honden te [illegible]

maar wilden het gezag van den jongen Sultan niet erkennen en hun eigen meesters zijn. Houtman had hierop den Kimelaha (Ternataanschen bewindvoerder) en den kapitein Hitu ontboden, die met vier goed bemande korakora's aan de vesting kwamen; met behulp van hen bracht hij de weerspannigen tot rede en nam twee belhamels gevangen.

Matelieff riep voor zijn vertrek de hoofden van Ambon bijeen, prees hen voor den bijstand dien zij verleenden bij den arbeid aan de vesting en beloofde hun er voor te zullen zorgen dat noch hunne Mohammedaansch-gezinde tegenstanders, noch de Hollandsche soldaten, hun overlast aandeden. Zij verklaarden „dat de Hollandsche regeering hun veel dragelijker viel dan de Portugeesche”, maar vonden twee dingen te misprijzen, vooreerst dat de soldaten Amboneesche vrouwen tot bijzitten namen om die weder te verlaten als hun garnizoenstijd om was, terwijl de Portugeezen zich hier blijvend vestigden en met hen vermaagschapten, en vervolgens dat zij na het vertrek der Paters van alle onderwijs verstoken waren.[1] Matelieff besloot nu, in overleg met den gouverneur, aan de Hollanders die op Ambon wilden blijven, toe te staan daar te trouwen en droeg aan „eenen doctor genaamd Johannes Wogma”[2] die hier met Van der Haghen gekomen was, op om dagelijks vier uur school te houden en de kinderen te leeren bidden, lezen en schrijven. Drie jongens van 10—12 jaar nam de admiraal mede om in Nederland te doen opvoeden, den jongsten zoon van den kapitein Hitu en twee zoons van de Christen-hoofden van Hative en Tawiri. Ook een broeder van den Mohammedaanschen pati van Nusanivel, met name Sapori, een jongman van aanleg, ging uit eigen beweging mede, maar hij stierf onderweg.

Van het eskader, dat Matelieff thans voor Ambon bijeen had, werden drie schepen voor de terugreis bestemd na op Banda en elders[3] lading te hebben ingenomen. Met de overigen, 6 schepen en 2 jachten, bemand met 530 koppen, waaronder een vijftigtal Amboneezen begaf hij zich den 3 Mei 1607 naar de Molukken.[4]

---

[1] Dat de Jezuieten-paters nog op de Uliasers werkzaam waren, blijkt uit: Annuae Litterae Soc. Jesu a. 1609 (Editio Dilingensis) p. 173.

[2] Hij noemt zich in een brief op 't R. A. aanwezig „medicinae studiosus.”

[3] Op een van deze, de Medemblik, werd P. van Solt als opperkoopman overgeplaatst; Jacques l'Hermite, die Verschoor als opperkoopman te Bantam moest vervangen, deed de reis met hem mede. Wij zullen hen later naar Makassar vergezellen.

[4] Zie over 't voorgaande: Matelieff's Journaal bl. 54-61; Journaal van P. *van Solt, bl. 76—80.*

Den 13 Mei kwamen zij voor Ternate. De admiraal zond terstond een prauw naar Djilolo om den jongen Ternataanschen sultan Modafar en zijne volgelingen aan te zeggen dat zij zich bij hem zouden voegen. Intusschen vernam hij dat op Ternate de hoofdmacht der Spanjaarden lag doch op Tidore slechts 30 man. Hij stak nu naar het laatste eiland over en terwijl hij de ligging der versterkingen verkende kwam Modafar met zijn broeder en den sultan van Djilolo, „alle drie jonge maats van 12 tot 14 jaar", met eenige prauwen waarop zich een paar honderd man bevonden aan de schepen. Dit was al de hulp waarop hij voor 't oogenblik kon rekenen! Er was dus weinig uitzicht dat zoo hij Tidore al veroverde, deze weinige Ternatanen het eiland voor hem zouden kunnen behouden. Ook kwamen zij daar rond voor uit. Wilde de admiraal echter eene sterkte op Ternate bouwen en daar twee schepen laten, dan zouden zij hier hunne verstrooide landgenooten kunnen vereenigen en wel kans zien den vijand te weerstaan zoolang hij niet meer hulp uit Manila ontving. Twee plaatsen op Ternate, zeiden zij, waren daarvoor geschikt, de eene, Maukonora, aan de helling van den berg, had van nature eene sterke ligging, de andere, Malaya lag aan het strand.

De Hollanders wilden echter Tidore niet verlaten zonder eene landing te doen en zooveel mogelijk schade aan te richten, maar hunne poging mislukte daar de booten op de riffen aan den grond raakten. Nu lichtten zij de ankers en keerden naar Ternate terug. Matelieff bezichtigde hier de plaatsen die hem aangewezen waren als geschikt ter versterking en verkoos Malaya, aan de NO. zijde van 't eiland, waar de Ternatanen konden landen zonder van Tidore uit gezien te worden en hunne vaartuigen onder beschutting van 't fort konden bergen. Men vond hier nog een muur dien de Ternatanen 50 jaar geleden gebouwd had, toen zij met de Portugeezen overhoop lagen en die tot grondslag voor het fort kon dienen. Maar toen het op werken aankwam, bespeurde Matelieff hoe ook hier met de Oostersche indolentie te rekenen viel. Wel groeide het getal Ternatanen langzamerhand aan en kwamen de djogugu (rijksbestuurder) en andere grooten en, op aandringen van Matelieff, ook hunne vrouwen, uit Djilolo over, maar het kostte hem toch niet weinig moeite het volk aan 't werk te houden. Ten laatste werd ook zijn eigen volk oproerig, omdat hij hun de lading uit een Chineesche jonk die op Manila voer niet als buit wilde

afstaan [1], maar door zijn ferme houding gelukte 't hem de muiters tot rede te brengen. Het noodige geschut werd nu in 't fort gebracht en 50 man bezetting. Drie schepen en een jacht, met Jan Rossingeyn als kapitein ter zee zouden hier gestationneerd blijven. Matelieff sloot een accoord met den sultan en zijne raden, waarbij zij zich verbonden de Ternatanen, die op de omliggende eilanden gevlucht waren, zooveel in hun vermogen was te doen terugkeeren; de admiraal zou er voor zorgen dat het eskader met nog twee schepen versterkt werd en bij zijn terugkomst in Holland op eene afdoende expeditie tegen de Spanjaarden in de Molukken aandringen. [2] Toen dit accoord geteekend was ging de admiraal den 12 Juni met 3 schepen en een jacht onder zeil naar China.

Aan de zuidkust van Mindanao zette hij twee gezanten van Ternate aan den Sultan van Mindanao aan wal. Hij vernam hier dat de Spanjaarden met de Sulueezen vrede gesloten hadden [3] om van hen ververschingen te kunnen bekomen, maar de zeeroovers van Mindanao bleven hunne plundertochten in de Filippijnen voortzetten en hadden eenige Spanjaarden gevangen genomen die zij niet wilden uitleveren.

Den 22 Juli bespeurden de Hollanders aan het levendig verkeer van jonken dat zij de Chineesche kust naderden. Een van deze kwam bij den admiraal aan boord; de schipper liet zich overhalen om voor loods te dienen en bracht hen naar 't eiland „Lamao" (Namoa) niet ver van de groote handelsstad Chincheo. [4] Waarschijnlijk was het op last van de overheid dat de vreemde schepen hierheen geloodsd werden, want hier lag de Chineesche oorlogsvloot die de kust moest bewaken tegen de zeeroovers. De Chineesche admiraal durfde hun niets toe te staan, zelfs niet dat men ververschingen bij hen aan boord bracht, zonder verlof uit Canton. Te vergeefs bleef Matelieff daarop wachten. Eindelijk begaf hij zich zelf naar de rivier van Canton en ging voor het eiland Lantao ten anker liggen, maar de oorlogsjonken volgden hem en beletten zelfs de visschers

---

[1] Daar hij van plan was naar China te varen wilde hij de Chineezen niet tegen zich innemen.

[2] Het accoord bij Valentijn I 2 p. 224; De Jonge III 226.

[3] Zie ook Annuae Litterae Societatis Jesu anni 1607 (Duaci 16?) p. 297 sqq.

[4] Van Chincheo (Tsiuen-tsjeu in de prov. Fu Kian) uit werd de scheepvaart met den Archipel (ook de Filippijnen) gedreven; vreemde schepen werden daar echter niet toegelaten. Zie: Matelieff's Discours in „Rotterdamsche Historiebladen" bl. 284.

[illegible]

[illegible] tegenwind dreef hem zuidelijker. Hij droeg dus aan den opper-koopman Victor Sprinckel op met een der schepen derwaarts te gaan; een ander zond hij naar Djohor met het verzoek om Radja Bongsu om te Pahang bij hem te komen ten einde ge-zamenlijk maatregelen te beramen tegen de Portugeezen. De radja van Pahang, wiens zoon met eene dochter van den vorst van *Kedah gehuwd* was, had aan Djohor hul[illegible] zend

voor het beleg van Malaka. Matelieff vond hem zeer gezind om tegen de Portugeezen samen te spannen, maar twijfelde aan den ernst zijner betuigingen. Pahang was destijds geen staat van beteekenis; er werd echter veel geschut gegoten dat in hooger achting stond dan het Javaansche, maar minder dan 't Portugeesche. Men was juist bezig een stuk van 3000 pond te gieten voor Radja Bongsu.

Den 16 November ging Matelieff van Pahang onder zeil en acht dagen later bereikte hij Pulu Babi aan de Javaansche kust, en begaf zich, daar zijn schip door tegenwind werd opgehouden, in een boot naar Bantam. [1]

Hier was den 19 Juni reeds ter reede gekomen de »Medemblik« met Van Solt en L'Hermite [2]. Zij hadden zich op last van Matelieff eerst naar Makassar begeven. Het blijkt uit de berichten dat zich te Tello nabij Makassar eene Hollandsche faktorij bevond, van Banda uit opgericht [3], en dat de vorst van Tello, tevens rijksbestuurder van Goa, die kort te voren even als de vorst van Goa Mohammedaan was geworden, zich het meest met de vreemdelingen bemoeide. Hij schijnt een bekwaam man geweest te zijn, die zich veel aan landbouw en handel liet gelegen liggen en te Banda groote aankoopen liet doen, daar de Portugeezen bij hem de nagelen en foelie kwamen opkoopen, sinds zij de Banda-eilanden zelven niet meer bezochten. [4] Toen Van Solt voor Makassar ter reede lag lag kwam hij met den vorst van Goa [5] bij hem aan boord

[1] Zie over 't voorgaande: Matelieff's Journaal blz. 76–125; Advies van M. bij De Jonge III. 236; Brief van M. aldaar III. 241.

[2] Zie hiervoor bl. 70 aant. 3.

[3] Claes Luersen, de eerste factor, was een der kooplieden door Wolfert Harmeusz op Banda achtergelaten. Vgl. Zesde gedeelte, bl. 217.

[4] Zie o. a. Brief van Hend. Brouwer aan Bewindh., 27 Juni 1612 (HS. R. A.). Bocarro, Decada 13 da Hist. da India (Lisboa 1876) p. 461 noemt nog in 1615 de Makassaren als de voornaamste opkoopers der noten en foelie in de Banda-eilanden, maar voegt er bij dat die handel kort daarna geheel in handen der Hollanders kwam. Geen wonder dat »de Koning van Macassa« zooals hij hem noemt, schriftelijk aan den vice-koning van Indië te kennen gaf dat hij de vriendschap der Portugeezen op hoogen prijs stelde (ald. p. 430).

[5] Bij Van Solt »den Coninck van Battergoa«. De vorst van Tello wordt in andere berichten genoemd »Coninck van Goa ende Tello«. In den brief van 11 Juni 1608 hieronder vermeld lezen wij »Den Coninc van Goa is de Hollanders veel minuelicker als den Coninc van Tello. Den Coninc heeft een brieff aan S. Exc. gesonden met verzoek om een metalen stuk geschut en een fraai roer«. Volgens het »Dagboek der vorsten van Gowa en Tello« uitgeg. door A. Ligtvoet in dit tijdschrift, 4e Reeks, IV, 85 v., heette destijds de vorst van Goa *Ala u'd-dîn* (eig. Toewammenaug-rigaoekauna), die van Tello: Karâënga-matowaja

aan de Hollandsche schepen te komen. Waarschijnlijk waren de Portugeezen niet vreemd aan deze maatregelen; althans den 9 September kwamen zes Portugeesche schepen van Macao op hen af om hen uit hun ligplaats te verdrijven. Het waren voor een deel dezelfde schepen die Matelieff bij Kedah te vergeefs getracht had uit hun schuilplaats te lokken. Hij moest nu zijn jacht in hun handen laten, maar had gelukkig nog tijd genoeg om de bemanning in de schepen te bergen. Men achtte het niet raadzaam hier, waar de Portugeezen alles voor en blijkbaar den gouverneur van Canton op hunne zijde hadden, zijne schepen die voor een deel geladen waren aan een gevecht te wagen, en hoewel het den admiraal aan 't hart ging, besloot de scheepsraad de ankers te lichten en de ongastvrije kust van 't Hemelsche rijk te verlaten.

Op de terugreis werd den 17 October de kust van Tsiampa, op ongeveer 11° Nbr. aangedaan, een weinig bezuiden de hoofdstad. Dit rijkje, thans de zuidelijkste provincie van Annam, het overblijfsel van een veel machtiger rijk welks vorsten in vroeger eeuwen met Java in betrekking stonden, was destijds nog onafhankelijk, hoewel met de Annamieten in oorlog. Het werd door de Portugeezen bezocht, maar deze waren er in twee of drie jaar niet geweest, en daar zij met den sultan van Djohor, een bondgenoot van den vorst van Tsiampa, oorlog voerden, meende men dat de laatste hen niet meer in zijn rijk zou toelaten. De vorst was „heydens”, verhaalt Matelieff, Buddhist waarschijnlijk, even als de andere vorsten van Achter-Indië, maar de troonsopvolger bleek den Islam te zijn toegedaan. De Hollandsche schepen werden door een oom des konings bezocht en men scheen wel gezind om in handelsbetrekking met hen te komen, maar Matelieff had nu te veel haast, en toen de schepen van ververschingen voorzien waren zette hij de reis voort. Hij wilde de Maleische vorsten opwekken om hunne krachten te vereenigen tegen de Portugeezen, en zich daartoe eerst naar Patani begeven, maar tegenwind dreef hem zuidelijker. Hij droeg dus aan den opperkoopman Victor Sprinckel op met een der schepen daarheen te gaan; een ander zond hij naar Djohor met het verzoek aan Radja Bongsu om te Pahang bij hem te komen ten einde gezamenlijk maatregelen te beramen tegen de Portugeezen. De radja van Pahang, wiens zoon met eene dochter van den vorst van Kedah gehuwd was, had aan Djohor hulptroepen geleverd

voor het beleg van Malaka. Matelieff vond hem zeer gezind om tegen de Portugeezen samen te spannen, maar twijfelde aan den ernst zijner betuigingen. Pahang was destijds geen staat van beteekenis; er werd echter veel geschut gegoten dat in hooger achting stond dan het Javaansche, maar minder dan 't Portugeesche. Men was juist bezig een stuk van 3000 pond te gieten voor Radja Bongsu.

Den 16 November ging Matelieff van Pahang onder zeil en acht dagen later bereikte hij Pulu Babi aan de Javaansche kust, en begaf zich, daar zijn schip door tegenwind werd opgehouden, in een boot naar Bantam. [1]

Hier was den 19 Juni reeds ter reede gekomen de "Medemblik" met Van Solt en L'Hermite [2]. Zij hadden zich op last van Matelieff eerst naar Makassar begeven. Het blijkt uit de berichten dat zich te Tello nabij Makassar eene Hollandsche faktorij bevond, van Banda uit opgericht [3], en dat de vorst van Tello, tevens rijksbestuurder van Goa, die kort te voren even als de vorst van Goa Mohammedaan was geworden, zich het meest met de vreemdelingen bemoeide. Hij schijnt een bekwaam man geweest te zijn, die zich veel aan landbouw en handel liet gelegen liggen en te Banda groote aankoopen liet doen, daar de Portugeezen bij hem de nagelen en foelie kwamen opkoopen, sinds zij de Banda-eilanden zelven niet meer bezochten. [4] Toen Van Solt voor Makassar ter reede lag lag kwam hij met den vorst van Goa [5] bij hem aan boord

---

[1] Zie over 't voorgaande: Matelieff's Journaal blz. 76–125; Advies van M. bij De Jonge III. 236; Brief van M. aldaar III. 241.

[2] Zie hiervoor bl. 70 aant. 3.

[3] Claes Luersen, de eerste factor, was een der kooplieden door Wolfert Harmeusz op Banda achtergelaten. Vgl. Zesde gedeelte, bl. 217.

[4] Zie o. a. Brief van Hend. Brouwer aan Bewindh., 27 Juni 1612 (HS. R. A.). Bocarro, Decada 13 da Hist. da India (Lisboa 1876) p. 461 noemt nog in 1615 de Makassaren als de voornaamste opkoopers der noten en foelie in de Banda-eilanden, maar voegt er bij dat die handel kort daarna geheel in handen der Hollanders kwam. Geen wonder dat "de Koning van Macassa" zooals hij hem noemt, schriftelijk aan den vice-koning van Indië te kennen gaf dat hij de vriendschap der Portugeezen op hoogen prijs stelde (ald. p. 430).

[5] Bij Van Solt "den Coninck van Battergoa". De vorst van Tello wordt in andere berichten genoemd "Coninck van Goa ende Tello". In den brief van 11 Juni 1608 hieronder vermeld lezen wij "Den Coninc van Goa is de Hollanders veel minnelicker als den Coninc van Tello. Den Coninc heeft een brieff aan S. Exc. gesonden met verzoek om een metalen stuk geschut en een frasi roer". Volgens het "Dagboek der vorsten van Gowa en Tello" uitgeg. door A. Ligtvoet in dit tijdschrift, 4e Reeks, IV, 85 v., heette destijds de vorst van Goa: Ala u'd-dîn (eig. Toewammenang-rigaoekanna), die van Tello: Karâënga-matowaja.

en beklaagde zich over gewelddadigheden door een van Matelieffs schepen op de heenreis naar Ambon tegen zijne prauwen gepleegd, waarvan er twee in den grond geschoten waren [1]. Van Solt verontschuldigde den admiraal en zeide dat hij wel verre van vijandelijke bedoelingen te koesteren aan L'Hermite last gegeven had met hem te onderhandelen. Deze bracht hem nu, zoo het heette van wegen den Sultan van Djohor, het verzoek over om geen rijst naar Malaka te zenden, maar de vorst die geen partij wilde kiezen, beloofde dit slechts schoorvoetend on zoo als later bleek, alleen om hen te vriend te houden. Het was evenwel zeer tegen zijn zin dat van Solt en L'Hermite besloten voor 't oogenblik de Hollandsche factorij op te breken, daar de faktor niet eerlijk was te werk gegaan [2]. Makassar werd sedert voortdurend door Hollandsche schepen die op de Molukken voeren aangedaan, om zich te voorzien van rijst en andere levensmiddelen, ook van specerijen, die hij zooals wij zagen op Banda liet opkoopen [3]. Twee jaren daarna werd, zoo als wij later zullen zien te Samboppo weder eene Hollandsche faktorij gevestigd.

Van Makassar voer Van Solt naar Gresik om lading in te nemen. Hij reisde van hier met den faktor Steven Doenssen en L'Hermite naar Surabaja om den Adipati hetzelfde verzoek te doen als aan den vorst van Tello, namelijk om geen rijst naar Malaka te zenden. De blinde vorst gaf eveneens ten antwoord dat hij met niemand ongenoegen wilde hebben; hij wilde wel beloven den toevoer voor een jaar te verbieden, maar verder moest de handel vrij blijven [4].

Te Gresik ontvingen de Hollanders een treurige tijding. De koopman Gilles Michielsen, den 15 November 1606 met vijf man uit Bantam naar Bandjarmasin gezonden om handel te drijven, was door den Sultan aan land ontboden en met de

---

[1] In Matelieff's journaal wordt hiervan geen melding gemaakt.

[2] Van Solt bezocht Samboppo, Cangila, Roppo en Mungaliu, waar de factor beweerde gelden te moeten innen, hetgeen bleek niet het geval te zijn. Hij werd medegenomen om zich te verantwoorden. Zie Van Solt, bl. 80—82; Invoegsel van L'Hermite in Matelieff's journaal, bl. 62. Vgl. ald. bl. 53.

[3] Zie Van Solt bl. 85; Journ. van Matelieff bl. 128; Journ. van Van Caerden bl. 43 enz. Uit een brief geschreven in 't schip »de groote Sonne« (vloot van Matelief) voor Samboppo, 11 Juni 1608 (Rijks-archief) blijkt dat men geen aankoopen kon doen als de vorst uit de stad was, »want de manyere vant lant is dat men niet handelen mach voor ende aleer den Coninck eerst coopt; om groote partyen reys te coopen moet met den coninck geer

[4] Van Solt. bl 84. L'Hermite bij Matelieff bl. 62.

was Matelieff van gevoelen dat zij moest worden opgeheven. L'Hermite vreesde echter dat dan de Portugeezen er zich weder zouden nestelen. [1] Ook vernemen wij uit een brief van Sprinckel aan L'Hermite van 27 October 1608 [2] dat de toestand toen veel verbeterd was. Er was genoeg peper in voorraad om twee schepen te laden en de Regeering was de Hollanders zeer genegen.

In 't schip van Patani kwam ook Cornelis Specx van Siam [3] met een gezantschap van den vorst van dat rijk aan de Nederlandsche Regeering. Matelieff, die wel wist dat de zuinige Bewindhebbers volstrekt niet op gezantschappen gesteld waren, om de kosten die ze na zich sleepten, deelde zijn bezwaar aan Specx mede. Specx zeide dat hij 't niet had kunnen beletten, daar men in Siam wel wist dat men gezanten van kleinere staten als Djohor en Atjeh naar Nederland had medegenomen. Nu liet Matelieff den Raad besluiten dat men een vorst als dien van Siam niet voor 't hoofd kon stooten en daarop ontving hij de gezanten en wees hun een verblijf aan tot de schepen gereed zouden zijn. [4]

Hoe in dezen tijd de politieke toestand van Bantam was, zagen wij reeds. Uit de mededeelingen van Matelieff blijkt dat men de »tollen« (rechten op den uitvoer) steeds opdreef en dat

---

[1] Journaal van Matelieff, bl. 127; Brief van M. bij De Jonge III. 248; L'Hermite ald. 247 en achter Matelieffs journaal bl. 183; Discours van M. in Rotterd. Historiebl. bl. 274 waar men voor »Jambrandagini« leze: »Jambi, Andragiri« en voor »Madornis«: Maudorins. — Hoe Patani met Djohor in onmin geraakte zullen wij later zien.

[2] HS. Rijks-Archief.

[3] Hij was in 1604 naar Siam gegaan op hoop van met het Siameesche gezantschap dat zoo als men vernomen had jaarlijks naar China vertrok de reis mede te doen (zie Zesde gedeelte, bl 221), maar dit blijkt hem niet gelukt te zijn. In 1606 waren twee Hollanders, Jacques van de Perre en Willem Pieterss Tonneman met een aanzienlijk cargasoen door den factor van Patani naar Ajudbja (de hoofdstad van Siam) gezonden, maar blijkens den brief van V. Sprinckel van 27 Oct. 1608 hierboven aangehaald weigerden zij terug te komen om rekenschap af te leggen en gebruikten zoo 't schijnt 's lands gelden in hun eigen belang. Sprinckel had Lambert Jacobssen Heyn naar Ajudhja gezonden om hen te vervangen en van hen vernomen dat Tonneman en Van de Perre te vergeefs trachtten een gouden »bouffette« van den Koning van Siam te verkrijgen, die den bezitter macht gaf om overal waar hij kwam de onderdanen van den Koning te plunderen.

[4] Journaal van Matelieff, bl. 127, 128. M. nam Specx en de gezanten in zijn eigen schip mede. S. stierf onderweg. De admiraal was verwonderd onder zijn goed geen robijnen te vinden, die men wist dat hij bezat. Het bleek dat hij die aan de Siammers in bewaring had gegeven. Deze ontkenden het, doch toen de admiraal het hoofd van 't gezantschap dreigde dat hij hem »de ooren zou laten afsnijden« kwamen ze spoedig voor den dag. (Journaal, bl. 137, 138).

daaraan weinig te veranderen viel. Ook drong de Regeering telkens aan op hulp van een paar schepen tegen Palembang, waarmede de Bantammers steeds in oorlog waren [1], en in een brief van den Sultan aan de Staten dien Matelieff medenam werd dit punt op den voorgrond gesteld. De admiraal was er zelf niet tegen, te meer omdat de Engelschen den Sultan te kennen gaven dat zij 't wel op zich wilden nemen, maar zonder machtiging van zijne principalen durfde hij er geen bevel toe geven. [2]

Den 27 December 1607 verscheen een schip uit Nederland ter reede van Bantam. Het was de "Gelderland", tegelijk met de "Gouda" den 3 April op reis gegaan. Bijkans een jaar vroeger, den 20 April 1606, had eene vloot van acht schepen en een jacht, onder 't admiraalschip van Paulus van Caerden zich naar Indië onder zeil begeven, maar tot nu toe was te Bantam niets van hen vernomen. Van Caerden had in last, zoo 't schijnt uitdrukkelijker dan zijne voorgangers, om onderweg voor Mozambique en Goa de Portugeezen zooveel mogelijk afbreuk te doen, en terwijl hij in den Maleischen Archipel met zijne strijdkrachten had kunnen woekeren, was veel tijd door hem verspild met een vergeefsche poging om de vesting op Mozambique te veroveren en met jacht te maken op Portugeesche galjoenen. Eerst den 6 Januari 1608 kwam hij met 7 schepen en een jacht dat hij buitgemaakt had voor Bantam. Een zijner schepen was te Mozambique dermate geteisterd dat men 't had moeten verlaten.

Matelieff had met de "Gelderland" last ontvangen van Bewindhebbers om "de negotie te postponeren" en vooreerst alleen den oorlog te behartigen. Een paar dagen later kwam er kwade tijding van Djohor. Een Portugeesch eskader was de rivier opgevaren, en hoewel men geene landing beproefde hadden de Maleiers de hoofdstad in brand gestoken en waren in de bosschen gevlucht. Radja Bongsu had de wijk genomen naar Lingga [3] waar hij zich verschanste. Voor Malaka lagen vijf Portugeesche gal-

---

[1] In 't journaal van John Saris, factor te Bantam, vinden wij op 29 Mei (8 Juni) 1606: "The Kings Fleete returned, hauing done vere little against their enemies the Pallingbanes". (Purchas I. 385).

[2] Journaal van Matelieff, bl. 128. Vgl. Rotterd. Historiebl. bl. 261, 328; Brief van L'Hermite bij De Jonge III 245; journaal van P. van Solt, bl. 86.

[3] Lingga was eene onderhoorigheid van Djohor. Vgl. Journaal van P. van Solt, bl. 49.

joenen en eenige kleine schepen en men was druk bezig de stad te versterken. Van Caerden bespeurde van dat alles niets, want de moesson had hem zoo 't schijnt genoodzaakt bezuiden Sumatra om naar Bantam te varen. Hier vernam hij nu hoe de zaken stonden en deed toen een poging om met zijne vloot naar Djohor te komen, maar de moesson belette dit, zoodat hij den 14 Januari voor Bantam terugkwam. [1]

Matelieff was niet rouwig over die vruchtelooze poging, want zijns inziens was aan de Molukken meer gelegen dan aan Djohor en had de bezetting van Malaya dringende behoefte aan bijstand. Terwijl hij bezig was zijn advies aan Van Caerden, hoe daar gehandeld moest worden, in schrift te brengen, kwam de fiscaal Martin Ape [2] dien hij naar Djohor had gezonden om den Sultan moed in te spreken, van daar terug. Er was wel sprake van dat hij vrede zou moeten sluiten met de Portugeezen als de Hollanders hem niet te hulp kwamen, maar zoover was het nog niet gekomen [3].

Den 21 Januari 1608 ging Van Caerden onder zeil naar de Molukken. Een week later keerde Matelieff naar 't vaderland terug. Hij genoot de zelfvoldoening dat de Staten van Holland hem bij monde van Oldenbarnevelt hun dank betuigden dat hij zich zoo mannelijk had gedragen en de belangen van zijn land met zooveel ijver had behartigd. Ook de Staten-Generaal spraken hun dank uit. „Daer inne, hoewel maer woorden”, schrijft de admiraal. „hy hem seer verblijdde.” Maar het bleef bij woorden. Matelieff was te oprecht om de fouten van de Bewindhebbers der Compagnie te verheelen en dit was hun een doorn in 't oog. „Wat zal ik zeggen?” vraagt hij in een merkwaardigen brief aan Hugo de Groot [4], „'t schijnt dat Indië de

---

[1] Dat Matelieff Van Caerden dadelijk zou afgeraden hebben naar Djohor te gaan (zooals De Jonge 't voorstelt) is niet juist. Vgl. M.'s journaal bl. 76, 129, 131, zijn advies bij De Jonge III 233, den brief van L'Hermite ald. bl. 248 en vooral dien van Van Caerden bl. 259, die uitdrukkelijk zegt dat M. zijn plan om dadelijk naar Djohor te gaan goedkeurde. Maar toen die poging mislukte ried M. aan v. C. om zijn plan op te geven. Zie zijn brief van 15 Januari (Hs. R. A.).

[2] Zie over hem Zesde gedeelte bl. 178.

[3] Journaal van Matelieff bl. 30—32. Brieven van L'Hermite en Van Caerden t. a. p.

[4] Naar het origineel van 3 Maart 1616 in 't Gemeente-archief te Rotterdam uitgeg. door J. G. Frederiks in „Rotterd. Historiebladen”, 3e afd. I bl. 346. — Bewindhebbers hadden M. een half jaar na zijne tehuiskomst „een gouden keten met medaille, verguld rapier en ponjaart, van 200 p. vl.” vereerd. (Zie De Navorscher *1860, bl. 181*) Met die f 200 schijnen zij zich van hem afgemaakt te hebben.

plage heeft dat allen die er heen gaan t'huis komende half bedorven worden door degenen die ze gediend hebben, zoowel in den tijd der Portugeezen als den onzen.″ Harmensz, Van der Haghen en Wilckens hadden dit even als hij ondervonden.

Het zal aan Bewindhebbers niet onbekend zijn gebleven, dat Matelieff over de Indische zaken aan de Regeering adviezen verschafte [1] en daarin zijn twijfel uitsprak of het wel geraden zou zijn Indië alleen te laten regeeren door Bewindhebbers, ″meestal bedaagde lieden die het tegenwoordige boven het toekomende verkiezen″ en er tegen opzien om maatregelen te nemen, die wat ver reiken en geen dadelijke voordeelen opleveren. Wat hij de Regeering ook vooral op het hart drukte, was dat in Indië een ″rendez-vous″ werd opgericht, een rust- en ververschingsplaats voor 't volk en de schepen, even als Goa voor Portugal en Manila voor Spanje, ″van waar hunne armaden worden toegemaakt, die alsdan weder versch zijn.″ Ook achtte hij dit noodig tegenover de Indische vorsten en volken, die nu nog te weinig vertrouwen in de Hollanders stellen, daar zij hen telkens zien vertrekken en dan weder aan hunne vijanden zijn overgeleverd. Zoo ver ik weet, was hij de eerste die daartoe Djakatra aanried. Men moest, meende hij, met den vorst van dat staatje onderhandelen om 't zij in de stad of aan de ″versche rivier″ ten westen daarvan een fort te bouwen [2]. Andere plaatsen zoo als Bantam, Malaka, Atjeh, Palembang, achtte hij om verschillende redenen ongeschikt. Voorts vond hij het volstrekt noodig dat daar een ″Commandeur″ zijn verblijf hield, met behoorlijk gezag bekleed en door een Raad bijgestaan. ″De desordre die hier mede soude geweert werden, soude de costen wel thyen dubbel betaelen.″

Ook wat er te doen viel op andere plaatsen in Indië die hij voor den handel van gewicht achtte, zette Matelieff in zijne adviezen omstandig uiteen, en hoewel hij na zijn terugkomst geen rechtstreekschen invloed gehad schijnt te hebben op de besluiten der Compagnie, zal ons uit den loop der gebeurtenissen blijken dat de raad door hem aan de Regeering verstrekt door haar niet in den wind werd geslagen.

[1] Ze zijn ons bewaard gebleven in de papieren van H. de Groot op 't Rijks-Archief en uitgeg. als boven bl. 237 vv. Vgl. ook het ″Discours″ in M.'s Journaal bl. 72—76, blijkbaar geschreven vóór zijn vertrek uit de Molukken naar China in Juni 1607.

[2] Zie voor verdere bizonderheden het Discours in ″Rott. Historiebladen, bl. 240-45.

VIERDE HOOFDSTUK.

De Molukken in 1607—1608. Bezoek van David Middleton. Komst van Paulus van Caerden. Hij verovert Makjan; wordt door de Spanjaarden gevangen genomen. Adriaen Maertsz bezoekt de Banda-eilanden. Komst van William Keeling aldaar. Eene vloot onder Pieter Willemsz. Verhoeff vaart naar Indië, komt voor Malaka, ziet af van het beleg, bezoekt Djohor, waar hij met den sultan over 't bouwen van een fort onderhandelt, komt te Bantam. Voorvallen aldaar.

Wij keeren thans naar de Molukken terug, waar Matelieff bij zijn vertrek naar China in Juni 1607 het onvoltooide fort te Malayo aan de hoede der kleine bezetting en der achtergebleven schepen had toevertrouwd. De bezetting der Spaansche vesting op Ternate had slechts op het vertrek van den Hollandschen admiraal gewacht om het fort te bestoken. Maar de Hollanders, ditmaal door hunne Ternataansche bondgenooten moedig bijgestaan, sloegen den aanval tweemaal af. Het schijnt dat de Spanjaarden toen geen ernstige poging meer deden om 't fort te vermeesteren; ook vernemen wij dat zij veel leden door ziekte en gebrek. Toch hadden zij en de Tidoreezen de overmacht in den archipel, daar de Ternatanen nog meerendeels verstrooid en hunne korakora's door den vijand genomen waren; ook kon Jan Rossingeyn, de Hollandsche kapitein ter zee, niet veel tegen hen uitrichten, daar een zijner schepen in de baai van Sabugu aan de westkust van Halmahera strandde en een ander naar Ambon ontsnapte, denkelijk uit gebrek aan mondkost.

Zoo bleef de toestand eenige maanden. Nu eens kregen de Spanjaarden eenige versterking uit Manila, dan kwam er een schip uit Bantam om de Hollanders te beschermen en van verversching te voorzien. Maar geene van beide partijen voelde zich sterk genoeg om iets van belang te ondernemen [1].

Van Januari tot Maart 1608 bevond zich David Middleton met de „Consent" in de Molukken. Van zijn verblijf vernemen

[1] Brieven van G. Gz. van der Buys, den kapitein op Malayo, en Jan Rossengein, in HS. op 't R. A., gedeeltelijk bij De Jonge III 228-31; Journaal van P. van Solt bl. 85—86; Journaal van Matelieff, bl. 127, 128, 130; Journaal van P. Van Caerden in „Begin en Voortgang der O. I. Comp." II, 14e *stuk, bl. 48;* Advies van Matelieff bij De Jonge III 236—37.

wij het volgende. De Engelschen werden door de Spanjaarden en hunne bondgenooten feestelijk ontvangen en beleefd behandeld, doch de bevelhebber Juan d'Esquivel wilde hun geen verlof geven om handel te drijven, tenzij zij de Spaansche schepen, al was het slechts voor den schijn, vergezelden om de Hollandsche slag te leveren, hetgeen Middleton weigerde, hoewel hij zich met de Hollanders niet inliet en zelfs weigerde hun te woord te staan [1]. Des nachts kwamen echter de inboorlingen in 't geheim aan zijn schip eenige nagelen verkoopen. Toen d'Esquivel dit ontdekte gelastte hij hem te vertrekken. Den 24 Maart van Ternate uitgezeid, bereikte hij ten gevolge van windstilte beoosten Celebes eerst op 't eind van April het eiland Buton; hier ontmoette hij vijf korakora's waarop zich de vorst van het eiland bevond, die hem tot een bezoek uitnoodigde. Middleton nam de uitnoodiging aan en werd door den radja, die een vrij groote scheepsmacht en eenig geschut bezat, gastvrij ontvangen. Tot zijn geluk kwam hier een Javaansche jonk van Ambon, met nagelen geladen [2], die hij opkocht. Een zijner manschappen bezocht het nabijgelegen eiland Kambaina en verhaalde dat de woning van den radja behangen was met koppen die hij gesneld had. Middleton keerde over Bantam naar Engeland terug [3].

Paulus van Caerden was, zoo als wij verhaald hebben, den 21 Januari van Bantam naar de Molukken onder zeil gegaan. Matelieff had hem op het hart gedrukt om niet te lichtvaardig een aanval te wagen op de vesting der Spanjaarden op Ternate, die men beter door den honger dan met geweld tot de overgave zou kunnen dwingen. Hij achtte het daarom verkieselijk den toevoer van Manila naar de Molukken af te snijden en zich daartoe te verbinden met den vorst van Mindanao, die zoo als hij vernomen had wel 50 korakora's kon uitrusten [4].

Den 10 Maart kwam Van Caerden voor de vesting op Ambon, waar hij Jan Rossingeyn vond, die hier het schip dat hem ontloopen was terug kwam halen. De admiraal zond een paar schepen naar Banda en vertrok den 9 Mei met de overigen

---

[1] Brief van G. Gz. van der Buys van Malayo, 22 Mrt. 1608 (HS. R. A.) Hij zegt dat Middleton de Spanjaarden van kruid en ammunitie voorzag.

[2] De Hollanders op Ambon hadden destijds gebrek aan geld, zoodat dit jaar wel 500 bahar nagelen door Javaansche en andere inlandsche handelaars opgekocht werden. Zie Brief van P. van Caerden bij De Jonge III 261.

[3] Uittreksel uit zijn (ongedrukt) journaal bij Purchas I 225—27. Vgl. p. 455.

[4] Discours van Matelieff in zijn Journaal, bl. 74.

naar Ternate. Daar hij hier een achttal schepen bijeen had zou hij gaarne een poging hebben gedaan om de vesting te Gamulamu te veroveren, maar de Spanjaarden hadden haar in den laatsten tijd nog al versterkt en waren zeer op hun hoede, zoodat de meerderheid het geraden vond om liever aan den wensch der Ternatanen gehoor te geven en eene landing op Tidore te beproeven. Dan, bij nader onderzoek bleek ook dit te veel moeielijkheden op te leveren. Van Caerden stelde nu voor om op Makjan een fort te leggen. Men keurde dit goed en ook het advies der Ternatanen was gunstig, daar de inwoners hun meer dan de Tidoreezen genegen waren, maar zij achtten 't geraden om eerst de kampong Taffasoha te veroveren die door de Spanjaarden versterkt maar op dit oogenblik door de Tidoreezen bezet was. Makjan, het rijkste nageleiland, behoorde van ouds aan Ternate en Tidore gezamenlijk en was steeds een twistappel tusschen de beide Sultans geweest maar na de komst van Acuña hadden de Tidoreezen het geheel aan hun gezag onderworpen. Toen Matelieff met zijne schepen voor Ternate lag, riep de sengadji van Makjan hem te hulp, maar de admiraal gaf hem den raad zich rustig te houden tot de komst der volgende vloot. [1] Van Caerden had dus van de Makjanners zelven geen tegenstand te duchten. De schepen voor Tidore achterlatende om het uit- en invaren te beletten, stak hij met zijne Ternataansche bondgenooten naar Makjan over. Het fort te Taffasoha,. op een hoogte gelegen, bleek moeielijk genaakbaar, daar de toegangen door 't geschut bestreken werden. Gelukkig had Van Caerden alleen met inlanders te doen, weinig ervaren in 't schieten, en hoewel zij zich dapper hielden en aan den eenen kant de Hollanders aan 't wijken brachten, werd aan de andere zijde het fort overrompeld. De Tidoreezen vluchtten het bosch in, maar de Makjansche hoofden kwamen weldra aan den sultan van Ternate en de Hollanders hunne onderwerping aanbieden. Men vond veel klein geschut in het fort, ook 24 gongen en een voorraad nagelen, die het volk als krijgsbuit ten goede kwam en de admiraal hun voor de Compagnie moest afkoopen.

Van Caerden liet nu ook de schepen voor Makjan komen, om het fort te helpen versterken, maar te te kwader ure, want op eens ontstond een zeebeving (waarop eene uitbarsting van

---

[1] Journaal van Matelieff, bl. 65, 131.

den vulkaan op Ternate volgde) en wierp twee schepen op de klippen, zoodat men ze verlaten moest na 't geschut en een deel van 't goed geborgen te hebben.

Behalve Taffasoha werden nog twee plaatsen op Makjan, Ngofokiaha en Tabilolo, in staat van verdediging gebracht en in 't geheel 120 man onder kapitein Apollonius Schotte op 't eiland achtergelaten. Daarop zond Van Caerden een paar schepen naar Bantam. [1] Hij had nu nog twee schepen en twee jachten over. Met slechts één der laatsten stak hij, door de Ternatanen ondersteund, naar het eiland Morotai over om eene sterkte die Spanjaarden te Tjio bezet hielden te vermeesteren. [2] Hierin slaagde hij ook, maar bij zijn terugkeer, den 17 September, werd hij door twee Spaansche galeien onder Pedro de Heredia aangevallen en zijn jacht zoodanig geteisterd dat hij zich moest overgeven. Dit was voor de Hollanders geen gering verlies, want behalve dat zij 70 man verloren, die op de Spaansche galeien als roeiers dienst moesten doen, misten zij ook hun aanvoerder en Juan de Esquivel was niet te bewegen hem uit te leveren, hoewel zijne manschappen een buitengewoon hoogen losprijs boden. Alleen als men hem de forten op Makjan en Ternate overleverde wilde de gouverneur den admiraal vrijlaten. Natuurlijk bleven de Hollanders dit weigeren. Gelukkig konden de Spanjaarden hun weinig nadeel toebrengen daar zij groot gebrek leden. De Hollanders waren er steeds op uit om de fregatten die met levensmiddelen van Manila kwamen, te onderscheppen en voorzagen zich dus ten koste van den vijand, zoodat niet weinigen van Gamulamu naar Malayo overliepen. [3]

Eenige weken voor dat Van Caerden zich van Ambon naar de Molukken begaf, den 20 Maart 1608, was zijn vice-admi-

---

[1] Met dit schip vertrok de schrijver van het Journaal der reis van Van Caerden in »Begin en Voortgang der O.-I. Comp.« en hiermede eindigt ook het Hs. der Resolutien van Van Caerden en zijn Breeden Raad (20 Mrt.—4 Aug.) op het Rijks-archief. Aan deze stukken en aan de brieven van Van Caerden en anderen bij De Jonge III 260—68 is het voorgaande ontleend. Het journaal van Cornelis Claesz van Purmerendt (Amst. 1651), die op een der schepen van Van Caerden Ambon en Banda bezocht, heeft voor zoover den Archipel betreft alleen waarde als logbook.

[2] In 't bericht bij De Jonge III 265 staat »een eylandt genaemt Chau.« Morotai werd reeds naar de kampong Tjio door Giov. Batista (den Genueeschen stuurman op de vloot van Magalhaens) »Chao« genoemd. Ook Rebello en Couto spreken van »Ilha de Chiao, principal de Morotay« en bedoelen dan met Morotay N.O. Halmahera met de tegenoverliggende eilanden.

[3] Documenten bij De Jonge III 265—69; Keeling bij Purchas I 198.

raal Adriaen Maertsz met drie schepen naar de Banda-eilanden gevaren. De onrustige bewoners van dien kleinen archipel maakten het de handelaars zeer moeielijk. Van der Haghen schreef dit voor een deel aan fanatisme toe, daar zij als groote ijveraars voor den Islam bekend stonden en zelfs de Hollanders tot hun geloof zochten te brengen, maar vooral aan de bedorvenheid der hoofden, onverzadelijk in hunne eischen en zonder eenig begrip van eerlijkheid en goede trouw. Hij had dan ook reeds als zijn gevoelen uitgesproken dat men zou moeten eindigen met hen tot onderwerping te brengen. [1] Matelieff wilde een tusschenweg inslaan. Hij had vernomen dat zoowel de „koning van Makassar” op Celebes als de vorsten van Tuban en Surubaja op Java hun gezag op de Banda-eilanden zochten te vestigen, en wilde dat men een hunner daarin zou helpen, natuurlijk onder beding van 't monopolie. [2]

De opperkoopman Hendrik van Bergel, hier door Van der Haghen achtergelaten, had zich de Bandaneezen tot vrienden gemaakt, zoodat zij hem niet wilden missen. Adriaen Maertsz ondervond dan ook geen moeielijkheden bij het laden. Waren nu de Hollanders de eenige Europeesche afnemers gebleven dan zou er kans hebben bestaan dat de Bandaneezen ten slotte genoegen namen met den prijs dien zij wilden betalen. Maar kwamen de Portugeezen hier al niet meer, ook de Engelschen hadden Banda reeds bezocht en in Februari 1609 verscheen op nieuw een Engelsch schip voor de reede.

Het was de Hector, een van de drie schepen die in Maart 1606 Engeland verlaten hadden en waarvan de Consent onder David Middleton zich reeds op de terugreis bevond. De Hector en de Dragon hadden veel langduriger reis. De laatste, onder William Keeling, kwam den 5 Augustus 1608 voor Priaman, aan de westkust van Sumatra. Keeling moest hier voor de peper die hij kocht hooge rechten betalen, waarschijnlijk door toedoen van Atjeh dat hier zijne suprematie liet gelden. De omtrek van Priaman leverde, zoo meldt ons de kapitein, jaarlijks niet meer dan 500 bahar peper, maar met inbegrip van Pasaman, Tiku, Baros en de bovenlanden 2400 bahar.

[1] Documenten door mij uitgegeven in de Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht, bl. 346, 350 vv., 364.

[2] Journaal van Matelieff bl. 51, en 73, en vooral uitvoerig zijn *Discours* in Rotterd. Historiebl. bl. 247. Vgl. De Jonge III 323. Matelieff vermeldt daar dat hij den „coninck van Macassar” over die zaak liet polsen, maar er niets *naders van vernam.*

Van Priaman voer Keeling naar Bantam. Toen hij hier de zaken geregeld en de terugreis aanvaard had ontmoette hij de Hector, waarvan de kapitein, William Hawkins, te Surate was achtergebleven. Keeling achtte zich dus verplicht op dit schip over te gaan en begaf zich nu den 10 Januari 1609 onder zeil naar de Molukken. Te Djakatra voorzag hij den regent op zijn verzoek van eenige ammunitie en kocht van hem een Portugees die zijn Christendom niet wilde verzaken. Tegenwind belette hem Makassar aan te doen. Te Buton hield hij zich niet op, maar bloedverwanten van den radja kwamen met een korakora aan boord en wisselden met de Engelschen vriendschapsbetuigingen. Ook voor de Molukken bleek de wind ongunstig; Keeling besloot dus nu naar de Banda-eilanden te gaan en kwam den 18 Februari voor Nera. De Hollandsche kooplieden ontvingen hem vriendschappelijk. Aan den Sjahbandar van Lontor, die geweigerd had met de Hollanders een verbond te sluiten [1], werden kostbare geschenken namens den koning van Engeland overhandigd. Dit nam niet weg dat hij een hoogen prijs voor de noten eischte. Toen Keeling eindelijk een accoord getroffen had, werd door de Hollanders, die intusschen met twee schepen uit de Molukken gekomen waren, een hooge prijs geboden, zoodat de Engelsche kapitein om lading te krijgen ze van zijne mededingers moest afkoopen. Hij sloot echter in 't geheim een verbond met de hoofden van Pulu Ai, waarbij hem verlof werd gegeven om op dat eilandje eene faktorij op te richten met uitsluiting van de Hollanders; toen het uitlekte zochten deze het te vergeefs te beletten. Den 8 April kwam hier een Hollandsche vloot onder Pieter Willemsz Verhoeff, van wiens reis wij thans eerst verslag moeten geven. [2]

In den loop van 't jaar 1607 werden de onderhandelingen aangevangen om door vrede of wapenstilstand aan den langdurigen strijd tusschen den koning van Spanje en zijne voormalige Nederlandsche onderdanen een einde te maken. Welken invloed dit ook mocht hebben op de verhouding in Indië, van beide kanten was men besloten zijne uiterste krachten in te spannen om hetgeen men eens gewonnen had te behouden en

---

[1] Zie Zesde gedeelte bl. 230.

[2] Zie over 't voorgaande: Keeling bij Purchas I 193—98, vgl. 388; Extract-journaal in "The voyages of J. Lancaster, edited by Clem. R. Markham" (London 1877) p. 109, 110.

het verlorene te herwinnen. [1] Te Lissabon was men nog bezig met de uitrusting eener aanzienlijke vloot [2] toen reeds 9 schepen en 4 jachten in de Nederlandsche havens zeilree lagen om naar Indië te stevenen. Onder de bemanning van omstreeks 1900 koppen bevonden zich vele Duitschers die als soldaat waren aangeworven; aan een hunner hebben wij een verhaal zijner lotgevallen te danken. Admiraal van de vloot was Pieter Willemsz Verhoeff, die in 't vorige jaar in den zeestrijd voor Gibraltar, na het sneuvelen van Jacob van Heemskerck, het opperbevel aanvaard en zich door zijn beleid onderscheiden had; vice-admiraal François Wittert, het gewezen hoofd van den handel te Bantam. [3] De Regeering had de Compagnie met twee schepen, geschut en ammunitie bijgestaan [4] en waarschijnlijk invloed uitgeoefend op de geheime instructie die aan Verhoeff werd medegegeven. Althans het was niet in 't belang der Compagnie en streed met de adviezen van Van der Haghen [5] en anderen die er over konden oordeelen, dat aan Verhoeff even als aan Van Caerden werd voorgeschreven om den vijand eerst te Mozambique en te Goa te gaan bestoken, waardoor hij gevaar liep zijne beste krachten te verspillen en in elk geval een kostbaren tijd moest laten verloren gaan vóór hij den archipel bereikte. [6]

---

[1] De graaf van Lemos president van den Raad van Indië zeide aan den Engelschen gezant te Madrid in Mei 1607 dat 12 galjoenen voortaan uitsluitend bestemd zouden worden om vreemdelingen uit hunne bezittingen buiten Europa te weeren. De Portugeezen wenschten echter dat met de Hollanders vrede gesloten werd. Zie: Calendar of state papers. East Indies I p. 158, 160.

[2] Zij bestond uit 12 schepen met 5000 man en ging den 27 Mrt. 1608 op weg naar Indië. Twee derden der bemanning zouden volgens een Engelschen berichtgever bestaan hebben uit »kinderen van 12 tot 16 jaar, zooals ik meen dat nooit te voren vertoond was«. Calendar of State papers E. Ind. I. p. 172. Vgl. p. 168, 169, 170 Op deze vloot voer D. João Pereira Conde da Feira, tot vicekoning benoemd. Hij overleed echter op het schip en zijn lijk werd naar Portugal teruggebracht. Vier of meer schepen van deze vloot verongelukten voor ze Indië bereikten. Eerst in October voer de nieuwe vice-koning Lourenço Pires de Tavora met een paar schepen naar Indië. Zie: Ign. da Costa Quintella, Annaes da marinha Portug. II 146—47. Vgl. Faria, Asia Portug. III. 174.

[3] Van Meteren vermeldt dat hij de Straat van Magalhaens was doorgevaren. Bij Juan de la Concepcion, Hist. gen. de Philipinas, IV. 283 wordt gezegd dat hij schrijver (escrivano) zou geweest zijn op het schip van Oliv. van Noort.

[4] De Jonge III. 71. De Staten van Holland hadden vier schepen voorgesteld. Zie hunne Resol. 8 Oct. 1607.

[5] Zie Documenten in Bijdragen en Mededeelingen van 't Hist. Gen. VI bl. 294.

[6] Van de reis van Verhoeff bezitten wij een journaal gehouden aan boord van 't admiraalschip door den opperkoopman en secretaris Johan de Moelre en na diens dood (op Nera, tegelijk met Verhoeff) voortgezet door den fiskaal Jacques le

Even als Van Caerden stootte Verhoeff het hoofd voor Mozambique, en eveneens bracht hij de Portugeezen aan de kust van Voor-Indië weinig schade toe daar zij op hunne hoede waren. Toen hij den „Samoryn" (den vorst van Kalikut aan de kust van Malabar) bezocht kon deze niet nalaten zijne verwondering te betuigen dat de Hollanders, in weerwil van 't verbond met hem gesloten, hem zoo weinig hulp tegen de Portugeezen verleenden, maar ook nu weder moest Verhoeff den vorst zijn steun weigeren, en hem met het uitzicht op latere hulp troosten, omdat zijne hulp elders vereischt werd. Op zijn overtocht naar Malaka zond hij een jacht naar Atjeh, dat na ingewonnen berichten omtrent den stand der Indische zaken zich weer bij hem moest voegen. De geheele vloot werd echter door tegenwind aan de Atjehsche kust opgehouden, waarop de Sultan den admiraal liet uitnoodigen hem een bezoek te brengen. Verhoeff verontschuldigde zich maar zond drie kooplieden met gevolg om hem hunne opwachting te maken. De Sultan gaf te hunner eer een olifanten- en een hanengevecht. Hoewel de handel hier veel verminderd was, en er slechts eenige jonken van Guzerate, die de bekende kleedjes brachten, in de haven lagen, wilde men deze post ter wille van de vriendschap van den Sultan aanhouden, en voorzag den faktor van nieuwe assistenten.

Den 23 November 1608 kwam Verhoeff voor Malaka. De Portugeesche schepen, bij tijds van zijne komst verwittigd, hadden zich in volle zee begeven. Er lag slechts een oude verlaten karak, die zij zelve aan brand staken. Terwijl de Hollanders bezig waren op een nabijgelegen eilandje, dat de Portugeezen Ilha da Pedra noemden, eenige sloepen te timmeren, kwam in den vroegen morgen de vijandelijke scheepsmacht hen overvallen, maar na de eerste paniek dreven zij de Portugeezen

Febvre, die in Augustus 1609 op 't schip de Geunieerde Provincien met den vice-adm. Hoen naar de Molukken ging, in Juni 1610 van daar naar Bantam vertrok en in Nov. de terugreis aannam. Een ander journaal van den soldaat Verken uit Meissen, vult het vorige aan, daar Verken tot 1611 op Nera in garnizoen bleef en toen naar Nederland terugkeerde. Dit journaal is in 't Latijn en Hoogduitsch uitgegeven in het 9e deel der verzameling („Petits voyages") van De Bry te Francfort („Pars IX Indiae Orientalis... auctore Gotardo Artusio." Francof. 1612). Van Artus zijn verschillende tusschenvoegsels afkomstig. De Hoogduitsche tekst is, althans gedeeltelijk, naar het Latijn gevolgd, blijkens de Latijnsche vormen van sommige namen. Hij werd herdrukt in het 11e deel der verzameling van Hulsius (Eylffte Schiffart. Frankfurt 1612, 13. 2 Th.) dat mij heeft ten dienste gestaan.

terug en namen reeds [illegible] gevangen. Verhoeff had den dag na zijne komst twee hoofden naar Djohor gezonden om den Sultan tot [illegible] van het contract met Matelief uit te noodigen en Malakka met hem [illegible] te land in te sluiten, terwijl hij het te water belegerde. Maar, zoo als wij reeds vroeger vernamen, sedert Matelief's vertrek was te Djohor veel veranderd, en de Sultan op dit oogenblik niet alleen onmachtig maar ook zoo [illegible] onwillig om tegen de Portugeezen oorlog te voeren, daar de Hollanders hem toch niet op den duur tegen den [illegible] konden beschermen. De koopman Abraham van den Broeck, door Matelief te Djohor achtergelaten, bracht Verhoeff deze zeer onwelkome tijding en bevestigde tevens het bericht, den admiraal door Maleiers en overloopers aangebracht, dat Malakka zeer versterkt en voorzien was van oorlogs- en levensbehoeften en behalve de gewone Portugeezen [illegible] eene bezetting van 400 of 500 soldaten. Met het voorbeeld van Matelief voor oogen en verstoken van den bijstand der Maleiers wilde Verhoeff zich niet weder aan een beleg wagen. Hij stelde zich dus met den buit van een paar [illegible] jonken die uit China kwamen tevreden en voer in 't laatst van December met de vloot naar Djohor.

De Sultan en de admiraal bezochten en onthaalden elkander, maar toen de laatste [illegible] geen [illegible] Bondgenooten [illegible] om in zijne hoofdstad een sterkte te bouwen, werd hem dit volstrekt geweigerd. Blijkbaar had Verhoeff de overeenkomst met Matelief, waarbij de vorst aan de Hollanders zoo als de Hollandsche tekst luidde eene verzekerde en vaste plaats voor den handel afstond, in dien zin opgevat dat zij de vergunning tot het bouwen van een fort reeds inhield. In het Maleische origineel was echter van het bouwen van geen versterkte plaats gesproken en de Sultan verklaarde dat dit in zijne bedoeling [illegible] was. Toen nu Verhoeff hem betoogde dat ook een fort hem van grooten dienst zou zijn als bolwerk tegen de Portugeezen, ontving hij het karakteristieke antwoord, dat hij [illegible] bij de komst der Portugeesche schepen [illegible], maar als er een fort was zou hij dat moeten helpen verdedigen. Ook zal de Sultan voor beducht geweest zijn dat de Hollandsche soldaten de vrouwen zijner onderdanen zouden misbruiken. De voornaamste reden zijner weigering zal wel geweest zijn dat hij niet genoeg op den steun der Hollanders vertrouwde om voor goed met de Portu-

geezen te breken. Hij had echter gaarne gezien dat Verhoeff hem bijstond om Patani te veroveren, welk rijk hij beweerde dat hem toekwam. Zijn broeder namelijk die met de dochter der vorstin gehuwd was, had zijne vrouw in overspel betrapt en gedood, waartoe hij het recht bezat, maar nu had de koningin hem ter dood laten brengen en daarmede het vorstenhuis van Djohor een smaad aangedaan die gewroken moest worden. Verhoeff wilde zich natuurlijk in die geschillen niet mengen en verwees den Sultan naar zijne lastgevers, waarop hij schriftelijk daartoe hulp vroeg aan de Nederlandsche Regeering [1]. Dat zijn bede ook hier geen gunstig oor vond behoeft wel niet gezegd te worden.

Om den Sultan echter niet geheel tegen zich in te nemen — daar hij reeds tot den vrede met de Portugeezen neigde — besloot de scheepsraad hem geldelijk te ondersteunen voor den bouw eener nieuwe hoofdstad — de oude was door de Portugeezen verwoest —, hem van oorlogsbehoeften te voorzien, en twee Hollandsche schepen voorloopig bij hem te laten. Jacques Obelaer werd in de plaats van Abraham van den Broeck tot opperkoopman aangesteld en met het noodige personeel achtergelaten. Daarop voer de admiraal met de overige bodems naar Bantam (8 Februari 1609).

Onderweg ontmoette hij het jacht de Goede Hoop, van Bantam uitgezonden [2] om hem de gewichtige tijding te brengen dat het twaalfjarig bestand met Spanje zoo goed als gesloten was en voor Indie uiterlijk met 1 September van dit jaar zou ingaan. Bewindhebbers drongen er thans inzonderheid op aan dat de admiraal zich van den handel in de Molukken en op de Banda-eilanden zou verzekeren, en dat met alle Indische vorsten zooveel mogelijk contracten gesloten werden, omdat onder de voorwaarden van 't bestand waarschijnlijk de bepaling zou

---

[1] Daar de gezant van den Sultan, die met Heemskerck naar Nederland gegaan maar onderweg gestorven was, reeds in last had hetzelfde verzoek te doen, moet die moord in of vóór 1603 hebben plaats gehad. Zie over 't voorgaande behalve 't journaal van Verhoeff de stukken daarachter medegedeeld bl. 204—9. De brief van den Sultan, die verkeerd gedateerd is 1625, eindigt bl. 206 bov. »als alhier.« In het daarop volgende verhaal wordt van »de stad Batavia« gesproken, een bewijs dat de uitgever daarin verandering gemaakt heeft, misschien door 't verkeerde jaartal misleid.

[2] Het was daar den 26 December 1608 uit Nederland aangekomen en reeds den 1 Januari uitgevaren om Verhoeff te Malaka te zoeken. Zie Purchas I. 195, 388.

worden opgenomen dat de eene partij niet mocht varen op plaatsen waar de andere „het gebied of contract" van had." [1]

Den 15 Februari kwam Verhoeff ter reede van Bantam. Hij vond hier de regeering in een nog verwarder toestand dan tijdens Matelieff. In Augustus van 't vorige jaar was de Sjah bandaar van kant gemaakt [2] en in October de rijksbestuurder. [3] Ook zouden, als wij kapitein Keeling gelooven mogen [4], de Hollandsche kooplieden gevaar geloopen hebben door de Javanen om hals gebracht te worden, als hij dit niet bij tijds vernomen en hen gewaarschuwd had. De oneenigheid tusschen de partij der Pangérans (prinsen), waartoe ook de nieuwe rijksbestuurder behoorde, en der Poenggawas, meerendeels bestuurders der provincien, die beiden hun invloed op den Sultan wilden doen gelden, was zoo hoog geloopen dat zij „genoegzaam oorlog tegen elkander voerden" en hunne huizen versterkt hadden. [5] Verhoeff hield zich onzijdig. Hij vereerde den sultan eenige geschenken en verzocht hem, zoo als door Bewindhebbers gelast was, een nader contract met de Hollanders te sluiten, maar dit werd uitgesteld tot de Poenggawa's vertrokken zouden zijn. Aan den regent van Djakatra, die zich ook te Bantam bevond, deed Verhoeff hetzelfde verzoek, maar ook deze stelde het uit, om alle ijverzucht te vermijden, totdat hij te Djakatra zou zijn teruggekeerd. Verhoeff deelde de meening van Matelieff dat het geraden scheen voor de Hollanders om de faktorij naar Djakatra te verplaatsen, daar de regent de Poenggawa's „die wel de rijkste en machtigste lieden van Bantam zijn" in zijne bescher-

---

[1] Memorie van Bewindhebbers bij De Jonge III 307 vv.

[2] Journaal van Van Caerden, bl. 47.

[3] John Saris bij Purchas I. 388. Volgens hem waren ook de Sjah bandaar, de Laksamana (admiraal) en Kjai Dipati Utennagara deelnemers aan den moord en vergaderden zij ten huize van „Keymas Pattie" (Kjai Mas Pati). Deze was met eene zuster van des Sultan's grootvader gehuwd en schijnt vroeger rijksbestuurder geweest te zijn. Zie: Tijdschrift van N. Indie 1871. II. 356. Bij Veth, Java, II. 288 wordt deze moord bij vergissing een jaar later geplaatst. De opvolger van den rijksbestuurder heet bij Saris „Areaumgalla" dat is Arja Rana Manggala. Zie Tijdschrift als b.

[4] Purchas I p. 198.

[5] Zie het journaal van Verhoeff. Verken verhaalt dat de legers in de stad tegen elkander te velde (?) lagen en dat de admiraal (laksamana) aan 't hoofd stond van de partij die tegen den rijksbestuurder was gekant. De Sultan zou aan Verhoeff hulp verzocht hebben tegen den Laksamana, 't geen de admiraal afsloeg, maar voor zijn vertrek was er een verdrag tusschen beide partijen gesloten, en de laksamana met 6 of 8000 man, waaronder vele aanzienlijken, naar Djakatra *uitgeweken*, waar de regent hen „gaarne en willig" opnam.

ming wilde nemen en men te Djakatra bekwamer en met minder kosten zou kunnen handelen.

De admiraal gaf nu aan L'Hermite de noodige instructie om als de gelegenheid zich aanbood het contract met den Sultan te vernieuwen. Voorts werd besloten dat de vice-admiraal François Wittert met twee schepen en twee jachten naar de Molukken zou gaan en onderweg Makassar aandoen om met den vorst een verbond aan te gaan. Verhoeff zou eerst de Banda-eilanden bezoeken en zich dan in de Molukken bij hem voegen. Aan de schepen die voor Djohor lagen [1] werd de last gezonden om het contract te Patani te vernieuwen, zich dan naar China te begeven om zoo mogelijk de karak die jaarlijks van Macao naar Japan ging te onderscheppen en in elk geval Japan te bezoeken ten einde ook daar vrijen handel te verkrijgen. Toen de geladen schepen naar Nederland waren teruggekeerd voer Verhoeff met de zes overigen den 25 Februari naar Banda.

Of L'Hermite er in slaagde het contract met den sultan van Bantam te vernieuwen is ons niet met zekerheid bekend. [2] John Saris verhaalt ons [3] dat L'Hermite den 19 Maart bij den sultan eene audientie had, waarbij alle Poenggawa's tegenwoordig waren, em hem mede te deelen dat er alle uitzicht bestond op het sluiten van den vrede tusschen zijne Regeering en den Koning van Spanje en Portugal. Hij zou er hebben bijgevoegd dat de Hollanders hem voortaan geen hulp tegen de Portugeezen konden verleenen. Doch dit is zeker onjuist, want in het ontwerp-contract stond juist het tegendeel. Ook werden daarin „de Spanaarden en Portugeezen en elke andere Europeesche natie" van den handel en het verblijf te Bantam uitgesloten, Wij zullen echter later zien dat dit contract, zoo al gesloten, toch niet werd nagekomen.

---

[1] Het schip Roode Leeuw met de pijlen en het jacht de Griffioen. Over hun reis spreek ik later.

[2] Het contract komt voor bij De Jonge III 313, doch zonder dagteekening.

[3] Purchas I b. p. 388.

VIJFDE HOOFDSTUK.

Verhoeff komt voor Banda-Nera (8 April 1609), vraagt verlof om een fort op te richten. Dit wordt hem schoorvoetend toegestaan. Hij wordt bij een samenkomst met de Bandaneesche hoofden met 30 man vermoord. Zijn opvolger Simon Jansz Hoen voert oorlog met de Bandaneezen. Hij noodzaakt William Keeling te vertrekken. Vrede met de Bandaneezen (13 Augustus). Hoen gaat naar de Ambonsche eilanden, sluit contracten met de hoofden, vertrekt naar de Molukken. Wittert laat een fort op Motir bouwen en begeeft zich naar Manila. Hoen bouwt een tweede fort op Ternate, blokkeert Tidore, verovert het Spaansche fort op Batjan, overlijdt (16 Januari 1610). Sultan Modafar van Ternate afgezet. Betrekkingen der Hollanders met de Papoe-eilanders enz.

Vergezellen wij thans admiraal Verhoeff naar de Banda-eilanden [1]. Den 8 April kwam hij ter reede van Nera. Behalve het Engelsche schip de Hector met kapitein Keeling lagen hier thans twee Hollandsche schepen kort te voren uit de Molukken gekomen en een paar dagen later kwam ook een schip van Matelieff's vloot met twee jachten die Verhoeff onder Jacob de Bitter naar de kust van Koromandel had gezonden. Zij hadden, toen zij den admiraal te Bantam niet vonden, de reis hierheen voortgezet.

Eene aanzienlijke Hollandsche scheepsmacht was dus thans hier vereenigd, en dit kwam Verhoeff te stade want hij had een lastige opdracht te vervullen. Zijne principalen hadden hem opgedragen de Bandaneezen tot een contract van alleenhandel met de Compagnie over te halen en, des noods met dwang, op een hunner eilanden een fort te bouwen. Het contract zou waarschijnlijk geen bezwaar hebben gegeven; de Bandaneezen toch zouden zoo vrij geweest zijn met de Engelschen of anderen handel te drijven als er geen Hollandsche schepen lagen om dit te beletten. Maar van het bouwen van een fort, waardoor zij ten allen tijde tot het nakomen van het

[1] Onderweg ontmoette hij een Hollandsch jacht dat van Makassar kwam en hem tijding bracht van 't gevangen nemen van Van Caerden. Verhoeff zond den koopman Adam Claesz van Driel met dit jacht naar Gresik om daar zijde op te koopen, uit China aangebracht, en met den vorst een contract te sluiten.

contract gedwongen konden worden, wilden zij nog altijd niets weten, en zij werden in hun verzet gesterkt door de Javaansche handelaars, waarvan zich hier (hunne onderhoorigen zonder twijfel medegerekend) in dezen tijd niet minder dan 1500 zouden bevonden hebben. Dat de Mohammedaansche priesters een groot aandeel hadden in hunne oppositie was reeds door Van der Haghen opgemerkt: men had zelfs vernomen dat zij ook de Ambonners tot opstand tegen de Hollanders aanstookten [1]. Eindelijk kan ook de aanwezigheid der Engelschen tot het verzet der Bandaneezen hebben bijgedragen, want Keeling verhaalt ons zelf dat hij na den eisch van Verhoeff hen zocht over te halen om den Koning van Engeland als hun souverein te erkennen, en hoewel wij geen reden hebben om hem te verdenken dat hij hen, althans in deze dagen, rechtstreeks tegen de Hollanders zou hebben opgestookt, spreekt het van zelf dat de naijver tusschen de Europeesche handelaars hen tot tegenstand aanmoedigde.

Toen de vloot van Verhoeff voor Nera de ankers uitwierp had men daar wel vermoed dat zulk een scheepsmacht niet zonder reden hierheen was gezonden. De inwoners, die den moord te voren op de Hollanders gepleegd op hun geweten hadden, zonden hunne vrouwen en kinderen in 't bosch, vereenigden zich bij 't oude Portugeesche fort en lieten den admiraal weten dat zij eene vergadering met de hoofden der andere eilanden zouden beleggen [2]. Eenige dagen later, den 19 April, begaf Verhoeff zich met 250 gewapende mannen aan land te Ortattan op Groot Banda, waar de Hollanders eveneens eene factorij hadden, en verzocht de hoofden dier plaats en van 't naburige Lontor om alle sjah bandaars en orang kaja's bijeen te roepen. Weldra weergalmde het zware geluid van de gong en kwamen de Bandaneezen van alle kanten opdagen. Toen de hoofden, meer dan 200 in getal, zich in een kring hadden neergezet werd Verhoeff met zijn breeden raad daarbinnen geleid en liet hij den brief, op naam van Prins Maurits gesteld,

---

[1] Brief van J. l'Hermite aan Bewindhebbers (Nov. 1608) bij De Jonge III 251.

[2] Bij Van Meteren, Belgische ofte Nederl. oorlogen v. 1598—1611 (gedrukt op Schotlant buyten Danswyck 1611 in 4o) p. 357 wordt vermeld dat de Bandaneezen »de commisen in den jaere 1609 hadden geinsinueert dat sy het jaer daer naervolgende op een ander plaetse een Pack-huys souden moeten marken, want de plaetse daer sy tot dien tijt ghewoont hadden, haer niet langer begeerden te vergunnen«. Blijkbaar is hier Nera bedoeld.

voorlezen en vertolken, waarbij hunne toestemming gevraagd werd om op een der eilanden eene sterkte te bouwen. Men kon aanstonds aan het gemor in de vergadering bespeuren dat hun dit voorstel niet naar den zin was, en vernam later dat er toen reeds over gesproken was om de Hollanders dadelijk te overvallen, en dat slechts de nabijheid der sloepen, die van geschut voorzien waren, hen daarvan had afgehouden. Zij vroegen drie dagen uitstel om hun besluit mede te deelen en keerden toen naar hunne woonplaatsen terug, terwijl Verhoeff en de zijnen zich weder scheep begaven.

Toen die drie dagen om waren kwamen eenige orang kaja's bij den admiraal aan boord om op nieuw uitstel te vragen. Verhoeff gaf hun een afwijzend antwoord; hij was vast besloten de zaak door te zetten en reeds begonnen toebereidselen te maken voor het bouwen van een fort op het eiland Nera. De Bandaneezen schenen nu besloten zich in het onvermijdelijke te schikken; althans de gezanten kwamen terug en gaven hunne toestemming.

Den 25 April werden 700 gewapenden aan de zuidoostzijde van Nera ontscheept, bij de kampong Ratu, die men verlaten vond zoodat de soldaten de woningen konden betrekken. Men koos eerst een terrein voor het fort dat ongeschikt bleek [1] en besloot toen op de grondslagen van het oude Portugeesche fort aan de zuistwestzijde van 't eiland, verder te bouwen en er bolwerken aan toe te voegen.

Kapitein Keeling wist intusschen de bewoners van de eilandjes Ai en Run [2] over te halen om met hem alleen te handelen en niet met de Hollanders. De laatsten boden hun grooter voordeelen, maar zij sloegen die af en de Hollanders die op Ai kwamen zouden er het leven bij hebben ingeschoten indien Keeling hen niet in bescherming had genomen.

Want het bleek spoedig dat de Bandaneezen slechts in schijn hadden toegegeven, maar volstrekt niet van plan waren zich te laten dwingen en daar zij wel begrepen in een openlijken strijd hun doel niet te kunnen bereiken namen zij hun

---

[1] »Volgens het verhaal van Keeling«, zegt De Jonge (III 96) »zou Verhoeff met de verschansing zijn aangevangen op den grond van een geheiligd kerkhof.« De J. heeft hier blijkbaar Keeling slecht gelezen. Het is Purchas (I b. 200, 721) die slechts in 't algemeen zegt dat de Hollanders de graven niet ontzagen.

[2] Ook die van »Ayre Putee« (ajar puti = wit water) lezen wij bij Keeling (elders »Nira-potte«). Wie hij daarmede bedoelt weet ik niet.

toevlucht tot verraad. Den 21 Mei kwamen hunne gezanten aan Verhoeff verzoeken plaats en tijd te bepalen voor eene samenkomst tot het sluiten van een accoord, ook voor den verkoop der noten en foelie. Verhoeff ontbood hen den volgenden dag op eene plaats aan het strand onder een grooten boom niet ver van de kampong Ratu (het kwartier der soldaten) en begaf zich op het bepaalde uur met zijn gevolg en eene compagnie soldaten naar de plek. Maar de Bandaneesche hoofden kwamen niet opdagen, en toen Verhoeff liet onderzoeken wat daarvan de reden was, kreeg hij ten antwoord dat de Sjahbandars en Orangkaja's zich niet ver van daar in het bosch bevonden maar voor de soldaten bevreesd waren; daarom verzochten zij den admiraal en zijne raden met een klein gevolg bij hen te komen. Verhoeff, die nooit te voren in Indië geweest en van de Oostersche dubbelbartigheid te weinig ondervinding had, vermoedde geen kwaad, hoewel hij hun reeds van te voren gijzelaars had gezonden; hij trad dus met de raden, slechts door enkele soldaten begeleid, het bosch in. Maar nauwelijks waren zij uit het gezicht of de achtergeblevenen hoorden een woest geschreeuw. Zij snelden hierop de anderen te hulp, maar de Bandaneezen wilden hen met de wapenen beletten verder te gaan en eerst na een warm gevecht, dat aan velen der verraders het leven kostte, konden de soldaten verder doordringen en vonden hun admiraal en allen die met hem medegegaan waren, 30 in getal, wreedaardig vermoord. Aan Verhoeff en den opperkoopman Jacob Groenewegen had men het hoofd afgehouwen. Daar men nog eenige anderen miste, trokken den volgenden dag vier compagnieën soldaten het eiland rond. Zij vonden ook de lijken der gijzelaars [1] en toen zij aan een kampong kwamen [2] waar de Bandaneezen zich versterkt hadden, zagen zij ook die van den fiskaal en anderen liggen maar konden ze zonder levensgevaar niet bereiken, daar de inwoners hen van eene ongenaakbare hoogte met speren wierpen.

De dood van een man als Verhoeff was een groote ramp voor de Hollanders in deze benarde omstandigheden. Daar de

---

[1] Johan de Moelre, van wien de eerste helft van Verhoeff's journaal afkomstig is, en Nicolaas de Visscher die een tijd lang op Nera gewoond had.

[2] Bij Verken: Kiacum, Kyach; bij Purchas Keyacke; op een kaartje van Hend. Bronwer (R. A.) Queac. — Bij Van Meteren (uitg. van 1611 in 4o. fol. 357 vo) worden de volgende kampongs op Nera genoemd: Nera, Rata, Hudac, Ouver, Labatacca. Hudac zal bedorven, en Keiac moeten zijn. Ouwer lag aan de Westkust.

vice-admiraal Wittert zich in de Molukken bevond koos men schipper Simon Jansz Hoen tot bevelhebber. Zijn eerste optreden was niet gelukkig. Hij wist niet te voorkomen dat ook de Hollandsche kooplieden die zich te Lontor bevonden vermoord werden; die op Pulu Ai hadden, zoo als wij gezien hebben, hun lijfsbehoud slechts aan Keeling te danken. Eerst den 15 Juli verjoeg men de Bandaneezen uit Labetaka aan de noordzijde van Nera, maar het schijnt niet dat een ernstige poging gedaan werd om hen uit hunne hooggelegen sterkte te verdrijven. Ook bij een aanslag op Selamme, een kampong op Groot Banda, werd weinig eer ingelegd. De inwoners, door die van Lontor en Ortattan bijgestaan, weerden zich zoo dapper dat de Hollanders met verlies moesten aftrekken. Keeling verhaalt dat de bevelhebber van 't fort op Nera, Jacob de Bitter, zich daarbij dapper gedroeg maar dat de ijver onder zijne manschappen veel te wenschen overliet.

De Hollanders hadden Keeling niet belet lading in te nemen, maar lieten zijne booten die aan land gingen onderzoeken, omdat zij niet wilden dat hij hunne vijanden van krijgsbehoeften voorzag. In dit opzicht schijnt hun wantrouwen niet zonder grond te zijn geweest, maar nu verdachten zij hem ook dat hij de Bandaneezen door teekenen waarschuwde als er gevaar bestond en eischten zij dat hij zou vertrekken. Wat hij nog van de Bandaneezen te vorderen had zouden zij hem vergoeden. Keeling protesteerde, maar was wel genoodzaakt toe te geven, te meer daar er uitzicht bestond op vrede en de bewoners van Pulu Ai weigerden verder met hem te handelen. Hoewel hij op uitnoodiging van De Bitter eerst een bezoek bracht aan het Hollandsche fort, dat den naam Nassau had ontvangen, vertrok hij zoo als te verwachten was in weinig vriendschappelijke stemming. [1]

Inderdaad hadden de Bandaneezen door bemiddeling van een aanzienlijken Makassaar (denkelijk een zaakgelastigde van den vorst van Tello) aan de Hollanders te kennen gegeven dat zij den vrede wenschten. Na eenige onderhandelingen kwam deze den 13 Augustus tot stand op de volgende voorwaarden. De Bandaneezen verbonden zich aan geene andere natie dan aan de Hollanders hunne specerijen te verkoopen; wel mochten zij die

[1] Hij stelde op zijn terugreis te Bantam, in de plaats van John Saris, Augustine Spalding tot factor aan en vertrok in 't begin van October naar Engeland. (Purchas I b p. 203, 204).

tegen mondbehoeften ruilen met de Javanen of anderen, maar dan waren dezen gehouden de ingeruilde specerijen weder aan 't fort Nassau te brengen en aan de Hollanders te verkoopen. Ook moesten alle schepen onder 't geschut van 't fort voor anker liggen. De geheele archipel heette als veroverd land in 't bezit der Hollanders te komen, en de hoofden moesten den eed van trouw afleggen aan de Nederlandsche Regeering [1].

Den volgenden dag begonnen de Bandaneezen de noten en foelie aan 't kasteel te brengen, en een paar dagen later vertrok Hoen met drie schepen naar Ambon. In de plaats van Jacob de Bitter, die aan de wonden bij den aanslag op Selamme ontvangen gestorven was, werd Hendrik van Bergel, die hier reeds sinds 1605 hoofd van den handel was, tot gouverneur aangesteld [2].

Den 21 voor Ambon gekomen, gaf Hoen ook hier gevolg aan den last van Bewindhebbers en vernieuwde het contract met de hoofden. De hoofden der kampongs op Hoamohel of Klein Ceram, en de kapitein-Hitu deden dit alleen onder voorbehoud dat de Sultan van Ternate het verdrag zou goedkeuren. Zij bedongen tevens dat zonder hun verlof in hun land geen sterkte zou worden gebouwd. Zonder twijfel hadden zij vernomen wat op de Banda-eilanden was voorgevallen en begrepen zij dat dit ook hun boven 't hoofd hing [3]. En werkelijk had toen reeds de vice-admiraal Wittert (zooals wij aanstonds zullen zien) met den Sultan van Ternate een verbond gesloten, waarin bepaald was dat de Hollanders „des noods" te Lessidi of Kambello op Haomohel een fort zouden mogen oprichten. Ook zou het niet lang duren of men begon daarvan de noodzakelijkheid in te zien [4].

De gouverneur van Ambon, Frederik de Houtman, had in dit jaar, voor de komst van Hoen, ook een accoord gesloten met de Mohammedaansche inwoners van vier kampongs op Hatuhaha (Noordelijk Haruku), die zich verbonden de christen-

---

[1] Artikelen bij De Jonge III. 315–16.

[2] Hij heeft een „bericht" over de Banda-eilanden nagelaten, waarvan Valentijn gebruik maakte. Zie zijn werk: III 2. a, p. 1.

[3] De contracten o. a. bij De Jonge III 317—18. Behalve de orang-kaja's van Luhu, Lessidi en Kambello en Capitau Hitu wordt genoemd „Orang kiai Basi" waaronder de J. het hoofd van Basia of Manipa verstaat. Hoogwaarschijnlijk is evenwel Kimelaha Bassi, de veetegenwoordiger des Sultans van Ternate bedoeld. Zie o. a. Valentijn II 2 p. 34.

[4] Memorie van J. l'Hermite van 1612 bij De Jonge III. 387.

bewoners van het eiland (op Oma, of zuidelijk Haruku) geen overlast meer aan te doen [1] en met die van Rumakai (ZW. Ceram), die hetzelfde beloofden en tevens dat zij de „Alfoereezen" niet met mondkost zouden omkoopen om eene vijandige kampong af te loopen en de inwoners dood te slaan. Dit is de eerste maal dat ik van de zoogenaamde Alfoeren, waarmede hier blijkbaar de bergbewoners van Ceram bedoeld zijn, vind melding gemaakt [2]). Het voorname doel dezer contracten was om de vesting op Ambon den toevoer van sagu en ververschingen te verzekeren.

Den 16 September vertrok Hoen met zijne drie schepen en een jacht dat te Kambello nagelen geladen had naar de Molukken en kwam zes dagen later ter reede van Ngofakiaha op Makjan. Hij vernam hier 't geen door François Wittert sinds zijn vertrek van Bantam [3] verricht was.

Wittert had zich eerst naar Makassar begeven, waar hij waarschijnlijk met de vorsten van Goa en Tello een verbond sloot — althans dit was hem gelast — en den koopman Samuel Denis als factor te Samboppo achterliet [4]. Den 23 Juni 1609 kwam hij voor Ternate. Van Caerden was nog altijd met een vijgtigtal lotgenooten in gevangenschap te Gamu Lamu. Het gelukte Wittert 34 hunner tegen de bemanning van een Spaansch fregat. van Manila komende, dat men buitgemaakt had. in te wisselen. Maar Van Caerden wilde de Spaansche gouverneur niet uitleveren.

Met den Sultan van Ternate werd een nieuw verbond gesloten, In de akte wordt in vage termen gesproken van de kans op een wapenstilstand met Spanje, in welk geval de Ternatanen en al hunne geallieerden daarin zouden begrepen zijn [5]. Maar overigens is er slechts van gezamenlijken tegenstand tegen de „Castilianen" en van hunne verdrijving uit de Molukken sprake. Dit zou echter met een grooter macht moeten geschieden, dan waarover Wittert te beschikken had. Het eenige wat hij uitrichtte, op verzoek der Ternatanen, was de versterking van het eilandje Motir welks inwoners door de

---

[1] Accoord in d. 13 Mei 1609 bij Valentijn II 2 p. 35.

[2] Accoord in d. 26 April 1609 aldaar p. 36.

[3] Zie hiervoor bl. 93.

[4] Zie den brief van S. Denis bij De Jonge III 319 en vgl. 't journaal van Verhoeff bl. 46.

[5] Zie het contract o. a. bij De Jonge III. 324—27.

Spanjaarden verjaagd waren naar Halmahera. Eene plaats aan de noordzijde van het eiland werd daartoe uitgekozen en met een garnizoen van 40 man voorzien. Het verkreeg den naam van Nassau. De Motireezen keerden nu naar hunne oude woonplaatsen terug, gevolgd door de inwoners van Gane, aan de zuidwestkust van Halmahera, die eveneens onder Ternate stonden en zich waarschijnlijk hier thans veiliger achtten; hun getal zou meer dan 1000 bedragen hebben [1].

Den 22 September, denzelfden dag dat Hoen voor Makjan kwam, maakte Wittert zich gereed om naar de Filippijnen te vertrekken en hier de Spanjaarden in hun eigen gebied te bestoken. Hoewel wij zijne instructie niet kennen is er wel geen twijfel aan of hij heeft daartoe te Bantam den last ontvangen [2]. Ook schijnt hem dit avontuur te hebben aangelokt, want toen hij den volgenden dag met zijn eskader uitzeilde, had hij de komst van Hoen vernomen. Met vereenigde krachten had men hier thans iets van belang kunnen uitrichten. Zijn vertrek belette dit. Aan een aanval op de hoofdvesting der Spanjaarden te Gamu Lamu kon niet gedacht worden, maar zelfs een kleiner fort op Ternate dat de Spanjaarden te Talangame gebouwd hadden, waar van ouds de schepen ter reede kwamen, werd daartoe te sterk geacht [3]. Hoen besloot nu bij de kampong Takomi aan de noordwestkust van 't eiland een fort te bouwen, en 't bleek dat dit goed gezien was, want hierdoor werd de streek waar de meeste nagelen groeiden, daar zij tusschen de beide Hollandsche forten lag, beschermd. De Spanjaarden deden wel eene poging om de oprichting te verhinderen maar de Hollanders hadden zich verschanst en ontvingen hen zoo warm met hun geschut dat zij weder aftrokken. Het fort was den 4 November voltooid en ontving den naam Willemstad. Hoen legde er een garnizoen in van 100 man. Meer dan 300 Ternataansche gezinnen, die naar andere eilanden gevlucht waren, kwamen zich thans weder onder bescherming van dit fort op het eiland vestigen.

---

[1] Brief van Abr. Corssen bij De Jonge III. 269. Brief van Paul van Caerden van 17 Juni 1610 (MS. R. A.). Vgl. journaal van Verhoeff bl. 55, 62; Discours van Apollonius Schotte ald. bl. 108.

[2] Vgl hiervóór bl. 83 en het advies van Matelieff bij De Jonge, III. 232.

[3] De Jonge (III 104) spreekt van »het versterkte eiland Tabagoura«; maar bedoelt blijkbaar Talangame. Het fort zal hetzelfde zijn dat in 't journaal Verhoeff (bl. 62) en door Apoll. Schotte (Discours ald. p. 112) S. Pedro y Paulo *genoemd wordt.*

Op aandrang van de Ternataansche hoofden begaven de Hollandsche schepen zich nu naar Tidore om dat eiland te blokkeeren. De Ternatanen zouden hen daarin met 25 of 30 korakora's behulpzaam zijn. Maar Hoen bespeurde spoedig dat zij geen geduld genoeg hadden om de blokkade behoorlijk vol te houden. Zij waren echter zeer genegen om met hem een aanslag te ondernemen op het fort dat de Spanjaarden op het eiland Batsjan bezet hielden. Hij liet het meerendeel der schepen voor Tidore liggen en stak den 23 November met zijne soldaten naar Batsjan over, begeleid door den jongen sultan Modaffar met 15 korakora's. Het fort lag aan de baai van Amassing (ZW. zijde van 't eiland), waarin zich de rivier van dien naam uitstort, bij de kampong Labuha die door Christen-inlanders en eenige gehuwde Portugeezen bewoond werd. De Sultan die evenals de meerderheid der inlanders den Islam beleed, woonde in een hooger gelegen kampong.

Het fort werd opgeëischt, doch de Spanjaarden weigerden zich over te geven. De Sultan liet inmiddels om vrede verzoeken en beloofde aan die van Labuha geen hulp te verleenen. De Hollanders landden den 30 November, en vonden het fort verlaten. De Spaansche bezetting was met de inlandsche Christenen en Portugeezen de rivier op gevlucht. Deze bleek te ondiep om met de booten op te varen. Er werd nu tot een landtocht besloten, die gansch niet gemakkelijk was daar men eerst een moeras moest doorwaden en toen het bosch doortrekken. Na drie dagen bereikte men den heuvel waar de vluchtelingen een schuilplaats hadden gekozen, die moeielijk te genaken was. Hoen bood hun vrijen aftocht naar Ternate of Tidore mits zij de wapenen nederlegden. De Portugeezen waren er wel toe genegen maar de Spaansche soldaten beletten het, zoodat men de plaats met de wapenen moest veroveren en moeite had de vrouwen en kinderen uit de handen der wraakgierige Ternatanen te redden.

Hoen sloot thans een verbond met den Sultan, waarbij natuurlijk het monopolie van den nagelhandel bedongen werd, en waarbij Ternate de eilanden Kajoa en Gane (Ganneh) terug-ontving, die door Acuña aan den sultan van Batsjan en den sengadji van Labuha waren toebedeeld [1]. Het Spaansche fort

[1] Zie Argensola p. 376. Bij de 1500 bewoners van Kajoa hadden zich tot meerdere veiligheid naar Tabilola op Makjan begeven onder bescherming van 't Hollandsche fort. Zie Apoll. Schotte achter Verhoeff's journaal bl. 109, en zijn *brief van 9 Dec. 1608* in HS. op 't R. A.

dat den naam ontving van onzen grooten staatsman „Barneveld” werd versterkt en met 50 man bezet onder Adriaan van der Dussen. Toen de Spanjaarden van Tidore hunne makkers te hulp kwamen was het te laat en moesten zij onverrichter zake terugkeeren [1].

Dit gebrek aan waakzaamheid en ijver bij de Spanjaarden was waarschijnlijk aan onderlinge oneenigheid toe te schrijven. Hun maestro del campo Esquivel was overleden [2] en de keus van zijn opvolger had tot twisten aanleiding gegeven die in Januari 1610 nog niet waren bijgelegd [3]. Intusschen werd de blokkade van Tidore door de Hollanders voortgezet, maar van de nu volgende gebeurtenissen zijn wij gebrekkig onderricht, daar onze voornaamste berichtgever in het schip „de Geunieerde Provincien” voor Batjan achterbleef. Wij vernemen van hem slechts met een enkel woord dat Hoen den 12 Januari 1610 voor Tidore overleed en men zijn dood aan vergiftiging toeschreef. Dit verlies was te gevoeliger omdat men het niet eens kon worden over een opvolger en ten gevolge van die oneenigheden niets van beteekenis werd uitgericht [4]. In 't laatst

---

[1] Zie behalve 't journaal van Verhoeff den brief van Apoll. Schotte bij De Jonge III 331 34; het contract met den Sultan van Batjan ald. bl. 328–30. (Bl. 328 ond. leze men voor „Cayo een geven”: Cayoan en Gane). Dit contract is onderteekend „op 't eylant Laboua in Batsjan”. Het blijkt hiernit en uit Couto dat de eiland g r o e p eigenlijk den naam Batsjan droeg en het grootste eiland dan eens Labuha dan eens Batsjan genoemd werd. Zie ook journaal van Verhoeff bl. 59 en vgl. Valentijn I 2, bl. 287. Later schijnt men den naam Batsjan aan het noordelijke, Labuha aan het zuidelijke schiereiland gegeven te hebben. Zie 't Verhael van G. van Zeyst achter Verhoeffs journaal, bl. 171 enz. De schrijver van 't laatstgen. journaal beschrijft bl. 60—61 een bezoek aan „Om-bachian”, eene bizonder vruchtbare landstreek, rijk aan buffels en varkens en waar de radja van Labuha vóór eenige jaren zijn hof placht te houden, maar dat hij ten gevolge van de rooftochten der Tidoreezen had moeten verlaten. Valentijn schijnt dit verhaal (dat ook duister gesteld is) misverstaan te hebben. „De jegenwoordige koning van Ombatjan”. zegt hij „is met al zijn volk christen” enz. In 't journaal V. staat echter: „Den Coningh die h e t nu teghenwoordigh bewoont” enz. en wordt met „h e t” blijkbaar Labuha bedoeld, daar de S. pas gezegd heeft dat Ombatjan onbewoond is. Vgl. in verband met dit verhaal de overlevering medegedeeld door Brumund, Fragment mijner reize door de Molukko's (Batavia 1856) bl. 54.

[2] Brief van S. Jz. Hoen van 2 Oct. 1609 (MS. R. A.)

[3] Brief van C. Lz. Crackeel (schipper op de Middelburg) „voor Mariequo” (op Tidore), aan Hoen van 3 Jan. 1610 (MS. R. A.) Uit een brief van denz. aan denz. van 10 Jan. blijkt dat Hoen ziek was.

[4] Zie den brief van Adr. Corssen bij De Jonge III 270. Uit zijne en andere brieven blijkt de datum van Hoen's overlijden.

van Februari kregen de Spanjaarden versterking en leeftocht uit Manila. Van de 6 fregatten werd er een met 50 man door de Hollanders veroverd. Gelukkig bevonden zich daarbij eenige officiers en twee paters, waarvoor eindelijk (16 Maart) de admiraal Paulus van Caerden met 10 man werd ingelost, tot groote vreugde van de Hollanders, die hem aanstonds weder als hun hoofd erkenden [1]. Maar die vreugde was van korten duur. Den 15 Juli beging hij weder de onvoorzichtigheid in een enkel jacht naar Makjan over te steken; windstilte dreef het vaartuig naar Tidore af, waar het door de Spanjaarden werd aangevallen en na een hardnekkig gevecht veroverd. Van Caerden was nu ten tweeden male krijgsgevangen en men eischte zulk een hoog rantsoen dat de Hollanders zich niet verantwoord achtten hem daarvoor in te lossen. Hierop werd hij naar Manila vervoerd, waar hij in de gevangenis overleed [2].

De Hollanders waren thans weder zonder aanvoerder, 't geen een verderfelijken invloed had op den gang van zaken, want de schippers met zekeren Crackeel aan het hoofd, die zijn naam eer aandeed, speelden den baas en ontnamen de kooplieden alle gezag, zoodat men het onderling oneens was en door gebrek aan samenwerking niets van beteekenis werd uitgericht. Ook behandelden sommige bevelhebbers de Ternatanen meer als onderworpenen dan als vrienden, 't geen hen natuurlijk tegen de Hollanders innam [3] en hun ijver tegen den gemeenschappelijken vijand deed verslappen. Daarbij gaf het wangedrag van den jongen Sultan aanleiding tot oneenigheden tusschen de Ternatanen onderling. Modafar had de dochter van den sengadji van Sabugu op Halmahera tot vrouw genomen en kort daarop, zonder ernstige reden zoo 't schijnt, met zijn kris doorstoken en in zee doen werpen. De sengadji, een man van aanzien en gezag, dreigde, indien hem hiervoor geen voldoening werd verschaft, zich bij de tegenpartij te zullen voegen, waarop de Hollanders er zich mede bemoeiden en de uitspraak in het geschil aan de bevriende sengadji's opdroegen. Deze verklaarden nu den Sultan, die zich intusschen nog aan andere gewelddadigheden had schuldig gemaakt, voorloopig van de regeering

[1] Zie zijn brief van 17 Juni 1610. MS. R. A.

[2] Juan de la Concepcion IV. 114.

[3] Brief van Adr. Corssen t. a. p. bl. 270—71; Memorie van J. l'Hermite bij *De Jonge III*. 383; Brieven van Pt. Both aan Bewindh. van 31 Mrt. en 26 *Jùli 1612* en van Hend. Brouwer aan Bewindh. van 27 Juni 1612 (HS. R. A.).

vervallen en droegen die op aan zijn oudoom, den djugugu of rijksbestuurder. [1]

Door hunne vestiging op Batsjan kwamen de Hollanders ook in rechtstreeksche betrekking tot de onderhoorigheden van den sultan van dat eiland. In een brief van Adriaan van der Dussen, den kapitein van het fort Barneveld, aan Bewindhebbers der Compagnie [2] wordt in de eerste plaats melding gemaakt van 't eiland „Wilato" d. i. Obi-latu [3], waar men zoowel muskaatnoten als nagelen vond. De bewoners waren echter op aandrang van des Sultans broeder, die tegen hem had saamgespannen, naar de kampong Purmatte op 't eiland Ceram [4], die eveneens onder Batsjan stond, uitgeweken. Van der Dussen achtte het van belang daar het Nederlandsche gezag te vestigen om de uitmuntende sagu die er te verkrijgen was en waarvan thans de Spanjaarden voorzien werden. Een grooten voorraad sagu verkreeg men ook van de Papoe-eilanden [5] en voor geringen prijs. De radja's die hier gezag uitoefenden dreven uitsluitend handel met Batsjan en pleegden zeeroof op de omliggende eilanden, vooral op Ceram. Zij waren zelven, uit ontzag voor den Sultan van Batsjan, tot den Islam overgegaan, maar hunne onderdanen heidenen gebleven. Even als in den tijd der Portugeezen kwamen zij van tijd tot tijd op Batsjan. Van der Dussen had een schip gezonden om hen af te halen ten einde een contract met hen te sluiten, en zij hadden zijn zaakgelastigde plechtig ontvangen en beloofd zelven te zullen komen.

Hoewel nu de Hollanders in de Molukken 6 forten bezaten (2 op Ternate, 3 op Makjan, 1 op Batsjan, met [illegible]

[1] Zie de brieven van A. [illegible] en B. van [illegible] 29 Apr. en die van ? van [illegible] 23 Apr. en 17 Jun. [illegible]

[2] Bij de Jonge III [illegible] maar een [illegible] zijn.

[3] Valentijn I. 1. 2. [illegible] 351. Bij [illegible] II. 2. 2. [illegible] de kaarten van J. [illegible]

[4] [illegible]

[5] Van der [illegible]

bezetting, moesten zij nog in macht voor de Spanjaarden onderdoen, die 800 man sterk waren en zoowel de hoofdplaats van Ternate als het eiland Tidore in bezit hadden[1]. Nog stelden de eersten hun hoop op de terugkomst van den admiraal Wittert uit de Filippijnen, toen zij vóór het einde van 1610 de tijding ontvingen van den treurigen afloop zijner expeditie.

[1] Journaal Verhoeff bl. 62. Op Ternate hadden zij, zooals wij gezien hebben, nog een tweede fort, en op Halmahera, aan de kust van Moro, 3 kleine forten, door Apoll. Schotte (ald. bl. 113) genoemd Iolo (lees Tolo), Jsiau (Saoe?) en Jaffougho (lees Tafongo?).

ZESDE HOOFDSTUK.

Don Juan de Silva gouverneur der Filippijnen. Het eskader van François Wittert voor Manila verslagen. De Hollanders vestigen eene faktorij te Hirado in Japan. De Sultan van Djohor sluit vrede met Portugal. De Hollanders te Sukadana en te Sambas David Middleton bezoekt Bengaja. Zijn verblijf in de Banda-eilanden. Toestand der Hollanders aldaar. Bezoek van de „Union" te Atjeh enz. L'Hermite te Bantam. Tijding van het Twaalfjarig Bestand. Pieter Both tot Gouverneur-Generaal van Indië aangesteld. Zijne instructie.

Don Pedro de Acuña, gouverneur der Filippijnen, was kort na zijn terugkeer uit de Molukken overleden. Na een tusschenbestuur kwam in April 1609 Don Juan de Silva te Manila het bewind aanvaarden. Zijn eerste zorg was om maatregelen te nemen tegen de Maleische zeeroovers, die steeds hun plundertochten in de Filippijnen voortzetten. Met Sulu werd de wapenstilstand bevestigd [1] en om de bevolking van Caraga (NO. Mindanao) in toom te houden te Tandag aan de oostkust van dat eiland een fort gebouwd. Terwijl nu de Gouverneur toebereidselen begon te maken voor eene expeditie naar de Molukken kwam de tijding van Otong op het eiland Panay dat Wittert hier den 25 October met vier schepen was aangekomen. Zij hadden een paar champans met rijst, naar Zebu bestemd, buitgemaakt, maar verder weinig kunnen uitrichten daar de plaats verdedigd werd door D. Fernando de Ayala, die hier reeds, op weg naar de Molukken, met een contingent Spaansche soldaten was aangekomen.

Wittert zette nu zijn tocht voort naar de baai van Manila. De haven Cavite vond hij te goed versterkt om haar aan te tasten; hij voer dus terug naar den ingang der baai en koos zijne ligplaats voor het eilandje el Frayle waar hij alle schepen die naar Manila gingen kon opvangen. Niet minder dan 17 Chineesche jonken met kostbare lading vielen hem hier in handen [2] en het schijnt dat deze gemakkelijke wijze om den

---

[1] Zie hiervoor bl. 72.

[2] Ook twee jonken uit Japan, die men vrij liet.

steld en geheel de gewoonte der inboorlingen hebben aangenomen. Middleton dacht dat de radja uit vrees voor de Hollanders gevlucht was, die een fort op Bengaja wilden bouwen, maar hiervan is in Hollandsche dokumenten niets te vinden. Dat de Makassaren echter in dezen tijd hun gezag trachtten uit te breiden is ons reeds vroeger gebleken [1].

Middleton nam op Bengaja ververshing in en wilde zich toen naar de Molukken begeven, maar de moesson noodzaakte hem zijn koers te veranderen en naar de Banda-eilanden te zeilen, waar hij den 15 Februari aankwam.

Sinds het vertrek van Hoen (Augustus 1609) hadden de Bandaneezen de muskaatnoten en foelie in groote hoeveelheden naar Nera gebracht en hunne benoodigdheden daarvoor van de Hollanders in ruil ontvangen. Alleen de bewoners der eilanden Ai en Run had men zoo 't schijnt nog niet kunnen bewegen het voorbeeld der anderen te volgen. In deze omstandigheden was Middleton de Hollanders zeer onwelkom, daar van de Engelschen niet anders dan stijving der onwilligen in hun verzet te verwachten was. Maar op dit oogenblik hadden zij drie schepen en drie jachten ter reede van Nera bijeen en konden zij dus den Engelschman de wet stellen. Toen nu deze voor Lontor het anker uitwierp kwamen al spoedig twee Hollandsche schippers bij hem aan boord om hem uit naam van den Gouverneur en den Breeden Raad aan te zeggen dat zijn schip voor Nera moest ankeren. Middleton, die zoo als hij zelf verhaalt, begonnen was in troebel water te visschen en de Bandaneezen om te koopen, had weinig lust om dit bevel op te volgen en weigerde eerst, maar toen een der Hollandsche schepen naar Lontor overstak en men het geschut gereed maakte moest de Engelsche kapitein wel voor de overmacht bukken en voer naar Nera. Hier werd hij door den gouverneur der vesting vriendschappelijk ontvangen, maar van lading innemen was geen sprake, omdat nog twee Hollandsche schepen daarop wachtten, en met de inwoners zelven handel te drijven werd hem strikt verboden. Middleton hield zich alsof hij in dat besluit berustte en naar de Molukken wilde varen om nagelen te laden. Maar hij voer niet verder dan Guliguli aan het zuidoosteinde van Ceram en stak van daar in zijn groote sloep naar Pulu Ai

---

[1] Vergelijk wat hiervóór bl. 58 verhaald is van een tocht der Makassaren naar de noordkust van Celebes.

over, waar hij de inwoners willig genoeg vond om hem noten en foelie te verschaffen. Ook lijdt het geen twijfel — want dit blijkt uit zijn eigen mededeelingen —, dat hij de Bandaneezen tegen de Hollanders opzette, en er was zeer weinig noodig om het smeulende vuur der vijandschap te doen uitbreken. Het duurde dan ook niet lang of zij vereenigden zich ten getale van omstreeks 4000 man om de vesting op Nera van de landzijde in te sluiten, en richtten op den berg die haar bestreek verschansingen op, waaruit zij haar beschoten. De Hollanders deden wel pogingen om hen te verdrijven en versloegen menigen Bandanees, maar er bleven er altijd genoeg over om de gesneuvelden te vervangen. Eene landing der Hollanders op Groot Banda, waarbij zij het dorp Kombir afbrandden, maakte de verbittering slechts te grooter.

Den 2 Juni 1610 vertrok de gouverneur Hendrik van Berkel met twee schepen naar Bantam, na zijn ambt aan Willem van der Voort te hebben overgedragen. L'Hermite, de factor van Bantam, was van meening dat de schepen verkeerd gedaan hadden Banda te verlaten en ernstiger pogingen hadden moeten doen om de Engelschen te verdrijven; dan zouden de Bandaneezen wel genoodzaakt geweest zijn in hun eigen belang vrede te maken [1]. De toestand der bezetting werd dan ook verre van behagelijk Gebrek aan rijst en sagu was er wel niet, maar de behoefte aan vleeschspijzen deed zich zoo sterk gevoelen dat een der soldaten zelfs verlof verzocht om een gedoaden Bandanees een stuk uit het been te snijden, dat hij met twintig daalders wilde betalen. Ook de Engelschen op Pulu Ai leden gebrek en de Bandaneezen vertrouwden hen zoo weinig, dat terwijl Middleton zich naar zijn schip had begeven, de achtergeblevenen in groot gevaar verkeerden. Hij kwam echter bij tijds terug en het gelukte hem zooveel lading te bekomen dat hij nog twee jonken kon bevrachten, terwijl de Hollandsche schepen slechts half geladen hadden moeten vertrekken. In September keerde hij naar Ceram en van daar naar Bantam terug. Spalding werd op Pulu Ai achtergelaten om een der jonken, die nog niet gereed was te volgen [2].

---

[1] Brief van J. l'H. aan P. van Caerden van 23 Oct. en aan W. van der Voort van 10 Nov. 1610 (HSS R. A.)

[2] Middleton vertrok van Bantam naar Engeland den 26 November 1610. Zie over 't voorgaande zijn journaal bij Purchas I b. p. 238—47; Journaal van Verken, a. w. II 9—24; Journaal Verhoeff p. 64, 65.

Nog voor David Middleton was Alexander Sharpeigh met twee schepen van Engeland uitgezeild (24 Maart 1608). Het admiraalschip ging in de golf van Kambaja verloren: het tweede, de „Union" onder kapitein Richard Rowles, kwam na op Madagaskar den kapitein en een deel der bemanning verloren en te vergeefs getracht te hebben Kambaja te bereiken, den 6 Augustus 1609 voor Atjeh. De Hollandsche kooplieden, die zich hier bevonden, werkten de Engelschen tegen, waarvoor zij ook zelven openhartig uitkomen [1]; alleen met de kooplieden van Guzerate gelukte 't Rowles eenigen handel te drijven. Hij voer toen naar Priaman en Tiku, deed daar eene kleine lading peper op, zond zijne onverkochte goederen naar Bantam en nam in Februari 1610 de terugreis aan [2].

Nu wij de gebeurtenissen verhaald hebben die tot het eind van 1610 in den archipel plaats grepen, begeven wij ons ten slotte naar Bantam, waar Jacques l'Hermite de Nederlandsche belangen voorstond. Uit de brieven aan zijne principalen [3] vernemen wij dat ten gevolge van de veranderingen in de Regeering, waardoor de ooms des Sultans (zoo 't schijnt de conservatieve partij) aan 't bewind gekomen waren, de Bantammers den handel hoe langer hoe meer bemoeilijkten. Zij hadden alle steenen huizen der Chineezen laten afbreken en L'Hermite dacht dat ook hij hetzelfde bevel zou hebben ontvangen, indien de Bantammers niet door den machtigen vorst van Mataram op Midden-Java met oorlog bedreigd werden en daarom de Hollanders meenden te kunnen noodig hebben. Daarenboven bleek de lucht te Bantam voor de Hollanders zoo verderfelijk, dat L'Hermite's personeel in korten tijd van 25 op 9 geslonken was [4]. Hij had om die redenen de onderhandelingen met den regent van Djakatra hervat en den 13 November met hem

---

[1] Brief van Aelbr. Willemsz aan J. l'Hermite, uit Atjeh, 12 Mrt. 1610 (HS. R. A.).

[2] In September 1610 vond Henry Middleton, op weg naar Indië, de Union aan de kust van Madagaskar. Zie het journaal in „The Voyages of J. Lancaster" (Hakluyt Society) p. 160, 161. Ten slotte strandde het schip aan de Fransche kust. Zie over zijne avonturen Purchas I b. p. 232—35.

[3] Die van 10 Nov. vindt men bij De Jonge III 339 vv. Zie ook een brief van 4 Sept. en de Resolutien van den Breeden Raad te Bantam, Oct. Nov. 1610 in H.S. op 't R. A

[4] Journaal Verhoeff p. 65.

een contract gesloten, waarbij eene plaats in de stad om een faktorij te bouwen aan de Hollanders werd afgestaan en de voorwaarden van den handel werden vastgesteld [1].

Kort te voren, den 29 September had Wemmer van Berchem met het jacht de Hazewind te Bantam de tijding aangebracht dat den 9 April van dit jaar een twaalfjarig bestand aan den oorlog tusschen Spanje en hare afgevallen Nederlandsche provincien voorloopig een einde had gemaakt. Buiten Europa zou dit traktaat een jaar later ingaan. Het had groote moeite gekost de Spaansche Regeering terug te brengen van haar voornemen om den handel der Hollanders in Indië niet te gedoogen, maar toen zij begreep dat er van geen vrede sprake zou zijn zoolang zij aan die bepaling vasthield, had zij eindelijk schoorvoetend toegegeven. Er was nu wel vastgesteld dat de Hollanders geen handel mochten drijven in de havens en plaatsen buiten Europa die door de Spanjaarden en Portugeezen bezet waren, doch tevens dat zij vrij konden handelen met „alle andere" vorsten en volken die hun dit wilden vergunnen.

Men zag in Holland wel in dat deze vergunning voor verschillende uitleggingen vatbaar was en tevens dat het geen zaak was op de vredelievendheid en toegeefelijkheid der Spanjaarden en Portugeezen in Indie te rekenen. Om zich daar te handhaven zou dus zoo goed als vroeger krachtsinspanning vereischt worden. Nu had de Oost-Indische Compagnie door de groote oorlogslasten en andere oorzaken [2] zooveel geleden dat hare actien, die eens tot 140 pCt. waren gestegen, thans niet meer dan 48 pCt. waarde hadden. In dezen nood besloot de Regeering haar bij te staan [3], zoodat zij in staat was in 't begin van 1610 weder acht schepen in zee te zenden. Hiermede vertrok, even als de vorige maal, een contingent soldaten, eenige handwerkslieden, en een aantal vrouwen van de lichte soort, doch die men zoo 't schijnt eerst met soldaten had laten huwen, daar men hoopte deze zoodoende Indie tot een vast verblijf te doen kiezen. De uitrusting der vloot liet echter, zoo als wij later zien zullen, veel te wenschen over. Aan het hoofd der expeditie stond Pieter Both, die reeds als admiraal in 1600 eene vloot naar Indië had gebracht, maar er toen slechts

[1] Contract bij Van der Chijs, De Nederl. te Djakatra, bl. 201 en De Jonge III 382. Vgl. Camphuis bij Valentijn IV 1 p. 484.

[2] Zie De Jonge III. 121 vv.

[3] Resol. der Staten-Generaal aangeh. bij De Jonge III 122 aan

culieren brief; het Aanteekenboekje; aanteekeningen omtrent de Paradijsvogels, en over het geslacht Eclectus.

Slechts het Dag- en Aanteekenboek benevens het onder Bijl. C. vermelde geschrift is van Bernstein's hand; al het overige is van Musschenbroek's werk. Daaronder munt, nevens een tal van keurige nota's waarmede haast iedere bladzijde is verrijkt, boven alles uit de onder Bijl. E. vermeldde aanteekening over de Paradijsvogels, waarvan de inhoud zeker de belangstelling van iederen lezer zal opwekken.

Dit wat het voor ons liggend werk zelf aangaat: 't geen wij in de volgende regels zullen aanteekenen, bestaat grootendeels uit bijvoegsels, welke naar wij hopen niet van belang ontbloot zijn voor hem, die met studie van het laatste werk des heeren van Musschenbroek kennis neemt.

Blz. 20 r. 4 b.: „Dáár op de parkachtige begraafplaats, een romantisch schoone plek, aan den voet van den trotschen vuurberg van Ternate, wijst een eenvoudig gedenkteeken, aan den ZO. hoek van een der nabij het midden gelegen kruiswegen, het graf aan van Dr. Bernstein."

Zie de afbeelding van dit graf op Pl. II van onze reistochten in de Geelvinkbaai.

Blz. 24, 3e aant.: „Dr. B. vergist zich echter hier; hij liep niet Powati, maar het meer Noordelijk gelegen Ngofakiaha aan."

Ook op de kaart is den 19/20 October Powati als nachtverblijf aangeteekend.

Blz. 31, 3e aant.: „Welk dier hier door „Goerita" bedoeld wordt, is mij niet duidelijk, en bij gelegenheid wel een nader onderzoek waard."

Goerita is op de Ambonsche eilanden de naam der inktvisschen (Cephalopoden) in 't algemeen en meer bepaald die der Nautilus-soorten.

Blz. 43, 2e aant.: „De kleinste van alle papegaaien."

De door ons in 1864 op Noord Selebes ontdekte Loricul. exilis wedijvert wat kleinheid betreft met de hier bedoelde Nasiterna pygmaea.

Blz. 47, aant. 1, r. 22 b.: „Te verwonderen en te bejammeren is het tevens dat nog niemand zich waagde aan eene goede geillustreerde monographie van onze zoo bevallige en innig schoone Indische Bloemzuigers, die weinig of niet achterstaan bij hunne overzeesche verwanten, de Kolibri's."

Er bestaat daarover wel degelijk een prachtwerk, geschreven door Shelley en getiteld: Monogr. of the Cinnyridea, or fam.

of Sun-birds. To be completed in 12 or 14 parts, with 10 col. plates each. Lond. 1877—78. roy. 4°.

Blz. 49, aant. 1. Moestika heeten in de Molukken de harde, bolronde uit kiezelzure kalk bestaande congrementen, welke niet zelden in de holte van rijpe kokosnoten gevonden worden. In overdrachtelijken zin noemt men ze ook wel Moetiara-Klappa, Cocosparel.

Blz. 78, r. 21 b.: „Den Engelschman Allan."

Hij heette Allen.

Blz. 86 aant.: „De Ornithoptera zijn een ondergeslacht van de Riddervlinders (Papilio), waartoe behalve de Priamus, tot Amboina c. a. en Ceram beperkt, o. a. ook behooren de na verwantte Poseidon, denkelijk de hier bedoelde soort, en Tithonus."

De beide genoemden en een tiental soorten meer van deze prachtige vlinders, beschouwt Kirby slechts als locale varieteiten van den Priamus (zie Synonymic Catalogue of Diurnal Lepidoptera, p. 517).

Blz. 91, r. 6 v. o. „Zoo eindigde deze voor mij onvergetelijke dag."

Zie ook over deze gebeurtenis blz. 17 van onze Reistochten in de Geelvinkbaai en blz. 57 van de Reizen naar Nederl. Nieuw-Guinea, door Robidé van der Aa.

Blz. 92, r. 1 v. b. „Pulu Snaphan."

Het eiland werd door de inlandsche zeelieden zoo genoemd, omdat volgens hunne meening de omtrek er van uit het Oosten gezien overeenkomst heeft met een op zijn rug liggend schietgeweer (snaphaan).

Blz. 158, r. 2 v. b.: „2 Ibis. — De soort niet opgegeven. De Ibis falcinellus is de eenige tot nu toe ook uit die streken bekende soort."

Kon ook Ibis strictipennis geweest zijn, waarvan wij in 1861 in de omstreek van Semate een exemplaar zagen. (Zie blz. 235 deel XXV van 't Natuurkundig Tijdschr. van N. Indië).

Blz. 184, r. 12 v. b.

Het Museum te Leiden bezit een door ons op de Aroe-eilanden verkregen ♂ van Parad. apoda (N°. 2 van den Catalogus), dat in stede van 2 penneschachten er 3 in den staart heeft.

Blz. 186 r. 3 v. o.

Waarom van Musschenbroek aan Parad. minor Var. albescens een doorloopend soortnummer gaf is moeielijk te begrijp-

Ook komt deze variëteit zoo weinig voor, dat wij ons niet kunnen herinneren, een er van gezien te hebben onder die honderdtallen van huiden die ons onder het oog kwamen.

Wat de enkele ongecorrigeerd gebleven drukfouten betreft, willen wij slechts die aanteekenen, waarbij verbetering een vereischte is. Zoo leze men:

Blz. 55. Cyperaceae voor Cyperuceae.
" 69. Alcedines v. Alcidenaes.
" 85. Straat Sakaboe v. Str. Lakaboe.
" 115. Garnot v. Garnier.
" 127. Carpophaga v. Carcophaga.
" 133. Pacific v. Pacitie.
" 181. Wonoembai v. Wanoembai.

en eindelijk op de kaart stelle:

Katjoa v. Kajoa.
Oebi-Latoe v. Obi-Latoe.
Batang-Peloe r. Batang Pali.
Sematee v. Samatee.

Over de Duif-eilanden (ten W. van Waigeoe) zie men blz. 231, aant. 1 van het jongst verschenen feest-nr. der Bijdragen v. h. K. Inst., afdeeling T., L. en Volk.

Wat de aanteekening op blz. 227 van laatstgenoemd werk betreft merken wij op — wat wij trouwens al herhaaldelijk deden — dat de naam is Rabiai en niet Kabiai. Wij waren de eersten, welke die benaming bekend maakten (zie onze Reis naar Mysool, Salawatti, Batanta en Waigeoe); een ongelukkige zetter te Batavia zag de R voor een K aan en zoo ontstond die fatale drukfout. De naam is dus op van Musschenbroeks kaart *juist*.

Wat den in genoemde nota vermelden naam Makaere betreft, zoo schreven ook wij Makaere en niet Wakaere. Wie heeft gelijk?

Wij eindigen hiermeê.

Wat de wetenschap door het vroegtijdig overlijden van beide geleerden verloor, blijkt ten duidelijkste uit dezen hunnen arbeid. Moge het zoo uitnemend bewerkte boek ook door den leek met belangstelling ontvangen worden; een laatste aandenken aan onzen

Mr. S. C. J. W. van Musschenbroek.

den Haag, Nov. '83.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

UITGEGEVEN DOOR HET KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

VIERDE VOLGREEKS.

ACHTSTE DEEL. — 2de STUK.

'S GRAVENHAGE.
MARTINUS NIJHOFF.
1884.

GEDRUKT BIJ H. L. SMITS.

INHOUD.

De Bibliotheken van het Instituut en het Indisch Genootschap (Heerengracht, no. 21) zijn voor de Leden toegankelijk dagelijks, met uitzondering van Zon- en feestdagen, van 12 tot 4 ure 's namiddags.

Heeren Leden, vooral in Indië, worden dringend verzocht, bij verandering van woonplaats of bij niet geregelde ontvangst der Bijdragen en Werken, daarvan kennis te geven aan den Secretaris. De leden, die van en naar Nederlandsch Oost-Indië vertrekken, worden eveneens dringend uitgenoodigd vóór hun vertrek tijdig daarvan aan den Secretaris bericht te doen toekomen.

BESCHRIJVENDE CATALOGUS

VAN

CHINEESCHE EN INLANDSCHE VOEDINGSMIDDELEN

VAN

BATAVIA.

DOOR

A. G. VORDERMAN,
3de stadsgeneesheer van Batavia.

Bij al hetgeen reeds voor de bevordering der kennis van de Inboorlingen en Oostersche Vreemdelingen in onze Koloniën is gedaan, en omtrent hunne levenswijze en wat daarmede in betrekking staat is publiek gemaakt, schijnt de wijze waarop zij zich voeden nog nimmer een onderwerp van ernstig onderzoek te zijn geweest.

En toch kan het moeielijk worden gewraakt dat, uit een algemeen wetenschappelijk oogpunt en meer in het bijzonder uit dat van ethnographische, medische en hygiënische wetenschap beschouwd, zulk een onderzoek steeds alle aanbeveling verdiende en behartiging waardig was. Het is daarom dat ik er toe ben overgegaan een zoo groot mogelijke collectie van voedingsmiddelen en condimenten als Batavia onder mijn bereik kon stellen bijeen te brengen en, zoo goed als in mijn vermogen was, te onderzoeken en systematisch te beschrijven. Het resultaat, hiernevens den belangstellenden lezer aangeboden, zij beschouwd als eene poging om iets tot aanvulling eener bestaande leemte bij te dragen, en anderen

aan te sporen om verder op hetzelfde nog weinig ontgonnen terrein werkzaam te zijn.

Een gedeelte mijner collectie werd in het afgeloopen jaar in de 9de klasse der tweede groep van de afdeeling »Nederlandsche Koloniën" ter Amsterdamsche Expositie tentoongesteld. De heer J. J. M. de Groot, tolk voor de Chineesche taal in de Wester-Afdeeling van Borneo, die ongeveer gelijktijdig met de bezending naar Nederland vertrok, had op zich genomen de rangschikking enz. te surveilleeren, doch, daar de kort na zijn vertrek nagezonden beschrijvende catalogus nimmer zijne bestemming heeft bereikt, is de beschrijving welke deze vervangen heeft (sub 179 Catalogus der afdeeling Nederlandsche Koloniën) en, voor zoover het inlandsche gedeelte betreft, door eenige leden der Commissie schijnt te zijn samengesteld, niet alleen zeer onvolledig, maar ook van onjuistheden overvol. Het Chineesche gedeelte, dat daarop in bovenbedoelden catalogus volgt, is genomen naar eene voorloopige inhoudsopgave in het bezit van den heer de Groot, en wordt, behoudens enkele verbeteringen, in onderstaanden catalogus teruggevonden.

Bij het determineeren van vele der Chineesche voedingsmiddelen vond ik een gewaardeerden steun in de Heeren W. P. Groeneveldt, adviseur honorair voor Chineesche zaken, en J. J. M. de Groot, bovengenoemd. Deze hebben tevens met zorg de bijvoeging der Chineesche namen en hunne transcriptie in Chineesche letterteekens bewerkstelligd, waarbij dient opgemerkt te worden dat eerstgenoemde zijn ontleend aan de taal van het departement Tsjang-Tsjowfoe in de provincie Foehkjen, die ook over het algemeen door de Java-Chineezen gesproken wordt.

Met opzet heb ik in mijne beschrijving geen vruchten opgenomen, daar ik het niet noodig vond mij te begeven op het gebied der pomologie, hetwelk reeds met zooveel vrucht in Nederlandsch-Indië bearbeid is en nog steeds bearbeid wordt. Men zal dus ook geen gewag vinden gemaakt van verschillende inlandsche confituren of ingemaakte zuren.

Batavia, Januari 1884.

A. G. Vorderman.

A. CHINEESCHE VOEDINGSMIDDELEN.

I. UIT HET DIERENRIJK.

1. Vleesch van het Javaansche wilde zwijn (*Sus vittatus* en *Sus verrucosus*), in platte stukken gesneden en in de zon gedroogd; (*soa*[n] *ti bah* 山猪肉), Maleisch: *dendeng babie* دندیغ بابي.
2. Gedroogd varkensvleesch van het tamme Chineesche zwijn (*ti bah koa*[n] 猪肉乾), uit *China* zorgvuldig verpakt ingevoerd.
3. Gedroogd en daarna zeer fijn uitgerafeld vleesch van hetzelfde zwijn (*bah hóe* 肉脯), eveneens op dergelijke wijze uit *China* ingevoerd.
4. Kaasbollen in pekel bewaard (*gôe ni* 牛乳). Deze worden in de omstreken van *Batavia* te *Tandjong* uit karbouwenmelk vervaardigd en met rijstpap (*boeboer nassie* بوبور ناسي genuttigd door reconvalescenten. In het Maleisch heet dit praeparaat, *soesoe kerbo* سوسو كربو. Vooral merkwaardig, omdat men dit gerecht in zuidelijk *China* niet kent en de inlanders te *Batavia* het nooit gebruiken.
5. Eetbare vogelnestjes (*jèn o* 燕窩). Zij worden als versterkend en opwekkend middel bij soepen gevoegd. Ook gebruikt men ze in de thee. Zij bestaan uit het ingedikt speeksel van de *Collocalia nidifica Gray.*
6. Gezouten en gedroogde eendvogels (*ah siôe*[ng] 鴨乾), uit *China* afkomstig.
7. Vleesch van den biawak (*Varanus bivittatus*) (*sì kha tsoâ* 四脚蛇 lett. »viervoetige slang"). Het vet van deze hagedis is als inlandsch geneesmiddel hoog geroemd; ook de eieren worden gegeten. Vooral de Kheh-Chineezen het vleesch van dit dier.

8. De gewone Javaansche sawa-kikkers (*Rana brama*) *tsóei kee* 水蛙). Mal.: *kodok tjina* كودوق چينا.
9. Paddevleesch (*Bufo biporcatus*) (*tsio^{ng} tsî* 蟑蜍). Mal.: *kodok bangkong* كودوق بڠكوڠ. Soms gegeten: dient meer als geneesmiddel.
10. Gedroogde bot (*pi^{n} hî* 鯿魚), uit *China* afkomstig.
11. Gezouten visch (*hái o hî* 海烏魚), uit *China* afkomstig.
12. Gezouten roode visch uit *Foehkjĕn* (*kijêm âng hî* 鹹紅魚).
13. Gedroogde en uitgerafelde haaijenvinnen (*hî tshì* 魚翅).
14. Kraakbeenige schedelbeenderen van een rogsoort (*hang hî tshói* 魴魚髓).
15. Roggebeenderen (*hang hî koet* 魴魚骨).
16. Gedroogde zwemblaas van een vischsoort (haai of rog) *hî tǿ koa^{n}* 魚肚乾).
17. Gezouten en gedroogde oesters (*tsoe ô koa^{n}* 珠蠔乾) van de *Ostrea hyotis* (?), uit *China* afkomstig.
18. Groote dito (*toā ô koa^{n}* 大蠔乾) van de *Ostrea gigas* (?). Evenzoo uit China.
19. Gezouten en gedroogde zoet-waterslakken (*lêe bah* 螺肉) uit *China*.
20. *Béh kêe* 麥鮭. Een schelpdiertje (*Bulla caurina*, *Bens*) dat, in eene olieachtige zeer stinkende vloeistof bewaard, uit *China* wordt ingevoerd.
21. Gezouten en gedroogde Loligo's (*dziôe hî* 鰇魚), uit *Siam* ingevoerd.
22. Idem (*só kóei^{n} koa^{n}* 鎖管乾) van *Batavia* (*Loligo javanica*).
23. Gezouten en gedroogde inktvisch (*Sepia sinensis Orb.*) (*bák tsát hî* 墨鰂魚), uit *China* ingevoerd.
24. Gezouten gedroogde sepia's (*Octopus fangsiao*) (*tsioe^{ng} hî* 鱆魚).

25. Biche de mer, zee-augurken (*hái tsjhì som* 海刺參). Gedroogde *holothuria* soort. Mal. *tripang* تريڤڠ.

26. *Hái som* 海參. *Holothuriën*, waarvan de gedaante met die van een mannelijk geslachtsdeel overeenkomt. Door de Chineezen als aphrodisiacum genuttigd.

27. Idem (*toā o̤ som* 大烏參), waarvan de vorm op een vrouwelijk geslachtsdeel gelijkt.

28. Gezouten en gedroogde mollusken (*pao hî* 鮑魚) van de *Haliotis gigantea*.

29. *Soa tshiông koaⁿ* 沙蚕乾. Wormen, die in het zand in zuidelijk *China* nabij de rijstvelden aangetroffen worden. Gedroogd als eetwaar een handelsartikel.

30. Gedroogde larven van een insect, dat in *China* in de wortels van het suikerriet wordt aangetroffen (*tsià koe* 蔗龜). Zij schijnen in *adipocire* veranderd te zijn.

II. UIT HET PLANTENRIJK.

a. *Zeewieren.*

31. Gedroogde zeewiersoort (*hái tshài* 海菜).

32. Gedroogd fijnharig zeewier (*ta thî* 乾苔) dat zeer goedkoop is, en als toespijs bij rijst wordt gegeten.

33. Wiersoort die, in water geweekt, tot helder groene bolletjes opzwelt (*mung ko̤* 毛菰). Zij groeit, volgens sommige Chineezen, in *China* aan de vochtige afdaken der huizen. Volgens andere vindt men ze in zee. Zij is een zeer duur condiment.

34. Gedroogd groen zeewier in pakketjes (*hái tsjheng thî* 海青苔).

35. Gedroogde violetroode bladachtige zeewieren (*Porphyra vulgaris*) van *Ningpo* (*ó á tshài* 蠔仔菜).

36. Agar agar van *Japan* (*tang iôeng tshài* 東洋菜).

b. *Champignons.*

37. Gedroogde trilzwammen (*Exidia purpurascens*), (*bók ní*ⁿ 木耳 lett. »boomooren"). Een belangrijk handelsartikel, dat uit noordelijk *China* in groote balen wordt aangevoerd. Mal.: *koeping tikoes* كوفيغ تيكوس, letterlijk *muizenooren.*
38. Gedroogde eetbare Agarici uit *China* (*Agaricus alutaceus Pers* (?)) (*hioeng ko* 香菰).

c. *Gedroogde stengels of bloemdeelen.*

39. Gedroogde bloemstengels en bloemen van de *Polijanthes tuberosa L.* (*kiem tsijem* 金針), Mal.: *sedap malem* سداف ملم.
40. Gedroogde uitspruitsels en stengels van de *Pterijs esculenta* (*kijet koa*ⁿ 蕨乾), een varensoort uit *China*, waarvan de wortelstok zooveel amylum bevat dat er een meelsoort (*kijet hóen* 蕨粉) uit bereid wordt.
41. Jonge bamboe rhizomen (*bān sóen* 閩筍), geplet en daarna gedroogd. Vóór het gebruik worden zij in water geweekt en tot uiterst fijne schijfjes geschaafd.

d. *Geconserveerde vruchten.*

42. *Sì sik tshài* 四色菜. De oorspronkelijke verpakking is in potjes die 4 soorten van groenten bevatten, waaronder gember, meloenen en het hart van de *sasawie* سساوي (*Sinapis alba*).
43. Gedroogde vruchten van de *Nephelium litschi Cams* (*lī tsi koa*ⁿ 荔芰乾) uit *China.*
44. Idem van de *Nephelium longgam Bl.* (*lîng gîng koa*ⁿ 龍眼乾).
45. Geconfijte en gedroogde vruchten van de *Diospyros schitze Bunge* (*khī kói* 柿粿) *uit China.*

46. Gezouten vruchten van een Chineesche *Canarium* soort (*ka*^{n} *ná*^{n} *sî*^{n} 橄欖豉).
47. Gedroogde vruchten van de *Canarium pimela* uit *China* (*ka*^{n} *ná*^{n} *koa*^{n} 橄欖乾).
48. Gedroogde vruchten van de *Zizyphus jujuba* (*âng tsó* 紅棗) uit *China*.
49. Idem van de *Zizyphus Chinensis* (*kiem tsó* 金棗).
50. Geconfijte vruchten van de *Myrica sapida* (*ping boî* 冰梅). Zij worden gebruikt na feestmalen of slemppartijen om spoedig te ontnuchteren.
51. Geconfijte en gezouten vruchten van de *Myrica sapida* (*kijêm ping bôi* 鹹冰梅).
52. Gedroogde vruchten van de *Myrica rubra* (*tsjhiōe ûm koa*^{n} 樹梅乾).
53. Chineesche kastanjes (*lát tsí* 栗子) van de *Castanea chinensis*.
54. Gezouten en gedroogde pitten van den watermeloen, *Citrullus edulis* (*si kwa tsí* 西瓜子).

e. *Geconserveerde groenten.*

55. Gezouten groenten (*tsin tshài* 蒸菜) uit *China*.
56. Fijn gesneden gedroogde lobak (radijs), *Raphanus candatus* (*tshài pó̤ bí* 菜脯米).
57. Gedroogde lobak (*tshài pó̤ koa*^{n} 菜脯乾), en gezouten dito (*kijêm tshài pó̤* 鹹菜脯), uit *China*.
58. Gezouten Chineesche groenten (*Sinapis alba*), (*kijêm tshài* 鹹菜). Mal.: *sasawie* (zie n⁰ 42).

f. *Granen.*

59. Verstikte korrels van roode kleefrijst (*Oryza glutinosa*) uit *China* (*âng khak* 紅粬). Diene [illegible] ige spijzen een roode kleur te geven.

g. *Meelsoorten, of daaruit vervaardigde bereidingen.*

60. Meel uit de wortels van de *Nulumbium speciosum* (*lijên ngāo hóen* 蓮藕粉). Wordt meestal vervalscht ingevoerd.
61. Griesmeel (*soedji*). De Bataviasche Chineezen noemen het *hati tarigoe* (هاتي تريكو), letterlijk *hart van de tarwe.* Wordt veel als kindervoedsel gebruikt.
62. Vermicelli van tarwemeel (*mīⁿ soàⁿ* 麵線). Wordt dagelijks te *Batavia* door de Chineezen bereid uit meel dat van *San Francisco* aangevoerd is.
63. Drooge *mi* (*mīⁿ koaⁿ* 麵乾). Vervaardigd uit tarwemeel, waarvan met water, zout, eieren en een weinig potaschloog een beslag is gemaakt.
64. Vermicelli van rijstmeel (*bí hóen* 米粉).
65. Vermicelli uit de provincie *Sjantoeng* (*soaⁿ tang hóen* 山東粉).
66. Bereiding uit het meel van de Chineesche oebie *Dioscorea sativa* (*giók hóen* 玉粉).

h. *Bereidingen uit peulvruchten.*

67. Gele holle brooze stangen (*tāo hōe phôi* 荳腐皮), bestaande uit legumine kaas en bereid uit de boonen van de *Soya hispida.*
68. Vierkante koeken (*tāo koaⁿ* 荳乾) in *China* bereid, bestaande uit gedroogde legumine kaas van de boonen der *Soya hispida* en waarin Chineesche karakters zijn afgedrukt.
69. Breiachtige bereiding uit Soya-boontjes, bloem van tarwemeel en legumine kaas (*tāo tsiòeⁿᵍ* 荳醬).
70. Boonenmelk (*tāo niⁿ* 荳乳). Een vloeibaar condiment uit Soya-boontjes bereid.
71. Platte korte vermicelli, uit meel van de »katjang hidjoe" (*Phaseolus radiatus*) bereid; (*tāo tshijem* 荳纖).
72. Boonenspruitjes (*tāo gê* 荳芽) van de Phaseolus radiatus.

i. *Vloeibare toespijzen.*

73. Azijn uit *China* (*soeing tshò* 酸醋), uit arak bereid.
74. Gewone Bataviasche ketjap (soija) (*tāo iôe* 荳油).
75. Chineesche ketjap van de Kheh-Chineezen (Kheh-ch.: *phák szē iôe* 白豉油).

B. INLANDSCHE VOEDINGSMIDDELEN.

I. UIT HET DIERENRIJK.

a. *Zoogdieren.*

76. Rundvleesch dat in platte dunne schijven is gesneden, en daarna onder toevoeging van zout in den zon gedroogd is. (*Dendeng sampie* سمفي دينديغ). Wordt op *Bali* en *Madoera* aangemaakt.
77. Gezouten en gedroogd buffelvleesch op dezelfde wijze bereid. (*Dendeng karbo* كربو دينديغ) van de *Bos bubalus.*
78. Gezouten en gedroogde rundertongen van *Tjiandjoer* (*Lida sampie kering* كريغ سمفي ليداه). Een fijnere soort komt van *Soemenep.*
79. *Kroepoek kerbo* (كربو كروفق). De in water gaar gekookte huid van den buffel wordt in kleine reepjes gesneden en in de zon gedroogd. Bij het gebruik braadt men deze reepjes in olie, waardoor zij zich, door het ontwikkelen van gassen in het weefsel, uitzetten en croquant worden.
80. De gewone Indische grasboter, uit koemelk bereid (*Mentega* منتيك). Wordt meer door Europeanen gebruikt.
81. Vloeibare boter van koemelk, uit *Bender Bushire* in groote bolvormige fleschen, zoogenaamde »*Kalebassen*" aangevoerd: *Gie* (كي). Wordt in *Perzië* dikwerf vervalscht door bijmenging van rundervet, en te *Batavia* niet alleen door Armeniërs, maar ook door gegoede Inlanders en Arabieren gebruikt.

82. Boter van geitenmelk (*Sjamin* زعمين). Heeft een vuilgele kleur, maar riekt aangenaam. Zij wordt uit *Arabië* in blikken aangevoerd. Die van *Maschat* is zeer gewild. Zoowel de *Gie* als de *Sjamin* worden vóór de verzending gesmolten. Versche niet gesmolten geitenboter heet in het Arabisch *Zjoebiet* (زوبية).

83. Gezouten en gedroogd hertenvleesch (*Dendeng mendjangan* دينديغ منجغن), afkomstig van het Javaansche wilde hert *Rusa hippelaphus*.

84. Vleesch van de bekende Javaansche stinkdas (*Sigoeng* سيكوغ). *Mydans meliceps*. Het wordt door vele Javanen en Soendaneezen bij voorkomende gelegenheden genuttigd.

85. Vleesch van de *Tjara boelan* (چرا بولن) *Paradoxmus musanga*. Dit dier aast gretig op de vruchten van wilde pisangsoorten.

86. Idem van de *Badjing* (باجيغ) *Sciurus bicolor*, den meest algemeen voorkomenden Javaanschen eekhoorn. Het diertje is in de boomgaarden rondom *Batavia* buitengewoon veelvuldig, en richt daar groote schade aan. Het vleesch wordt zoowel door Inlanders en Chineezen als door enkele Indo-Europeanen gegeten.

87. De *Kantjil* (كنچيل), *Fragulus javanicus*, wordt bij *Tandjong Priok* en bezuiden *Meester Cornelis* in het wild aangetroffen. Het vleesch is een fijn wildbraad.

88. De bekende *Kalong* (كالوغ) *Pteropus edulis*. Het vleesch van deze groote vledermuis is vooral bij de Amboneezen gewild. Ook de Batavianen nuttigen het, echter zonder speciaal met dit doel jacht op het dier te maken. Bij de bereiding wordt nooit verzuimd twee groote klieren, die zich onder de oksels bevinden en een stinkend secretum afscheiden, te verwijderen.

b. *Vogels*.

89. De *Ajam ajaman* (ايعم ايعمن) *Gallinula cristata;* een waterhoen, dat gedurende den West-moesson *Java* bezoekt.

90. De gewone Javaansche watersnip *Blekek* (بلاكيق) *Gallinago Stenura.* Bezoekt alleen gedurende den West-moesson *Java.* Wordt dan 's nachts met netten gevangen, en langs de straten levend te koop aangeboden.
91. De groote wulp *Boeroeng gadja gadjaän* (ڬاجه ڬاجهن) *Numenius major.* Is langs het zeestrand te vinden.
92. Paauwenvleesch van de *Merak* (مراق) *Pavo maticus.* In de omstreken van Batavia is deze vogel sedert lang uitgeroeid, maar in de bosschen van het binnenland komt hij daarentegen nog veelvuldig voor. Enkele personen schijnen eene idiosyncrasie te bezitten voor het gebruik van pauwenvleesch, die zich uit door het ontstaan van een pustuleuzen huiduitslag. Hetzelfde, beweert men, is het geval met het vleesch van 'den *Kidang* (كيداغ) *Cervulus muntjac*, en van den witten karbouw.
93. De *Meliwies* (مليويس) *Dendrocygna vogans* en *Dendrocygna arcuata.* Het vleesch dezer kleine eendvogels is zeer gewild. Eveneens dat van de
94. *Meliwies batoe* (مليويس باتو) de *Nettapus coromandelianus*, een eendvogeltje dat niet grooter is dan een duif.
95. De versche eieren van den tammen eend worden op *Java* in een brei gelegd bestaande uit asch, zout en water, dan wel uit gepulveriseerde baksteenen, zout en water, waarna de zouten der aldus ontstane pekel door de poriën van de schaal heendringen en een zilten smaak aan den inhoud mededeelen. Men verkrijgt aldus de *telor bèbèk asin* (تلور بيبق اسين) of zoute eendeneieren, die een belangrijk handelsartikel vormen, daar door dit proces de eieren tevens voor bederf gevrijwaard worden. Nu en dan worden deze ook uit *China* ingevoerd, onder den naam van *kijêm ah noei* 鹹鴨蛋.

   Vóór het gebruik worden zij afgewasschen en vervolgens hard gekookt. In de doijer heeft dan gewoonlijk een afscheiding van olie plaats gegrepen.

c. *Reptilien.*

96. De eieren van den sub 7 vermelden Varanus bivittatus (*Telor biawak* تلور بياواق) worden door Inla

sommige Indo-Europeanen genuttigd. Hun schaal is week, evenals die van de

97. *Telor penjoe* (تلور فنيو) of schildpad-eieren. Deze worden op de *Duizend eilanden* verzameld en zijn veel duurder dan hoender-eieren. Hun eiwit bezit de eigenschap bij de kookhitte van water vloeibaar te blijven.

d. *Visschen.*

98. Een zoet-waterpaling *Ikan lindoeng* (ايکن ليندوڠ) met roodachtigen buik, uit de familie der *Muraenoiden.*
99. *Ikan leléh* (ايکن ليلي) *Clareas punctatus*, een *Siluroide* die veelvuldig en altijd levend ter markt komt.
    Na het sluiten van den koop dooden de inlandsche vischhandelaars dezen visch, door hem een slag op den schedel toe te brengen met een rolronden stok, dien zij tot dit doel steeds bij zich hebben, daar de scherpe doornachtige uitsteeksels der eerste rug- en borstvinnen bij het spartelen belangrijke verwondingen kunnen te weeg brengen.
100. Een der meest bekende zoetwater *Osphromenoiden*, de *Ikan gaboes* (ايکن ݢابوس) *Ophiocephalus Striatus*, komt steeds levend ter markt, evenals de volgende:
101. De klimbaars *Ikan betok* (ايکن بتوق) *Anabas scandeus.*
    De nummers 98, 99, 100 en 101 worden bijna overal in het binnenland ter markt gebracht en, uitgezonderd de *Ikan gaboes*, die ook bij de Europeanen gewild is, bijna uitsluitend door Inlanders gegeten.
102. Een algemeen voorkomende haaisoort. *Ikan tjoetjoet* (ايکن چوچوت) *Carcharias acutidens.* Strekt zoowel Chineezen als Inlanders tot voedsel.
103. *Ikan tembang* (ايکن تيمبڠ), *Spratella*, *Kowala.* Een sprotsoort die dagelijks bij duizenden ter markt gebracht wordt, en ook gedroogd als
104. *Ikan tembang kring* (ايکن تيمبڠ کريڠ) in den handel voorkomt.
105. De bekende Indische *Ikan kakap* (ايکن کاکف) *Lates nobilis*, wegens den hoogen prijs voornamelijk op Europeesche of Chineesche tafels aangetroffen.

106. Een gevlekte zeebaars *Ikan krapoe korreng* (ايكن كرافو كوريغ) *Serranus pantherinus*. Komt met andere soorten van hetzelfde geslacht dikwijls ter markt voor.

107. Een makreelsoort *Ikan selaar tjoemo* (ايكن سلر چومو) *Caranx species*.

108. De meest voorkomende makreel *Ikan kembong* (ايكن كمبوغ) *Scomber Kanagurta*. Wordt door de vischverkoopers zeer op prijs gehouden.

109. *Ikan kwee krapoe* (ايكن كوي كرافو) *Caranx xanthopygus*, een zeer gezochte vischsoort.

110. Een zeevisch *Sphyroena jello*, die in vorm met den Hollandschen snoek overeenkomt en zeer gewild is. De oorspronkelijke Inlandsche naam is bij de Bataviasche vischverkoopers geheel verloren gegaan, zoodat de visch alleen onder den verbasterden Europeeschen naam *Ikan senoek* (ايكن سنوق) bekend is.

111. Gedroogde *Equila* soorten *Ikan peperreh kring* (ايكن فافيري كريغ). De Inlandsche naam is afgeleid van het taaie dradige slijm, dat den versch gevangen visch in groote hoeveelheid omgeeft en moeielijk te verwijderen is.

De overgroote hoeveelheid, waarin deze visschen soms voorkomen, maakt dat een groot aantal in de zon gedroogd wordt en als handelsartikel naar het binnenland vervoerd wordt.

112. Dit laatste is ook het geval met de verschillende *trie* soorten (*Engraulus species*), die bij millioenen ter markt komen en gedroogd de *Ikan trie kring* (ايكن تري كريغ) vormen.

113. De roode vischjes *Ikan merah* (ايكن ميراه). De *Engraulus* soorten, die tot deze bereiding gebruikt worden, zijn eerst van de koppen en ingewanden ontdaan en daarna ingezouten, waarna *âng khak* of de sub n°. 59 vermelde verstikte roode ketanrijstkorrels, peper en ragi (zie n°. 220) worden bijgevoegd. Die van *Makassar* zijn beroemd.

114. *Ikan trie nassie* (ايكن تري ناسي). Een ze[illegible] m voorkomende *Engraulus* soort, waarop vo[illegible]

verlekkerd zijn. Gedurende het leven en kort na den dood is dit vischje, op de oogen na, geheel doorschijnend. Eerst na kooking wordt het als gestold eiwit.

Behalve de bovenvermelde gedroogde vischsoorten, komen er nog verschillende andere in den handel voor. Te *Batavia* worden alle gedroogde vischsoorten, die op de Duizend eilanden toebereid worden, *Ikan poeloe* (ايكن فولو) genoemd.

Als voorbeelden dienen:

115. *Ikan bebe kring* (ايكن بيبي كريغ). Een gezouten en gedroogde *Serranus* soort.

116. *Ikan lintjam kring* (ايكن لينچم كريغ), de *Lates calcarifer*; benevens de

117. *Ikan kakatoea kring* (ايكن ككتوا كريغ), een gedroogde *Pseudoscams* soort.

Andere gedroogde visschen komen van *Singapore*, zooals de

118. *Ikan bandeng kring* (ايكن بنديغ كريغ) de *Lutodeira indica*.

Het meerendeel der gedroogde visschen wordt echter uit *Siam* aangevoerd, zooals:

119. *Ikan gaboes kring* (ايكن ݢابوس كريغ). Gezouten en gedroogde *Ophio cephalus* soorten;

en

120. De *Ikan sepat kring* (ايكن سفة كريغ), afkomstig van de *Trichopus trichopterus*, een vischsoort die ook in zoetwater rawa's van *Java* aangetroffen wordt.

Evenzoo wordt uit *Siam* ingevoerd hetgeen de Inlanders hier

121. *Ikan peda* (ايكن فدا) noemen, bestaande uit met Siamsch zout ingemaakte *kembong* soorten (zie n°. 108).

122. Van *Palembang* ingevoerde gezouten kuit *Telor troeboek* (تلور تروبوق) afkomstig van de *Clupea macroura*. De uitgebreidheid, die de handel in gedroogde of gezouten visschen te *Batavia* heeft, kan blijken uit het feit dat de invoer van gedroogde visch en sepia's tot gebruik

te *Batavia* en Omstreken in 1880 6.540.266 en in 1881 13.220.534 kilogrammen heeft bedragen, hetgeen tegen eene gemiddelde waarde van *f* 0.15 per kilogram (schatting der recherche-ambtenaren) voor die *twee* jaren een waarde van ± *drie millioen gulden* representeerde.

123. Uit *Engelsch Indië* ingevoerde gedroogde vischjes, zoogenaamde »*Bombaij ducks*" (*Harpodon nehereus*). Dienen alleen als délicatesse voor Engelschen en sommige Hollanders.

124. Bij overvloedige vischvangst wordt een gedeelte der vangst na voorafgegane zuivering afgekookt, en de daaruit bereide bouillon tot siroopdikte ingedampt, onder toevoeging van een weinig zout. Dit extract, dat in voedingswaarde op één lijn te stellen is met het zoogenaamde Liebigsch vleesch-extract, heet *Petis ikan* (فتيس ايکن). Op dezelfde wijze worden bereidingen gemaakt uit Sappievleesch: *Petis daging sampie* (فتيس داکيڠ سمفي), en uit garnalen: *Petis oedang* (فتيس اوداڠ).

125. Fijn gestampte visch, zetmeel van de *oebie angdoer* en zout zijn de ingrediënten waaruit een deeg wordt bereid, dat de grondstof levert voor de *Kroepoek ikan* (کروفق ايکن). Van het beslag, dat nogal taai is, maakt men een rol, die daarna in dunne schijfjes gesneden wordt. Deze laatste worden in de zon gedroogd.

126/127. Te *Palembang* wordt een dergelijk deeg vóór het gedroogd wordt tot dunne draden bereid, die, in elkaâr gewerkt, platte ronde koeken vormen welke te *Batavia* *Kroepoek ikan Palembang* (کروفق ايکن فليمبڠ) heeten.

e. *Insecten.*

128. De larve van een groote tor *Oeler rottan* (اوْلر روتن).

129. Bijenlarven *Tawon moeda* (تاوون مودا).

130. Inlandsche honig *madoe* (مدو).

131. *Walang sungit* (والڠ سڠية), *Stencornis varicornis.*

132. Volwassen mannelijke termieten *laron* [illegible] de *Termes fatalis.*

f. *Crustaceën.*

133. De *Limulus moluccensis; Mimi* (ميمي), mannetje en wijfje. De eieren van dit laatste zijn voornamelijk gezocht door de paranakan-Chineezen, die er met inlandsche kruiden en azijn eene bereiding van maken die
134. *Atjar telor mimi* (اچر تالور ميمي) genoemd wordt.
135. Een *Portunus* soort, *Radjoengan* (راجوڠن). Een zeer gezochte zeekrab.
136. De buidelkrab *Birgus latro; Kawa-kawa laut* (کاوا٢ لاوت), in de *Molukken Ketam kanarie* (کتم کنري) geheeten. Wordt levend gehouden en met stukjes klappernoot vetgemest, waarna het dier voor delicatesse geldt. Nu en dan te *Batavia* aangebracht van de *Duizend eilanden.*
137. De grootste Javaansche garnaal *Oedang satang* (اوداڠ ستڠ). *Palaemon carcinus.*

138 }
139 } Een garnalen-soort, die gewoonlijk levend ter markt wordt gebracht. *Oedang api api* (اوداڠ افي٢).

140. Een garnalen-soort, die, versch, witachtig van kleur is en een rooden staart heeft: *Oedang tjendana* (اوداڠ چندانا).
141. Een fraai geteekende groote garnaalsoort *Oedang pantjet* (اوداڠ ڤنچيت). De kop en het ruggemerg gaan voor giftig door.
142. *Oedang rebong* (اوداڠ رابوڠ). Een zeer kleine garnaalsoort voornamelijk dienende tot bereiding van de
143. *Trassie* (تراسي). Cilindervormige grijze of grijsbruine koekjes, die door ontwikkeling van vluchtige vetzuren naar toonenzweet rieken, en uit de laatstvermelde garnaalsoort bereid worden.

De bereiding in de omstreken van *Batavia* is als volgt: De garnalen worden afgewasschen, goed schoon gemaakt en van alle vreemde bijmengsels, zooals vischjes, schelpjes etc. ontdaan. Vervolgens worden zij ingezouten, op horden uitgespreid en één dag in de zon gedroogd; daarna in een soort rijstblok fijn gestampt en in vormpjes geperst, die uit kleine stukken bamboestengel bestaan.

De beste trassie verkrijgt men hier van de *Oedang rebong*. Eene andere kleine garnalensoort, de *Oedang djambret* اودڠ جمبريت, levert eene bereiding van mindere kwaliteit. De op boven beschrevene wijze bereide trassie kan een maand lang bewaard worden zonder te rotten, doch moet nu en dan in de zon gedroogd worden. Eene trassie-soort, die hier te *Batavia* als trassie *Malakka* bekend staat, is van inferieure kwaliteit en wordt van elders aangevoerd. Gewoonlijk wordt zij voor consumptie in de bovenlanden opgekocht. Te *Soemenep* schijnt de trassie-bereiding op andere wijze te geschieden. Ik woonde die bij in de kampong *Setabar*; de ingredienten werden daar gekookt.

144. Gedroogde gepelde garnalen, *Oedang kring* (اودڠ کريڠ), vormen een voornaam handelsartikel.

145. Garnalen-extract *Petis oedang* (ڤتيس اودڠ), op dezelfde wijze verkregen als sub n⁰. 124 vermeld is.

146. Platte ronde halfdoorschijnende roodachtige koekjes *Kroepoek oedang* (کروڤوق اودڠ). Worden op dezelfde wijze bereid als de *Kroepoek ikan* (zie n⁰. 125).

g. *Mollusken.*

147. Javaansche inktvisschen *Tjoemi tjoemi* (چومي٢), *Loligo Javanica.*

148. Javaansche oesters *Tiram* (تيرام). Volgens *Bleeker* de *Ostrea imbricata.* Worden dikwijls ter markt gebracht in platte houten tonnetjes, na van hunne schalen ontdaan te zijn.

149. Het schelpdier van een *Mesodesma*-soort, *Krang toto* (کراڠ تو٢).

150. Kleine bivalven met hunne schelpen die, gezouten zijnde, als toespijs gewild zijn. *Kabia* (کابيا).

151. Idem, een fijnere soort. *Laija poetih* (لايا ڤوتيه).

152. Een *Cardium*-soort, *Krang darah* (کراڠ داراه), die een bloedrood sap bevat. In deze schelpen, die veel overeen-

komst hebben met de Europeesche *Cardium edulis*, worden gewoonlijk parasiet-kreeften aangetroffen, die als giftig beschouwd worden.

153. Een *Solen*-soort, *Kidjing laoet* (كيجيغ لاوت), komt dikwijls ter markt voor.

154. Een zoetwaterslak *Keong* (كيوغ), *Ampullaria fasciata.*

155. Een andere zoetwaterslak *Tjoet* (چوت), *Paludina species.*

Beide laatstgenoemde strekken vooral in de binnenlanden den Inlanders tot toespijs.

II. INLANDSCHE VOEDINGSMIDDELEN UIT HET PLANTENRIJK.

a. *Granen en daaruit bereide meelsoorten.*

156. De zaden van de *Coix lacryma L.* (*Djalie* جالي), een graminea. Na ontbolstering tot grof meel gestampt dienen zij tot bereiding van pap (*boeboer*).

157. De bekende mais *Djagoeng* (جاكوغ), *Zea maijs L.* Wordt gepoft of gekookt door de Inlanders gegeten.

158. *Panicum italicum* (*Djawawoet* جاواووت), Wordt slechts in kleine hoeveelheden aangeplant en dient enkele malen tot bereiding van een boeboer-soort, doch meestal tot vogelvoeder.

159. De witte tafelrijst *Beras poetih* (براس فوتيه), afkomstig van de *Oryza sativa* of *Oryza montana.* Wordt alleen door Europeanen, rijke Chineezen en gegoede Inlanders of Arabieren gebruikt. De overigen voeden zich met een mindere soort al of niet gemengd met

160. *Beras merah* (براس ميراه) of roode rijst, eene varieteit van de voorgaande.

161. Zwarte kleefrijst *Ketan itam* (كيتن ايتم), afkomstig van de *Oryza glutinosa.* Dient voornamelijk tot het maken van gebak of dodol.

162. De witte varieteit van de *Oryza glutinosa* (*Ketan poetih* كيتن فوتيه).

163. *Menier* (منير). Afval van rijst, voor een gedeelte bestaande uit gebroken korrels, voor een ander deel uit fijne zemelen *dedek* (ددق). De bolsters der Javaansche rijstsoorten bevatten, blijkens mijne onderzoekingen, glasheldere scherppuntige naalden, die vermoedelijk uit kiezelzuur bestaan en slechts door middel van het mikroskoop kunnen herkend worden. In het voorkomen dezer naalden ligt de verklaring waarom het stof, dat bij het wannen in de rijstpelmolens weggedreven wordt, zoo sterk jeukend op de huid inwerkt. Om zich voor die inwerking te vrijwaren, kleeden de aldaar werkzame Inlanders zich gedurende de werkuren met grove karongs (*goeniezakken*), die hier aangemaakt worden. Die glasheldere naalden zijn ook de oorzaak dat paarden, die met rijstzemelen gevoed worden, gedurende de voedering soms hoesten. Ik vond ze het eerst in de faeces van spruwlijders in het Militair hospitaal alhier, in wier dieet rijst voorkwam. Men treft ze in zeer groote afmetingen en in groote hoeveelheid aan in de *menier*. Gewoonlijk wordt de rijst vóór zij gestoomd of gekookt wordt herhaaldelijk in stroomend water of op andere manier afgewasschen, zoodat alleen de fijnere naalden of de spitsen der grootere er in achterblijven. Bij regeling der voeding van personen, die aan darmziekten lijden, diene men echter op het bestaan dezer prikkelende naalden te letten.*)

164. Meel van de gewone witte rijst. *Tepoeng beras* (تڤوڠ براس).

165. Meel van witte kleefrijst, dat uit Siam ingevoerd wordt. *Tepoeng Siam* (تڤوڠ سيام), en verder tot bereiding van gebak dient.

---

*) [illegible]

b. *Peulvruchten en daarvan gemaakte bereidingen.*

166. Peulen van de *Soya hispida* (*Katjang kadelé* كتچڠ كدالي) op Java geteeld.

167) 168) Gedroogde boonen van de *Katjang kadelé poetih* (كتچڠ كدالي فوتيه) die in overgroote hoeveelheid uit *China*, *Siam* en *Anam* ingevoerd worden en tot verschillende bereidingen dienen.

169. De zaden van een roode varieteit der *Soya hispida* (*Katjang kadelé merah* كتچڠ كدالي ميراه).

170. Idem van de zwarte varieteit, *Katjang kadelé itam* (كتچڠ كدالي هيتم). Dienen o. a. tot de bereiding van de Bataviasche *ketjap* (zie n⁰. 74).

171. *Katjang bandong* (كتچڠ بندوڠ) of *Katjang djogoh* (كتچڠ جوكو). *Phaseolus species.*

172. Boontjes van de *Phaseolus radiatus* (*Katjang idjoe* كتچڠ ايجو). Dienen o. a. tot bereiding der sub 72 vermelde boonenspruitjes.

173. Boonen van de *Vigna catjang* (*Katjang poetih* كتچڠ فوتيه).

174. Peulen van de *Vigna sinensis* (*Katjang pandjang* كتچڠ فنجڠ).

175. In heete asch gepofte peulen van de *Arachis hijpogaea* (*Katjang tanah goreng* كتچڠ تانه كوريڠ).

176. Peulvruchten van de *Vaandzeia subterranea* (*Katjang bogor* كچڠ بوكر). Bevatten, evenals de vorige, veel olie.

177. Restanten van *katjang tanah* n⁰. 175, die gediend hebben tot bereiding van katjangolie, worden afgewasschen, daarna met *ragi* (zie n⁰. 220) gemengd en gestoomd. Die koeken, in vierkante stukjes gesneden, stellen de *ontjom* (اونچم) daar, die gewoonlijk door en door beschimmeld ter markt komt.

178. De zaden van de sub 166 vermelde *Soya hispida* worden gekookt en met een giststof *ragi* (راكي) vermengd; daarna wikkelt men dit mengsel in pisangbladeren en stoomt het. Deze bereiding, *Tempe* (تيمفي) geheeten, wordt als toespijs bij de rijst genuttigd. Dient ook wel eens als giststof.

c. *Wortels, wortelstokken en knollen.*

179. De vleezige wortelstok van de *Pergularia odoratissima* (*Akar tongkeng* اكر تڠكيڠ). Wordt geconfijt gegeten.

180. Kleine bolronde zetmeelhoudende wortelknolletjes van de *Cyperus rotundus L.* (*Tiké* تيكي).

181. Zetmeelhoudende knollen van de *Pachyrhirus angulatus* (*Bengkoang* بڠكواڠ).

182. Zetmeelrijke wortelknollen van de *Batatas edulis* (*Katella merah* كتيلا ميراه); de roode varieteit.

183. Idem. De witte varieteit *Katella poetih* (كتيلا فوتيه).

184. Wortelknollen van de *Dioscorea Sativa* (*Oebie poetih* اوبي فوتيه).

185. De meelrijke wortels van de *Manihot utillispina* (*Oebie singkoeng* اوبي سيڠكوڠ of *Oebie prantjies* اوبي فرانچيس), die het in *Europa* en *Amerika* als *tapioca* bekende meel leveren.

186. De knolwortel van de *Colacasia antiquarum* (*Tales* تلس, of *Kladie* كلادي). Een Aroidea die overal in den *Archipel* en in *Zuidelijk China* aangeplant wordt. Evenals de zetmeelrijke wortelknollen van de *Gadoenq* (ڬادوڠ) hebben die van sommige varieteiten der *Colacasia antiquarum* de eigenschap bij aanraking prikkelend op de huid in te werken, waardoor een hevige jeukte ontstaat die gepaard kan gaan met koortsachtige rillingen. Zulks ondervond ik in 1871 te *Pamanoekan*, toen ik het zetmeelgehalte van een *Tales*-soort kwantitatief wilde bepalen. Het water, waarin de geraspte worteldeelen geweekt waren, werkte op bovenvermelde wijze op de huid van de hand in, waartegen alleen baat werd gevonden door het bestrijken van dat lichaamsdeel met klapperolie en het verwarmen boven het vuur. Dit geschiedde op raad van Inlanders. Die prikkelende eigenschap danken deze wortelknollen aan een overgroot aantal raphiden van oxaalzure kalk, gelijk mij het miskroskopisch onderzoek van het bewuste water leerde. Tot dus-

verre vond ik deze bij de *Kladie lompong*, de *Kladie sajor*, bij de *Gadoeng* (*Diosconea hirsuta*), de *Oebie awong* en den schijfvormigen wortelknol van de *Amorphophallus campanulatus*, die eveneens tot voedsel strekt. Ook in de zetmeelhoudende palmiet van de *Cocos nucifera* en in jonge bamboe-uitspruitsels werden door mij dergelijke raphiden aangetroffen. Hetzelfde was het geval met den aan amylum bizonder rijken stam van de *Alocasia macrorhiza*. Al deze voedingsmiddelen moeten, vóór zij tot inwendig gebruik geschikt zijn, van deze kristallen ontdaan worden, hetgeen geschiedt door afwassching of door inwerking van asch met opvolgend koken of braden.

187. De zoogenaamde waternooten *Lengkong* (ليڠکوڠ) van de *Trapa bicornis*, een waterplant die uit *China* ingevoerd is. De vruchten worden gekookt gegeten.

188. Rijpe vruchten van de *Malindjoe* (ملينجو), *Gnetum gnemon*. Dienen tot bereiding van de

189. *Kripiek malindjoe* (کريڤيق ملينجو). Daartoe worden de rijpe ontbolsterde zaden even gekookt, waarna zij met behulp van een zwaren hamer geplet en vervolgens in de zon gedroogd worden. Op die wijze wordt het amylum in dextrine omgezet.

190. *Beton doeren* (باتون دوريَن). De zaden van de rijpe Doerianvruchten *Durio Zibethinus*.

191. Jonge uitspruitsels van eenige bamboesoorten, *Reboeng bamboe* (رابوڠ بمبو), worden gekookt als sajor gebruikt, dan wel tot zuur ingemaakt. Behalve de gewone bestanddeelen van jonge planten-uitspruitsels, bevatten zij zetmeel, en raphiden grooter dan die van de *Colacasia antiquarum*.

192. De zoogenaamde palmiet *Oemboet kalappa* (اومبوت کلاڤ). Is alleen te verkrijgen wanneer klapperboomen omgekapt worden.

d. *Vette zaden en daaruit bereide oliën.*

193. De vrucht van den klapperboom *Cocos nucifera* (*Kalappa* کلاڤ).

194. De daaruit bereide klapperolie *Minjak kalappa* (ميپق كلاف). Is bij de tropische warmte der kuststreken altijd helder en vloeibaar, doch wordt in de koelere bergstreken wit ondoorschijnend en boterachtig.

195. De zaden van de *Aleuritis triloba* (*Kemirie* كميري) worden bij de rijsttafel gebruikt.

196. Idem van de *Pangium edule* (*Kloewek* كلواق of *Poetjoeng* فوچڠ). Vóór zij tot inwendig gebruik dienen worden zij gekookt en later in aschwater geweekt, waardoor hun inhoud een chocolaadbruine kleur aanneemt.

197. De zaden van de witte varieteit der *Sesamum indicum* (*Widjen* ويجين). Worden bij het bereiden van vele gebaksoorten gebruikt. De daaruit vervaardigde sesamolie bezit nagenoeg dezelfde physische eigenschappen als de olijfolie.

198. Olie geperst uit de *Katjang tanah* (*Arachis hijpogaea*) *Minjak katjang* (ميپق كتچڠ). Wordt door minder gegoede Inlanders en op plaatsen waar klapperolie schaarsch is bij de bereiding der spijzen gebruikt.

e. *Groenten.*

199. De vruchten van de *Solanum melongena* (*Terrong* تيروڠ). Door de Inlanders, evenals de volgende vruchten, tot de groenten gerekend.

200. Vruchten van de *Cucurbita pepo* (*Laboe koening* لابو كونيڠ). Komen soms in stukken gesneden ter markt voor.

201. De bittere vruchten van de *Momordica charantia* (*Paparèh* فأفريه).

202. *Slada ajer* (سلاد اير). Een zeer gezochte groente om als *lalap lalap* *) bij de rijsttafel gebruikt te worden.

Het zijn de bladeren en bladstelen van de *Nasturtum officinale*. Wordt voor *Batavia* uit het *Buitenzorgsche* aangevoerd.

---

*) Onder *lalap lalap* verstaan de Inlanders groenten die hetzij rauw dan wel even opgekookt bij den *sambal* gevoegd worden. *Sambal* is een mengsel waarvan *zout*, *tjabe* (zie n°. 222) en *trassie* (zie n°. 143) de hoofdingredienten vormen.

203. Indische Spinazie (*Baijem* بايم) van de *Amarantus oleraceus.*

f. *Meelsoorten of daaruit vervaardigde Inlandsche bereidingen.*

204. *Sago araroet* (سكو اراروت) *). Het zetmeel van de wortelstokken der *Marantha arundinacea.* Dient voornamelijk tot bereiden van gebaksoorten.
205. *Sago Ambon* (سكو امبون). Ambonsche Sagokoekjes. Afkomst en bereiding bekend.
206. Zetmeel uit den stam van de arenpalm *Arenga saccha-riferea* (*Sago arèn* سكو ارين). Wordt in de omstreken van *Batavia* bereid.
207. *Tenteng ketan* (تينتغ كيتن). Een Inlandsche en Chineesche bereiding, uit suiker en geroosterde kleefrijst bestaande.
208. *Kwee satoe* (كوي ساتو). Een zeer gewilde brooze gebaksoort, door Chineezen vervaardigd en bijna overal in Inlandsche huishoudings voorhanden. Wordt bereid uit grof geroosterd boonenmeel van de *katjang idjoe* (zie n⁰. 172), dat met fijn gemaakte rietsuiker is vermengd. Enkele malen vervangt men dit laatste ingredient door *goela arèn* (zie n⁰. 212), waardoor de witte kleur van het gebak in een bruine overgaat.
209. *Kwee poetoe* (كوي فوتو). Gebak in platte schijfjes, vervaardigd uit rijstmeel en rietsuiker. Is oorspronkelijk helder wit, maar wordt door bijmenging van sommige stoffen gekleurd.

Voor het paarschrood wordt gebruik gemaakt van de *fuchsine* uit den handel; voor helder rood van dezelfde stof waarbij uitgeperst lemmetjessap (van de *Citrus limonellus*, *var. oxycarpa*) is gevoegd. Voor blauw gebruikt men uit *Duitschland* ingevoerd *ultramarin.* Deze beide kleurstoffen heeten bij de Inlanders *sepoehan* (سفوهن).

---

*) Deze benaming klinkt vreemd in de ooren van Europeanen, doch vindt verklaring in het feit dat de Inlanders alle zetmeel-soorten *Sago* noemen en het woord *araroet* een weerklank is van den naam waaronder de *Marantha arundinacea* hier ingevoerd werd.

210. *Dodol doeren* (دودول دوريين). Een kleverige gebaksoort, bereid uit het vruchtvleesch van den *Doerian* (*Durio Zibelthinus*), suiker, en meel van witte kleefrijst. De daarvan gemaakte balletjes worden in droge pisangbladen gewikkeld, of wel in de schutbladen van de *mais*-vrucht bewaard.

g. *Suikersoorten en daarvan gemaakte bereidingen.*

211. Op inlandsche wijze bereide rietsuiker *Goela teboe* (گولا تبو).

212. Op dergelijke wijze bereide suiker uit het sap dat uit den afgesneden vruchtsteel van den arenboom *Arenga saccharifera* vloeit. *Goela aren* (گولا اريين).

213. *Kembang goela* (كمبڠ گولا), letterlijk vertaald »suikerbloemen". Worden op gelijke wijze als daarmede overeenkomstige Europeesche suikertjes vervaardigd uit rietsuiker. Als kern dienen voor de kleinere soort *Sesamzaadjes* (zie n°. 197); voor de grootere *Katjang tanah* (zie n°. 175), of wel gezouten en gedroogde *Semangka pitten* (zie n°. 54). Tot kleuren bezigt men voor het rood: Chineesch gezuiverd cinnaber *tsoe see* (硃砂); voor groen: sap van de bladeren van verschillende *Sanseviera*-soorten (*Daoen soedji* داون سوجي); voor geel: sap van de *Curcuma longa* (*Koenjit* كنيت); en voor blauw: *Duitsch ultramarin.*

h. *Gedroogde vruchten.*

214. In de lengte gespleten pisangs (*Musa rumphiana*, *var. sapientum*), die in de zon gedroogd zijn en daarna, in droge pisangbladeren gewikkeld, bewaard worden. *Pisang salei* (فيسڠ سالي). Afkomstig van het eiland Noordwachter.

215. Dadels. (*Korma* كورما).

Er komen te *Batavia twee* soorten voor, die uit *Arabië* of *Perzië* ingevoerd zijn. De gew

ook in *Nederland* langs de straten rondgevent en is afkomstig uit *Perzië*. De fijnere soort komt uit *Arabië*.

216. Gedroogde vruchten van de *Dialium indicum* (*Krandjie* كرانجي). Het vruchtvleesch is zuur en een weinig adstringeerend.

i. *Ingelegde gezouten vruchten.*

217. Gezouten vruchten van *Zalacca edulis* (*Salak asin* سلق اسين) in pekel.
218. Idem van de *Emblica officinalus* (*Melakka asin* ملاك اسين).
219. Fijn geraspte gezouten muskaatnoten van de *Myristica fragrans* (*Pala asin paroet* فلا اسين فروت).

j. *Giststoffen.*

220. Rijstmeel, Langkoewaswortel (*Alpinia galanga*) en knoflook worden met water 3 dagen geweekt.

Na het verwijderen van de waterdeelen worden de overgebleven vaste bestanddeelen tot ronde ballen gekneed, die in de zon gedroogd worden. Dit praeparaat is wat men *Ragi* (راكي) noemt.

Mikroskopisch zijn er onveranderde zetmeelcellen van rijst, en kleine gistcellen met fijn korreligen inhoud in te herkennen.

k. *Vaste toespijzen.*

221. Groene vruchten van de *Capsicum longum* (*Tjabe idjoe* چابي هيجو).
222. Roode vruchten van de *Capsicum anuum* (*Tjabe merah* چابي ميره).
223. Vruchten van de *Capsicum Sinensis* (?) (*Tjabe tjampaka* چابي چمفک).
224. Idem van de *Capsicum fastigiatum* (*Tjabe rawit* چابي راوية of *Tjabe setan* چابي صطن).

225. De boontjes van de *Parkia speciosa* (*Peteh* فتي).

226. Zaden van de *Djengkol* (جيڠكول) *Phitecolobium bigeminum*. Zeer gezocht als toespijs door de Inlanders en verafschuwd door de Europeanen. Bevatten veel zetmeel en een stinkende vluchtige olie. Kunnen, in groote hoeveelheid gebruikt, vergiftig werken. Ik nam eens een dergelijk geval van vergiftiging waar bij een 4-jarig Chineesch kind, dat 14 zaden gebruikt had en na 36 uren overleed.

227. De rijpe zaden van den *Djengkol* worden 14 dagen lang onder de aarde begraven totdat zij beginnen uit te spruiten. Daarna weder verzameld, worden zij afgewasschen en dienen dan tot toespijs. *Beweh* (بيويه). Alle nadeelige en onaangename eigenschappen van *Djengkol* zijn in de *Beweh* verdubbeld.

228. Gekookte Djengkolzaden worden met een hamer platgeslagen tot dunne ronde koeken en in de zon gedroogd *Kripiek djengkol* (كريفيق جيڠكول).

Tot inwendig gebruik worden zij boven vuur gepoft en met een weinig gebrand zout (zie n°. 242) verorberd. Werken niet zoo nadeelig als de onbereide zaden, daar bij het kooken veel vluchtige olie verloren is gegaan.

229. Vruchtvleesch van de *Tamarinda indica* (*Asem djawa* اسم جاوا). Het wordt van de pitten ontdaan en tot ballen of platte koeken gekneed.

230. Knoflook *Allium sativum* (*Bawang poetih* باواڠ فوتيه).

231. Roode sjalotjes *Allium aescalanicum* (*Bawang merah* باواڠ ميره).

232. Versche gemberwortel van de *Zingiber Officinalus* (*Djai* جعيا).

233. Versche wortel van de *Kaempferia galanga* (*Kentjoer* کنچور).

234. Idem van de *Alpinia galanga* (*Laos* لاوس of *Langkoewas* لڠكواس).

235. Idem van de *Kaempferia pondurata* (*Temoe koentjie* تيمو كونچي).

236. Korianderzaden van de *Coriandrum sativum* (*Ketoembar* كتومبر).

237. Idem van de *Karwy Carum Carvi* (*Djinten* جنتين).

238. Gedroogde bladeren van de *Eugenia lucidula* (***Daoen salam*** داون سلام). Vervangen op *Java* de laurierbladen.

239. Tot lange vierkante stangen bereide *agar agar* (اكر٢). Uit *Singapore* en *China* ingevoerd. Vermoedelijk afkomstig van de *Plocaria candida.*

l. *Vloeibare toespijzen.*

240. Inlandsche azijn *Tjoeka djawa* (چوك جاوا), bestaande uit verzuurde *legèn* (لكين) of *toewak* (تورواق) d. i. sap uit den afgesneden vruchtsteel van de sagoeweer of arenpalm.

III. INLANDSCHE VOEDINGSMIDDELEN UIT HET MINERAALRIJK.

241. *Garem soemenep* (ڬارم سومنف). Het Indisch zout wordt voornamelijk op *Madoera* (*Soemenep*) gewonnen.

242. *Garem gorèng* (ڬارم کوريڠ). Zout dat gebrand en gepulveriseerd is.

en door zware boete gevrijwaard heiligdom; en de overige ruimte is als het ware een rondloopende galerij, waar de lange etenstafels met zitbanken staan en de verschillende kleine afgeschoten hokjes der getrouwden zich bevinden; een der hoeken dient als keuken.

De deuren, beter gezegd, ingangen bevinden zich op de afgeknotte hoeken en zijn meestal twee in getal, dienende de eene meer bepaald voor de mannen, en de andere voor de vrouwen. Soms hebben deze ingangen houten deuren, meestal worden zij slechts des nachts met een atap-schutsel gesloten.

Het geraamte is bijna altijd van licht wit hout en de wandbekleeding altijd van kadoe (atap).

2°. de Toebaroesche type (fig. II).

Ook hier zijn de huizen, de uitzonderingen daargelaten, gelijk met den grond gebouwd. Zij bestaan uit een soort van voorgalerij of marguis, een even breede binnengalerij met kamers aan weerszijden en soms ook een smalle afgeschoten achtergalerij, allen naar behoefte met deuren voorzien; in den regel echter heeft elk huis drie deuren: een van voren, een van achteren en een op zij, welke deuren meestal van sassak (gevlochten bamboe) vervaardigd zijn en den vorm van een klep hebben. Over dag opgeslagen en aan een haak opgehangen, worden zij des nachts neergelaten en met een palang pintoe (sluitboom) gesloten.

De wandbedekking wordt in den regel van gespleten bamboe (ploepoeh) vervaardigd, van welk materieel, op de zwaardere stijlen en dakbedekking na, dikwijls het geheele huis in elkaâr is gezet; echter wordt nog wel eens de voorgevel van lichte planken vervaardigd.

3°. de Sahoesche type (fig. III), gevormd, als het ware, uit een van planken en balken vervaardigden ± 1 meter boven den grond staanden stevigen houten kern, meestal omringd door een *los* uit bamboe vervaardigd gelijkvloers omhulsel, in den regel uit een voorgalerij voor het geheele front van het huis, een keuken en eenige andere kleine kamertjes op de zijde bestaande.

Bij sommige huizen echter ontbreekt deze omgeving geheel, en kan men dan al dadelijk opmerken, dat de eigentlijke vorm der oude Sahoesche huizen een langwerpig vierkant is, dat, behalve een smalle voorgalerij, uit een ruime binnengalerij met een zijvertrek aan weerszijden, bestaat.

De nieuwere huizen, die meestal slechts uit bamboe vervaardigd zijn, vormen met deze oudere uit stevig hout gemaakte en vaak met snijwerk versierde huizen een droevig contrast, en wijzen op den langzamen achteruitgang der bevolking.

Ten slotte

de 4de, de Kausche (Ka-oe, Kahoe)-type (fig. IV).

De woningen in het Kausche binnenland staan wegens de vele overstroomingen en de vochtigheid van den grond allen op ± 1.5 M. hooge palen; zij hebben allen een breede voorgalerij en bestaan bij een klein huisgezin uit een in tweeën verdeeld binnenhuis met slechts één ingangsdeur, terwijl de grootere huizen in een binnengalerij met een kamertje aan weerszijden, elk met een afzonderlijken ingang, zijn verdeeld.

Soms vindt men ook kleine achterdeuren en wordt aldaar de meestal in het midden der voorgalerij geplaatste ladder vervangen door een ingekerfden boomstam.

De geraamten der huizen zijn meestal uit zeker licht en wit hout, lolekko genaamd, dat bijzonder bestand is tegen vocht, vervaardigd en men maakt voor de wandbekleeding, behalve van planken van evengemelde houtsoort, ook wel van bamboe, maar meest van kadoe gebruik.

Naast deze huizen vindt men in den regel een klein tot keuken en houtloods dienend gebouwtje (fig. V).

De dakbekleeding van al de vier typen bestaat uit kadoe (atap) en men versiert ze door de nokken aan weerszijden te verlengen en met goemoetoe-kwasten enz. te behangen, dan wel daarin een kaaimansbek of iets dergelijks uit te snijden.

Ook de aan de kanten van het dak uitstekende bamboe's worden meestal als kris- of lanspunten gesneden.

In alle huizen, behalve in de Kausche, waar de vloer tot zit- en slaapplaats dient, vindt men de noodige bamboezen degodego's of rustbanken.

De huizen der bijna altijd aan het strand wonende Islamsche Alfoeren en verdere Mahomedanen zijn schier overal vervaardigd uit gaba-gaba (bladstengel der sago-palm) en zeer afwisselend van vorm en grootte, meestal bestaande uit een afdak (marguis), een gang met kamers aan weerszijden en een afgesloten achtergalerij, die tevens tot keuken dient; verreweg de meesten echter zijn niets dan kleine vuile krotten.

Een gunstige uitzondering daarop maken de door sommige lieden van Maba, Patani en Weda opgezette woningen, welke

en met hare dik met kalk besmeerde, tusschen dubbel latwerk opgetrokken muren van opgestapelden koraalsteen als steenen huizen uitzien en door eene voor Halemahera ongekende helderheid en buitengewone zindelijkheid uitmunten.

De Alfoersche dorpen, die dikwijls niet meer dan vier à vijf groote huizen tellen, bestaan soms uit een groot plein van vierkante of langwerpig vierkante gedaante: Kau, Sahoe, enz., waaromheen de huizen gebouwd zijn, soms echter slechts uit een breede straat met huizen aan weerszijden, Tobello, Galella, enz.

Versterkte of omheinde dorpen heeft men niet op Halemahera; meestal schijnen echter oude dorpen in een kom te leggen of wel omringd te zijn door een soort van wal, welke echter niet opzettelijk aangelegd, zijn ontstaan aan een jaren lange ophooping van het om de huizen weggeveegde vuil te danken heeft.

Vele dorpen zijn echter door hunne ligging sterk en de meesten worden omringd door een natuurlijke omheining bestaande uit een dichten gordel van pinang, klappa- en andere vruchtboomen en met laag hout en struikgewas.

In elk dorp staat in het midden de Saboea (fig. VI), een soort van raadhuis, zijnde een groote open loods, dienende tot algemeene verzamelplaats en het geven van feesten en maaltijden; ook in de Islamsche negorijen vindt men hier en daar nog Saboea's als een merkwaardig overblijfsel van het verleden.

Aan deze Saboea's, die door de geheele dorpsgemeente gebouwd en onderhouden moeten worden, legt men veel moeite en arbeid ten koste en velen munten, behalve de meestal sierlijk met hout- en vlechtwerk van bamboe en goemoetoe versierde daken en gevels, van binnen door een rijkdom aan snijwerk uit, welk snijwerk bij de geringe hulpmiddelen en slechte werktuigen, die de Alfoer meestal voor zulk werk bezit, allen lof verdient.

De soms grillig, soms geheel symmetrische en niet zonder smaak gehouwen pilaren, enz. zijn, behalve de vaak zeer kunstig door elkaar gewrongen en soms bepaald schoone arabesken, ook veelal versierd met minder uitmuntende voorstellingen uit het dierenrijk, zooals slangen, schildpadden, vogels en kaaimannen; dikwijls prijken zij ook met sterk ontwikkelde vrouwenborsten en onmogelijke mannetjes, die den krijgsdans beoefenen of jacht op nog onmogelijker wild maken; soms brengt men ook hier en daar houten vogels op, welke aan een uit een stuk hout vervaardigden houten keten hangen.

De verbinding der dakgebindten gebeurt op Chineesche wijze. Aan de buitenzijde der hoofdpilaren staan kortere en door dwarsplanken met dezen verbonden zijpilaren, dienende om bij feesten de losse tafelbladen te schragen. welke zij-pilaren meestal eindigen in een kegelvormigen knop, die een imitatie der bij de feesten gebruikte rijsthoopen voorstelt.

Elk dorp tracht met zijne Saboea zijn buurlieden den loef af te steken, door haar zoo fraai mogelijk te maken, terwijl men uiterst naijverig en nauwlettend is op het punt van imitatie, te meer daar de adat onder zware boete elke nabootsing verbiedt [1].

De Saboea's van Halemahera hebben met gering verschil overal de gedaante van een langwerpig vierkant; aan beide lange zijden, soms echter ook langs *één* der of wel de *beide* korte zijden, zijn losse tafels en vaste zitbanken aangebracht, waarvan de van hout vervaardigde uiteinden voor de hoofden en dorpsoudsten dienen; de bevolking neemt daarop bij feesten volgens den adat plaats overeenkomstig de ligging harer huizen.

Boven de groote in het midden overblijvende ruimte is veelal een stellage of geestentafel, ma-taba, aangebracht, waarop de offeranden voor de geesten worden geplaatst, in welk geval, evenals wanneer een gedeelte afgeschoten is, de Saboea tevens tot „kokkiroba" of geestenwoning dient.

Onder het dak der Saboea worden ook de Gado's kransen, de wokkabladeren en bamboezen drinkkokers „soppee" als evenveel teekens van plaatsgevonden krijgstochten opgehangen Ook vindt men daar ter plaatse in den regel een of meer groote trommen of paparokka's, welke dienen om de bevolking bijéén te roepen.

Dient de Saboea niet tot „kokkiroba", dan vindt men naast deze een afzonderlijk klein huisje (fig. VII), meestal uit een voor- en binnengalerij bestaande; welk huisje, behangen met guirlandes van de bladrepen der Sehotakken (arenpalmen) en versierd met snijwerk, dan meer uitsluitend bestemd is tot het vereeren van en offeren aan de geesten der afgestorvene dorpsgenooten en voorvaderen.

Behalve deze kokkiroba's vindt men nog nabij de woningen de veel kleinere geestenhuizen, wongi-ma-falla's, dienende tot verblijf van meer particuliere geesten (fig. VIII), meestal slechts

---

[1] Herhaaldelijk werd door onze bestuurslieden op Halemahera de handhaving van dezen adat belet en verboden. — Eilieve het Europeesche Patentrecht dan? — — — —

uit een dak op palen met een soort van verdieping bestaande; maar ook miniatuurhuisjes ter grootte van een jeneverkist dienen tot geestenwoning, welke huisjes dan echter in de woningen bewaard worden.

Eens in het jaar worden volgens den adat alle woningen in de negorij vernieuwd of gerestaureerd; dit geschiedt in den regel, wanneer de padie in de goera's (tuinen) een halve el hoog staat en het onkruid voor het laatst gewied is.

Bij het ontginnen der velden, in 't begin van het jaar, verlaat men namelijk vrij algemeen de negorij en vertoeft alsdan ongeveer drie maanden in de te midden der soms ver afgelegen goera's opgezette tuinhuisjes, die veelal met wokkabladeren gedekte, min of meer openstaande loodsen of schuurtjes zijn.[1]

Het vernieuwen der Saboea, wier geheele verwaarloozing den toorn der voorvaderlijke geesten opwekt en door deze met zware ziekten, epidemiën, enz. gestraft wordt, geeft altijd aanleiding tot een groot feest.

Nadat ieder met het bij onderlinge afspraak hem toegewezen gedeelte van het houtwerk, enz. gereed is, begint men gezamentlijk met het plaatsen der vier hoofdpilaren, aan den voet waarvan, evenals bij elk nieuw gebouw, vier verschillende plantensoorten begraven worden; meestal is dit een koenjit-wortel (Curcuma), een gorakka-takje (Zingiber officinale), een gorang koessoe plantje (Nothopanax) en een poelistek (Alstonia). Achtereenvolgens wordt daarop alles in elkaar gezet en gepast: als dit dan op een kleinigheid na gereed is, gaat men gezamentlijk naar het bosch om te jagen, dan wel naar zee om te visschen, terwijl een gedeelte sago gaat kloppen.

Als men genoeg wild of visch bij elkaar heeft, keert men naar de negorij terug; op den daarvoor bestemden dag wordt dan zoogenaamd de laatste hand aan het werk gelegd: de omheining, die als een teeken van het bobosso (verboden) den toegang belette, wordt even als de omwindsels, die het snijwerk bedekten, afgenomen, de hier en daar met opzet achterwege ge-

[1] Dit neemt echter niet weg, dat, daar waar er de hand niet aan gehouden wordt, de zoogenaamde tuinhuisjes langzamerhand vaste woonplaatsen worden en men de huizen in de negorij stilletjes en ongehinderd vervallen laat. De toestand der meeste dorpen laat dan ook door het slechte bestuur in 't algemeen zeer veel te wenschen over, en zeer vele, om niet te zeggen de meesten, verkeeren in een schromelijken staat van verval en is de bevolking van Halemahera aan 't eind op weg om tot het oorspronkelijke nomaden-leven in de bosschen terug keeren, zonder dat dit feit eenige aandacht trekt.

laten ornamenten, even als de laatste bouten en houten aangeslagen, waarop de Saboea onder de opstijgende geuren van het rookende feestmaal met de noodige offeranden aan de geesten der voorvaderen wordt aangeboden

Een door dergelijke gebruiken voorafgegaan feest heeft op mindere schaal ook bij het in gebruik stellen eener particuliere woning plaats.

II.

Huisraad. — Keukengereedschap. — Ameublement. — Gebruik van bamboe en wokka. — De kabila's. — Ornamenten. — Glaswerk. — Voeding. — De boeda. — Aardvruchten. — Groenten. — Dierlijk voedsel.

(Plaat II.)

Het huisraad der Alfoeren kenmerkt zich door grooten eenvoud en bestaat in de eerste plaats uit eenig keukengereedschap, zooals aarden potten en pannen „bosso" (fig. 1), Marehsch product [1], waarbij soms een ijzeren pan of kwali, „bosso besi" (fig. 2) komt; eenige met snijwerk versierde scheplepels, „iroe" (fig. 3), en roerhouten, „aroe" (fig. 4) met daartoe behoorenden hanger, „ngelle ngelle" (fig. 5); bamboezen vuurtangetjes, „gatta gatta" (fig. 6); eenige waaiers „daho daho" (fig. 7) en blaaspijpen „soempi" (fig. 8); een toestel om klappa's te raspen, „njonitto" (fig. 9) of „gogekke"; eenige aya's zeeften of niroe's (fig. 10ª); een blok met stamper, om de rijst te ontbolsteren, „disso" (fig. 10ᵇ); soms ook een aarden vorm om sagobrood te bakken, „forno" (fig. 11ª) en eenige kommen en borden van Europeesch of Chineesch maaksel.

Verder bezit bijna iedereen eenige tikars, „djongoettoe" (fig. 11ᵇ), dan wel pandan-matten, „kokoja's" (fig. 12), om daarop te slapen, benevens een paar wandmatten, „lippi's" (fig. 13) en net bewerkte eerematten, „dodigira's" (fig. 13ᵇ).

Hoofden en rijke Alfoeren zijn meestal in 't bezit van een bont katoenen gordijn, dat voor hunne door „lippi's" afgeschoten slaapplaats wordt opgehangen; ook ziet men veel gebruik maken van hoofdkussens van kapok, „norra's" (fig. 14)

---

[1] De roode kleiaarde op dit eiland gevonden wordt echter ook op sommige eilanden der Noorder Loloda-groep aangetroffen.

genaamd. Een of meer groote "kabila's" (fig. 15), zijnde doozen van pandan-bladeren en gabagaba-repen vervaardigd, voor het bewaren der beste kleêren, eenige gevlochten protjo's of rijstzakken (fig. 16), twee of meer van de breede bladscheeden der sagotakken vervaardigde "paloedie's" (fig. 17), dan wel eenige gevlochten draagkorven (fig. 18) zijn evenals de noodige houten sago-hamers "nongalo's" (fig. 19) en de koeda-koeda of Alfoersche handploeg (fig. 20) in elk huishouden te vinden.

Verder maakt men gebruik van den bamboe, die in de Alfoersche huishouding een groote rol speelt; zoo worden onze tafels en stoelen door hoogere en lagere bamboezen "dego dego's", rustbanken, vervangen, wier houten hoekstijlen men dikwijls in den vorm van een mensch of menschelijk hoofd en borst uitsnijdt.

Bij of voor elk huis staan verder op een meer of minder net bewerkte stellage, "dango-dango" genaamd, de lange bamboezen, die tot het bewaren van het drinkwater dienen; ook is de bamboe het aangewezen vaatwerk voor den sagoeer, den volksdrank bij uitnemendheid; bij feestelijke gelegenheden worden deze bamboezen "pondangan" (fig. 21) met allerlei snijwerk versierd en gesloten met een houten kunstig uitgesneden stop (fig. 22), "baboekka" genaamd.

In de jonge bamboe-geledingen worden de rijst en de aardvruchten, enz. gekookt en kleinere vischsoorten (njaö-ka-amoe, enz.) geroosterd.

De bamboe doet verder dienst als drinkbeker en hoorn, "soppee" (fig. 23), als maat, "koela" (fig. 24), als spaarbus, als stopflesch, als kalkpotje, als kruidhoorn, enz. enz., in 't kort hij is voor den Alfoer onmisbaar.

Ook het blad van de wokka-palm (Corypha) wordt in de Alfoersche huishouding voor verschillende doeleinden gebruikt, b. v. als waterschepper, "sia-sia" (fig. 25), als omhulsel van allerlei pakken, "konjo", als drinkbakje, "bajaai" (fig. 26), als omwindsel der harsfakkels, "salo" (fig. 27), als deksel voor vaatwerk, "boboekka", enz. enz.

Onder het onmisbare huisraad moet ook worden gerangschikt de sirihdoos, "mokkoe-ma-do-daai", ook wel "kabila" (fig. 28) genoemd.

Aan deze sirihdoozen, waarin zich de vier ingredienten voor het nooit geëindigde sirihkauwen bevinden — ta

henna (pinang), bido (sirihbloesem) en dofahee (kalk) — wordt veel moeite en arbeid besteed; bijna elke familie heeft haar eigenaardig model en tracht dit door het aanbrengen van fijn en kunstig vlechtwerk, in de pandanreepen uitgesneden arabesken, kleurschakeeringen, bont papier, mica, die daartoe van de Soela eil. en Tomboekoe wordt aangevoerd, parelmoer enz. boven dat van haar buurman te doen uitmunten; namaak is dan ook hierbij volgens 's lands adat verboden en wordt zulk een patentdiefstal gestraft met verbeurdverklaring en boete.

In de meeste huizen der Alfoeren, vooral echter bij de Toebarezen vindt men onder het dak en aan de wanden allerlei schedels, graten, vinnen, enz. hangen, afkomstig van op jacht of bij de visscherij buitgemaakte dieren; ook de in den omtrek van het huis staande boomen zijn dikwijls met een fraaie collectie bekkeneelen van varkens en herten behangen. De verlichting heeft plaats met harsfakkels, die men meestal in zoogenaamde salo-ma-djonitri of standers plaatst (fig. 29).

Intusschen zijn de Alfoeren groote liefhebbers van glas- en aardewerk, dat echter nog wel eens met den eigenaar begraven wordt; vooral op oud porcelein zijn zij zeer verzot; de reiziger staat dan ook verbaasd soms midden in de wildernis ouderwetsch porcelein en kostbaar glas- en kristalwerk te vinden; vooral in Sahoe en Galella is dit het geval en bezit de bevolking daar tal van groote kostbare borden, karaffen, compôtes, saus-kommetjes, enz., die zij of in vroeger tijden geroofd, dan wel voor buitensporig hooge prijzen heeft gekocht.

De levenswijze der Alfoeren is zeer eenvoudig.

Sago, hier hoeda geheeten, is overal het hoofdvoedsel; dit wordt in den regel genoten als brij en draagt dan den naam van „papéda", waarbij men gebruik maakt van twee stokjes, om de slijmerige massa te snijden, in de saus, meestal bestaande uit azijn (zure sagoeer) met spaansche peper (Lombok setan) rond te wentelen en naar den mond te voeren; ook eet men de sago in den vorm van langwerpig vierkante koeken of brooden, „lempee" genaamd, waartoe het geschifte en drooge sagomeel in een heet gemaakten aarden vorm, „forno" of „raroe" genaamd, gestrooid wordt, en met een pisangblad bedekt daarin gaar wordt; de derde manier, om sago gereed te maken, is het, bij gebrek aan een vorm, in een jongen bamboe doen en roosteren van het meel, welke spijze „hoeda-bokko-bokko" genoemd wordt; de vierde wijze van bereiding bestaat uit het in

wokka-bladeren wikkelen en roosteren van het sagomeel, hetgeen men dan "kassido" noemt.

Na de sago bekleeden de "castella" of Turksche tarwe en de "kooi" of pisang de eerste plaats; zij worden meestal half rijp geroosterd of in 't vuur gepoft als ontbijt gegeten.

Maar ook aardvruchten, zooals "ima" (batata), "kiha" (oebi), "kladie", "katella", enz. worden bijna overal ten eigen behoeve verbouwd.

Rijst is voor den Alfoer altijd meer een versnapering en wordt in den regel slechts bij feestelijke gelegenheden en bij wijze van fijn onthaal gegeten.

Behalve de in de bosschen gevonden goloba en andere wortelen, aren-, klappa- en wolka-palmiet, nangka- en andere boomvruchten, gebruikt de Alfoer ook zekere boomblaren als toespijze, zooals b.v. het blad van den genemoeboom, dat van den "papaya", enz., terwijl de bossee-, de gagoe-, de boötta-, de liliping- en de djaloe-djaloe-planten, benevens bayam, zijne groenten uitmaken.

De vruchten van de in het wild groeiende ananassen, langsap, en djamboe-boomen leveren benevens tal van wilde bessen, enz. het dessert.

Alle spijzen worden meestal zonder zout gekookt en zijn dus erg flauw, weshalve de Alfoer zich onder het eten bedient van een stukje klipzout, waarvan hij het noodige afschrapt.

Het dierlijk voedsel bestaat uit bijna alle schelp- en schaaldieren, die de Alfoer maar machtig kan worden; zekere soort bok-, sago- en neushoorn-torren, allerhande visschen, palmiet en rottanwormen (kevermasker), zwarte kikkers, schildpadden, zeker soort legoeanen, koesoe's, eekhoorntjes, allerlei gevogelte, krokodillen, eieren van vogels en schildpadden, herten, zwijnen, enz., kortom bijna alles wat maar eenigszins eetbaar is en op zijne zwerftochten in bosschen en op zee door hem gevonden wordt; er bestaat echter ook daarin veel verscheidenheid; de eene Alfoer is vies van hetgeen de ander met smaak eet; kaaimansvleesch b. v. wordt slechts door enkelen gegeten, terwijl anderen weder geen paling nuttigen, enz.

De volksdrank is het gegiste sap, verkregen uit aren- en ander palmsoorten, hetwelk meestal in vrij zuren staat soms eenige dagen oud en bijna in azijn overgegaan met den meesten smaak genuttigd wordt. Deze drank wordt dan ter onderscheiding van het versche en een paar uren oude sap, die

"sagoeweroe manis" heet, "sagoeweroe fotoeroe" genoemd en heeft volgens hun zeggen in tegenstelling van den voor den buik nadeeligen verschen sagoeëer astringeerende en heilzame eigenschappen.

Onmatigheid in het gebruik van dezen drank is vrij wel aan de orde van den dag, maar ook van arak en jenever houden mannen en vrouwen evenveel.

III.

De tjidakko. — De gado of baro. — De tolloe. — De mokkoe-ma-dodaai. — Hoofdversiersels. — Halssnoeren. — Armringen en banden. — Beenringen en banden. — Het zwartmaken der tanden. — Het kleuren der nagels. — Het tatoeeeren. — Het scheren der beenen.

(Platen III en IV.)

De nationale kleeding der Alfoeren is voor de mannen de "tjidakko" en voor de vrouwen de "gado."

De tjidakko of piesa (fig. 1) is een ± 1 meter lang en ± 0.5 meter breed stuk gepreparecrde boombast of schors, dat, door de beenen gehaald, eenige malen om de heupen wordt gewonden, waarbij de ontplooide uiteinden voor en achter komen te hangen en dienen om de schaamdeelen geheel te bedekken.

De gewone of dagelijksche tjidakko's hebben de natuurlijke kleur en zijn naarmate de boomsoort waarvan zij afkomstig zijn, geheel wit, geel bruin of rood bruin.

Door het verwen en het aanbrengen van met plantensap gekleurde teekeningen, meestal arabesken en lijsten, het maken van franjes of kwastjes en het opnaaien van mica, parelmoerplaatjes aan het voor- en achtereinde wordt de gewone tjidakko tot een feestgewaad gemaakt.

De patronen, zonder hulpmiddel door de vrouwen ontworpen en gekleurd, zijn vaak niet onverdienstelijk en verraden dikwerf goeden smaak; wanneer de teekeningen op den voorkant van den tjidakko als het ware voorzien zijn van vierkante lijsten (zie de teekening), dan beteekent elk raam of elke lijst een verslagen vijand.

De gado of baro (sarong) (fig. 2), van dezelfde stof als de tjidakko vervaardigd, heeft eene lengte van ± 1.5 M. en een

breedte van ± 0.75; zij wordt gedragen als een kain of doek, en wel zoo, dat althans een der uiteinden op de heupen valt om te voorkomen, dat de vaak niet zeer soepele stof de vrije beweging der beenen belemmert; zulk een kleedingstuk kan bij wijlen zeer onvoegzaam zijn, vooral bij het zitten; het wordt even als de tjidakko soms beschilderd en versierd.

Het bovenlijf blijft meestal bloot; vooral is dit het geval bij de jonge lieden van beiderlei kunne; toch worden ook door hen evenals door de getrouwden en meer bejaarden jakken of baadjes van boombast, "kottanga" genaamd, gedragen (fig. 3).

Ook deze baadjes, met of zonder mouwen, worden behalve bij den veldarbeid ook bij feestelijke gelegenheden gedragen, nadat men ze door het aanbrengen van franjes, mica, borduursel en gekleurde arabesken verfraaid heeft.

Deze oorspronkelijke kleeding is tegenwoordig echter bijna geheel verdrongen door katoenen sarongs, baadjes en broeken.

De mannen dragen verder algemeen een hoofddoek, "lenso", en een "tolloe" (fig. 4) of hoed van pandanblaren, welke hoeden, hoewel in vorm, een kegel met uiterst flauwe helling, bijna allen gelijk, echter in kleur, versierselen en wijze van uitvoering zeer verschillend zijn, daar hier even als bij zoo veel andere zaken elke groote familie "misketti" haar eigen model heeft.

Vooral Galellarezen en Tobellorezen maken veel werk van deze hoeden, die zij veelal met teekeningen van heel kleine schelpen, "tigo" genaamd, versieren.

Bij de hoeden der hoofden wordt deze kegelvorm veelal gekroond door een soort torentje, aan welks top zich dan een kwast of een bosje kapok bevindt. Figuur 5 is de hoed van een Sengadji.

De hoeden, door de Islamsche Alfoeren in het Wedasche en Mabasche vervaardigd van allerlei grootte en gedaante, zijn echter in hun soort de mooiste en genieten eene niet onverdiende vermaardheid.

Evenals alle onbeschaafde volkeren schept de Alfoer er een bijzonder behagen in, om zich van tijd tot tijd eens op zijn Europeesch uit te dosschen; oude uniformen, civiele en militaire steken, hoeden, epauletten enz. vinden dan ook op Halemahera gereeden aftrek, maar ook bonte Turksche vesten, zijden en fluweelen kaftan's, scharlaken baadjes, enz., meer of minder met veelal valsch goud- of zilver passement afgezet, zijn zeer gezochte artikelen en maken den bezitter tot een der gelukkigste en ijdelste stervelingen.

Op deze kleeding is men dan ook uiterst zuinig en slechts bij buitengewone gelegenheden wordt zij voor den dag gehaald; de zuinigheid op kleeding strekt zich ook uit op de meer ordinaire en dagelijksche kleeding, die bij de mannen in een hoofddoek, een tjidakko en een opgeschorte sarong en bij de vrouwen uit een sarong, benevens een meestal met de mouwen als een boezelaar om den hals gedragen katoenen baadje van roode of blauwe kleur bestaat: elk Alfoer ontdoet zich dan ook bij regen van alle maar eenigszins te ontberen kleedingstukken, welke hij in zijne hem meest vergezellende kokoya of onder zijn tolloe bergt, om ze voor nat te bewaren.

Galellarezen en Tobellorezen gebruiken veelal in stede van den tjidakko korte katoenen broeken van het fatsoen onzer zwembroeken, "tjelana popo" genaamd, maar ook lange broeken en baadjes zijn bij hen *meer* in zwang dan dit *elders*, het district Sahoe uitgezonderd, het geval is.

De Sahoerezen zijn in hun dagelijksch kostuum voor het meerendeel kenbaar aan hun half rood en half geel gekleurden hoofddoek en den door de meesten gedragen *katoenen* tjidakko, waartoe zij de lange tulbanddoeken der Arabieren gebruiken. Hoewel de door de mannelijke Alfoeren gedragen openstaande katoenen baadjes of kabaya's in het algemeen lang van snit zijn en tot de knieën reiken, worden die der hoofden, die meest allen kleeren dragen [1], liefst nog iets langer gemaakt; de meesten dragen als teeken van hunne waardigheid een stok, "tarakan" of een rottan. Fig. 5 (b) is de tarakan van een Sengadji, fig. 5 (c) de rottan van een hoofd.

Ook de zakvormige baadjes der vrouwen — want schier allen zijn in het bezit van sarong en baadje — reiken vaak tot aan de knieën.

De sarong wordt in den regel door de vrouwen niet op Maleische wijze als een rok, maar bij wijze van een doek of kain en dan nog wel ter halver breedte opgevouwen om de heupen geslagen, gedragen; hij reikt dan ook op deze wijze gebruikt meestal slechts tot aan de knieën en staat aan den linkerkant min of meer open: bij de mannen doet deze eigentlijk meer als mantel en sprei dienst dan wel als sarong.

Om het midden dragen de mannen en ook de jonge meisjes een band, hetzij van gevlochten rottan of pandan, hetzij van

---

[1] Mahimos, dorpsoudsten, en kapitta's, "oorlogshoofden", uitgezonderd.

herteleer, dan wel iets dergelijks vervaardigd (fig. 6), waarmede zij zich uiterst sterk rijgen, "boedee", daar een dun middel algemeen voor schoon gehouden wordt.

Onafscheidelijk en onontbeerlijk zijn voor den werkelijken Alfoer twee voorwerpen, die men deswege onder zijn kostuum rangschikken moet: in de eerste plaats de "peda" (fig. 7), een soort houwer of kapmes, in de landstaal schertsende "de Alfoersche zakdoek" genaamd, en ten tweede de mokkoe-madoodaai (fig. 8), zijnde een bergplaats van de benoodigdheden voor het sirih-kauwen, tevens reis-necessaire, die in sommige streken (Toebaroe, Kau, enz.) in een hangtaschje, "kadoe" (a) geheeten, over den schouder gedragen, op andere plaatsen echter (zooals te Galella, Tobello, Loloda) in eene kabila (b) of een soort handkoffer van rottan, "tagalaya" (c), onder den arm of achter in den sarong gewikkeld, overal medegevoerd wordt.

In zulk een kadoe, meestal uit herteleer, maar ook wel uit koord of zeildoek en genemoedraad vervaardigd en vaak met franjes, knoopjes en koperen plaatjes versierd, vindt men even als in zulk een kabila bijna altijd de volgende voorwerpen:

1°. een dorro of kleine doppo-doppo, (fig. 9), een soort broodmes met of zonder houten scheede, dienende tot knutselarijen, het villen van dieren, enz.

2°. een stuk ijzer, "koeti", in den vorm van een deurkruk dan wel een oude sleutel om te boksen (fig. 10).

3°. een "dettoe-dettoe" of vuursteen en vuurslag (fig. 11); men slaat echter ook met behulp van een porceleinen scherf het vuur uit een stuk bamboe, waartegen men den goed gedroogden baroe (zwamachtig aangroeisel, dienende tot het stoppen der prauwen) van den goemoetoe-boom vermengd met half verkoolde plantaardige vezels houdt.

4°. een "boekka", zijnde een net bewerkt bamboesje of noot met ongebluschte kalk (fig. 12).

5°. eenige losse sirihvruchten en pinangnoten (fig. 13).

6°. een doppo-ko, zijnde een houten plaatje met zeven gaten, dienende, om met behulp van het daaraan vastgebonden open netje den dag der week aan te wijzen (fig. 14).

7°. een stukje spiegel voor het toilet.

8°. een haartangetje (fig. 15a) en een bamboevork voor het kammen (fig. 15b);

ten slotte bij jagers den kruidhoorn (fig. 16) enz. en den nallinalli, een gevlochten bal met kokosvez[illegible] .

Bij sommige stammen Galella, Loloda, Tobello, wordt echter het doppo doppo of mesje aan den boedee of buikband gedragen.

De nationale versierselen der Alfoeren zijn in de eerste plaats de ngarra ngarra (fig. 18), een soort van zegekrans, in vele streken door de uit den strijd terugkeerende krijgers gedragen, ± 1.2 M. lang en vervaardigd van gekerfde boombast; hij wordt om het hoofd gewonden en wel zoo, dat een der uiteinden naar voren uitsteekt en de andere op den rug hangt; de aan de uiteinden afhangende ronde schijfjes geven het getal der verslagenen aan. Hierbij worden tevens gedragen twee soppoe's of sop's (fig. 19), een soort van vederbossen van kakatoeavederen, die schuins van achter de ooren als twee horens aan weerszijden naar voren uitsteken.

Het gewone versiersel van mannen en vrouwen is de vaak uit schoone houtsoorten vervaardigde kam of woessi (fig. 20), die soms door het inleggen van parelmoer, soms door sierlijk snijwerk en het aanbrengen van verschillende kleuren verfraaid wordt; zij dient bijna uitsluitend als sieraad, want het lang gedragen haar wordt gekamd met lange drie- à vijfpuntige vorken van bamboe en de bekende kleine Chineesche kammen.

Door beide seksen wordt de „woessi” voor den op het achterhoofd gelegden haarwrong, „goetto”, gedragen; bij feesten steekt men er kruiselings een paar haarpennen, „leroe” (fig. 21), achter, vervaardigd van een sierlijk met bont gekleurde pandanreepen omwikkeld houtje, waaraan kwasten van fijn gesneden kiha-bladeren, enz. afhangen; meestal hebben zij de gedaante van een Janitzaren carillon, of wel van een langwerpige maleische vlag.

De jonge meisjes dragen daarbij eenige bloemen in het haar; ook steken ze deze even als de jonge lieden achter de ooren; deze bloemen zijn eenige gele en roode vossenstaarten of wel de kambodja-bloem of de kembang sepatoe.

Om den haargroei te bevorderen, dragen de jongelieden een ronde doorboorde houten schijf, „ta-dauroe genaamd (fig. 22), wordende het haar door het gat gestoken, over den bovenkant der schijf uitgespreid en aan den benedenkant stijf vast gebonden, zoodat het haar door de zwaarte van het hout gerekt wordt.

De ruw bewerkte zilveren of koperen oorringen, „koemetta” (fig. 23), worden dikwijls vervangen door de krom gebogen en gedroogde teenen van den kohebba of gier (fig. 24), of

wel door de in elkaar geschoven lange nagels van de moleo of boschkip (fig. 25), en den koessoe; ook bosjes van bonte veeren of welriekend hout (fig. 26), kwasten van de kiha-bladeren (fig. 27), "leroe" genaamd, enz. treden wel eens daarvoor in de plaats.

Om den hals wordt door allen meestal een goe-oel-lee (fig. 28), zijnde een snoer met kralen, waaraan vaak eenige oude muntstukken hangen, gedragen; soms bestaan deze halskettingen slechts uit een koordje, waaraan eenige krokodillen- of varkenstanden, dan wel de borst van den boerong epaulet (Semioptera Wallacei) enz., soms zelfs een varkensstaartje bevestigd zijn.

Door de mannen worden om den bovenarm smalle en breede armbanden, "aro-aro", gedragen van gevlochten en gekleurde pandanrepen of rottan vervaardigd, welke banden buitendien veelal met figuren van schulpen, enz. bezet worden en dan heel aardig uitzien (fig. 29). Bij feesten steekt men ook daar overal bloemen tusschen.

Om den pols worden door mannen en vrouwen een of meer witte armringen (fig. 30), "patjeda" genaamd, vervaardigd van een conus-schulp: bij de vrouwen klimt het getal dezer soms met graveeringen versierde armringen, wel eens tot zes, waardoor dan elke beweging met een eigenaardig gerinkel gepaard gaat. Ook uit één stuk vervaardigde zwarte houten ringen, "basanee" genaamd (fig. 31), akar-bahar takken, smalle reepen van de overal op Halemahera gevonden, rood en witgestreepte Trochus-schelp, "bia soessoe (fig. 32), worden evenals rond en plat geslagen koperdraad als armring gebruikt (fig. 33). Ook om de enkels worden door beiderlei kunne gevlochtene, en meestal zwart gekleurde voetbanden, "golongi" genaamd, gedragen (fig. 34): dikwijls zijn deze echter ook door zware voetringen van koper of zilver "talanga" vervangen (fig. 35).

Ook vingerringen draagt de Alfoer gaarne, en hoe grooter en meer in het oogvallend deze zijn, des te mooier: hij draagt ze niet slechts van schulpen, van kralen, van schildpad, van vruchtpitten, enz., maar ook van koper en zilver, dikwijls voorzien van groote stukken gekleurd glas, soms zelfs met een daarop gesoldeerden halven gulden (fig. 36).

De tanden, die men als teeken der huwbaarheid afvijlt, worden zwart geverfd met een soort v [illegible] artsel, verkregen door een met djeroek en [illegible] houwer

boven een met brandende houtskool gevulden klapperdop te doen aanloopen. De nagels, die op den duim na kort gehouden worden, kleurt men rosé met een mengsel van zakka- of giabebe-bladeren en lemmetjes met zout. Soeleppespelers (Alfoersche mandoline) laten ook den nagel van den kleinen vinger der rechterhand lang groeien.

Het tatoeeeren is bij hen een onbekende zaak; slechts in het Kausche maken de jongelieden zich wel eens met het sap van zekere plant eenige figuren op de huid, welke teekens echter na korten tijd verdwijnen; ook bij den "tjakalellee", krijgsdans, smeren de dansers zich eenige kalkstrepen op het gelaat, om zich een woester voorkomen te geven; verder wordt door eenige stammen "Tobello", "Toebaroe", enz. door de mannen vrij algemeen het haar aan de beenen gedeeltelijk weggeschoren en wel zoo, dat er om het been twee vingers breede, zeer in het oog vallende haarkringen worden gevormd, welke bewerking "moemoessee" of "boborotto" genaamd wordt.

Het haar op het gelaat wordt op den knevel na meestal uitgetrokken; slechts enkelen dragen een vollen baard, velen daarentegen een ringbaard.

IV.

Wapens. — Oorlogshoofden. — Voorbereiding tot den oorlog. — Wijze van oorlog. — Wapenhandel. — Ceremoniën bij den terugkeer uit den strijd.

(Plaat V.)

De oorspronkelijke wapens, waarvan de Alfoer zich bedient, zijn de "djoebi-ma-hera" of boog, de "sagoe-sagoe" of lans en de klewang, naar de soort "rinom" of "go-ollee toboekkoe" geheeten.

De boog (fig. 20 en 21), waarvan lengte in de verschillende streken varieert tusschen een en twee meter, wordt vervaardigd uit het hout van den wokka-palm en heeft als koord den met dammar ingesmeerden en tot een touw gedraaiden bast van den genemoe-boom.

Het min of meer platte booghout heeft aan het einde waar het eenigszins spits toeloopt, een kerf, waarmede de aan die

zijde *niet vastgebonden*, maar *met een lus voorziene* koord correspondeert.

Om den boog, die, als hij niet gebruikt wordt, altijd ontspannen is, te spannen, plaatst men het breede einde tegen de binnenzijde van den linkervoet en vat het andere met een kerf voorziene boveneinde met de linkerhand, alsdan drukt men met de linkerknie tegen den boog totdat het bij de daardoor ontstane kromming mogelijk wordt, het koord in de kerf te schuiven, waarna de boog gespannen is.

De vrij ruw bewerkte uit riet, „lola", vervaardigde pijlen, „djoebi ma saai" genaamd, zijn naar de verschillende daarop aangebrachte pijlpunten onderscheiden in vogel-, wild- of visch- en oorlogs-pijlen.

De vogelpijlen, voor kleinere vogels althans, zooals duiven, papegaaien enz., bestaan uit drie lange smalle, spits toeloopende en met weerhaken voorziene bamboezen, welke in den vorm van een gelijkzijdigen driehoek in den pijl gestoken en ter halver lengte door een bandje bij elkaar gehouden worden (fig. 13). Voor grootere vogels maakt men gebruik van een pijl met grooten in dolkvorm gesneden bamboe-punt (fig. 7) of wel gemonteerd met een van weerhaken voorzien en scherp aangepunt stuk wokka of arenhout, met welke laatstgenoemde soort men ook op klein wild schiet (fig. 9 en 7).

Voor de jacht op groot wild en in den oorlog gebruikt men zwaardere soorten (fig. 11) of wel pijlpunten, vervaardigd uit oude messen (fig. 12) of ook uit het geduchte boven den staart gelegen wapen van den Ikan njoa, een bontgevlakte roggesoort (fig. 15). Deze vrij lange en aan weerszijden met een rei weerhaken voorziene doorn wordt daarbij vaak nog met het gift van dien visch bestreken en veroorzaakt dan even gevaarlijke als uiterst pijnlijke wonden.

Het gebruik van vuurwapens, vooral vuursteengeweren, heeft evenwel het boogschieten op vele plaatsen grootendeels vervangen; echter zullen bij de zeer verstandige belemmering, die de invoer en handel in buskruit en vuurwapens in deze streken ondervindt, pijl en boog weldra weder in veler handen zijn.

Thans zijn het vooral de Toebarezen en de Kausche stammen „Toegoetil" en „Madollee", die de meeste bedrevenheid in het hanteeren van den boog bezitten; zij schieten daarmede vrij nauwkeurig en weten b. v. tot op ± 80 passen tamelijk kleine en smalle voorwerpen, zooals een gel[illegible], te raken.

Bij het schieten gaat de boogschutter bijna geheel uit de rechterflank staan, vat den boog met de linkerhand ter halver hoogte en legt den pijl in een door den voorsten vinger dier hand gevormd schietgat; de koord wordt gespannen door het achteruit trekken van den op de koord gezetten pijl met den duim en voorsten vinger der rechterhand, hetgeen eenige kracht en oefening vereischt.

Het geliefdkoosde wapen van den Alfoer is echter de lans, waarmede hij tot op meer dan zeventig pas een klapper (cocosnoot) weet te treffen. Hij heeft ze van allerlei afmetingen en gedaante; velen zijn als buit uit andere landen meegebracht en van vader op zoon overgegaan.

Er zijn echter vier bepaald inheemsche typen en wel:

1°. de tittiala (fig. 10), een vrij korte slechts ± 1.5 M. lange lans, bestaande uit een steel van buigzaam hout voorzien van een ijzeren harpoen-punt; soms heeft deze soort echter in stede van een ijzeren slechts een met rottan bevestigden bamboezen punt (fig. 14).

2°. de garagagdji (fig. 6), een langere uit wokkahout vervaardigde lans met tal van weerhaken, die echter de lengte van ± 2 meter niet te boven gaat.

3°. de toei, (fig. 18), een iets langere scherp aangepunte dunne bamboe, en

4°. de sago-sago sioekompottee (fig. 16), een lange zware lans, vervaardigd van een sioekompottee-stam (wilde pinangsoort), soms opgevuld met zand om de kracht van den stoot te verbeteren.

N°. 2 dient uitsluitend voor de hertenjacht, n°. 1 en 3 worden èn voor varkens èn voor herten gebezigd, terwijl de laatste soort slechts voor de drijfjacht op varkens bestemd is; in tijd van oorlog worden alle soorten, ook de poesaka's gebruikt.

De klewangs, die men bij de Alfoeren ziet, zijn om dezelfde reden als de lansen nog al uiteenloopend van vorm en grootte, maar ook hierbij heeft men twee soorten, die door hun vorm, menigte en ouderdom als de nationale dienen te worden beschouwd.

Vooral is dit met de 1e soort, den rinom (fig. 23) het geval, welk wapen veel gelijkt op een groot scheermes, dat met een bijna onder 120° staanden smallen en dikken steel *geplaatst* is in een houten, soms sierlijk bewerkten greep, die

aan den binnenkant een soort van stootplaat tot handdekking en aan het boveneinde een rond houten bolletje tot versiering heeft, in welk bolletje de haarbossen der verslagen vijanden bevestigd worden; deze houwer, waarin een zoo zware slag zit, dat men daarmede in eens een hoofd kan afkappen, wordt wel eens in een bamboe over den schouder hangende gedragen.

De tweede soort, de go-ollee toboekkoe (fig. 22) heeft de gedaante van een langbeenigen driehoek van 150° met kleine basis, waarvan de top in den greep ligt, welke greep bijna denzelfden vorm heeft als die der eerste soort, met uitzondering dat zich in stede van het bolletje een verlengstukje aan het boveneinde bevindt, waarin de haarbosjes geplaatst worden.

Het mes, "doppo-doppo", ook "dari" en "takero" geheeten, dat vele Alfoeren dragen, dient slechts tot meer vreedzame doeleinden, daar de Alfoer in de hanteering van een mes ***als wapen*** zoo goed als onbedreven is.

Tot dekking van zijn lichaam gebruikt de Alfoer een van een lichte houtsoort vervaardigd schild of beukelaar, "salawakko" genaamd. Deze uit één stuk vervaardigde schilden verschillen sterk wat grootte en bewerking betreft, hoewel de grondvorm "een naar binnen gebogen langwerpig met een greep van achteren in het midden", bij allen dezelfde is; deze schilden worden verdeeld in vier soorten:

1º. de roggo-roggo (fig. 1), het groote schild, heeft bij een lengte van ruim een meter, een breedte van bijna vijf decimeters en een dikte van drie à vier centimeters, slechts een zeer geringe buiging, zoowel boven- en benedenwaarts als naar den handgreep toe.

In het midden waar alle soorten nauwer worden, bevindt zich een "maliboekkoe" of navel die boven het zwartgekleurde oppervlak dat met eenige rijen haarlokken van vijanden en eenige kalkstreepen of stippen, die het aantal verslagenen aangeven, versierd is, uitstrekt. Ook langs den rand is vaak een ornament van menschenhand aangebracht.

De tweede soort, de salawakko toboekkoe (fig. 4), lang en smal van vorm, heeft een sterke buiging, zoowel boven- en benedenwaarts als ook naar het midden van den achterkant waarin zich de greep bevindt.

De zwart gekleurde en over de lengte in vier stomp aan elkaar sluitende, soms echter ook door ribben gescheiden verdeelde voorkant is voorzien van in figuren gerang

gelegde stukjes parelmoer of witte schulpen (ovula). Dikwijls gaat om den rand van het schild een lijst van rottan.

De zwarte kleurstof voor alle soorten van schilden levert de inktvisch.

De 3e soort, het gewone schild, is slechts 70 decimeter hoog en eenigszins breeder en dikker dan het lange (fig. 2); ook hebben de vier vlakken meestal scherpere grenzen, terwijl de figuren schaarscher geplaatst, dikwijls soms slechts in het midden, of wel in het midden en aan den boven- en benedenkant voorkomen en meer uitsluitend van schulpen en porcelein-scherven vervaardigd zijn. Vindt men in het midden van het schild vier der groote witte schulpen, „lolekko” genaamd, dan toont dit aan, dat de bezitter een man van grooten moed is, en noemt men een dergelijk schild lakko raha (vieroog); daar men echter het in het schild voeren van vier schelpen niet door certificaten behoeft te staven, treft men nog al veel van dergelijke schilden aan.

Bevinden zich op een schild meer dan vier groote lolekko's en zijn de vakken door ribben gescheiden, dan noemt men dit een salawakko maponna (fig. 3).

De 4e soort, het kleine schild, salawakko ngoffa of salawakko kapitta genaamd, dat in den regel nog geen halven meter lang is, wordt door de voorvechters en kapitta's gebruikt en geeft èn door de vier schulpen in het midden èn door de geringe afmetingen duidelijk te kennen, dat de eigenaar een man van buitengewonen moed en groote bedrevenheid in het hanteeren der wapens is.

Over het algemeen hebben deze schilden echter als dekkingsmiddel een uiterst geringe waarde; tegen een geweerkogel is deze gelijk nul te stellen en geeft de Alfoer dan ook in tijd van oorlog liever aan den eersten besten dikken boom de voorkeur.

Vele Alfoeren zijn in het bezit van vuurwapens, zoowel vuursteen- als percussie-geweren, waarmede zij, daar zij een scherp oog en een vaste hand bezitten, den deerniswaardigen toestand, waarin zich verreweg de meerderheid dier wapens bevindt, in aanmerking genomen, werkelijk zeer goede resultaten weten te verkrijgen en zelden hun doel missen; hierbij mag echter niet vergeten worden, dat zij, daar zij het wild meestal bekruipen, hoofdzakelijk slechts op korte afstanden schieten.

De Alfoeren bezitten behalve hun gewone hoofden ook zekere oorlogshoofden, die eigentlijk eerst bij het uitbreken van een

oorlog in functie treden en hun aanzien in tijd van vrede slechts aan hun vroeger verkregen lauweren te danken hebben; deze hoofden voeren den titel van „kapitta.”

Behalve deze kapitta's hebben sommige stammen of negorijen b. v. Toebaroe, Kajoa, enz. nog een afzonderlijk opperoorlogshoofd, die, elders vertoevende, bij het begin van den krijg ter plaatse verschijnt en van het strand zijne boodschappen landwaarts stuurt, om de strijders op te roepen; zulke hoofden noemt men sadaha's.

De bevolking der binnenlanden moet zich, zoodra hij verschijnt, onverwijld naar het strand begeven en elke familie of „misketti” (groot huishouden) één weerbaren man leveren, die alsdan in de door de strandnegorijen te leveren korra-korra's ten strijde trekken.

Als er in Kau strijders voor den een of anderen hongi (krijgstocht) moeten worden opgeroepen, dan wordt er (zie daarover ook Buddingh's reis op Halemahera) door de oorlogshoofden, of door de zendelingen van den Sultan een feest in de negorij gegeven, en wordt, nadat de bijeengeroepen bevolking goed gegeten en gedronken heeft en de geestdrift ten top gestegen is, den mannen afgevraagd wie er mede ten strijde wil trekken; degene die dan eens ja gezegd heeft, durft later uit schaamte niet terug te trekken.

Als de tijd om op te rukken gekomen is, begeven zich de aanstaande krijgslieden onder leiding van een bekwaam gomma hattee (toovenaar) naar het bosch op een der vele plaatsen, waar men weet dat zich een machtige geest ophoudt; veelal is dit een hooge boom, waartegen men dan ook de medegebrachte paloedie (draagmand) plaatst. Hierop wordt door den toovenaar de geest opgeroepen en verzocht in den draagmand te gaan zitten; zoodra alsdan de gomma hattee onder allerlei kunsten kennis geeft dat dit geschied is, gaat de troep hoogst verblijd huiswaarts al schreeuwende „wongi ino! sonnee hiera!” hetgeen beteekent: „de geest is met ons, niemand zal sterven.” Evenals bij vele inlandsche volken gelooft vooral de in de bosschen vertoevende Alfoer namelijk dat verre reizen den dood tengevolge hebben.

De draagmand wordt nu in afwachting van het vertrek in de kokkiroba (geestenhuis) opgehangen en den geest een feest aangeboden. Daarna trekt men ten strijde, waarbij de paloedie als palladium dient.

hetgeen zeer vrij vertaald beteekent: "ik ben verheugd (u terug te zien), gij moogt wel naar den oorlog gaan, maar moet zorg dragen terug te keeren en uit te rusten", waarna hun de handen en voeten gewasschen worden om als het ware het bloed af te spoelen.

Daarop biedt men hun in de Saboea (raadhuis) in een met bloemen versierden bamboe, "soppee", den welkomstdronk aan en wordt hun door andere jonge meisjes een geheele kip en een groote rijstkegel aangeboden, waarvan zij respectievelijk een stuk afscheuren en de spits af breken.

Voor gesneuvelde krijgers worden lijkfeesten gehouden en geestenhuizen gebouwd. Sommige stammen, zooals Galella, Loloda, Tobello, enz. brengen altijd de lijken of de beenderen der gesneuvelden naar de negorij terug: de daarbij tot vervoer gebruikte prauwen zijn reeds van verre te herkennen, daar zij tal van roode vlaggen en wimpels voeren.

Op Toebaroe, Kau, enz. dragen de Alfoeren in stede van wokkabladeren oorlogskransen van boombast, "langissa" genaamd, om het hoofd waarin twee als hoorns vooruitstekende vederbossen (saya's) zijn gestoken. Aan den ingang van het dorp worden zij opgewacht door de geheele bevolking. De Mahimo, vergezeld door een troep jonge meisjes en jonge lieden, die allen bamboezen drinkbekers dragen, treedt hun tegemoet en vraagt ieder op zijn beurt, hoeveel menschen hij gedood heeft, welk getal hij vervolgens in kerven uitzet op den bovenrand van den drinkbeker, die behalve met sagoeer gevuld is met kruiden, welke het vermogen bezitten den leugenaar te bestraffen.

De koker wordt daarop den krijgsman overhandigd, die hem leeg drinkt en in zijn huis of wel in de Saboea mag ophangen als eene herinnering aan zijne heldendaden.

Ook de schijfjes aan de uiteinden der oorlogskransen hangende geven het getal verslagenen aan.

Na deze plechtigheid gaan de mannen al tjakalleleënde en de vrouwen daar tusschen door dansende, "woetti woetti", naar de Saboea, waar het feestmaal gereed staat en de geheele kip en de spitse rijsthoop aangeboden wordt.

V.

Muziekinstrumenten. — De tiffa. — De arababoe. — De soeleppe. — De bangseli. — De tattaboea. — De papakka. — De Alfoersche zangen. — De lolessa. — Het doppo-doppo. — Het rongo-rongo. — De djomma. — De djorree-djorree. — De wella-wella.

(Plaat VI.)

Het geliefkoosde muziekinstrument der Alfoeren is de „tiffa" of Alfoersche handtrom, zijnde meestal een stuk van een hollen arenstam aan eene zijde met een hertenvel overspannen; zij wordt echter ook wel van Lingoea-hout vervaardigd; het spannen geschiedt door onder den rottanband, waarmede het vel vast zit, houten wiggetjes te drijven.

Men heeft tiffa's van allerlei soort, zoowel smal en lang als kort en dik en meer of minder net bewerkt, de lengte van drie kwart meter echter niet te boven gaande. Zij worden bij feesten, enz. altijd en overal gebruikt.

De begeleiding van deze tiffa't geven de gewone inlandsche gongs (koperen bekkens), die van grootere en kleinere afmetingen min of meer den rijkdom van den bezitter bewijzen. Ook vindt men in vele dorpen groote ietwat heilige der negorij toebehoorende gongs, welke slechts bij plechtige gelegenheden geslagen mogen worden.

Het tweede instrument is de Alfoersche viool of „arababoe"; zij bestaat uit een klapperdop, waarover een hertenblaas gespannen is en waarin bij wijze van vioolhals een ± 0.5 M. lange dunne bamboe gestoken wordt; in dezen veelal net afgewerkten bamboe bevindt zich bovenaan een dwarshoutje, dat tot schroef, en beneden een houten meestal met snijwerk versierde, door den klapperdop in den bamboe geschoven stop, die als knop dient, bij het spannen van de enkele snaar van koperdraad, die door een lossen en lagen op den bovenrand der klapper geplaatsten kam van het vel verwijderd gehouden wordt.

Men bespeelt dit instrument met een strijkstok, „loei-loei" genaamd, vervaardigd van een gebogen bamboe waaraan bij wijze van paardenhaar goemoetoe-vezels gebonden zijn; deze zeer oorspronkelijke strijkstok wordt met dammar ingesmeerd. Het krijschende geluid is vooral op eenigen afstand niet ongelijk aan dat eener Chineesche klarinet of van een doedelzak.

Het is min of meer een soloinstrument en de tiffa's dienen daarbij dan als begeleiding.

Dit instrument dient voornamelijk om bij de Djin-partijen de vijf bekende wijzen aan te geven, die noodig zijn tot het oproepen van den Djin (beschermgeest), zooals de Djin Wolanda, een danswijs, den Djin Tobello, een stukje waarop men tjakalelleën (krijgsdansen) kan, de Djin Hogga Hogga, een bedaard adagio, de Djin Boewaya, een weemoedig of beter gezegd treurig moderato en de Djin Gosoeng, de gewone wijs, een allegro.

Bij elk dezer wijzen kan het tiffa-accompagnement verschillend zijn; want ook daarbij onderscheidt men vijf soorten, die naar de daarbij aangegeven eigendommelijke maat, die met de toppen, de kneukels, de vlakke hand of een stokje geslagen wordt, in den Lossa-lossa, den Boettoe, den Baaikollee, den Babanari en den Toktokkoe worden onderscheiden.

Het derde merkwaardige instrument is de Alfoersche gitaar of „soeleppe". Zij bestaat uit een halven klapperdop op welks top een rechtstandig bamboesje een langwerpig dwarshout van geringe dikte, waarover de eenige snaar van koperdraad gespannen is, in horizontalen stand houdt; ook hier wordt de snaar door een dwarspennetje bij wijze van schroef en een stukje hout als kam, in gespannen staat gebracht.

De soeleppe is bij voorkeur het instrument der verliefden. Men zet het speeltuig met den klapperdop op de borst, gebruikt de linkerhand tot vingerzetting en tokkelt met de rechterhand, waarbij men in den regel den naam van het beminde voorwerp onder verschillende stembuigingen uitroept of eene geregelde serenade brengt, welk voorwerp niet ongevoelig voor een dergelijke attentie den verliefden „schäfer" in den regel niet lang laat wachten en met den pinang, het Alfoersche symbool der vriendschap, naar buiten komt. Wie zou dan ook ongevoelig kunnen zijn voor een liefdesklacht als de volgende:

Geki mooi ma ngoppa	O kind van zeker iemand
Kikia koeda dotta	Waar zijt Gij gebleven (woord. nedergevallen)?
Tjolle koeda dotta	O Tjolle, waar zijt Gij gebleven?
Geki mooi ma ngoppa	O kind van (zeker) iemand!
Sininga ja soesoessa	O wat lijd ik een smart
Awa kodo siokonna	Heb toch medelijden met mij,
Geki ma ng'ngoppa	Gij kind van (zeker) iemand
Goeradji deo paramatta.	(Zoo schoon als) goud en diamanten!

:aboe tjikaboe	Slechts een weinig, o zoo weinig,
lla mokkoe tjikaboe	Slechts een beetje pinang vraag ik,
lla bidoh tjikaboe	Met een heel klein beetje sirih,
lla dofahee tjikaboe	Ook een weinig kalk verzoek ik
lla tabakko tjikaboe	Met tabak een heel klein beetje
akko doedoe tjikaboe	En des noods een enkele roko.
i mooi ma ngoppa	O kind van (zeker) iemand,
temo dede ngonna	Ik wilde zoo gaarne eens (vertrouwelijk) met u praten,
kooija akoe de to wossa	Zoude ik niet binnen mogen komen?
i mooi ma ngoppa	O kind van (zeker) iemand
doedoe kanigogee.	Ik kan toch moeilijk (de heele nacht) buiten blijven.

Men ziet de zaak is nog al duidelijk en de Alfoeren winden daar in den regel geen doeken om.

Des nachts kan men dit instrument zeer ver hooren.

De "bangseli" is een bamboezen fluit met vier gaatjes, die in den regel evenals de soeleppe slechts dient om serenades te brengen, waarbij de minnaar natuurlijk vrij van het zingen is; het instrument wordt echter ook wel gebruikt bij het saleien (Djindansen) om in gezelschap van de arababoe den Djin op te vrolijken.

De "tattaboea" is een kinderinstrument, vervaardigd van een bamboe, waarin men een gat gemaakt en waarover men drie reepen van den bast met behulp van stukjes hout bij wijze van snaren gespannen heeft; bij het spelen tikt men telkens na het aanslaan van de hoofdsnaar twee malen op het houtje, dat het gat dekt.

Ook heeft men nog zeer groote tiffa's, "papakka" genaamd, die bij den tjakalellee of den salei geroerd worden met behulp van een stuk bamboe; ook de handtrommen worden bij den krijgsdans en den lego-lego op die wijze bespeeld.

De Alfoer is op zijn manier zeer muzikaal, dat wil zeggen: zeer dikwijls hoort men hem alléén luid zingen en gaarne geeft hij bij gezochte en ongezochte gelegenheden zijne deuntjes ten beste, die echter evenals de meeste inlandsche muziek niet zeer streelend voor Europeesche ooren zijn. Echter zit er over het algemeen meer muziek en wijs in dan dit elders b. v. op Java het geval is.

De Alfoer heeft verschillende zangwijzen, die elk hun bepaalde en soms zeer moeilijke tijdmaat hebben, welke wijzen met hun tijdmaat, zo[illegible] kanten van professie zijn of eenig bepaald onde[illegible] zoo algemeen bekend

zijn, dat een fout daarin den zanger aan de algemeene bespotting zoude bloot stellen.

Deze wijzen, die bij alle feesten en bijeenkomsten gebruikt worden, zijn de lolessa, de doppo-doppo, de rongo-rongo, de djomma, de djorree-djorree, de wella-wella en de tokkoe, die echter onder de rubriek vermaken behandeld zal worden.

De „lolessa” bestaat uit een solo-partij met invallend koor. Elk vers, dat uit vier of zes strofen bestaat, bevat telkens een op zich zelf staand verhaal; de voorzanger, tevens kapelmeester, begint met door drie statige slagen op den trom de aandacht te trekken en daarna op hoogen, dikwijls in fausset overgaanden toon te zingen:

Ah, lee — lee — mo — lee	Een uitroep
S.	S.
Tagi wangi remooi	Ik heb den ganschen dag (moeten) loopen
To hottoe toma dowongi	en heb aan het strand geslapen.

Hierop volgt een slag op den trom, waarop het koor invalt:

To hottoe toma dowongi	En aan het strand geslapen.

Bij een lolessa van vier strofen worden alsnu de twee eerste strofen door den solist herhaald en de 2e wederom door het koor gezongen; daarop vervolgt de zanger:

To nonoe fira mi loa	(Het was mij om niets anders te doen dan)
Mi loa se ma benari	om een meisje te zoeken (met een) goed en oprecht(h

Het koor herhaalt daarop als slot de strofe

Mi loa se ma benari	Goed en oprecht.

Een voorbeeld van een zesregelige lolessa is het volgende:

SOLO.	SOLO.
Igo boela paramatta	Er stond een schoone witte kokospalm
Ahoe passi ma njekkoe.	In het zand op de kust
KOOR.	KOOR.
Ahoe passi ma njekkoe	In het zand op de kust
SOLO	SOLO.
Ma boenga korree o gassa	De wind verstrooide hare bloesems;
Ma rau dorro dowongi	Hare bladeren vielen in het zand
KOOR.	KOOR.
Ma rau dorro dowongi	Hare bladeren vielen in het zand
SOLO.	SOLO.
Ma soffo dehe rimooi	Maar een vrucht dreef naar den landtong,
Iroe kangatjee ngatjee	Om er bericht van te geven.
KOOR.	KOOR.
Iroe kangatjee ngatjee	Om er bericht van te geven.

Het bovenstaande vers is een toespeling op een jong meisje, dat op haren beminde wacht.

Vooral de Toebarezen zijn sterk in de lolessa, daar zij de zangen van hun voorvaderen bij overlevering bewaren.

De onderstaande lolessa bevat een klacht over het verval van den stam.

ohanna ngeri jenni	Het is om medelijden met ons te hebben,
okka sosira ri oewa.	Want het is niet meer zoo als vroeger!
jo wongi ori leffo	Helpt mij toch een lied maken,
a fo akka dokassa.	Want (zie), ik kan dat niet eens!
oenia ma rameni	Vroeger wist men wel pret te maken;
ikassi fo woeni bato.	Laat ons daaraan (in alles een voorbeeld nemen)!

Een andere lolessa bezingt eene sage en de macht der schoonheid.

aligee dia ma oetji	Er daalde een vrouw uit den hemel
amo sella par matta.	Zij was zoo schoon als een phoenix.
abi mo tagi doenia	Die vrouw ging op de aarde rond
o woeni Akkee Sengadji.	En wilde den Akkee Sengadji bezichtigen.
ra loellee se palang	Zelfs de maan bewoog onrustig (aan den hemel) heen en weer (toen hij haar zag)
okka dara to ma ngollo.	Als een meeuw, die over de zee strijkt.

De lolessa, waarbij men altijd Ternataansch spreekt, wordt gezongen voor en onder het eten, als verpoozing bij de wella-wella, den salei, enz. en bij den lego-lego.

De "doppo-doppo" is een beurtzang; hij neemt de plaats der maleische pantons in. De doppo-doppo wordt voornamelijk gebruikt voor liefdesverklaringen en om elkaar eens duchtig de waarheid te zeggen. De trom volgt daarbij den zang.

MANNEN.	VROUWEN.
Djau tiffa maroewa	Ngori ribo boela tiffa
Als Gij lieden den trom slaat	*Mijn taak is het, den trom te roeren,*
Se ma biso djo ma mottee	Kangnganna ma doppo doppo
Zullen wij zingen.	*Aan U om de liederen te zingen.*
Fo ma torari maroewa	Hitti no si booi bato
Wij zitten al tegenover elkaar	*Begint Gij maar eerst,*
Beso fo ma so si okko	Saha ngori to si gorro
Dus Gij eens, wij eens!	*Dan zullen wij*

Madero ngoune nadjadji
Vroeger hebt Gij wel afgesproken,
Goedoe maai to so njengga
Al was ik ver, toch zoudt Gij mij niet vergeten.

Madero fo borro ije
Vroeger hebt Gij met mij geaccordeerd
Lolena nganna se ngori
Gij zoudt het met mij houden (berkendah)

Nganna se ngori maroewa
Gij hebt met mij (voor van nacht) al afgesproken
Si giki jali to hodoe
Denk er om, ieder ander te weigeren.

Nadjadji passa maroewa
Dat blijft afgesproken;
Goedoe maai tango nganna
Al zijt Gij ver, toch blijf ik op U wacht

Madero fo borro ije
Die vroeger met u die afspraak gema
Lolena giki roregoe [heg
Was zeker iemand anders.

Nganna na mai laha
Gij niet, ook goed (voor u een ander
To roeroe bolo to saai
(Zou ik daardoor) afdrijven en zoek ra
(Denk niet dat mij dat veel schelen ka

De bovenstaande verzen zullen wel voldoende zijn, om in het algemeen een denkbeeld van hetgeen deze meestal erotische liefdezangen behelzen; wat er zoo al onder het zingen en na afloop der zangpartijen, waaraan laat in den nacht meestal slechts de ongetrouwde jongelieden deelnemen, geschiedt, zullen wij hier ter plaatse maar niet meedeelen.

De "rongo-rongo" of "morro-morro" is ook een soort van doppo-doppo, waarbij het echter minder op den geregelden beurtzang aankomt en elk vers meer een afgerond geheel vormt. Bij het zingen wordt met de vingers der rechterhand over het vel gestreken, waardoor het eigenaardig snorkend geluid ontstaat, waaraan deze zang den naam "rongo-rongo" te danken heeft; de maat wordt met de vingers der linkerhand geslagen.

Wij bepalen ons slechts tot eenige verzen.

Oekoe dia rongo	Het vuur rookt
(Bis)	(wie zit daarbij)
Toebaroe (bis) boloe Galella	Toebarezen of lieden van Galella.
Redjadji (bis) talanga mooi (bis)	Gij hebt mij (toenmaals) een armband beloofd
Ali Ali poga njenga.	Nu heeft die armring mijn hart gebroken

Deze zang heeft eenige vermaardheid verkregen, daar hij in den Hassan-opstand als oorlogszang gediend heeft voor het overbrengen der berichten.

De "djomma" is een afgerond geïmproviseerd verhaal, dat, door den een of anderen Alfoer vervaardigd, bij wijze van tijdkorting wordt vóórgedragen en als het aardig is, door anderen overgenomen, de rondte maakt; veelal hebben deze liedjes ten doel,

het een of ander feit te releveeren of bekend te maken; als een staaltje volgt hier een der liederen, die door de van Gouvernementswege uitgezonden Alfoersche wervers worden gezongen, om hunne landslieden van de onwaarheid der door de Ternatanen uitgestrooide geruchten te overtuigen.

i ma ngo ngadjee issa	Er kwam een bericht van over zee
era to sonnee	(Het heette allen zijn) Dood en verloren!
ari gam goedoe	(Zoo zijn de) Berichten uit een ver land
era to sonnee	(Allen) Dood en verloren!
koeboe toma Atjeh	Ons graf werd op Atjeh gegraven;
jerre Betawi	Onze kramat (stond) te Batavia;
sa toma Djoedja	De doodsbloemen (haalde men) van Djokdja;
aya Samarang	(Nog andere) Bloemen van Samarang,
era to sonnee	(Allen waren immers) Dood en verloren!
no bobalo	Nu heeft mijn zuster geen man meer!
alo no holoe	Maar zij wil geen weduwe zijn!
kkoe de no tagi ka	Zoodra de tokkoe (dans) gespeeld wordt, gaat zij er heen
ella no ma roessa	Waar men wella wella geeft, zij is er bij,
balo hono holoe	Want zij wil geen (treurende) weduwe zijn!
oa de no sonnee ka	Ja liever nog wil zij sterven!
a ngohi to bobalo	Maar als zij (uit verdriet) sterft wordt de (nog [levende man weduwnaar!
oetoe ta takkee.	Klop (er eens tegen), bons (er eens tegen) (Zoek naar de verborgen beteekenis).

In het eerste gedeelte van den zang wijst de zanger op de grove leugens en maakt die bespottelijk; daarop wijst hij er op hoe grif sommigen, vooral de achtergelaten vrouwen, die graag weder het jonge meisje willen uithangen, dergelijke vertelsels gelooven en brengt hun onder het oog, dat hun man nog wel degelijk leeft. Nog zij hierbij gevoegd een ander djomma van ietwat zedekundige strekking, echter onder een zeer omslachtig kleed.

Daai ma ngo ngadjee issa	1. Ik kom zoo uit zee
O Kira ija sollo	2. De Kera (kleine vischsoort) ging de rivier op
Tikkee tikkee ma so sollo	3. Ik zocht naar hem, de rivier al opgaande
Toma gosoengi	4. In het riet. (Toen zag ik het)
Tjellakka njao Bobara	5. De Bobara (grootere vischsoort) zat hem achter na
Djofokatti sakko	6. Hij dreef hen uit elkaar
Tiffo ika Tiffo ino	7. (schielijk) Heen en weer snellende
Dadi fiaro	8. Alles vloog (dan ook) uit elkaar:
Ihadja katta kaboekka	9. Een mensch verzamelde hen (de visschen)
I toerakoe ta tidee	10. Toen zij (door den schrik gedreven) op het strand [vielen
Bobosso toddo mottoe	11. Hij deed hen in ee
Doemmee ta tanee	12. En zette hen op

13. No sari na makewa	13. (Iemand anders) die ze ook hebben wilde zoek
14. Makka hikka Makka hino	14. Hij keek overal rond [naar;
15. Kamo parra sadja	15. (Maar vond ze niet). Het was alles nevel.

De "djorree-djorree" is een bepaald aan het landschap Kau eigen beurtzang, bestaande uit mannen en vrouwenkoren met solo-partijen voor beiderlei kunne; bij wijze van tegenstelling hebben deze met zachte stem meestal piano of dolce gezongen liederen, eigenaardige, lieve, hoewel ietwat monotone melodiën, welke, wanneer men ze in de rechte omgeving, dat wil zeggen in de diepe wildernis, des nachts, door de bij het rossige schijnsel van een groot vuur zittende koren hoort voordragen, een vreemdsoortigen, lang niet onaangenamen indruk te weeg brengen.

Men kent daarbij drie verschillende wijzen en wel de djorree djo, de dorou goellee en de waai donnee, welke laatste voornamelijk als eerbewijs gezongen wordt.

KOOR DER MANNEN.	KOOR DER VROUWEN.
Lelee molelee ijo (uitroep)	Njorree djo njo (uitroep)
SOLO.	SOLO.
Lakkoe tago le-oe ika	Mooi ino la totoeo legoe
Ik zie van hier met mijn beide oogen	*Kom zet u neder om te zingen*
Dakka dara nagee oena	Si mokkoe ri benari
Mijn hartje daar zitten;	*En gebruik op U gemak den pinang;*
Ma pakee ma leketto	Regoeroe mossi wa wassoe
De kleeding, die zij aan heeft	*Mijne moeder dat moet ik zeggen,*
Ma tekee toeroe tjena	Na ngassee ngari ma dogoe
Is oh zoo schoon!	*Wil niets van onze verkeering afweten.*

KOOR. (*Bis*).

M. Lelee molelee ijo

V. Njorree djo njorree ijo.

KOOR {
Daai mangon ngadjie issa
Het bericht moet over zee komen
Dara dakka nagee oena
Dat ik Uw schat ben
Mommi to njing ngadjee ngadjee
Wordt wakker door mijn zingen
To njing ngadjee ngadjee mala
Wij zullen een weinig met elkander keuvelen.

De "wella-wella" behelst de liederen, die bijna uitsluitend bij het rottan trekken door de jongelieden gezongen worden en kan dus, hoewel dit eigentlijk onder de rubriek vermaken behoort, moeilijk opgenoemd worden, zonder tevens vermelding van den loop van dit meer eigenaardig Galellasche vang

maken, dat meestal op de begrafenisfeesten ter eere van den doode, enz. gehouden wordt.

De wella-wella bestaat in het trekken van een lang rottantouw door twee partijen, eigentlijk mannen en vrouwen, welke laatste echter dikwijls door eenige galants geholpen worden. Het voor-, tevens zangspel heeft hierbij echter de hoofdrol. Het spel begint daarmede dat meestal eenige jonge meisjes, soms ook eenige jonge mannen beginnen met den langen rottan op te nemen en onder een vlugge maat van tiffa en gong de jongelingen, die dadelijk toeschieten, opwekken hunne krachten te beproeven; deze opmarsch, om zoo te zeggen, is werkelijk niet onaardig en er ontspint zich daarbij een beurtzang tusschen de jongelui, waarin allerlei dingen gezegd worden en sub rosa of vrij duidelijk allerlei minder zedekundige verhandelingen plaats hebben. Telkens laat daarbij het een of ander jonge meisje het touw los en huppelt in de handen klappende bij wijze van plagerij voor de mannen heen en weer en keert daarop juichende bij hare speelgenooten terug; ook de jonge mannen begeven zich op die wijze tusschen de jonge meisjes in, leggen daar hun handen op de schouders van hun uitverkorenen, zoenen haar en rooven haar de bloemen uit de haren; met de duisternis wordt dit veelal minder onschuldig en loopt dan ook dikwijls een zoogenaamde valsche handgreep daar ongestoord onder door.

De wella-wella begint in den regel met den volgenden zang.

Oh wee oh wella wella
Oh wee oh wella wella.

JONGELINGEN.	MEISJES.
i mooi Sabi mooi	Sabi mooi a wella wella
e menschen (bis),	*Twee menschen aan het trekken*
i mooi si a fera	Sio hoea wella wella
e menschen, waarvan een een vrouw is	*Een zuster (vrouw) aan het trekken*
temo dalo loha	Doloa walo kano temmo
nen goed met elkaar praten.	*Als het niet mooi is, moet Gij het maar zeggen*
i alpan to ossa	O kia podo ossa
idje wees niet boos,	*Wie is er boos?*
ossa ngohi kaai modo	Kia no modo wella wella
nneer ik bang ben, om te trouwen!	*Wie is er bang om te trekken?*
ni modo loa ali	No i modo, wella wella
t dat ik bang ben voor de vrouwen,	*Ja wel Gij zijt bang, trek maar!*
ni singow lo to holoe	No singow wella wella
zijn mij onverschillig;	*Ja wel Ge geeft wel om hun, trek maar!*
argoena loa ali	Baragoena wella wella
heb niets met hen noodig!	*Ja wel Ge hebt hun noodig, trek maar!*

Hottoe tobbo loettoe loettoe	Boloettoe ma wella wella
Ik lag in diepen slaap:	*Vast slapen (en komen) trekken!*
Boloettoe wangi boloettoe	Boloettoe ma wella wella
Een heelen dag had ik vast liggen slapen;	*Vast slapen (en komen) trekken!*
Nanee mari ketto ketto	Ritta Ritta ma w.w.
Ik droomde (toen) het was alsof iemand mij [wakker maakte	*Wakker gemaakt (komen) trekken!*
To issee djo-oe no tiffa	Tiffa ma w.w.
(en) ik (op eens) uwe trom hoorde.	*De trom van het wella wella.*
Togorakki si to mommi	No mommi ni w.w.
Ik verschrok en stond op,	*Wakker worden (en komen) trekken!*
Toma roekoe sito tagi	Totagi ma w.w.
Maar ik wist niet waar ik heen mogt gaan:	*Uitgaan (om te) trekken!*
Todera ma ngokko wa	Ngokko ma w.w.
Ik vond den weg (maar) niet	*Den weg naar het wella wella!*
Tama toroe to genado	Genado ma w.w.
Ik ging (dus) terug en informeerde	*Vragen naar het trekken!*
To genado sengo goeroe	Ngogoeroe ma wella wella
En vroeg aan een oud man,	*Den ouden man zijn wella!*
Songo bokki paramata	Paramata ma w.w.
Waar zijn toch die beeldschoone meisjes?	*Het buitengewoon schoone wella wella!*
Ngokko ma so sella doffoe	Doffoe ma w.w.
de weg heeft zoovele takken,	*Veel heen en weer trekken!*
Ma lo linga liba liba	Liba liba ma w.w.
En slingert zich heen en weer.	*Heen en weer trekken!*
Goebadi no mottee affa	Mottee offa ma w.w.
(De man zeide) Houd vooral niet links aan,	*Doe niet mee aan het wella!*
Goenera no mattee bato	Mottee bata ma w.w.
Den rechtschen weg moet Gij kiezen.	*Doe maar mee met het trekken!*
Mottee ngokko loa loa	Loa loa ma w.w.
Volg maar den goeden weg.	*(Vooral) goed trekken!*
Loa loa ngossa dinee	Kodadee ma w.w.
Ga maar recht landwaarts!	*(Neen) zeewaarts moet er getrokken wo[rden]*

Hierop antwoorden de meisjes in den regel met het volgende vers:

Dahoe ma lolinga ije	Ook ik ben straks van beneden (het strand) .boven (het dorp) ge[komen]
Saija Baltako	(Ik heb mij versierd met de) bloem van den Bint[ang]
Ma silori kamanoeroe	Vermengd met die van den Melati-struik
Mossi ran Dagasoeli	Waarbij ik de Dagasoeli bloem-gevoegd
Mossi to tolla lebo dadoe	En er de Kembang sĕpatoe naast gestoken he[b]

De meisjes wijzen in dit vers op hun opschik, want ook hier heerscht het bij de meeste inlanders gehuldigde denkbeeld, dat kleeren den man, in dit geval de schoone maken.

Hierop volgen tal van plagerijen, minneliederen, minneklachten enz. van welke hier als voorbeeld slechts dat

een pruilenden en min of meer teleurgestelden minnaar gegeven wordt.

rong laai to mottee	Als een meeuw (woord. met de meeuw) ben ik her- [waarts gevlogen
ɔkan soa njehee	(Eerst) langs het huis (gaande)
aai lelle nigara	(Bleef ik) voor de deur heen en weer draaien.
ramee seni kadato	Daar in huis is alles vreugde;
ıee dokka djo-oe baai	Men viert feest en de meisjes zijn zoo schoon.
gori ma dodjo wa	Maar helaas! mij willen zij niet!
lo wakko to koeliko	Het is veel beter, dat ik teruggu,
koe doro ka to liho.	Naar het akelige dorp (waar ik van daan ben).

Thans begint het oogenblik van het trekken te naderen.

De tiffa geeft een snellere en kortere maat aan; de bewegingen worden vlugger, de wendingen telkens kleiner; de vrouwen beginnen daarop den slotzang:

i mooi Sabi mooi	
i mooi sio-fira	
imo dalo loa	
ji opan to ossa	
ko tiffa djo boboho	(Komt) de lieden zijn al moe van 't tiffa slaan
si daai fo ma badoe	(Komt) laat ons eens probeeren te trekken
a wa to si mottee	Wie het niet kan zal verliezen
koe ngini Keke ngini	Als Gij (mannen) het wint, moeten wij (vrouwen [u volgen
koe ngomi Keke ngami	Winnen wij (vrouwen) het, moet Gij (mannen) met [ons mee
a opa no ma badoe	Trek toch vooral niet te hard, broeder?
a ngomi mi kangella	Anders wordt Uwe zuster te vermoeid!
a kia koma ngenna	Wat is dat dan ook voor een broeder (die zoo doet)!
loa de no sonnee ka	Liever sterf ik, (ja)
lo ngohi to bobalo.	Liever wordt ik weduwe (dan zoo iemand tot man [te hebben).

Hierop roepen de vrouwen: „Oh wella matabea ajo-oe linanna", waarop allen antwoordden: „Oh wee oh wella" en onder het geschreeuw van „au-oe-leelee" door de mannen en „tjoe loeloeloe" door de vrouwen, een trekken aan den rottan begint, dat soms pas met het scheuren van den rottan eindigt.

In den regel echter gelukt het de eene partij, nadat de uitslag een tijd lang weifelend geweest was, een aanloop te nemen, als wanneer het hoe langer des te gauwer naar die zijde toegaat en het voor de tegenpartij onmogelijk wordt weder vasten voet te krijgen; veelal ziet men dat juist de zoogenaamd zwakkere kunne het wint.

DE LATOWA

DOOR

G. K. NIEMANN.

Tot de belangrijkste geschriften der Boegineesche letterkunde behoort ongetwijfeld de Latowa, eene verzameling van gezegden van oude vorsten en wijzen over allerlei onderwerpen, doch vooral over de verplichtingen van vorsten en hoofden jegens hunne onderdanen en van dezen ten opzichte van genen. [1] Behalve vele zedelessen vindt men hier een aantal voorschriften van de adat of het gewoonterecht, hier en daar toegelicht door korte vertellingen, doorgaans aan de geschiedenis van Boegineesche rijken, vooral van Bone, ontleend. Er bestaan verschillende redacties van dit werk; bij hetgeen wij hier wenschen mede te deelen, is het door Dr. Matthes uitgegevene gedeelte gevolgd, dat uit een voortreffelijk handschrift is geput. [2] Ofschoon de schrijver of verzamelaar meestal gezegden van Boegineesche vorsten en wijzen vermeldt, zooals Kadjao Lalido, Aru Bila, Mátinrowe ritanana enz., haalt hij toch ook somtijds woorden aan van Lokmân en Mohammed; ook in andere opzichten blijkt de invloed van den islám op dit geschrift. Overigens is het, hoe belangrijk ook, toch niet vrij te pleiten van zekere eentoonigheid, voornamelijk omdat de schrijver zoo dikwijls in herhalingen vervalt. Wij geven hier slechts eene korte

---

[1] Daarom wordt dit werk ook Latowa genoemd, welk woord bestaat uit la, een voorvoegsel vóór namen van mannen, en towa, oud, bejaard.

[2] Het komt voor in zijne Boegin. Chrestomathie II bl. 1—180. Wij hebben er nog een ander handschrift bij vergeleken, dat echter bleek veel minder waarde te bezitten. De Latowa is hier en daar niet gemakkelijk te verstaan en ik moet Dr. Matthes mijn oprechten dank betuigen voor de inlichtingen die hij mij heeft verschaft. Voorts zij nog opgemerkt dat onze oe klank in inlandsche woorden door *u* is weergegeven. De zoogenaamde scherpe klinkers zijn aangeduid door een schuinsch streepje, de klemtoon door een ^ boven de letter, namelijk alleen daar waar hij op de laatste lettergreep of op de derde van achteren valt. Anders rust hij op de voorlaatste. De å duidt eene kort uitgesprokene a aan, die veel heeft van onze e in het woord geloof.

schets van den hoofdinhoud, alleen bij uitzondering nu en dan eene vertaling van enkele passages. Wij binden ons daarbij niet aan de volgorde van behandeling der onderwerpen in het geschrift, daar die toch niet zeer geregeld en geleidelijk is te noemen.

Het door Dr. Matthes uitgegevene gedeelte begint met een gesprek tusschen den oude wijze Kadjao Lalido en den vorst van Bone, waarin gehandeld wordt over de wijze, waarop een vorst zich moet gedragen om zijn aanzien te handhaven, zijne bezittingen te bewaren en te voorkomen dat zijne onderdanen het land verlaten en hier en daar in verschillende streken verstrooid raken. Nadat Kadjao Lalido den vorst aan zijne plichten herinnerd heeft, wordt over het welzijn en het ongeluk van een land gesproken. Indien vorst en volk niet handelen zooals het behoort, dan heeft men misgewas te vreezen en in het omgekeerde geval mag men hopen op een goeden oogst van rijst, het hoofdvoedsel der bevolking.

De vorst behoort zijne onderdanen, die hem hunne hulde willen brengen [1], dagelijks gedurende een gedeelte van den voor- en namiddag te kunnen afwachten, want vorst en volk moeten omgang met elkander hebben, tot bevordering der goede verstandhouding tusschen hen beiden. Als hij met zijne onderdanen spreekt, houde hij daarbij hun bedrijf of hunne beroepsbezigheden in het oog en vrage hen daarover. Met hen die belast zijn met het handhaven der adat, namelijk de leden van den rijksraad, spreke hij over de adat, met spelers over het spel, met visschers over vischvangst, met ouden van dagen over zaken van vroegeren tijd, met jongelieden over hetgeen waarin de jeugd belangstelt en zóó maakt hij zich bemind. „Spreekt de vorst u aan, zegt de schrijver, zoo ga terstond zitten en antwoord dan pas; al is de plek ook vuil, ja al ware het op de aarde, in den modder, ga er toch zitten, eer gij het woord richt tot den vorst. Ook moet gij niet vóór den vorst zitten, terwijl gij leunt op het vlakke der hand of van beide handen, want men behoort dan eene eerbiedige houding aan te nemen", (men zitte met gekruiste beenen en met de armen over de borst gekruist.)

---

[1] Kasuwiyang, nu en dan ook kasiwiyang geschreven, beteekent: hulde, gehoorzaamheid, dienst, heeredienst, verplichting tot het een of ander. Dit woord, dat ook in het Makassaarsch voorkomt en misschien daaruit is overgenomen, is wel af te leiden van een grondwoord suwi of siwi, met het praefix ka en suffix ang. Siwi komt nevens siwa en sewa ook in het Kawi voor en is het Sanskritsche sewâ dat „dienst, hulde" enz. beteekent.

dooden. Sla geen geloof aan droomen, noch aan de woorden van sanro's [1]; pleeg geen onrecht jegens uwe medevorsten, want indien gij dat begaat, zoo wordt het stellig op uw volk gewroken. Neem het voor waarheid aan, wanneer een hoofd u verklaart dat diegenen van uw volk, waarover hij gesteld is, op het oogenblik spoedvereischend werk hebben."

Ook omtrent het gedrag van den vorst jegens de zoo even vermelde anakarûng en ataribolâng worden eenige wenken gegeven, bv.: "spaar uwe anakarûng, zend hen niet naar plaatsen, waar zij met eenigerlei moeilijkheid te kampen hebben, indien gij zelf niet medegaat. Vergezelt gij hen niet en zij gaan te gronde, dan zal men denken dat gij hen verstoot en uw lijfvolk zal u tot voorbeeld nemen wat de behandeling van ondergeschikten betreft. Waarschuw hen voor hetgeen hen kan benadeelen; let er op dat het werk, dat zij te doen hebben, verricht worde enz." "Indien gij toelaat dat uwe anakarûng en ataribolâng den kleinen man kwaad doen, dan zal hij de wijk nemen naar een ander land en als er geen inwoners meer in het land zijn, behoort gij ook geen vorst te heeten, omdat gij geen volk meer hebt. Al uwe medevorsten zullen u dan minachten, en gij trekt geen inkomsten meer, wanneer er menschen ontbreken. Gedoogt ge dat uwe anakarûng en ataribolâng geweldd adigheden plegen op de pasar, dan zal die niet meer druk bezocht worden, de inkomsten van den tongkóhouder [2] zullen verminderen en er zullen geen belastingen meer opgebracht worden; al de bewoners van het land zullen er onder lijden, want al hebben zij geld om iets te koopen, er zal niets meer te koop zijn." Laat de vorst toe dat zijne anakarûng en ataribolâng zich schuldig maken aan onrechtmatige handelingen ten opzichte van zijne medevorsten of van hunne anakarûng, dan wreken zij het op den kleinen man in zijn land of onder omstandigheden zullen die mede-

nuwa te samen eenig werk verrichten en gelijkelijk misdoen, worden de eersten toch steeds als onschuldig beschouwd ...., anders zouden de ata ribolâng niet meer ontzien worden door de pabanuwa, want daarom slechts zijn deze zoo trouw in het praesteren van diensten zonder loon aan de ataribolâng, omdat zij steeds begrijpen dat zij zich niet gelijk mogen stellen met de ata ribolâng."

[1] Inlandsche geneeskundigen van beide seksen.

[2] Het tongkóspel is het Chineesche pospel. De houder betaalt 10 pc. van zijne winst als belasting (Bakkers o. c. bl. 140).

vorsten hem zelfs den oorlog aandoen; zóó komt het onrecht, door de onderhoorigen van den vorst begaan, op diens hoofd neder.

Over hetgeen de anakarûng behooren te doen en na te laten wordt verder nog uitvoerig gehandeld. Zij moeten zoowel in het openbaar als in het verborgen steeds de eer van den vorst handhaven. „Het zal uw bloed doen vloeien zoo gij den vorst oneer aandoet; al naardat gij hem in het openbaar of in het verborgen te schande maakt, wordt gij ook in het openbaar of in het geheim om het leven gebracht, want 's vorsten eer is van onschatbare waarde. Het is een teeken dat gij tot elkander in betrekking van bloedverwantschap staat, dat gij elkanders eer handhaaft.”

De anakarûng moeten ook eerbied hebben voor de adat. „Houdt die in eere, want de adat slechts is het die onderscheid te uwen opzichte maakt, die bepaaldelijk vaststelt dat gij niet gelijk staat met den kleinen man.” Zij mogen ten opzichte van andere menschen niets doen dat tegen de wet is of iets dat in strijd is met de adat tot hen zeggen. Iemands afkomst openbaart zich in zijne handelingen; is hij van lage geboorte en is dat onbekend, zoo zal het, indien hij slecht handelt, juist door die slechte daad aan het licht komen.

In het bijzonder hebben de anakarûng te zorgen voor de handhaving der adat binnen zoowel als buiten de woning van den vorst. Houden zij niet streng de hand aan de voorschriften der adat met betrekking tot den vorst, dan zullen anderen die nog minder in acht nemen en indien die adat niet van kracht is, dan staan ook de anakarûng in gering aanzien. Het is immers slechts om den wil der adat ten opzichte van den vorst dat de kleine man de anakarûng en ook de ataribolâng in eere houdt. De vorst zelf moet eveneens altijd rekening houden met de adat. Neemt hij het daarmede niet nauw, zoodat hij het geduldig aanziet dat zij geschonden wordt, dan heeft men geen ontzag voor hem en hij wordt niet meer geëerbiedigd. Straft hij iemand slechts, omdat hij persoonlijk op hem vergramd is, zonder op de bepalingen der adat te letten, dan neemt het volk de wijk naar een ander land. Worden de menschen overeenkomstig de adat gestraft, al worden er dan ook sommigen ter dood gebracht, zoo zullen de overigen niet naar elders vluchten, omdat zij altijd gehoord hebben dat de adat onveranderlijk bepaalt wat goed en wat kwaad is. [1]

---

[1] Elders vindt men het gezegde: „zoo het adat is, mag er

Daar de Latowa eene voorname bron is voor de kennis van hetgeen gepast of verkeerd is, moeten de anakarûng zorgen dat zij goed weten wat dit geschrift dienaangaande behelst, opdat de vorst niet verlegen sta, als hij het een of ander bevel wil geven, maar zij hem desgevorderd de noodige inlichting kunnen verschaffen. Zij moeten de gunst van den vorst trachten te winnen, opdat hij hun mededeele wat in zijn hart omgaat, wat hij wil en wat hij niet wil, en indien zij dit aan hunne bloedverwanten zeggen, behoeden zij hen ook voor schade of ondergang. Zij behooren in allen deele getrouw en welgezind te zijn jegens den vorst, want al is deze ook nog zoo schrander en ervaren, als zijne anakarûng en ataribolâng niet de rechte gezindheid jegens hem koesteren, zoo ontbreekt er iets aan zijn vorstelijk aanzien.

De anakarûng en ataribolâng moeten voorts met allen ijver trachten den vorst de middelen tot zijn onderhoud te verschaffen, zonder den kleinen man te benadeelen. Het aandeel van de opbrengsten des volks dat zij krijgen, moeten zij in het bijzonder gebruiken voor den aankoop van kleederen, die hun goed staan; indien de anakarûng welgekleed zijn, zal ook de vorst een goed figuur maken; zijn zij niet voegzaam gekleed, dan doen zij den vorst oneer aan.

Voor de ongehuwde prinsen en prinsessen in het verblijf van den vorst behooren zij zooveel mogelijk zorg te dragen om hem voor oneer van dien kant te bewaren, „want u slechts, anakarûng en ataribolâng heeft de vorst tot oogen en tot ooren; overkomt hem eenig kwaad of onheil (door toedoen van die personen), dan komt het op u neer en ook het goede, dat van hen tot den vorst komt, raakt u, wordt aan u geweten.”

Een andere plicht der anakarûng is het dat zij de kinderen van den vorst onderrichten en waarschuwen vóór zij nog iets misdreven hebben, want zoo zij misdoen, dan wordt het er voor gehouden dat de anakarûng en ataribolâng het hun geleerd hebben, omdat die steeds bij hen zijn. Willen zij echter naar geen vermaningen luisteren, dan moeten de anakarûng daarvan kennis geven aan den vorst of aan de leden van den rijksraad, die het dan aan den vorst behooren mede te deelen;

---

willen of kunnen meer zijn, dan zal en moet het geschieden, al zij het met gebroken dij of vleugel.” Vgl. woordenb. s. v. adȧ.

bij verzuim daarvan worden zij (de anakarûng) met verbanning of met den dood gestraft.

Na aldus de voornaamste plichten der anakarûng vermeld te hebben, waarschuwt de schrijver hen nog voor enkele misdrijven. Deze zijn: 1. coitus met eene vrouw van hoogere afkomst, waarmede zij niet in den echt verbonden kunnen worden, omdat zij niet met haar gelijk staan in rang. Maken zij zich daaraan schuldig en het wordt bekend, dan worden zij gedood. 2. Bloedschande. Ook deze misdaad wordt met den dood gestraft, of de schuldige wordt op een van pisangstammen gemaakt vlot gezet, dat men de zee in laat drijven (ripalí). 3. Overspel met familiebetrekkingen (seadjîng) van gelijken of hoogeren rang. Begaan zij dit misdrijf met eene vrouw van gelijke afkomst en worden zij gedood, dan mag hun dood niet, volgens het onder de Boegineezen gebruikelijke jus talionis, gewroken worden en er wordt ook geen bloedprijs voor hen betaald. Is de vrouw van hoogeren rang bv. eene gemalin of bijvrouw van den vorst, dan wordt de anakarûng zonder genade gedood; de overspelige bijvrouw wordt dan mede omgebracht. Zij kan echter ook gespaard worden, zoo de vorst het gebeurde verborgen wil houden, zoo hij haar bijzonder bemint, indien hij meent dat zij met geweld gedwongen of verkracht is of wel zoo hij, door den overspeler te dooden en de bijvrouw in het leven te laten, eenvoudig wil toonen dat hij haar op hoogeren prijs stelt dan het leven van den anakarûng.

Aan het reeds gezegde knoopt de schrijver nog de vermaning vast dat geen anakarûng van het mannelijk geslacht zich verstouten mag binnen de vorstelijke woning coitus uit te oefenen met wie het ook zij, al ware het zelfs maar met eene pakåddé of vrouwelijke bediende van den vorst of de vorstin, wegens de voor de eer der vorstelijke personen nadeelige geruchten, waartoe zulk eene daad aanleiding zou geven, hetgeen den ondergang van den anakarûng ten gevolge zou hebben.

Tijdens de regeering van den vorst van Bone, Mátinrowe ri Tårrung, gebeurde het eens dat een van zijne bloedverwanten in 's vorsten verblijf coitus uitoefende met eene patumaning (soort van vrouwelijke hofbediende of hofslavin); twee bijvrouwen van den vorst meenden echter bespeurd te hebben dat hij die had begaan met eene van hare medevrouwen (maruwe) en deelden dat aan den vorst mede. Vergramd beval deze dat men zijnen bloedverwant ter dood zou brengen. De persoon evenwel,

die met de uitvoering van dit vonnis belast werd, was nauw verwant met den misdadiger en spoorde hem aan de vlucht te nemen. Maar hij wilde niet vluchten, omdat hij zich als onschuldig beschouwde. Hij begaf zich naar den om zijne wijsheid onder de Boegineezen zoo beroemden Kadjao Lalido en zeide tot hem dat hij zich niet bewust was iets ongeoorloofds te hebben bedreven. Kadjao Lalido antwoordde: „zoodra de vorst in zijne woning teruggekeerd zal zijn, zal ik vergeving voor u vragen.” De vorst had zich namelijk naar het naburige Mampu begeven om er een feest bij te wonen. De ter dood veroordeelde persoon ging daarop zelf naar Mampu en mengde zich onder de toeschouwers bij een hanengevecht dat daar gehouden werd. Toen de hanen elkander gedood hadden en de menigte zich verstrooide, ging hij echter niet heen. Daar hij nu niet langer onder de omstanders verscholen was, viel zijne aanwezigheid in het oog en werd hij ook door den vorst opgemerkt. Deze riep Kadjao Lalido tot zich en zeide: „is hij dan niet dood, Kadjao, de man dien ik bevolen heb ter dood te brengen? „Ik meende ook dat hij al dood was”, antwoordde Kadjao. In toorn ontstoken gaf de vorst nu last dat men den persoon, wien de voltrekking van het doodvonnis was opgedragen, om het leven zou brengen en diens kinderen en verdere afstammelingen tot slaven zou maken. Daarop keerde de beschuldigde ijlings naar Bone terug om zijne vrouw en kinderen samen te doen komen. Op de vlakte van Tȧrrung gekomen, rustte hij een weinig uit. Ook de vorst wilde naar Bone terugkeeren, omdat hij ontstemd was; hij liet het feest geen voortgang hebben, maar steeg in zijn' draagstoel en liet zich huiswaarts brengen. De beschuldigde zag den vorstelijken draagstoel naderen en ging zich verbergen. De vorst nu kreeg eveneens lust eenige oogenblikken op de genoemde vlakte te verwijlen en liet zijn' draagstoel neerzetten. De persoon die zich schuil hield meende toen dat hij ontdekt was en men hem wilde ombrengen en zat zoozeer in het nauw dat hij amok ging maken. Nog een ander persoon voegde zich bij hem; zij gingen recht op den vorst af en doorstaken hem met hunne krissen; vandaar kreeg hij den bijnaam van Tomátinrowe ri Tȧrrung, d. i. de persoon die te Tȧrrung gestorven is. De twee moordenaars werden door het gevolg van den vorst omgebracht. [1]

---

[1] Volgens de Chrestom. I bl. 480 was die andere persoon een neef van den vorst, op wien deze ook om de eene of andere reden vergramd was.

Aan dit verhaal knoopt de schrijver de vermaning vast dat de anakarûng en ataribolâng de adat niet mogen minachten. „Krijgt gij bevel iemand ter dood te brengen, al ware hij uw zoon of broeder, gij moet hem volstrekt dooden, want doet gij het niet, dan wordt gij zelf het eerst gedood en de persoon op wien het bevel betrekking had, wordt toch niet in het leven gespaard; er zijn immers wel anderen aan wie men kan opdragen hen van kant te maken.” „Daarom, zegt de schrijver verder, wordt het als pemali (ongeoorloofd) beschouwd over reeds gekookte rijst heen te stappen, d. i. vóór den afloop van een feest naar huis te gaan, zooals die vorst van Bone deed.” [1]

In het volgende worden nog verschillende vergrijpen der anakarûng tegen den vorst en de adat opgesomd, waarvan wij hier slechts enkele vermelden, zooals dat zij zich niet bekreunen om de eer van den vorst, geen ontzag hebben voor hetgeen hij verboden heeft, hem te kort te doen in zijne inkomsten, hunne kinderen niet verbieden zijne onderdanen te mishandelen, hunne slaven niet straffen als zij diefstal begaan en wat dies meer zij; voor al zulke misdrijven behooren zij, volgens den schrijver, met den dood gestraft en hunne kinderen en kleinkinderen tot slaven gemaakt te worden.

De anakarûng, zoo gaat de schrijver voort, mogen ook niet toelaten dat de leden van hun gezin de woningen van ontuchtige vrouwen of die van het geringe volk bezoeken. De zeden en manieren toch van de lagere volksklasse verschillen van die der anakarûng; de kleine man laat zijn hoofdhaar los hangen, trekt binnenshuis zijn badju uit en doet het niet aan, ook al gaat hij uit. „Meent gij dat hij zich daardoor onwelvoegelijk jegens u gedraagt en wordt gij op hem vergramd, zoodat gij hem straft of beboet, dan zal hij zeggen: „zij hadden het maar op ons goed en geld gemunt” en hij zal met zijne dorpsgenooten naar een ander land vertrekken. Gaat daarom

---

[1] Misschien mag men hier vergelijken het onder de Maleijers o. a. op de Oostkust van Borneo bestaande gebruik dat degeen wien spijs of drank aangeboden is, doch die geen tijd of geen trek er in heeft, er slechts een weinig, een rijstkorrel van aanneemt of althans het eten of drinken met een vinger aanraakt en dien aan den mond brengt. Wie dit achterwege laat, stelt zich bloot dat hem in den loop van den dag het een of ander ongeluk overkomt (kĕna kĕmpunan). Hetzelfde doet iemand, in wiens eigen huis eten voor hem gereed gemaakt is en die de deur wil uitgaan, al is het ook slechts voor korten tijd. Vgl. H. von Dewall, Indisch archief, Deel III, 1850 bl. 475 en zijn Mal. woordenb. van v. d. Tuuk s. v. kĕmpunan.

binnen de muren van het vorstelijk verblijf wonen, gij anakarûng. Woont gij daar en gaan dan geringe lieden langs uw huis of treden zij het binnen zonder een badju aan te hebben, dan hebt gij recht vergramd te zijn en zij zullen niet morren indien gij hen straft of beboet, want de eer van u, anakarûng, staat wel niet gelijk met die van den vorst, maar komt er toch zeer nabij." Nog meer andere redenen worden vermeld, om welke het wenschelijk is dat de anakarûng binnen het vorstenverblijf wonen.

Ook aan vorstinnen, zoowel gehuwde als ongehuwde, geeft de schrijver allerlei raad, bepaaldelijk met betrekking tot het bewaren van hare eer en haar goeden naam. Hij vergelijkt de ongehuwde vorstinnen met glas; hebben zij geen goeden naam, dan is er als het ware een barst in gekomen; indien het vaststaat dat zij een misstap begaan hebben, dan zijn zij te vergelijken met een gebroken glas, dat nergens meer voor kan dienen; treden zij daarna in den echt, dan is er, om zoo te spreken, stopverf of kalk op de breuk gelegd. Doch zoo de man haar verwijt wat zij vóór haar huwelijk bedreven heeft, dan is het alsof de stopverf los gaat en de breuk grooter wordt, zoodat die niet meer gestopt kan worden. Daarom worden de personen, die het opzicht moeten houden over eene ongehuwde vorstin, ernstig vermaand toch wel toe te zien dat zij niet in aanraking kome met slechte lieden, zelfs al behooren die tot hare bloedverwanten, wegens de mogelijkheid dat zulk een omgang kwade gevolgen zou hebben. De schrijver zet dit laatste nog eenigszins nader uiteen; die bijzonderheden zijn echter te weinig belangrijk om ze hier te vermelden.

Wanneer eene ongehuwde vorstin zich, hetzij in een' draagstoel of te paard, ergens heen begeeft, zoo mogen de mannen van haar gevolg haar niet al te nabij komen; zelfs aan hare broeders, wier tanden reeds gevijld zijn en die dus geacht worden tot jaren van onderscheid te zijn gekomen, wordt dit verboden. Een man toch is als eene gloeiende kool en eene vrouw als een stuk hout; al is dit zelfs versch gekapt en nog niet geheel droog, indien het vuur er te dicht bij komt, raakt het al licht in brand en wordt het verteerd.

Is de vorstin te paard, dan moet men de bovenste laag van haar zadel, dat naar gelang van haren rang uit een verschillend aantal lagen bestaat, niet al te stevig vastbinden, opdat die er tegelijk met haar afgelicht zou kunnen worden,

indien het paard soms mocht uitglijden. [1] Gebeurt zoo iets, dan moet men het touw van die laag terstond doorsnijden en die oplichten. . . . [2] „Valt er iets van haar op den grond, bv. een ring, een doek enz., reikt het haar dan toe, terwijl gij met het vlakke der linkerhand den rechter elleboog ondersteunt" (op deze manier namelijk behoort men personen van hoogen rang iets aan te bieden). Iets verder leest men dat, bijaldien eene bijvrouw van den vorst te paard zit en er af dreigt te vallen, de a n á a n á r i b o k o [3] die haar zadel vasthouden of ondersteunen, zoo zij het dan niet in evenwicht kunnen houden, slechts op zijde moeten gaan en haar laten neerstorten, desnoods zelfs omkomen, doch haar volstrekt niet mogen aanraken, „want de vorst kan vele andere bijvrouwen nemen." Indien zij zich door den val niet zoo erg bezeert of zij kan weer in den zadel gezet worden, dan moet men de vrouwelijke volgelingen daarvoor laten zorgen. De a n á a n á r i b o k o mogen haar niet helpen, want zij zou wel eens kunnen veinzen te vallen, uit verlangen om door hen geholpen te worden. Als reden waarom het aan de aná aná riboko verboden wordt den persoon van eene bijvrouw aan te raken, wordt opgegeven dat zij haar, als zijnde geene vrouw van vorstelijken rang, later wel zouden kunnen huwen, terwijl een huwelijk van eene vorstin met eene aná aná riboko, wegens het al te groote verschil van stand, op Zuid-Celebes onmogelijk zou zijn. De a n á a n á r i b o k o mogen voorts, wanneer zij eene bijvrouw van den vorst op hunnen weg ontmoeten, hare bevelen slechts uitvoeren, zoo zij die uit den mond van hare vrouwelijke volgelingen vernemen en niet indien de bijvrouw persoonlijk hun een bevel geeft. Laat eene bijvrouw een a n á a n á r i b o k o bij zich in hare woning ontbieden, dan moeten zij zich daarheen begeven, maar op de s a p a n a [4] gaan zitten en

[1] Het zadel van eene voorname vorstin bestaat uit vijf lagen; dat van eene gemalin der vorsten van Bone, Wadjó en Soppeng heeft er zeven.

[2] Hier zijn enkele regels ter wille van de kieschheid weggelaten.

[3] Deze zijn de beteldoosdragers der vorsten. Zij worden zoo genoemd omdat zij als 't ware steeds achter (r i b o k o) den vorst zitten. Doorgaans zijn zij anakarûng of wel gegoede hofslaven. Dat zij ook nog andere verplichtingen hebben dan het dragen der beteldoos, blijkt vooral uit het later volgende.

[4] De s a p a n a is een van bamboe gevlochten trap, die toegang verleent tot het voorgebouw der vorstelijke woning. Hij bestaat uit twee stukken hout waartusschen gevlochten bamboe wordt gestoken en bevestigd. Onder aan den voet van dezen trap plaatst men ter voorkoming van uitglijden, een zwaren steen, een stuk hout of iets dergelijks. Dikwijls is er aan de kanten eene leuning, bestaande uit een eenvoudigen bamboestok. Afbeeldingen van de s a p a n a vindt men

daar hare bevelen afwachten. Heeft iemand op last van den vorst eene van diens bijvrouwen bij zich in huis genomen, dan is hij verplicht zich ten zeerste gelegen te laten liggen aan de zorg voor haar goeden naam. Zoo die geruineerd wordt, dan wordt degeen bij wien zij inwoont om het leven gebracht, al was die bijvrouw zijne eigene dochter. Waarin nu die zorg voornamelijk bestaat, wordt met uitvoerigheid vermeld; wij kunnen er hier echter niet bij stilstaan.

Op het bovenstaande volgen eenige vermaningen, aan de vrouwelijke anakarǔng of prinsessen gericht. In de eerste plaats worden zij gewaarschuwd tegen bloedschande, waarvoor zij met den dood of de straf van ripalí (vgl. blz. 205) worden bedreigd. Hetzelfde lot wacht haar, zoo zij ontucht begaan met iemand van lageren rang. Huwen zij met den gemaal der vorstin, wier onderdanen zij zijn, dan scheidt hij zich zeker later van de anakarǔng. Gaat hij geen huwelijk met haar aan, maar plegen zij slechts ontucht met hem, dan kan het gebeurde bedekt worden, indien zij iemand huwen die in rang met haar gelijk staat. Is hare schande echter niet meer verborgen te houden, dan hebben zij de zoo even genoemde straffen te duchten, of wel verbanning uit het land met verbeurdverklaring van hare bezittingen, waarbij tevens hare kinderen tot slaven worden gemaakt. Met nadruk wordt haar ingescherpt dat zij steeds indachtig moeten zijn voor een goeden naam te zorgen.

Met betrekking tot de plichten der raadsheeren of leden van den rijksraad lezen wij: dat zij en de vorst steeds in overleg met elkander moeten handelen; zij moeten den vorst waarschuwen, als hij iemand bloot uit gramschap en niet in overeenstemming met de adat wil straffen. Zij moeten de kinderen van den vorst zoowel als hunne eigene kinderen vermanen, vóórdat zij nog hebben misdreven. Begaan de kinderen echter een misslag, dan moeten de raadsheeren dat aan den vorst mededeelen en te samen met dezen hen terechtwijzen, opdat zij zich behoorlijk gedragen. Zij moeten den vorst waarschuwen dat hij zich niet op onrechtmatige wijze land van zijne medevorsten toeeigene. Zij mogen hunnen bloedverwanten en die van den vorst geen schande

---

in de Atlassen bij het Boegin. en Mak woordenb. van Dr. Matthes, Pl. I, fig. 46. Slechts vorsten en adellijke personen mogen zulk een trap aan hun huis hebben. Sir James Brooke gleed er te Tempe op uit en sleepte in zijn' val een vorst, die hem vergezelde, mede (R. Mundy Narrative of events in Borneo and Celebes I p. 85).

aandoen, maar moeten hun eergevoel ontzien. Dit een en ander moet de vorst ook ten opzichte van zijne raadsheeren in acht nemen.[1] Voorts moeten zij het volk onderrichten waardoor het gewoonterecht in stand blijft en waardoor het te gronde gaat: zij behooren zich goed uit te drukken, als zij iemand opdragen het een of ander aan hunne medevorsten te melden en een gepast antwoord weten te geven aan zendelingen van hunne medevorsten of van andere vorsten; de woning van den hoofdvorst en zijne velden in goeden staat te houden; eene baruga (soort van loods) te laten bouwen om daarin te beraadslagen, als ook eene moskee om er hunne godsdienstplichten te vervullen. Zij hebben te zorgen dat de vorst zich niet behoeve te schamen, wanneer een zijner paseadjingång[2] bij hem is. Ontbreekt er bv. iets aan het onthaal van den paseadjingång, dan moeten zij dat ontbrekende aanvullen. „Heeft hij een paard noodig en bezit de vorst er geen, terwijl gij er een hebt, zoo geef dat aan den vorst, opdat hij het aan zijn' paseadjingång geve."

Zij moeten wijders zorgen dat den vorst inkomsten toevloeien, zonder dat het volk daardoor te gronde gericht wordt. Zij moeten deelen in de vreugde zoowel als in de droefheid van den vorst, doen wat hij doet en willen wat hij wil, voor zoover het niet verboden is door de voorschriften van het gewoonterecht of van den islám. Zegt of doet de vorst echter iets dat naar hun inzien een slechten afloop zou hebben, dan moet een van hen hem onder vier oogen terecht wijzen. Wat het gewoonterecht betreft, aan allen die met de handhaving daarvan belast zijn, d. i. de leden van den rijksraad en hunne plaatsvervangers, wordt nog in het bijzonder op het hart gedrukt dat zij dit goed behooren te kennen. Zij mogen ook niet toegefelijk zijn jegens personen, die het schenden, want dan zouden deze daarmede voortgaan en het al erger en erger maken en zóó zouden vorst en volk te gronde gaan. Zij behooren voorts binnen den muur, die de hoofdplaats van het rijk omgeeft, te wonen, omdat zij gedurig bij den vorst moeten komen, om allerlei zaken waarbij het land belang heeft, met hem te overwegen.

Als waarschuwend voorbeeld tegen bedriegelijke handelingen

[1] Bij het gezegde omtrent de raadsheeren is te bedenken dat deze, althans doorgaans, ook het een of ander gebied onder hun bestuur hebben, dat gerekend wordt een deel uit te maken van het rijk van den hoofdvo

[2] Vasallen, die tot de familie van den leenheer of h

breekt het een land aan bevolking, dan wordt er ook niet veel sässung [1] opgebracht, en zijn er geen kooplieden, dan worden er ook geen bånnará (tollen of rechten) geind. Verder moeten zij trachten te zorgen dat de vorst steeds ruim voorzien zij van hetgeen hij tot zijn onderhoud behoeft; heeft hij niet genoeg levensbenoodigdheden en inkomsten, dan moeten zij dat aan de handhavers der adat mededeelen, want de hoofden der aná aná riboko en die der patumaning behooren toe te zien op alles wat in 's vorsten woning omgaat. Aan de hoofden der aná aná riboko en aan die der djowá [2] wordt dan ook de zorg voor de reinheid van dit verblijf en van het erf met zijne omheining op het hart gedrukt, want zoo die goed schoon gehouden worden, krijgt men een' indruk van ontzag voor den vorst en wordt zijne macht geschraagd. Tot de bemoeiingen der aná aná riboko behoort het wijders dat zij toezien dat de vorst overeenkomstig zijnen rang en zijne behoeften gehuisvest zij, zoodat hij zich in zijne woning op zijn gemak gevoelt, omdat alles er geheel in orde is ingericht, want, zoo dit niet het geval is, wordt de vorst slecht gezind en komen er verkeerde gedachten met betrekking tot zijn volk in hem op. Het is onteerend voor hem, indien iemand hem bezoekt en hij is niet behoorlijk gehuisvest; het loopt er op uit dat hij zijn volk gaat verdrukken. „Legt ook, in overleg met de hoofden der djowá, een tuin voor den vorst aan en plant daarin allerlei gewassen, opdat hij zich daar moge ontspannen of verfrisschen.” Dat plantsoen wordt vergeleken met de onderdanen van den vorst; bekreunt hij zich niet om de gewassen, begiet hij ze niet vlijtig, behoedt hij ze niet voor schade en verveelt het hem op hunne vruchten te wachten, zoo is dit een teeken dat zulk een vorst de rechte gezindheid mist en hij zich ook niet over zijn volk zal ontfermen, waarvan hij dan later de kwade gevolgen zal ondervinden.

De hoofden der aná aná riboko moeten ook de vrouwen en kinderen van den vorst behoeden voor alles wat hun ten verderve kan strekken. Zij worden vergeleken met juweelen, die al de bewoners van 's vorsten huis met hunnen glans bestralen en in de eerste plaats die hoofden.

Zij behooren daarenboven goed toezicht te houden op de

[1] Eene soort van belasting, die in een zeker gedeelte, b. v. een tiende, van de ter markt gebrachte koopwaren, hetzij in natura of in geld, bestaat.

[2] Volgelingen, die voornamelijk met den krijgsdienst zijn belast.

bone ballá (soort van vrouwelijke bedienden) van den vorst, omdat deze zich aan velerlei kwaad schuldig kunnen maken, zooals door in 's vorsten woning te boeleeren, door zich te laten omkoopen om aan vrouwen of bijvrouwen van den vorst gelegenheid tot verboden omgang te verschaffen, door het een of ander, dat den vorst toebehoort, aan dieven te toonen, met het gevolg dat het gestolen wordt, of zelfs door zich te laten omkoopen om den vorst te vergiftigen. Een geval van dien aard wordt verteld met betrekking tot een' vorst van vroegeren tijd, die echter niet met name genoemd is. Hij had een' bloedverwant, die aanspraak maakte op de regeering. Deze begaf zich naar het hof, beging daar coïtus met eene bone ballá en zeide tot haar: „vergiftig den vorst, misschien worden wij gelukkig als hij sterft en ik vorst word, want ik behoorde eigenlijk vorst te zijn." Aldus aangespoord bedreef zij de misdaad. Maar toen de vorst overleden was, deed men onderzoek. De dienstmaagden werden ondervraagd en zeiden dat geen ander het eten van den vorst had aangeraakt dan die bone ballá. Daarom werd zij ter dood gebracht en haar hoofd werd mede gedood, dewijl hij als medeplichtig werd beschouwd, omdat hij nalatig was geweest; hij had geen onderzoek gedaan, zijne onderhoorigen niet bewaakt noch vermaand, zoodat eene van haar ontucht had kunnen plegen. De persoon, die haar tot de vergiftiging aangezet had, werd nu vorst, maar het rijk ging te gronde doordien hij, de benijder van zijn' bloedverwant, aan de regeering kwam.

Er is nog meer, waaraan de schrijver de hoofden der aná aná riboko herinnert of waartoe hij hen ernstig aanspoort. Zoo moeten zij zich zooveel mogelijk beijveren te weten wat de vorst wil en wat hij niet wil, waartoe zij op al zijne wenken en bewegingen nauwkeurig acht behooren te geven. Ofschoon het in de oude geschriften heet dat wie den vorst bedriegt den dood verdient, moeten zij hem desnoods toch onwaarheid vertellen, als zij daardoor het een of ander, dat hem tot schande zou strekken, kunnen bedekken; later moeten zij hem dan onder vier oogen zeggen, dat zij hem om die reden misleid hebben. Voorts wordt van hen verlangd dat zij hunne ondergeschikten met allen ernst waarschuwen tegen het begaan van ongepaste handelingen binnen het verblijf van den vorst; deze mogen daar met geen vrouwen op eene eenzame plaats spreken, wijl men dan licht zou denken dat zij den vorst lagen wilden leggen; zij mogen daar ook niet

spreken met eene gemalin of bijvrouw van den vorst, niet met diens kinderen fluisteren of hunne gedachten vestigen op zijne bezittingen. Wie dit een of ander doet maakt zich aan eene halsmisdaad schuldig. Begaan de onderhoorigen der bovenvermelde hoofden ontuchtige handelingen buiten het verblijf van den vorst, dan denkt men dat die hoofden al te toegefelijk jegens hen zijn met betrekking tot slechte daden en wil de vorst een sompa (huwelijksprijs) aan zijne onderdanen schenken, dan geeft hij ze niet aan die ontuchtige personen.

Dezelfde hoofden zijn voorts verplicht terdege toe te zien dat hunne ondergeschikten kasuwiyang of diensten verrichten voor den vorst zoowel als werk voor die hoofden zelven, en dat zij toch ook tijd hebben om voor eigen behoefte te arbeiden. „Indien gij, zoo lezen wij iets verder, uwe onderhoorigen onderricht of vermaant en u over hen ontfermt, maar zij toch niet naar uwe woorden willen hooren, zoo behoort gij hen te straffen; als gij hen gestraft hebt en zij volgen uwe bevelen ook dan nog niet op, zoo moogt gij hen met alle recht dooden, want men weet niet meer wat met hen is aan te vangen. Zij zouden oorzaak worden dat de vorst zijne gramschap jegens u aan den dag legde, hij zou meenen dat gij evenzeer misdreeft als uwe onderhoorigen. Daarom hebben de ouden gezegd: „al is een vorst nog zoo bekwaam, maar zijne bloedverwanten en dienaren meenen het niet wel met hem, dan is zulk een vorst ten uiterste ongelukkig."

Kennis van de Latowa, van hetgeen die goed of kwaad noemt, wordt eveneens van de hoofden der anà anà riboko verlangd, alsook overleg met hunne medehoofden, want zoo dit ontbreekt, worden de bevelen van den vorst niet behoorlijk uitgevoerd; men mag ook niet redetwisten binnen diens verblijf. Hunne eigene zaken, hetgeen waarbij zij persoonlijk belang hebben, mogen zij niet afdoen alvorens zij gereed zijn met hetgeen zij voor den vorst hebben te verrichten, „want het is een blijk dat gij dienaren zijt en hij heer is, dat zoo hij iets gelast, het oogenblikkelijk wordt uitgevoerd" Hieraan knoopt zich de vermaning dat de hoofden die orders geven en zij die ze ontvangen, niet zoo luid daarbij mogen spreken dat het hoorbaar wordt voor den vorst, veel minder nog voor vreemdelingen, die het vorstenverblijf betreden, „want slechts hij wordt als wezenlijk machtig en gezaghebbend beschouwd, wiens bevelen volbracht worden, zonder dat er eene stem bij wordt gehoord."

De hoofden der aná aná riboko mogen ook geen gehuwde lieden in het verblijf van den vorst laten wonen, tenzij het de wil van den vorst mocht zijn. Dit punt heeft zijne licht- en schaduwzijde; de eerste komt uit, als die personen in overeenstemming met de hoofden de adat in acht nemen. Maar het is eene schaduwzijde, indien zij de adat geringachten en zulke lieden, die kwaad doen, in de vorstelijke woning eene schuilplaats vinden of zelfs indien alleen de man daar kwaad bedrijft.

Na het hier gezegde wordt de vroeger reeds gegevene vermaning nog eens herhaald dat de hoofden der aná aná riboko moeten zorgen dat er geregeld wacht gehouden worde bij de woning van den vorst, hier met de bijvoeging dat het anders wel eens zou kunnen gebeuren dat de vorst het een of ander bevel wilde geven en er geen aná aná riboko aanwezig waren om het te ontvangen. Als de vorst slaapt of aan het eten is, moeten zij de deur gesloten houden. Is er dan soms iemand die naar boven wil gaan, wie het ook zij, zij mogen die niet openen en hunne hoofden moeten naast de deur gaan zitten. Vroeger is het namelijk eens gebeurd dat eene patumaning (vrouwelijke hofbediende) betel bracht aan haren minnaar bij de poort van het vorstenverblijf. Daar niemand haar volgde om de deur te sluiten, kwam een amokmaker boven in het gebouw, terwijl de vorst zijn middagslaap hield; hij vermoordde eenige patumaning in het voorste gedeelte van het huis. Toen hij het middenbeschot gepasseerd had en in het daarachter liggend gedeelte gekomen was, kwam een der hoofden, die zich daar bevond, naar hem toe. De amokmaker meende dat hij de vorst was en doodde hem. Daarop werd de vorst plotseling wakker en stond op; de amokmaker nam de vlucht en de vorst vervolgde hem. Nabij het middenbeschot werd hij ingehaald en kwam het tusschen hen beiden tot een gevecht met de kris, waarbij de moordenaar het leven liet, maar ook de vorst gewond werd. Vervolgens werden de patumaning, die de deur geopend had, de aná aná riboko die door zijn hoofd gelast was de wacht te houden en dit had verzuimd en de minnaar van de patumaning ter dood gebracht; bovendien werden al hunne goederen en die van al hunne bloedverwanten verbeurd verklaard. [1]

De schrijver gaat thans over tot de hoofden der krijgslieden (djowá). Zij moeten zorgen dat 's nachts driemaal de ronde gedaan

[1] Er staat eigenlijk: »tot (zelfs de goederen van) de achterkleinkinderen hunner broeders en zusters.«

worde om de negeri, waar de vorst woont en vooral dat diens verblijf behoorlijk bewaakt worde. Geeft de vorst het een of ander bevel, dan brengen de patumaning het over aan de aná aná riboko en deze weer aan de djowá. Hebben deze den last volbracht, dan deelen zij dat mede aan de aná aná riboko, die het weer aan de patumaning melden en de laatste berichten het aan den vorst, omdat de djowá diens woning niet mogen binnengaan zoo zij niet door den vorst ontboden zijn. Indien de hoofden der djowá omkomen bij het uitvoeren der bevelen van den vorst, dan kunnen zij verwachten dat hij zich zal ontfermen over hun nagelatene betrekkingen. Het wordt hun voorts aanbevolen personen te zoeken, die geschikt zijn om hen te vergezellen bij het volbrengen der bevelen van den vorst, want zij zullen zich geruster en meer op hun gemak gevoelen, wanneer zij met lieden, waaraan zij reeds gewend zijn, ten strijde trekken. Viert de vorst een feest, dan moeten al de hoofden der djowá met hunne manschappen bijeenkomen en zich in afdeelingen splitsen. Gaat hij naar de baruga (loods) om hanengevechten bij te wonen, dan moeten eenige djowá het huis van den vorst bewaken, anderen aan zijne zijden blijven en weer anderen buiten de wacht houden; wie toch weet of er soms iemand is die den vorst lagen legt of het volk wellicht in opschudding zal geraken door een' amokmaker.

De hoofden der djowá moeten steeds in overleg met elkander handelen, waarbij de schrijver eenige nadeelige gevolgen vermeldt, die uit het gemis daarvan, bv. bij oorlog, kunnen voortvloeien. Zij moeten ook trachten dat hun het noodige worde opgebracht om in hunne uitgaven te voorzien, daar zij anders hunne manschappen niet bijeen kunnen houden en hoe zouden zij dan den vorst in geval van nood kunnen bijstaan? Zij moeten echter zorgen dat het volk niet te zeer door die opbrengsten lijdt. Hierbij is te bedenken dat zij geen vaste bezoldiging of soldij van staatswege genieten.

Evenzeer als andere hoofden worden zij vooral vermaand toch te zorgen dat er niets gebeure dat den vorst tot oneer zou kunnen strekken. Indien eene vorstin met iemand op al te gemeenzamen voet verkeert, zoodat men het als onbetamelijk beschouwt, moeten zij hem van de eene of andere misdaad, waarvoor hij den dood verdient, trachten te beschuldigen en hem dooden, doch de ware reden, waarvoor die persoon gedood is, mogen zij, als onteerend voor den vorst, niet te zijner kennis brengen. »Maar

zoo hij niet gevoegelijk ter dood verwezen kan worden, of zoo gij vreest dat de vorstin, die al te gemeenzaam jegens hem was, op u vergramd zal zijn, doet dan uw best om hem heimelijk van kant te maken, want anders bevordert gij zulk een kwaad, daar zelfs uwe kinderen of kleinkinderen eveneens zullen handelen, als zij zien en hooren dat iemand, die zulk een vergrijp begaat, niet gestraft wordt. Komt de vorst het te weten, zoo zal hij zich streng aan de adat houden; hij zal zich over niemand meer ontfermen, hij zal er u allen aansprakelijk voor stellen en degeen, wiens bloed gij niet wenscht te vergieten, diens bloed wordt toch vergoten, want niemand mag boven de adat verheven zijn; zelfs de vorst wordt afgezet, bijaldien hij de adat niet wil volgen. Neemt in dit opzicht den vorst van Bone, Mátinrowe riyadenena (d. i. de op zijn trap overledene) tot voorbeeld; hij deed wat geen adat was en dientengevolge werd hij met algemeenen bijval op den trap van zijne woning gedood, weshalve hij den bovenvermelden bijnaam kreeg.„ Vervolgens wordt het den hoofden der anâ anà riboko en der djowá aanbevolen, de zaken, waarover zij uitspraak te doen hebben, eenparig tot zekerheid en klaarheid te brengen. Zoodra eene misdaad, waarop de doodstraf staat, bewezen is, moeten zij den misdadiger ter dood brengen, omdat het een even groot kwaad is, hem, zoo zijn misdrijf uitgemaakt is, niet te dooden, als het zou zijn iemand te dooden, die het niet had verdiend. Iets verder wordt het den hoofden in het algemeen op het hart gedrukt, geen kwaad door hunne onderhoorigen of door andere personen bedreven, te bedekken, dewijl zij zich dan schuldig maken aan nog grooter kwaad dan door deze is begaan.

Met betrekking tot het begeleiden van den vorst wanneer hij op reis gaat, wordt een aantal voorschriften gegeven, waarvan wij de voornaamste hier vermelden. De djowá hoofden die voorop gaan, moeten de personen die zij ontmoeten, uit den weg doen wijken, hen bevelen te gaan zitten of terug te keeren en hen bovendien ondervragen uit welk dorp zij komen en waarheen zij zich begeven. Zijn hunne woorden of handelingen onbetamelijk, dan moet men hen oppakken en zoo zij amok maken, om het leven brengen. Degenen die men gevangen neemt moet men scherp onderzoeken, opdat niet soms krankzinnigen of personen, die door het een of ander bedwelmd zijn en zich dientengevolge onbehoorlijk gedragen, zich op den weg van den vorst bevinden. Andere hoofden der djowá moeten toezicht hou-

op de vrouwen in het gevolg van den vorst en weer anderen op de goederen of bagage, die hij bij zich heeft.

De bassi kaliyawo komt vervolgens ter sprake. Hieronder is te verstaan een rijkssieraad, eene soort van piek, zóó genoemd, omdat zij steeds tegelijk met een schild (kaliyawo) vóór den vorst wordt uitgedragen en dus als het ware dat schild steunt. De personen die dit wapen en het vorstelijke zonnescherm tåddung tanre [1] dragen, moeten den vorst steeds op een goeden afstand vooruitgaan, opdat al degenen die men ontmoet, op zijde wijken en gaan zitten; eerst als de vorst een eind ver voorbij is, mogen zij opstaan en hunnen weg vervolgen. Ontmoet men eene vrouw, die geen badju aan heeft, dan moet zij snel wegloopen om een badju te halen en aan te doen. Personen die vóór den vorstelijken stoet den weg willen kruisen, moeten terugkeeren Daarom moet de bassi kaliyawo omhoog gestoken worden, want dan is zij, althans het foudraal van rood laken om haar lemmet, van verre zichtbaar, ook daar waar het gras hoog opgegroeid is. Ziet iemand die piek en gaat hij niet ver uit den weg, dan is hij strafbaar. Bevindt de vorst zich aan boord van een vaartuig, dat wimpels heeft, en ontmoet men een andere prauw, zoo straffe men den gezagvoerder, als hij de zeilen niet oprolt. Ook voor de personen, die 's vorsten waterketel en kwispedoor dragen, ga men uit den weg, omdat ook die voorwerpen teekenen van de vorstelijke waardigheid zijn; men ga dan ook zitten, maar eerst als men ze nabij zich ziet. Zoo slechts eene piek vooruitgedragen wordt en geenszins de tåddung tanre, kome men maar in de nabijheid daarvan en verschaffe zich zekerheid omtrent den persoon die op weg is, want ook de hoofden der djowá en de anakarûng plegen hunne pieken vóór zich uit te laten dragen; voor hen evenwel wijkt men slechts uit en gaat men niet zitten, zoo men hen ontmoet. De dragers van de bassi pake en de bassi papaduwa [2] behooren aan de zijde van den vorst te zijn, opdat hij snel een van die wapens moge kunnen grijpen in geval van nood, bv. bij amok of aanwezigheid van een krankzinnige. Om dezelfde reden, namelijk om den vorst, zoo noodig, te helpen of te waken dat hem geen onheil

[1] Deze pajoeng is een onderscheidingsteeken van vorsten van den eersten rang.

[2] De bassi pake is eene soort van lans, zoo genoemd omdat de vorst die in geval van nood zelf gebruikt (pake). De bassi papaduwa is eene kleine soort van lans, die bij de eerste gevoegd wordt en spoedig in de hand kan genomen worden (van duwa twee).

overkome, moeten de hoofden steeds een groot aantal van hunne ondergeschikten, die niets te dragen hebben, in zijne onmiddellijke nabijheid laten gaan. Hierbij herinnert de schrijver aan het ongeluk, dat den vroeger reeds vermelden vorst van Bone, Mátinrowe ri Tarrung, door de nalatigheid der hoofden overkwam. Vgl. bl. 206.

De plichten der hoofden van de patumaning, waarover in het volgende gedeelte van het geschrift wordt gehandeld, zijn meerendeels dezelfde, die reeds aan de hoofden der aná aná riboko zijn voorgehouden. Wij meenen die daarom met stilzwijgen te mogen voorbijgaan en stippen slechts aan dat zij en de hoofden der vrouwelijke anakarûng of prinsessen vermaand worden elkander indachtig te maken om het oog te houden op hare ondergeschikten. Het is immers niet vorstelijk, indien er geen anakarûng en patumaning vóór den vorst zijn gezeten, vooral zoo er bezoekers bij hem zijn; het is zelfs eene schande voor hem, zoo het in zijne tegenwoordigheid aan menschen ontbreekt.

Meer bijzonderheden dan omtrent de patumaning zijn er van andere, tot dusverre niet genoemde en mede aan het hof verbondene personen te vermelden, in de eerste plaats van de patoribilí. Zij worden onderscheiden in patoribilí, die voor het drinkwater, die voor de betel, die voor de kleederen en die voor het gouden en zilveren vaatwerk van den vorst moeten zorgen. Slechts zij kunnen tot patoribilí genomen worden, die van zoogsters of van patarana [1] afstammen, of anakarûng, die in een ver verwijderden graad van bloedverwantschap tot den vorst staan, bv. kinderen van broeders- of zusterskinderen; niet ieder zonder onderscheid kan tot patoribilí of tot pangolo aangesteld worden. De laatstgenoemden hebben voor het eten van den vorst te zorgen; zij zijn er bij tegenwoordig als hij zijn maaltijd houdt. De patoribilí, die over de betel van den vorst gesteld zijn, moeten 's ochtends en 's namiddags zijne beteldoos schoonmaken en vullen; zij hebben bijzonder op te letten dat er niets inkomt dat er niet in behoort en schadelijk voor den

[1] Van de zoogsters (njumparang) leest men iets verder dat zij erfelijk in betrekking gesteld zijn om de aru patola (kinderen van den vorst die voor de opvolging in de regering in aanmerking komen) te zogen en als patarana (kindermeiden of bonnes) op te passen, hetgeen haar ten opzichte van aná tjerá of kinderen van een vorst bij eene vrouw van minderen rang, verboden is. Zij mogen ook niet verkocht worden. Begaan zij een misdrijf, dan worden zij ter dood gebracht of verbannen, evenals anakarûng in dit geval.

vorst zou kunnen zijn, want bijaldien hij ziek wordt ten gevolge van het gebruik van zijne betel, dan wordt de patoribilí, die er voor te zorgen heeft, om het leven gebracht. Zij mogen daarom ook niet toelaten dat iemand anders dan zij de kamer binnentreedt, waar zij met hare taak bezig zijn. Ditzelfde voorschrift wordt ook gegeven aan de patoribilí, die met de zorg voor het eten en het drinkwater van den vorst zijn belast; zij worden mede met den dood bedreigd, zoo hij door nalatigheid van hare zijde nadeelige gevolgen ondervindt. De laatstgenoemden moeten de bempa, een grooten aarden pot die zijn drinkwater bevat, elken Vrijdag schoonmaken. Indien zij in of aan de bempa iets vreemds bespeuren, moeten zij het onderzoeken en eerst ophouden met dat onderzoek als de vorst het beveelt. Zij die voor het eten van den vorst zorgen, moeten ook goed het oog houden op hare ondergeschikten, uit vrees dat die soms omgekocht worden, namelijk om hem te vergiftigen. Brengt iemand hem iets te eten, zoo moeten zij vooraf een ander daarvan laten proeven en dan pas als het blijkt dat hem na het nuttigen niets deert, het den vorst voorzetten. Evenzoo moeten zij handelen met spijzen, die zij op de markt of elders koopen. De djȃnnang ballá kádó, de personen die het opzicht hebben in het vertrek, waar het eten van den vorst wordt neergezet, voordat men het binnenbrengt, en die de ontbolsterde rijst uitmeten, worden vermaand wel toe te zien op de hoeveelheid die opgedischt wordt, want indien er veel van bederft, dan heet het dat men overmoedig is of meer dan gepast is wil doen; dragen zij echter geen zorg dat er genoeg is, zoo is het eene schande voor den vorst. De patoribilí, die met de zorg voor de kleederen en de gouden en zilveren voorwerpen van den vorst belast zijn, mogen ook niet gedurig anderen in hare kamers laten komen, want verdwijnt er eene kostbaarheid, dan worden zij stellig gestraft; raakt er een kleedingstuk weg, dat de vorst heeft gedragen, zoo zal hij meenen dat men iets kwaads tegen hem in den zin heeft, en in dat geval brengt men haar ter dood. De patȇrirakeyang eindelijk, die voor het koperen huisraad en aardewerk van den vorst verantwoordelijk zijn, krijgen dezelfde vermaning dat zij niet bij herhaling anderen in haar vertrek mogen toelaten, zoo zij niet gestraft willen worden, indien er iets breekt of verdwijnt.

Daarna waarschuwt de schrijver nog 's vorsten dienaren in het algemeen en bepaaldelijk ook de anakarûng en ataribolȃng

tegen verschillende handelingen, waardoor zij zich vijandig gedragen jegens hunnen heer en somt voorts eenige misdrijven op, die met den dood gestraft verdienen te worden. Deze zijn: 1. het betreden van de hoeken der slaapmat, d. i. ontucht binnen het verblijf van den vorst, omdat men dan diens kinderen of bijvrouwen daarvan zal beschuldigen. 2. Het schudden van een spijker, waaronder verstaan wordt dat iemand den vorst en rijksraad van de regeering tracht te verwijderen. 3. een gamaru (porseleinen kom en schotel, die door de bissu's, soort van heidensche priesters of priesteressen, bij feesten gebruikt worden) in stukken te breken d. i. eene in de volle vergadering van den rijksraad gedane uitspraak vernietigen. 4. Een hol bij te lichten d. i. in algemeenen zin: te openbaren wat men niet mag openbaren. Vandaar wordt die uitdrukking ook, zooals hier, gebezigd om aan te duiden dat iemand bezittingen van een' vorst aan anderen toont met last die te stelen, en dat hij plaatsen betreedt, waartoe de vorst den toegang heeft verboden. 5. Het afsnijden van de tong d. i. indien iemand hetgeen de vorst wil bewaren en dat hij niet wil weggeven, toch tegen diens wil aan anderen schenkt. 6. Overspel met eene vrouw of bijvrouw van den vorst. Wie deze misdaad begaat en daarop het land verlaat, wordt gedood als hij weer terugkomt, al is de vorst intusschen overleden, zoo men hem ten minste niet reeds heeft kunnen ombrengen in het land, waarheen hij de wijk heeft genomen. 7. Bloedschande. Hierover weidt de schrijver tamelijk breedvoerig uit, daar hij bijna geen woorden genoeg kan vinden om zijn' afschuw van dit misdrijf te kennen te geven. Met levendige kleuren schetst hij de heillooze gevolgen daarvan voor het land waarin het gepleegd is. Sangian-Sårri de beschermgeest van de rijst, komt er niet:[1] niets van hetgeen evenals de rijst tot hoofdschotel gebezigd wordt, bv. maïs, gierst enz. wil er tieren. Wie zich daaraan schuldig maakt wordt, zoo hij een vorst is, verbannen, indien hij een anakarûng is, verdronken: is hij iemand uit het geringe volk, dan verkoopt men hem voor buskruit aan de Hollanders. 8. Het verstoppen van eene waterleiding onder "waterleiding" worden hier de inkomsten van een' vorst verstaan. Indien nu iemand bekend is met zekere misdaden van anderen en hij die maar geheim houdt

---

[1] Dezelfde die ook op Java als godin der rijstcultuur wordt beschouwd daar Dewi Sri of Njai Sri heet, de vrouw van Wishnu.

en de schuldigen niet tot slaven van den vorst doet verklaren, dan wordt hij gezegd eene waterleiding te verstoppen. De hier bedoelde misdaden zijn: overspel, soppá tåkkånna d. i. huwelijk of coïtus van eene vrouw met haren slaaf, vergiftiging, moord zonder reden op iemand begaan [1], het toedienen van verderfelijke geneesmiddelen en het verschaffen van abortive middelen; bij de hier vermelde misdrijven wordt eindelijk nog de parrakang genoemd, eene soort van spook of iemand die zich als zoodanig voordoet [2]. 9. In zijn eigen belang den naam van den vorst te misbruiken, door namelijk voor te geven dat men op bevel van hem handelt, ofschoon dit niet het geval is en zoodoende den vorst te onteeren. 10. Door te trachten den vorst van den troon te stooten en een ander in zijne plaats aan te stellen, zonder medewerking van den rijksraad [3]. 11. In het buitenland te graven tegen zijnen heer en zijn land, d. i. in

---

[1] Er staat »wuno båwange«. Het vermoorden van iemand volgens het recht van wedervergelding wordt namelijk als wettig beschouwd in die gevallen, waarin de adat het vergunt.

[2] Op bl. 170 leest men nog eene korte opgaaf omtrent misdadigers, die gedood mogen worden, zonder dat de moordenaar een bloedprijs behoeft te betalen of het recht van wedervergelding op hem uitgeoefend mag worden. Zij zijn namelijk: personen die overspel begaan, op wie het wraakrecht in continenti wordt toegepast, dieven die op heeterdaad betrapt worden en parrakang, die men aantreft in de tjåmmå of tjåmmá, d. i. een modderpoel onder de tamping, (dat gedeelte van het huis, waar gekookt wordt en waar men ook zijne behoeften verricht). De parrakang houden zich daar bij voorkeur op, naar het volksgeloof wil (vgl. Jaarboekje van Celebes 1865 bl. 104 en 106). Op het gezegde omtrent het dooden van parrakang volgt echter onmiddellijk t. a. pl.: »tenzij gij, djemma lappáe (d. z. de geringe lieden, de kleine man) een anakarûng doodt, dan wordt stellig het jus talionis op u uitgeoefend of betaalt gij tokkong (vergoeding), maar indien gij hem gedood hebt en de wijk naar elders neemt en na twee of drie jaren terugkeert, dan zijt gij niet meer vervolgbaar; dit wordt genoemd: nawåruni itta d. i. de tijd heeft het genezen.« Vgl. over de parrakang ook het Boeg. en Makass. woordenb. s. v., Meded. v. h. Nederl. Zendelinggenootschap IV p. 363 en Matthes, Bijdr. tot de ethnologie v. Z. Celebes, bl. 96. Uit die berichten blijkt dat de voorstellingen omtrent dit wezen eenigermate uiteenloopen. Het woord komt ook voor in het Makassaarsch en zal wel uit die taal zijn overgenomen. Er is blijkbaar eenige overeenkomst tusschen de parrakang en de swangi of suwangi der Molukken die volgens het daar heerschend volksgeloof, zich meestal in menschelijke gedaante vertoont en gedood wordt indien men hem vindt. De suwangi nu is eene soort van vampyr en de parrakang wordt ook wel als zoodanig beschouwd. Vergel. voorts de pĕnanggalan der Maleiers alsmede de pappó en popokang op Zuid-Celebes.

[3] De laatste uitdrukking kan ook beteekenen: »zonder daarbij in overeenstemming met de adat te handelen.« Maar dit komt op hetzelfde neder, daar de rijks-

het buitenland als het ware de middelen trachten op te delven tot verderf van vorst en land.

Na eenige voorschriften gegeven te hebben voornamelijk omtrent de wijze waarop men zich in tegenwoordigheid van den vorst moet gedragen, die ten deele eene herhaling zijn van vroegere gezegden van dien aard, worden de **anakarûng**, de **aná aná riboko**, de lagere volksklasse enz. ernstig vermaand dat zij, zoo zij weten dat de vorst iemand ter dood wil laten brengen, dit aan niemand mededeelen, zelfs niet aan hun eigene kinderen of bloedverwanten. Als een waarschuwend voorbeeld van de gevolgen, die zulk eene mededeeling kan hebben, wordt hun het geval van zekeren Dakalula voorgehouden. Eenige patumaning's van een der vorsten van Bone vertelden hem uit scherts dat de vorst hem wilde ombrengen, ofschoon deze geen voornemen daartoe had. Hij werd daardoor bang gemaakt, nam een' rijststamper op en sloeg daarmede een kind van den vorst op het hoofd, zoodat het stierf. Al de patumaning's, die hem bevreesd gemaakt hadden, werden daarop ter dood gebracht, al hare bloedverwanten tot in een ver verwijderden graad werden geplunderd en hunne kinderen en kleinkinderen tot slaven van den vorst gemaakt [1].

Omtrent de plichten van zendelingen of boden lezen wij: „indien gij door den vorst of rijksraad gezonden wordt, moogt gij niets meer of minder overbrengen dan gij gelast zijt; ook moogt gij niet in uw huis aangaan, zoolang gij uwe boodschap nog niet hebt overgebracht, zelfs al haalt gij u daardoor schande op den hals, zelfs niet ingeval er eene vrouw of een kind van u gestorven is. Beveelt de vorst iets en zijt gij niet in staat het te volbrengen, zegt dan niet: „ik ben onvermogend”. Gaat slechts op weg! Krijgt gij last iets mede te nemen, gaat het dan slechts halen, maar begeeft u tot uw hoofd, zegt hem dat gij het bevel van den vorst niet kunt uitvoeren en hij (uw hoofd) zal voor u omzien naar iemand die u vervangt, indien gij werkelijk buiten staat zijt het u opgedragene te verrichten. Zoo hij u dan niet laat vervangen, begaat hij eene fout, want

---

raad in de eerste plaats geroepen is de adat te handhaven en de bevoegdheid heeft een' vorst af te zetten. Ter onderscheiding van **adat** (gewoonte, gewoonterecht) noemen Europeesche schrijvers den rijksraad ook wel **hadat**.

[1] Volgens de geschiedenis van Bone in de Boeg. Chrestom. I bl. 480 heette de vorst, wiens kind vermoord werd, *Mátinroe ri gutjina*. Andere namen van hem zijn daar ook nog vermeld.

het is verderfelijk, indien wij, als de vorst ons iets gelast, hem ons onvermogen te kennen geven. Daarom toch zijn er hoofden over u gesteld, omdat van hen verlangd wordt dat zij weten wat kwaad voor u is en waardoor uw welzijn bevorderd wordt.»

»Indien gij bevel krijgt het een of ander ergens te bezorgen, verandert het dan niet van gedaante! gij moogt bv. geen Spaansche matten met guldens verwisselen, geen paard de manen afsnijden, zoo het u niet is bevolen.» Wie gelast wordt eene mondelinge boodschap van den vorst over te brengen, behoort te overwegen of zij in bewoordingen vervat is, die gepast zijn zoowel voor den zender als voor den persoon, aan wien zij medegedeeld moet worden. Vermoedt men dat die woorden verderfelijk voor den vorst kunnen zijn of hem tot schande kunnen strekken, of zoo zij onvoegzame scherts inhouden of gramschap zonder gegronde reden uitdrukken, of wel indien het ongepast is, dengeen tot wien men gezonden wordt kwade woorden te doen toekomen, dan brenge men ze niet over, met uitzondering van het geval dat er kwaad in zou steken, zoo men ze niet overbracht. Daarom wordt den vorsten voorgeschreven dat zij zeer verstandige en rechtschapene lieden tot zendelingen kiezen; aan zulke personen behoeft men geen brieven mede te geven, wanneer men hen zendt.

In het volgende herhaalt de schrijver het vroeger reeds vermelde verbod dat eene vrije vrouw of prinses met een' slaaf huwt en dit geeft hem aanleiding om nader te bepalen wie onder een' slaaf te verstaan is. Men noemt iemand slaaf 1. indien hij als koopwaar rondgevoerd wordt en een ander hem koopt. 2. Indien hij zegt: »koop mij» en iemand hem koopt. 3. Degeen die in den oorlog van zijne vrijheid beroofd en gekocht wordt. 4. Iemand die tegen den rijksraad en den vorst misdreven heeft en daarom verkocht is. Deze vier categorien van personen mogen niet tot man genomen worden door vrouwen van vorstelijke afkomst of van goede geboorte. Indien eene afstammeling van hem of haar die hen gekocht heeft, een' van hen tot man neemt, zoo wordt het beschouwd als soppá tȧkkȧnna (vgl. bl. 224). behalve ingeval eene vrouw uit de klasse der djemma lappá (geringe lieden) met een slaaf van den vorst huwt, omdat al de djemma lappá als slaven en slavinnen van den vorst beschouwd worden.

Verlangt de hadat (rijksraad) van iemand dat hij geld zoeke te krijgen (bv. om eene boete te betalen enz.) en een ander verschaft het hem, zoo wordt hij, die het geleend heeft, indien hij het op den bepaalden tijd niet kan teruggeven, slechts pandeling.

Wanneer zijne schuld afgelost is en eene vorstin of prinses huwt dan met hem, zoo heeft zij zich daardoor nog niet aan soppá tȧkkȧnna schuldig gemaakt. Vindt hij echter niemand die hem geld wil leenen, dan kan de hadat van hem verlangen dat hij zich tot saura putta make. [1] Gelukt het hem niet op die wijze aan geld te komen en vordert de hadat in dat geval dat hij zich zelf verkoope, dan wordt zoo iemand, als een ander hem koopt, een slaaf genoemd. Het kan ook somtijds gebeuren dat iemand veel schuld heeft, hetzij schuld van zijne ouders, waarvoor hij aansprakelijk is, of wel die hij zelf gemaakt heeft en die zijne familie niet wil betalen, terwijl zijn schuldeischer niet toestaat dat hij bij hem inwone om voor hem te arbeiden en hij ook van geen anderen geld kan krijgen om zijne schuld te voldoen. Indien nu zulk een persoon naar de hadat gaat en zegt dat hij niet tot pandeling genomen kan worden en noch de hadat noch de vorst hem aan geld willen helpen, dan behoort men hem te verkoopen. Zoo iemand hem koopt wordt ook die schuldenaar een slaaf genoemd. Eene vrouw van adel of van goede afkomst, die met zulke lieden, die om wanbetaling van schuld in slavernij geraakt zijn, in het huwelijk treedt, begaat daardoor het bovengenoemde soppá takkȧnna.

De kooper van die slaven kan hen als erfenis nalaten aan zijne kinderen en verdere afstammelingen Hij kan hen ook vrijverklaren, indien zij zich goed jegens hem gedragen of toestaan dat zij zich zelven vrijkoopen of dat zij door hunne verwanten vrijgekocht worden. [2] De vrijverklaring geschiedt echter op de volgende voorwaarden: 1. dat de gewezen slaaf of een van zijne nakomelingen nimmer aanzoek doe om met iemand, die tot de familie van zijn vroegeren meester behoort, in het huwelijk te treden. [3] 2. dat hij zich nimmer in rang verheffe

[1] Daaronder is te verstaan een pand, hetzij persoon of zaak, dat op de volle waarde getaxeerd wordt, onder voorwaarde dat de pandhouder het desverkiezende niet behoeft terug te geven, maar voor de voorgeschotene waarde kan behouden. Hij neemt het dus niet eenvoudig in pand, maar koopt het als 't ware. Daar dus de pandhouder eenigermate als eigenaar van het pand wordt beschouwd, heeft hij ook, indien het verloren mocht gaan, geen réclame meer op de voorgeschotene gelden. Vgl. Boeg woordenb. s. v. tȧnni.

[2] Voor »vrijverklaren« is hier het woord »patautongȧng« gebezigd d. i. tot tau tongȧng maken, waarmede bedoeld is dat hun heer hen verheft tot de klasse der tau tongȧng of menschen van goede geboorte, veelal tevens gegoede personen; daardoor worden zij natuurlijk vrij.

[3] Een vorst mag evenwel eene vrijverklaarde al[illegible] n. Verwekt hij kinderen bij haar, dan worden die [illegible] en)

boven dezen en zijne familie 3. Dat hij of een zijner afstammelingen niet in rechten optrede tegenover zijn gewezen heer of diens familie. 4. Dat hij noch een zijner nakomelingen zich met de voeten naar zijn vroegeren meester of diens afstammelingen gericht te slapen legge. "Dit ziet, zegt Dr. Matthes, wellicht daarop, dat zoo iemand gevaar zou loopen zijn gewezen meester of meesteres in den slaap te schoppen of te trappen." 5. De vrijverklaarde en zijn nageslacht mogen zich niet verder van de monding eener rivier af baden dan de voormalige heer of diens nazaten en alzoo als het ware hunne voeten en hun vuil tegen deze doen aankomen. Bij overtreding van eene dezer voorwaarden wordt hij tot den slavenstand teruggebracht. De persoon die aldus door zijnen heer vrijverklaard of vrijgekocht is, heeft de volgende rechten: 1. Hij mag niet door zijn gewezen heer uit den slaap gewekt worden. 2. Deze mag hem geen bevel geven het een of ander te doen, zoo hij er geen zin in heeft. 3. Deze kan hem niet verbieden zich hier of daar heen te begeven en 4. Ook niet verbieden het een of ander te doen, in zoover het althans betamelijk voor hem is. [1]

Het bovenstaande zij genoeg om eenig denkbeeld te geven van den inhoud der Latowa. De Rapang der Makassaren is een dergelijk werk, dat echter beneden het Boegineesche staat in belangrijkheid. [2] Vele wetenswaardige bijzonderheden met betrekking tot verschillende wetten en gebruiken, in de Latowa vermeld, moesten wij thans achterwege laten, in de hoop misschien later nog eens op dit geschrift terug te kunnen komen.

---

beschouwd, mits hij hen vrijkoopt (omdat haar voormalige meester aanspraak op hen heeft.)

[1] Dit vierde punt is wel eenigszins duister, daar het hier gebezigde "pogaú" ook kan beteekenen: "een feest geven."

[2] Een uittreksel uit dit geschrift gaf Dr. Matthes in zijne Makass. Chrestomathie bl. 248 van den tweeden druk.

DE VERTALING DER ABIÅSÅ DOOR DEN HEER H. C. HUMME.

DOOR

A. C. VREEDE.

In de Bijdragen (vierde volgreeks, deel IV, 4 stuk) heb ik met een paar voorbeelden aangetoond, dat er tegen deze vertaling uit het oogpunt der Grammatica en wat betreft het spraakgebruik der woorden gewichtige aanmerkingen te maken zijn.

Ik hoopte er later op terug te kunnen komen, wanneer ook voor mij nog duistere plaatsen (vooral het gevolg van onbekendheid met enkele, gelijk nu blijkt, aan het dialect van Banjoemas eigen, woorden) tot klaarheid waren gebracht.

Een bijzondere gelegenheid heeft mij daartoe in staat gesteld. Voor de verklaring dier woorden toch heb ik mij kunnen wenden tot den heer J. L. Rhemrev, translateur voor de Javaansche taal in Indië, thans met verlof hier te lande en door de Regeering aangewezen om mij bij de nieuwe uitgaaf van het Jav. Ned. woordenboek van Gericke—Roorda bij te staan. Met behulp nu van dien heer — wiens uitgebreide kennis der Javaansche taal reeds door Roorda bij de bewerking der door hem uitgegeven Wajangverhalen (Pålåsårå. *enz.* 's Hage Mart. Nijhoff, 1869) werd gewaardeerd, en die vooral in het dialect, dat de Abiåså kenmerkt nl. het dialect van Banjoemas, bedreven is — heb ik bijna alle zwarigheden kunnen oplossen.

In het voordeel, dat ik van deze uitmuntende gelegenheid heb getrokken, wensch ik thans ook anderen te doen deelen.

Na den text en de vertaling geregeld te heb[illegible]

en besproken wat aanleiding tot aanmerkingen

aan het eind nog nader doen zien, door welke dialectische eigenaardigheden de Abiåså zich onderscheidt.

Text, bl. 7, r. 2 v. o. [illegible] waarvoor bl. 94, r. 8, „opdat hij uw zoon Asta Bråtå tot die waardigheid verheffe." Dit is het gevolg eener verwarring van het *transitief* [illegible] Kl. v. [illegible] o. a. „*erg.* bij tegenwoordig zijn, bij *iets* assisteren", met het *causatief* [illegible] Kl. v. [illegible] „installeren." (Verg. bl. 10 r. 3, vert. bl. 95, r. 5 v. o.). Om er een paar mooie (Kl.) woorden in te brengen, kan men vertalen: „opdat hij assistere bij de installatie van uw zoon Astå Bråtå." Het gebruik van [illegible] K. [illegible] Ng., komt overeen met het Madoeresche [illegible] waarvoor ook wel eens [illegible] „kunne, moge" dikwijls te vert. door: „opdat, ook wel dat..., ten einde, om"; bl. 10 r. 3, is hiervoor gebruikt [illegible]

Bl. 8 r. 7 v. o. [illegible] of beter geschreven [illegible] kan niet beteekenen: „zij marcheren snel" (bl. 94 r. 4 v. o.). Dat zou in het Jav. luiden: [illegible] Het is een uitdrukking overeenkomende met [illegible] of [illegible] Met het volgende [illegible]: „verhalen wij, tot bespoediging der geschiedenis, iets anders." Soms wordt een dergelijke bekorting en overgang tot een ander verhaal eenigszins anders uitgedrukt. Vrg. bl. 20, r. 10 v. o. [illegible]

Bl. 9, r. 5, [illegible] een nevenvorm van [illegible]. Volgens den heer Rhemrev dialect van Banjoemas. Doch in dit hs. komt ook voor [illegible] (zie o. a. bl. 67, r. 9 v. o.). Ib. r. 1 v. o. [illegible] enz. „ik neem aan" ik zou liever vertalen „ik dank voor". Het eerste zou zijn [illegible] nl. in den zin van [illegible] vrg. o. a. [illegible] „dank" W. P. 350.

Bl. 10, r. 9, v. o [illegible] „ik bid u dringend om toch maar naar Astinå te gaan, want kom ik on-

verrichter zake terug, dan wordt 't mij ongetwijfeld ten kwade geduid." Deze vrije vertaling heeft waarschijnlijk haar grond in het verkeerd verstaan van [Javanese]. Vooreerst [Javanese] beteekent niet in het algemeen "verzoeken, bidden", dat is [Javanese] Alleen beteekent het in de stereotype uitdrukking [Javanese] (of verkort [Javanese]) "ik vraag u verlof of permissie, met uw verlof" enz., hier met [Javanese] wellicht "ik vraag u zeer om excuus", nl. dat ik nader bij u durf aandringen. Buitendien kan [Javanese] onmogelijk afhangen van [Javanese] en vertaald worden door "om". Er staat zoo goed als letterlijk: "ik bid wel om verschooning! als u niet naar Astinå komt, dan zal ik ongetwijfeld het misnoegen (van mijn vorst) ondervinden."

Waarom bl. 11, r. 7 de [Javanese] : [Javanese] wordt vertaald: "Sétå brandt van woede en wraak tot in den dood" begrijp ik niet. Trouwens voor [Javanese] moet men lezen: [Javanese] (zie Bråtå Joedå uitgave van Cohen Stuart zang XIII). Séta nl. dringt voorwaarts en gevoelt wrok over den dood ("van zijne beide broeders" gelijk de Djarwå heeft; in de Kawi staat: "van de twee helden").

Ib. r. 10 en 11, [Javanese] De vert. leest er maar voor [Javanese] en vert. het "iemand in den weg treden", onverschillig voor het vier regels verder voorkomende [Javanese] hetgeen een *causatief* van de uitdrukking moet zijn, en onmogelijk van [Javanese] kan komen, wèl van [Javanese]. Om [Javanese] of [Javanese] bekommert hij zich verder niet, en denkt dat woord maar weg. De uitdrukking is mij van elders ook niet bekend. Wellicht beteekent [Javanese] "zwemmen (in bloed) op de latar of pêlataran (het voorplein)." In plaats van Sétå te laten zeggen: ".... zoolang Ariå Sétå's armen niet gebroken zijn, heeft mijn vader nog wel een zoon, die u in den weg treedt (die hem verdedigt). Probeer het maar eens!" zou het dan worden: "Wanneer niet Ariå Sétå's armen gebroken zijn, zal er een prins wezen, die in (zijn) bloed zwemt op de pal

gebeurt!" (Zie over de verkeerde vertaling van [Javanese script] Aant. bl. 12 r. 10 v. o. En in plaats dat **Déwå Bråtå** antwoordt: .... "Probeer eens mij in den weg te treden, dan zal er iemand wezen met wiens hoofd ik béngkat speel." "Probeer eens mij in mijn bloed op de latar te laten zwemmen! er zal iemand wezen met wiens hoofd ik béngkat speel."

Ib. 6 v. o. [Javanese script] zie over deze uitdrukking nog de nieuwe bewerking van het Javaansch woordenboek op [Javanese script]

Ib. r. 5 v. o. De vertaling van [Javanese script] op bl. 97, r. 15 vlgg. door "Déwå Bråtå: Zóó! Sétå, gij staat mij?" kan er niet door; — [Javanese script] immers beteekent niet: "staan", in den zin van "weerstaan *of* weerstand kunnen bieden aan" maar "vasthouden" enz. Men kan dus vertalen: "gij wilt mij vasthouden" *of* "waarom houdt gij mij vast" — en het antwoord van Ariå Sétå: "zeer zeker kom ik m e t u buiten" in het geheel niet; [Javanese script] nl. beteekent niet "buiten komen m e t", maar: "uitgaan, naar buiten gaan tot, naar *of* om", hier: "kom ik naar buiten tegen u *of* om met u te vechten." Bl. 12, r. 1 [Javanese script] of [Javanese script] beteekent "*iemand* met de uitgestoken vinger of hand dreigen" [Javanese script] kan dus niet vertaald worden door: "en roept" bl. 97, r. 17 v. o.

Waarom [Javanese script] bl. 12, r. 10 v. o. vertaald wordt: "Durft ge?" (bl. 98 r. 6) kan ik niet gissen; de grondbeteekenis "gebeurd" geeft immers een besten zin: "het gebeurt (hoor!)" hetzelfde woord van bl. 11, r. 11, wordt op bl. 97 r. 2 vertaald: "probeer het maar eens."

Van de Javaansche woorden: [Javanese script] (bl. 12, r. 4 v. o.) is maar wat gemaakt "al vocht jij je dood, Déwa Bråtå, je kunt je immers toch niet tegen mij verdedigen, als ik je mijn hand laat voelen"; waarschijnlijk door dat het Woordenboek geen hier passende beteekenis voor [Javanese script] opgeeft. Met de door den heer Rhemrev

opgegeven beteekenis (zie Woordenb. nieuwe uitgaaf) kan het beteekenen: „nou, je gaat dood, je zult tot niets meer kunnen dienen, *of* er zal niets van je te recht komen.”

Van het volgende: [illegible] maakt de vertaler zich wel wat gemakkelijk af door: „Je kunt je immers toch niet met mij gelijk stellen.”

De laatste woorden toch beteekenen: „als wij een weinig verschilden, dan was het zoo goed als gelijk”; doch (moet er bij gedacht worden) wij verschillen niet een weinig, *nl.* ik sta ver boven u.

Bl. 13, r. 7 v. o. [illegible]: „Neem de woorden van een dienaar wel in overweging, waarde Heer!” Waarom de woorden „de woorden van”, die in het Jav. ontbreken, zijn ingevoegd, begrijp ik ten eenenmale niet. Er staat woordelijk: „besef een onderdaan te zijn.”

[illegible] is dood eenvoudig hetzelfde als het bij den *Modalen Voluntatief* in de Gramm. opgegeven [illegible] besef! Er staat: „Besef mijn beste jongen, dat gij een onderdaan zijt.” Verg. bl. 57, r. 3 v. o. [illegible] eigenlijk „omdat hij beseft, dat hij een onderdaan is van zijn stiefvader” vrij vertaald bl. 134, r. 2 „uit eerbied en onderdanigheid voor zijn stiefvader.”

Bl. 13, r. 5 v. o. [illegible] „Hoe meer hij over de waarschuwing nadenkt, des te meer is hij van de juistheid er van doordrongen en wordt hij bevreesd voor de gevolgen” in plaats van „Hoe meer hij er over nadenkt, hoe erger het wordt; en hoe schrikkelijker alles zich voordoet.” Ik vertaal [illegible] niet, ten einde niet in herhaling te vervallen; het beteekent hetzelfde als [illegible] Naar de beteekenis van [illegible] (stel dat het goed Javaansch is) gis ik (verg. in Wdb. beteekenis [illegible]). In ieder geval staat er in het Javaansch zoo wat niets van hetgeen de vert. geeft. Verg. de **Aant. bij bl. 40.**

8 v. o. [illegible]

[Javanese script] „maar pas op, dat gij de zaak niet te hoog opgeeft, zoodat Abiåså er door bevreesd wordt.” Hoe en van waar de vertaler aan de opgegeven beteekenis v. [Javanese script] komt, geeft hij niet op, doch het zal in beteekenis wel niet veel verschillen van [Javanese script] hier wellicht „uit je mond komen, *iem.* ontvallen.” Er staat dan: „maar laat je in je spreken volstrekt niet ontvallen, wat A. onaangenaam kan zijn.”

Bl. 16, r. 7. Of de vertaler door [Javanese script] terug te geven met „en nog jeugdigen leeftijd” bl. 100 r. 5 v. o., veronderstelt dat [Javanese script] „leeftijd” kan beteekenen, weet ik niet. [Javanese script] bet. soms „in waarheid” of ook wel „en daarenboven”; bij een opsomming van hoedanigheden zooals hier, schijnt het niet veel meer dan een stopwoord. Alleen de plaatsing achter, in plaats van vóór [Javanese script] is vreemd, en waarschijnlijk toe te schrijven aan een zucht tot zekere euphonie, in overeenstemming met het voorafgaande [Javanese script] Ook de vertaling (een regel verder) van [Javanese script] met: „zijn huid is donker getint.... als afgewerkt verguldsel” kan er niet door — [Javanese script] beteekent letterlijk „groenachtig (nl. geel)” en is werkelijk de geliefkoosde huidkleur van voorname Javanen; [Javanese script] beteekent „als opengeslagen goud- of verguldblad.” — nog minder de woorden, die op dezelfde bladzijde Sĕmar in den mond worden gelegd:

(vert. Blz. 101, r. 9). Sĕmar: „Ja, Heer, vergun mij het u te zeggen: wij zijn er heel slecht aan toe. Vast en zeker is het mis; maar ik voel mij gedrongen 't uit te spreken, Heer! Daar is nu die zaak van u; sedert zeer geruimen tijd hebt gij uw opwachting niet gemaakt bij uw vader en bij uw moeder. Overweeg de woorden wèl van uwen dienaar, Heer! wat maakt u zoo misnoegd? Misschien is 't onrust mijns gemoeds, bij het denkbeeld, dat men wellicht uw moeder en uw vader den Panĕmbahan van Talkondå tot andere intenties jegens u mocht hebben gebracht.” Dit moet de vertaling verbeelden van (ik heb de interpunctie op een enkele plaats veranderd) blz. 16,

r. 10 v. o. [Javanese text]

Als ik mij zoo trouw mogelijk aan de woorden houd, staat er: Sĕmar: „Ja, Radèn; het zij mij vergund te spreken, hoe weinig kans er (ook) is, dat het goed zal zijn; het is wel zeker, dat er iets verkeerds aan zal zijn, maar ik voel mij gedrongen het u te zeggen: wat betreft (ter zake) dat u in zoo langen tijd uw opwachting niet hebt willen maken bij uw vader en uwe moeder — besef, dat gij een onderdaan zijt; wat maakt u zoo misnoegd? ik ben eenigszins ongerust, dat uwe moeder en uw vader, de Panĕmbahan van Talkonda, u voor een zonderling zullen houden."

Onbekendheid met- of miskenning van het spraakgebruik van [Javanese text] van [Javanese text] van [Javanese text] van de uitdrukking [Javanese text] (zie boven Aant. bl. 13, r. 7 v. o.), van [Javanese text] („bij het denkbeeld". NB. deze Kramå Inggil uitdrukking zou de dienaar Sĕmar van zich zelf gebruiken!) en [Javanese text] kan alleen tot zulk een vertaling leiden.

Wij zijn in den slechten moesson. Abiåså zou daarop zeggen: „Hoe kunt ge zoo spreken? Gij maakt mij ongerust door uwe mededeeling, dat het rijk van Astinå aan mijn jongeren broeder Astå Bråtå zou worden afgestaan. Of 't waarlijk een geloofwaardig bericht is, dat weet ik niet, maar gij Sĕmar, zijt degeen, die het praatje hebt aangebracht," terwijl het Javaansch luidt: [Javanese text]

Hoe dit waarlijk niet moeielijke Javaansch zoo weinig is ver-

staan, begrijp ik niet. In ieder geval is deze vert. al onmogelijk omdat [illegible] toch niet anders kan bet. dan "gerucht, dat is aangebracht door rondloopende handelaars" en dus niet "door Sĕmar" zooals de vert. geeft: "gij Sĕmar zijt degeen, die dat praatje hebt rondgebracht." Dat zou dan toch altijd actief moeten zijn: [illegible] en niet [illegible] passief. Men kan den zin teruggeven: "Dat (nl. dat ik misnoegd ben) zit hem hierin; dat ik geraakt ben, komt omdat ik gehoord heb, Sĕmar! dat het rijk van Astinå gegeven is aan mijn jongeren broeder Astå Bråtå. Of dat gerucht waar is of niet, Sĕmar, het is aangebracht door rondloopende kleinhandelaars." Sĕmar antwoordt daarop (ik haal hier de gegeven vertaling aan): "Zou 't waarlijk zóo wezen? maar neen, 't kan niet waar zijn". Maar hoe kan dit een antwoord zijn op de woorden van A. die (volgens denzelfden vertaler) tot Sĕmar zeide: gij hebt dit praatje aangebracht.

Begrijpe wie het kan! Een paar regels verder komt voor de uitdrukking: [illegible] De vert. luidt: "Zullen de Hemelsche machten 't wel weer ten goede schikken." Ik hoop voor den vertaler, dat dit het geval zal zijn met zijne vertaling, maar ik vrees er hard voor. Mij althans komt die vert. voor, onvereenigbaar met het Jav. taaleigen. Ik versta die uitdrukking niet; ook de heer Rhemrev kan er mij geen behoorlijke verklaring van geven. Een dergelijke heb ik slechts nog éens aangetroffen in een Madoeresche bewerking van de Rama. Rama zegt tot Laksamana die gevochten had tegen een bende van naijverige prinsen, die Sita dewi, welke als prijs van de Sajĕmbara hun ontgaan was, wilden oplichten: retireer maar — ik zal hen tegen trekken; pas goed op. wees voorzichtig (nl. met het oog op Sita dewi) en dan (in 't Jav. overgebracht) [illegible] Ik geef hier deze plaats, wellicht kan zij dienen om de uitdrukking te verklaren.

Eenige regels verder komt voor het woord [illegible] volgens den heer Rhemrev vroeger in Banjoemas een benaming voor "politiedienaar". De vertaler maakt er van "een voornaam per-

soon (een welgekleed man).″ Het woord was hem waarschijnlijk (even als mij) onbekend. In het daarop volgende geeft vooral de onbekendheid met dat woord en [illegible] ″niet herkennen″ (om niet te spreken dat er van de zeer duidelijke woorden [illegible] [illegible] [illegible] maar zoo wat gemaakt is) weer aanleiding tot deze foutieve vertaling: ″Ik zou wel eens willen zien, dat een voornaam persoon uwen Heer geweld aandeed! Het is nog niet gebeurd (of: 't is geen gewoonte) dat een welgekleed man naakt naar huis gaat; maar zeer zeker zal ik dien persoon onherkenbaar maken, door hem met een klapperdop over 't aangezicht te krabben.″

Met behoud der door den vertaler gekozen woorden zou de vertaling aldus kunnen luiden: ″Laat hij het eens probeeren! Als het geval zich werkelijk mocht voordoen, dat een politiedienaar uwen Heer geweld wilde aandoen — het gebeurt niet, dat een politiedienaar naakt naar huis gaat? — (nu) kijk, het zal werkelijk gebeuren, dat een politiedienaar zichzelf niet herkent, door dat ik hem″ enz. Het Jav. woord [illegible] dat op dezelfde pag. 17, r. 2 v. o. voorkomt, vertaalt de heer H. (op wiens autoriteit?) door ″schrikken″, de heer Rhemrev zegt, dat het beteekent ″redetwisten″.

Vroeger (in het bovenvermelde deel der Bijdragen) heb ik aangetoond, dat de vertaling van [illegible] onhoudbaar is; het onmiddellijk daaraan voorafgaande: [illegible] [illegible] ...... [illegible] ″de edelman van Talkondå...... wordt gezien door den edelman van Gadjah Ojå″ wordt vert.: ″De Prins van Gadjah Ojå scherpt zijn blik en ziet naar hem, terwijl hij zich de hand boven het hoofd houdt.″ Hoewel de uitdrukking [illegible] eenigzins poëtisch is, zoo zie ik toch geen kans om er zooveel uit te fingeren, als de vert. doet.

Blz. 18, r. 7: ″Zou mijn broeder...... zijn afgezonden″ in plaats van: ″Waartoe is mijn broeder..... afgezonden″, door verwarring van [illegible] met [illegible]

Ib. r. 10. Over [Javanese] zie Wdb. op [Javanese]: de bedoeling is waarschijnlijk „ik hoop dat u nog niet lang hier zijt.”

Blz. 18, r. 6 v. o.: [Javanese] „maar het zal niet gemakkelijk zijn ze tot vrouw te krijgen.” Hier is [Javanese] „er zijn” niet vertaald, en [Javanese] onjuist: het beteekent „lang duren, eer”, enz. Men kan vertalen: „maar er is een reden, dat het lang duurt, vóór zij een echtgenoot krijgt *of* trouwt.”

Blz. 19, r. 7, ([Javanese]) [Javanese] „Het ligt immers in 't karakter van elken edelman om alle gevaren te trotseren. Gij kunt u immers niet gelijk stellen met een gewoon mensch!” Ik kan er dit met den besten wil niet uithalen. Ofschoon ik het Javaansch niet voor onberispelijk houd, zou ik zonder veel onnoodige fantaisie b. v. vertalen: (Sĕmar): „Ieder edelman heeft zijn eigen aard; ieder andere bij u te voegen (als ware hij aan u gelijk), dat zou niet gaan (nl. zoo dapper zijt gij).

Blz. 20, r. 6: [Javanese] „de melodie Ajak-ajak-an eindigt met een zwaar accoord.” In hoeverre [Javanese] of [Javanese] debet is aan dat „zware accoord” weet ik niet; maar geen van beide beteekent iets dergelijks. Er staat: „De melodie A. wordt versneld... en houdt daarna op.” Ib. r. 7 v. o. staat: [Javanese] hetgeen vertaald wordt: „zijn bijeen, schitterend van goud en juweelen.” — [Javanese] is niet afzonderlijk vertaald, maar opgelost in het „bijeen zijn” (Jav. [Javanese]); het is hetzelfde als [Javanese] „vol, propvol *van menschen*” — [Javanese] ziet niet op het schitteren van „juweelen” maar van „rooden glans verspreidende wapenen of kleêren.”

Blz. 21, r. 11 en 10 v. o.: [Javanese] lees: [Javanese] „Zij schitteren en blinken van pracht en majesteit (schoonheid).” Dat [Javanese] zal toch wel meer bepaald zien op een schitterenden „lichaamsbouw.”

Bl 22, r. 7 v. o.: [illegible] „dat ik die vraag doe.” De vertaler heeft het woord [illegible] niet verstaan, en het eenvoudig niet vertaald. Rhemrev zegt dat het hetzelfde is als [illegible] ([illegible]) en hier beteekent: „dat ik u met mijn vraag voorkóm.” [illegible] v. [illegible] nl. = Jav. [illegible] v. [illegible]

drie regels verder: [illegible] „de wedstrijd is nog in vollen gang.” Waarschijnlijk heeft de vertaler gedacht aan het Mal. sĕngadja „met opzet” — het *causatief* dus „*iets* met opzet doen”; hier ***van den wedstrijd:*** „de wedstrijd wordt nog met ernst (***voor*** opzet) gevoerd” enz. — Doch de overgang of liever sprong tot de gegeven vertaling is onnoodig. Op grond van [illegible] = [illegible] (zie Wdb. op [illegible]) kan men vertalen: „de vorst staat het werkelijk nog toe, dat men aan den strijd deelneemt.”

Waartoe de gezochte stijve vertaling van blz. 22, r. 2 v. o. [illegible] „o, is dat de zaak?, en zijn er twee boetå's Patih?” (NB. [illegible] „oudere broeder” wordt vertaald door „Patih”). Wat nu staat er? (Déwa Bråtå zegt eerst tegen Abiåså): „o, oudere broeder, kijk daar heb je de twee boetå's” en dan zegt hij het volgende tot den Patih.

Blz. 23, r. 10 v. o. (vert. blz. 106, r. 21 v. o.) „Krijgshaftige bewegingen, houdingen” dat staat er niet; er staat: [illegible] „de wijze waarop zij strijden” zva. [illegible]

Blz. 24, r. 6, [illegible] „mij lusten zij toch niet”. Verwarring van subject en object; [illegible] nl. beteekent „aangelokt, bekoord worden” niet „*iem.* aanlokken of bekooren”, hetgeen dan aanleiding zou kunnen geven tot „gelust worden”. De bedoeling is: „ik word niet aangetrokken door hem, ik heb geen hart voor hem, *of* medelijden met hem (Déwabråtå) Nålå Garèng nl. had gezegd, dat hij was [illegible] „een weinig ongerust” aangaande D.B.

Ib. r. 9. Over de beteekenis van [illegible] zie boven bl. 232.

Ib. r. 7, v. o. [illegible] De vert. erkent hier eerlijk (waarom niet op zooveel andere plaatsen?) dat hij geen juiste verklaring kan geven, en vertaalt op de gis, niet bepaald gelukkig,: „met wankelende schreden „

Door Rhemrev weet ik, dat [illegible] is = [illegible] „middel, middellijf, lendenen„. — [illegible] bet. „de lendenen

Ib. 1, v. o. De vert. verstaat het taalgebruik van [illegible] buigen„ als men stijf is, b. v. na lang zitten of derg. (Kr. [illegible] zie vert. boven) niet, althans hij vertaalt [illegible] „wat heeft dat weinig gescheeld! Zoo'n Boetå is niet gemakkelijk te bevechten!„ Dat scheelt een beetje te veel van hetgeen er staat: „hoe weinig kans is er (dat gij overwint), zoo'n boetå„ enz.

Blz. 25, r. 5: [illegible] In het HS. staat [illegible] „als gij voorstelt *of* vraagt„ (waarop volgt) en verlangt, dat ik terug zal gaan. Dit wordt vertaald: „Gij hebt u dapper gekweten.„ Ik weet voor deze overzetting geen verklaring. Het daarop volgende [illegible] „Alvorens mij met den vijand te hebben gemeten„; veel zwakker en flauwer dan gelijk er staat: „voordat ik gekneusd, geschaafd of geschroeid ben„, voordat ik nog een schram of brandwond ontvangen heb.

Ib. r. 12 v. o. [illegible] ziet blijkens het verband op den aangesprokene, niet op Abiåså; hier dus op Sĕmar, „kom Sĕmar: ik laat het aan u over„ (nl. om voor hem te zorgen en hem bij te staan) en niet: „Nu Sĕmar, uw meester moet zelf maar weten, wat hij doet.„ Van hetgeen Pétroek zegt komt haast niets terecht. De vert. vermoedt elders (blz. 146) teregt, dat [illegible] een dansmeid is, maar waarom dan hier vertaald door: „Ai!„ Doch dat daargelaten, en aangenomen, dat hij niet wist dat [illegible] een schrijffout is voor [illegible] „bemorst met bloed„ hoe is met dat al een vertaling denkelijk als blz. 108 wordt gegeven: „och kom Garèng, wat praat jij over verlies of over-

winning. Ga jij maar vóor om de vrouwen te halen (welke?), velen hebben er reeds te vergeefs naar gegrepen. Ai! ik voel al de pijn in mijn ledematen." Het Jav. luidt: [Javanese text] hetgeen kan vertaald worden: "Ach Garèng — of ik verlies of win (het zij zoo!) als ik maar eerst een vrouw heb gepakt; als je eens met bloed bent bemorst, dan kan je een vrouw niet betasten. Karsijah! ik voel al de pijn in mijn ledematen."

Blz. 26, r. 2: [Javanese text] wordt vertaald (blz. 108, r. 22 v. o.): "donker en schoon van kleur" het gebruik van [Javanese text] (zie Wdb.) bij kleuren is anders vrij gewoon; [Javanese text] beteekent: "eenigszins groen, groenachtig"; zie verder over deze kleur en de uitdrukking [Javanese text] Aant. bl. 16, r. 7 volgg.

Drie regels verder leest men [Javanese text] De woorden [Javanese text] zijn den vert. onbekend. Trouwens gewoonlijk wordt geschreven [Javanese text]. Hij waagt zich aan de ongelukkige vertaling: "met naijverige blikken aanstaren", terwijl met die woorden bedoeld wordt "een soort van vrouwelijke bedienden van minderen rang aan het hof." (Zie o. a. Waj. verh. 2e deel, uitg. door het Bat. Gen. bl. 54). In plaats dus van de gegeven vertaling: "ofschoon zij hem met naijverige blikken aanstaren, is toch hun bede" staat er: "zelfs de Djĕblag's en Langakkan baden evenzeer."

Drie regels verder baart de uitdrukking [Javanese text] den vertaler geen zorg. Hij vertaalt de woorden [Javanese text] stoutweg en hier niet alleen op, maar ook met, goed geluk door: "Hij is de schoonste van allen." Met die vertaling naar den zin niet tevreden, heb ik den heer Rhemrev verklaring van die mij onbekende uitdrukking gevraagd. Deze verklaart [Javanese text] door [Javanese text] [Javanese text] "hij houdt zijn schoonheid zelf omklemd; zelf vast, voor zich"; (volgens Rh. ook wel [Javanese text]) "hij neemt die zelf voor

zich"; vergelijk onze uitdrukking: hij heeft de schoonheid in pacht, voor: Hij is de schoonste van allen.

Id. r. 4 v. o. [illegible] wordt vertaald: "zoodat de boetå's geen vat op hem hebben, en hun verwoede aanvallen ten laatste beginnen te verminderen." Niettegenstaande ik het niet wil opnemen voor dit Jav. (beter zou b. v. zijn.... [illegible]) vat ik niet, hoe men tot zulk een vertaling komt, al weet men niet dat [illegible] beteekent "iets ontwijken." De vert. kende het niet en heeft er maar voor gelezen [illegible] "verminderen" doch laat in den text staan [illegible] en geeft overigens geen rekenschap van deze vrijheid. Men kan vertalen: "Ten slotte kijk! valt het hem moeielijk den aanval der boetå's te ontwijken."

Blz. 27, r. 1. [illegible] wordt blz. 109, r. 12 vertaald: "die (Awah moekå, één der boetå's) hem dan weder terugwerpt, waarna zij met een lans naar hem steken. Abiåså springt ijlings op en is weer op de beenen." De vorm [illegible] kan moeielijk beteekenen "zij steken met een lans naar hem" wèl "met een lans getroffen *raken*." Doch er is hier geen sprake van een lans; de Boetå's vechten hier alleen met hunne handen of vuisten (zie nog blz. 24); hij zou het dan ook wel afgelegd hebben. Neen, de Boetå's bepalen er zich toe hem heen en weer te gooien, de laatste keer (vliegt hij) zoo "over (een der boetå's) heen ([illegible] volg. Rh. zva. [illegible]) en "komt staande te vallen ([illegible]), op zijn beenen neer."

Ib. 5. [illegible] "God beware me, mijn arme meester!" terwijl er staat: "mijn meester van kind en vader d. i. van ouder tot ouder, reeds nu in twee geslachten, mijn meester, (zegt Sĕmar, die ook bij Abiasa's vader in dienst was geweest).

Nålå Garèng zegt daarop: [illegible] ons "hoezee"! Met te vertalen door "Hei! (blz. 109, r. 21) gaat de heele aardigheid van Nala Garèng die daarmeê een flauwiteit wil ver-

koopen, te loor; [illegible] „wordt vermoord” waarom niet „wordt gebeten” [illegible] bet. „bijten, bijtende bevechten.”

Twee opvolgende ketterijen nl. tegen het spraakgebruik van [illegible] en [illegible] geven aanleiding tot de vertaling van [illegible] (Ib. r. 11) „dringt met geweld tusschen hen door, bindt zich den hoofddoek stijf om 't hoofd en grijpt naar zijn kris” (NB. Pétroek heeft geen kris), in plaats van: „loopt met vaart op de gelederen aan, grijpt in het voorbijgaan een hoofddoek, ontweldigt een kris.” Twee regels verder: [illegible] „gij zult nog vermoord worden.” Waarom niet zooals er staat: „het zal u in het ongeluk storten”? Vijf regels verder: [illegible] „ga gij terug bestevaêr.” Dat is mis. Er staat niet [illegible] maar [illegible] Het beteekent: „integendeel.” Met het volgende kan men vertalen: „ga gij bestevaêr integendeel *of* liever een of ander middel zoeken” enz. — Ib. reg. 1 v. o. [illegible] „'t Is beter een afdoend middel te bezigen. Als mijn kris geen vat op hem heeft, dan word ik maar beschaamd.” [illegible] is verkeerd verstaan. Men kan vertalen: „het is goed *of* best als de (kris) afdoende helpt, maar als die (kris) geen uitwerking heeft, dan word ik maar beschaamd.”

Blz. 28, r. 2 v. o.: [illegible] is een zeer gebruikelijke elliptische uitdrukking voor [illegible] of [illegible] „Vaarwel!” en niet „blijf maar hier.”

Blz. 29, r. 4: [illegible] „als ware boetå's grijnzen zij en maken allerlei woeste sprongen, zoodat men hun niets kan toeroepen.” Het is niet recht duidelijk waarom men iemand, die woeste sprongen maakt, niet iets kan toeroepen. Trouwens er staat ook iets anders. [illegible] beteekent niet in het algemeen „***iemand iets*** toeroepen” — maar „***iemand*** uittartende, uitdagende woorden toevoegen of toeroepen.” Er staat ongeveer: „hun wijze van

[illegible] „te rekenen als” dus: „men moet het beschouwen alsof men leert iemand te dienen.”

Blz. 37, 10 v. o.: [illegible] „wij zullen niet uitweiden over de reis der twee ridders, die ten aanschouwe van een menigte volks vertrekken.” NB. en het volgende beschrijft juist, hoe oud en jong hen kwam zien, enz.

De fout is deze, dat de vert. het woord [illegible] (eigenlijk „gezwegen” of iets dergelijks) heeft getrokken bij het volgende, en nu vertaalt: „wij zullen niet uitweiden over” enz. en dat, terwijl het in verhalen een gewone uitdrukking is (zie Wdb. op [illegible]) „daar waar men afbreekt om tot een ander onderwerp over te gaan.” Bij ons is dat zoo niet gebruikelijk, het ware anders te vertalen door: „uit! gezwegen!” In onze rarekiek heeft de overgang tot een ander onderwerp bij voorbeeld plaats met: Rt! (een ander stuk). Het volgende wordt dan: „De beide ridders waren op hun togt *of* reis het voorwerp van bekijk der menigte.”

Blz. 38, r. 8 v. o.: [illegible] „na zich te hebben gewasschen en met welriekende olie te hebben ingewreven”. De vert. heeft er dat „wasschen” bijgemaakt en laat [illegible] van [illegible] bet. „met welriekende olie ingewreven worden.” — De vorm zou dan evenwel moeten zijn [illegible]. Beide vrijheden zijn evenwel onnoodig, want in het origineel staat [illegible] hetgeen bet. „reiniging na den bijslaap”, hier geheel *ad rem*. Ik zou mij liever de vrijheid veroorloven, van het 2 regels v. o. voorkomende: [illegible] éen te schrappen. De verdubbeling geeft hier geen zin.

Ib. r. 6 v. o. [illegible] „herinnert zich, dat hij nu al langen tijd zich opgehouden heeft, terwijl zijn broeder Abiåså is vooruitgegaan.” Waartoe deze vert. in plaats van de letterlijke: „herinnert zich dat het nu al lang geleden is, sints zijn broeder Abiåså

hem verlaten heeft." Aanbeveling verdient die vert. te minder, omdat [illegible] als passive vorm op een object wijst, dat genegéerd wordt door de intransitive uitdrukking "is vooruitgegaan" en "hem is vooruitgegaan" kan [illegible] niet bet.; dat zou zijn bv. [illegible].

Blz. 39, r. 5: [illegible] is een drukfout voor [illegible] zva. [illegible] "is het einde slecht." Tegen de vert. "zal het slecht met u afloopen" kan men dus geen bezwaar hebben.

Blz. 40, r. 11 v. o.: [illegible] of [illegible] bet. zva. [illegible] de vert. dus van [illegible] door: "wat geef ik om alle soorten van genot" (waarschijnlijk gegist uit een [illegible] = [illegible]) kan vervangen worden bv. door: "ik denk niet aan *of* (ik geef niet om) de aardsche genietingen."

Blz. 40: ([illegible]) [illegible] ("gevoelt al meer en meer hartzeer over den dood zijner vrouw"). "Men kan verzekerd zijn, dat zijn verdriet zoodanig toenam, dat de onrust hem om het harte joeg". [illegible] en [illegible] zijn misverstaan; het eerste kan niet bet. "men kan verzekerd zijn" en het tweede moet hier bet. "het zal *of* zou maar; maar." Vrg. blz. 13, r. 5 v. o. en zie over [illegible] Wajang Pålåsårå 153. Er staat:

"Hoe meer hij er over denkt, hoe erger het wordt, zijne onrust wordt er maar te grooter om."

Twee regels verder: [illegible] "dat zijne vrouw toch maar zonder bedenking de Hemel moge deelachtig worden." Tegen deze vert. heb ik deze bedenking, dat [illegible] bet. "gissing, meening" en niet "bedenking". In het Wdb. vindt men [illegible] "niet om te bepalen (*zooveel of zoo sterk.*)" Als men nu [illegible] door "gelukzaligheid" vertaalt, krijgt men: "dat zijn vrouw de hoogste gelukzaligheid moge deelachtig worden."

Blz. 41, r. 9: [illegible] abusievelijk voor [illegible] "en zegt". Neen, zij zegt het niet, maar denkt het bij zich zelf, "en zegt bij zich zelf."

Blz. 42, r. 2: [illegible] bet. niet „onverschillig" (121, 4) maar „niet anders doen dan, steeds maar, voortdurend"; twee regels verder [illegible] „of hij er goede of kwade bedoelingen mede heeft, dat zullen wij wel spoedig te weten komen." Door misverstand van [illegible] voor den ***Modalen Voluntatief***, in plaats van: „goed of kwaad, laten zijn ouders het spoedig weten!" Ib. 8 v. o. [illegible] *dialectisch voor* [illegible] *of* [illegible]

Ib. 4 v. o.: [illegible] De vert. denkt [illegible] weg en maakt er van: „om er wat op te verzinnen." Doch [illegible] is volg. Rh. ook een uitdrukking voor „***een vrouw*** beslapen". Hier dus met behoud van [illegible] „om eerst *of* vooraf bij haar te slapen"

Bl. 43, r. 10: [illegible] „Uw zoon Abiåså zegt, dat hij er bezwaar in vindt, omdat hij bevreesd is voor zijn vader". [illegible] niet kennende heeft de vert. [illegible] „telkens" *enz.* maar weggedacht. Rhemrev weet gelukkig te zeggen, dat [illegible] = [illegible] is, en dus zonder eenige dichterlijke vrijheid wordt het dan: „Uw zoon A., zegt hij, beweert, dat hij bang is voor zijn vader."

Blz. 44, r. 2 volg.: [illegible] „ik zou vragen de prinses Ambaliki te behouden, dan had ik zonder moeite een slaapgenoot. Dat zou heerlijk wezen!" Zonder geweld te doen aan het spraakgebruik van [illegible] en met eene geschikte vertaling van [illegible] kan men vertalen: „Ik vraag maar om de prinses Ambaliki, dat is makkelijk; er mankeert nog maar aan om haar te beslapen. Dat moet heerlijk zijn!"

Ib. r. 5 volgg. Een [illegible] is volg. Rh. „een groote ronde kei" waarmêe Pétroek het figuur van Nålågarèng vergelijkt. [illegible] „(begrijp je dan niet), dat iemand die met veel wederwaardigheden te kampen

heeft, ook een bedrukt gemoed heeft? (en derhalve geen lust in mingenot!)″ Dat is geheel verkeerd verstaan. P. zegt eerst: ″je lijkt (of je figuur is dat van) een watoc bangkong en je bent niet erg slim″; (en wil men dan wat tusschenvoegen): maar dat laat zich begrijpen: ″iemand, die krom en verdraaid (van leden) is, diens hart is ook niet regt; die houdt zich met streken op.″

Ook het antwoord van N. G. is niet regt vertaald: [Javanese script] ″als ik maar op jou geleek, wat zou ik dan mooi zijn; je lijkt wel een ongevaccineerde duivel van de Zeven Waringin's″ in plaats van: ″Volg Kanṭong (een bijnaam van P.) maar, doe maar voor K. onder, die is zoo mooi als de ongevaccineerde enz. (P. nl. is pokdalig).

Blz. 44, r. 10: Ik weet niet van waar den vert. [Javanese script] in de bet. van ″verbaasd″ bekend is. Volgens den heer Rh. bet. het ″*iem*. niet mogen lijden, niet kunnen uitstaan.″ — Ook meent de vert. ten onregte te weten, dat [Javanese script] bet. ″een groote gedachte van zich hebben.″ De [Javanese script] is ″een langwerpige, cylindervormige vrucht″. Er staat: ″die Sentanoe déwa moet wel een groote [Javanese script] (d. i. een groote penis) hebben″.

Ib. 7 v. o.: [Javanese script] ″stort tranen″ (123, 15) zal wel zva. zijn als [Javanese script] ″tranen wegvegen″.

Blz. 45, r. 9: [Javanese script] ″Hebt gij dan geen ooren om te hooren?″ Verkeerd. [Javanese script] is een variatie op het gewone [Javanese script] ″zich informeeren naar″.

Blz. 46, r. 10 v. o.: [Javanese script] (A. komt nader) ″brengt hem den voetkus, streelt hem den hals″. Verbeeld u iemand, die zich vooroverbuigt op eens anders voeten en die kust, en dezen (tegelijk) den hals streelt. Een moeielijke manipulatie! Het is dan ook weder een verwarring van subject en object (zie boven). Er staat: ″en zijn (nl. A's) hals wordt

door hem (den vorst van Wiråtå) gestreeld", *of* "en deze (de vorst van Wiråtå) streelt hem (A.) den hals".

Blz. 47, r. 11: [illegible] "Het gaat mijn begrip te boven. Ik weet er waarachtig geen naam aan te geven! Het rijk (Astinå) afvorderen?"

Nu ik weet waarachtig ook niet hoe men tot zulk een vertaling komt. Schrap de ˎ achter [illegible] en zet een rustteeken achter [illegible] en dan staat er dood eenvoudig (zooveel mogelijk met behoud der gegeven vertaling): "ik had het niet gedacht: ik dacht dat het geen ernst was om het rijk (Astinå) af te vorderen". Ib. r. 4 v. o.: [illegible] "Praboe Maswåpati heeft spoedig de reis volbracht en is in Astinå aangekomen, alwaar hij zeer vriendschappelijk door Sĕntanoe déwå wordt ontvangen". Het is mij glad onverklaarbaar, hoe de vert. dit van de Javaansche woorden heeft kunnen maken. [illegible] kan toch wel niet anders bet. dan "den geheelen weg langs" en hoe men nu ook [illegible] vertale, zooveel is toch zeker dat er geen ***Perfectum***, wel een ***Futurum*** meê bedoeld is, bv. aldus te vert.: "Praboe M. deed *of* was den geheelen weg langs, alsof hij spoedig te Astinå wou aankomen; hij haastte zich om spoedig enz." en hoe men nu ook de volgende woorden wil opvatten, dat de vertaling: "waar hij zeer vriendschappelijk door Sĕntanoe déwå wordt ontvangen" weinig aannemelijk is, blijkt hieruit, dat er volg. echt Jav. verhaaltrant op volgt: "Laat ons van iets anders spreken. Verhalen wij van Sĕntanoe déwa die in de pagĕlaran van Astinå rustig zit te praten, als hij overvallen wordt door de komst van Sĕntanoe déwa. — Hier n a dus pas kan er kwestie zijn van gunstig onthaal, enz. niet hier v ó o r. — Trouwens er behoort ook meer dan gewone fantasie toe om de woorden [illegible] dus te vert. Waarschijnlijk zal men ze aan Maswåpati in den mond moeten leggen, die zegt of bij zich zelf zegt: "wat een goede (ironisch voor) "wat een gemeene" vent is die Sĕntanoe

déwa." — Blz. 49, r. 9: [illegible] wordt wel wat schraal vertaald door: "ik dank u". Ik maak opmerkzaam op de uitdr. [illegible] die in het Wdb. nog niet was opgenomen (wèl in de nieuwe bewerking); eig. dus: "ik dank u voor de gunst, die van u (op mij) neerdaalt." Ib. r. 9 en 8 v. o. [illegible] "Niet alleen dat ik er geen getuige van durf zijn, ik zou er zelfs niet bij tegenwoordig durven zijn." Juist verkeerd. Want [illegible] bet. "getuige zijn van", en [illegible] "*erg.* bij tegenwoordig zijn". De **climax** is dus deze: "Niet alleen, dat ik er niet (in persoon) bij tegenwoordig durf of wil zijn, ik wil er zelfs geen getuige van zijn" (hetgeen men ook op afstand kan zijn, men kan zich bv. laten vertegenwoordigen).

Blz. 49, r. 8: [illegible] "Hoe kunt ge spreken van gunstbetoon of voortrekken, mijn zuster." Den vert. schijnt het spraakgebruik van [illegible] of [illegible] in een derg. zin onbekend te zijn. Het bet. hier: "natuurlijk; wel zeker". "Wat *of* hoe zuster? Wel zeker trek ik hem voor!"

Blz. 50, r. 12: Van [illegible] geeft de vert. geen rekenschap. Het is hetzelfde als [illegible] of [illegible] "propvol **van menschen**." Ib. r. 10 v. o.: [illegible] "Wat staat ge daar rustig te kijken!" in plaats van: "Blijf rustig kijken". [illegible] nl. voor [illegible] *Modale Voluntatief* (zie Aant. bl. 233).

Blz. 51, r. 7: [illegible] "maar om een middel uit te vinden ter bestijging van den berg Sĕptarĕngga, dat leert geen bovenmenschelijke magt". Dat de vert. niet wist wat [illegible] hier bet. is te begrijpen, maar hoe hij in deze vertaling, waarvan letterlijk geen woord deugt, [illegible] hetgeen bet. "afkomst, afstammeling". laat bet. "bestijging" en [illegible] 't geen bet. "leeren" (discere), vert. met "leeren" (docere), dat is onbegrijpelijk. [illegible] bet. hier volg. den heer Rhemrev "gewoonlijk." De zin luidt dus: "gewoonlijk heeft een **afstammeling**

Berg Sëptarënggа bovenmenschelijke magt, zonder te leeren, *of* zonder [illegible].″

Een paar regels verder speelt [illegible] voor den ***modalen Voluntatief*** den vert. weer parten; en hoe hij [illegible] ″geeft het te gebruiken aan″ vert. door ″ik zou je aanraden om.... ter zijde te laten gaan″ dat kan ik zelfs niet raden. Genoeg dat [illegible] wordt vert. ″Sëntanoe déwa ik zou je aanraden om je zoon ter zijde te laten gaan, want je toovermacht zal in rook vergaan″ in pl. van ″Sëntanoe déwa laat je bovennatuurlijke macht opstijgen (van je uitgaan) ten gebruike *of* ten dienste van je zoon.″

Een paar regels verder krijgt men weder ten gevolge van verwarring van subject met object voor het Jav. [illegible] ″Hij heeft onlangs wel twee boetå's vernield; zou hij in dezen strijd tegen een gelijke het onderspit delven? Neen, hij zal er zonder schram of stoot afkomen″ in plaats van (ik houd mij zoo veel mogelijk aan de gebezigde woorden): ″hij is vroeger door twee boetå's heen en weer geschud, zonder een schram of brandwond te bekomen, hoeveel te minder zou hij in dezen strijd tegen een gelijke het onderspit delven?″ Men ziet dat buitendien aan het spraakgebruik van [illegible] ″hoeveel te meer of minder″ (zie Wdb.) en [illegible] niet ″vernielen″ maar ″met den bek heen en weer schudden ***zooals een hond zijn prooi doet***″ is te kort gedaan; ook wordt [illegible] meer bepaald van brandwonden gebruikt, hier ad rem, Sëntanoe déwa gloeide immers als vuur (zie onder, Bl. 254).

Ib. r. 8 v. o.: [illegible] ″hij draagt een dòdòt van een andere soort zijden stof″; volg. Rh. bet. [illegible] *of* [illegible] ″met bladgoud *of ook wel* dunne zilveren plaatjes ***soms in den vorm van bloemen*** opgelegd of omzoomd″. Zie [illegible] Wdb.

Ib. r. 5 v. o.: [illegible] niet ″een gevest van wor-

telhout" maar een gevest in den vorm van [Javanese] zie Wdb. op [Javanese] — [Javanese] "een gouden schede met allerlei bloemen gebeiteld". Hoe de vert. tot zulk een overzetting is gekomen, blijkt niet. Zooals de Jav. woorden daar staan, versta ik ze niet; welligt kan men lezen °[Javanese] "met allerlei rijdieren, olifanten, paarden *enz.* er op gebeiteld". [Javanese] "hij heeft zijn kris naar voren geschoven". Neen; dit is in het Jav. [Javanese] *zie* [Javanese] "Hij steekt zijn kris maar even met de punt in den gordel" ***uit zwierigheid.***

Ib. r. 2 v. o.: [Javanese] "en gelijkt op den God Asmårå—Kåmå—noesan." Waartoe deze nieuwe Godennaam gefingeerd? Als of er nog niet genoeg waren. En dat terwijl [Javanese] "zigtbaar voor het menschelijk oog" v. [Javanese] "mensch" een beste vert. geeft. "Als de God Asmårå in menschelijke gedaante."

Blz. 52, r. 5: [Javanese] "Van lieverlede echter worden de bewegingen van den prins van Talkondå flauwer" [Javanese] volg. Rh. beter [Javanese] zva. [Javanese] *of* [Javanese] het wordt dus: "eindelijk verliest de prins van Talkondå den strijd, *of* delft het onderspit." Ib. r. 6 v. o. over [Javanese] zie bl. 232.

Ib. r. 4 v. o.: [Javanese] "dat Sĕntanoe déwa met Abiåså twist zoekt, vergeet zich zelf van verontwaardiging. Hij dringt door de menigte heen, verbreekt het koord dat om het strijdperk is gespannen." Waarom "twist zoekt" i. pl. v. "nazet" zooals [Javanese] bet.; toch zeker niet omdat het in een strijdperk zooals hier, beter te pas komt. In de daarop volgende woorden heeft de vert. (waarom? hij geeft er geen rekenschap van) den Jav. text verslechterd; er staat nl. in het hs. [Javanese] enz. De vert. denkt toch niet, dat [Javanese] beter

Integendeel, het eerste zou een *germanisme* zijn. [illegible] bet. reeds „zich zelf vergeten”; en waar moet dan [illegible] van afhangen, toch niet van [illegible] want dit behoort bij [illegible] Neen [illegible] „zich een weg banen door” is onmisbaar. De zin is ditmaal evenwel toch goed geraden, zoodat de vert. niet veel behoeft veranderd te worden. In plaats van: „De vorst van Wiråtå, vernemende dat Sëntanoe déwa met Abiåså twist zoekt, vergeet zich zelf van verontwaardiging. Hij dringt door de menschen heen, verbreekt het koord dat om het strijdperk is gespannen” zou men kunnen vert.: „De vorst van Wiråtå ziende, dat Sëntanoe déwa Abiåså nazet, vergeet zich zelf, baant zich een weg door de rijen der omstanders, loopt met een vaart tegen het om het strijdperk gespannen koord, zoodat dit breekt” enz.

Blz. 54, r. 7: [illegible] l. [illegible] „en in de lucht geslingerd waarna hij weder op den grond valt” De vert. heeft onnoodig [illegible] zooals het hs. heeft in [illegible] veranderd. [illegible] (dial. [illegible]) bet. „met een vaart wegslingeren” dus: „en met een vaart weggeslingerd — valt hij pof! op den grond.”

Blz. 55, r. 13: [illegible] „ja hij is zeker vuur van binnen; want hij spuwt vuur, die Sëntanoe déwå. Het is een geluk, dat gij niet gesmolten zijt”. Waarom aldus voor: „O ja, hij spuwt en ademt vuur uit, die Sëntanoe déwå”. Het Jav. voor de door den vert. gegeven overzetting zou immers zijn: [illegible] En hoe [illegible] zoo slecht verstaan is, begrijp ik niet. Het is het Kråmå van [illegible] dus: „als UEdele het niet waart *of* een ander dan UEdele zou gesmolten zijn.”

Ib. r. 2 v. o.: [illegible] „maar ik weet er wel wat op; laat iemand naar 't Godenverblijf opstijgen.” Ook van deze zonderlinge vertaling weet ik geen verklaring te geven. Het spraakgebruik van [illegible] = [illegible] (zie voor de

bet. Wdb.) toch is genoeg bekend, en voor het overige zijn het heel eenvoudige woorden; er staat: „nu dat zoo is, schiet er niets anders over dan naar het Godenverblijf op te stijgen.”

Blz. 56, r. 3 v. o.: [illegible] niet „de zoon van Pĕtoeng Wijoe”, maar „de prins van Pĕtoeng Wijoe”: dat P.W. een plaats is, blijkt genoeg uit het plaatsaanwijzende voorzetsel [illegible] vrg. blz. 137, r. 6, waar de vertaler zelf vert. „opgaan naar Pĕtoeng Wioe”, zie nog o. a. blz. 63, r. 6 v. o.

Blz. 58, r. 4 v. o.: [illegible] „Waarheen is het doel der reis. Zij gaan naar Baṭara Jåmå di pati (den God der onderwereld).” Vooreerst past deze vert. niet in het verband: zij gaan niet naar de onderwereld. Baṭara Goeroe heeft Jåmå di pati laten ontbieden, en nu gaan de Goden gezamentlijk met Jåmådipati aan het hoofd naar de aarde. Wat de vert. onderstelt van regels die zouden zijn uitgelaten, dat is volstrekt overbodig. Jåmådipati gaat voorop en van hem wordt dan verder verteld, zooals de vertaling luidt: (blz. 135 boven): „Eensklaps staat Jåmå voor Sĕntanoe déwå enz.

Zoo luiden dan ook de Jav. woorden: „wie is hun aanvoerder (de aanvoerder *van hun togt*). Het is Baṭårå Jåmådipati. [illegible] is door den vertaler ten onrechte afgeleid van [illegible] II; het komt van [illegible] I. Zie Wdb. Bl. 58, r. 3 v. o.: [illegible] „verstaat de kunst” in plaats van „hij is gewoon”. [illegible] blz. 59, r. 1, volg. Rh. bet. [illegible] metamorphose, en [illegible] incarnatie; hier dus „van wat of wien zijt gij een metamorphose?” bij [illegible] nl. verhuist de [illegible] ziel; bij [illegible] heeft gedaante verandering plaats, bv. van een tijger in een mensch en derg.

Blz. 59, r. 4: [illegible] door den vert. niet teruggeven, is elliptisch, bv. voor [illegible] „houd u niet of gij niet weet wie ik ben.” Ib. r. 7: [illegible] „om jou te pakken en meê te nemen.” Neen, „om je [illegible] men” eig. „om je uit het leven weg te rukken [illegible] [illegible].

Ib. r. 5: [Javanese script] "dat je daar zoo bliksemend en dreigend voor mij staat." Ik geloof niet dat deze vert. deugt, maar weet ook niet wat [Javanese script] hier beteekent.

Ib. r. 8 v. o.: [Javanese script] "Zie, hij is bang voor Sĕntanoe déwå! Deze heeft dan ook een kwaadaardige hand." Neen. "Wel, kijk (zegt Jama dipati), die Sĕntanoe déwa is vreeslijk! Hij heeft een (venijnige of) kwaadaardige hand". Ib. r. 9 v. o.: [Javanese script] "Zij geven van 't voorgevallene kennis aan Yang Girinåtå, die aanvankelijk den last tot het oppakken van Sĕntanoe déwa gegeven had" en dat terwijl er staat: "niet lang daarna wordt aan Yang Girinåtå berigt (al wat er is voorgevallen) van het begin tot het einde." De uitdrukking [Javanese script] moge nu wat vreemd zijn, gebruikelijker [Javanese script] *of* [Javanese script] (of welke varianten dan ook nog meer voor ons · van A tot Z) — wat de vert. er van maakt, is geheel onaannemelijk.

Ib. r. 3 v. o., [Javanese script] Alsof er [Javanese script] stond, wordt vert.: uitnoodigen om meê (te gaan). Zie blz. 136, r. 1. In dezen zin past die vert. niet slecht, doch [Javanese script] bet: "aansporen" enz.

Blz. 60, r. 2: [Javanese script] "uwe onderdanen" voor "uwe zonen."

Ib. r. 3: [Javanese script] "Ik ben zoo vrij er u aandachtig op te maken" in pl. v. "ik ben zoo vrij u te zeggen: wees voorzichtig!" [Javanese script] bet. hier hetz. als het voorgaande (r. 1) [Javanese script] voor [Javanese script] (juist vertaald met): "wees voorzichtig". "Aandachtig maken" is [Javanese script] Ib. r. 3 v. o.: ([Javanese script]) [Javanese script] "(en hem kwetsen) dat ging ook niet" i. pl. van "en hij is verschroeiend, men kan hem niet aan zijn lijf komen." [Javanese script] nl. wordt vooral gebruikt v. brandwonden, en immers Sĕntanoe déwa (zie volg. Aant.) was als vuur.

Blz. 61, r. 1: [Javanese script] »hij zegt dat hij voor al de déwå's te zamen niet bang is. Hij gloeit als vuur.« Welke moeielijkheid den vert. hier van de wijs heeft gebragt, kan ik niet raden. Er staat: »al de déwå's zeggen ook, dat het lichaam van Sĕntanoe déwa gloeit als vuur.«

Blz. 6, v. 4: ([Javanese script]) [Javanese script] »die er menschen meê ongelukkig maakt, en zelfs zich verzet tegen de déwå's.« Mij dunkt men kan [Javanese script] hier niet anders beschouwen dan = [Javanese script] en vert.: »die goden en menschen ongelukkig maakt.«

Blz. 63, r. 1 v. o. [Javanese script] »tegen mij verzetten.« Waarom niet zooals er werkelijk staat »u op gelijke lijn met mij stellen«?

Blz. 64, v. 10: [Javanese script] »maar opnieuw krijgt hij een slag op het hoofd, zoodat hij zich van pijn het hoofd vasthoudt (of knijpt).« Er staat: »hij wrijft zich het hoofd en pidjĕt het zelf.«

Ib. r. 12: [Javanese script] »Die Sĕntanoe déwå! hij slaat iemand maar zoo ongemanierd op het hoofd.« Hoe de vert. [Javanese script] heeft opgevat blijkt niet regt; dient daarvoor »maar zoo ongemanierd« dat niet in het Jav. voorkomt? In ieder geval, hij heeft het niet verstaan; het moet een scheldwoord zijn, zooals b. v. [Javanese script] »word »gerampogd!« enz. [Javanese script] houdt Rh. voor een verbastering van [Javanese script]

Ib. r. 9 v. o. [Javanese script] vrg. r. 12, v. o. [Javanese script] schijnt een andere uitspraak te zijn voor [Javanese script] verkorting van [Javanese script] = [Javanese script] »welaan, kom!«

Blz. 65, r. 1: [Javanese script] »Sĕmar bespot en belacht op luiden en tierenden toon«, beter: »daagt hem luid schreeuwende, spottend uit«; [Javanese script] = [Javanese script] (*Zie* Wdb. nieuwe uitgave).

Blz. 65, r. 1: [illegible] "Genoeg! genoeg! gaat maar eerst ter zijde. Hoeveel déwå's heeft hij al een lesje gegeven. Zoo'n dolzinnige panditå!" Deze verkeerde vert. is alleen mogelijk door [illegible] "hoe? op wat wijze" weg te denken. De zin moet zijn: "Kom kinderen, ga even achteruit. Hoe zullen die vele déwå's hem straffen, dien dolzinnigen panditå?"

Blz. 68, 10: [illegible] "ik heb uw last volbracht en de oogen..... uitgestoken." Dat zal wel de bedoeling zijn, maar in het Jav. staat: "ik ben uitgezonden om de oogen.... uit te steken." Wellicht is dit te verhelpen door te lezen: [illegible] enz. — of [illegible] — of ook [illegible] geheel aan het eind.

Blz. 70, r. 1: [illegible] "verzorg met liefde uw neef Abiåså, hem, zijn kinderen, klein- en achterkleinkinderen." Daar [illegible] geen Imperatief is zou ik liever vert.: "(bestemd) om te zorgen voor Abiåså, (en waar blijft [illegible] ongeveer hetz. als: [illegible] of [illegible]) ongestoord en voorspoedig tot op zijn kinderen," enz.

Ib. r. 3 v. o.: De herhaling van [illegible] heeft evenmin zin als boven die van [illegible] dus eenvoudig te schrappen. [illegible] "hij heeft dus geen zaad voor zijn nakomelingschap"; er staat: "stellig heeft of krijgt hij geen afstammelingen (*eig.* en zijne nakomelingschap is afgebroken); zijn geslacht sterft met hem uit."

Reeds is boven hier en daar gewezen op dialectische afwijkingen van het Sålå's Javaansch.

Het komt mij van belang voor die eigenaardigheden zamen te vatten en nog in 't kort te bespreken.

Dat de *Conjunctief*-uitgang van het *Causatief* [illegible] of [illegible] in sommige dialecten van den Oosthoek van Java en ook in Banjoemas in den *Indicatief* gebruikt wordt, is reeds in de

Grammatica vermeld. Men vindt er in deze Wajang een voorbeeld van, o. a. blz. 55, r. 8: [illegible] voor [illegible]. Er is hier alleen sprake van, of Maswapati, Sentanoedéwa al dan niet *opmerkzaam heeft gemaakt* op het schenden van zijn vroegere belofte. Trouwens in denzelfden zin gaat vooraf [illegible] en volgt [illegible]. Waarom nu in het éene geval de *Conjunctief* is gebruikt, in het andere de *Indicatief?* Men zou op regel 8 kunnen vert.: "kijk! zou Maswåpati hem er niet opmerkzaam op gemaakt hebben." (De gegeven vert. blz. 134: "en heeft Maswåpati *vergeten*" enz. deugt natuurlijk niet) doch dat is gezocht; in ieder geval is 2 regels verder [illegible] in [illegible] een *Indicatief*; "toen hij er opmerkzaam op maakte."

Een ander voorbeeld is [illegible] Blz. 57, r. 4 v. o. men kan daar vert.: "en die (prinses) heeft hij gegeven aan" tenzij men aanneme, dat de *Conjunctief* in het Javaansch, zij het dan dialectiseh, ook gebruikt wordt in den zin van het *Futurum;* hier dus: "om die te geven aan" *vrg.* blz. 48 [illegible] hetgeen men best kan opvatten in den zin van [illegible] Er bestaat daarvoor wel eenigen grond, zoo b.v. in de Lakon's van te Mechelen bl. 104: [illegible] "het is verkieslijker *om* hem te dooden". Zoo ook is de minst gezochte vertaling van een *conjunctief* met bijgevoegd [illegible] Babad Tanah Djawi van Meinsma, blz. 50: [illegible] "geschikt *om* gebruikt *of* gedragen te worden." Vrg. nog Rådjå Pirangon (uitg. Meinsma) blz. 21, [illegible] "maar zij was bang *om* het te zeggen."

Omgekeerd zou men den *Imperatief of Conjunctief* vorm van het Causatief verwachten blz. 42: [illegible] "sta haar maar af" (vert. blz. 121), in pl. v. [illegible] In hoeverre dit een dialectisch verschijnsel is, analoog aan het Madoereesch, waar de *passieve Imperatief* nooit door een bepaalden vorm wordt uitgedrukt, weet ik niet. Vrg. ook nog op blz. 28, r. 5 v. o. [illegible] "houd u dan maar eerst bedaard."

Meer bepaald dialect van Banjoemas schijnt te zijn [illegible] in plaats van [illegible] bij het *Subjectief Passief van den* 2n *pers.* Het komt ook in de Wajangverhalen van Pålåsårå enz. voor; hier blz. 49 [illegible] voor [illegible] Doch ook en dit is opmerkelijk [illegible] 54, r. 10 [illegible] voor [illegible] Vrg. Roorda Jav. Gramm. die [illegible] *Subj. Passief* 1e *pers.* beschouwt als verkorting van [illegible] nevenvorm van [illegible] Zoo is [illegible] welligt eene verkorting van [illegible] In de Aant. op bovengenoemde Waj. verhalen houdt Roorda [illegible] voor eene verk. van [illegible] Kw. en Mal. zva. [illegible].

[illegible] Blz. 17 komt in het Woordenboek voor = [illegible] vertrekken; (zoo bv. in Waj. Pålåsårå) doch volg. Rh. zou het Kråmå zijn van [illegible] *ook* te Sålå.

Vreemder is Ib. [illegible] of wel bl. 35, [illegible] volg. Rh. dialect van Banjoemas voor het thans gebruikelijke en reeds erg afgesletene [illegible] (dat evenwel hier ook voorkomt blz. 59). Nog verdienen opmerking:

[illegible] (blz. 9) en [illegible] (blz. 14) nevens [illegible] (blz. 55) en [illegible] (blz. 65), [illegible] (blz. 87) voor [illegible] (blz. 36, r. 6) [illegible] voor [illegible] en [illegible] (blz. 51, r. 11) voor [illegible]

In hoeverre het gebruik van het voorvoegsel [illegible] — in [illegible] (blz. 17, r. 10 o.) en [illegible] (blz. 18, r. 5) aan dialectischen invloed moet worden toegeschreven, weet ik niet. Het komt mij daar overtollig voor, zoo niet verkeerd gebruikt. Zoo is ook [illegible] in [illegible] „straks” (blz. 23, r. 9) althans overtollig, zoo niet verkeerd, op de volgende regel vóor [illegible] bepaald fout. [illegible] op regel 9, *in de spreektaal* voor [illegible]

Blz. 16, r. 1 v. o.: [illegible] eaz. voor [illegible] Men zou hier [illegible] best door het *relatief* [illegible] of [illegible] kunnen

vervangen (vrg. het gebruik in het Madoereesch van het *relatief* [illegible] voor het Jav. hulpwoord [illegible]).

Blijkt uit het een en ander reeds, dat de Abiâsâ geschreven is in een dialect, dat punten van overeenkomst aanbiedt met het Javaansch van de uit Banjoemas afkomstige Wajang Pâlâsârâ en Pandoe, door Roorda uitgegeven — de heer Rhemrev twijfelt er niet aan of de in dit handschrift (bl. 25 en 72) voorkomende Karsijah zou eene ronggèng (dansmeid) zijn die nu ongeveer 30 jaren geleden te Poerbâlinggâ (Banjoemas) zeer gevierd werd. Is dit zoo, dan ware tevens uitgemaakt, dat dit handschrift van jonge dagteekening moet zijn.

LEIDEN,
Mei 1884.

A. C. VREEDE.

5
3
3
22
21
19
5c
5b
Z
19
18
33
K
4
K
33
4
29
30
32
X
29
P
30
X
31

2
K 35
8 b
9
11
12
16
Z
35
6
10
14
12
6
15 a
13 b
13
7
1
8 c
23 X
23
K
7
24
25
26
28
Z
27
28
Z
Z
36
P
20
20
23
P
36
36
36
K. Koper
Z. Zilver
P. Parelmoer
X. Armringen v. witte por. schelpen

NONGAROE TOEBAROE
(Man van Toebaroe in feestgewaad.)

K. Koper
Z. Zilver
P. Parelmoer
X. Armringen v. witte por. schelpen

a *Tataboea* $\frac{1}{10}$	*b* *Tiffa byassa* $\frac{1}{12}$.
e *Paparokka* $\frac{1}{14}$	*f* *Dagasoeli* $\frac{1}{10}$.
i *Tiffa otti* $\frac{1}{12}$	*j* *Gong* $\frac{1}{15}$.

DJODJAROE GALELLA
(Jonge dochter van Galella in feestgewaad.)

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

UITGEGEVEN DOOR HET KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

VIERDE VOLGREEKS.

ACHTSTE DEEL. — 3de STUK.

'S GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF.
1884.

GEDRUKT BIJ H. L. SMITS.

a Tataboea $\frac{1}{10}$ | *b* Tiffa byassa $\frac{1}{12}$.

e Paparokka $\frac{1}{14}$ | *f* Dagasoeli $\frac{1}{10}$.

i Tiffa otti $\frac{1}{12}$ | *j* Gong $\frac{1}{13}$.

c Tiffa itji

g Paparokka

k Tiffa itji

d Tiffa lamo

h Soeleppe

l Arabahoe

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

UITGEGEVEN DOOR HET KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

VIERDE VOLGREEKS.

ACHTSTE DEEL. — 3de STUK.

'S GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF.
1884.

GEDRUKT BIJ H. L. SMITS.

INHOUD.

Bladzijde.

De Bibliotheken van het Instituut en het Indisch Genootschap (Heerengracht, no. 21) zijn voor de Leden toegankelijk dagelijks, met uitzondering van Zon- en feestdagen, van 12 tot 4 ure 's namiddags.

Heeren Leden, vooral in Indië, worden dringend verzocht, bij verandering van woonplaats of bij niet geregelde ontvangst der Bijdragen en Werken, daarvan kennis te geven aan den Secretaris. De leden, die van en naar Nederlandsch Oost-Indië vertrekken, worden eveneens dringend uitgenoodigd vóór hun vertrek tijdig daarvan aan den Secretaris bericht te doen toekomen.

MEDEDEELINGEN OVER HET EILAND SALEIJER.

DOOR

H. E. D. ENGELHARD,

Contrôleur 1e Klasse bij het Binnenlandsch Bestuur buiten Java en Madoera.

In „de Indische Gids" werd sedert April dezes jaars in eenige artikelen de politieke en economische toestand van het eiland Saleijer beschreven; hier vinde, als meer eigenaardig voor dit tijdschrift geschikt, de bespreking van enkele andere onderwerpen betreffende dat eiland eene plaats.

Achtereenvolgens wenschen wij de aandacht te vestigen op de ligging, grootte, klimatologische, physische en hygienische gesteldheid van het eiland, waarbij wij tevens eenige aanteekeningen voegen omtrent het planten-, dieren- en delfstoffenrijk, en waarna de bevolking zelve ons moet bezighouden, haar sterkte en verdeeling, voeding, kleeding, karakter, zedelijke toestand, taal, woningen, muziek, volksvermakelijkheden en middelen van bestaan.

Na de ontwikkeling van een en ander verdienen de godsdienst, hadjies, graven, geestenwereld en de merkwaardige doodengrotten, die op 't eiland gevonden worden, eene opzettelijke beschouwing.

Omtrent hetgeen er betreffende den landbouw en de veeteelt, de communicatie-middelen, de handels- en scheepvaartbeweging, de muntcirculatie en de inkomsten van het gouvernement valt aan te teekenen, verwijzen wij den belangstellenden lezer naar onze mededeelingen in „de Indische Gids". Hier zij echter nog ten slotte eene plaats ingeruimd voor eene schets van de geschiedenis van Saleijer, meerendeels aan archiefstukken ontleend.

I.

LIGGING, GROOTTE, KLIMATOLOGISCHE, PHYSISCHE EN HYGIENISCHE GESTELDHEID. PLANTEN-, DIEREN- EN DELFSTOFFENRIJK.

Tusschen de zuidoostelijke punt van Zuid-Celebes — Oedjoeng Bira of Oedjoeng Lassowa — en het eiland Flores of Mangaraï liggen tal van eilanden en eilanden-groepen, allen behoorende tot het gewest Celebes en onderhoorigheden. Gelegen tusschen ongeveer 119° 50′ en 121° 30′ O.L. zoomede 5°. 36′ en 7° 25′ Z.B. vormen zij gezamenlijk de afdeeling Saleijer, welke naam ontleend is aan het hoofdeiland [1]. De meest belangrijke daaronder zijn: Poeloe Pasi of Varkenseiland, aan de westkust tegenover het etablissement, verder zuidwaarts Malimboe, Goewang, Bahoe-loewang, Tamba-longang, Poelasi of Lasi, Ambo-laki of Mama-laki of Malintjoeng, Djaïlamoe, Sisir of Batoe-Batoe, Djampeija, Tana-Malala, welke beide laatsten slechts door eene zeer enge passage — Taroesan geheeten — van elkander gescheiden zijn, verder Poeloe-Katela, Poeloe-Kambing of Poeloe-Bembé, Poeloe-Ragi, Poeloe-Opa en Tapaija, wijders Kalaoe of Lambégo, Bonérate, Madoe of Pandjang, Kalaoe-towa, Kawi-kawijang of Baarseiland, Zuideiland, Kajoe-wadi, Groot en Klein Karompa, Groot en Klein Latondo en eindelijk de niet bij namen bekende eilandjes, uitmakende de groep der Tijger-eilanden. In 't geheel zijn de tot de afdeeling Saleijer behoorende eilanden, zoo groote als kleine, 73 in getal.

Vele dezer eilanden worden ook door Valentijn vermeld [2], maar zijne opgave laat aan nauwkeurigheid zeer veel te wenschen over; o. m. worden de eilanden Bonérate, Kalaoe of Lambégo en de Tana-Djampeija-groep eenvoudig verzwegen, terwijl met het Baajen-eiland zeer vermoedelijk Pasi of Varkenseiland bedoeld wordt.

Het hoofdeiland is van den vasten wal gescheiden door straat Saleijer, welke van Oedjoeng Lassowa tot de tegenover-

---

[1] Volgens den Reg. Almanak van 1882, dl. I, bladz. 288* ligt Saleijer (vlaggestok) op 6° 7′ 2″ Z.B. en 120° 27′ 26″ O.L.

Soengi-minasa (Djampeija-eiland) op 7° 3′ 40″ Z.B. en 120° 30′ 31″ O.L.

Kalaoe towa (Z.W punt) op 7° 25′ 37″ Z.B. en 121° 44′ 47″ O.L.

Baarseiland (Kawi-Kawijang) op 6° 53′ 55″ Z.B. en 120° 12′ 20″ O.L. (Greenwich).

[2] Oud- en Nieuw Oost Indiën, Dl. III. Beschrijving van Makassar.

liggende noordelijkste punt van het hoofdeiland circa één geogr. mijl of 7.420 kilometer breed is [1]. Herhaalde loodingen hebben aangetoond, dat men op 100 vademen diepte nog geen grond kan krijgen.

Gezien van de eilanden Lioekang-lowe en Bétang, — beiden in straat Saleijer — dan wel van het strand te Kolong, — zuidkust van het regentschap Bira (afd. Ooster Distrikten) — vertoont het hoofdeiland in dwars-doorsnede een driehoek, waarvan de top ligt in den hoogsten berg den Bontona-Haroe, — volgens eene door mij gedane meting eene hoogte van ruim 1700 meter bereikende — met eene basis van nagenoeg 9 paal [2] of 13 kilometer, terwijl de oostelijke opstaande zijde zeer steil, de westelijke daarentegen zeer zacht hellende is. In lengte-doorsnede vertoont het zich ongeveer als een gelijkbeenige driehoek, waarvan de basis omtrent 53 paal lang en de top wederom in evengenoemden berg gelegen is, loopende beide opstaande zijden zachthellend noord- en zuidwaarts af. Gezien van Kajoe-wadi of eenig ander ten oosten van Saleijer gelegen eiland doet het zich voor als twee zeer dicht bij elkander gelegen eilanden, als een gevolg eener zeer diepe inzakking tusschen de bergen Nipotokka en Bodi, beiden aan de zuidelijke punt.

De oppervlakte van het hoofdeiland bedraagt 280 □ palen of 635.88 □ kilometer, verdeeld over de navolgende regentschappen:

Tanette	38 □ paal	of	86.30	□ KM.	
Batamata	28 ″ ″	″	63.59	″	″
Boeki	29 ″ ″	″	65.86	″	″
Boneya	53 ″ ″	″	120.36	″	″
Benteng (hoofdplaats) . .	2 ″ ″	″	4.54	″	″
Bonto-bangoen met Poeloe Pasi	62 ″ ″	″	140.80	″	″
Bala-boelo	9 ″ ″	″	20.44	″	″
Laijolo	40 ″ ″	″	90.84	″	″
Barang-Barang	19 ″ ″	″	43,15	″	″

De zee, die het eiland bespoelt, is op vele plaatsen aan de oostkust, zelfs in de onmiddellijke nabijheid van de kust, bizonder diep, hetgeen niet bevorderlijk is voor het [illegible] van

[1] Notizia su Selajar eisole adiacenti, del Prof. P. J Guido Cora.

[2] Een paal = 1507 M.

van handelsplaatsen. Bovendien leveren de talrijke baaien en inhammen volstrekt geen geschikten ankergrond op. Aan de westkust daarentegen is zij zeer ondiep, neemt zacht glooiende in diepte toe en kenmerkt zich door eene menigte koraalbanken. Vooral springt dit in 't oog bij lage ebbe in de maanden Augustus, September en October, als wanneer de bodem, soms tot circa 200 meters geheel droog vallende, prachtige planten- en koraalwoekeringen vertoont. Eene uitzondering hierop maakt de binnenzee, gevormd door het eiland Pasi en de westkust van het regentschap Bonto-bangoen, die men gevoegelijk de baai van Bonto-bangoen zou kunnen noemen. Voor het etablissement eene breedte hebbende van circa 1700 M. loopt zij over een afstand van 3600 M., gemeten van den vlaggestok, tot de kampong Padang zeer trechtervormig toe, vormende een oppervlakte van ongeveer 400 hectaren, geheel beschut tegen de jaarlijks heerschende hevige westelijke winden, ten gevolge waarvan tevens veel zand en slib door de zee worden aangevoerd. Bovendien ontlasten zich daarin vier rivieren, nam.: de Boea-Boea, de Pangiliang, de Giring-Giring en de Binanga-loera, welke allen, om van de vele beekjes niet te spreken, vooral in den regentijd zeer veel slib van het gebergte afvoeren. Bij nader onderzoek zou zeer waarschijnlijk blijken, dat de zeebodem onder dezen aangeslibden grond eveneens uit koraalgesteente bestaat.

Ook de eilanden Tamba-longang, Poelasi, Kajoe-wadi en Djaïlamoe zijn omgeven door een gordel van koraalbanken, die bij ebbegetij droog vallen. Dit zelfde geldt ook voor de oostkust van het eiland Bahoe-loewang, de noord- en oostkust der Djampeija-groep, de noord- en westkust van Kalaoe of Lambégo, zoomede de westkust van Bonérate. Diensvolgens is het zand, door de zee afgezet, van tweeërlei aard; dat van de oostkust van Saleijer zeer fijn en wit, wegens het voortdurend schuren van den stroom over rotsen en koralen; aan de westkust daarentegen grof korrelig en grijsachtig, evenals overal elders.

Overigens kenmerkt de zee zich allerwege door de groote helderheid van het water, zoo zelfs, dat men bij helder weer op onderscheidene vademen diepte het planten- en dierenleven op den bodem duidelijk kan waarnemen.

Een vreemd verschijnsel, dat nergens in die mate als te Saleijer mijne aandacht heeft getrokken, is het op sommige tijden des jaars bizonder erg phosphoriseeren van het zeewater.

Verder is de rijkdom van visch in de wateren van Saleijer, voornamelijk gedurende de moessons-kenteringen, van algemeene bekendheid en vindt de bevolking daarin eene aanzienlijke bron van inkomsten.

Van de zeestroomingen in de onmiddellijke nabijheid van het hoofdeiland kunnen de navolgende feiten een denkbeeld geven. In de maand Maart 1879 werd in een goed gesloten sodawaterflesch aan de oostkust van het eiland Tamba-longang het volgende Engelsche briefje gevonden:

> Barque norman coint Aug. 8—1878 Lat: 13° 35' U Sud 109° 30' E. all well, last three days have had about 1½ karts per hour of northerly current. Any body puding this, please report it on case of the currents.
>
> (Geteekend)
>
> ANDREW SHEWAN.
>
> Master.

Voorts werd weinige maanden later te Tilé-Tilé-westkust, regents. Bontobangoen, een corps-mort opgevischt, zooals die, volgens deskundigen, alleen gebruikelijk zijn in de Engelsche koloniën, doch nimmer in onzen archipel.

Hiermede stemt het bericht overeen, dat het stoomschip „Sumbawa" van de Ned. Ind. Stoomvaartmaatschappij, in het begin dezes jaars door straat Lombok naar Makassar varende, uitgestrekte puimsteenvelden heeft aangetroffen, afkomstig van Krakataoe.

Daar volgens ingewonnen berichten nooit te voren dergelijke strandvonden hebben plaats gehad, rijst onwillekeurig de vraag of de verschillende zeestroomingen, zoo in den Ind. oceaan als in den archipel, in de laatste jaren zulke veranderingen hebben ondergaan.

De kenteringen — pentjaraba —, doorgaans in de maanden April en November, kenmerken zich of door windstilte, soms gedurende verscheidene dagen, of door een elk oogenblik veranderenden wind. De regentijd heerscht, even als in het oostelijke gedeelte van Zuid-Celebes, gedurende de maanden Mei, Juni en Juli en gaat gepaard met zware regens en onweersbuien. Wegens de onmiddellijke nabijheid der zee zijn deze laatsten natuurlijk lang zoo hevig niet als op den vasten wal. Gedurende eene dezer onweersbuien nam ik op den 6 Juni 1879 een zonderlingen bliksemslag waar. Hij sloeg namelijk
van een hoogen klapperboom achter de gevang
5 meter langs den stam, sprong over op de

anderen boom op ongeveer 10 meter afstand, liep wederom 6 à 7 meter langs den stam en trof daarop een zeer jongen boom eveneens in de kroon op circa 20 meter van den voorgaanden verwijderd. Bij het vellen van den laatsten, ontdekte ik, dat de bliksem zich door het inwendige zachte gedeelte van den stam eenen weg naar den voet had gebaand, waaruit hij even boven den grond was getreden.

Omtrent de hoeveelheid regen, welke jaarlijks valt, zijn geene gegevens verzameld wegens gemis aan een regenmeter. De meeste regens echter vallen bij noordelijke winden, als een gevolg der ligging van Saleijer ten opzichte der golf van Boni. De regenwolken, door het gebergte aangetrokken, blijven boven het eiland hangen en ontlasten zich zoodra de winden, uit die golf komende, sterker zijn dan die, welke die wolken opdreven.

De temperatuur ter hoofdplaats varieert, volgens dagelijksche waarnemingen, van 70° à 72° Fahrenheit 's ochtends vóór zonsopgang tot 90° à 95° 's namiddags 2 uur. De koelste maanden zijn Augustus, September en October; de temperatuur daalt dan 's ochtends vóór zonsopgang niet zelden tot 60° F.

Ook dient hier een zeer merkwaardig luchtverschijnsel vermeld. Zoowel in den oost- als westmoesson, wanneer het eenigszins flink waait — nimmer bij windstilte — bespeurt men na zonsondergang tot ongeveer 8 à 9 uur een zilveren gloed aan de noord- en zuidpunt van het eiland, alsof daar ieder oogenblik de opkomst der maan kan worden verwacht. Dit zilveren schijnsel, dan eens sterk, dan eens zwak, is op grooten afstand in zee zichtbaar, zoodat het door de zeelieden als herkenningsteeken beschouwd wordt. De plaatsen, waar dit licht uitstraalt, zijn in het noorden de piek van Rara (reg. Tanete) en in het zuiden de Nipotokka (reg. Barang-Barang).

Het volk, steeds bereid tot overdreven voorstellingen, dikwijls zelfs tot de meest onmogelijke, houdt dit verschijnsel voor de uitstraling van eenen kolossalen klomp goud, diep onder den grond. Waarom het zich nu juist voordoet, weinige oogenblikken na zonsondergang, op die twee bergtoppen en niet op de vele anderen op het eiland, zijn vragen, die eerst na een lang en grondig onderzoek kunnen beantwoord worden. Moet hier misschien aan een electrisch verschijnsel gedacht worden? Voor hen, aan wie zulks vreemd moge klinken, diene dat o. a. door

de gezagvoerders van stoomschepen, op hunne reis om de zuid, dikwijls geklaagd wordt, vooral in de kenteringen, over de in de lucht aanwezige electriciteit. Zeer waarschijnlijk staat de hygroskopische toestand der lucht hiermede in nauw verband, althans 't is bekend, dat bij eene droge lucht en een stevigen wind dergelijke electrische verschijnselen kunnen ontstaan. Ik ben niet in de gelegenheid geweest hiernaar een onderzoek te kunnen instellen. Vermoedelijk moet ook aan eene dergelijke oorzaak de gloed toegeschreven worden, welken men bespeurt boven de Tana-Djampeija-eilanden, Lambégo en Bonérate met dien verstande, dat het boven de eerstgenoemden het sterkst, boven het laatste het zwakst is, misschien in verband staande met de grootte van het land.

Eindelijk mag ook de prachtige echo niet onvermeld blijven, welke men op de reede van de hoofdplaats kan hooren. Op circa 200 meters van het strand, tusschen de passar en het bruggehoofd, veroorzaakt een kanonschot een vaak tienvoudige echo in het gebergte. Ook nabij de kampong Padang hoort men iets dergelijks, doch lang zoo duidelijk en fraai niet.

Met het klimaat staat de gezondheidstoestand in een nauw verband. Over het algemeen is Saleijer volstrekt niet zoo ongezond als de ontzettende roep, die daarvan opgaat. De koortsen, waardoor het land zoo berucht is, heerschen nagenoeg uitsluitend gedurende de kenteringen, in het voorjaar in veel ergere mate dan in het najaar, zoo zelfs dat in vele kampongs een deel der bevolking daaraan steeds ziek ligt. Die koortsen zijn echter meerendeels eenvoudige intermitteerende, zonder eenig kwaadaardig karakter, althans indien men de noodige voorzorgen neemt, maar dit laat dikwijls veel te wenschen over. Velen toch, zoo niet allen, baden zich niet alleen gedurende de hitte der koorts, maar weigeren zelfs chinine te gebruiken wegens den bitteren smaak, doch meer nog wegens de onaangename gevolgen daarvan. Liever besmeert men het lichaam en het gelaat met allerlei soorten van blanketsel, terwijl het dragen van amuletten de geneeskracht daarvan moet verhoogen. Natuurlijk geldt dit meer van de volksklassen, ofschoon de hoofden, vooral zij die ver van de hoofdplaats wonen en dus de hulp van den dokter djawa moeten ontberen, van het gebruik van dergelijke middelen volstrekt niet afkeerig zijn. 't Is duidelijk, dat kwakzalvers en bedriegers hier een ruim veld tot exploitatie vinden, vooral, indien zij, bij een weidschen titel, nog de noodige radheid van tong voegen.

Aan deze omstandigheden is dan ook veelal de doodelijke afloop van vele koortsgevallen toe te schrijven.

Hoe deze koortsen ontstaan, is nog duister; misschien zijn het wel dezelfde oorzaken waardoor vele Moluksche eilanden door koorts geteisterd worden. Eenigen en onder hen Dr. v. d. Stok [1] meenen, dat de moerassen en koraalriffen daaraan schuld hebben; anderen, zooals de contrôleur Nagel [2], schrijven haar toe aan de groote menigte klapperboomen, waardoor eene behoorlijke luchtverversching belet wordt. Hoe is echter met deze onderstellingen het voorkomen dier koortsen in de bergstreken te verklaren? Daar toch worden geene moerassen noch koraalriffen en betrekkelijk weinig klapperboomen aangetroffen. Veel meer hel ik over naar het gevoelen van hen, die de oorzaak daarvan zoeken in de aanwezigheid van fecale stoffen. Onder den beganen grond vindt men op één of meer meters diepte, eene soms zeer dikke laag van koraalgesteente. Wegens de grootte hitte missen de rottende stoffen, zoo dierlijke als plantaardige, een der vereischten — de vochtigheid — in voldoende mate om het ontbindingsproces te bevorderen. De eerste regens in Januari en Februari waardoor de ondergrond langzamerhand doorweekt wordt, bespoedigen dat proces, maar tevens dringen die onreine stoffen des te gemakkelijker tot het bovenbedoelde koraalgesteente door, waarop zij stuiten. Onder de gezamenlijke inwerking van lucht, warmte en vochtigheid ontstaan dan de schadelijke miasmen, die door den bovenliggenden weeken bodem een zeer gemakkelijken uitweg vinden.

Wat de ongezondheid der Tana-Djampeija-eilanden aangaat, zij moet grootendeels toegeschreven worden aan de ontginning der maagdelijke boschgronden, hetgeen nimmer, zooals bekend is, ongestraft kan geschieden.

Huidziekten als puisten en dergelijke komen veelvuldig voor, als een gevolg van de gewone onreinheid der inlanders. Opmerkelijk is het echter, dat zeer vele vrouwen en jonge meisjes, zelfs zij, die van jongs af haar lichaam zoo zindelijk mogelijk gehouden hebben, aan beide beenen tot boven de knie, bedekt zijn met bruine vlekken of litteekens ter grootte van circa een vingerlid. Oogenschijnlijk zijn zij het gevolg eener plaats gehad hebbende huidziekte, maar zeer velen waren daar-

[1] Het eiland Saleijer. Tijdschrift Bat. Gen. Dl. XV, blz. 328 vlg.

[2] Het dal van Balaboelo door Alexander (Pseudoniem) voorkomende in het jaarboekje van Celebes 1865 te Makasser uitgegeven door K. Sutherland.

aan nooit lijdende geweest. Ditzelfde is mij ook opgevallen bij de vrouwen te Bonérate.

Ook lepra in de beide gewone vormen doet zich voor, speciaal in de kampongs Pondang en Batoe-rongga van het regentschap Barang-Barang. De lijders van het regentschap Bonto-bangoen worden echter op last van den regent uit de kampongs verwijderd en op eene vlakte ten oosten der kampong Padang geinterneerd.

Eene ziekte, welke steeds meer slachtoffers maakt, is de tering — roko. Volgens mededeeling der hoofden behoorde deze ziekte vroeger tot de groote zeldzaamheden, thans is echter het tegendeel waar. Aan welke oorzaken het moet worden toegeschreven is moeielijk te bepalen. Onwaarschijnlijk is het niet, dat de groote temperatuurs-verschillen, gepaard aan de ontwouding van het eiland, daartoe veel bijgedragen hebben. Ditzelfde verschijnsel wordt ook waargenomen in de overigens bij uitstek gezonde Bergregentschappen (afd. Noorderdistricten), waar de hoofden mij verzekerden dat die ziekte voor ongeveer vijftig jaren nog totaal onbekend was.

Ofschoon diarrhee en dysenterie ten allen tijde slachtoffers maken, geschiedt dit toch veelvuldiger en met meer noodlottigen afloop na het vallen der eerste westmoesson-regens en wel ten gevolge van het onmatige gebruik eener soort paddestoelen, ***gangang bosi*** geheeten.

Ook vrouwenziekten behooren niet tot de zeldzaamheden, voornamelijk op de hoofdplaats Benteng, zoomede in de kampongs Padang en Batamata. Voor al deze en meer andere ziekten kent de bevolking geene andere geneesmiddelen dan alleen smeersels, waarvan kurkuma — koenji — het hoofdbestanddeel uitmaakt. Inwendig wordt niets dan klapperwater gebruikt.

Epidemische ziekten zijn zeldzame verschijnselen. De laatst geheerscht hebbende zijn de pokken-epidemie thans 15 à 20 jaar geleden en de cholera in 1874. De eerste werd niet weinig gevoed door het bijgeloof, dat men bij het reinigen der lijken onder de woning een stortbad moest nemen van het waschwater, hetgeen als een onfeilbaar middel tegen de ziekte gold in plaats van de vaccine. Sedert heeft men echter, naar 't schijnt, het dwaze daarvan ingezien, want, op het valsche gerucht in medio 1880, dat de pokken te Batamata war[illegible] gebroken, verschenen bij herhaling meer dan 150 kin[illegible] hunne ouders ter hoofdplaats om [illegible] laten vac[illegible]

Wat de cholera betreft, de laatst geheerscht hebbende epidemie heeft zulke verwoestingen aangericht, dat de gedachte daaraan alleen den inlander reeds den schrik op het lijf jaagt. De voor die ziekte gebezigde benaming *Somba-opoe* drukt die vrees ook voldoende uit. Tot de grootste verwenschingen, die men zijnen vijand naar 't hoofd kan slingeren, behoort ook deze: Ik wensch, dat gij door de cholera aangetast wordt.

Over de gansche lengte van Saleijer loopt in de richting van den meridiaan onder verschillende benamingen een bergketen, die de waterscheiding vormt tusschen de oost- en westkust en waarvan de uitloopers aan de oostzijde veelal nagenoeg loodrecht in zee eindigen. Beduidende strandvlakten worden derhalve aan die zijde niet aangetroffen, met uitzondering van het strand te Pamatata (noordoostkust).

Alleen daar waar het land terugwijkt en een inham vormt, is een weinig zand afgezet, dat een soort van strand vormt van weinige ellen breedte, doch dat bij vloeigetij weer onder loopt, zooals te Dolisca, Lasangiring, Dodaija en anderen. Indien de omstandigheden gunstig zijn, vormen zich op dergelijke plaatsen, vooral aan de mondingen der talrijke beekjes, moerassen, waarin verschillende rhizophoren welig tieren, zooals te Laboeang Hangkoang en te Laboeang-Balambang.

Aan de westkust blijven die uitloopers van het gebergte op circa een tot drie palen van zee verwijderd, uitgezonderd op enkele plaatsen in de regentschappen Bocki, Bonto-bangoen, Bala-boelo, Laijolo en Barang-Barang, waar de bodem zich eveneens steil uit zee verheft.

Om die reden vindt men aan deze kust vele, somwijlen met dicht geboomte begroeide moerassen en lagunen, zooals in de baaien van Barang-Barang en Pondang, de streek ten oosten der kampong Padang, zoomede die in de onmiddellijke nabijheid der hoofdplaats, hoewel velen dezer laatsten reeds in 1865 en 1866, later in 1879 en 1880 gedempt werden.

Zoo de ligging van het terrein gunstig is, worden dergelijke moerassen dienstbaar gemaakt aan de vischcultuur zooals te Polokka dan wel aan de zoutfabrikatie zooals ten zuiden der hoofdplaats.

Omdat het terrein zeer geaccidenteerd is, worden nergens uitgestrekte bergvlakten of breede dalen aangetroffen; die van Bala-boelo en van Bontona aan de noordoostkust zijn de voornaamste. Evenwel geniet men op zeer vele plaatsen van

een bekoorlijk vergezicht. Als zoodanig verdienen vermeld in de eerste plaats de beide evengenoemde landstreken; het eerste gezien van den grooten weg, niet ver van de grens van het regentschap Bonto-bangoen, het laatste van het punt der waterscheiding, genaamd Bahona-Rara; op de plaats genaamd Bontona, even buiten de kampong Badjé (reg. Boeki), van waar men nagenoeg het geheele noordelijke deel van Saleijer tot halverwege het eiland Pasi overziet; verder buiten de kampong Oedjongia, waar de aanblik van de geheele straat Saleijer met de daarin liggende eilandjes tot aan den vasten wal ons verrast, wijders te Kapitta (reg. Bonto-bangoen) nabij de kampongs Gantarang en Gantarangkéké, beiden van het reg. Boneija en meer anderen. Verrukkelijk is ook het gezicht op Saleijer, indien men aan de westkust van het noorden naar het zuiden vaart. Het geeft den indruk van een in alle opzichten zeer schoon en vruchtbaar eiland te zijn, aan welke verwachting bij nadere kennismaking het in allen deele beantwoordt. Wat het verrukkelijke zeer verhoogt zijn de uitgestrekte klapper-aanplantingen langs de kust, waardoor het eiland als het ware eene schilderij gelijkt, omvat in eene groene lijst. Des morgens vroeg van de reede gezien, is de ligging van het etablissement met zijne jonge kasuarinenboomen aan den voet van het gebergte inderdaad zeer schilderachtig. Waarlijk, Saleijer verdient in alle opzichten ten volle den naam van de parel van Celebes.

Rivieren, zoo groote als kleine, zijn er in menigte, maar allen zonder eenige beteekenis. De voornaamste vindt men natuurlijk aan de westkust, waar de Tamaroija de eerste plaats inneemt, zoowel wegens hare breedte als de uitgestrektheid van haar stroomgebied. Geen der stroompjes is voor groote vaartuigen bevaarbaar, zoowel wegens gemis aan de noodige diepte als wegens de aanzienlijke delta-vormingen aan de mondingen. Ook op de Djampeija-eilanden worden, naar 't schijnt, vrij beduidende rivieren aangetroffen, maar hare namen zijn nog even weinig bekend als hare bronnen en uitgestrektheid. Meren vindt men op Saleijer niet. Een kleine waterplas, welke onmogelijk dien naam verdient, ligt volgens beweren der inlanders op het Bontona-Haroe-gebergte en moet beschouwd worden als de bron van eenige kleine beekjes.

De heerschende winden zijn de westelijke en oostelijke; stormen zijn hoogst zeldzaam. Vandaar dat in de kronieken

als eene bizonderheid vermeld staat, dat in het jaar 1047 A. M., overeenkomende met het jaar 1635 A. D., geheel Saleijer vreesselijk door een storm geteisterd werd. Den nacht van 17 op 18 Maart 1881 dient ook als zoodanig geboekstaafd te worden. Toen werden door een hevige cycloon, waarvan Bonérate misschien het centrum was, dit eiland en het naburige Lambégo nagenoeg geheel verwoest. Bij die gelegenheid verdwenen 18 groote en kleine vaartuigen ter reede van Bonérate plotseling in de diepte. De zee daalde 5 tot 6 meter beneden den normalen stand om oogenblikkelijk met donderend geweld haar verloren evenwicht te hernemen, daarbij de strandkampongs geheel verwoestende. Op kleinere schaal was dit dus hetzelfde als wat in Augustus jl. in Bantam en de Lampongs gebeurde, als een gevolg der uitbarsting van Krakataoe.

De gevolgen dier zeebeving werden eveneens, ofschoon natuurlijk in mindere mate, ondervonden langs de geheele noordoostkust van Saleijer en volgens bericht ook op de eilanden Flores of Mangaraï en Sambaoe (= Sambawa), terwijl op het hoofdeiland gedurende ruim 36 uren onophoudelijk een ongekend zware regen viel, die alle rivieren buiten hare oevers deed treden en alle wegen en bruggen vernielde. Een ander gevolg was, volgens den posthouder te Bonérate, dat aan de westzijde van het Baarseiland of Kawikawijang een gunstige ankergrond ontstond.

Zonderling dat de naburige Tana-Djampeija-eilanden zoo weinig ondervonden van de kracht der elementen, die Bonérate nagenoeg met ondergang bedreigden.

De bosschen staan, buiten de bemoeienis en de contrôle van het Europeesch bestuur, geheel onder het beheer en toezicht der inlandsche hoofden. Hieraan is het wellicht toe te schrijven, dat op Saleijer geene groote wildhoutbosschen meer aanwezig zijn, dan alleen op de beide hoogste toppen van den Bontona-Haroe en het zuidelijk gedeelte van het regentschap Barang-Barang.

Bovendien worden in de regentschappen Balaboelo en Layolo enkele onbeduidende djatibosschen gevonden, het overschot eener proefneming, welke op last van den Gouverneur en Directeur der kusten van Celebes Cornelis Sinkelaar — waarschijnlijk nog van diens voorganger — werd genomen, met geen ander doel dan om daaruit door de bevolking later balken ten behoeve der O. I. C. te doen kappen. Men werd echter door den resident op Saleijer grof misleid, hetgeen aanleiding gaf tot den last

aan het opperhoofd J. H. Voll, bij zijn optreden medegegeven, om naar die proef-aanplantingen een onderzoek in te stellen. De uitslag hiervan was, dat van die, door den resident J. B. Bakker op de eilanden Boehoe-loewang en Tamba-longang aangelegd, niets meer te vinden was, zoodat zij als mislukt moesten worden beschouwd; terwijl op het eiland zelf nog 954 djati boomen in verschillende landschappen werden aangetroffen [1]. Het hiervoor gebruikte zaad was niet van Java afkomstig, zooals velen meenen, maar van Bima. Reeds in 1735 werden blijkens eenen brief dd. 13 November te Maros proeven genomen met het aanleggen van djatibosschen uit zaden van Boeton. Toen de aanplantingen wegens de slechte kwaliteit van het zaad mislukten, werden zij met beter succes herhaald met zaad van Bima.

Tevens werd een onderzoek ingesteld naar de oorspronkelijke djatibosschen des lands, waaruit bleek, dat er zich zulk een in het distrikt Galésong, Glarangschap Aëng, bevond, hetzelfde dat Karaeng Linkes als hinderlaag gediend had, om den opmarsch van den admiraal Speelman naar Makassar te bemoeielijken. Daar het hout werd aangewend uitsluitend voor huispalen en sero's, werd getracht deze exploitatie, met het oog op de groote behoefte der O. I. C., door de strengste bepalingen te verbieden. Tegenwoordig is van dit bosch zelfs geen spoor meer te vinden.

Volgens J. W. H. Cordes [2] moeten ook nog djatibosschen in het regentschap Boneya aanwezig zijn, maar volgens verzekering der hoofden zijn ze daar onbekend.

Op de eilanden Pasi, Bahoe-loewang, Tamba-longang, Poelasi en Kaijoe-wadi ziet men geene wildhoutbosschen van eenige beteekenis meer. Allen hebben reeds voor den landbouw plaats moeten maken.

Anders is het gesteld met de Tana-Djampeija-eilanden en Kalaoe of Lambégo, waar men nog de oerwouden in de volste beteekenis vindt. Katondeng, baijang of ipi en djatiboomen, om van anderen niet te spreken, van vier en meer vademen in omtrek zijn geene zeldzaamheden. Ook het ani-hout, deugdzaam zoowel voor huisbouw als zeefunderingen, is er zeer veelvuldig. Het is licht geel van kleur en fijn van vezel, daarbij erg buigzaam, zoodat het zeer gezocht wordt ter vervaardiging van sloepen maar vooral van roeiriemen. Door de witte mieren

---

[1] Memorie dd. 4 Juli 1767 van den Gouverneur Cornelis [illegible]

[2] De djatibosschen op Java, bladz. 128.

niet aangetast wordende, heeft het met 't *Bangko* (een rhizophoren-soort) de eigenschap gemeen niet door den paalworm, — *roetoesoe* — verteerd te worden. Buitendien zijn de lage oevers van het Taroesan kanaal en de Laboeang Marégé (oostkust van het Djampeija-eiland) met uitgestrekte rhizophoren bedekt. Hoewel in veel mindere mate is dit ook op Saleijer het geval. Aan de oostkust slechts op die plaatsen, waar het land terugwijkt en een soort van strand van eenige meters breedte vormt, dat echter bij vloedgetij weer onder loopt, zooals te Dolisca Lasangiring, Oedjoeng Garopa, Laboeang-Komba, Laboeang Toliseang, Laboeang Mangelongkoni, Laboeang Patoemboekang, Laboeang Hongkoang en meer anderen. Aan de westkust daarentegen hoofdzakelijk aan de mondingen der rivieren of baaien, zooals die van Pondang, Barang-Barang enz.

Dergelijke bosschen vindt men ook aan de oostkust der eilanden Tamba-longang en het noordelijke deel van het eiland Pasi, in de lagune, die het in tweeën verdeelt, nam. in Pasi en Goesoeng.

Als men bedenkt, dat al het hout, zoowel voor de Gouvernements- als de partikuliere werken, te Makassar van de Key- en Aroe-eilanden, soms van Soerabaja wordt aangevoerd, dan is het zeker niet gewaagd te onderstellen, dat eene houtaankaponderneming op de boschrijke Tana-Djampeija-eilanden zeer winstgevend zou zijn. Nu reeds zijn planken, meer nog balken van daar een artikel van uitvoer van den inlandschen handel op Bawéan.

Wel is waar werden reeds twee malen dergelijke ondernemingen op die eilanden beproefd, eerst door den Chinees Le Sang, later door den Heer Von Below, thans administrateur van het koffieland Bakoengan te Bontaïn (afd. Zuiderdistricten), maar beide pogingen mislukten, daar zij slechts van enkele personen met een zeer beperkt werkkapitaal uitgingen. Zij waren daardoor niet in staat den nadeeligen invloed van enkelen te fnuiken, wier vuig belang medebracht geene vreemdelingen — het allerminst Europeanen — in de afdeeling Saleijer in 't algemeen en de Djampeija-eilanden in 't bizonder, te gedoogen.

Bizondere vermelding verdient het bosch van kanariboomen in het glarangschap Baëra (reg. Bonto-bangoen), het eenige van dien aard in de gansche afdeeling Saleijer, misschien wel in het geheele gewest Celebes en onderhoorigheden. Men vindt

daarin reusachtige boomen, voorzien van lucht- en bladwortels, deze laatsten zoo groot, dat vier à vijf personen rechtop staande daarachter kunnen schuilen. In dit bosch trok een boom bizonder mijne aandacht, daar hij niet de gewone kleine kanari voortbrengt, zooals deze algemeen in dit gewest voorkomt, maar eene andere, die in grootte en smaak zeer veel gelijkenis heeft met de groote Ambonsche kanari.

Of men hier te denken heeft aan eene monstrositeit der gewone kanari, dan wel aan eene Ambonsche, hierheen, hetzij toevallig dan wel met opzet overgebracht, is nog niet opgehelderd. Herhaalde door mij genomen proeven, om deze groote varieteit door zaaiing meer algemeen te maken, waren vruchteloos.

Een boom, naar 't schijnt, uitsluitend aan Saleijer en de onderhoorige eilanden eigen, is de Tjemara, behoorende tot de Kasuarinen; althans in dit gansche gouvernement worden ze nergens in zulke groote menigte langs de zandige kusten aangetroffen. Waar men ze vindt, zijn ze van Saleijer overgebracht.

Wegens de steeds toenémende moeilijkheid om geschikt hout te verkrijgen ten behoeve hunner woningen en vaartuigen, bezitten eenige aanzienlijken en gegoeden, voornamelijk in het regentschap Batamata, vrij uitgestrekte, geregeld aangelegde en onderhouden aanplantingen van katondeng [1].

Wijders zijn de eilanden Kalaoe of Lambégo en Ragi — deze laatste behoorende tot de Djampeija-groep — bekend wegens het schoone kamoening- of wortelhout, dat, zoowel gepolijst als gepolitoerd bij Europeanen en inlanders zoozeer gezocht is.

Eene andere zeer fraaie en kostbare soort is het ebbenhout [2]. Het groeit uitsluitend op de meer verwijderde eilanden Kalaoetowa en Madoe, van waar het in stukken van circa ¾ meter te Makassar en elders in den handel gebracht wordt.

Het sapan of verfhout tiert overal, zoowel op Saleijer als op de onderhoorige eilanden, doch nergens in groote hoeveelheden. Behalve om de daaruit te trekken kleurstof is het zeer gezocht voor den aanmaak van prauwen.

Ook de regentschappen Layolo en Barang-Barang zijn bedekt met vrij groote bosschen kamiri-boomen, wier vruchten een aanzienlijk handelsartikel vormen, terwijl het hout, hoewel zacht, een gezocht materiaal voor den inlandschen huisbouw is.

Ook de noorder-regentschappen Tanette, [illegible] [illegible]

---

[1] Katondeng (Makass.) = Hiti tanroe (Boeg.) [illegible]

[2] Kajoe leleng (Makass.) = Ajoe lotong (Boeg.) [illegible]

leveren voor hetzelfde doel eene speciale houtsoort op, namelijk het ritahout, uit den bast van welks boom door insnijding tevens eene inferieure soort gĕta wordt verkregen.

Zijn de bergstreken der Zuider-districten in de maanden October en November als bedekt met een sneeuwkleed wegens de talrijke in bloei zijnde kamiri-boomen, de noorder-regentschappen daarentegen worden als bewierookt door de heerlijke, vaak bedwelmende geuren van den bloeienden ritaboom, vooral 's morgens vroeg en 's avonds tegen zonsondergang.

Tot de planten, uit welker sappen vergift gewonnen wordt, behooren de kambang-laoero en de tjaramêlé. De eerste is kenbaar aan hare breede, vleezige bladeren en hare purperroode bloem in den vorm eener lelie, terwijl het gift wordt verkregen uit de wortels. De laatste is een vrij groote boom, waarvan de vruchten een vrij smakelijk gerecht opleveren, vooral geconfijt. Het gevaarlijke sap wordt verkregen door insnijding in den bast. Beide vergiften zijn, naar men zegt, verdoovend van aard.

Ook vindt men een boom — radja geheeten — waarvan de vrucht, ter lengte van circa 0.20 à 0.25 M. bij eene dikte van een mansvinger, terstond dysenterie veroorzaakt en meestal den dood ten gevolge heeft.

Gelukkig dat het volstrekt niet in het volkskarakter der Saleijereezen evenmin als in dat der Makassaren en Boegineezen ligt, om zich door middel van dergelijke vergiften van hunne vijanden te ontslaan; daarvoor zij zijn te fier van aard.

Werpen wij thans een blik op de fauna van Saleijer, waaromtrent slechts eenige aanteekeningen.

Apen komen nergens voor in de gansche afdeeling Saleijer, dan alleen eene bizonder kleine, grijze soort van nachtaap — eene Stenops (?), behoorende tot het geslacht der half-apen — ter grootte van hoogstens een span. Eene kolonie hiervan houdt zich uitsluitend op in het strandbosch nabij de kampong Padang (westkust reg. Bonto-bangoen), waar zij zich niet bizonder schijnt te vermenigvuldigen en aan de bevolking hoegenaamd geen overlast veroorzaakt.

Onder de roofdieren behooren de muskusrat, of lakoeng, en de boschkat. Beiden zijn zeer vraatzuchtig en maken bij voorkeur jacht op pluimgedierte, ofschoon ook ratten, muizen en ander gedierte door haar niet worden versmaad. Wat de eerste aangaat, op de vaartuigen heeft men ze gaarne, mits van jongs af. Aan menschen gewend schuwen zij dezen niet

meer en houden het vaartuig schoon van allerlei insecten en ongedierte, vooral kakkerlakken, waarop zij verzot zijn.

Vleermuizen, ***paniki***, zijn in zulke groote menigte voorhanden, dat zij inderdaad eene plaag zijn voor de bevolking wegens de groote verwoestingen, die zij aanrichten, hetzij door het afknagen der bladeren, meer nog van den palmiet der klapperboomen, als door het berooven der overige boomen van hunne vruchten. Het vleesch is niet zooals elders bij de bevolking gewild, zoodat ook uit dien hoofde geen jacht op die dieren wordt gemaakt.

Van de knaagdieren zij het voldoende slechts de drie volgende te vermelden.

Een diertje, dat in dit gewest misschien het eiland Saleijer als eenig verblijf heeft uitgekozen, is de Sciurus microtis of ***kalabinting***. Hoewel veel overeenkomst hebbende met den eekhoren, is het echter kleiner en grijs van kleur. Onder de sciuriden neemt dit bevallige diertje eene afzonderlijke plaats in, daar het, geheel afwijkende van de overige eekhoren-soorten in Indië, bij kleine oortjes tevens gegroefde tanden bezit.

Ratten en muizen zijn als onverbeterlijke indringers overal tehuis, behalve op Tamba-longang, Poelasi en Kajoe-wadi. Waarschijnlijk dientengevolge hebben deze eilanden zeer veel te lijden van sprinkhanen en ander ongedierte, die het te veld staande gewas nagenoeg geheel verwoesten.

Stekelvarkens houden hun verblijf uitsluitend op de Tana-Djampeija-eilanden, waar zij dikwijls zeer aanzienlijke verwoestingen aanrichten, ook aan de Gouvernements klapperaanplantingen. Daar deze dieren nergens op geheel Zuid-Celebes voorkomen, is het zeer waarschijnlijk, dat zij van elders, misschien wel van Java zijn overgebracht.

Herten worden hoe langer hoe zeldzamer op Saleijer, Pasi, Tamba-longang en Poelasi, deels wegens den landbouw, die zich meer uitbreidt, deels wegens de voortdurende jacht, die er op gemaakt wordt. De plaatsen, waar zij nog het meest voorkomen, zijn het eiland Pasi en het zuidelijke gedeelte van het regentschap Barang-Barang.

De Tana-Djampeija-groep maakt hierop wederom eene uitzondering, want daar wemelt het letterlijk van die dieren. Men behoeft zich waarlijk niet ver van de kust te verwijderen, om kudden van tien en meer stuks te ontmoeten. De jacht
dan ook de geliefkoosde bezigheid van allen, d

tijdelijk verblijf houden, terwijl gedroogd hertenvleesch, toppa, een gewild handelsartikel dezer eilanden is. Op de eilanden Bahoe-loewang, Kajoe-wadi, Bonérate en Kalaoe of Lambégo zijn die dieren onbekend.

In bizonder groote menigte komt voorts op de eilanden Saleijer en Kalaoe of Lambégo het gewone wilde zwijn voor. Men onderscheidt daarvan twee soorten, namelijk die van het gebergte en die van de stranden. Het vleesch, ofschoon niet vet, is smakelijk, voornamelijk dat der eersten, daar deze zich niet evenals de strandvarkens hoofdzakelijk voeden met zeedieren, afval der olie-bereiding en allerhande onreinheden der strandkampongs. Door hunne sterke vermenigvuldiging veroorzaken zij zeer veel overlast aan de landbouwende bevolking, hetgeen een mijner voorgangers aanleiding gaf om, niet zonder succes, op het hoofdeiland de wekelijksche levering van varkensstaarten te bevelen.

Ook walvischachtige zoogdieren zijn in de wateren dezer afdeeling, vooral der Tana-Djampeija-eilanden volstrekt niet zeldzaam. De breede baai, gevormd door de eilanden Djampeija, Malala en Bembe schijnt o. a. de geliefkoosde verblijfplaats van de zeekoe of *Roeyoeng* te zijn. Het smakelijke vleesch komt in kleur het varkensvleesch zeer nabij en wordt gedroogd ook uitgevoerd, ofschoon geen bepaald handelsartikel uitmakende. In dezelfde wateren, zoomede die van Lambégo en Bonérate komen de potvisch of cachelot en dolfijnen dikwijls voor. Het gezicht der eerste is bepaald indrukwekkend, als zij, zich langzaam voortbewegende, groote kolommen fijn verdeeld water opblaast, terwijl de scholen bruinvisschen een zeer vermakelijk schouwspel opleveren.

Roofvogels ziet men in groote menigte; alleen van de Falconiden vond ik zeven verschillende soorten, terwijl koningsvisschers, meer bekend onder hunnen oneigenlijken naam van ijsvogels, in de nabijheid van water veel gezien worden, waar zij zich voeden met visschen en insecten.

Onder de hoender-vogels komt de *Boemboengang* (Megapodius rubripes) het eerst in aanmerking. Hij woont in groote menigte op de eilanden, behoorende tot de onderafd. Bonérate, vooral op Kalaoe of Lambégo, waar men het diertje zoozeer vereert, dat het bizonder mak geworden is.

Wijders zijn de duiven ruimschoots vertegenwoordigd. De smakelijksten zijn eene groene boschduif, *Koewa koewa*, (Car-

pophaga Forsteni?) en eene witte duif, ***Dongang-Dongang Aoeaoe*** (Carpophaga luctuosa?). Hoewel de bekende perkoetoet allerwege gehoord wordt, laten de jagers haar meestal met rust, ofschoon men aan het diertje volstrekt niet hetzelfde gezellige, vreedzame karakter toekent als op Java. Voor jachtliefhebbers verschaffen overigens de moerasbosschen op Pasi tegenover het etablissement en ten oosten der kampong Padang eene uitmuntende gelegenheid voor de jacht op moerasvogels, vooral snippen, diverse soorten eendvogels en ander wild.

Onder de reptiliën behooren de schildpadden het eerst genoemd. Daarvan zijn twee varieteiten bekend, nam. de eetbare, ***panjoe***, (chelonia mydas) en de fijnere, ***sisi***, (chelonia imbricata). Van deze laatsten wordt het schildpad verkregen, dat onder den naam van ***karet*** in den handel zulke aanzienlijke prijzen behaalt. Het dier houdt zich bij voorkeur op in de wateren, waarin weinig leven en beweging heerscht. Ofschoon de panjoe menigvuldiger voorkomt, wordt daarop minder jacht gemaakt, dan alleen ten behoeve van Europeanen en Chineezen, bij wie het vleesch zeer gezocht is, minder bij de inlanders, die het als onrein verafschuwen. Van de eieren toonen zij zich echter groote liefhebbers.

De sauriers vinden hunne vertegenwoordigers vooral in de krokodillen, gekko's, legoeanen, kameleons en verschillende andere hagedisachtige soorten. Wat de eersten betreft, zij worden nagenoeg in alle moerassen en aanzienlijke riviermondingen aangetroffen, voornamelijk van de Tamaroija-rivier tot zelfs eenige palen stroomopwaarts. De geliefkoosde schuilplaatsen zijn echter de oost- en westkust van Barang-Barang en de lagune op Pasi, vanwaar zij na zonsondergang dikwijls uitstapjes maken naar den tegenoverliggenden wal van Saleijer; verder de oostkust van Tamba-longang, maar vooral de Tana-Djampeija-eilanden, waar straat Taroesan en Laboewang Marégé bepaald wemelen van dat ongedierte. Op Pasi en elders worden de krokodilleneieren opgezocht en op de markten verkocht. Bij inlanders, meer nog bij Chineezen gelden zij als een lekkernij en tevens als een gezond en krachtig voedsel.

Uitgezonderd de gewone niet gevaarlijke boomslangen behooren dergelijke reptiliën in deze afdeeling tot de uitzonderingen, behalve op de Tana-Djampeija-eilanden waar, luidens de berichten der inboorlingen, reusachtige pythons en dergelijken zich in de oerwouden moeten ophouden. Op die

eilandengroep vindt men ook een addertje van circa 2½ decimeter lengte, *Balo* geheeten, doch meer bekend onder den naam van tweekoppige slang [1], Even als de bij uitstek giftige bĕlang van Java is het bij afwisseling wit en glanzend blauw zwart gevlekt. Naar men zegt geeft de beet binnen weinige oogenblikken den dood. Ook verzekerde men mij, dat de inlanders in het bezit zijn van een tegengift, in den wortel eener plant, maar hoeveel moeite ik mij gegeven heb, is het mij niet gelukt zulks meester te worden. Daar mij bovendien niet een enkel geval met doodelijken afloop bekend is, ben ik zeer geneigd te gelooven dat de balo volstrekt niet zoo gevaarlijk is als men meent. Ook te Leiden werd zij gerangschikt onder de niet giftige slangen.

De visschen in de wateren dezer aandacht zijn natuurlijk dezelfde als die van Makassar of elders in dit gewest. Wat de eetbare soorten betreft, op Saleijer het meest gevangen, hierover later. Van de haaiachtige visschen verdienen voornamelijk de roofhaai en de zaagvisch genoemd te worden. Hunne aanwezigheid bepaalt zich hoofdzakelijk tot de wateren ten noorden en ten zuiden van het hoofdeiland, grootendeels als een gevolg der zeestroomingen, die allerlei voorwerpen aanvoeren, waarop zij azen.

Eindelijk heb ik bizonder mijne aandacht gevestigd op de insecten-wereld, meer speciaal de torren (Coleoptera), zoo van het hoofdeiland als de onderhoorigheden en de Tana-Djampeija-groep. Daarbij heb ik minder op het oog gehad de groote fraaie soorten, die doorgaans spoedig de aandacht trekken en derhalve bijna algemeen bekend zijn, dan wel die, welke voor den leek gewoonlijk verborgen blijven wegens hare schijnbare onbeduidendheid of andere redenen. Maar vooral de insecten, welke het gewas en de bouwmaterialen der bevolking aantasten en beschadigen, heb ik gemeend te moeten onderzoeken. Uit de lijst daarvan opgemaakt, hoofdzakelijk bestaande uit Coleoptera, en als bijlage hieraan toegevoegd, zal men bespeuren, dat vele nieuwe, tot dusver onbekende soorten zijn aangetroffen.

Onder de spindieren vond ik o. a. vele wielspinnen (Araneae orbitelae) w. o. geele en roode krab- of schildspinnen, zoo geheeten naar haar zonderling van stekels of punten voorzien achterlijf. Zeer waarschijnlijk zijn zij identisch aan de species

[1] Een paar exemplaren werden door mij aan het Museum van Nat. Historie te Leiden ten geschenke gegeven.

op den vasten wal voorkomende, maar, zoover mij bekend, is de insectenwereld daar tot dusver nog niet onderzocht.

De krabben, *sikoeijoe*, onderscheidt men in land- en zee-krabben. De eersten, eene ware plaag voor de bevolking, wegens het omwoelen van den grond op sommige tijden van het jaar, worden algemeen als onrein verafschuwd, terwijl de laatsten daarentegen een voortreffelijk gerecht opleveren.

Andere crustaceën, in groote menigte en in verschillende varieteiten voorkomende, zijn de kreeften, waartoe ook de garnalen behooren, van de fijnste en kleinste ten dienste der trassibereiding, tot de grootste van ruim een span lengte.

Als vertegenwoordigers der zeer groote afdeeling der week-dieren kunnen gelden: 1°. de inktvisschen, 2°. de slakken en 3°. de schelpdieren. De eersten komen in verschillende grootten voor van 0.3 tot 3 decim., waarvan het blauwachtige grijze vleesch een voortreffelijk voedsel oplevert.

Van de zeer talrijke hoornslakken verdient slechts een kasket-hoorn vermeld, nam.: de *Taliabo*. Zij komt voor op de Tana-Djampeija-groep evenals op Mangaraï, van waar de hoorn ten behoeve der Europeesche markt wordt uitgevoerd.

Tot de schelpdieren behoort eindelijk een groote bakschelp van evengenoemde eilandengroep, waarin vooral, in de laatste jaren, evenzeer een levendige handel voor de Europeesche markt gedreven wordt.

Oesters zijn in menigte voorhanden in de verschillende bovengenoemde strandbosschen, waar zij zich aan de wortels der rhizophoren hechten. Zij zijn klein en schraal, doch niettemin smakelijk. Een bepaalde kultuur wordt er niet van gemaakt. Het meeste profijt trekt de bevolking van die in het strandbosch op Pasi, niet omdat zij grooter en smakelijker zijn, maar eenvoudig omdat de vindplaats dichter bij de passar en in de onmiddellijke aabijheid der aanlegplaats van schepen gelegen is. Parel-oesters zijn in deze afdeeling onbekend.

Tot de klasse der wormen moeten waarschijnlijk de *lobbè* en de *séro-séro* gebracht worden. De eerste heb ik niet in deze afdeeling, maar alleen in de Bergregentschappen (afd. N.D.) aangetroffen. Dit diertje circa 20 decimeter lang, heeft slechts de dikte en de kleur eener breinaald en leeft bij voorkeur, naar men zegt, in de moerassen en stilstaande wateren. Door het vee bij het grazen, meer nog bij het drinken, zeer gemakkelijk ingeslikt, veroorzaakt het binnen weinige dagen den

dood. Bij onderzoek van het cadaver blijkt dan meestal, dat de *lobbè* de darmen als een stalen veer heeft omkneld. Soms zijn deze dieren op enkele plekken in zulk eene groote hoeveelheid aanwezig, dat het daar grazende vee als door een epidemie wordt getroffen. De door mij genomen proeven hebben mij overtuigd, dat de *lobbè* inderdaad zeer taai en moeielijk te vernietigen is.

Het andere dood-aanbrengende diertje voor het vee is de *séro-séro*. 't Is een wit bolletje ter grootte van een pilletje, voorzien van zeer fijne witte haren van circa een halve centimeter, waaronder het mondje verborgen ligt. Na de eerste regens van den westmoesson is het doorgaans te vinden op de bladeren van laag bij den grond groeiende struiken. Bij het grazen ingeslikt, veroorzaakt het eene verstijving van den tong, ten gevolge waarvan het dier sterft. Op de palm der hand veroorzaakt het een scherp prikkelend, jeukend gevoel als van een brandwond. Doorgesneden vertoont het een witte, lichtgroene, weeke zelfstandigheid. Zoover mij bekend, bezitten de inlanders geen middel tegen het gift van dit beestje. Bij nader onderzoek zal misschien blijken, dat de *lobbè* behoort tot de rolwormen (strongyli) van de orde der weekwormen (Helminthes), de *séro-séro* tot de haardiertjes (Trichodina) van de orde der trildiertjes (Vibratoria).

Eindelijk de plantdieren, waartoe in de eerste plaats de zeerollen, *taripang*, behooren. Zij bewonen bij voorkeur de minst bewogen wateren dezer afdeeling; vooral nabij de Tana-Djampeija-groep, Djaï-lamoe, Ambo-laki, Latondo- en Tijgereilanden, zoomede op Kalaoe-towa, Madoe en Lambégo. Hoe zij gevangen en bereid worden, hierover later.

Wijders behoort daartoe de zoozeer beroemde *akar-bahar* van de orde der polypen. Het is een bizonder en fijn soort koraal, dat, fraai getakt, vrij hoog opgroeit en bij Europeanen en inlanders zeer gezocht is ter vervaardiging van allerlei snuisterijen. Armbanden, daarvan vervaardigd, vinden bij de bevolking grooten aftrek, minder als sieraad, dan als amulet tegen diverse ziekten. Ook sponzen komen zeer veel voor op den bodem der zee.

Beide soorten van organismen worden uitsluitend aangetroffen in de wateren van Bonérate, Kalaoetowa en Madoe.

Van de geologische gesteldheid beweert Zollinger in zijne „Reis naar Saleijer enz. in 1847" [1], dat zij van vulkanischen

[1] Verhandelingen Bat. Genootschap, Dl. XXIII bladz. 12.

oorsprong is, maar voegt er nagenoeg in eenen adem bij, dat hij daar slechts twee dagen vertoefd heeft, gedurende welken tijd hij een uitstapje maakte langs den grooten weg naar den toenmaligen regent van Poeta-bangoen. Op grond waarvan hij nu apodictisch het land vulkanisch kan noemen, is mij niet duidelijk.

Ook N. P. v. d. Stok, sprekende over "het eiland Saleijer" [1] meent "dat men op vele, voornamelijk de hoogste plaatsen, groote massa's graniet vindt", doch blijft in gebreke die plaatsen te noemen en te vermelden, dat hij ze bezocht heeft. Gedurende mijn vrij langdurig verblijf op dat eiland, heb ik echter geen graniet, porfier, basalt, kortom geen primaire en vulkanische gesteente kunnen ontdekken, hoeveel moeite ik mij ook gegeven heb.

Zelfs konden verschillende personen, aan wie dergelijke in mijn bezit zijnde exemplaren vertoond werden, zich niet herinneren zulke gesteenten op Saleijer gezien te hebben. Daarentegen zijn mij zeer fraaie stukken zand- en kalksteen in handen gekomen, de laatsten met tal van incrusteeringen, meest van schelpdieren, afkomstig uit de groeven te Malilingi (reg. Boneija) in de buurt der gelijknamige kampong aan de rivier van Boea-Boea op circa 1½ paal, en te Apa-Batoe (reg. Boneija) aan de westkust op circa drie paal van het etablissement zoomede aan de westelijke hellingen van den Bontona-Haroe.

Ik geloof dan ook, dat de geologische gesteldheid van Saleijer van neptunischen aard is. Uit het feit, dat zoowel op de bergen als in de vlakten op eenige diepte immer koraal-gesteente wordt gevonden, mag men afleiden, dat het gestratifieerd gesteente op zulk eenen bodem ligt, welke door vulkanische werkingen boven het oppervlak der zee verheven werd.

Kalkgesteenten, meer speciaal kalkspaath en dubbel spaath, zoo helder en doorschijnend, tevens zoo talrijk in kristalvormen, als ik die in '77 in de onderafdeeling Kadjang (afd. Ooster-districten) heb ontdekt, worden op Saleijer nergens aangetroffen. Vaste kalkgesteenten daarentegen allerwegen, hier bedekt met diverse aardlagen, daar wederom geheel bloot liggende, zooals het noord- en noordwestelijk deel des eilands tot aan de Bangsia-rivier en het zuidelijke gedeelte van het regentschap Barang-Barang. Opmerkelijk is echter, dat overal op die plaatsen, meer nog aan de oostkust van genoemd regentschap te Batoe Pinang [illegible] lia, Batoe

[1] Tijdschrift Bat. Genootschap Dl. XV.

Bira en Dodaya, waar het gesteente voortdurend blootgesteld is aan den invloed der athmosfeer, daarop scherpe naalden, soms van één decimeter lengte ontstaan. Is het gaan daarop voor de inboorlingen dier streken, ofschoon van hunne jeugd af daaraan gewend, reeds hoogst bezwaarlijk, voor Europeanen niet daaraan gewoon is het nagenoeg onmogelijk, zoo niet levensgevaarlijk. Aan zulk een verweringsproces is het ook toe te schrijven, dat het drinkwater, vooral in het gebergte, zeer kalkhoudend is. Als merkwaardig voorbeeld daarvan kan o. a. dienen de bron aan de oostkust van het eiland Bahoe-loewang, waarvan het water binnen een betrekkelijk korten tijd eene vrij dikke kalkkorst op de houten waterleiding heeft afgezet.

Verder wordt op Saleijer overal, uitgezonderd de regentschappen Tanete en Barang-Barang, zandsteen uit verschillende perioden aangetroffen. De fraaiste en fijnste varieteiten zijn echter die uit de groeven te Lasangiring (oostk. reg. Batamata). Grovere soorten vindt men op den Bontona-Haroe en de Batoe Poeté (westk. reg. Layolo), zijnde deze laatste eene in zee uitstekende rots.

Ziet men de vaak bij uitstek slechte metselsteenen, te Makasser en elders in gebruik, dan is het inderdaad te betreuren, dat de bovenbedoelde zandsteenen volstrekt niet worden geëxploiteerd, te meer daar zij in de onmiddellijke nabijheid der zee gelegen zijn. De inlanders daarentegen bewerken ze met hunne gebrekkige werktuigen, tot steenen voor begraafplaatsen, dan wel voor den geheelen of gedeeltelijken bouw hunner tempels. Ieder land heeft zijne eigene bouwmaterialen: de Noordsche landen hun hout; Nederland zijne gebakken steenen, Frankrijk, Duitschland, Italië enz. hunne zand- en andere steenen; — waaraan is het dan toe te schrijven, dat men in Indië, bij de aanwezigheid van zoovele uitmuntende steensoorten de voorkeur geeft aan gebakken steenen, waarvoor niet altijd de beste kleiaarde te vinden is en men de kunst om ze te branden volstrekt niet of hoogst gebrekkig verstaat? Terwijl de O. I. C. reeds het gebruik van zandsteen voorschreef, althans voor dit gewest, ziet men tegenwoordig ontzettend veel geld besteden, om zich gebakken steenen uit Nederland te doen verschaffen.

Omtrent de voornaamste eilanden dezer afdeeling nog een enkel woord.

Pasi, Tomba-longang, Poelasi en Kajoe-wadi, zoomede Bo-

nérate en Kalaoe of Lambego bestaan evenzeer uit een kalk- en zandsteen-formatie; niet alzoo echter de Tana-Djampeija-groep. Daar deze eilanden nagenoeg onbewoond zijn en nog niemand het gewaagd heeft in de oerbosschen, waarmede zij bedekt zijn, door te dringen, kunnen zij natuurlijk slechts zeer oppervlakkig beschreven worden. Enkele bergen, welke, naar 't schijnt, nog geene namen ontvangen hebben, komen mij voor eruptie-kegels te zijn, terwijl de aanwezigheid van bazaltzuilen en graniet aan de noordkust van het eiland Tana-Malala inderdaad hunnen vulkanischen oorsprong verraden. Ook vond ik hier en daar langs de oevers der rivieren stukken graniet en vulkanisch gesteente, welke blijkbaar door de rivieren van het gebergte waren afgevoerd.

Metalen worden nergens op de eilanden dezer afdeeling gevonden.

Overigens munt de bodem van het hoofdeiland uit door zijne vruchtbaarheid, uitgezonderd de noord- en noordwestkust, zoomede het zuidelijkste gedeelte. Van de westkust het binnenland d. i. het gebergte ingaande, vindt men over de gansche lengte van het eiland eerst eene strook zandgrond, daarna een meer vruchtbaren doch zeer steenachtigen kleigrond en daarachter een uitmuntenden bouwgrond van zwarte teelaarde. Om hunne vruchtbaarheid beroemd zijn wijders nog de dalen van Balaboelo en Bontona, zoomede het landschap Poeta-bangoen.

II.

STERKTE EN VERDEELING DER BEVOLKING, VOEDING, KLEEDING, KARAKTER, ZEDELIJKE TOESTAND, TAAL, WONINGEN, MUZIEK, VOLKSVERMAKELIJKHEDEN, MIDDELEN VAN BESTAAN.

Wanneer en hoe Saleijer het eerst is bevolkt, daaromtrent heb ik niet veel kunnen ontdekken. Mondelinge overleveringen zijn uiterst schaarsch en daarbij nog zoo verward, dat men, zonder eenig anderen leiddraad, zeer moeielijk, bijna onmogelijk een behoorlijk geheel daarvan maken kan. Zooveel kan echter met zekerheid geconstateerd worden, dat Saleijer in de oudste tijden gekoloniseerd is door emigranten van Java, zooals trouwens uit de geschiedenis kan blijken.

Wijders werd mij dienaangaande nog het navolgende bekend, voornamelijk uit handschriften, mij welwillend door hoofden en aanzienlijken ter inzage afgestaan.

De eerste vorstin op Saleijer was die van Poeta-bangoen. Afkomstig van Loehoe, stamde zij af van een jongeren zoon van Saweri-gading ri Latjoedioe en huwde met haren neef Lelaki Segaï [1], wien zij elf kinderen schonk, allen met name genoemd, waaronder eene dochter I Atí geheeten. Deze huwde met Mapadang lelaki van Bosang-bosang, die zich te Bonto-bangoen vestigde en daarom ook wel Lelaki Bonto-bangoen genoemd wordt.

In zooverre Saweri-gading van Loehoe afkomstig is — hetgeen betwijfeld moet worden — heeft men dus hier aan eene nederzetting uit dat mystieke land te denken.

Volgens sommigen zou Layolo het stamland der Saleijereezen zijn en niet Poeta-bangoen. Van daar uit zouden dan de eilanden Lambégo (= Kalaoe) en Bonérate gekoloniseerd zijn. Een feit is het, dat de taal, gesproken in de zuidelijke regentschappen, vooral Layolo met het daartoe behoorende landschap Bonto-boroso, zeer veel overeenkomst heeft met die op gindsche eilanden en geheel afwijkt van het Saleijereesch, Makassaarsch en Boegineesch.

Neemt men nu in aanmerking dat Layolo, kort na de vestiging der O. I. C. op het eiland, door den grondlegger van ons gezag in dit gewest, getaxeerd werd op circa 400 mannen en als een der voornaamste vorstendommen gold, dan is het bij gemis van andere bescheiden moeielijk aan te nemen, dat van daar uit de genoemde eilanden zouden gekoloniseerd zijn; te minder, daar Lambégo, eertijds zeer sterk bevolkt moet geweest zijn, hetgeen blijkt uit de sporen, die daarvan, naar het oordeel van ooggetuigen, nog gevonden worden. Ik hel dan ook meer over naar het gevoelen van hen, die meenen, dat er eene emigratie heeft plaats gehad van die eilanden naar de tegenwoordige landstreken Barang-Barang, Bonto-boroso, Layolo en een gedeelte van Bala-boelo.

Wijders heeft zich in het tegenwoordige regentschap Batamata eene vermoedelijk zeer aanzienlijke kolonie Boetonnezen neergezet. Deze overwalsche vreemdelingen hielden zich niet op aan de stranden, maar drongen door naar het gebergte, waar zij de kampong Boetongia stichtten en waar hun aanvoerder, naar men zegt, begraven ligt onder een kolossalen hoop netjes opgestapelde en gerangschikte steenen. Zij ook waren het, die den

[1] Lelaki een titel tegenwoordig nog gebruikelijk, hoewel zelden.

grondslag legden tot het bondgenootschap der drie voornaamste bergnegorijen Saloe, Lambongan, Batamata-Sapo, dat tegenwoordig nog bestaat.

Waarschijnlijk voegden zich later bij hen eenige Makassaarsche afstammelingen eener Maleische volkplanting onder Hassan Hoesin.

Eindelijk vestigden zich, zooals het handschrift luidt, eenige Maleijers van Menangkĕbo op Saleijer, aan wier nazaten de O. I. C. de landstreek Pangiliang tot aan Kaboe-loerang schonk.

Daarbij vergete men niet, dat eerst de Bonische — zoo zij bestaan heeft — later de Makassaarsche overheersching een onmiskenbaren invloed op de bevolking heeft uitgeoefend, hetgeen ook, hoewel in veel mindere mate, gezegd kan worden van de Ternataansche, hoe kortstondig zij ook was.

Maar ook de vreemde Oosterlingen en de Europeanen hebben ontegenzeggelijk hunnen stempel op het volk gedrukt.

Uit al deze verschillende bestanddeelen en wellicht nog uit meer anderen, is een volk ontstaan, het Saleijereesche, dat in taal, zeden, gewoonten en gebruiken, hoewel veel overeenkomst bezittende met de overige volken van dit gewest, niettemin in zeer vele opzichten daarvan verschilt.

Bij het begin van de vestiging der O. I. C. in deze afdeeling bedroeg de bevolking slechts 5000 zielen, als volgt verdeeld over de verschillende regentschappen.

„Naar mijn eigen observatie — het aangeven der koningen „buiten rekening gesteld — kan„, zegt Speelman, „alleen

Gantarang wel	2000	mannen uitmaken
Bonto-bangoen	800	koppen
Liolo	400	ten minste
Baring-Baring	150	„ „
Baleboele	200	
Tanete	400	
Cadieens	300	
Batta Matta	100	
Poetabangen	400	
Boekit	100	
Oepa Oepa.	100	
Onto	100,	dat zoude zoo te zamen

„5000 man wezen, die ik acht dat er ook wel bennen„ [1].

[1] Notitien Speelman.

Blijkens een schrijven dd. Makassar 28 Oct. 1699 gaf „de generale beschrijving van zielen, voor Saleijer een aantal van 12245 inwoners en voor het geheele gewest dat van 34490 of 887 meer dan het voorgaande jaar.

De volgende opgave, welke ik gevonden heb omtrent het aantal zielen, is gedateerd ultimo Augustus 1719 en geteekend door den secretaris van Makassar P. van der Snippe, luidende: „Generale samentrekking van 's Comp^ies^ dienaren, burgers, „Chinezen enz. als derzelver slaven en slavinnen in en om het „kasteel Rotterdam, zoo aan de noord als aan de zuidkant, „mitsgaders in de landschappen Glisson, Polombangking, Boeloe-„komba, Zaleijer en Maros woonachtig.„ Volgens deze opgave bedroeg de gansche bevolking in dit gewest 38,571 zielen, als volgt verdeeld:

	Mannen.	Vrouwen.	Zonen.	Dochteren.	Slaven.	Slavinnen.	Slaven-kinderen.	Summa.
's Comp. dienaren binnen en buiten 't kasteel	55	70	44	35	264	234	126	828
Vrije burgers	79	109	58	67	277	223	85	878
Chinezen, Mooren, Kodja's .	133	140	109	109	237	266	93	1087
Boetonders, Maleijers, Ambon- en Bandanezen	169	192	119	124	211	255	65	1135
's Comp. onderdanen in de kampongs Linques, Béroe, Maloko, Dompo en Glissong . .	195	218	188	135	146	157	—	1034
Onderhoor. volken v. 's Comp. provintie Glissong	313	323	149	182	160	117	—	1244
Boeginezen en Makassaren die op hun eigen motief zich te Glissong ter woon begeven hebben	205	158	79	58	—	—	—	500
's Comp. onderdanen in 't distrikt Polombangking woonachtig.	284	327	183	171	54	64	—	1083
Boeginezen en Makassaren die uit hunne vrije wil zich in 't distrikt Polombangking ter woon hebben neergezet . . .	261	222	161	163	—	—	—	807
's Comp. onderdanen onder Boeloekomba sorteerende . . .	978	884	597	627	105	95	—	3286
Idem woonachtig in de negorijen op 't eiland Zaleijer	2999	3531	3124	2591	1158	—	—	13403
's Comp. bergvolkeren in 't district Maros.	1963	1845	1122	1011	276	305	—	6522
Idem in de vlakke landen van bovengemeld distrikt. . . .	1827	1761	1148	1020	520	493	—	6769
Summa . . .								38576

Blijkens een schrijven dd. Makassar 13 November 1735 was de bevolking in dit gewest toen reeds vermeerderd tot 55,263 zielen, namelijk:

's Compie dienaren, burgers en familien	2201
Makassaren, Boeginezen, Chinezen, Ambonnezen, Bandanezen, Maleijers enz.	3201
Polonbangkingers	3639
Glissonders	1641
op Boeloekomba en Bontain	6499
op Saleijer	18097
op Maros	19985
Summa . . .	55263

Ziedaar de oudste opgaven, die ik heb kunnen opsporen. Voor het jaar 1880 bedroeg de bevolking van Saleijer en onderhoorige eilanden ruim 66,000 zielen, waarvan voor het hoofd-eiland:

Tanete	3989	of	105	per □ paal
Batamata	7112	〃	254	〃 〃 〃
Boeki	5231	〃	180	〃 〃 〃
Boneya	14634	〃	276	〃 〃 〃
Benteng (hoofdpl.)	1476	〃	738	〃 〃 〃
Bonto-bangoen	16878	〃	272	〃 〃 〃
Bala-boelo	2658	〃	295	〃 〃 〃
Layolo	3767	〃	94	〃 〃 〃
Barang-Barang	1398	〃	74	〃 〃 〃
Totaal voor het hoofdeiland .	57143	of	204	per □ paal

De onderhoorige eilanden als:

Glarangschap Kajoe-wadi . . .		920
Id. Tamba-longang waartoe de eilanden	Tamba-longang	1087
	Poelasi . . .	431
	Bahoe-loewang	103
	Totaal . .	2541

De onderafdeeling Bonérate:

met de eilanden	Bonérate	4935
	Lambégo	892
	Tana-Djampeija-groep	765
	Totaal . .	6592

Onder de vrouwen en jonge meisjes vooral ziet men ze vele bevallige, lieve figuren; vooral munt het landschap Bal boelo hierin zeer uit. Mooi kan men het type niet noemen maar ten dezen is volkomen het gezegde van toepassing: „ „qu'on nomme aux Indes une beauté ce n'est que la fraîche „de la jeunesse." Verder hebben zij een zekere gratie over zi en eene grootere gemakkelijkheid in manieren en spreken vergelijking met hare zusters op den vasten wal, het g volg eener meerdere ontwikkeling en minder bekrompen leven opvatting.

De voeding der bevolking bestaat hoofdzakelijk uit djagong (mai gekookt — (bossang) — dan wel gepoft boven het vuur. Menigvu diger wordt de djagong fijn gestampt en met rijst vermengd g nuttigd. In den tijd van den bito of bitowang — eene soort pe vrucht — levert deze een voedzaam tevens smakelijk gerecht, voor met rijst vermengd — poelo bitowang — zooals meest geschied

Ook de zoogenaamde en veel voorkomende Saleijereesc boontjes, die in smaak en uiterlijk de Europeesche bruine boon evenaren, zijn een geliefkoosd gerecht, vooral als toespijs.

Als zoodanig verdienen nog genoemd de *gangang-bosi* en *paloe-mara*. De eerste is een paddestoel, die bij het invallen d westmoessonregens te voorschijn komt, doch waarvan het over dadig gebruik nimmer ongestraft kan plaats hebben, zijnde mi of meer hevige buikaandoeningen daarvan het onmiddellijk gevol

De *paloe-mara* is een aftreksel van visch, waaraan eenige kru den — de kurkuma of koenji natuurlijk niet te vergeten - toegevoegd zijn. Is men in 't bezit van vleesch, dan wordt voorkeur gegeven aan de *paloe-basa* of *paloe-boekoe*, zijnde beide een bouillon, gekookt hetzij van het vleesch, dan wel van beenderen en natuurlijk zeer krachtig en voedzaam.

Gedroogde jonge mangga, welke in dien toestand zeer lan kan bewaard blijven, dient daarbij als zuur. Meer gezocht, oo bij de Europeanen te Makassar, is het uitsluitend Saleijereesch zuur, genaamd *Panasa* of *Bambang-bambang*, dat bereid word uit eene bizondere kalmussoort.

In afwijking van de overige volken van Celebes, is Saleijerees een groot liefhebber van het gebruik van lombok spaansche peper, die hier zelden groen of rood, maar meest oranje-geel van kleur, en tevens bizonder heet is.

Dit gebruik van heete ingredienten is zelfs doorgedronge bij de bereiding van gebak en andere lekkernijen: althans m

zijn vooral te Batamata bij herhaling allerlei zoetheden voorgezet, zoo sterk gekruid, dat zij niet eetbaar waren. Zonder die kruiderij is de Saleijerees toch ook een groot liefhebber van dergelijke zaken; zelfs vindt men ter hoofdplaats verscheidene vrouwen, die zich uitstekend verstaan op de kunst van gebak maken.

Overigens is de Saleijerees hoogst matig in het gebruik van spijs en drank, bij ondervinding wetende, dat bij het tegendeel het klimaat een zeer verderfelijken invloed op zijn gestel uitoefent.

Ook in zijne kleederdracht onderscheidt de Saleijerees zich bizonder gunstig van zijne overige stamgenooten. Kenmerken de laatsten zich door hunne verregaande, dikwijls walgelijke onzindelijkheid op lichaam en kleeding, de eersten, zoowel mannen als vrouwen, munten uit door het tegendeel, hetgeen trouwens van algemeene bekendheid is.

De algemeen gebruikelijke kleeding bij de mannen bestaat in eene lange wijde broek — ***saloewara laboe*** — bij deftige gelegenheden van witte stof, anders van eigen geweven ginggangs van verschillende kleuren. Iemand moet al zeer arm zijn, indien hij niet in 't bezit is van eene dergelijke nationale broek. De korte broek — ***saloewara bodo*** — op den vasten wal algemeen gebruikelijk, zelfs aan de hoven, wordt op Saleijer slechts bij den veldarbeid gebezigd; hetgeen een franschman aanleidig gaf den despotieken vorst van Goa geestig te noemen „un roi sans culotte."

Verder bestaat de kleeding in een wit overhemd van Europeesch maaksel, dan wel in een katoenen buisje tot aan den hals gesloten, waarover — bij deftige gelegenheden — een zwart laken buis met gouden borduursels op den staanden kraag en mouwen, of anders een dergelijk buisje van fraai geweven stof, dan wel van zijde en satijn.

Als hoofddeksel dragen hoofden, aanzienlijken en geestelijken bij voorkeur een ***songko*** d. i. een zeer kunstig, doorgaans fijn gevlochten kapje, zelden een hoofddoek, dan alleen bij huisselijke bezigheden. Nimmer is dit kleedingstuk zoo stijf en rechtstandig opgetrokken als op den vasten wal ten teeken van hooge waardigheid of geboorte.

Van het evengenoemde kapje bestaan voor het dagelijksch gebruik twee soorten, nam. de eigenlijke ***songko*** en de ***songko tjilo-tjilo*** welke alleen in vorm, niet in maaksel verschillen. Beiden worden veelvuldig gebruikt en meestal

eenige versiering. Alleen bij gelegenheid van feesten zijn z
voorzien met zilveren of gouden boordsel of met gouddraa
doorweven, dan wel met gouden plaatjes belegd, ten gevolg
waarvan de waarde van zulk een kapje dikwijls stijgt tot hon
derd gulden en meer.

De rijken bezitten soms nog een songko, — geen tjilo-tjilo -
geheel van goud vervaardigd, ter waarde van ettelijke honde
guldens. De *songko taboeroe* en *songko balabasa* worden, eve
als in de overige gouvernementslanden, alleen bij trouwplecl
tigheden gebruikt. De volksdracht is echter de hoofddoek va
lijnwaad, ingevoerd uit Europa, meer nog vervaardigd uit eige
gesponnen garens naar dikwerf zeer fraaie, eigengemaakte pa
tronen in verschillende kleuren, soms, hoewel zeldzaam, ook me
goud- of zilverdraad doorweven.

De kain — *lipa* — dikwijls een kunstuk van weverij, word
bij feestelijkheden door de gegoeden bij voorkeur gedragen o
de wijze als in Indië algemeen bij inlandsche ambtenaren ge
bruikelijk, dus geheel afwijkende met de gewoonte elders i
dit gewest. In het dagelijksch leven draagt men haar los bij
over den linker schouder of hangende aan de rechterzijde, da
wel om het middel over het krisgevest hangende.

Wat ook v. d. Stok [1] moge beweren omtrent het gebrui
van de gordeltasch, — *pawopawo* — ik heb nooit dit vieze
maar praktische voorwerp bij hen gezien, wel bij de vreemde
lingen, die zich tijdelijk op Saleijer ophielden, niet eens b
hen, die zich daar voor goed hadden gevestigd.

De Saleijerees draagt zijn siriblad, met de vereischte ingre
dienten behoorlijk toebereid, in een koperen doosje bij zich
terwijl de meer gegoeden en aanzienlijken zich hun zilveren o
gouden siridoos door een volgeling laten nadragen.

Het gebruik van schoenen of eenig ander schoeisel is vo
strekt niet algemeen en bepaalt zich tot de aanzienlijkst
regenten en eenige notabelen.

De kleeding der vrouwen bestaat in een tamelijk wijd baaj
van sits of eenige andere gekleurde stof met open mouwen
aan den hals gesloten en afhangende tot over de knie; da
wel, ofschoon minder algemeen, in eene kabaija met en
sluitende, aan den bovenarm gepofte mouwen en aan den po
gesloten met negen knoopjes. Deze laatsten zijn bij de me

[1] Het eiland Saleijer in het Tijdschrift van het Bat. Genootschap. Dl. XV

gegoeden inderdaad zeer kunstig vervaardigd en heeten *raga-raga*. Daarbij past een fraaie kain van eigen weefsel, vastgehouden door een buikband van katoen of zijde, bij de welgestelden van zilver of goud en *soelepé* geheeten.

Begeven de vrouwen zich buiten 's huis, bijv. tot het afleggen van bezoek, dan hullen zij zich nog in een andere, soms kostbare kain batik — *lipa karoewa* — in dier voege, dat deze, onder de beide armen doorgaande, voor de borst gespannen, tevens met de rechterhand boven het hoofd gehouden of voor het gelaat getrokken wordt, zoowel tot beschutting tegen de felle zonnestralen als tegen onbescheiden blikken.

Bij gemis van zulk een lipa karoewa bezigt men een zonnescherm van Europeesch of Chineesch maaksel.

Eene dracht, welke sedert eenige jaren door de vrouwen der kampong Batamata-bara is ingevoerd en langzamerhand het burgerrecht dreigt te verkrijgen, is het gebruik van den sluier in den vorm van een nonnenkap, vervaardigd van zeer dun mousseline en halverwege den rug afhangende, dat in geen geringe mate hare bekoorlijkheid verhoogt.

De dagelijksche dracht der vrouwen is eenvoudig de kain, los over den arm hangende en een kort baatje van neteldoek of dergelijke, liefst donkergekleurde stof met zeer korte mouwen of beter gezegd geen mouwen.

De korte broek bij de Boegineesche vrouwen algemeen gebruikelijk, is op Saleijer onbekend. De lijnwaden, bij de volksklasse in zwang, zijn de bij uitstek sterke maar grove, blauwe kains — *lipa lompo* — geweven van eigen gesponnen garens.

De kinderen van beiderlei geslacht laat men doorgaans geheel naakt rondloopen, versierd met de bekende *kawaries* of borstplaatjes, gekarteld voor de jongens, effen rond voor de meisjes, wijders een voetring aan een der enkels en de meisjes bovendien nog een *djempang* of schaamdeel-plaatje in den vorm van een boomblad. Al deze sieraden zijn doorgaans van edel metaal soms tot een zeer aanzienlijk bedrag. Zelfs de minst vermogende zou zich schamen zijne kinderen niet met dergelijke ornamenten te kunnen omhangen, vooral de kawarie mag nimmer ontbreken. Daarom worden dikwijls muntstukken voor dat doel aangewend, terwijl een koperen voetring en een djempang van horen tevens voldoende worden geacht. De rijken versieren bovendien hunne kinderen met een halssieraad — *toking* — van edel metaal, dat op de borst afhangt.

van de zoogenaamde ***padingka leko***, zijnde een bamboezen kokertje, waarin het siriblad met de daarbij gebruikelijke ingredienten tot een pruimpje wordt fijn gestampt.

Velen, vooral vrouwen, geven echter de voorkeur om, naar Javaansch gebruik, het een en ander in een steenen vijzeltje fijn te stampen.

Men beweert voorts dat dit volk lui en traag is, doch men zij voorzichtig dergelijke apodictische beweringen onvoorwaardelijk aan te nemen. alvorens de bron te kennen, waaruit zij voortvloeien. Velen toch schijnen er behagen in te scheppen om de volken van dit gewest — om welke reden dan ook — van de slechtste zijde te leeren kennen. Misschien is het aan deze omstandigheid toe te schrijven, dat Saleijer, in vergelijk met de overige afdeelingen, immer zoo stiefmoederlijk bedeeld is. In den loop van dit opstel zullen wij ruimschoots gelegenheid hebben om, voor zoo verre het niet reeds elders is geschied, aan te toonen, in hoeverre deze aangewreven ondeugden juist zijn. Hierboven toch hebben wij reeds gezien, dat het eiland zwaar bevolkt is, maar niet genoeg produceert om in de behoeften zijner eigene bewoners te voorzien.

Ook heb ik menigmaal de bewering gehoord, dat de Saleijerees moreel op een veel lageren trap staat dan zijne overige stamgenooten. Zoover dit niet voortspruit uit jaloezie, de volkeren van dit gewest in hooge mate eigen, of laster, kan de oorzaak hiervan misschien gezocht worden in de minder bekrompen wijze van opvoeding der kinderen, vooral der meisjes.

Nimmer toch zal men zien, dat een Saleijerees — het allerminst een notabele — zijne huwbare dochters, bij eventueel bezoek, in kamer of zolder verbergt· alsof haar een dreigend gevaar wacht. Evenmin ziet men, dat jonge deerns voor vreemdelingen, zij het ook Europeanen, wild de vlucht nemen als een schichtige hinde in het veld, hetgeen men bijv. op den vasten wal, bijna dagelijks kan waarnemen.

Integendeel trachten vele ouders hunne dochters in behoorlijk gezelschap te brengen, niet alleen van Europeanen maar ook van hunne evenboortigen.

Natuurlijk geldt dit een en ander meer van de hoofdplaats en andere groote kampongs langs de kust en meer voor de aanzienlijke geslachten dan voor het binnenland en den kleinen man. Evenwel is deze laatste in zekere mate toch volstrekt niet vrij van dergelijke meer vrijzinnige denkbeelden.

Men ziet dat op Saleijer de vrouw, misschien meer nog dan in de overige deelen van Celebes, in hoog aanzien en eere wordt gehouden, n'en déplaise à Alexander, die meent dat Saleijer het land is, waar de vrouw helaas zoo geheel verdierlijkt [1].

Wellicht meent deze of gene, dat daardoor de onzedelijkheid zeer wordt in de hand gewerkt d. w. z. de aanwezigheid wordt bevorderd van vrouwen, die — niet bij het bestuur, maar wel bij de bevolking — als prostituées bekend staan.

De mogelijkheid bestaat, dat op Saleijer in verhouding misschien meer dergelijke ongelukkigen gevonden worden dan elders, Makassar natuurlijk uitgezonderd, maar dan is het nog de vraag of dit wel het gevolg is der meer vrijgevige opvoeding en niet veeleer het uitvloeisel van den zeer uitgebreiden handel der Saleijerezen, ten gevolge waarvan alle kustplaatsen, maar voornamelijk de centra van den handel, gedurig door vreemdelingen worden bezocht. Deze opvatting strookt volkomen met hetgeen men elders ziet, ook in Europa.

Indien in dit opzicht — bij gebreke van andere meer afdoende gegevens — de verhouding van het aantal mannen en vrouwen in de voornaamste kampongs der verschillende regentschappen, eenigermate als maatstaf mag aangenomen worden, dan kunnen de navolgende cijfers daarvan een overzicht geven.

NAMEN DER		AANTAL		Verhouding.
Regentschappen.	Kampongs.	Mannen.	Vrouwen	
Bonto-bangoen	Padang	389	441	1 : 1.133
	Dongkalang	87	112	1 : 1.287
	Lebo-baoe	26	124	1 : 4.77
Bala-boelo	Pariangang	354	376	1 : 1.065
Batamata	Batamata-bara	218	313	1 : 1.435
	Batoe Mantiri	132	219	1 : 1.659
Boneya	Gantarang	379	442	1 : 1.166
	Tamaroya	70	105	1 : 1.5
	Padjalaya	160	200	1 : 1.25
	Bonto	178	223	1 : 1.253
	Reaya	46	80	1 : 1.74
Benteng (hoofdplaats).	Pangiliang	222	345	1 : 1.555
	Balang	65	83	1 : 1.277
	Boea-Boea	10	20	1 : 2.—
	Papandjaya	170	218	1 : 1.282
	Sanging-djawaya	20	23	1 : 1.152
	Tana baoe	9	23	1 : 2.555

Men ziet alzoo, dat, met zeer enkele uitzonderingen, eene groote meerderheid van vrouwen in bijna alle handelsplaatsen

[1] Het dal van Balaboelo, opgenomen in het Jaarboekje van Celebes, anno

vensters naar Europeesch model, evenals te Makassar, die na-tuurlijk wel van houten tralies of houten spijlen zijn voorzien. Ook is het venster, waardoor een lijk uit de woning wordt ge-dragen — *patongtongang sala* — steeds in het midden, nimmer links in den gevel, zooals elders.

Wijders vindt men in de woningen der hoofden en welge-stelden zeldzaam eene stookplaats, zoodat die woningen veel-herschapen worden in rookhokken. Als keuken, tevens verblij der bedienden en volgelingen, dient op Saleijer een afzon-derlijk gebouw in de onmiddellijke nabijheid van het hoofd gebouw. Overigens bestaat er eene groote verscheidenheid in d bouworde der Saleijereesche woningen. Zoo ziet men boven di van den kali [1] van Bala-boelo en den regent van Boneija een ge-timmerte, veel overeenkomende met een koepel, die aan he huis zelf een allervreemdst, doch niet onbevallig voorkomen geeft

Ook ontbreekt voor de woningen der regenten en aanzien-lijken de traditioneele *sapana*, die vervangen is door een be-hoorlijken, zeer gemakkelijken trap.

Over het algemeen zijn de Saleijereesche woningen ruimer beter verlicht en netter afgewerkt dan die op den vasten wal welke bizonder donker, bedompt en laag van verdieping zijn

Maar het huisselijke, gezellige, vredelievende karakter van he volk vertoont zich ook in dit opzicht. Immers aan geene woning hoe onbeduidend of bouwvallig ook, mag de *tambing* of he bordes ontbreken. Meestal is zij alleen aangebracht voor d deur, soms echter voor het geheele front van het huis. Di *tambing* nu is de plaats, waar de man tegen zonsondergan van zijn dagwerk uitrust; daar wacht hem zijne vrouw me de kinderen, indien hij van den veldarbeid huiswaarts keert; daa bewaakt de moeder hare in de nabijheid spelende kinderen daar ontvangt men bezoeken; daar is de plaats waar men b voorkeur genoegelijk zit te praten; men is in de open luch en toch thuis.

De gewone dakbedekking is in het gebergte alang-alang aan de kuststreken soms nipa, menigvuldiger, ofschoon kostbaar der maar duurzamer, roembya, d. z. de bladeren van de sagopalm. Klapper- en talla-bladeren worden slechts in tijd va nood en bij gebrek aan iets beters gebezigd. Slechts de wonin van den regent van Boeki is van sirappen voorzien.

---

[1] Titel van het hoofd der geestelijkheid van een regentschap.

De omwanding der woningen zijn doorgaans van ruw bekapte planken, in de noorder-landschappen van rita-, in de zuider-districten van kanari-hout.

De welgestelden bezitten echter zeer net en goed betimmerde huizingen van planken, die zij te Makassar bestellen, dan wel op de Tana-Djampeija-eilanden laten kappen.

Het aanbrengen van uitwendige versieringen als schilder- of snijwerk, ligt volstrekt niet in het volkskarakter. Alleen ziet men dikwijls boven of ter zijde van de deur een of meer papiertjes vol Arabische spreuken vastgehecht. Ditzelfde kan men ook binnen 's huis aan de verschillende palen of boven de deur van het slaapvertrek opmerken.

Slaan wij thans een blik op het inwendige der woningen. Ook hierin vindt men denzelfden geest van orde en netheid terug. Natuurlijk mag men niet verwachten, bij de gegoeden in de kampongs europeesch meubilair aan te treffen, als tafels, stoelen, kasten, enz., doch niettemin is dit toch vaak het geval, en zou men zich schamen bij het ontvangen van gasten niet in 't bezit te zijn van minstens eenige stoelen en een tafel.

Hetgeen echter in geen enkele woning wordt gemist, en hieraan herkent men terstond het inwendige van het vertrek, is de Saleijereesche matras, ter grootte van circa $2 \times 2\frac{1}{2} \square$ M. bij eene dikte van 0.30 M., opgevuld deels met kapok, deels met gedroogde djagongbladeren en soms bedekt met eene sprei van fraai gebloemd sits, dan wel een molton deken. Inderdaad moet iemand al bizonder arm zijn, als hij zich zulk een voorwerp niet zou kunnen aanschaffen.

Op die matras ziet men eenige kleine hoofdkussens, soms ook rolkussens, allen voorzien van meestal rood gebloemde sitsen slopen.

Dit alles ligt verborgen achter een gordijn van fraai gebloemde stof, waarvan de banen in twee verschillende kleuren elkaar afwisselen. Verder worden in dezelfde slaapkamer aangetroffen fraaie kisten en trommels — bij sommige regenten zelfs europeesche koffers, aan welker onderhoud te zien is, dat daaraan veel zorg besteed wordt. Ook groote en kleine kasten van europeesch of chineesch model, met of zonder glazen paneel, zoomede houten rekken — *palondjong* — tot opberging van het vaat- en aardewerk, zijn bij welgestelden volstrekt niet zeldzaam.

Het koperen huisraad wordt gewoonlijk in kisten bewaard. Zij, die niet in 't bezit hiervan zijn, bewaren dat huisraad

en andere kostbaarheden in een groote van klapperblade gevlochten mand, gevuld met kapok. Ook naait de kleine n dikwijls zijn geld of geldswaardige artikelen in zijn hoofdkus of verstopt ze in een hem alleen bekende bamboe van de omw ding of onder het dak zijner woning.

Wat het evenbedoeld koperen huisraad betreft, het best bij gegoede lieden hoofdzakelijk in schenkbladen, ***kappara***, r en zonder voetstuk, spoelkommen, ***bokoro***, vingerkommen, ***tj*** ***bokang***, gebezigd voor hetzelfde doel als onze vingerglaz spuwbakken, ***papedjáàng***, een bizonder soort presenteerbl ***bosara*** geheeten; verder een pan, ***garènsèng***, voor het mal van gebak, een of meer bakjes, ***tallang boessoe***, om het afdr pende water van de gendi op te vangen, een pot, ***bongki ta*** ***baga***, voor het bewaren van drinkwater, een klein diep lepel met lange steel, ***iroesoe tambaga***, voor het afmeten van suik koperen lepels, ***sinroe tambaga***, voor het bereiden van gel en eindelijk een koperen pot om rijst te koken, ***balangu ta*** ***baga***, in vorm veel overeenkomende met de algemeen beke ***oerings***.

Karakteristiek en zeker wel getuigende voor de meerd ontwikkeling der Saleijereezen boven hunne overige stam nooten, is het steeds toenemend gebruik van petroleum ı afschaffing der inlandsche kaarsen, ***kandjoli***, en zulks nietteg staande het land zelf voor deze laatsten ruimschoots de gro stoffen, kapas en kamiri, oplevert, terwijl de invoer v petroleum tot dusver steeds beneden de behoefte is geblev Het gebruik van petroleum is zelfs tot het gebergte door drongen, waar iemand al bizonder arm moet zijn, indien geen eenvoudig petroleum-lampje bezit. Alleen in de bergstrel der Zuider-regentschappen is men ten dezen nog een wei achterlijk.

De gebruiken bij geboorte, huwelijk en overlijden zijn ı kleine afwijkingen in hoofdzaak dezelfde als die bij de Mak saren. Elders [1] zijn zij nauwkeurig beschreven, zoodat wij met stilzwijgen kunnen voorbijgaan, terwijl alleen dient v meld, dat ***bissoe's*** op Saleijer niet bestaan, en zoo zij al l of daar mochten voorkomen, aan hen volstrekt niet hetzel karakter wordt toegekend, als op den vasten wal.

Liever wensch ik de aandacht te vestigen op de muziek

[1] Bijdragen tot de Ethnologie van Zuid-Celebes door Dr. B. F. Matthes.

muziekinstrumenten, zoomede op de publieke vermakelijkheden waarin dit volk, naar 't mij voorkomt, zich bizonder gunstig onderscheidt boven zijne overwalsche natuurgenooten.

Doorgaans heeft de inlander, althans voor westersche ooren, bizonder weinig begrip van muziek en de volken van Celebes wellicht nog minder dan eenig ander onder de beschaafden in den Archipel. Hoewel de bewoners van dit eiland bepaald gunstig afsteken, beteekent dit echter niet, dat de muziek en hare beoefening zulk een hoog standpunt heeft ingenomen; volstrekt niet; maar in 't land der blinden één oog koning zijnde, toonen de Saleijereesen meer gevoel daarvoor te hebben.

De muziek-instrumenten bestaan in: slaginstrumenten als *ganrang* of trom, *gong; gambang-gambang* en *rabana* of tamboerijn; blaas-instrumenten als *toewi-toewi* of een soort klarinet en eindelijk strijk-instrumenten als *keso-keso* of viool [1].

De *ganrang*, het nationale instrument, onmisbaar bij elk feest, heeft ongeveer $\frac{3}{4}$ M. lengte en den vorm van een afgeknotten kegel. Het trommelvel wordt gespannen als bij een gewone trom. Het bespelen geschiedt met de hand, dan wel met stokjes, *babala*, soms staande, meestal zittende, waartoe men het instrument hetzij om den hals hangt, dan wel aan de opgetrokken knie bevestigt. Eene groote vermaardheid in het slaan hiervan hebben de notabelen, *ana karaeng's*, van het regentschap Bala-boelo; hunne vaardigheid getuigt inderdaad van zeer veel en langdurige oefening.

Men kent verschillende manieren van slaan, afhankelijk van de plechtigheid of het feest, waartoe het dient. Tot begeleiding van zang en dans zal zij op eene andere wijze geslagen worden dan tot verwelkoming van een gast of ter gelegenheid eener geboorte; wederom anders, indien meisjes dan wel jongelingen daarbij zingen, de eersten dan wel de laatsten daarbij dansen.

Zelden wordt de ganrang alleen gebruikt, maar meestal gezamenlijk met de gong, dienende deze laatste hoofdzakelijk om de maat aan te geven evenals een metronoom. Het gebruik van beiden schijnt zoo onafscheidelijk, dat daarvan het woord *maganrang-magong* zijn ontstaan te danken heeft. Men onderscheidt verschillende soorten van gongs, afhankelijk van de grootte en het geluid.

De g a m b a n g - g a m b a n g bestaat uit een houten raam of

[1] Zie de Ethnografische Atlas, behoorende bij het Mak. Woord B. F. Matthes. PL. 8, Fig. 17, 23*a* en 23*b*; 19, 20, 24*a* e

bak met pooten, waarin doorgaans drie of meer kleine gongs geplaatst zijn, welke met verschillende stukjes hout worden bespeeld. Gewoonlijk gebruikt men twee dergelijke bakken, gevende de een de hooge, de andere de lage tonen aan. Het geheel doet denken aan een miniatuur-gamelang en wordt uitsluitend in het regentschap Bala-boelo aangetroffen, waar hij evenzeer met groote handigheid wordt bespeeld. Makassar misschien uitgezonderd, is het mij niet bekend, dat de *gambang-gambang* ergens in de gouvernementslanden bestaat.

De *rabana* of tamboerijn ziet men hoofdzakelijk in de kampong Padang, waar twee soorten bekend zijn, namelijk met en zonder koperen of zilveren plaatjes of belletjes aan den rand. Zij wordt bij voorkeur des avonds gebruikt in gezelligen kring, hetzij in eene ruime woning, dan wel bij maneschijn in de open lucht, tot begeleiding van vermakelijke opwekkende zangen, soms ook van minneliederen of bij kluchtige voorstellingen, door een of meer personen gegeven. Voornamelijk zijn het de zeevarenden, die in het bespelen der rabana veel vermaak scheppen en daarin tevens veel bedrevenheid bezitten.

't Is waarlijk een genoegen om ongestoord en onbespied te zien hoe het volk, dikwijls tot laat in den nacht, zich met de eenvoudigste middelen vermaakt en daarin eene ontspanning zoekt voor zijn dikwijls zwaar dagwerk.

De *toewi-toewi* is een speeltuig, dat even als een klarinet uit drie deelen bestaat en op dezelfde wijze bespeeld wordt. Kleppen tot afsluiting der openingen zijn er natuurlijk niet, daarvoor dienen de vingers, terwijl de openingen zelf proefondervindelijk zijn aangebracht.

Voor de bespeling worden de longen inderdaad op eene zeer zware proef gesteld, en dit om een vier- hoogstens zestal tonen, beter gezegd geluiden, voort te brengen. En wat voor tonen? De onbehagelijkste, die een beschaafd mensch zich denken kan; de hardste, schetterendste, krijschendste en oorverdoovendste zijn er niets bij; kortom 't is het onmogelijkste instrument, dat men zich voorstellen kan.

Het schijnt trouwens dat de inlanders er ook min of meer zoo over denken; althans de *toewi-toewi* wordt nimmer alleen gebezigd, maar steeds in vereeniging met de drie eerstgenoemde slaginstrumenten, die alzoo gezamenlijk het inlandsche orkest uitmaken. Toch overstemt hij dit noch dikwijls, zoodat men veelal de voorkeur er aan geeft dit speeltuig weg te laten.

Dat er bij het blazen volstrekt geene sprake is van melodie of maat is natuurlijk. De bekwaamste blazer acht zich reeds een groot musicus, indien hij, in 't zweet zijns aanschijns, eenige tonen aan zijn instrument weet te ontlokken; meer van hem te vorderen zou waarlijk onbescheiden zijn. Aan deze omstandigheid dankt het wellicht ook zijnen naam. Feitelijk dient het derhalve minder om muziek dan wel om geraas te maken.

Eindelijk de ***késo-késo*** of inlandsche viool; zij dient veelal tot begeleiding van zang, doch van gansch anderen aard als bij de ***rabana***. Het zijn de ***sinrili's*** of legenden, volksoverleveringen, die bij voorkeur 's avonds of 's nachts, op eentoonigen, slaapverwekkenden toon opgedreund, volkomen passen bij het weemoedig geluid van dit instrument.

Ziedaar de gebruikelijke muziek-instrumenten. Behalve deze heeft men nog vele andere, die min of meer muziek of geraas maken, zoowel tot nut als vermaak, en die naar gelang der behoefte of den tijd van het jaar vervaardigd worden. Zoo bezigt men bijv. op de reede van Saleijer — misschien ook elders, doch dit is mij niet bekend — de zoogenaamde ***Sikoenroe nibalaba*** [1] bij zeer donkere nachten dan wel mistig of buïig weer, ten einde aanvaring te voorkomen. Ook wordt het wel door kinderen als speelgoed gebruikt, dan wel door nachtelijke visschers om elkander van hunne ligplaatsen te verwittigen. Het bestaat uit een pàdi-halm, waarvan het eene einde spiraalvormig omwonden is met een klapper- of nipablad, zoodanig dat het wijd trompetvormig uitloopt. Het geluid is bepaald barbaarsch. In de nachtelijke stilte op het wateroppervlak is het op grooten afstand zeer goed hoorbaar.

De ***genggong*** [2] is een kinderspeelgoed van dun gespleten bamboe, dat voor de mond door middel van een draadje in beweging gebracht wordt, en een gonzend geluid maakt, overeenkomende met dat van eene bij, van daar de naam.

De fluit, ***soeling*** [3], vervaardigd van het onderste gedeelte der bamboe karisa, heeft eene lengte van circa een halven meter met zes openingen. Dit is het geliefkoosde instrument voor jonge lieden, om in eene verliefde bui, evenals een troubadour,

---

[1] Zie de Ethnografische atlas, behoorende bij het Mak. Woordenboek van Dr. B. T. Matthes, Pl. 8 fig. 21.

[2] Als boven Pl. 8 fig. 18.

[3] Als boven, Pl. 8 fig. 22.

hunne minnezangen te begeleiden, liefst voor of onder het venster waar de uitverkorene zit te spinnen.

Eene dergelijke fluit, ***basing-basing*** geheeten en voorzien van twee, hoogstens drie openingen, wordt eveneens van bamboe karisa vervaardigd, doch van het fijnste, het top gedeelte. Het geluid hiervan is veel scherper, veel fijner, dan dat van de ***soeling***.

Een ***sikoenroe-ni-balaba*** doet noodwendig het bestaan eener eenvoudige ***sikoenroe*** onderstellen. Het onderscheid tusschen deze en de ***basing-basing*** ligt dan ook uitsluitend in de openingen.

Al de boven vermelde instrumenten zijn de meest gebruikelijke onder de bevolking Natuurlijk vindt men nog zeer vele van europeesch fabrikaat, als mondharmonica's en dergelijken; doch deze kunnen met stilzwijgen voorbijgegaan worden.

Wat de volksvermakelijkheden aangaat, helaas, 't is maar al te waar, dat deze in dit gewest nagenoeg uitsluitend bestaan in dobbelspel en hanenvechterij, gepaard aan het overdadig gebruik van saguweer (ballo). Doch ook in dit opzicht maakt Saleijer een gunstig onderscheid. Een zeer verblijdend verschijnsel althans mag het genoemd worden, dat zeer vele opper- en mindere hoofden niet alleen geen genot vinden in spel en drank, maar zelfs daarvan afkeerig zijn en hun genoegen vinden in meer onschuldige vermaken. Onder dezen behoort in de eerste plaats genoemd te worden het uitsluitend Saleijereesche, het nationale dansen door jonge huwbare meisjes uit de aanzienlijkste standen, ***pakaréna's*** geheeten, ongeveer overeenkomende met de ***serimpi's*** aan de hoven van Solo en Djokdja. Volgens de overlevering zou de instelling der ***pakarena's*** ingevoerd zijn uit de Toeratea-landen, speciaal Binamoe, op last van den vorst van Gowa. Uitgezonderd in dit laatste regentschap, waar bijna geen werk meer daarvan wordt gemaakt, bestaan zij tegenwoordig op den vasten wal nergens meer. Op Saleijer, vooral in het regentschap Bala-boelo wordt daarvan bepaald eene studie gemaakt. Men moet de ***pakarena's*** echter niet verwarren met de ***padjoge's***. Deze zijn, evenals de ***ronggengs*** of dansmeiden op Java, vrouwen doorgaans uit de laagste standen der inlandsche maatschappij, daarbij van zeer verdachte reputatie.

Is de instelling der pakarena's uitsluitend aan dit gewest eigen, die der padjoge's werd hier van Java overgeplant door Aroe Palakka na zijne terugkomst van Batavia. Ook de wijze van dansen en de daarbij gezongen liederen verschillen hemels-

breed. Dansen de padjoge's bij voorkeur met manspersonen, onverschillig wie, zulks is bij de pakarena's volstrekt niet geoorloofd, tenzij met den regent of zijne gasten. Dragen de zangen bij de eersten doorgaans een zeer erotisch karakter, bij de laatsten zijn het soms nationale, meestal fraaie aan de maleische taal ontleende liederen.

Op 10 à 12-jarigen leeftijd worden te Bala-boelo de mooiste jonge meisjes met de bevalligste figuurtjes uitgekozen om voor pakarena opgeleid te worden. De oefeningen hebben plaats 's avonds in de woning van den regent of bij maneschijn voor het huis in de open lucht. Bij voldoende oefening treden zij, fraai en zeer verleidelijk uitgedoscht, in 't publiek op, d. w. z. indien de besturende ambtenaar, dan wel andere europeanen of aanzienlijke inlanders den regent een bezoek brengen. Het dansen bestaat in het aannemen van de meest verschillende en bevallige, vaak zeer schilderachtige standen Vooral munten de pakarena's te Bala-boelo, door hunne ongedwongenheid, zelfs losheid van bewegingen zeer uit. Zij missen ten eenenmale die stijfheid en gedwongenheid, die haar veel doen gelijken op wassen beelden, aan welk euvel die van de overige regentschappen voornamelijk mank gaan. Bevinden zich onder de danseressen een of meer dochters van den regent, dan geschiedt het zang-accompagnement door de lijfvrouwen der regentes, zoo niet, dan zingen de pakarena's zelf. De hierbij behoorende muziek bestaat in het orkest boven vermeld.

Het schoonste, wat ik op dit gebied heb zien en hooren opvoeren, is het lied van maleischen oorsprong, genaamd: ***Anachoda Raga***, uitgevoerd door vijf huwbare meisjes. De daarin voorkomende unisono is zoo zuiver, dat men, met den besten wil, zeer zelden meer dan één stem hoort. Inderdaad het getuigt voor een zuiver muzikaal gehoor niet alleen, maar ook voor eene onbegrijpelijk langdurige oefening.

Geen wonder dan ook, dat gedurende deze unisono het orkest zwijgt en de diepste stilte onder het publiek heerscht, maar ook dat, na het einde daarvan, een uitbundig gejuich uit het volk der zangeressen ten deel valt.

Waarlijk, men moet zulk een avond bijgewoond hebben in de zeer gastvrije, huiselijke en gezellige woning van Djati Daeng Maoedjoeng, regent van Bala-boelo, om den indruk naar behooren te kunnen waardeeren.

Begrijpelijk is het dan als Alexander [1], sprekende over zull een avond te Bala-boeloe, sentimenteel uitroept: „Zoo zingt me „den avond en een gedeelte van den nacht door, en daar buite „flonkeren en flikkeren millioenen sterren aan het firmament. He „is een genotvolle avond. O, als het daar buiten zoo rustig e „wel is, dan is het den ongevoeligste dikwerf reeds genoege „lijk daar binnen" [2].

In waarheid, de instandhouding der pakarena's als een onschul dig, tevens veredelend volksvermaak, kan niet genoeg aanbe volen worden. Zelfs al wordt er minder werk van gemaakt da te Bala-boelo, blijft het toch te verkiezen boven het ellendig dobbelen en hanenvechten, de voornaamste genietingen de grooten en aanzienlijken op den vasten wal. Ofschoon tegen woordig geen spoor meer daarvan te ontdekken is, moeten o het eiland Lambégo, gedurende de Makassaarsche heerschappij zich evenzeer dergelijke pakarena's bevonden hebben, altha men leest, dat de vorst van Makassar „aldaar tot het over komen van dit oorlog sijn dansschôl heeft gehouden" [3].

Behalve voormelden dans, heeft men nog de zoogenaamd *pakarena boerané* of *pakarena badili*, die uitsluitend in het regent schap Boneya aangetroffen wordt. Het zijn jongelingen va 12—16 jaren, allen afkomstig uit het vroeger tot dat regent schap behoorende glarangschap Loera nabij de oostkust. Ge wapend met een miniatuur *poké banrangan* [4] dan wel iets, da als zoodanig moet doorgaan, voeren zij verschillende passen ui onder het zingen van krijgsliederen of *kélong osong* ter ve heerlijking der Compagnie. Natuurlijk kan men dit niet ande verwachten van een waardigen afstammeling der voormalige vorste van Gantarang en Boneya, die hun opkomst en bestaan ui sluitend aan de vreemde overheersching te danken hebbe Evenzoo voeren zij, onder het zingen dierzelfde soort liedere en op commando van hunnen leermeester, eenige exercitien m het geweer uit, die allergrappigst zijn, voornamelijk de co

[1] Pseudoniem van A. L. H. A. Nagel, contrôleur 1e kl. te Saleijer van 1 Aug. 1863—7 Sept. 1865.

[2] Het dal van Balaboelo, voorkomende in het jaarboekje van Celebes 1865 uitgegeven door K. Sutherland te Makassar.

[3] Notitien Speelman.

[4] *Poké banrangan* is een staatsie-lans, aan welks stok een bos geite of paardenhaar — dikwijls verschillend gekleurd — soms ook van pauwveere zeer kunstig is bevestigd. Zie de Ethnografische atlas, behoorende bij het Ma woordenboek van Dr. B. F. Matthes. Pl. 8, fig. 2.

mando's, bestaande deze uit een mengelmoes van oud-Hollandsch, Portugeesch, Maleisch en Saleijereesch of Makassaarsch.

Eindelijk nog het *mantja*, zoo zeer bemind bij de zeevarenden der kampong Padang en de omliggende eilanden, speciaal Kajoe-wadi. 't Is eigenlijk niets dan een assaut met begeleiding van muziek, de *ganrang* en de *gong*, waarbij partijen elkander al dansende naderen of ontwijken Te Padang hanteert men daarbij als korte stok de rottan; te Kajoe-wadi daarentegen, naar zeerooversgebruik, de lans of klewang en het schild — *leengo* — met begeleiding tevens van het gezang der omstanders, die daarbij zooveel mogelijk de taal en gebaren, zoomede de melodie der zeerooverszangen trachten na te bootsen.

Te betreuren is het helaas, dat al deze onschuldige volksvermakelijkheden verdwijnen, waar de hadjies hunnen invloed doen gelden. Terugkomende van de bedevaart, trachten zij zooveel mogelijk andere zeden en gewoonten in te voeren, zooals blijkbaar in de kampong Batamata-bara het geval is, en waarmede naar hunne opvatting, de bovenvermelde vermaken ten eenenmale onbestaanbaar zijn.

Andere zeer in zwang zijnde volksvermaken zijn de spin- en schommelfeesten. Op beiden worden tal van huwbare meisjes genoodigd, waarvan het gevolg is, dat vele jongelingen, genoodigd of niet, hunne opwachting komen maken, allen in feestgewaad. Gedurende het spinnen — *anni* — worden minneliederen gezongen, die doorgaans den grondslag leggen voor een aanstaand huwelijk.

Evenzoo bij het schommelen: het meisje, dat door een jongeling geschommeld wordt — *toèng* — is doorgaans zijne uitverkorene, hetgeen hij haar te kennen geeft door het bewijzen van onnoemelijk kleine beleefdheden.

Ook de harddraverijen behooren tot de kenmerkende Saleijereesche volksvermakelijkheden. Vooral heeft dit op groote schaal plaats, op den eersten dag na de groote vastenmaand, in de reeds genoemde kampong Loera. Men zal echter wel doen dat woord niet letterlijk op te vatten, want het draven is eene beweging, die de Saleijerees onuitstaanbaar vindt. Ook heeft hij een afkeer van het wild rennen en rossen van den Makassaar; de telgang is de geliefkoosde beweging, waarop hij zijne paarden dresseert. Een terreinruiter op het losse, onr paard is hij volstrekt niet: integendeel zit hij het

europeesch zadel, dan wel op eenige kussens, evenals de vrouw op den vasten wal.

Hoogst zelden ziet men eene vrouw alleen te paard zitt even als elders in dit gewest. De vrouwen der regenten en and aanzienlijken laten zich bij voorkeur dragen in een houten b met leuningen; overigens is het de gewoonte of het gebrui dat eene vrouw op het paard plaats neemt achter een mai persoon — gewoonlijk een bloed- of aanverwant, dan wel ze vertrouwd persoon — dien zij met beide armen omklemt.

De *koeloe koeloe* [1] van het hoofdstel is daarbij meestal vo zien van groote en kleine bellen; ook hangt men in pla hiervan een band met bellen om den hals. Bovendien zijn aan trens, ter weerszijden van den mond van het paard, groote koper schellen, soms ter grootte van eene kindervuist, bevestigd.

Dat de hertenjacht, het bij uitstek geliefkoosde vermaak v Makassaar en Boeginees, op hunne wijze uitgevoerd, nameli om het dier te paard, gewapend met lans en strik, in vliegend ren te vervolgen, niet in den smaak valt van den Saleijeree behoeft na vorenstaande mededeeling nauwelijks vermeldin De striklans en het daarbij behoorende touw zijn hem ze onbekend. De hertenjacht wordt te Saleijer meer speciaal m honden gehouden — bij voorkeur van het Mangaraïsche ras die er op gedresseerd zijn het wild op te sporen, te vervolg en door hunne herhaalde beten zoo uit te putten, dat het g makkelijk onder het bereik der jagers valt. Om de dieren u hunne schuilhoeken te lokken, bedient men zich voorts v het blad van den Radja-boom, om een klagend geluid als d van een hert voort te brengen

Eene zeer geliefkoosde uitspanning, ook van lieden uit binnenlanden, is, om in kleine vaartuigen uit spelevaren gaan en op het eiland Pasi, hetzij te Goesoeng dan wel Dongkalang, eene soort van pic-nic te houden, waarbij natuurli het visschen en in zee baden niet mogen ontbreken.

De hazardspelen als: *Tjie-kie* met chineesche kaartjes, h tongko aan de topbanen, het werpen met dobbelsteenen enz. ik stilzwijgend voorbij, ook omdat zij van algemeene beken heid zijn.

Onder de gezelschapsspelen bekleedt het kaartspel — *boeijang* -

---

[1] Het touw, dat over den kop achter de ooren van het paard loopt waaraan de trens hangt.

eene eerste plaats. Met europeesche kaarten kent men geen ander spel dan het vingt-et-un, ***boeijang dobolo***, het dobbelspel bij uitnemendheid volgens de inlanders. Meer algemeen is echter het ***boeijang omi***, d. i. ons gewoon quadrillespel, doch ingericht voor inlanders en gespeeld met inlandsche kaarten [1]. Even als dit is ook het inlandsche damspel naar 't schijnt van de Europeanen overgenomen. Het wordt echter gespeeld met 16 steenen of schijven aan weerskanten en volgens het onderstaande figuur.

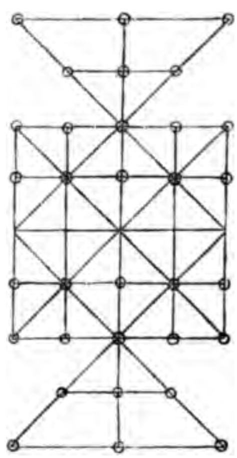

Onder kinderen is het vlieger-oplaten en het ***odé odé***, onze kruis en munt, zeer geliefd. Bij dit laatste heet het wapen ***bekiri*** en de keerzijde ***ballang***.

Eindelijk heeft men nog het ***araga***, d. i. het spelen met de ***raga*** of bal, ter grootte van een kinderhoofd, gevlochten van rottan. Daartoe scharen zich eenige jongelieden in een kring, terwijl een van hen den bal opwerpt. De kunst bestaat nu daarin, dat men den bal steeds zwevende houdt, door hem telkens met de knie of den voet — nimmer met de handen — terug te kaatsen. 't Is duidelijk, dat dit spel bizonder geschikt is om het lichaam flink te ontwikkelen, maar wegens de daarmede doorgaans gepaard gaande woestheid, vooral bij eenigen langen duur van het spel, is het minder gewild bij de Saleijerezen.

Ditzelfde geldt ook van het zoogenaamde ***sempa***, ***asempa***

---

[1] Beschreven door Dr. B. F. Matthes, in het Tijdschr. voor Ind. t- en volkenkunde van het Bat. Genootschap XIe Afl. bladz. 525.

of *anjempa*, d. i. een spel, waarbij eenige jongelieden eenen kring vormende, waar binnen twee van hen daarin aanwezig, zonder elkander aan te vatten, elkander schoppen trachten toe te brengen. Hierbij wordt dikwijls eene ontzachelijke vlugheid ontwikkeld, maar niettemin ontaardt het bijna altijd in handtastelijkheid en vechterij. Dit spel behoort eigenlijk tehuis in het regentschap Binamoe der Zuider-districten en wordt op Saleijer slechts hoogst zelden gespeeld.

De middelen van bestaan zijn handel, landbouw en industrie. De Saleijerezen toch zijn een handeldrijvend volk bij uitnemendheid. Als zoodanig zijn zij te beschouwen als de vrachtvaarders in dit gewest. Overal begeven zij zich met hunne vaartuigen, hetzij om zelf handel te drijven, dan wel vrachten voor anderen over te brengen. Dit laatste geschiedt meer op korte trajekten als bijv. van Makassar naar Bontain of van Balangnipa naar Boeloekomba, Saleijer of Takalar enz. Dewijl zij in het eerste geval den ganschen archipel in alle richtingen doorkruisen, van Singapoer naar Nieuw-Guinea en van Serawak en meer noordelijk gelegen plaatsen naar de kleine Soenda-eilanden en Java's noordkust, kan het niet bevreemden, dat men allerwegen, naast Boeginesche vestigingen, ook Saleijereesche nederzettingen aantreft. Zoo bijv. bestaat de kampong Galange te Singapoer, naar men zegt, nagenoeg uitsluitend uit Saleijerezen, evenals de kampongs Poti, Reo, Barri, allen te Mangaraï; eenige kampongs ter hoofdplaats Boeleleng; verder te Ampenan, Galeting, Grissé, Bandjarmasin, Pĕgatĕn, Ambon en meer andere plaatsen.

Doch 't is niet alleen de handel, die hen naar elders lokt. Daar het land niet voldoende in de behoefte der bevolking kan voorzien, verlaten velen hunne haardsteden, dikwijls vergezeld van hunne vrouwen, om elders een ruimer bestaan te zoeken en na eenige maanden, soms jaren met gevulden buidel huiswaarts te keeren.

Voor dit gewest vervult Saleijer nagenoeg dezelfde rol als Madoera voor Java's oosthoek. Balangnipa, Boeloekomba, Bontain, maar vooral Makassar zouden er zeer slecht bij varen, indien de Saleijerezen daar geene koeliediensten presteerden. Voor die diensten toch is de inheemsche bevolking aldaar veel te hooghartig en laat zij die daarom door hare onvrije lieden verrichten. Ook op 't koffieland van de Ned. Handelmaatschappij te Bontain werkt men bij voorkeur met Saleijerezen. Zelfs werd

mij door personen, bekend in Java's oosthoek, verzekerd, dat, vooral in de residentie Probolinggo, vele Saleijereesche werklieden worden aangetroffen, hetgeen mij door eenige handelaren eveneens bevestigd werd.

De handel is geheel vrij, d. w. z. in- en uitvoerrechten worden niet geheven, sedert Makassar tot vrijhaven werd verklaard; ook de jaarpassen zijn vrij van zegel. Evenwel is het aan Europeesch getuigde schepen niet vergund elders dan te Makassar handel te drijven of te ankeren dan alleen in tijd van nood. Ditzelfde geldt natuurlijk ook voor de onderafdeeling Bonérate.

Van het aantal handelsprauwen beneden de 20 ton in 1875 en de toename daarvan tot het jaar 1879 geeft de navolgende opgave regentschapsgewijs een duidelijk overzicht. Zij heeft uitsluitend betrekking op het hoofdeiland, volstrekt niet op de onderhoorige eilanden en de onderafdeeling Bonérate.

	Tanete.	Batamata.	Boeki.	Boneya.	Benteng.	Bonto-bangoen.	Bala-boelo.	Layolo.	Barang-Barang.
Aanwezig in 1875	29	44	10	39	14	48	2	2	1
Bijgekomen in 1876	5	12	1	19	6	10	1	—	—
1877	11	13	1	30	5	7	—	-	—
1878	9	18	1	17	5	6	—	1	—
1879	3	3	1	28	6	2	2	—	1
Totaal	57	90	14	133	36	68	5	3	2

Uit deze cijfers zou men opmaken, dat de aanzienlijkste handel in het regentschap Boneya wordt gedreven, hetgeen echter minder juist is. Zeer zeker zijn de kampongs Djoöng, wegens de vele Boegineesche nederzettingen, Baroegaya en Boneya aanzienlijke handelsplaatsen, doch de handel daar, zoomede in het regentschap Tanete, bepaalt zich met enkele uitzonderingen tot de verschillende kusten der Gouvernements- en Vorstenlanden van dit gewest en wordt hij gedreven met slechts kleine prauwen. Van daar het aanzienlijk getal der in die regentschappen voorkomende vaartuigen. Anders is het in de regentschappen Batamata en Bonto-bangoen, waar de kampongs **Batamata-bara** en

Padang de centra van den handel zijn. De groothandel, daar gedreven, strekt zich uit over den ganschen Indischen archipel; bij uitzondering tot den kusthandel in dit gewest. Diensvolgens gebruikt men daar bij voorkeur prauwen met een grooten tonneninhoud. Uitgezonderd in de kampong Tilé-Tilé, waar men zich uitsluitend bedient van open visschersprauwen — ***padjala*** — worden op Saleijer alle mogelijke soorten van vaartuigen gebezigd als: schoeners, ***djoeloeng-djoeloeng***, ***padewakang***, ***palari***, ***papalimbang*** en meer anderen Bovendien zijn nog onderscheidene hoofden en handelaren, ook Chineezen, in 't bezit van zeer nette sloepen en pleiziervaartuigen of jachten.

Is men afkeerig van uitwendige versiering der woningen, de vaartuigen daarentegen zijn dikwijls niet alleen zeer fraai beschilderd, maar ook van snijwerk voorzien, vooral de ***ambing*** of stuurstoel.

Behalve de vaartuigen, bedoeld in bovenstaanden tabel, waren nog op het einde van 1879 het navolgende aantal prauwen boven de 20 ton aanwezig, als:

Regentschappen.	Aantal.
Tanete	2
Batamata	5
Boeki.	2
Bonto-bangoen	1
Layolo	1
Totaal . . .	11

In 1880 werd dit aantal nog met 4 vermeerderd te Batamata en steeg alzoo tot een totaal van 15, waarvan de kleinste 20 ton en de grootste 34 ton inhield.

Onder de verschillende aangehaalde cijfers zijn natuurlijk niet het legio aantal kleine vaartuigen begrepen als ***soppè***, ***lépa-lépa*** en hoe meer zij ook heeten mogen. Hun laadruimte is zeer verschillend, varieerende van 2 à 8 pikols tot twee kojangs van 30 à 40 pikols. Niettemin waagt men het met deze kleine vaartuigen, bij geen al te sterken wind, naar den vasten wal over te steken, bij voorkeur naar Tanabéroe, Lemo-lemo of Boeloekomba om van daar de reis naar oost of west, langs de kust voort te zetten. Het zijn ook deze kleine vaartuigen, waarmee de kleinhandel gedreven wordt langs de verschillende strandkampongs onderling, zoomede tusschen de eilanden, behoorende tot de glarangschappen Tamba-longang en Kajoe-wadi en de onderafdeeling Bonérate. In 't bizonder zijn het de To-Badjo's

of To-ridjenĕ's, die met een groot model soppé het ruime sop oversteken, om te Mangaraï, Galeting, Sambaoe (= Sambawa) of elders hun bestaan in de visscherij te zoeken.

Men ziet, dat de Saleijereesche handelsvloot nog zeer aanzienlijk is, terwijl het tot stand komen van een geregelden maandelijkschen stoomvaartdienst haar, naar 't schijnt, geen ander nadeel berokkend heeft dan eene vermindering van de passagiersvaart. Was men vroeger genoodzaakt, onverschillig voor welk traject, voor eene vrouw *f* 2 en voor een man *f* 1 te betalen, zijnde de laatste tevens gehouden, evenals de overige opvarenden, dienst te doen, tegenwoordig geeft men de voorkeur aan eene zooveel gemakkelijker, zekerder en sneller, ofschoon duurdere stoomgelegenheid.

Wat echter betreft het vervoer van handelsgoederen, maken de inlandsche en Chineesche handelaren daarvan alleen gebruik, wanneer de heerschende winden of het zware weer niet gedoogen om ze met eigen vaartuigen behoorlijk ter bestemder plaats te brengen. Wat kan trouwens de Ned. Ind. Stoomvaartmaatschappij voorshands in billijkheid meer verlangen? Zooals wij gezien hebben, is men nog in 't bezit eener zeer aanzienlijke handelsvloot, zoodat niet verwacht kan worden, dat men deze, alleen ten gerieve dier maatschappij, zal laten te niet gaan of zich daarvan ontdoen. Bovendien valt de ruwheid, waarmee aan boord met de goederen geleefd wordt en waartegen de emballage doorgaans niet bestand is, gepaard aan de uiterst geringe aansprakelijkheid van den gezagvoerder of de maatschappij, volstrekt niet in den geest der inlanders, ja zelfs is dat laatste geheel in strijd met de begrippen van het volk. Gedachtig aan het spreekwoord: Time is money, moet alles aan boord der stoomschepen geschieden met eene verbazende snelheid en drukte, waarvan de inlander nu eenmaal een afkeer heeft.

Eene instelling, in dit gewest en dus ook op Saleijer zeer algemeen en onder verschillende vormen voorkomende, is het ***modala***, dat ingelegd geld, fonds of kapitaal beteekent. Zij karakteriseert geheel den handel en behoort als de kracht, tevens als de steun daarvan beschouwd te worden.

Ter verduidelijking diene het navolgende voorbeeld. Een handelaar, dikwijls ook de eigenaar van een handelsvaartuig, geeft aan den gezagvoerder daarvan bijv. *f* 1000 aan goederen meê, die hij hem aanrekent tegen *f* 1200, alzoo met *f* 200 winst. Hoe nu de laatste hiermede wil handelen, is den eigenaar

totaal onverschillig, de gezagvoerder blijft na afloop der r
aansprakelijk voor eene pretentie van *f* 1200. Gesteld nu, (
er op het vaartuig tien opvarenden zijn, dan verdeelt de g
zagvoerder die handelsgoederen onder hen. Na volbrachte r
geeft elk het kapitaal in geld aan den gezagvoerder terug, pl
een evenredig deel in de winst, zoodanig dat de eigenaar zi
kapitaal en winst kan terugbekomen.

Het op deze wijze verstrekken en verantwoorden van wer
kapitaal nu heet *modala*.

Een andere veelvuldig voorkomende vorm is de navolgend

De eigenaar geeft voor eene waarde van *f* 1000 aan den g
zagvoerder, die haar onder zijne opvarenden verdeelt. Deze drag
na afloop der reis de opbrengst van hun aandeel af aan d
laatsten, die daarvan den eigenaar de hem toekomende *f* 10
restitueert. De behaalde winst verdeelen de eigenaar en geza
voerder onderling in verhouding van 1 : 2; daarna rekent
laatste hieromtrent met zijne opvarenden af.

Dit zijn de twee hoofdvormen van het *modala*. Natuurli
komen daarin nog dagelijks tal van wijzigingen voor, die echt
allen op hetzelfde beginsel berusten. Minder gebruikelijk do
billijker zou het zijn, indien geldschieter en gezagvoerder wi
en verlies beiden gelijkelijk verdeelden.

Aan deze instelling om persoonlijk en voor gezamenlij
rekening handel te drijven, gepaard aan den grooten ond
nemingsgeest der volkeren van dit gewest, moet het toegeschrev
worden, dat van den inlandschen handel, ondanks de ze
scherpe maatregelen der Edele Kompagnie, vooral gedurende har
bloeitijd, niet zonder spijt moest getuigd worden, dat hij no
te fnuiken was geweest, ja zelfs dat bewindhebbers, luide
hunnen brief dd. 5 October 1767 moesten erkennen, „dat h
„zeer bezwaarlijk zoude zijn den sluikhandel in het geheel
„beletten."

Die instelling is vermoedelijk ook de oorzaak, dat de conc
rentie tot den huidigen dag is kunnen worden volgehouden.

Het behoeft wel niet gezegd, dat het modala geheel af
scheiden is van de huur der prauw. Zij wordt betaald door d
gezagvoerder en de opvarenden samen, elk voor een evenred
deel van de door hen gedurende de reis gemaakte verdienste
namelijk 10 duiten van elken gulden zilver (alzoo circa 8.
pCt.) Hieruit worden alle onkosten bestreden, gedurende de r
voor het vaartuig gemaakt, als bijv. het aankoopen van tou

werk, vernieuwen van zeilen enz. Van dit een en ander is de gezagvoerder gehouden behoorlijk aanteekening te houden.

De opvarenden, *sawi* geheeten, bestaan dikwijls — niet altijd — uit onvrije lieden, die vaak gedwongen worden de handelsreis mede te maken, zonder eenige andere belooning dan het hun voorgespiegelde aandeel in de winst.

Bij het vergaan eener prauw onderscheidt men twee gevallen, namelijk of zulks afhankelijk geweest is van de handelingen en het gedrag des gezagvoerders en der opvarenden, dan wel van de onzeewaardigheid van het vaartuig. Met het laatste worden speciaal bedoeld slecht vaartuig, slecht tuig, dito masten en roeren enz., zoomede rampen van hooger hand, als wanneer de schade ten laste van den eigenaar wordt gebracht, anders van den gezagvoerder en zijne sawis, pondspondsgewijze verdeeld.

Daar de hoofden, belast met de rechtspraak, tevens handelaren zijn, of wel, zooals te Batamata, de regent aan den leiband der hadjies-groothandelaren loopt, begrijpt men dat het laatste geval zich wel steeds zal voordoen.

In onmiddellijk verband met het boven vermelde, staat het havenmeesterschap, dat op Saleijer — niet in de onderafdeeling Bonérate — opgedragen is, niet aan den hoogsten gezaghebber, evenals overal elders in dit gouvernement, maar aan een klerk, als zoodanig rechtstreeks ondergeschikt aan den Directeur van Financiën.

Een ieder, die weet uit welke elementen het personeel in de binnenlanden doorgaans verkregen wordt, moet erkennen, dat zulk een persoon onmogelijk de belangen van den handel naar behooren kan behartigen en in overeenstemming brengen met die van het gouvernement. Want 't is noodig, dat de Saleijereesche handel zich naar de veranderde tijdsomstandigheden richt, indien hij zich op zijn tegenwoordig standpunt wil handhaven.

Hiertoe schijnt men echter minder genegen, althans de handelaren te Batamata verbeiden het oogenblik met ongeduld, dat een europeesch ambtenaar als politiek agent te Kendari (Vosmaers baai) zal geplaatst worden, om derwaarts hunnen handel over te brengen. Daar toch zijn de westersche begrippen nog niet, althans zeer weinig tot het volk doorgedrongen, zoodat nog een ruim veld tot exploitatie en winstbejag bloot ligt, buiten alle contrôle van het Europeesche bestuur en dit laatste is het voornaamste.

Dat de handelaren, zoo inlandsche als chineesche, onder de

schaduw der Hollandsche driekleur, doch zoo min mogelijk gekontroleerd, handel wenschen te drijven, is van algemeene bekendheid en wordt bevestigd door hetgeen men te Saleijer ziet. Zooals bekend, is de in-, uit-, door- en vervoer van buskruit in den Archipel verboden. In het laatst van het jaar 1878 werd bericht ontvangen, dat Saleijer het groote débouché was van kruit, dat van Singapoer werd aangevoerd. Bij onderzoek bleek, dat de invoer hoofdzakelijk geschiedde te Padang en Pamatata met groote Mandareesche en te Batamata met de daar tehuis behoorende vaartuigen. Te Padang werd het opgekocht door de aldaar wonende Chineezen voor den transitohandel naar Mangaraï, den Timor-archipel enz. te Batamata diende het voor eigen gebruik en te Pamatata hoofdzakelijk voor den sluikschen uitvoer naar den naburigen vasten wal.

Dat aan dezen toestand moeilijk een einde kan komen, ligt voornamelijk hieraan, dat de smokkelende handelaren gebruik maken van het tweeslachtige bestuur en het gebrekkig werkende havenmeesterschap.

Eene instelling, die veel overeenkomst heeft met het havenmeesterschap, doch naar 't mij voorkomt, zeer belemmerend werkte, bestond voor korten tijd op Bonérate, ik bedoel de instelling, bekend onder den naam van *Adjowarang*.

Elke handelaar moest zich, bij aankomst aldaar, een anakaraeng tot heer, *adjowarang*, kiezen, wiens volgeling hij werd of juister gezegd, onder wiens bescherming hij zich gedurende zijn verblijf aldaar stelde en alzoo diens *djowa* werd. De adjowarang had dan de welwillendheid om zijne tusschenkomst te verleenen voor een behoorlijken afzet zijner goederen en voor de inkasseering der eventueel uitstaande gelden. Men begrijpt, hoever dit een en ander ging. Wee echter den ongelukkige, die het wagen durfde zich niet van zulk een persoon te voorzien: de benadering van vaartuig en lading door den meest machthebbende was daarvan het onmiddellijk gevolg.

De eenige plaats op Saleijer, welke wegens hare ligging eene groote toekomst tegemoet gaat, is ongetwijfeld Padang aan de westkust van het regentschap Bonto-bangoen. Beveiligd voor den oost-, meer nog en vooral voor den westmoesson, biedt zij tevens een uitstekenden ankergrond aan. Voor circa 40 jaren was daar nog niets te zien dan eene modderbank, welke bij laag water

droog viel en waarop eenige visschers hunne bila's [1] plaatsten. De ondernemende chinees Lee Sang, die plaats bezoekende, zag terstond in, hoe gunstig zij voor den handel gelegen was. Door middel van voorschotten wist hij de Badjo's of to-ri-djénés aan zich te verbinden en met hunne hulp bouwde hij zich daar eene ruime woning, kort daarop gevolgd door het inpolderen van het omliggende terrein, waarvoor de materialen van het daartegenover liggende Dongkalang — toenmaals nog geene kampong — moesten gehaald worden. Op die wijze verrees daar eene kolonie van to-ri-djénés. Ten einde voortdurend in het bezit te geraken der dagelijksche levensbehoeften werd het bergvolk, wederom door middel van voorschotten, gelokt, ze naar de nieuwe nederzetting te brengen. De sleur, dat vervloekte *biasa* der inlanders, werkte ditmaal gunstig; eene passar of markt verrees en de grondslag der kampong Padang was voor goed gelegd. Sedert heeft men deze plaats door voortdurende inpolderingen aanzienlijk uitgebreid.

Is de groothandel te Batamata in handen van hadjies, te Padang daarentegen van Chineezen. Ofschoon geene vaartuigen van bizonder groot charter bezittende, rusten zij toch voor eigen rekening een veel grooter aantal uit dan op evengenoemde plaats. Ook strekken hunne handelstochten zich niet uit tot Singapoer en het westelijk gedeelte van den archipel, maar naar de kleine Soenda-eilanden en de zoogenaamde groote oost d. w. z. naar de Molukken, de Zuidwester-eilanden, den Kei- en Aroe-archipel enz.

Dat de Saleijerezen vrij wel op de hoogte zijn van hetgeen elders voorvalt, daarvoor kan o. m. het feit dienen, dat eenige handelaren van Batamata, de vestiging der North-Borneo-Company in het landschap ten noorden van Serawak vernemende, in 1879 zich gereed maakten de vaart daarheen te heropenen, toen de vrees voor zeeroovers geweken was.

Vreemd echter, dat de Saleijerees, wiens handelsvloten nagenoeg den ganschen archipel doorkruisen, nimmer de landstreken gelegen aan de westkust van Zuid-Celebes ten noorden van Makassar, bezoekt noch bezocht heeft; althans men leest dat „om de noort verbij Macassar is haere vaert noch noijt geweest” [2]. Waaraan dit is toe te schrijven is mij onbekend, te

[1] Zie Etn. Atlas van Dr. B. F. Matthes, beh. bij het Boeg. woordenboek Pl. 13, fig. 1.

[2] Notitien Corn. Speelman.

meer daar zij bewoond zijn door Boegineezen evenals de ku
der golf van Boni, waarop toch een vrij levendige handel
dreven wordt.

Landhandel, zooals op den vasten wal, waar dagelijks tienta
zwaar bepakte paarden vice-versa naar het gebergte en langs
kuststreken gaan, bestaat op Saleijer en de onderhoorige eilan
natuurlijk niet. Hoogstens ziet men enkele malen een marskran
pagiling, door dezen of genen handelaar naar het binnenl
gezonden met goederen, meest europeesche lijnwaden.

De inlandsche handel wordt overigens nagenoeg geheel
dreven op de passars of inlandsche marktplaatsen. nam. wekel
te Batamata en Djoöng, en dagelijks ter hoofdplaats Bente
Padang, Bonerate en Tilé-Tilé; op deze laatste echter all
gedurende den oostmoesson.

Buitendien wordt gedurende de eerste maanden des jaars
de strandkampong Pamatata tijdelijk een passar gevestigd, weg
de aanwezigheid aldaar der zoogenaamde ***Pasalebara's***.
zijn handelaren van de eilandjes Kodingaring of Hertebe
eiland en Groot Baring, beiden behoorende tot de Spermond
doch meerendeels van de Mandarsche rijken Tjinrana, Pam
oewang, Balangnipa en Mamoedjoe. Zij ontleenen hun naam a
eene verbastering der woorden salla (= straat, zeeëngte) en ba
(= westen), waarmede men speciaal de straat Malakka bedo
Behalve de evengenoemde plaats. doen zij nog de hoofdpla
Benteng en de kampong Padang aan, om daarna hun reis n
Ternate, de Molukken, den Timor-archipel en Nieuw-Guinea
vervolgen. Tegen het invallen van den oostmoesson aanvaar
zij de tehuisreis om vervolgens naar Singapoer te stevene
daarbij koers nemende langs Java's noordkust, de Lampong
Benkoelen, Sumatra's Westkust en Atjeh. De tehuisreis geschi
door den Riouw-archipel naar Batavia en weder langs Jav
noordkust.

Hiermede stemmen volkomen overeen de berichten in de I
dagbladen, dat de opvarenden van eenige boeginesche vaartuig
te Padang (Sumatra's Westkust) hunne kostbare lading, mees
afkomstig uit de Molukken, naar de Padangsche bovenland
hadden vervoerd om daar handel te drijven.

Men ziet dat de oude energie en ondernemingsgeest bij
Saleijereezen, evenmin als bij de overige volken van dit gewe
nog volstrekt niet verdwenen is.

Gedurende de eerste jaren van den Atjeh-oorlog staakte m

tijdelijk de vaart langs Sumatra's westkust en begaf men zich van Batavia rechtstreeks naar Singapoer.

De aanwezigheid dier handelaren veroorzaakt dan ook eene ongekende drukte en bedrijvigheid. Allerhande artikelen zoowel van dagelijksche behoefte als van weelde en snuisterijen, van Singapoer medegebracht, worden dan deels verkocht, deels geruild tegen grove en fijne Saleijereesche lijnwaden. De eersten vinden gretige afnemers in de Molukken, speciaal Ceram, zoomede den Kei- en Aroe-archipel; de laatsten te Padang (Sum. Westkust).

Op hunne tehuisreis bestaat de lading dezer Pasalebara's hoofdzakelijk in specerijen, kajoe-poeti en andere oliën, sagoe en verschillende soorten van fraai gekleurde, sprekende en niet sprekende vogels.

Deze lieden zou men alzoo gevoegelijk kunnen bestempelen met den naam van klontongs ter zee.

Inderdaad zijn de Mandarezen zeer ondernemende, stoutmoedige zeelieden. Men zij echter voorzichtig niet alle verhalen, omtrent hen in omloop, terstond voor waarheid aan te nemen. Velen daarvan toch doen denken aan de reizen van Baron von Munchhausen.

Hierboven werd reeds met een enkel woord van de voornaamste handelscentra gesproken. De kampong Padang is het middelpunt van een levendigen uitvoerhandel in tripang, schildpad, schelpen, ebbenhout, huiden, was, allen hoofdzakelijk afkomstig van de omliggende eilanden, de onderafd. Bonérate en de noordkust van Mangaraï. De kampong Batamata daarentegen is het centrum van den invoer van Bali-tabak en koperwerk van Grissee (Soerabaja) en den uitvoer van kopra en bingkoedoe.

Artikelen van veel vertier op de passars zijn lijnwaden en garens, zoo europeesche als inlandsche, maar de eersten het meest. Wat de lijnwaden aangaat, nemen de gebleekte en ongebleekte een voorname plaats in, zoomede verschillende soorten van ginggangs. Zij worden ingevoerd door de firma's Weijergang en Zonen, Bauermann, Mohrmann en Co, allen te Makassar, zoomede de Grave en Co te Bontain. Vroeger kwam nog eenig duitsch en engelsch fabrikaat aan de markt, maar het werd langzamerhand verdrongen door dat uit de Twentsche weverijen. Van de europeesche garens vindt vooral het adrianopelrood op Saleijer een zeer groot debiet en dreigt h[illegible] eel te verdringen.

Andere artikelen van vertier zijn: gemaakte kleedingstukken allerhande snuisterijen, tabak, siri, pinang, gambir, kalk, visch zoo versche als gedroogde en ingezouten, garnaalsoorten, diverse soorten van eetwaren als boom en aardvruchten, djagong, rijst enz., groenten voor de dagelijksche behoeften, olie, petroleum, klappers, europeesch en inlandsch aardewerk, koper- en ijzerwerk, geneesmiddelen als chinine, santonine, gadoeng en meer anderen; wijders zout, uien van Bima, kapas, suiker, stroo- en rotting matten van Mangaraï, de Toeratea landen en Boni, sagoe uit Loehoe en de Molukken, was, vooral van de Tana-Djampeya eilanden, kamiri, kanari en meer andere artikelen.

Tot de artikelen, niet op de publieke passars verhandeld, behooren goud- en zilverwerken, padi, wapenen zoo inlandsche als europesche, taripang, schildpad, schelpen, agar-agar, allen grootendeels afkomstig uit de onderafd. Bonérate en Mangaraï, fijn gebloemde, kostbare lijnwaden, bingkoedoe, bado- of Makassaarsche olie, matrassen kostbare houtsoorten als ebbenhout, wortelhout enz. zijden en satijnen stoffen en meer andere artikelen.

Herhaaldelijk werd door ons van de Chineezen op Saleijer gesproken. Hun aantal bedraagt een twintigtal volwassen mannen, zich ophoudende in de kampong Padang en ter hoofdplaats. Zij erneeren zich met den handel dan wel de exploitatie van 's lands verpachte middelen. Met dit laatste doel zijn enkele hunner woonachtig in de nabijheid der bovengenoemde passars. Bij voorkeur houden de afstammelingen, *peranakan's*, zich te Padang, de Singè's of volbloed chinezen zich ter hoofdplaats op.

Wegens hunne gemeenschap met inlandsche vrouwen en het gemis aan inmenging van zuiver Chineesch bloed, dragen de eersten reeds vrij duidelijk den stempel van achteruitgang van het geslacht; het gebruik van opium is bij hen echter iets zeer ongewoons.

Allen trachten op de schromelijkste wijze misbruik te maken van het dualistisch bestuur te Saleijer; want in het belang van hunnen handel zijn zij natuurlijk de zeer gewillige werktuigen van den klerk-havenmeester.

De kleinhandel en kleine industrie, zooals die elders door hunne landslieden gedreven wordt, bestaat op Saleijer niet.

Wijders vindt men nog een bastaard Chinees op de Tana-Djampeija-eilanden en een Singkè te Bonérate, welke beiden, reeds, sedert circa 25 jaren daar gevestigd, hun bestaan in

den groothandel vinden. De eerste is sinds lang tot den Islam overgegaan, hetgeen feitelijk ook van den laatsten kan gezegd worden, ofschoon hij zich nog niet van de uiterlijke teekenen van zijnen eeredienst heeft ontdaan. Wegens hun langdurig verblijf in die streken, hebben zij een overwegenden invloed op de bevolking verkregen, welke niet altijd ten gunste van het bestuur wordt aangewend. Van algemeene bekendheid is het, dat die te Bonérate niet dan met leede oogen de vestiging van eenen posthouder aldaar zag, terwijl, naar men zegt, de mislukking der houtaankap-onderneming van den heer von Below op de Tana-Djampeija-eilanden, voor geen gering deel het werk des laatsten was.

In geene geringe mate dragen de verschillende soorten van industrie, die men op Saleijer aantreft, bij tot de welvaart der bevolking. Als zoodanig dient in de eerste plaats de weverij genoemd te worden, waarin men het te Saleijer inderdaad tot eene bewonderenswaardige hoogte gebracht heeft. Zij is uitsluitend het handwerk der vrouwen voor alle klassen der inlandsche maatschappij zonder onderscheid, zoo aanzienlijken als geringen. De Saleijereesche lijnwaden zijn dan ook algemeen en door den ganschen archipel bekend.

Het weeftoestel is gelijk aan dat, hetwelk overal elders in dit gewest wordt gebruikt; daarin ligt dus het onderscheid niet, maar in de verschillende patronen, tot zelfs de meest ingewikkelde, die men daarmee weet te vervaardigen. De grove lijnwaden, de zoogenaamde ***lipa lompo***, die in de eerste maanden des jaars, zooals wij zagen, een aanzienlijk artikel van uitvoer uitmaken, hebben zeer veel overeenkomst met de kains uit de Toeratea-landen der afdeeling Zuider-Districten.

Zijn deze laatsten doorgaans effen blauw, die van Saleijer zijn verschillend van kleur en gestreept. De prijs regelt zich naar het gewicht en varieert van *f* 0.75 tot *f* 1.50 per stuk. Nochtans wordt aan het weefsel uit het regentschap Tanete, wegens de deugdzaamheid, de voorkeur gegeven.

In het laatste jaar werd eene imitatie van deze kains uit Europa aangevoerd: de ondervinding heeft echter nog niet geleerd, in hoeverre zij de concurrentie met het inlandsche weefsel kan volhouden.

Een artikel waarin evenzeer een vrij levendige handel wordt gedreven, minder tot uitvoer dan wel voor eigen gebruik, is de ***lipa pabasa***, de Saleijereesche bad-handdoek. Bij eene breedte

van circa ½ à 1 meter en eene lengte van 1½ à 2½ meter, zijn zij zeer grof, evenwel niet in die mate als de bovenbedoelde *lipa lompo* en worden zij uitsluitend bij het baden gebezigd. De prijs varieert van *f* 0.30 tot *f* 1 per stuk. Op zeer enkele uitzonderingen na, zijn deze bad-handdoeken nergens op den vasten wal, noch bij de hoofden noch bij de bevolking in gebruik.

Velen echter verwarren de *gabara* en *topé* met de *pabasa*. De eerste is niets anders dan eene sprei, waarmede men zich tegen de koude nachtlucht tracht te beschutten, terwijl de laatste een witte kain is van min of meer grove kwaliteit, dienende voor nachtgewaad of waarmede doorgaans de vrouwen uit de lagere volksklasse zich kleeden.

Al de bovengenoemde lijnwaden worden geweven van eigen gesponnen garens van zelf verbouwde kapas. Dit is ook het geval met de zoo gezochte Saleijereesche *ginggangs* van de meest verschillende en fraaiste patronen; evenwel gebruikt men daarvoor ook europeesche garens. Ook vervaardigt men zeer duurzame en fraaie ginggangs van verschillend gekleurde draden, die te voren door middel van de *tingkéré* tot een enkelen draad zijn samengedraaid. Dergelijke draden, *bannang ni ganti* geheeten, geven aan het lijnwaad een eigenaardig gespikkeld aanzien. De fijnere kains, waarvan de prijzen varieeren van *f* 3 tot *f* 8, soms meer, worden geweven zoowel van inlandsche als europeesche garens. In den laatsten tijd worden vele soortgelijke kains, bij den inlander bekend onder den naam van *lipa balanda* of *lipa eropa*, ingevoerd, maar vinden weinig aftrek, om reden zij lang zoo duurzaam niet zijn als het eigen weefsel en de kleuren spoedig verschieten. Wegens de zeer lage marktprijzen, waartegen zij verkocht worden, bestaat echter nog afzet daarvan.

Voor eigen gebruik worden vooral in de regentschappen Tanete en Batamata zeer fraaie slendangs geweven, zoowel ten behoeve der vrouwen als voor de geestelijken. Niettemin worden de javaansche slendangs, vooral de zijden, op zeer hoogen prijs gesteld en de katoenen door de volksklasse als buikband gedragen.

Het vervaardigen der voortreffelijke en zoozeer gewaardeerde gebloemde Saleijereesche kains is slechts het werk der meesteressen in het vak. Zoover zij behooren tot de inlandsche maatschappij en weven naar inlandsche patronen, zijn het doorgaans de vrouwen of naaste familieleden der hoofden en aanzienlijken. Dergelijke kunstenaressen vindt men in de regentschappen Tanete, Batamata en Boneya.

Hoe uitmuntend ook, is hun werk toch niet te vergelijken bij dat, afkomstig uit de werkplaatsen van juffrouw Bagman en de gezusters Salomon ter hoofdplaats. De daar vervaardigde lijnwaden naar europeesche patronen worden dikwerf door kenners te Makassar en elders gaarne met *f* 25 tot *f* 60 per stuk betaald, inzonderheid de verschillende soorten van kain ***soengké*** en kain ***pagi-soré***, welke laatsten, zoowel aan de buiten- als binnenzijde, volkomen hetzelfde patroon vertoonen. Ook onderscheiden de door hen vervaardigde kains zich door de duurzaamheid der kleur en de dichtheid van het weefsel. Van de hand van juffrouw Bagman is mij o. a. een stel damast tafelgoed vertoond, dat in waarheid een meesterstuk van weefkunst genoemd mag worden.

In 't algemeen worden de geweven kains bestempeld met den naam van *lipa tjoera*. Al naar gelang van de kleur dan wel van het maaksel, dragen zij verschillende namen, zooals:

tjoera pappa, tjoera labalaba, tjoera pané djawa, tjoera langolango, tjoera barrang, tjoera boelo gadé, tjoera leleng poentja edja, tjoera sombaijang gowa, tjoera montjong boeloe, tjoera sattoeloe, tjoera dangnga, tjoera boenga edja, tjoera kasoemba, tjoera leleng taroesoe, tjoera kamoemoe, tjoera boenga kebo enz.

Wat de ***lipa soengké*** betreft, deze worden doorgaans onderscheiden naar het hoofd de ***kapala***, dat het eigenlijke kunstwerk der kain uitmaakt; zoo heeft men: ***kapala taboe, kapala tongko misigi*** enz. Soms ook noemt men den naam van de kain en voegt daaraan toe, die van de kapala bijv. ***lipa soengké aboe aboe kapala taboe*** enz.

Eene bizondere soort van kain, die door de inlanders als een meesterstuk van weefkunst beschouwd wordt, is de ***datoe lipa***. Het kunststuk moet daarin bestaan, dat enkele punten van de kapala, indien deze in de lengte dubbel gevouwen wordt, elkander volkomen bedekken; zelfs geen draad mag dit verschillen. Daar dergelijke kains als eene groote zeldzaamheid gelden, heeft het bijgeloof aan het bezit daarvan ook aanzienlijke rijkdommen verbonden. Van daar dat zij, indien verkrijgbaar, met goud betaald worden en als een vorstelijk geschenk gelden.

De zijde- en gouddraadweverij is op Saleijer ten eenenmale onbekend, hetgeen wel te verwonderen is in een land, waar de weverij zulk eene groote hoogte heeft bereikt. Of zij vroeger bestaan heeft, ben ik niet te weten kunnen komen. Uit het feit, dat Sitambana, vorst van Boeki, door Gowa's vertegen-

woordiger, den vorst van Gantarang, belast werd met de lev
van o. m. 100 tjindés [1], zooals wij uit de geschiedenis w
zou echter afgeleid moeten worden dat die weverij eertijds
stond en in aanzien was.

Daar de weverij zulk een aanzienlijk volksbestaan is, br
het landsgebruik, de adat, mede, dat het eerste bezoek van
bestuurshoofd aan een regent of notabele steeds beantw
wordt o. a. met een geschenk van een kain; in de Z
regentschappen van twee, namelijk een fijne en een grove

Eene andere weverij, zoowel door mannen als vrouwen u
oefend, ook in het gebergte, is die van inlandsch zeild
karoro geheeten. In een land met zulk een aanzienlijken
handel als Saleijer, moet deze tak van nijverheid noodwe
zeer veel vertier brengen, hetgeen ook inderdaad het geva
Men bezigt daartoe de bladeren van den koewala-palm
Corypha Gebanga Bl. — die geweekt, gemakkelijk ont
worden van hunne fijne doch stevige bovenvlakten, welke
dat doel worden aangewend. Het weven geschiedt op dez
wijze als dat van lijnwaden. Deze industrie is natuurlijk
hankelijk van de aanwezigheid van koewalaboomen; van
dat zij vooral bloeit in de negorijen Baëra, Bala-boelo en
toboroso, ofschoon zij elders ook wordt aangetroffen. De fij
soorten worden vervaardigd te Baëra en verkocht tegen *f*
tot *f* 2 de rol; de grovere soorten te Bontoboroso (Lay
waar zij tegen *f* 0.20 tot *f* 0.30 per rol van de hand ge
worden. Midden-soorten van *f* 0.30 tot *f* 1 per rol wo
aangetroffen te Padang en Pariangang (Bala-boelo).

Andere industrien, die den handel voeden, zijn: het k
branden, dat hoofdzakelijk geschiedt langs de westkust
regentschappen Tanete, Laijolo en Barang-Barang, hoewel mi
in de beide laatsten en het eiland Pasi. Ook op de eilanden
de glarangschappen Tambalongan en Kajoe Adi en op P
Katela der Djampeija-groep houdt men zich daarmede onle
doch alleen, wanneer de behoefte het vereischt. De uitgest
koraalbanken leveren de grondstof, die, bij een grondvlak
circa 2 × 2 meter ongeveer 2½ à 3 meter hoog wordt c
stapeld, in dier voege, dat een laag brandhout afwisselt me
laag koraalsteen. Na het uitbranden van dezen stapel wor
kalk verzameld en vervolgens met zeewater gebluscht, het

[1] Eene soort van zijden slendang of sjaal.

niet bizonder bijdraagt tot verbetering der kwaliteit. Behalve voor den uitvoer naar den vasten wal, dient zij tot eigen gebruik als bestanddeel bij het siri-pruimen; meer nog echter tot het kalefateren en breeuwen der prauwen, tot welk einde de kalk met kapok en olie tot een brei wordt gestampt.

Ook het vervaardigen van zeer fijn vlechtwerk, ook gekleurd, als van mandjes en dergelijke van de kleinste tot de grootste soorten, zoomede van simpasimpa's of inlandsche waaiers, ***pabongka sétang*** [1] en meer andere artikelen, behoort tot de voedingsmiddelen van den handel. Deze industrie bloeit vooral in het land der tallaboomen, — Borassus flobelliformis L — van welker bladeren genoemde voorwerpen vervaardigd worden, namelijk de schoone vlakte van Bontona (Tanete) en het gebied der zoogenaamde Tana-Taloeya, zijnde de bergnegorijen Batamata, Saloe en Lambongang, zoomede te Bintombang en Loera, beiden van het regentschap Bonto-bangoen, de laatste aan de oostkust.

De grootste en meest algemeene industrie op gansch Saleijer is de olie-fabrikatie, waartoe het onnoemelijke aantal klapperboomen in alle regentschappen, zoowel in het gebergte als vooral in de vlakte, eene zeer overvloedige grondstof oplevert. De gewone wijze van bereiding is aldus: het inwendige vleezige gedeelte van oude rijpe klappers wordt fijn geraspt en daarna in groote ijzeren pannen zoolang gekookt tot de olie boven drijft, die dan wordt afgeschept. De drab wordt vervolgens in een kegelvormigen rottanmand, ***tapisang***, gedaan, ten einde de in die drab alsnog achtergebleven olie door middel van eene oliepers, ***pangépé minja***, daaaruit te kunnen verzamelen. Deze pers bestaat uit twee stevige palen van circa een meter hoogte, waaraan twee horizontaal, doch op haren kant liggende planken zijn aangebracht; in dier voege, dat de eene stevig daaraan bevestigd is, terwijl de andere, evenals het losse been van een vast liggenden passer, in een horizontaal vlak kan bewogen worden. Tusschen deze twee planken nu wordt de ***tapisang*** met inhoud gehangen, waarna de losse plank door middel van eene handspaak met daaraan bevestigd touw eerst langzaam, doch allengskens sterker tegen de vast liggende plank wordt gekneld. De terugblijvende drab wordt bovendien

---

[1] Dr. Matthes, Ethnografische atlas, plaat behoorende bij het Makk. Woordenboek, Plaat IX fig. 10 en volgende.

nog herhaaldelijk met water uitgetrokken en daarna als lekkernij op de passars verkocht. Ofschoon de aldus vervaardigde braadolie van uitstekende kwaliteit is, staat zij toch ten achteren bij die van Mandar.

Daar Saleijer niet alleen voorziet in eigen consumtie en die der onderafdeeling Bonérate, maar ook voor een groot deel in die der afdeelingen Ooster- en Zuider-districten, vooral Bontain, tracht men zoo snel mogelijk olie te vervaardigen, natuurlijk zeer ten nadeele der kwaliteit, wordende zij daardoor zeer spoedig ranzig. Een groot euvel is ook, dat men zich de moeite niet geeft, de op de passars onverkocht gebleven olie opnieuw te koken, maar die eenvoudig bij de versch gemaakte voegt. De fijnste kwaliteit olie wordt bereid te Baroeya (reg. Boeki) en op de passar te Batamata verkocht, de inferieure soorten te Padang en ter hoofdplaats Benteng. Naar gelang van den tijd van het jaar en de hoedanigheid der olie varieeren de prijzen van *f* 20 tot *f* 30 per pikol.

Andere oliën te Saleijer bereid, is de algemeen in den Ind. archipel beroemde Makassaarsche olie, vervaardigd, voornamelijk in het regentschap Tanete, uit de vruchten van den **b a d o**-boom, eene sapindacea-soort. Ook de ricinus-olie wordt op Saleijer bereid uit de vruchten van den djarak-heester, die allerwegen nagenoeg in 't wild voorkomt.

Eene andere tak van nijverheid is de potten-bakkerij, die in het onderhoud voorziet van nagenoeg de gansche bevolking van het landschap Poeta-bangoen en de glarangschappen Saloe en Lambongang in het regentschap Batamata.

De ijzersmederij vindt men uitsluitend in de kampongs Bara en Tadjoeya (reg. Tanete) waar dat ambacht door nagenoeg alle ingezetenen wordt uitgeoefend en van vader op zoon overgaat. Wapenen als lansen, krissen en dergelijken worden weinig vervaardigd en dan nog van zeer inferieure kwaliteit. Daarentegen worden kapmessen, badiks, patjols en andere werktuigen voor den veldarbeid of het inlandsche huishouden in groote menigte aangemaakt en op de passar te Batamata te koop geboden.

Het ambacht van goudsmid is overal ruimschoots vertegenwoordigd, doch vooral in de aanzienlijke kampong Baëra en de dorpen gelegen in de vlakte van Bontona. Het Saleijereesche goud of beter gezegd de goudwerken daar vervaardigd, hebben over het algemeen een zeer slechten naam in dit gewest en

daarvoor bestaat alleszins grond. Het goud toch, dat men daartoe bezigt, wordt in den smeltkroes met zooveel zilver vermengd, dat het niet overdreven is te beweren, dat eenig gouden sieraad hoogstens 5 à 10 pCt. goud bevat, vaak zelfs minder. Eigenlijk is het niet anders dan zilver met een weinig goud vermengd.

Evenals overal elders in dit gewest, bezigt men voor het vervaardigen van goudwerken, de souvereigns, zoo Engelsche als Australische, bij voorkeur de laatsten, die van Makassar worden aangevoerd en dikwijls op vendutie met *f* 14 worden betaald. Voor zilverwerken worden uitsluitend de standpenningen aangewend, en soms, doch veel minder, oude muntstukken als Compies guldens en dergelijken.

Ofschoon hier en daar, voornamelijk bij de welgestelden, nog oud Compies goudgeld voorkomt, zooals de dukaat, worden dergelijke muntstukken echter uiterst zeldzaam voor goudwerken gebezigd, doch liever als erfstukken in de familie bewaard.

Daar de goudsmederij te Saleijer nog op een zeer lagen trap van ontwikkeling staat, ontbieden hoofden en aanzienlijken liever een bekwamen goudsmid van Makassar of elders.

De zoutfabrikatie is een middel van bestaan, dat uitsluitend in het regentschap Bonto-bangoen wordt uitgeoefend. In de onmiddellijke nabijheid der kampongs Matalalang en Padang wordt in den oostmoesson eenig gedeelte van den kleibodem door middel van één voet hooge dijkjes afgedamd en den grond zooveel mogelijk hard aangestampt. Bij vloedgetij wordt het zeewater daar binnen gelaten en aan uitdamping door de zonnehitte blootgesteld. Dit wordt eenige keeren herhaald, totdat de bodem bedekt is met een laag zeezout, ter dikte van circa 5 duim, dat dan door middel van houten schoffels daaruit wordt bijeengegaard. Het alzoo verkregen product, zwart grijs van kleur, wordt als zout in den handel gebracht, doch eigenlijk is het een amalgama van alle mogelijke onreine stoffen. De voorraad wordt in kleine loodsjes van circa 30 à 40 pikol ruimte, liefst op eenig hoog gelegen terrein, opgeslagen.

Bij het invallen der regens worden deze zoogenaamde zoutpannen in vischvijvers, *empang empang*, herschapen, en leveren zij den eigenaars een uitmuntend bestaan op. Andere vischvijvers, aangelegd aan de mondingen der rivieren of kreeken, zooals bijv. te Tangkalaya en te Polokka, zijn van zeer groote uitgestrektheid en diepte, en kan de piscikultuur daarin gedurende het gansche jaar gedreven worden. Dat dergelijke vijvers den eigenaars aan-

zienlijke baten afwerpen, kan hieruit blijken, dat mij (
zekeren Loli Daeng Matoetoe van laatstgenoemde kampong
zekerd werd, dat zijn vischvijver hem jaarlijks circa *f* 1200
f 1500 opbracht.

Doorgaans wordt in dergelijke vijvers zoolang gevischt,
er visch daarin aanwezig is. Vaak ook wordt vergunning
leend om, tegen afstand van ⅓ van de opbrengst, zulks
een werpnet te mogen doen.

Eene andere soort van vischvijvers, als men ze zoo noe
kan, zijn circulatie-slooten, die door minvermogenden aan
mondingen der weteringen worden aangelegd, ter breedte
circa 2 à 2½ meter, met hier en daar eene verwijding, wa
de visch kuit kan schieten. Daar zich in dergelijke vij
doorgaans brak water bevindt, is de visch daaruit verkre
steeds van mindere kwaliteit. Niettemin brengen zij 's maa
nog *f* 10 tot *f* 15 op, vooral als de uitgestrektheid der circula
slooten van eenige beteekenis is. Overigens kan niet gez
worden dat de visscherij in vijvers op Saleijer een behoor
bestaan oplevert en kan zij volstrekt in geen vergelijking kon
met hetgeen men te Takalar (afd. Zuider districten) daarvan zi

Wijders worden op de hoofdplaats eenige vrouwen van
boorte aangetroffen, die van de pit van den vlierboom — *l*
jolo (Fatsia papyrica) — en veelvuldig voorkomende op
noordelijke gedeelte van het eiland Pasi, fraaie kunstbloem
gekleurd of ongekleurd, weten te vervaardigen. Bij groote fees
mogen deze bloemen niet ontbreken en wordt voor de verv
diging daarvan dan ook vaak de hulp dier vrouwen ingeroep
Deze producten van handwerksnijverheid zijn niet in den han
verkrijgbaar, evenmin als de artikelen, welke van *geta pe*
te Bara Batamata vervaardigd worden. Daartoe bezigt men
fijne geta pertja, die van Koetei, Berou en Boelongan w
aangevoerd. De voorwerpen worden eerst in klei geboetseerd
daarna met de week gemaakte geta herhaaldelijk bestrek
Is deze voldoende verhard, dan wordt de inwendige kleiv
verbroken en bij stukken er uitgehaald. De aldus vervaardi
artikelen, bestaande in gendi's, waterkommen, waterschepper
dergelijken, dienen uitsluitend voor huishoudelijk gebruik.

Eene industrie, eerst in de laatste jaren ontstaan, maar
eene aanzienlijke bron van inkomsten belooft, is de bereid
van kopra, het inwendige vruchtvleesch van den klapper
gedroogden toestand. Deze industrie bloeit voornamelijk in

noorder regentschappen, waar ook de bezitters der aanzienlijkste klapperaanplantingen gevonden worden. De prijzen van het artikel zijn van *f* 5 tot *f* 8 per pikol.

Onder de industriën, welke plaatselijk zeer veel welvaart brengen, behoort het timmeren van prauwen. Met dat doel hebben zich op Poe Katela, een der eilanden van de Tana-Djampeija-groep, vele Makassaren en Biranezen van Lemo-lemo — de laatsten de timmerlieden bij uitnemendheid in dit gewest — neergezet. Wegens den grooten rijkdom dier eilanden aan zeer deugdzaam hout, vooral het voor vaartuigen zoozeer gezochte ***katondeng***, ook wel ***nanassa*** of ***golassa*** geheeten, zijn de daar vervaardigde prauwen veel goedkooper dan ergens elders. De ***bantilangs*** of timmerwerven te Lemo-lemo zouden dan ook de concurrentie bezwaarlijk kunnen volhouden, indien het volksvooroordeel ze niet gunstig was. Want het woord ***djampeija*** afleidende van ***djappo***, dat verrot beteekent, worden de daar voorkomende houtsoorten als minder deugdzaam beschouwd. Die eilanden zijn echter, zooals wij gezien hebben, zeer boschrijk; de temperatuur is er dientengevolge kil en vochtig, zoodat zij altijd min of meer gehuld zijn in een nevel, waaruit zich niet zeldzaam regenbuien ontlasten. Van daar het woord ***djampe*** of ***djampeija***, dat bij zeelieden van beroep, zooals de Tobadjo's, ***regen*** beteekent.

Ook te Bonérate vindt men dergelijke bantilangs, maar het benoodigde hout, meest djati, komt grootendeels uit de bosschen van het eiland Lambégo.

Ook het werken als daglooner, sjouwerman of koeli verdient eenige bespreking. In afwijking van den vasten wal, waar men dergelijke lieden hoogst zelden onder de eigen bevolking des lands aantreft, komen zij op Saleijer in overvloed voor, zoodat zij zelfs tegen een dagloon van 40 duiten of *f* 0.35⁵ overal zeer goed verkrijgbaar zijn. Voor het uitvoeren van aanzienlijke werken als het schoonmaken en omwallen van tuinen, bijv te Batamata; het inpolderen van moerassen zooals te Padang; het aanleggen en uitdiepen van uitgestrekte vischvijvers zooals te Polokka en voor meer andere werken worden de arbeiders, zoowel door hunne landslieden als door de Chineezen, aangenomen tegen een maandgeld, afwisselende van *f* 3 tot *f* 6 en de kost, waarop naar Indisch gebruik eenig voorschot wordt verleend. Ofschoon daarvoor slechts mondelinge overeenkomsten worden aangegaan, zelfs geheel buiten voorkennis der hoofden, hoort men toch uiterst zelden, dat zij niet behoorlijk worden

Verder heeft men enkele vischsoorten, welke door geen bewoner van Saleijer zou worden genuttigd, wel door een uit de onderafdeelingen Binamoe en Bankala der afdeeling Zuider-districten.

Iemand op Saleijer, en naar ik meen ook te Makassar, moet al bizonder arm zijn of tot de parias der inlandsche maatschappij behooren, indien hij de *kéroeng-kéroeng* of *oté-oté* zal vangen en nuttigen. Men zegt namelijk dat deze beide zeer kleine vischsoorten zich uitsluitend langs de stranden ophouden, waar zij zich voeden met allerlei dierlijken afval. De woorden *Pakanré kéroeng-kéroeng* of *Pakanré oté-oté* gelden dan ook als scheldwoorden, die de grootste minachting voor iemand te kennen geven.

Van de zeegarnaal-soorten dienen vermeld de *dowang berasa*, *dowang lompo*, *dowang latta*, *dowang lappa*, *dowang sitto* of *dowang leleng;* terwijl onder *dowang ambaring* die uiterst fijne garnalen verstaan worden, welke de grondstof leveren voor de trassi-bereiding. Van de zoetwater-garnalen worden, zoover mij bekend, alleen de *dowang botté* en *dowang toraya* in de rivieren aangetroffen. Zij voorzien in de behoefte der lagere volksklasse. De *dowang galoeng* komt, naar ik meen, nergens op Saleijer voor.

Onder de kreeftsoorten is de *dowang poppo* de smakelijkste voor de europeesche tafel; de inlander heeft er echter een afschuw van, dat wellicht in verband staat met den naam *poppo*, waarmede een veelvuldig op Saleijer voorkomende booze geest genoemd wordt.

Van de schelpdieren zijn de navolgende de meest voorkomende eetbare soorten: *toedé baijang*, diep onder het zand verborgen; *toedé garigi* en *toedé paso*, beiden op steenen langs de stranden en op koraalbanken; *toedé lattjoe* op het zand en *toedé bangko*, in overvloed op de wortels van boomen, van daar de naam. Deze soorten verschaffen de oesters bij europeanen en chineezen zoo zeer gezocht, door de bevolking echter verafschuwd. Men zij echter voorzichtig in de keuze, want somwijlen worden daaronder enkele giftige dieren aangetroffen.

Verder de *biri-biri* en de *boeroenging* [1], de laatste

---

[1] Schelpdieren met twee schelpen, die zij naar willekeur kunnen openen of sluiten.

grooter dan de eerste, beiden inwendig wenteltrapvormig en aan het zeestrand te vinden, zoomede de ***toedé tjampaleija***, uitsluitend aan de oevers der rivieren.

Van de weekdieren is de inktvisch — ***tjoemi-tjoemi*** — ook voor de europeesche tafel een niet te versmaden gerecht. Evenzoo de zeekrabben, waarvan de ***sekoeijoe datoe*** alleen in aanmerking kan komen, vooral wanneer zij bij volle maan gevangen wordt.

Eindelijk dient hier nog gesproken van de ***masapi*** en de ***kalingkéré***, beiden zoetwaterpaling-soorten en den aal of ***lendong***, die alle drie een even smakelijk als uitmuntend gerecht opleveren. Evenwel worden zij, de eersten het allerminst door de inlanders genuttigd, om reden men meent dat daarin de zielen huizen hunner voorouders, van wie men de vervulling zijner heiligste wenschen afsmeekt [1].

Op de visscherij wordt niet de minste contrôle uitgeoefend, weshalve de hoeveelheid visch jaarlijks gevangen, en de waarde, die zij vertegenwoordigt, niet met juistheid kunnen opgegeven worden. 't Is echter niet ver van de waarheid, indien de totale opbrengst voor de gansche afdeeling Saleijer geschat wordt op 3000 pikol of 185,280 kilo, ter waarde van ongeveer 60,000 gulden. Een gedeelte hiervan ad circa 1000 pikol of 61,760 kilo, ter proximatieve waarde van 15,000 gulden, wordt in den vorm van gedroogde visch uitgevoerd naar den vasten wal, speciaal Balangnipa, Tanaberoe, Boeloekomba en Bontain. Ook heeft er een beduidende uitvoer plaats naar Boeton, Mangaraï en Sambaoe.

De middelen om de visch te verschalken en te vangen zijn zeer talrijk; slechts de voornaamste mogen hier daarom vermeld worden. Zoover zij dezelfde zijn als bij de volken van den vasten wal in gebruik, zal ik gemakshalve, maar vooral duidelijkheidshalve volstaan met een verwijzing naar een der beide ethnografische atlassen van Dr. B. F. Matthes, behoorende bij zijn Makassaarsch of Boegineesch woordenboek.

Vooreerst dan de ***bila*** of sero [2]. Deze staan in den westmoesson aan de oost-, in den oostmoesson aan de westkust en dikwijls

---

[1] Zie Dr. B. F. Matthes, Verslag van een uitstapje naar de O.-Districten van Celebes alsmede van verschillende tochten in die afdeeling ondernomen van 25/9—22/12 — 1864 — in casu hetgeen over Boeloekomba en de heilige palingen geschreven wordt.

[2] Boeg. Ethnograf. atlas, plaat 13 fig. 1.

De *poeka* [1] heeft eene breedte van circa een tot ande meter bij eene lengte van verscheidene vademen en dient water van 2 à 3 vadem diepte te visschen. De Tobadjo's bruiken deze ook in open zee, doch dan van $2\frac{1}{2}$ à 3 breedte, aan de onderzijde belast met lood of steentjes, a bovenzijde met kurk of hout om het net rechtstandig te hou

Van de *djala* of vischnet kent men verschillende soo De meest gebruikelijke zijn echter de *djala boewang* de *djala pandja*, kortelijk doorgaans *pandja* geheeten. wapend met de eerste, waadt men tot aan de knie lang stranden of in de vischvijvers om daarmede de visch te werpen. Bij het gebruik van de *pandja* wordt dit net een staak — *rompong* — bevestigd, snel uitgeworpen daarmee in een kring geroeid, zoodanig dat men weer bij staak eindigt, waarna het wordt binnen gehaald. Van daa zulk een net ook wel *djala rompong* genoemd wordt.

De *dari* [3] komt geheel overeen met ons schepnet e *bandong* [4] eenigermate met ons kruisnet of totebèl.

Eindelijk bedient men zich nog van de *bila bodo*, zi een smalle mand of korf van gespleten bamboe, van onge $\frac{3}{4}$ meter hoogte, konisch van vorm en van boven zoowe van onderen geopend. Hiermede loopt men bij laag wate oevers der rivieren af; meer nog echter de vischvijvers. handig en vlug tracht men den visch daaronder te verschal

Nog verdient de visscherij vermeld, welke aan de kus vooral de westkust wordt waargenomen, gedurende de maa Aug., Sept. en Oct., wanneer steeds lage ebbegetijden pl hebben. Dan valt het gansche westerstrand, om ons daart bepalen, van de noord- tot de zuidpunt tot op 150 à 200 me geheel droog. Bij avond nu wordt met fakkellicht overal, zelfs laat in den nacht naar allerhande zeedieren, zoo viss als schelpdieren gezocht, die in de plassen of tusschen de ste zijn achtergebleven. De aanblik, dien Saleijer dan oplevert, zijne ontelbare bewegende lichtjes, tot in myriaden verme vuldigd door hunne terugkaatsing in het weinig overgebl water is in de hoogste mate tooverachtig. Zijn die weinige soms voor jong en oud eene uitspanning, voor velen zijn z

---

[1] Mak. Ethnog. atlas, plaat 13 fig. 2.
[2] Mak. Ethnog atlas, plaat 13 fig. 4.
[3] Mak. Ethnog. atlas, plaat 13 fig. 3.
[4] Boeg. Ethnog. atlas, plaat 13 fig. 1.

gelegenheid tot het inzamelen van een niet te verwerpen opbrengst.

Nog behoort hier gesproken over de vangst van de vliegende visch wegens hare zonderlinge, zelfs onbegrijpelijke manier. Met kleine vaartuigen waagt men zich zeer ver in zee tot schier buiten het gezicht van het land, waar men een plek vindt waar het zeewier in ruime mate voorhanden is. Bij gebreke hiervan werpt men eenige klappertakken in zee, opdat de *toewing toewing* daarin kuit schiete. Hoe de vangst geschiedt? Lezer, lach niet; 't is volle ernst. Men vangt of liever lokt de visch door middel van gezang, liefst van meest erotischen aard, naar men zegt. Eene merkwaardige bijdrage tot de physiologie der visschen, niet waar? Dra is niet hiermeê, onder zeer langzaam voortroeien, een aanvang gemaakt, of terstond stort zich de visch bij menigte van alle zijden in de booten. Het gebeurt niet zelden dat binnen weinige uren het vaartuig geheel gevuld is. Deze visscherij wordt echter zeldzaam op Saleijer en onderhoorigheden uitgeoefend.

Hierboven werd reeds met een enkel woord gesproken over de schildpad- en tripangvangst. Hiermede houden zich, zooals gezegd, uitsluitend de Tobadjo's of To-ridjénè's bezig zoo te Saleijer als te Bonérate en op de Tana-Djampeija-eilanden. Voor zoover men zich hiermede onledig houdt in de wateren dezer afdeeling, bezigt men daartoe kleine overdekte vaartuigen van hoogstens 2 tot 5 kojangs, welke voor dat doel op Tana-Djampeija vervaardigd worden. Hetzij men soortgelijke dan wel andere kleine vaartuigen daaraan dienstbaar maakt, steeds neemt de Tobadjo met zijn gansche gezin daarin plaats. Heeft hij een voor zijn doel gunstig oord aangetroffen, dan verwijlt hij daar tot de vangst geheel afgeloopen en de tripang toebereid is, om daarna eene andere ligplaats op te zoeken of de thuisreis te aanvaarden.

Alleen wanneer men verre tochten gaat ondernemen, als bijv. naar Soemba en de overige kleine Soenda-eilanden, den Timor-archipel, Timor-laoet, Nieuw-Guinea of Tana Marégé geheeten en Boeton-archipel, bedient men zich van groote wel uitgeruste vaartuigen. Bij voorkeur zoekt men stille wateren op, zooveel mogelijk in de kenteringen, wanneer de zee het minst bewogen is. Want de tripang is een zeeslak, die op den bodem der zee niet ver van de stranden, op klippen zoowel als modderbanken moet gezocht worden, hetgeen niet wel mogelijk is in veel bewogen water. Om die reden juist begeeft men zich, wat deze afdeeling betreft, liefst naar de onbewoonde of weinig bewoonde

eilanden als: Groot en Klein Karompa, de Latondo-groep, de Tijger-eilanden, Kalaoe-towa, Kalaoe of Lambego, de Tana-Djampeija-groep, Djaï-lamoe, Mamalaki en meer anderen. Op het hoofdeiland zelf komt de tripang uiterst zeldzaam voor.

Het dier wordt eenvoudig opgeraapt of wel opgedoken. Is het water te diep, dan bedient men zich van een drietand, *tataripang*. Terstond na de vangst wordt het in zeewater gekookt, vervolgens, na afgekoeld en gedroogd te zijn, opengespouwen door middel van eene snede in de lengte van den buik, daarna wederom in zeewater gedurende een paar uren gekookt, totdat de opperhuid afschilfert, hetgeen een teeken van gaarheid is. Het water wordt nu afgegoten, de tripang afgewischt en eindelijk op bamboelatten in de zon gedroogd, met de opengesneden buik naar beneden. Daarna is zij geschikt voor den handel. Bij regenachtig weêr brengt men over die bamboelatten een licht dak aan, en droogt de tripang door middel van een daaronder aangebracht vuur.

De meest voorkomende tripang-soorten in deze gansche afdeeling, Bonérate en onderhoorige eilanden daaronder begrepen, zijn hieronder vermeld met opgave tevens van de prijzen per pikol [1].

Inlandsche namen.	Hollandsche namen.	Prijzen per pikol [2].
tripang Koro	Witte kliptripang	ƒ 80
„ Batoe	Zwarte klip id.	
„ Kassi	Zand taripang	ƒ 40
„ Pandang.	Ananas id.	
„ Lélèng	Zwarte id.	
„ Kasoe	Platte id.	
„ Gama	Slijm of Draad id.	
„ Taï Kongkong	Gemeene id.	ƒ 20
„ Kébo	Witte id.	
„ Bangkoeli	Ontvelde id.	
„ Donga	Valsche ananas id.	
„ Koenji	Gele id.	
„ Djapang	Japansche id.	
„ Mosé	Onder het zand verborgen id.	
„ Lada-lada	Grijze id.	
„ Katjang-gorèng	Gebrande id. (zeer klein)	ƒ 10
„ Talengko of Tjéra	Vastzittende id.	
„ Tjare-tjaré	Gescheurde id.	
„ Kaoewasa	Geelachtige id.	

[1] Zie verder Vosmaer, De oraug-badjo's, in Deel XVII Verhandeling. van het Bat. Genootschap, bladz. 162.

[2] Een pikol = 61.76 kilogram.

Men ziet dat de namen niet zoozeer de hoedanigheid, dan wel vindplaatsen, meer nog de kleur der tripang aangeven.

Met de tripangvangst gaat steeds die van de schildpad gepaard. Hiervan kent men twee soorten, nam. de *sissi* en de *panjoe*. Op de eerste wordt evenwel de grootste jacht gemaakt wegens het zoo kostbaar schild; men betaalt dit te Makassar met *f* 1050 tot *f* 1200 per pikol. In het water aangetroffen wordt het dier geharpoeneerd met een voor dat doel vervaardigde harpoen — *ladoeng sisi* [1] — geheeten, dat bij eene zeer vaste hand tevens een goed geoefend oog vereischt. Ontmoet men hem aan het strand, waar hij zijne eieren in het zand begraaft, dan wordt het dier overvallen, op den rug gelegd en doodgeslagen. Het schild wordt van het vleesch gezuiverd, in de zon gedroogd en vervolgens van de kostbare schalen of schubben ontdaan. In de onderafdeeling Bonérate gaat de jaarlijksche opbrengst van de sisi zelden één pikol te boven.

Wat de overeenkomsten aangaat tusschen de eigenaars van visschersvaartuigen en de opvarenden, deze worden steeds buiten bemoeienis van het europeesch of inlandsch bestuur, slechts mondeling gesloten. Evenals bij de werkcontracten voor arbeiders, hoort men ook hierbij nimmer van eenige fraude. In hoofdzaak berusten zij op de navolgende beginselen. Gaat men met een vaartuig en met netten visschen en zijn beiden geleend, dan krijgt de eigenaar van het vaartuig, zoomede elk opvarende een aandeel en de eigenaar van het net twee aandeelen van de vangst. Vischt men met lijnen en bedient men zich daarbij van eens anders vaartuig, dan ontvangt deze van elken visscher $\frac{1}{3}$ van de opbrengst.

De bovenbedoelde overeenkomsten behooren niet beschouwd te worden als steeds en algemeen verbindend; tal van afwijkingen komen natuurlijk dagelijks voor.

Bij de tripangvisscherij, voornamelijk als men met groote vaartuigen verre tochten gaat ondernemen, zijn de overeenkomsten anders. Zooals boven gezegd, worden dergelijke vaartuigen voornamelijk door de Chineezen te Padang en hunne landgenooten te Tana-Djampeija en Bonérate uitgerust en met Tobadjo's bemand. Deze lieden ontvangen een zeer aanzienlijk voorschot, zelden in geld, tenzij een minimum, doch meestal in lijnwaden,

---

[1] Boeg. Ethnog. atlas. Plaat 13, fig. 12.

maar vooral in sterken drank als jenever, anijsarak. Ieder die den Chinees kent, begrijpt dat deze artikelen dien ongelukkige visschers tegen verbazend hooge prijzen worden aangerekend. Na volbrachte reis is de Tobadjo verplicht de opbrengst ter beschikking te stellen van den Chinees. Eene zeldzaamheid is het natuurlijk, dat hij op zijne rekening een kredietpost kan aanwijzen.

Als neven-producten bij de tripang- en sisi-vangst worden nog ingezameld parelmoerschelpen, agar-agar, zoomede andere zeeschelpen.

De eersten worden niet in deze afdeeling gevonden, maar meest van Mangaraï aangevoerd, waar zij naar 't schijnt van zeer goede kwaliteit, beter dan die van de Kei- en Aroeeilanden zijn.

De agar-agar is een zeewier, dat betrekkelijk veel voorkomt in de wateren der onderafdeeling Bonérate. Na de inzameling wordt het in zoet water afgewasschen en in de zon gedroogd. Zoowel in den ruwen staat als gezuiverd vindt het voornamelijk onder de Chineezen zeer veel aftrek voor het vervaardigen van lekkernijen. Het meerendeel wordt echter naar Makassar uitgevoerd.

Van de zeeschelpen, die eveneens veelvuldig in de onderafdeeling Bonérate gevonden worden en een levendig handelsartikel zijn, verdienen genoemd de ***Talibo*** en de ***Batoe laga;*** beiden van kolossale afmetingen. De eerste is een platte schelp met zeer scherp getande randen, terwijl de batoe laga inwendig wenteltrapvormig is, maar uiterlijk zeer veel overeenkomst met de oude spaansche helmen vertoont. Het vleesch van beide schelpdieren wordt niet alleen versch genuttigd, maar ook aan dunne lange reepen van circa een halve meter gesneden en gedroogd in den handel gebracht. De schelpen zelf worden door de bevolking slechts voor waterscheppers in de prauwen gebezigd. In de laatste jaren werden groote hoeveelheden dezer schelpen uit de onderafdeeling Bonérate en van Mangaraï te Padang aanen naar Makassar uitgevoerd, met bestemming naar Europa, naar men zegt.

De koraalvisscherij wordt alleen dan uitgeoefend als de behoefte aan kalk blijkt te bestaan, zooals hierboven reeds gezegd is. Uitvoer van koralen heeft nimmer plaats. Eene uitzondering hierop maakt de visscherij van ***akar-bahar***, die echter meer als liefhebberij gedreven wordt Zooals bekend, is de ***akar-bahar*** een zeer

fijne koraal, die, wat deze afdeeling betreft, alleen in de nabijheid van het eiland Kalaoe of Lambégo wordt aangetroffen.

Onder de zeeproducten verdient wijders nog een wier vermeld te worden, in Frankrijk bekend onder den naam van Varec of Varech. Na afloop van elken westmoesson liggen langs het gansche westerstrand van het eiland Saleijer kolossale hoopen, soms van twee meters hoogte van dit zeewier, zonder dat iemand zich daaromtrent bekommert, hetgeen inderdaad voor de europeesche industrie zeer te bejammeren is.

III.

GODSDIENST.

De heerschende godsdienst zoowel op Saleijer als de onderhoorige eilanden is de Mahomedaansche. Wanneer zij ingang vond, is niet met zekerheid bekend, maar wel dat zulks in twee deelen van het eiland nagenoeg tegelijkertijd geschiedde.

Volgens de Saleijereesche kronieken werd die godsdienst in hetzelfde jaar ingevoerd waarin de vorsten van Gowa en Tello haar omhelsden, nam. in 1014 A. M. = 1602 A. D., natuurlijk door den vorst van Gantarang, Gowa's vertegenwoordiger. Zijn naam staat niet vermeld, maar zeer waarschijnlijk is hij dezelfde aan wien dat landschap de stichting van zijn bedehuis te danken heeft.

Twee handschriften, beiden van nagenoeg denzelfden inhoud, melden, dat eertijds met toestemming van den vorst van Gowa zich eenige Maleijers te Oedjoeng Pandang (Makassar) vestigden. Onder hen bevond zich zekere Intjé Oedjong, broeder des sultans van Mĕnang-kĕbo, die kort daarna vergunning verkreeg den Islam naar Saleijer over te brengen. Na eenige proselieten gemaakt te hebben, huwde hij en kreeg een zoon, genaamd Intjé Adjies. Deze keerde met zijnen vader naar Makassar terug, waar hij huwde en een zoon bekwam, genaamd Intjé Djaboria. Kort daarop brak de oorlog uit die eindigde met den val van Gowa, tengevolge waarvan de maagschap van Intjé Oedjong verstrooid werd en zijn kleinzoon het leven liet. Dies besloot hij met zijn overgebleven zoon naar Saleijer terug te keeren, waar hij kort daarna overleed. Intjé Adjies her-

trouwde met Maïmoena, dochter van Toriboelia, die hem een zoon schonk, genaamd Intjé Djanal, later schoonzoon van Lelaki Boeki.

Tijdens de Ternataansche overheersching bekleedde Intjé Adjies de betrekking van tolk, doch ging terstond als zoodanig over in dienst der Oost-Indische Compagnie, toen deze zich op Saleijer vestigde.

Eindelijk bleek mij uit een ander handschrift, afkomstig van Gaoe Daeng Makanang Chatib van Saloe, dat de Islam in het regentschap Batamata, meer speciaal het Saloesche bondgenootschap, ingevoerd werd na en tengevolge van het overlijden van zekeren Daeng Mamilang, die te Gantarang getrouwd was. Die gelegenheid greep de vorst van laatstgenoemd landschap aan om, gebruik makende van zijn verkregen overwicht op de overige vorsten van Saleijer, alle gemeenschap met het bondgenootschap te verbieden, daar zij nog „kafir" waren.

Ten einde zich aan de hieruit voortvloeiende onaangename gevolgen te onttrekken, besloot Mangagaija, zoon van den glarang van Saloe, zich naar opoe Paring vorst van Bala-boelo te begeven, ten einde voor geestelijke, goeroe, opgeleid te worden. Na zijne terugkomst werd hij door den vorst van het bondgenootschap als hoofd der geestelijkheid aangesteld en erkend, terwijl tevens vastgesteld werd, dat het geestelijk ambt erfelijk in zijn geslacht zoude zijn.

Kort daarop werd de Islam, door middel van een Biranees — in het handschrift Goeroeija geheeten — woonachtig te Kassaboemboe (reg. Tanete) op last van zijnen vriend Mangagaija naar de kampong Batamata overgebracht. Dit werk volbracht hebbende, keerde Goeroeija naar zijn vaderland Bira terug. Het is dus zeer waarschijnlijk, dat hij ook daarheen den nieuwen godsdienst heeft overgebracht en niet Datoe-ri-Tiro, zooals men algemeen veronderstelt.

Nog wordt in ditzelfde handschrift met een enkel woord gesproken van den tolk Tambi of Daeng Maladja, die getrouwd was met de dochter van het hoofd van het bondgenootschap. Hieraan is het wellicht toe te schrijven, dat hij in de officiëele stukken, o. a. het rapport van den onderkoopman Fr. Prins, dd. 26 Juli 1678, genoemd wordt „radja Rara [1] of djoeroebasa."

---

[1] Rara een kampong in het reg. Tanete nabij de Tana-toeloeija of het Saloesche bondgenootschap.

Uit het bovenstaande blijkt, dat de Islam reeds tot Balaboelo was doorgedrongen, maar het is mij niet gelukt op te sporen hoe en wanneer zulks geschiedde.

Toetsen wij thans den inhoud dier handschriften aan enkele officiëele stukken. In het rapport dat de fiskaal Jan van Couwenburgh na zijne terugkomst van Saleijer in October 1671 uitbracht, komt o. a. voor, dat 's Comp[ies] oude en zeer invloedrijke tolk, „alleenlijk begiftigd door den heer president met eene mate rijst 's maands, verzoekt zeer ootmoedig een klein traktementatie daarbij nog te mogen genieten, alzoo dezelve om de koningen tot kalkbranden aan te pressen, altoos in aktie moet wezen.”

Op dit voorstel kwam den 7 September 1674 eerst antwoord, toen hem boven de 40 pond rijst nog één rijksdaalder werd toegelegd, „waarmede hij, zoo we vertrouwen, wel vergenoegd zal wezen.” Zijn zoon, mede in 's Comp. dienst, ontving echter niets boven de 2 pond rijst welke hij reeds genoot.

Welke tolk nu hier bedoeld wordt is niet duidelijk, daar zijn naam verzwegen is.

Volgens het eerste handschrift zou het Intjé Adjies kunnen zijn, aan wien zooals wij elders zagen, de landstreek Pangiliang als erkenning zijner diensten door de O. I. C. werd afgestaan.

Artikel 13 van het contract, den 16 October 1675 met de Saleijereesche hoofden gesloten, luidt echter: „Omme voor „jegelijk evenveel gerief te versorgen, sal mede onder de vas- „tigheyt een generale passer worden gehouden, daar alle d'andre „negorijen haar gerief komen halen, over welke passar 's Comp. „tolk Tambij 't opsicht sal hebben, daar de koningen ymand „van harentwege oock vermogen bij te voegen.”

Sinds werd altijd in de officiëele stukken gesproken van den tolk Tambij.

De hier genoemde persoon is dus blijkbaar dezelfde als waarvan in laatstbedoeld handschrift sprake is. Wat nu Intjé Adjies betreft, die de betrekking van 's Comp[ies] tolk zou vervuld hebben, hoogst waarschijnlijk is die persoon dezelfde als van wien sprake is in den brief van Bonto-bangoen dd. 27 Maart 1681 gericht aan den president te Makassar en den korporaal Hendrik Ploeg op Saleijer dd. 6 Juni 1681. In beide en meer andere officiëele stukken wordt hij Intjé Adjie en tolk van Bonto-bangoen genoemd, een zeer vertrouwd persoon, dikwijls met zendingen belast. Wegens de groote gunst, waarin dat opperhoofd bij

de Comp[ie] stond, is het wel mogelijk, dat die persoon in haren dienst is overgegaan, dan wel in den loop der tijden eene verwarring tusschen beide tolken plaats had, tengevolge waarvan de een voor den ander genomen werd.

Zoo zou de Islam dan van Bonto-bangoen naar Boeki zijn overgebracht.

Het feit dat Intje Oedjong tijdens den val van het Gowasche rijk reeds kleinkinderen bezat en dat zijn zoon, reeds bejaard, in dienst der O. I. C. was, doet onderstellen, dat de Islam nagenoeg gelijktijdig te Gantarang en Pangiliang ingevoerd is.

Deze beide plaatsen werden alzoo de centra van waar die godsdienst zich over Saleijer verbreidde. Nochtans kan de bevolking dier evengenoemde landstreken tot heden ten dage niet als bizonder godsdienstig of fanatiek beschouwd worden.

Wanneer de overige vorsten van dit eiland de nieuwe leer omhelsden en hoedanig de invoering geschiedde, is mij onbekend gebleven.

De Islam bestaat derhalve ruim 2½ eeuw op Saleijer, gedurende welk tijdvak hij zich niet alleen daar vastgenesteld, met de kampong Batamata-Bara tot brandpunt, maar ook waarschijnlijk over de onderhoorige eilanden uitgebreid heeft.

Ondanks haar langdurig bestaan is het der Mahomedaansche leer nog niet gelukt de plaats der voorouderlijke landsinstellingen en gebruiken geheel in te nemen. Misschien met uitzondering der bovengenoemde kampong Batamata-Bara, bestaat zij dan ook voor het volk hoofdzakelijk in het werktuigelijk navolgen der uiterlijke vormen, bijv. bij huwelijk, echtscheiding, overlijden, besnijdenis, tandenslijpen en dergelijken.

Ontegenzeggelijk draagt zeer veel tot dien toestand bij de taal van den vreemden godsdienst, die niemand verstaat noch begrijpt, zelfs de geestelijken niet. Ook het zeer ingewikkelde arabische erfrecht, dat door niemand begrepen wordt, is daarvan oorzaak, temeer omdat niemand het noodig acht, naar 't schijnt, daarvan een behoorlijke studie te maken.

Daarom houdt de bevolking zich liever aan de oude landsinstellingen en beschouwt zij den Mahomedaanschen godsdienst als te behooren tot de mystiek, op wier beoefening zich de geestelijkheid uitsluitend toelegt. Even als elders in dit gewest wordt deze laatste dan ook over het algemeen beschouwd als een stand die zeer in aanzien is.

Met hare werkzaamheden en verrichtingen zooverre zij zich

houdt binnen hare bevoegdheid, heeft het Europeesch bestuur, d. i. het politiek gezag, hoegenaamd geene inmenging. Niettemin is elk regent voor zijn regentschap gehouden toezicht en contrôle uit te oefenen over de geestelijkheid, hare handelingen en de door haar behandelde zaken. Beiden zijn echter schier luttel, hetzij omdat de regent aan den leiband loopt of de speelbal is van de geestelijkheid, zooals te Batamata en misschien ook te Tanete; hetzij omdat het gezag van den regent, krachtens de oude landsinstellingen, zoo overwegend is, dat zijn wil als wet geldt, zooals te Boeki. Hiervan bewust, bekommert hij zich weinig om de handelingen van de geestelijkheid.

Uitgezonderd te Batamata vertoonen de regenten zich zelden in het bedehuis tot het bijwonen der godsdienstoefeningen, die zij liever in hunne eigene woningen te midden hunner familieleden en onmiddellijke omgeving plegen te houden. Alleen bij plechtige gelegenheden, als het inlandsche nieuwjaar en na de groote vasten, wordt voor hen, als hoofd van het regentschap, eene eereplaats aldaar gereserveerd. Daar personen van verdacht allooi doch hooge geboorte bij dergelijke gelegenheden de eereplaats wel eens voor zich trachten in te nemen, hetgeen tot moeilijkheden en rustverstoring kan aanleiding geven, zooals bijv. te Baroegaija in 1870, is de aanwezigheid van den regent dan nog iets meer dan een bloot vertoon.

Missigits, zooals men die in de groote steden op Java vindt, zijn hier onbekend. Wat men hier onder missigit verstaat, zijn min of meer groote, vierkante, logge gevaarten, soms van planken, zooals te Bontosailé (reg. Bonto-bangoen) doch meestal van koraal, meer nog van gehouwen zandsteen opgetrokken en soms ook ruw bepleisterd, voorzien van de traditioneele, drie boven elkaar geplaatste daken, door middel van een hoofdpaal in het midden gesteund en gedekt met atappen van roembiabladeren of alang-alang. De vloer is meestal een hard aangestampte aarden grond of koraalsteen, soms ook wel van planken. Op alle hoofdplaatsen van regentschappen vindt men dergelijke gebouwen, en wijders nog in de aanzienlijkste kampongs als: Bonelohe en Poewéngga, beiden van het reg. Tanete; Onto-bara Batamata-sapo en Saloe van het reg. Batamata; Baroegaya en Gantarang van het reg. Boneija; Tabang, Bontosaïlé, Baëra en Bitombang allen van het reg. Bontobangoen, en Bontoboroso in het reg. Laijolo. Uitgezonderd die in het reg. Tanete en de

kampongs Baëra en Bitombang zijn al de overige de hoofdplaatsen van sedert ingelijfde regentschappen.

Tot het verrichten der vereischte wasschingen vindt men, soms in de nabijheid dier missigits, eene overdekte van steen gemetselde waterbak — *koelara* genaamd — zooals te Batamata-Bara, Boneija en Bonto-bangoen, bij de overigen een zeer goede put, die buiten de uren aan den godsdienst gewijd, ook door de overige ingezetenen gebruikt wordt.

De grootte der missigits is zeer verschillend: die te Batamata-Bara komt mij voor de grootste te zijn, daar zij circa 2000 personen kan bevatten.

Op kleinere plaatsen vindt men bedehuizen van minderen omvang — *langgara* genaamd — een eenvoudig van planken opgetrokken gebouw. Waar de gemeente te klein is, wordt godsdienstoefening gehouden ten huize van het kamponghoofd of den kampongeestelijke, of de beste woning in het gehucht daaraan dienstbaar gemaakt.

Noch aan de missigit noch aan de langgara is eenige versiering aangebracht; hoogstens bestaan deze in eenige Qoranspreuken, geschreven op een stuk papier en als talisman vastgehecht aan deurpost of hoofdpaal van het gebouw.

Aan het hoofd der geestelijkheid en de missigit ter hoofdplaats, tevens belast met het oppertoezicht over de verschillende bedehuizen, staat in elk regentschap een opperpriester met den titel van *goeroe-bakka* (Sal: = 't Mak. kali) Zij worden allen benoemd en ontslagen door het hoofd van bestuur te Saleijer, uitgezonderd die ter hoofdplaats Benteng, die, tevens adviseur van het magistraatsgerecht en den landraad, door het hoofd van gewestelijk bestuur wordt benoemd.

Het landsgebruik eischt dat de hoofdpriester eens regentschaps in geen bloed- of aanverwantschap staat tot den regent, den 4^{n} of 5^{n} graad ingesloten, terwijl ook beiden op minstens twee paal afstand van elkander verblijf houden. Wat dit laatste betreft, jammer dat in het belang van het bestuur en de rechtspleging daarin verandering is gebracht, die niet altijd gunstig gewerkt heeft.

Aan het hoofd der overige missigits in een regentschap staan imâm's en aan het hoofd der langgara's geestelijken met den titel van goeroe. Allen zijn ondergeschikt aan den goeroe-bakka en als zijne plaatsvervangers te beschouwen, weshalve zij ook door hem met voorkennis van den regent worden benoemd en

ontslagen. Diensvolgens zijn zij gehouden hem van al hunne verrichtingen kennis te geven ten einde daarvan behoorlijk aanteekening te kunnen houden.

De evengenoemde geestelijken worden in hunne werkzaamheden bijgestaan door anderen van minderen rang, als katté's, bidala's of modin's [1] en santari's Deze laatsten zijn meer bizonder belast met het bouwen en in orde houden van het bedehuis, het aanbrengen der vereischte reparatien daaronder begrepen; het wasschen der lijken voornamelijk van minvermogenden; het slachten van vee en pluimgedierte, enz. Nimmer toch zal dit laatste geschieden zonder den bijstand van een santari. Deze klasse van geestelijken, die verreweg het grootste aantal vormt, in vergelijking met de overigen, is naar 't schijnt gehouden tot het verrichten van die werkzaamheden, waarvoor de overigen zich blijkbaar te goed achten.

Eindelijk de dodja of koster, belast met het schoonhouden der moskee en het inzamelen der liefdegaven op Vrijdag. Dezen geestelijke vindt men alleen zoover mij bekend op de hoofdplaats Benteng en te Batamata-Bara.

Het aantal der verschillende geestelijken is onmogelijk met juistheid op te geven; doch volgens de laatste statistiek d. i. die voor 1880, bedroeg het 251 alleen voor het hoofdeiland Saleijer, die allen verspreid in de kampongs verblijf houden. Het wonen nabij de missigit, zooals men dat op Java ziet, waar men de kampongs "Kaoeman" heeft, is hier zoowel als in dit gansche gewest ten eenenmale onbekend.

Uitgezonderd de openbare godsdienstoefeningen, bestaan de werkzaamheden van de geestelijkheid nog in: 1. de rechtspraak; 2. het sluiten en ontbinden van huwelijken, het maken van boedelscheidingen en het besnijden der kinderen; 3. het innen en verdeelen van den djakat en pitara; 4. het verrichten van gebeden op begrafenissen en de zorg voor het begraven van onvermogenden; 5. het afnemen van den eed; 6. het geven van godsdienst-onderwijs.

Straks werd reeds gezegd, dat de Islam nog te weinig in de harten der bevolking doorgedrongen en deze laatste te zeer aan hare aloude landsinstellingen gehecht is, dan dat de eerste de laatste zou hebben kunnen verdringen.

Zeer veel, zoo niet alles draagt daartoe bij het hooge stand-

[1] Zie Bijdragen tot de Ethnologie van Zuid-Celebes door Dr. B. F. Matthes, bladz. 78.

punt, dat de vrouw zoowel op Saleijer als in alle Makassaarsche en Boegineesche landen inneemt, juist in tegenstelling van den Islam, die haar vrij wel tot een slavin verlaagt. Ook mag niet vergeten worden, dat de hadat, of zooals men te Saleijer zegt *aäda* — d. w. z. de raadgevers van den regent, vaak ook de hem ondergeschikte hoofden — de dragers, de steunpilaren zijn der voorvaderlijke instellingen. Hij is dus een slagboom tegen de voortschrijding van den Islam, waarmede rekening behoort gehouden te worden.

Zoo ergens blijkt dit voornamelijk bij de rechtspraak. Immers de geestelijke rechtbanken hebben voornamelijk hun ontstaan te danken aan het steeds toenemen van het Europeesche gezag en zijnen invloed, weshalve zij als een gevolg daarvan zijn te beschouwen, want nevens het onbeperkt bestuur der hoofden, die het volk regeerden naar de beginselen, vervat in de Rapang of naar eigen inzichten en willekeur, was er voor dergelijke rechtbanken volstrekt geene plaats.

Bij de zeer gebrekkige kennis van den Islam moet niettemin naar zijne beginselen recht gedaan worden, zoodat noodwendig dikwijls, misschien bijna altijd, een schromelijke verwarring ontstaat, die natuurlijk altijd ten goede moet komen aan het politiek gezag der hoofden. Waar dergelijke rechtbanken bestaan, ligt het voor de hand, dat men in de uitspraken daarvan toch zeer weinig vertrouwen stelt.

Moge het tegendeel soms al eens plaats vinden, bijv. te Batamata-Bara ten aanzien van het erfrecht, in familie-aangelegenheden uiterst zeldzaam en in zaken van strafrecht nooit dan ter sluiks, zooals wij zien zullen.

Dergelijke priesterraden — *sârà* — heeten op de hoofdplaatsen der verschillende regentschappen te bestaan onder voorzitterschap van den goeroe-bakka, terwijl de voornaamste geestelijken van het regentschap als leden daarin zitting nemen. Betreft het een geschil tusschen inwoners van verschillende districten, dan wordt het doorgaans gebracht voor de sârà ter hoofdplaats Benteng. Eenige priesters, soms ook de goeroe-bakka's uit de betrokken regentschappen, worden dan door den besturenden ambtenaar, op voordracht van den regent, maar in elk geval in overleg met den voorzitter tot leden benoemd.

De verschillende priesterraden zijn geheel van elkander onafhankelijk en spreken recht geheel buiten bemoeienis van het bestuur. Dit is oorzaak, dat in hunne uitspraken zeer weinig

eenvormigheid heerscht en het alleen van de meerdere of mindere vastheid in de leer afhangt, welke bepalingen daarbij als leidend beginsel worden aangenomen. Daaraan ook is het wellicht toe te schrijven, dat men helaas zooveel mogelijk tracht hadjies als voorgangers van den godsdienst te verkrijgen.

Zeer wenschelijk ware het daarom, indien op Saleijer een dergelijke toestand kon geschapen worden als in de Noorderdistricten van dit gewest, namelijk dat de goeroe-bakka ter hoofdplaats Benteng optreedt als hoofd der gansche geestelijkheid van Saleijer en onderhoorige eilanden met een imam aan hem ondergeschikt en verantwoordelijk, aan het hoofd van elk regentschap en op zich zelf staand glarangschap. Dan kon er meer eenheid in de behandeling van zaken gebracht, de spoedige afdoening bevorderd en, wat wel het voornaamste is, meerdere contrôle op de priesterraden uitgeoefend worden, welke laatste nu zoo goed als geheel ontbreekt, zeer ten nadeele van partijen.

Waar het politiek gezag van den regent zoo overwegend is als in deze gewesten, ook op Saleijer, is er natuurlijk geen sprake van, dat hij somwijlen het presidium van de sârà op zich neemt, hetgeen op Java niet zeldzaam is. Dat hare uitspraken, zoo zij al eens schriftelijk worden opgemaakt, hetgeen tot de groote bizonderheden behoort, van zijn visum behooren te zijn voorzien, daaraan wordt natuurlijk in 't geheel niet gedacht.

Indien belanghebbende zich bij de uitspraak van een priesterraad niet vrijwillig nederlegt, heeft deze volstrekt geene verbindbaarheid dan na executoir-verklaring door den voorzitter van den landraad, tot wiens jurisdictie de sârà behoort en die daarbij niets anders heeft te overwegen dan of zij behoorlijk is samengesteld.

Voor het uiterst zeldzame geval, dat de uitspraken schriftelijk worden uitgebracht, zijn zij zoo verward, dat zij voor belanghebbenden nagenoeg alle beteekenis verliezen. Om hieraan niettemin eene reuk van heiligheid te geven, die indruk maakt, worden zij gemotiveerd met dikwijls te onpas aangehaalde Qoranverzen, geput uit twee in de landstaal geschreven kitabs, genaamd Firahi en Boeni kahi — eigenlijk kitaboe-l-farādjidhi en kitaboe-n-nikahi —, de eenigste naar 't schijnt in dit gewest bekend; althans nimmer heb ik eenige anderen hooren aanhalen. Daarbij heeft men niet het flauwste begrip om de uitspraken in een behoorlijken vorm te gieten evenals die

een landraad, hoeveel moeite daarvoor van verschillende zijden is aangewend.

Als proeve laat ik hier eene in schrift gebrachte uitspraak volgen van de sârà ter hoofdplaats Benteng. Wegens het groote gewicht aan de zaak verbonden, kan en moet ondersteld worden dat zij nauwkeurig onderzocht en de uitspraak met zorg gemotiveerd is.

Vooraf diene echter, dat de regent van Boneija, door eenige individuen beschuldigd werd zich de nalatenschap of een gedeelte daarvan, toebehoorende aan zijn familielid, wijlen den regent van Gantarang, te hebben toegeëigend. De zaak werd in handen gesteld van genoemde sârà met last de hoofdpriesters der regentschappen Bonto-bangoen en Boneija mede te doen aanzitten en ter zake advies uit te brengen.

„De sârà te Benteng onderzocht de zaak van den boedel, welke is nagelaten door wijlen den man, genaamd M., oud-regent van Gantarang en zijne vrouw B., zooals beslist is op Woensdag den 20sten der maand Sjawal van het jaar 1293, gerekend van de vlucht van den profeet.

„En hebben wij bevonden, dat niemand tot erven gerechtigd is, dan de dochter en de neef genaamd.... luidens de kitab genoemd *Firahi*, zoomede de weduwe genaamd M... die het achtste deel krijgt, want de qoran zegt: (Hier wordt aangehaald Hoofdstuk IV soera 8, dat beteekent): zij krijgt als tweede vrouw van den overledene een achtste van den nagelaten boedel van haren man, zoowel de schulden als de goederen waarover bij testament is beschikt. De rest wordt in tweeën verdeeld, waarvan de dochter en de broeders (of zusters) zoon van den overledene, ieder een deel krijgen. Omdat het slechts eene vrouw is en er geene zonen zijn, zegt de kitab, dat de neef van de vrouw B. tot de erfenis van de helft toetreedt. Verder heeft niemand eenige erfrechten dan de broeder van de vrouw, genaamd D., zij krijgt ook iets van de helft. Een deel blijft verder als legitieme portie ten behoeve der weduwe, genaamd M., met hare dochter genaamd H. en haren neef genaamd F. omdat de Qoran zegt: (hier wordt aangehaald Hoofdstuk IV soera 13 hetgeen beteekent): De helft krijgt de weduwe in den boedel van haren man; daarom krijgt D. een deel, een deel ook krijgt zijne weduwe en zijne neefs kinderen.

„Aldus is de zaak uitgewezen en hebben wij onze handteekeningen hieronder gesteld. Volgen de onderteekeningen.”

Deze woordelijk vertaalde uitspraak munt niet uit door duidelijkheid. Het schijnt dat den samenstellers iets omtrent het Mahomedaansche erfrecht voor den geest heeft gezweefd, maar dat zij daarin niet genoeg waren doorgedrongen. Althans heb ik uit dit geschrift niet anders kunnen opmaken, dan dat aan de daarin genoemde personen ieder een achtste is toegewezen.

Als men nu dergelijke bedroevende resultaten ziet in een land, waar de hooge klassen der inlandsche maatschappij in beschaving en ontwikkeling die van het overige in dit gewest verre beneden zich laten, dan kan men nagaan wat ginds — Makassar zelf natuurlijk uitgezonderd — de sârà-uitspraken beteekenen. Niet te verwonderen is het dan ook dat vaak, vooral bij netelige kwestien, de tusschenkomst van den besturenden ambtenaar, hetzij door den hoofdpriester, hetzij door belanghebbenden zelven wordt ingeroepen.

Weinig Qoranvast als de hoofdpriester en de leden doorgaans zijn, worden zij vaak gesteld voor de meest ingewikkelde kwestiën, die zij geroepen zijn op te lossen zonder nadeel toe te brengen aan het vermeend gewichtige standpunt door hen ingenomen. De afhankelijkheid, waarin zijne leden zich ten opzichte der hoofden bevinden, vooral der regenten en onderregenten, noodzaakt hen bovendien zich vaak in allerlei plooien en bochten te wringen.

Wijders wordt de sârà door de bevolking slechts geduld, meer niet. Maakt zij het haar te lastig, naar hare meening, eenvoudig doet men alsof zij niet bestaat. Roept zij de tusschenkomst van het bestuur in, dan onderwerpt men zich nood gedwongen daaraan, doch aan hare uitspraken stoort men zich toch niet.

In waarheid, men moet erkennen, dat de taak van een priesterraad alles behalve benijdenswaardig is.

Bij de hoogst gebrekkige kennis der voorschriften van den Islam, vooral in zake het erfrecht, rijst onwillekeurig de vraag, welke regelen dan daaromtrent gevolgd worden. Zoover deze mochten samenhangen met den voormaligen eeredienst dezer eilandbewoners, is het mij niet gelukt die op te sporen.

Bij het erfrecht gaat men grootendeels te rade met de voorschriften of wenken in de Rapang voorkomende, dan wel met

de adviezen — d. w. z. veelal de wenschen — der hoofden. Meestentijds gebeurt het echter, dat na een sterfgeval ieder bij voorbaat behoudt wat hij, op welke wijze dan ook, uit den boedel heeft weten meester te worden, waarbij natuurlijk de machtigste, invloedrijkste of handigste wel zorgt niet te kort te komen.

Wat daarna overblijft, wordt aan de geestelijkheid overgegeven om onder de erfgenamen eerlijk verdeeld te worden.

Van eene verdeeling der kinderen heb ik nimmer iets vernomen, zelfs niet onder de lagere klassen der maatschappij. Of zij nooit bestaan heeft, dan wel de vader, volgens oud-Makkassaarsch gebruik, dat door Karaeng Karoenroeng, vorst van Tello, tevens rijksbestuurder van Gowa voor dit land in 1082 A. M. = 1671 A. D. werd afgeschaft, geen aandeel in de kinderen had, is mij onbekend gebleven.

Wel bestond eene kinderenverdeeling ten behoeve der slaven. Voor hunne registratie volgden de kinderen den staat hunner ouders, uitgezonderd indien de bruidschat — *soenrang* — betaald en een van beiden een vrij persoon was. In dit geval had elk van hen recht op de helft, met dien verstande, dat het oudste kind steeds den staat des vaders volgde. Krachtens dit beginsel deden de eigenaren van dergelijke lijfeigenen bij de boedelverdeeling hunne eventueele rechten op de kinderen gelden.

Ontstaat echter bij de verdeeling tusschen de soms machtige erfgenamen eenig geschil, dat niet in der minne kan bijgelegd worden, dan neemt men zijn toevlucht tot de sàrà. Niet wegens het vertrouwen, dat men in de uitspraken stelt, maar wegens den steun, dien zij bij het Europeesch bestuur genieten en derhalve een overschoone gelegenheid aanbieden om den wissel als het ware op dit laatste te endosseeren.

Menige moeilijkheid, waarin het Goevernement in dit gewest gebracht werd, dankte aan zulk een omstandigheid zijn ontstaan, getuige het geschil tusschen den gewezen opstandeling Karaeng Bonto-Bonto met diens broeder Karaeng Oedjoeng over de erfenis huns vaders Karaeng Kaloewarang.

Eene zaak, waarmede de priesterraad, ofschoon ten eenenmale onbevoegd, zich niettemin zeer gaarne bemoeit, is de ontvoering eener jonge dochter of de openbare schending der zedelijkheid. In beide gevallen wordt de jonge man gedwongen tot een huwelijk en de betaling eener aanzienlijke geldboete, bedragende deze voor een slavin *f* 8 en *f* 1 trouwgeld — *oewangnika* —

en voor vrije lieden het dubbele, onafhankelijk van den stand. Deze geldboeten, opgelegd volgens oud landsgebruik, worden verdeeld onder den voorzitter en de leden van den priesterraad. Hoe onwettig ook, is het mij nimmer voorgekomen, dat men zich vrijwillig daartegen verzette of klachten bij het bestuur inbracht. Wèl dat beiden zich, buiten de geestelijkheid om, ter beschikking stelden van het Europeesch bestuur.

Bij den zeer armoedigen toestand, waarin verreweg de groote meerderheid der geestelijken verkeert, levert deze overschoone gelegenheid tot exploitatie der bevolking, eene natuurlijk zeer gewenschte en dikwijls ruime bron van inkomsten op.

Alvorens tot het sluiten van een huwelijk over te gaan, moet de geestelijke onderzoeken of dit met onderling goedvinden plaats heeft, tot welken stand bruid en bruidegom behooren; in geval van een tweede huwelijk der vrouw, of het eerste behoorlijk ontbonden dan wel de man overleden is en hoeveel tijd sedert verloopen is en eindelijk of de bruidschat — *soenrang* — behoorlijk voldaan is. Ter hoofdplaats Benteng — en naar ik meen ook elders op Saleijer — wordt door den goeroe-bakka van al het evengenoemde behoorlijk aanteekening gehouden, met vermelding van de namen der getuigen en de hoegrootheid van den bruidschat; want deze speelt bij het huwelijk een zeer gewichtige rol. Vandaar dat hij, bijna altijd in het openbaar, in tegenwoordigheid der getuigen aan den geestelijke, die het huwelijk zal sluiten, wordt vertoond. Daarna eerst mag tot de voltrekking worden overgegaan, in bijzijn van twee of meer getuigen. Die soenrang nu bestaat soms, doch zeldzaam geheel in geld, maar meestal deels in geld, deels in goederen als wapens, lijnwaden en dergelijken, waaraan een zeer overdreven denkbeeldige waarde wordt toegekend; of beter gezegd, die allen voor dat doel, dezelfde waarde van oudtijds behouden hebben. Enkele malen wordt ook eenig onroerend goed, bijv. een tuin, als zoodanig aangebracht, waarvan het later blijkt, dat de bruidegom daarop geene wettige aanspraken kan doen gelden, hetgeen dan tot zeer ingewikkelde processen kan aanleiding geven.

Men vergete echter niet, dat de *soenrang* is een geschenk aan de bruid en niets anders, geenszins aan hare ouders, zooals velen meenen, zoodat het begrip van koop en verkoop daarbij ten eenenmale is uitgesloten.

Daar de bruidschat afhankelijk is van den stand der bruid,

bedragende zij *f* 24 voor eene slavin tot *f* 80, voor de dochter van een gegoeden ingezetene — tao samara — levert zij dikwijls een groot bezwaar op voor de voltrekking eens huwelijks. Dies is het geen zeldzaamheid, voornamelijk in de hoogere standen, dat vele jonge dochters ongetrouwd dan wel jaren lang op huwbaren leeftijd verloofd blijven, want de belachelijke gewoonte op Java om kinderen, reeds kort na de geboorte, op verlangen der ouders, aan elkander te verbinden, is in dit gewest volstrekt niet gebruikelijk. Aan diezelfde oorzaak is het ook toe te schrijven, dat in de volksklasse een meisje de ouderlijke woning ontvlucht om zich eenigen tijd met haren minnaar schuil te houden, totdat zij in omstandigheden verkeert, die een huwelijk noodzakelijk maken zonder bruidschat of beter gezegd met de belofte des jongen mans hem later te zullen voldoen. Men begrijpt echter wat dit beteekent. Op Saleijer is men in dit opzicht nog al meegaande, doch op den vasten wal bekoopt de jongeling, die zoo iets durft te ondernemen, het dikwijls met zijn leven.

Voor zijne ambtsverrichtingen bij het huwelijk ontvangt de geestelijke het bovengenoemde trouwgeld of oewang nika, bedragende onafhankelijk van den bruidschat voor slaven en gewone vrije lieden — *tao samara* — *f* 0.25 tot *f* 1; voor edellieden — anakaraeng of anapatolla — *f* 2 en voor regenten *f* 4, te voldoen door den bruidegom.

Wat de ontbinding van een huwelijk betreft, is de geestelijke alleen rechtsprekend rechter. In hoofdzaak heeft hij slechts te onderzoeken of de vrouw te eeniger tijd daartoe aanleiding gegeven heeft, bijv. door slecht gedrag of welke andere reden ook. In het bevestigende geval is zij verplicht den bruidschat onmiddellijk te restitueeren en verliest zij bijv. in het ondersteldo geval, bovendien hare rechten op de kinderen, hetgeen niet weinig bijdraagt tot bevordering der moraliteit.

De man echter kan ten allen tijde ontbinding van het huwelijk vragen, doch verliest daarbij zijne aanspraken op de soenrang. Dit laatste nu is vermoedelijk de reden, dat eene wettige ontbinding van het huwelijk hoogst zelden plaats grijpt.

Het loon van den geestelijke bedraagt hierbij, volgens oud landsgebruik, een kwart gulden van de reaal, alzoo 12½ pCt. der getaxeerde waarde van de door partijen over en weer gereklameerde goederen, hetgeen wordt betaald door de winnende partij. Wordt echter eenvoudig echtscheiding verzocht zonder

meer, dan krijgt de geestelijke niets. Naar ik meen betaalt men te Makassar *f* 5 voor elke echtscheiding, onverschillig of daarbij veel of weinig of geene goederen worden verdeeld.

Bij boedelscheiding gaat het al even zonderling. Zoodra een sterfgeval plaats grijpt, wordt daarvan natuurlijk kennis gegeven aan den geestelijke. Eene boedelverdeeling wordt echter hoogst zelden gemaakt om de eenvoudige reden, dat men, zooals reeds is gezegd, aan de geestelijkheid alle bemoeienis in het privaatrecht ontzegt. Wel is waar tracht deze zooveel mogelijk hare rechten te doen gelden, maar geene zeldzaamheid is het, dat de erfgenamen haar den toegang tot het sterfhuis weigeren of allerlei moeilijkheden in den weg leggen, zoodat het opmaken van een behoorlijken inventaris ten eenenmale onmogelijk wordt.

Enkele uitzonderingen daargelaten, voornamelijk in de vaak genoemde kampong Batamata-Bara, blijft de boedel doorgaans onverdeeld en geldt het recht van den sterkste of beter gezegd van den invloedrijkste, onverschillig man of vrouw, in wiens handen nagenoeg alles blijft berusten.

Van eene voogdij, door de geestelijkheid uitgeoefend over minderjarigen, is dan ook nimmer eenige sprake.

Is het te verwonderen, dat bij een dergelijken toestand de priesterraad in het zeldzame geval eener behoorlijke boedelscheiding zelf verward raakt? Roept hij niet de tusschenkomst in van den besturenden ambtenaar, dan wordt, vooral in ver van den bestuurszetel verwijderde regentschappen, eenvoudig de meest praktische weg ingeslagen: men verdeelt den boedel, zoover men daarvan bezit heeft genomen, onder elkander en zwijgt verder de zaak dood. Niet zelden gebeurt dit ook met een aanzienlijken bruidschat, zoo daarover een ingewikkeld proces gevoerd wordt.

Natuurlijk is eene dergelijke, minstens genomen zeer zonderlinge afdoening van zaken, bijkans onmogelijk zonder de assistentie der hoofden.

Bij zulk een gedwongen fraaiigheid als eene boedelbeschrijving en verdeeling soms is, kan er derhalve volstrekt geene sprake zijn van loon voor de daarin betrokken geestelijken.

Bij besnijdenis ontvangt men een loon afwisselend van *f* 0.25 tot *f* 2 naar gelang van den maatschappelijken stand der ouders van het kind.

Na al het bovenstaande zal het niemand verwonderen dat liefdegaven als djakat en pitara zeer slechte bronnen van in-

komsten voor de geestelijken zijn. Trouwens over het algemeen laten deze nog zeer veel te wenschen over, weshalve aan eene moskee-kas, waarvan de naam Baït-al-mâl zelfs onbekend is, hoegenaamd niet gedacht wordt. Het uiterst geringe bedrag dier gaven wordt dan ook terstond na ontvangst verdeeld.

Ruimer vloeien de bronnen bij het verrichten van gebeden op begrafenissen en sedekah's, welke immer ten bate komen, niet van de moskee maar van de geestelijken, die hunnen bijstand verleend hebben.

Welgestelden bijv. betalen een *batja talakking* of uitvaartmis niet zelden met twee paarden of karbouwen en bij begrafenis elken dienstdoend geestelijke *één* gulden zilver behalve de spijzen; enz. Zoo ontvangt de geestelijke belast met het doen van gebeden op het graf eens kinds als *hakéka* [1] onveranderlijk één of twee bokken, naar gelang het een meisje of jongen is, welke op het graf behooren geslacht te worden, opdat de ziel der gestorvene daarop het rijk der gelukzaligen kan binnenrijden.

Het meest echter ontvangt de geestelijke, die gedurende den derden, zevenden, twintigsten of veertigsten soms ook honderdsten dag de gebeden op het graf eens afgestorvene verricht. Behalve in geld en in dagelijksche spijzen, zooals algemeen in Indië gebruikelijk, wordt hij nog letterlijk overladen met allerlei artikelen in een inlandsch huishouden benoodigd en bovendien nog begiftigd met de kleêren van den overledene.

De gehechtheid aan afgestorven betrekkingen is de zwakke zijde der bevolking, die ruimschoots door de geestelijkheid wordt benuttigd om haar te exploiteeren. Herhaaldelijk ben ik er ooggetuige van geweest, dat inderdaad zeer welgestelde personen door haar totaal werden te gronde gericht. Dat zij veel minder ijver toont in het behoud der zielrust eens armen is natuurlijk en ligt ook geheel in haar karakter.

Het afnemen van den eed behoort uitsluitend tot de bevoegdheid van den hoofdpriester in elk regentschap. Voor het beëedigen van personen voor de verschillende rechtbanken, voorgezeten door een Europ. ambtenaar, geniet de goera-bakka ter hoofdplaats een loon van *f* 1 per persoon tot een maximum van

---

[1] Dit is eigenlijk het arabische عقيقة gebezigd voor een offer, bestaande in een schaap of geit, dat geplengd wordt zoodra het haar van een kind voor de eerste maal gesneden wordt. Dit woord heeft dus zoo al niet in dit gansche gewest, althans voor Saleijer een andere beteekenis verkregen dan het oorspronkelijke.

f 3. Ofschoon nergens voorgeschreven, volgen zijne collegas in de regentschappen hetzelfde tarief voor hunne verrichtingen.

Ziedaar de voornaamste inkomsten der geestelijkheid.

Het ambtelijk landbezit, evenals bij de hoofden, bestaat voor de geestelijkheid niet, althans bij het bestuur zijn zij niet bekend. Wel worden eenige geestelijke goederen — waka [1] — aangetroffen, als klapper- en andere tuinen. Zij zijn uitsluitend ten behoeve der geestelijken, verbonden aan de misigit waartoe de waka behoort, tot stijving hunner overigens magere inkomsten. Zulke waka's vindt men ter hoofdplaats Benteng, te Batamata-Bara en naar ik meen ook te Bonto-Bangoen en staan geheel onder het toezicht van den goeroe-bakka van het regentschap.

Uit de klappertuinen kan elk lid der geestelijkheid, ten wiens behoeve zij zijn, à discretion plukken, terwijl de overige tuinen door de lagere leden om beurten worden bewerkt tegen afstand van ⅔ van het gewas ter verdeeling onder de overige leden.

Overigens tracht elk geestelijke zich een bestaan te verschaffen zoowel in den landbouw als in den kleinhandel of de visscherij. Sommigen bezitten vaartuigen waarmede zij zelf, menigvuldiger hunne bloed- of aanverwanten, gaan handel drijven. De meer ontwikkelden houden zich echter bezig met het onderwijzen der jeugd. Dit geschiedt te hunnen huize, nimmer in het bedehuis. Afzonderlijk daartoe ingerichte gebouwen zooals op Java worden niet aangetroffen.

Omtrent het gehalte van dat onderwijs, is elders [2] reeds het noodige gezegd. Evenzoo ook van de hadjies, wier brandpunt Batamata-Bara is.

De navolgende cijfers geven een overzicht der vertrokken en teruggekomen pelgrims gedurende de laatste vijf jaren.

	Vertrokken.				Teruggekeerd.			
Jaren.	Mannen.	Vrouwen.	Kinderen.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Kinderen.	Totaal.
1875	42	16	12	70	4	—	—	4
1876	21		—	21	3	—	—	3
1877	21	9	—	30	16	2	—	18
1878	6	1	1	8	9	4	—	13
1879	21	2	—	23	16	4	1	21
Totaal	111	28	13	152	48	10	1	59

[1] Van het arabische وقف = waqf, dat de beteekenis heeft van goederen in de doode hand.

[2] Zie Ind. Gids, 1884, April-afl.

Tot toelichting diene, dat onder kinderen worden verstaan zij die een leeftijd van circa tien jaren hebben bereikt.

Veel verband bestaat er oogenschijnlijk niet tusschen het aantal vertrokken en teruggekomen pelgrims. Voor een deel behoort dit te worden toegeschreven aan het feit, dat velen eenige jaren in Arabië verblijven, hetzij om hunne studiën dan wel hunne opvoeding te voltooien, terwijl vele onvrije lieden hunne meesters daarheen volgen of tot hen worden overgebracht om er ten laatste voor goed te blijven [1].

Van meer belang zijn de cijfers der teruggekeerde pelgrims, welke laatste, hoewel langzaam, toch elk jaar vermeerderen, vooral de vrouwelijke, terwijl de meesten, zoo al niet afkomstig uit de kampong Batamata-Bara, zich naar 't schijnt, toch gaarne na terugkomst daar vestigen.

Eenmaal van de bedevaart teruggekeerd, oefenen de hadjies hoogst zelden hetzelfde beroep of handwerk uit als dat zij voor dien tijd hadden; hiervan is alleen uitgezonderd de handel, zoo klein- als groothandel, deze laatste bij voorkeur.

Wel is waar zijn velen in 't bezit van tuinen, vischvijvers en dergelijken, maar deze laten zij bewerken, hetzij door hunne onvrije lieden dan wel bloed- of aanverwanten, als wier hoofd zij erkend worden. Ook geschiedt dit wel door vrije lieden, tegen afstand van een deel van de opbrengst, *tésang*.

De meer ontwikkelden trachten liefst een ambt te bekomen aan een missigit, ten einde nog meer invloed op den gang van zaken en de bevolking te verkrijgen en bovendien hunne inkomsten te vermeerderen met de daaraan verbonden voordeelen.

Bij herhaling werd reeds gesproken over den toestand in de vaak genoemde kampong Batamata-Bara als in vele opzichten afwijkende van dien op het overige Saleijer. Grootendeels is zulks toe te schrijven aan den alles overheerschenden invloed der hadjies.

De volgende cijfers kunnen een vergelijkend overzicht geven van hun aantal, zoo mannen als vrouwen, op ultimo 1879 in de verschillende regentschappen, waarbij Batamata prijkt met een overstelpende meerderheid.

---

[1] Ind. Gids, 1884, Mei-afl.

Namen der regentschappen.	Mannen.	Vrouwen	Totaal.
Tanete	9	—	9
Batamata	74	37	111
Boeki.	2	—	2
Boneija	13	4	17
Benteng.	1	1	2
Bontobangoen.	36	—	36
Balaboelo	1	—	1
Laijolo	1	—	1
Barang-Barang	—	—	—
Totaal . . .	137	42	179

Allen wonen in de verschillende regentschappen en de kampongs verspreid, weshalve hun invloed zich verliest onder de groote menigte. Het regentschap Batamata maakt hierop een uitzondering, waar allen, een drietal uitgezonderd, zich in de verschillende wijken der hoofdplaats Batamata-Bara genesteld hebben, zooals blijkt uit de ondervolgende cijfers.

Namen der wijken.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.
Balangnipa	12	6	18
Batoe Mantiri	24	12	36
Batamata	34	19	53
Bonto-Bonto	1	—	1
Totaal . . .	71	37	108

Is het wonder dat zij daar een overwegenden invloed op de zeden, gewoonten en instellingen des lands bekwamen, ja zelfs er in slaagden het hoofd van het inlandsch bestuur aan hun leiband te doen loopen, en gebruik makende van het ellendige bestuur in het naburige regentschap *Tanete* daar in den laatsten tijd trachtten propaganda te maken?

Eene poging in October 1880 aangewend om in dezen toestand eene verandering te brengen bij de verkiezing van een nieuwen regent, mocht niet slagen. De fanatieke hadjies dreigden met verhuizing en rustverstoring, altijd de zwakke zijden van ons bestuur, weshalve een simpele, hun speelbal, de voorkeur verwierf boven den energieken *Bara Daeng Marappoeng*.

Tot de werkzaamheid van de geestelijkheid behoort ook de zorg voor het onderhoud van de heilige graven, *Karama* geheeten. Woonachtig in de naburige kampong, staan zij rechtstreeks onder de bevelen van den goeroe-bakka van het regentschap, die hen ook ontslaat en benoemt met goedvinden van den

regent. Van eene vrijstelling van heerendiensten of belasting, zooals met de perdikan desa's op Java, is volstrekt geen sprake. De inkomsten aan die Karama verbonden, zijn uitsluitend bestemd voor de daarbij betrokken geestelijken. Waar deze niet mild genoeg vloeien, vindt men nog een bestaan in den handel of het geven van godsdienstonderwijs, evenals die aan de missigit verbonden.

Het voornaamste heilige graf van geheel Saleijer is dat te Tamaroya nabij de monding aan den rechteroever van de gelijknamige rivier. Volgens de legende zou vóór eeuwen een Javaan — elken vreemdeling noemt men zoo in dit gewest — op een bamboe vlot nabij de monding dier rivier zijn aangedreven, welke op die plaats zijn hutje bouwde, waar hij een kluizenaarsleven leidde en behagen vond in weldoen waar hij maar kon. Dies werd na zijn overlijden tot zijne gedachtenis, zijn graf tot een ***Karama*** verklaard. Niettemin heeft men het onnoodig geacht zijn naam aan de vergetelheid te ontrukken, althans mijne nasporingen daaromtrent bleven vruchteloos.

Het graf is een van gras en onkruid schoon gemaakt lapje grond van circa 3 × 2 □ M. oppervlakte, omgeven door een muurtje van opgestapelde koraalsteenen, waarbinnen eenige houten grafteekens, ***mesang*** en tal van offeroverblijfselen.

Op dat graf komen zelfs de Saleijereesche Europeanen, enkelen ook van Makassar, de vervulling hunner vurigste wenschen afsmeeken of wel uitvoering geven aan eene gedane belofte.

Andere heilige graven vindt men nog nabij de kampong Padang en de kampong Baëra-kidi, beiden van het reg. Bontobangoen. Deze laatste bestaat uit platte, afgeslepen steenen, netjes om een middelpunt geplaveid, tot een middellijn van circa 2½ meter onder een reusachtigen, zeer schilderachtigen boom.

Ook van deze beide laatste graven waren de namen der heiligen onbekend gebleven.

Zonderling, dat aan de heilige graven betrekkelijk zoo weinig zorg besteed wordt, in vergelijking met de familiegraven der Saleijereezen, waaraan, in tegenstelling met hunne overwalsche buren, kosten noch moeite gespaard worden om ze in behoorlijken toestand te houden. Opmerkelijk is het echter ook, dat de tegenwoordige geslachten zich daaraan veel minder laten gelegen liggen, minstens niet zooveel werk daarvan maken als de voorouders.

Zijn de tegenwoordige graven eenvoudig aardhoopen, soms omgeven of bedekt met steenen waartusschen het vereischte grafteeken — mesang — is geplaatst, die van voormalige aanzienlijke geslachten, zooals men ze nog vindt in de bergstreken der regentschappen Batamata, maar vooral Boeki en het noordelijk deel van Boneya, zijn geheel van steen opgetrokken, ter hoogte van circa ½ meter. Het materiaal daartoe gebezigd, bestond in blokken zandsteen, waarvan de afmetingen varieerden van circa 0.40 × 0.20 × 0.10 tot 0.50 × 0.30 × 0.20 kub. M. en afkomstig uit de groeven te ***Lasangiring*** (oostk. reg. Batamata), op het graf netjes in een langwerpig vierkant opgestapeld, of wel met kalk aan elkander gecementeerd. Dit laatste geldt ook van de ommuurde begraafplaats te Silolo der voormalige vorsten van ***Boeki*** (zie Pl. 1), welke vermoedelijk meer dan twee eeuwen oud moet zijn, althans volgens den tegenwoordigen regent zou daar ook de rustplaats zijn van den vorst Sitambana. De erg verweerde en vervallen muren zijn circa 3 meter hoog van zandsteen opgetrokken en wit bepleisterd. In de glarangschappen Tinro en Balang-boetoeng, beiden van het reg. Boeki, zoomede Gantaranglohé, Laloassang en Gantarangkéké allen van het reg. Boneya, heeft men, partij trekkende van de groote platte steenen in het gebergte, de begraafplaatsen omgeven door muurtjes van los opgestapelde steenen, ter hoogte van circa één meter, en de graven zelven voorzien van zerken, waaronder van ontzachelijke afmetingen. Zoo vond ik o. a. in het glarangschap Tinro op eene oude verlaten begraafplaats, eenige zerken van circa 2 × 1 × 0.40 kub. meter. Eindelijk toonde men mij in de kampong Boetongia (reg. Batamata) een grooten stapel netjes gerangschikte en onderhouden steenen, als het graf van den Boetonschen stichter dier kampong.

Vele der hier bedoelde graven schijnen te dagteekenen uit den tijd dat de Islam nog minder ingang tot het volk had gevonden dan tegenwoordig, want zij zijn in 't geheel niet voorzien van de vereischte grafteekens.

Ten huidigen dage wordt alleen in het regentschap Batamata, meer speciaal de berglandschappen Batamata-sapo, Saloe en Lambongang, veel werk gemaakt van het vervaardigen van mesangs, waarvan in Pl. 2, fig. 7 en 8, een paar afbeeldingen, welke gaarne met *f* 7 tot *f* 12 per stuk betaald worden.

Wat de Saleijereesche geesten of spoken aangaat, wij bepalen ons tot de optelling der voornaamste.

Allereerst de *poppo* of *poppokang*, die in dit gansche gewest, hoofdzakelijk op Saleijer, in groote menigte voorkomt en zeer gevreesd is. Het is een kwelgeest, die onder het onophoudelijk geroep van "poppo" 's nachts rondvliegt als boodschapper, volgens velen ook als brenger van groote ongelukken of rampen.[1] Hoewel aan dit spook de gedaante eener vrouw wordt toegekend, heb ik het toch menigmaal 's nachts niet alleen gehoord, maar zien rondvliegen. Het is een nachtvogel, vermoedelijk een uil, van 30 decim. hoogte met een zware vlucht. Het is mij nimmer gelukt het dier te schieten, veel minder te vangen en op de hulp van inlanders behoeft men natuurlijk niet te rekenen.

De *parrakang* verschijnt in de gedaante eener oude, leelijke vrouw, loert op het leven der menschen, speciaal vrouwen en hunne jonggeborenen, door hen van hunne ingewanden te berooven. Zij komt weinig voor, veelvuldiger in de Toerateijalanden.[2]

De *poentiyana*, nog zeldzamer voorkomende, speculeert speciaal op het leven van zwangere vrouwen[3].

De *padangpakir séhèr* of Makassaarsche *toesoek* vertoont zich, zoodra echtelieden met elkander vechten of een huwelijk ontbonden wordt. De schuldige wordt dan hetzij in huis, dan wel daar buiten, zelfs op verre afstanden, doodelijk getroffen. Eene groote opzwelling duidt de plaats aan waar men getroffen is, die bij het openbreken een groote menigte walgelijke wormen vertoont. Deze geest dagteekent van den jongsten tijd en huist speciaal in het reg. Barang-Barang.

Eene andere die nagenoeg hetzelfde kwaad uitvoert, is de *poeroe*. Zij vliegt 's nachts door de woning en maakt een geraas alsof een stuk lijnwaad gescheurd wordt. Zij is echter zeer zeldzaam.

De *pigimompong* is uitsluitend Saleijereesch en plaatst zich als er zieken in huis zijn, liefst kinderen, onder de woning, om zich in de urine der lijders te baden, ten gevolge waarvan deze sterven. Zij neemt de gedaante aan van eene vrouw, soms met, soms zonder hoofd. Zelden ziet men het gansche lichaam.

---

[1] Zie Bijdragen tot de Ethnologie van Zuid-Celebes door Dr. B. F. Matthes, bladz. 96.

[2] T. a. p. bladz. 97.

[3] T. a. p.

Buiten de bovengenoemden zijn er nog tal van anderen, die eenvoudig bestempeld worden met den naam van *sétang*, in boomen, bosschen, rivieren, zeeën enz. verblijf houden, maar niet minder gevreesd zijn. Want allen trachten den mensch steeds te verderven, slechts weinigen zijn geluk te bevorderen.

Zoo werd een groot deel der kampong *Dongkalang* (eiland Pasi) in 1860 verlaten, toen door den chineeschen aannemer van den bouw der gevangenis, daar twee boomen werden geveld, waarvan gezegd werd, dat zij de woonplaatsen van geesten waren.

Evenzoo spreken de zeelieden bij het oversteken van de Limbangan, nimmer van het eiland *Saleyer*, maar van *poeloe Dowang* — een onbewoond eilandje op de kust van Tanete — uit vrees de booze geesten te verstoren. Van daar wellicht dat *Saleyer* ook wel gezegd wordt *P. Dowang* te heeten.

Om diezelfde reden spreken ook diezelfde lieden bij het zeilen nimmer van een gunstigen wind, maar van *baoesoe.*

Ook spelen vele vogels een gewichtige rol in de verbeelding der bevolking, zooals de nachtuil of *kariyoe*, de *păppi* en meer anderen.[1]

Ter wering van den nadeeligen invloed dier belagers der menschheid bezigt men verschillende middelen. Doorloopend tracht men zich daartegen te wapenen door het gebruik van talismans — djima — bestaande in stukjes papier beschreven met arabische spreuken, die in een stuk lijnwaad genaaid, om den buik of wel bij vrouwen en meisjes om den bovenarm gedragen of aan de binnenzijde der stijlen van deuren en vensters geplakt worden.

Meer algemeen is het gebruik van *oelawoe's* of bezoar steenen, waaraan de meest verschillende eigenschappen worden toegekend[2]· en waarvan door bedriegers natuurlijk ruimschoots wordt partij getrokken.

Het gebruik van de *battjing* tot afwering van booze geesten, vooral bij kinderen of pasgeborenen is op Saleijer onbekend, maar uitsluitend aan de Toerateija-landen, vooral Bangkala, eigen.

Andere middelen zijn nog: het doen eener gelofte en het brengen van offeranden.

Het nakomen eener gedane gelofte is een der duurste verplichtingen van den inlander, bij gebreke waarvan hij zich

[1] T. a. p. bladz. 99.

[2] T. a. p. en Boeg. Woordenboek.

onherroepelijk verloren acht. Gelukkig echter geven de geesten blijken van groote meegaandheid en vergevensgezindheid en nemen het volstrekt zoo nauw niet met die gelofte.

Zoo bijv. beteekent de gelofte om een karbouw met gouden horens te zullen offeren niets anders, dan dat de horens met klatergoud beplakt zijn.

Men ziet, de inlander begrijpt volkomen de beteekenis van het spreekwoord: iemand koeien met gouden horens beloven; in verband met het woord van Molière in zijn Tartuffe: "Il y a des accommodements avec le ciel."

Wat de offeranden betreft, deze hebben doorgaans een meer algemeene strekking. Die op de graven der ouders buiten bespreking gelaten als een werk van zuivere devotie, worden zij geplengd om het land te behoeden voor rampen of ongelukken, ter voorkoming van misgewas en dergelijke. Hiertoe behooren ook gerekend te worden die, welke Donderdag 's avonds gebracht worden aan de verschillende ornamenten van het regentschap.

Hebben zij eene meer bizondere strekking, zooals die aan de zeer onbeduidende grot *Tomateya* nabij den *Batoe mabaloe* (reg. Bala-loelo) dan wel aan de *Tao towaya*, Pl., 2 fig. 1 en 2, aan het strand te Pamatata (n. o. kust reg. Tanete), door jonggehuwden of kinderloozen, dan dienen zij om de vervulling hunner vurigste wenschen af te smeeken.

Wat de Tao-towaya betreft, zij bestaat hoofdzakelijk uit den voor- en achtersteven, beiden van gelijken maar bizonderen vorm van een vaartuig daar eertijds gestrand.

Hiertoe zou men ook kunnen rekenen de offerande, gebracht aan het hoofdornament van het reg. Batamata, bestaande in eenige rol- en koraalsteenen, waaraan eene kolossale verbeeldingskracht den vorm van kinderhoofden gegeven heeft.

Ik zie reeds een glimlach om den mond mijner lezers over zulk een verbeelding, maar dit beteekent niets bij hetgeen mij in Nov. 1878 te beurt is gevallen. Toen werd mij door den glarang ter hoofdplaats bericht, dat eene vrouw — lezers en lezeressen, schrikt niet! — van een jeugdigen krokodil was verlost. Dit bericht werd kort daarop door den klerk mitsgaders enkele aanzienlijke inlanders bevestigd, die allen het monster zelf hadden gezien. Eindelijk kwam de vader zelf mij de verzekering geven, dat al hetgeen men mij berichtte, volkomen overeenkomstig de waarheid was.

Hoe onwaarschijnlijk, scheen alzoo het onmogelijke toch mo-

gelijk. Bij onderzoek bleek mij echter, dat de oogen der jonggeborene buitengewoon ontwikkeld waren, nagenoeg dubbel zoo groot als zij behoorden te zijn en het achterhoofd boven den nek van het linker naar het rechter oor, voorzien van eene halvemaanvormige, steenharde kam ter hoogte van circa een centimeter. Overigens was het kind wel geschapen. Ziedaar nu de krokodil, wiens geboorte mij door ooggetuigen werd aangekondigd.

IV.

DE DOODENGROTTEN.

In den laatsten tijd is, vooral in het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, de aandacht gevallen op de geheimzinnige doodengrotten van Zuid-Celebes, dank aan het initiatief van den heer Tromp, Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden. Hoofdzakelijk had men de ***Leang-tattara*** van het regentschap Bira (afd. Oosterdistricten) op 't oog, maar ook in verschillende streken op het eiland Saleijer heb ik zulke zonderlinge begraafplaatsen ontdekt, bestaande in holen en spelonken, zoo ongenaakbaar, dat men zich moeilijk daarvan een denkbeeld kan maken en vele inlanders er voor terugdeinsden mij daarheen te brengen. Immers het massieve kalkgesteente in de nabijheid daarvan was door den invloed der atmosfeer zoo verweerd, dat zich daarop naalden bevonden, die het gaan met bloote voeten ten eenenmale onmogelijk maakten.

De belangrijkste van de door mij bezochte begraafplaatsen zijn ***Doliséa*** (oostk. reg. Tanete); ***Lasangiring*** (oostk. reg. Batamata); ***Kapalaija***, zie Pl. 3, (oostk. reg. Bonta-bangoen) op circa 1½ paal van den grooten weg; ***Bonto*** in de diepte van het ravijn, aan welks rand de kampong Bonto-bangoen ligt en eindelijk ***Bonéselang*** en ***Dodaija***, beiden aan de oostk. (reg. Barang-barang). Deze drie laatsten zijn niet dan met levensgevaar te bereiken. Ook in het regentschap Layolo moeten zich dergelijke plaatsen bevinden, doch van minder beteekenis.

Volgens de meening van den posthouder F. W. A. Oosthoek te Bonérate moet er ook een dergelijke spelonk te vinden zijn aan de westelijke punt van het eiland ***Lambego***, genaamd ***Lappa gadoe***. Door samenloop van omstandigheden is het mij niet gelukt die plaats te bezoeken.

Op al de genoemde plaatsen vindt men doodkisten van
schillende vormen (zie Pl. 2, nos 2, 3, 4 en 6) vervaardigd va
geholde boomstammen of wel van planken, die door midde
houten pennen vastgenageld zijn. Wijders dragen zij u
schaars eenige versiering en volstrekt geene inscriptie wa
de naam van den overledene dan wel zijn stand of de
hem gesproken taal zou kunnen afgeleid worden.

Niettegenstaande het meerendeel dezer doodkisten geheel
gaan of erg beschadigd is, treft men soms nog enkele
goed geconserveerde exemplaren aan, zooals te *Dolisea*
daarbij, behoorende deksels, zoomede schedels en andere
kels. Opmerkelijk is het dat aan al de door mij gevo
onderkaken de tanden niet afgeslepen waren, zooals de I
het eischt, althans in onzen archipel.

Het inwendige der begraafplaatsen is zonder uitzond
bedekt met eene laag grof poeder ter dikte van 1½ à 2
een mengsel van verweerde beenderen en vermolmd hout.

In de spelonken te *Bonéssélang* ziet men bovendien tal
overblijfselen van weef- en spintoestellen, zooals die thans
bij de bevolking in gebruik zijn. Dit doet vermoeden dat
plaatsen eertijds bewoond of dat die voorwerpen den
storvenen medegegeven werden.

Omtrent de herkomst der doodkisten evenmin als omtre
daarbij gevonden voorwerpen wist niemand mij eenige inlich
te geven, zelfs de hoofden niet. Blijkbaar hechtte men das
zeer weinig waarde Minstens mag dit zeer vreemd heeten, v
omdat zij de sporen dragen van een nog niet zeer lang verle

Neemt men den eerbied in aanmerking, welken de inla
over het algemeen voor de graven der voorouders koestere
de groote zorg om ze in goeden toestand te houden, voora
vroegere geslachten op Saleijer, zooals wij gezien hebben,
is het inderdaad zeer bevreemdend, dat men de bede
lijkkisten in de spelonken heeft bijgezet, blootgesteld aa
verschillende invloeden van het weêr en dat niets hoegena
omtrent hunne aanwezigheid in het geheugen der bevol
is bewaard gebleven.

Eindelijk ontdekte ik nog in eenige oude, opgedolven gr
op den berg *Nipo tokka* (reg. Barang-Barang), aan welks
aan de oostkust o. a. *Dodaya* met zijne spelonken ligt, op
een meter onder den grond, verscheidene voorwerpen zo
van europeesch als chineesch en inlandsch fabrikaat. N

omtrent het bestaan dier graven noch omtrent de aanwezigheid dier voorwerpen wist men mij opheldering te geven, zoodat deze vondst niet weinig bijdraagt om het geheimzinnige, raadselachtige karakter der doodengrotten te verhoogen.

De gevonden artikelen bevinden zich thans in het Museum van het Bat. Genootschap, en bestaan in:

vier schotels,
twee kommen,
twee potjes en
twee gendis,
} allen tamelijk fijn Chineesch aardewerk in verschillende kleuren.

een bronzen beker of kom,

drie bronzen voetringen,

twee zeer geschonden bronzen spiegels en eindelijk eenige kleine ringen van brons, hoorn en been.

Vooral aan de twee bronzen spiegels meen ik groote waarde te moeten hechten, daar zij overeenkomen met die in November 1880 te Modjokerto gevonden en thans in hetzelfde museum aanwezig. [1]

Van dezen vondst zegt de heer W. P. Groeneveldt o. a.: "Het aardewerk is, zooals reeds gezegd werd, chineesch, terwijl "het bronswerk overeenkomt met wat van dien aard op Java "gevonden wordt. De gendi's werden in dien vorm vermoedelijk "niet door Chinezen gebruikt, maar zijn voor de markt in den "Archipel vervaardigd, daar bij de Hindoes het bezit en gebruik "van fraaie gendi's algemeen was." [2].

Wat kan nu wel de herkomst der evengenoemde graven zijn? Reeds in de vergadering van het Bat. Genootschap dd. 2 Mei 1882 [3] heeft het lid Haga getracht daaromtrent eenig licht te verspreiden; eveneens het lid C. C. Tromp in zijn schrijven aan dat genootschap, opgenomen in de notulen van 7 Febr. 1882.

Ik betwijfel of de meening dier heeren wel de juiste is en op goede gronden steunt, daar zij die grotten en hare ligging niet gezien hebben en zich die onmogelijk kunnen voorstellen, hetgeen m. i. een vereischte is voor een juist oordeel.

Behalve de bovengenoemde grotten op Saleijer en Bonerate, vindt men nog dergelijke oude begraafplaatsen en doodkisten op den vasten wal uitsluitend in het reg. Bira (afd. O. D.) op de tegenover Saleijer liggende kust, nam. in de Leang-tattara,

---

[1] Notulen Bat. Gen. van 4 Oct. 1881, II no. 4.
[2] Notulen Bat. Genootsch. van 6 Juni '82 VII*b*.
[3] Notulen, no. VII.

Sépé en Baraya, zoomede aan den voet van den berg Poe Djanggo.

Ook in het glarangschap Lemo-lemo (reg. Bira) bevindt zi een graf, dat gezegd wordt van zekeren vorst To-Badang zijn. Wie de persoon was, waarom en op welke wijze hij d begraven werd, op deze en meer andere vragen bleef men mij l antwoord schuldig. Eindelijk werd mij de geheimzinnigheid o trent dezen persoon geopenbaard uit de officiëele stukken. 1678 hadden hoofden en notabelen van Bira, onder leiding v hunnen glarang To Assing bij den president Jacob Cops Makassar de navolgende klachten tegen hunnen vorst ingebrac

1º. de dood van zijn mede-regent van Lemo-lemo en die v Bira genaamd Toeri, die beiden op zijn last zouden z vermoord;

2º. het verkoopen van vrije lieden als slaven;

3º. zijn huwelijk met zijn broeders vrouw; en eindelijk

4º. de schending van 's lands aloude wetten.

Tevens gaven zij kennis, dat zij hem om die redenen v de regeering hadden vervallen verklaard.

Op zijne reis naar Saleijer kreeg de onderkoopman François Pr derhalve last om naar den toestand te Bira onderzoek te do

Bij zijne aankomst in „de zuiderhaven van Bira even binn den hoek van Lasso" [1], waar kort te voren de vorst zelf v Saleijer was aangekomen, vond hij al de hoofden en notabel des lands met genoemden To-Assing en 's vorsten broeder Dae Meero. Uit het door hem ingediende rapport dd. 26 Juli 1678 bleek o. a. dat, toen beklaagde zich voor Tosora (Wadjo) bij Ar Palakka bevond, genoemde To-Badang, op aanstoken van Ar Tanete, toebereidselen maakte om met eene groote menigte vol met vrouw en kinderen het land te verlaten, voor welk d de vaartuigen reeds gereed lagen, weshalve hij zich naar zi land spoedde om dit voornemen te verijdelen.

---

[1] Meer bekend onder den naam van *Kolong*.

[2] In dit rapport wordt de naam van den regent van Bira niet genoemd, vermoorde aangeduid met Toeri, dat een samentrekking is der woorden To-ri de broeder gezegd te heeten Daeng Meero.

Volgens een in mijn bezit zijnde en door mij vervaardigden stamboom van d tegenwoordigen regent van Bira heeft men hier blijkbaar te doen met drie v de zes kinderen van *Boene-ri-boengan* akaraeng Bira, nam. Daeng Matiro: To-lekona karaeng Bira towa en To-ri lemona karaeng Bira. Dit nu komt overe met de Notitiën van Speelman, waarin omtrent Bira gesproken wordt van „d Koning genaamd J. Moene" en van zijn broeder genaamd „Taury of Daen Maï

In den daaruit ontstanen strijd werd To-Badang met velen der zijnen gedood.

Het bedoelde graf is dus van hem en alzoo 200 jaren oud. Of de Islam toen reeds tot Lemo-lemo was doorgedrongen en welken invloed zij daar reeds bezat is mij, onbekend.

In elk geval kan hier bij nauwlettend onderzoek misschien nog veel gevonden worden, als wapenen, munten, aardewerk, inscripties enz., dat opheldering kan geven van veel raadselachtigs.

Al de eerstgenoemde grotten zijn door mij bezocht, nauwkeurig doorzocht en opgenomen, maar de voornaamste met de best geconserveerde doodkisten is mij gebleken de Leijang — of Liijang volgens 't Birasche dialect — tattara te zijn. Eene afbeelding daarvan heb ik gemeend dat volledigheidshalve niet aan deze beschrijving mocht ontbreken (zie Pl. 4.). Zooals men ziet, zijn het vier holen of spelonken met eene gemeenschappelijke opene ruimte, welke haar licht ontvangt door twee vrij aanzienlijke gaten, door instorting van den bovengrond ontstaan.

De daarin gevonden doodkisten hebben bovendien, zoowel wat bewerking als vorm aangaat, eene treffende overeenkomst met die op Saleijer, zoodat zij eenen gemeenschappelijken oorsprong verraden, weshalve eene bespreking dier grotten en wat ik daarin aantrof niet misplaatst is.

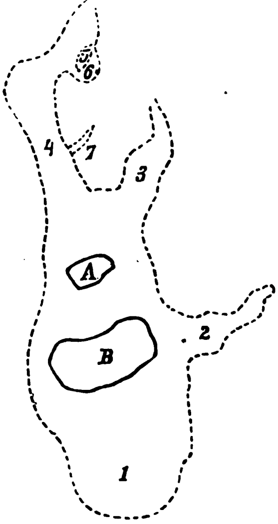

De *Leijang-tattara* ligt in het glarangschap Bira op ongeveer 2½ paal [1] afstand in zuidelijke richting van het passantenhuis te Bira, op een voetpad, dat het verlengde is van den grooten weg door de kampong Birakéké; en op circa 3 paal van zee over een zeer moeilijk begaanbaar terrein. Twee openingen *A* en *B* (zie bijgevoegde schets) welke 1½ meter van elkander verwijderd zijn, voeren circa 4 meters diep tot eene groote ruimte, waarop de eigenlijke grotten — vier in getal — uitkomen. De ruimste dezer (nº. 1) heeft eene breedte aan den ingang van ongeveer 12 op eene

[1] Een paal = 20 min. of 1507 meter.

diepte van 20 meter, terwijl no. 4 naar schatting 70 1
diep inloopt. Uitgezonderd no. 1 hebben allen eene b
afwisselend van 2 tot 4 en eene hoogte van 1½—3 1
Behalve deze vier ziet men nog tusschen no. 3 en 4 (
meter boven den grond, een gat no. 7, ter grootte van n
lijks ½ meter in doorsnede, toegang gevende tot eene
ruimte, waarin 4 of 5 personen hurkende nauwelijks
kunnen nemen. Wijders bevindt zich in grot no. 4 een s(
no. 5, gemeten diep 10 meter, die toegang geeft tot eer
gewelf, waarin wederom een schacht no. 6, gemeten di(
meter, leidt tot een ander onderaardsch gewelf.

Natuurschoon leveren deze grotten en gewelven vol
niet op; druipsteenen van eenige beteekenis worden er nie
getroffen. De wanden bestaan uit een massief kristallijn
gesteente.

Onder de openingen *A* en *B* ligt een menigte rotsbl
en daaromheen gewone teelaarde, waarop eenige boom
struiken. In de grotten 1, 2 en 3 is de bodem bedek
eene vaal gele droogkorrelige aarde ter dikte van ruim 1½
blijkbaar afkomstig van verweerde en vergane dierlijke
blijfselen en daaronder op sommige plaatsen een rots-, op a1
een zwaren kleigrond, doch vermoedelijk van geen groote
In no. 4 rust een laag vleermuizendrek van ongeveer twe
op den rotsbodem. Daarentegen vindt men in de gewel
en 6 een naar 't schijnt vruchtbare teelaarde, misschien a
stig van dezelfde bron als in no. 4.

Uitgezonderd het binnenste gedeelte dezer laatste en ¿
welven 5 en 6 is de grond allerwege — meer bizonder d
no. 1 — als bezaaid met knekels van menschen en diere
verschillende stadien van verwering verkeerende.

Alleen in grot no. 1, waarin men de meesten aantreft
den ruim 150 schedels van menschen geteld en nog versche
van buffels, varkens en honden. Gansche geraamten zijn na
lijk niet meer voorhanden. Zeer vele onderkaken, voornar
in no. 1, toonden, dat zij aan kolossale individuen met
platte breede aangezichten moeten toebehoord hebben. E
dier kaken toch hadden eene breedte van niet minder dan
tot 0.14 meter en eene lengte van 0.16 tot 0.18 meter.
opmerkelijk is het inderdaad, dat bij geen dier kakebeen(
de tanden geslepen zijn noch van boven noch van onder(
Verder werden tal van overblijfselen ontdekt van kist(

daartoe behoorende planken, sommigen geheel vergaan, anderen vermolmd, doch de meesten vervaardigd van *tjampaga*-hout. Slechts een zestal van *Ipi* of *Katondeng*-hout — zeer deugdzame soorten — waren vrij wel bewaard gebleven, in 't bizonder een, liggende in het gat n°. 7.

Deze laatsten waren vervaardigd van planken, welke zeer duidelijk sporen vertoonden met een kapmes of handbijl bewerkt en door middel van houten pennen aan elkander bevestigd te zijn, nagenoeg op dezelfde wijze, als thans nog bij de prauwtimmerlieden te Bira gebruikelijk is, nam. door de planken op hun kant aan elkander te hechten. Al de overigen bleken slechts ruw uitgeholde boomstammen te zijn. De afmetingen van beide soorten van kisten waren nagenoeg gelijk, en wel 2.30 M. bij 0.35 M. breed en 0.30 M. diep, gemeten buitenwerks.

Noch van buiten noch van binnen waren zij versierd met inscriptiën, figuren, teekeningen of hiërogliefen, waaruit eenigermate hun oorsprong zou af te leiden zijn.

Opmerkenswaardig is het, dat al de bovenvermelde overblijfselen van menschen en lijkkisten menigvuldiger voorkwamen aan de ingangen der grotten dan in het inwendige; dat al de lijkkisten zonder onderscheid geopend waren, in weerwil dat zij oorspronkelijk van deksels waren voorzien geweest, blijkbaar aan de bij velen nog aanwezige houten pennen; dat het deksel doorgaans met minstens vier en hoogstens zes, terwijl de bodem daarentegen met tien, twaalf en meer pennen was vastgenageld, en eindelijk dat in geen dier kisten, ook niet die in het gat n°. 7, schedels, kakebeenderen, tanden of kiezen werden aangetroffen, doch wel andere knekels.

Bij het voortzetten mijner nasporingen werden allerwegen — wederom uitgezonderd het inwendige van n°. 4 — legio scherven en gebroken stukken aardewerk van verschillenden vorm, grootte en bewerking ontdekt. Het schijnt dus dat de *Leijang-tattara* als begraafplaats in onbruik geraakte, voor dat de behoefte zich deed gevoelen om ook de lijkkisten in n°. 7 bij te zetten. Dit nu gaf mij aanleiding op enkele plaatsen in mijne tegenwoordigheid opgravingen te laten doen, waarvan het resultaat inderdaad verrassend mag genoemd worden.

Immers brachten zij de navolgende voorwerpen aan het licht:

1. Een geheel vermolmde, ronde houten etensbak, naar 't schijnt of iets dergelijks, van 0.25 M. middellijn.

2. Drie zwarte ronde borden (aardewerk) ter dikte van bijna

één centimeter en 0.25 M. doorsnede, beiden vrij goed gec serveerd en zeer glad gepolijst. Volgens het oordeel der inla sche hoofden moet dit polijsten zeer waarschijnlijk geschied z met den bast van den *kaijoe djawa*, welke tegenwoordig n voor dergelijke doeleinden gebezigd wordt.

3. Twee zwarte ronde borden (aardewerk) evenals bove maar van 0.18 M. middellijn. Een van dezen is inwendig g heel bekleed met een kristallijne kalkkorst van ongeveer e halve centimeter dikte.

4. Vijf kleine zwarte ronde bordjes of schoteltjes, even boven, doch van verschillende afmetingen.

5. Een rood steenen potje met voetstuk — dit laatste g broken — dat zeer waarschijnlijk gediend heeft voor het branc van reukwerk. Het geheel is niet onaardig en voor die tijd inderdaad met smaak vervaardigd.

6. Vier kleine waterkruiken (soort van Ind. gendi) van v schillende grootte en vorm.

Op geen der voorwerpen genoemd sub 1—6 heb ik een schriftuur, afbeelding of iets dergelijks kunnen bespeuren, waar eenigszins de taal of eeredienst der vroegere bezitters zou kunn ontdekt of afgeleid worden.

7. Twee bronzen ringen ter dikte van een breinaald en 0. M. in middellijn.

8. Een bronzen vingerring naar het schijnt, dik 0.004 en 0.022 M. in middellijn.

9. Een stuk van een dergelijken ring, waarvan het eene ein 0.007 M. en het andere 0.003 dik is. Deze ring heeft wellic gediend als oorhanger zooals thans nog gebruikelijk is, na men zegt, bij de bergbewoners, speciaal die van de kampo Onto, der onderafdeeling Bontain op den vasten wal.

10. Een bronzen naald lang 0.034 M. met een groote, vie kante platte kop waarin het oog zich bevond.

11. Een bronzen ring dik 0.006 M. bij een middellijn v 0.035 M.

12 Tien witte steenen kogels van verschillende grootte.

13. Een stuk ijzer, nagenoeg geheel door roest verteer doch den vorm vertoonende van een zeer ouderwetsch, Eur peesch tafelmes.

14. Een dito stukje ijzer, dat min of meer den vorm teru gaf van de punt eener smalle kleine badik (soort steek- teve kap- of snijwerktuig).

15. Een partij steenen en glazen kralen van verschillende grootte en kleur doch allen zeer ruw van bewerking en eindelijk

16. Drie muntstukjes met een vierkant gaatje in het midden. Op dezen zijn nog eenige hierogliëfen te onderscheiden, zooals die op de algemeen bekende pities voorkomen [1].

Zeer waarschijnlijk kan bij een nauwlettend onderzoek nog veel gevonden worden, maar ook veel, bijv. wapens, werktuigen kostbaarheden enz. is ongetwijfeld reeds verdwenen na het in onbruik geraken der ***Leijang-tattara***.

In geen dezer holen of grotten heb ik, niettegenstaande zeer nauwkeurig onderzoek, eenig spoor kunnen ontdekken van het in den rotswand uitgehouwen beeld dat de heer G. meende te ontdekken, toen hij Dr. B. F. Matthes op zijn uitstapje naar de ooster-districten van Celebes vergezelde.

Wijders vernam ik, dat op ongeveer 500 schreden van de ***Leijang-tattara*** een grot gelegen was, ***Sépé*** genaamd, waarin naar men zeide. nog niemand had durven afdalen en misschien hetzelfde als in eerstgenoemde zou te vinden zijn.

Bij onderzoek bleek de ***Sépé*** circa zes meter diep te zijn en een groot gewelf te vormen met een chaos van kolossale rotsblokken. Onder en tusschen deze werden nog enkele deels vergane, deels versplinterde deelen van lijkkisten aangetroffen. Blijkbaar had zij dus voor hetzelfde doel gediend als de ***Leijang-tattara***, totdat eene instorting daaraan een einde maakte.

In de gaten en spleten tusschen de rotsblokken werd bij herhaling getracht de voormalige diepte te peilen, doch te vergeefs.

Naar aanleiding van een paar hierin gevondene, nog zeer fraaie schedels, die aan de oppervlakte lagen en waarbij de voortanden afgeslepen waren, werd mij medegedeeld, dat dit gewelf, tot voor ongeveer een tiental jaren, steeds als oubliette had gediend. Thans werd mij de vrees der inlanders duidelijk om hierin af te dalen.

Ziedaar de resultaten van het door mij ingestelde onderzoek omtrent de grotten ***Leijang-tattara*** en ***Sépé*** waarin menschelijke overblijfselen werden aangetroffen.

Op Pl. 3 vindt men eenige afbeeldingen van doodkisten, zooals ik die gevonden heb in de doodengrotten op Saleijer. Ook op de Amsterdamsche Koloniale en Uitvoerhandel-Tentoonstelling, 1883, waren twee doodkisten ingezonden door of namens

[1] **Deze voorwerpen bevinden zich in het Museum van het Bat. Gen. Zie Not. dd. 6 Juni 1882 VIIb.**

den heer C. C. Tromp, gouverneur van Celebes en onderhoorigheden, en afkomstig van Bonerate. Ieder die ze gezien heeft moet echter erkennen, dat zij in vergelijking met die uit de bovenvermelde doodengrotten, bepaald lomp en ruw bewerkt waren. Op mij maakten zij nog den indruk van nieuwheid, d. w. z. dat zij bepaaldelijk voor die gelegenheid vervaardigd waren naar oude modellen.

Al deze verschillende doodkisten komen eenigermate overeen met die der Chineezen op Java. Dit nu in verband met de vondst der Chineesche geldstukken (pities) in de *Leijang-tattara*, en de kaken met onafgeslepen voortanden, heeft een oogenblik het vermoeden doen rijzen, dat men met Chineesche begraafplaatsen te doen had. Ofschoon de aanwezigheid van pities niet absoluut als bewijs der tegenwoordigheid van Chineezen mag aangenomen worden, — immers was hun gebruik vroeger zeer algemeen in dit gewest en zijn zij op het eiland Lombok, waar geene Chineezen dan alleen te Ampenan worden aangetroffen, ten huidigen dage nog bepaald het eenige ruilmiddel, — kreeg die onderstelling nog een schijn van waarheid na de beschreven ontdekking op den berg Nipotokka (reg. Barang-Barang).

Zoo meende men, dat zich in een betrekkelijk niet lang verleden vrij aanzienlijke Chineesche koloniën zouden bevonden hebben, zoo te Bira als op Saleijer en misschien ook te Bonerate. Evengoed had men echter kunnen onderstellen, dat op die plaatsen Europeesche koloniën hadden bestaan, op grond der aanwezigheid van artikelen van Europeesch maaksel, hetgeen even ongerijmd is. Wel waren de Moluksche eilanden reeds in de hooge oudheid bij de Chineezen bekend, die er hunne specerijen kwamen halen, maar de vaart daarheen geschiedde bij voorkeur over de Philippijnen als de kortste weg, minder om de zuidkust van Zuid-Celebes. Wegens het strenge verbod van den Chineeschen keizer om het land te verlaten, moest de handel overgelaten worden aan de Javanen, hetgeen volgens de oudste oorkonden uit de Molukken in het jaar 1332 moet hebben plaats gehad [1].

Alzoo zouden die doodkisten moeten dateeren minstens van het jaar 1300, d. w. z. circa 600 jaren blootgesteld zijn geweest aan de verschillende krachtige invloeden van een tropisch klimaat, hetgeen ten eenenmale onmogelijk is.

---

[1] Indisch archief, Dl. II. Alg. Geschiedenis van Java door Hageman.

Integendeel duidt de aanwezigheid van allerlei inlandsche artikelen, ook van huisraad zooals men die tegenwoordig nog gebruikt, in alle doodengrotten en spelonken, zoo te Bira als op Saleijer en Bonerate, op eene kolonisatie van inlanders. Maar wanneer heeft deze plaats gehad?

Volgens eene overlevering, van de hoofden en notabelen van Bira vernomen, en meer bepāald van het negorij-hoofd (glarang) Daeng Bombong en Ampoe Daeng Mangaliki, neef des regents, verschenen eertijds, — wanneer is onbekend, — eenige vaartuigen uit de Molukken, — van waar was evenzeer onbekend, — met menschen, die zich vestigden aan den voet van den berg Poewa Djanggo op de plaats, thans nog naar hen Maloekoewa geheeten. Eenigen dezer kolonisten keerden later terug, anderen vertrokken weer naar elders, doch de meesten bleven en vermengden zich langzamerhand met de bevolking, aan wie zij tal van handwerken leerden, waarin zij zeer bedreven waren, speciaal het bewerken van ijzer door middel van vuur [1]. Ook leerde men van hen het vervaardigen van touwen en het leggen van knoopen daarin. Vandaar dat men nog tegenwoordig onder *dammi maloekoe* uitsluitend te Bira — en nergens anders in dit gewest — verstaat het leggen van een knoop of strik in een touw ten dienste der vaartuigen, zooals dat bij de Moluksche kolonisten gebruikelijk was.

Wijders deelde mij zekere Daeng Passaoe, een stokoud man, mede, dat gedurende de regeering van zijn vader over het regentschap Bira, eenige vaartuigen met vreemdelingen uit de Molukken aan het strand te Kolong (ten westen van Oedjoeng Lassowa) verschenen met het doel de graven hunner voorouders te bezoeken. Daar zij voor zeeroovers aangezien werden — hetgeen ook niet onmogelijk was — wekte dat motief terecht het wantrouwen van hoofden en bevolking en rustte men zich ten strijde. De zaak werd gelukkig in der minne geschikt en na het verrichten van hun devotie-werk vertrokken de vreemdelingen, zonder ooit iets meer van zich te laten hooren. Zeer vermoedelijk heeft men dus hier met de begraafplaatsen dier vreemdelingen te doen.

Van welke plaats uit de Molukken en wanneer zij zouden gekomen zijn, is niet bekend, maar volgens één in mijn bezit zijnde stamboom van Baso Daeng Radja, den tegenwoordigen regent

[1] Deze legende wordt ook teruggevonden op Timor. Vergelijk Aardrijksk. Statist. woordenboek. Deel III, bladz. 977.

van Bira en eenige andere aanzienlijken uit dat lands zouden deze allen afstammen van den Ternataanschen : Mandar sjach, in de landstaal Mandarasang geheeten.

Deze vorst nu heeft, zoover bekend, deze landstreek ni bezocht, althans er nimmer gewoond, wel te Makas Oedjoeng Pandang als bondgenoot der O.-I. Compie tijdei omwentelingsjaar 1667, zooals wij weten. Hoewel de O.-I. C te Bira eigendommen had, die onder de regeering van vorst ' lemona door de "Boegis" in de asch gelegd werden [1], he daar toch nooit een garnizoen gehad, het allerminst Ternatanen zooals op Saleijer, maar ressorteerde het Boeloekomba.

De invloed, welken die vreemdelingen daar bekomen he moet dus hoofdzakelijk toegeschreven worden aan de tegen digheid van hen, die in het gevolg van genoemden sult kleine troepjes daar landden en zich met der woon vesti hetgeen ook meer overeenstemt met de reeds vermelde le Natuurlijk zag men toen hetzelfde gebeuren als men ten tijde hier te lande en elders gezien heeft: dat nam. die vre lingen, hetzij terecht of ten onrechte, beweerden zoo al ni hun vorst af te stammen, minstens eenigermate in blo aanverwantschap te staan met de aanzienlijkste geslachte Ternate, de bondgenoot der machtige O.-I. Compie, de bed ster van het trotsche Gowa. De hoofden en aanzienlijke Bira op hunne beurt waren er trotsch op hunne verwantschа het Ternataansche hof te bewijzen: ziedaar het ontstaa hunnen stamboom.

Eene vermenging met het volk en zijne hoofden he Saleijer misschien niet of althans niet in die mate plaats wegens het schandelijk wangedrag der Ternatanen, waarvo landschap Bira behoed is gebleven.

Neemt men nu in aanmerking dat de inlandsche vaar dien tijd geschiedde zonder kompas, met vaartuigen die g of "geschept" werden — vandaar het Makkassaarsche *biseijang* van biseï = scheppen of roeien en *vaartuig* beteeke dan is het zeer natuurlijk, dat vele dier vreemdelinge hunnen tocht naar Makassar, door wind en stroom, hoofdza in Straat Saleijer bij den Oedjoeng Lossowa aan de oostku Saleijer misschien zelfs zuidelijker geraakte om zich eerst

[1] Notitien Corn. Speelman.

lijk en daarna met der woon te vestigen, vooral indien zij op die plaatsen of in de nabijheid daarvan landgenooten aantroffen. Dit laatste is zelfs zeer waarschijnlijk geweest; men vergete niet den veroveringstocht van sultan Baab'oelah, die zich tot Saleijer en Makassar uitstrekte.

Eene nadere bevestiging zal men misschien kunnen vinden in de overeenkomst van Ternataansche of andere Moluksche vaartuigen tijdens en vóór de komst der O.-I. Compie zoover zij bekend zijn, met de beide stukken — voor- en achtersteven beiden nagenoeg aan elkander gelijk — eener prauw, die zich aan het strand te Pamatata (oostkust regentschap Tanete) bevindt (Pl. 4', fig. 1 en 2). Zij worden daar onder den naam van ***Taoe-towaija*** als een heilige vereerd voornamelijk door vrouwen, die de vervulling hunner liefste illusie komen afsmeeken. Zooals men ziet moet het vaartuig eertijds veel overeenkomst gehad hebben met de tegenwoordige „praoe djangollan" te Soerabaija.

Geen twijfel dus dat de bewuste doodengrotten zoo te Bira als op Saleijer uit die tijden herkomstig moeten zijn.

Daarbij kwam dat, tengevolge der krachtige en gewelddadige maatregelen der O.-I. Compie ter handhaving van haar „onverbiddelijk monopolie, misschien zonder wederga in de geschiedenis" zooals Brau de Saint Pol Lias zich uitdrukt [1], de Molukken zeer ontvolkt werden. Van hunne bezittingen beroofd en het noodzakelijkste voor hun levensonderhoud missende, daarbij met wrok vervuld tegen de maatschappij, welke hen tot dien toestand had gebracht, trachtten de uitgewekenen elders een nieuw bestaan te vinden.

Evenals men zulks heden ten dage nog ziet gebeuren namen die uitgewekenen in grooten getale hun toevlucht naar de meest nabij gelegen landen en eilanden, natuurlijk in de eerste plaats naar die waar zij vermoedelijk landgenooten konden vinden, dus ook naar Saleijer.

Onbekend met de taal, zeden en gewoonten der inheemsche bevolking; onbekend, dus onbedreven met den landbouw en de verschillende kultuurgewassen van het land hunner inwoning, geheel afwijkende van die huns vaderlands waar sago het hoofdvoedsel is; de middelen missende om den rots- en steenachtigen bodem der oostkust naar den eisch te bewerken; daarbij wrevelig en onrustig, oefende het groote aantal der nieuw aangekomenen

---

[1] **Tijds. Ned. Ind., Jan. 1884, De Molukken en de Batjan-groep.**

een overwegenden, geen gunstigen invloed op hunne oude landgenooten. Onder den drang der omstandigheden ontstond toen de zeerooverij in de wateren van dit gewest, vooral omdat de ligging van Saleijer ten opzichte der Molukken zulks uitstekend begunstigde.

Hieruit laat zich ook de aanwezigheid in de *Leijang-tattara* verklaren der steenen kogels, gekleurde kralen, stukjes ijzer en inzonderheid van het zeer ouderwetsche Europeesche tafelmes, zoomede het bekappen der kistplanken met kapmes of handbijl. Niet onwaarschijnlijk bestaat er ook eenig verband tusschen den naam *Kapalaija* van een der grotten in het regentschap Bontobangoen (Pl. 2) en den Ternataanschen bevelhebber die Saleijer voor zijnen vorst veroverde [1].

Dan zoude tevens het nimmer opgeloste raadsel gevonden zijn der verschijning op 14 Maart 1674 van een vaartuig met vreemdelingen, evenals te Bira volgens het verhaal van meergenoemden Daeng Passaoe.

Het daarvan opgemaakte langwijlige rapport komt in hoofdzaak op het navolgende neer.

Op dien dag ankerde op de reede voor „de vastigheid" een zwaar bemand vaartuig, dat zijn vlag niet wilde strijken, weshalve het daartoe door een los schot aangemaand werd. De gezagvoerder antwoordde daarop niet alleen stoutweg, maar weigerde zelfs den sergeant met zijne Europeesche militairen aan boord te laten. In plaats van behoorlijke Hollandsche scheepspassen, vertoonde men hem slechts eenige maleische, die, naar 't heette, van de Vlaming en van den Broek afkomstig waren, weshalve hij zich, „ziende dat deze vogels niet zonder handschoenen aan te tasten waren", waartoe hij zich niet sterk genoeg achtte, daarmede voldaan toonde.

Daags daarna verscheen de gezagvoerder aan wal, waar hij voorgaf anachoda Talhassa van Boeton te zijn. Ten huize van Bontobangoen trachtte de sergeant hem te arresteeren, maar vond bij dien vorst geen steun, niettegenstaande hij zeer Comp[ies] gezind was; weshalve hij zich moest tevreden stellen met de belofte van den pseudo Talhassa, dat hij ten spoedigste met zijn vaartuig zou vertrekken, hetgeen ook den volgenden dag plaats had. „Wat volk het zijn geweest en van waar zij kwamen is nog onbekend, tenzij de Saleijers beter wisten het-

---

[1] Valentijn, Dl. I, Moluksche Zaken, Hoofdst. XI.

geen wij vertrouwen", reden waarom de sultan van Boeton ter zake om inlichting werd verzocht [1] Deze verklaarde echter niets daarvan te weten, zelfs niet eens genoemden anachoda te kennen.

Toen deze zaak voor den sultan moeilijk dreigde te worden, beweerde hij vijf maanden later, dat het vaartuig toebehoorde aan den Boetonnees Larassa, die — belast met het overbrengen van de geschenken des sultans naar den president te Makassar — op de terugreis Saleijer had aangedaan. Tevens toonde de vorst zich zeer geergerd over de onheusche bejegening der bemanning, zoodat de Compie verplicht was hare verontschuldiging deswege te maken.

Zooals wij reeds bij het begin van dit opstel hebben aangetoond, ligt deze afdeeling met de daartoe behoorende eilanden tusschen den vasten wal van Zuid-Celebes en het eiland Flores of Mangaraï juist zoodanig, dat zij als de grens der groote en kleine oost meer speciaal van Makassar en de "kostelijke oostersche provintien" der O.-I. Compie aan te merken is. Saleijer nu ligt op nagenoeg denzelfden breedtegraad als de noordkust van Java, zoomede de Banda- en de Zuidwester-eilanden, weshalve de kortste gemeenschap dier twee deelen van den Indischen archipel noodwendig ten noorden of ten zuiden van het hoofdeiland Saleijer — nagenoeg in den meridiaan dus dwars in den weg liggende — moest geschieden zooals die ook reeds sints eeuwen plaats had. Door hunne vestiging aan de uiterste punt van Bira, zoowel als op Saleijer en de eilanden onder Bonerate — speciaal op de Djampeija-groep zoomede Kalaoe of Lambégo — konden zij alle vaartuigen behoorlijk bespieden alvorens hun slag te doen, terwijl de ligging hunner schuilplaatsen ruimschoots gelegenheid bood hunne vaartuigen tijdig en behoorlijk in veiligheid te brengen.

Zoowel van den ***Poewa-Djanggo*** te Bira als van al de meergenoemde doodengrotten op Saleijer, geene uitgezonderd, heeft men dan ook een uitgestrekt vergezicht over de nabijliggende zee.

Ook bevorderde de ligging van Saleijer evenals die van den Boeton-archipel den smokkelhandel der Makassaren en Bonieren

---

[1] Bontobangoen werd naar Makassar opgeroepen om zich wegens zijn gedrag te verantwoorden. Wat de uitslag was, is mij onbekend gebleven, want het is mij niet gelukt het procesverbaal der gehouden vergadering te vinden. Vermoedelijk zijn zij nimmer naar 't vaderland opgezonden.

Eene bevestiging hiervan vind ik bij Valentijn [1], die, sprekende van den heidenschen godsdienst der Ternatanen, zegt: "De "oudste godsdienst hier bekend, is de heidensche geweest, die "men nog in de Papoesche en andere eilanden om de noord "aankleeft. Waarin deze godsdienst bestaan heeft, is nau-"welijks te melden, dan dat men er in de Talautsche eilan-"den nog de overblijfsels van vindt en men er dit maar van "zeggen kan, dat zij bijna als de beesten, met hun twintig "of dertig bijeen en zonder eenig bewijs van godsdienst "leven."

Wijders is mij uit eenige nagelaten papieren van een oud-Ind. Hoofdambtenaar [2] omtrent Cerams noordkust nog het volgende gebleken ten aanzien der gebruiken bij overlijden der bevolking. Zoowel Kakiangs als onbeprikte Alfoeren bewesten Sawaai wachten in geval van ziekte den dood des lijders nimmer af. Zoodra de familie en de priesters of waarzeggers meenen, dat hij onherstelbaar is, richt men hem op, drukt de knieën en armen stevig tegen het lichaam en houdt dit in dien toestand tot het gestorven en stijf geworden is. Daarna wordt het lijk, in een spits toeloopende mand flink dichtgebonden met gamoeti-touw, in een spelonk of grot geplaatst.

Hooren wij thans wat kapitein Moresby, kommandant van het Eng. oorlogschip Basilisk, op zijne reis naar Nieuw-Guinea omtrent de begrafenis-plechtigheid bij de Papoeas vernam [3].

"Sur la route", zegt hij, "de la Nouvelle Guinée à Singapore, "le *Basilisk* relâcha à Amboine, où se trouvait alors (Juin 1874) "et dans un fort triste état de santé M. Micklukho Macklay, "le voyageur russe etc. M. Moresby n'avait rencontré de "tombeaux que deux fois à la baie de la Découverte et à "l'île du Squelette. Que pouvait-on bien faire des morts? M. "M. Macklay lui appris que les indigènes enterraient leurs "morts dans les maisons que ceux-ci avaient habitées et qu'au "bout de six mois ils les enhumaient et en suspendaient le "crâne, moins le maxillaire inférieur, qui était conservé comme "ornement."

Blijkens het reisrapport van den kommandant van Zr. Ms. stoomschip *Batavia* schijnt dit gebruik, hoewel eenigszins gewijzigd, ook te bestaan op de eilanden *Dawelera* en *Dawera*,

---

[1] Moluksche zaken, 3e Boek, Hoofdst. VIII.
[2] Zoo mij de tijd niet ontbreekt, hoop ik deze papieren eerlang te publiceeren.
[3] Revue Brittannique, 1877 no. Dec.

behoorende tot de Bakkergroep. Zoo lezen wij: [1] „Hunne „dooden worden met hunne wapens, gereedschappen en levens- „middelen in een halve sampan gelegd en dit alles in eene grot „in de rots gezamenlijk opgehangen.”

Hoogst merkwaardig is het, dat hetgeen ik in de grotten en spelonken zoo te Bira als op Saleijer aantrof, vrij wel overeenstemt met de rapporten dier beide kommandanten. Immers al de lijkkisten zonder uitzondering in de Leang-tattara en daarbij gelegen plaatsen werden geopend, doch daarin geene schedels, onderkaken noch tanden aangetroffen. Het schijnt dus, dat die kisten geopend werden, nadat het lichaam geheel was verteerd, bepaald om de schedels daaruit te verwijderen; anders zou men toch allicht ten minste eenige onderkaken, tanden of kiezen daarin aantreffen. Dit is dan ook vermoedelijk de reden, waarom de deksels der kisten in de Leijang-tattara blijkbaar losser vastgenageld waren dan de bodems. Dat de kisten bijgezet, en niet begraven werden, ligt eenvoudig aan de omstandigheid, dat nagenoeg het gansche glarangschap Bira bestaat uit een massieven rotsbodem, nauwelijks bedekt met eene aardkorst van een voet dikte, welke in die tijden nog veel geringer moet geweest zijn.

Thans komt ook de overlevering — welke mij te Bira ter oore kwam, — beter tot haar recht. Na het overlijden van den laatsten zoogenaamd heidenschen glarang (negorijhoofd) Djoerra geheeten, werd deze met al zijne wapenen, kleederen, gereedschappen, buffels, varkens, honden enz. begraven onder zijne woning in de kampong Biralohé, latende het rijk na aan zekeren Goeroe Hoesin, terwijl zijne zes broeders bleven heerschen over de tegenwoordig tot Bira behoorende landschappen Arra, Tiro, Batang, Bontotanga, Tanabéroe en Lémo-lémo. Ook meldt de overlevering, dat al zijne slaven en slavinnen deels gedood deels levend met hem begraven werden, hetgeen echter met grond betwijfeld kan worden.

Eindelijk deelde mij Daeng Bombong glarang van Bira mede, dat bij de Biranezen de vaste overtuiging leeft, dat, indien hun de plaats van herkomst hunner Moluksche stamvaders bekend was, zij elkander als nakomelingen van één stam begroeten en ongetwijfeld elkanders taal nog vrij wel zouden verstaan.

Treffend is de overeenkomst van dit volksbegrip met hetgeen

---

[1] Bijlage VI der Notulen v. h. Bat. Gen. dd. 3 Aug. '80 II d.

de groote ethnoloog de Quatrefage te dien aanzien zegt: [1].
"Dans ce long et multiple voyage la race polynésienne est
"restée remarquablement semblable à elle même et a gardé
"une homogénéité, qui a frappé tous les voyageurs. Le langage
"lui-même, cet élément si mobile, si changeant, surtout chez
"les peuples sauvages, s'est conservé ici d'une manière étrange.
"La langue primitive, le grand polynésien, comme l'appelle
"Crawfurd, n'a engendré que des dialectes si peu différentes
"les uns des autres que les habitants de Samoa et de l'île de
"Pâques s'entendent presque à première vue. Maï le Taïtien
"qui accompagnait Cook pendant le troisième voyage du grand
"navigateur, put en arrivant à la Nouvelle Zélande, soutenir
"une discussion théologique avec les Maoris."

Ongetwijfeld kunnen tal van punten van overeenkomst aan al het vermelde toegevoegd worden. Voor het beoogde doel is het mij voldoende aangetoond te hebben, dat het gebruik van grotten en spelonken als begraafplaatsen der afgestorvenen in dit gewest in zwang kwam na de komst der vreemdelingen uit de Molukken, een aanvang nemende met den veroveringstocht van den Ternataanschen vorst Baab'oellah meer bekend als Baab'oe, welke van 1565 tot 1583 zou geheerscht hebben en eindigende met hunne omhelzing van den Islam.

Raadselachtig blijft echter de vondst der voorwerpen op den berg Nipotokka (regentsch. Barang-Barang) nabij de spelonken te Dodaija aan de oostkust van Saleijer en hierboven reeds vermeld. De heer H. P. Groeneveldt zegt daarvan: [2] "Het aarde-
"werk is, zooals reeds gezegd werd, Chineesch, terwijl het
"bronswerk geheel overeenkomt met wat van dien aard op
"Java gevonden wordt. De gendi's werden in dien vorm ver-
"moedelijk niet door Chineezen gebruikt, maar zijn voor de
"markt in den archipel vervaardigd, daar bij de Hindoes het
"bezit en gebruik van fraaie gendi's algemeen was. Aanwijzin-
"gen omtrent den tijd van herkomst ontbreken bij deze voor-
"werpen geheel; alleen heeft het aardewerk een ander karakter,
"dan wat thans in China gemaakt en gebruikt wordt zoodat
"dat vermoedelijk oud is."

Dit vermeerdert zeker het geheimzinnig karakter dezer voorwerpen, temeer omdat men misschien nog geene vergelijking

[1] Revue brittanique, 1877 no. Dec.
[2] Not. Bat. Genootsch. dd. 6 Juni '82 VIIb.

heeft kunnen maken met oudheden zoo op Saleijer als elders in den archipel gevonden.

Behalve de bovenvermelde volksverhuizing uit het eiland Boeroe, had nog eene andere plaats aanvangende ongeveer in 1173. Ten gevolge der gebeurtenissen in het rijk van Djengolo (Soerabaja) nam de vorst van dat land, Koeda Leleang genaamd, de vlucht naar West-Java, terwijl zijn broeder Tjitro Aroeng Boijo, ook wel Tjemoro Gadieng genaamd, met eene groote menigte naar Celebes week, waar hij meer bekend is onder den naam van Saweric Gadieng [1]. Beiden waren kleinzonen van Lemboe Amir loehoer, die door zijn vader, den vermaarden vorst Dewo Koesoemo, naar Indië (Kling, Koromandel) gezonden was om in den daar heerschenden godsdienst — hetzij Brahmaïsme of Hindoeïsme opgeleid te worden. Getrouwd met eene vorstin uit dat vreemde land, bracht hij bij zijne terugkomst op Java vele kunstenaars en handwerkslieden mede [2]. Dank aan zijne meerdere beschaving leven de helden- en wonderdaden van Sawerie Gadieng nog steeds voort in tal van legenden en verhalen onder de bevolking van Zuid-Celebes en ook op Saleijer.

Blijkens een handschrift, berustende bij den zwager van wijlen den onderregent van Poetabangoen en geschreven in de oud-Saleijereesche taal, was de eerste vorstin [3] van Saleijer afkomstig van Loehoe en een afstammeling van Sawerie Gadieng-ri-Latjoedioe. Zij huwde met haren neef Lelaki Sigaï, wien zij elf kinderen schonk — allen met name genoemd — waaronder eene dochter, I Ati geheeten. Deze huwde met Mapadang Lelaki van Bosang-Bosang die zich te Bontobangoen vestigde en daarom ook wel Lelaki Bontobangoen genoemd wordt. Onder den invloed van Loehoe nam de bevolking dermate toe, dat zich weldra naast die van Poetabangoen nog twee vorsten verhieven, nam. die van Boeki en van Laijolo. Op welke wijze die beide rijkjes zijn ontstaan, wordt niet vermeld. In aanmerking nemende dat Saleijer ongeveer in 1512 aan het rijk van Makassar en voor dien tijd aan dat van Boni cijnsbaar was, mag zonder schroom de heerschappij van Loehoe als denkbeeldig beschouwd worden.

Daar echter dit rijk algemeen door de verschillende volken van Zuid-Celebes als het stamland van Sawerie Gadieng wordt aange-

[1] Ind. Archief, Dl. II Alg. geschiedenis van Java.

[2] Ind. Archief, Dl. I. Alg. geschied. van Java.

[3] Opmerkelijk dat hier juist eene vrouw als de eerste persoon genoemd wordt, in plaats van een man, zooals overal elders in dergelijke verhalen.

merkt, zijn de vorsten er zeer op gesteld hunne afstamming uit dat land te kunnen aantoonen.

Meer aannemelijk is het, dat in dien tijd, d. i. gedurende den loop der XII[e] eeuw en later totdat de Javanen in plaats van de Chineezen — zooals wij gezien hebben — zich van den handel op de specerij-eilanden meester maakten, eene aanzienlijke Javaansche volksplanting zich op Saleijer gevestigd en het onstaan aan de verschillende rijkjes gegeven heeft, later versterkt door de Toebansche uitgewekenen, die de Ambonsche eilanden gingen bevolken, hetgeen volgens Valentijn ongeveer in 1465 moet hebben plaats gehad [1]. Inmiddels vertrok gedurende het daartusschen liggende circa 300-jarige tijdvak herhaaldelijk eene groote menigte Javanen naar gindsche streken.

Nu komt het mij voor, dat de vaak bedoelde oudheden van den *Nipotakka*-berg uit deze laatste periode afkomstig zijn, hetgeen ook de drie Chineesche munten der periode Yoeng-loh (1403—1424) doen vermoeden, zoomede de zeer fraaie gendi's en vooral de geschonden bronzen spiegels.

Doch er is meer.

Bij den regent van Bontobangoen bevindt zich een keteltrom, beter gezegd reusachtige gong, gevonden te Batoe Edja of Badjoe Edja en van gelijken vorm, en hetzelfde maaksel maar grooter, zwaarder en tevens veel beter geconserveerd, dan die door den heer Mr. J. A. van der Chijs, bestuurslid van het Bat. Genootschap, indertijd van het eiland Rotti medegebracht [2]. Met recht heeft die instelling thans hare aandacht daarop gevestigd [3]. Volgens bovengenoemden regent bevindt zich ook een dergelijke keteltrom of reusachtige gong bij den sultan van Sambaoe (= Sumbawa) gebezigd tot het bijeenroepen van het volk in tijden van nood.

Op de Bontobangoensche keteltrom of gong bespeurt men geen enkel jaartal of hiëroglief waaruit de ouderdom zou af te leiden zijn, maar nevens andere sierlijk bewerkte figuren die een kunstenaarshand verraden, o. a. visschen en *schep*vaartuigen, maar vooral *pauwen* met verschillende standen van den staart, en *olifanten*, welke dieren ten eenenmale in dit gewest onbekend zijn. Daarbij is zij voorzien van vier handvatten, zittende kikvorschen voorstellende, die alzoo haren Hindoeschen oorsprong verraden

---

[1] Dl. II Ambonsche zaken.

[2] Notulen Bat. Gen. dd. 8 Febr. '81 IIb.

[3] Not. Bat. Gen. dd. 5 Sept. '82 IIIe.

Ook bevindt zich nog een dergelijke keteltrom of gong in het Bataviaasch Museum, afkomstig van Samarang, waar zij onlangs werd opgegraven [1].

Mocht nu bij eene nauwkeurige vergelijking dier verschillende voorwerpen blijken, dat zij uit een en dezelfde periode zijn, d. i. het bovenvermelde 300jarig tijdvak, dan kunnen zij aangemerkt worden als even zoovele lichttorens, waarlangs de uitgewekenen van Java hunnen weg genomen hebben en kunnen er op dien weg vermoedelijk nog meerdere oudheden gevonden worden.

Niet onmogelijk zoude het zijn, dat de meening van den zendeling Goudswaard te Bontain (afd. Zuider-Districten) waarheid behelsde, waar hij beweert dat de Karaeng lowé-dienst, zooals men dien aantreft aan de zuidkust van Zuid-Celebes, maar vooral te Bontain en nergens anders, een verbasterde siwadienst is, waarvan de sporen zelfs te Doreh (Nieuw-Guinea) worden gevonden.

De oudheden van Zuid-Celebes zijn nog zeer schaarsch, zooals bekend is, maar ongetwijfeld berusten bij de aanzienlijke geslachten in dit gewest nog vele zaken die voor ons verborgen zijn en vooreerst wel zullen blijven, daar zij ze als reliquiën beschouwen, voor de afgifte of openbaarmaking waarvan zij vreezen ***poepoeroe sorokaoe*** te zullen worden, d. w. z. zich zelf en hunne familie tot het verste nageslacht ten verderve te brengen.

Wat mij daaromtrent bekend werd, heb ik getracht met de mij ten dienste staande middelen op te helderen, maar gaarne erken ik dat daaromtrent nog veel, ja zelfs zeer veel duisters overblijft. Mogen anderen, meer bepaald mijne ambtgenooten bij het Binnenlandsch Bestuur thans of later in dit gewest zich geroepen gevoelen den sluier der geheimzinnigheid, die over dat Isisbeeld van Celebes hangt, op te heffen, gedachtig aan de spreuk: zelfs het pogen geeft ons eer.

Zooals Goudswaard terecht opmerkt, vindt men de Karaeng-lowé-vereering langs de geheele zuidkust van Zuid-Celebes van Bira tot de Toerateija-landen [2].

Verder maakt de geschiedenis melding van Karaeng-lowé-ri-Badjing en Karaeng-lowé ri Galimporo, die respectievelijk in de tegenwoordige landschappen Polombangking en Bangkala regeerden en omtrent 1400 A. D. of vroeger leefden [3].

---

[1] Notulen Bat. Gen. dd. 20 Juni 1883, II i.

[2] Verslag van een uitstapje naar de O. D. door Dr. B. F. Matthes.

[3] Mak. Chrestomatie van Dr. B. F. Matthes.

Wijders wordt bij de verdeeling van het Gowasche rijk Karaeng-lowé-ri-Sero als eerste vorst van Tello genoemd, terwijl zijn broeder Batara-Gowa over het eigenlijke rijk bleef heerschen.

Wanneer deze personen geleefd hebben is niet met zekerheid te bepalen, wel ten naastenbij. Immers de vorst van Gowa, van wiens daden men het eerst begon aanteekening te houden, Toe-maparisi-kalona geheeten, leefde omstreeks 1500. Deze nu zou de volle neef zijn van bovengenoemden Batara-Gowa en zijnen broeder [1].

Ook spreekt Valentijn [2] van zekeren Karaeng Samaraloeka, die in 1420 met 200 vaartuigen naar Malakka trok om dit land te beoorlogen. Nu meent Ligtvoet, dat hij dezelfde is als Toe-nilaboe-ri-Sariwa [3], die getrouwd was met eene Javaansche prinses, Njaï Papali geheeten, maar dat het jaartal door Valentijn 80 jaren te vroeg is gesteld.

Eindelijk wordt nog melding gemaakt van Karaeng-lowé-ri-Maroesoe (= Maros) wiens dochter huwde met Toe-nipasoeloe-ri-Tello, zoon van evengenoemden Toe-nilaboe en overgrootvader van den zoozeer bekenden Gowaschen rijksbestuurder Karaeng Patingalowang [1].

Zonder ons nu aan een bepaald jaar te binden, is het voldoende op te merken, dat al de bedoelde Karaeng-lowé's voorkomen in hetzelfde tijdvak, waarin de komst van Sawerie-Gadieng geacht wordt te hebben plaats gehad. Ook de legende omtrent het ontstaan der voornaamste offerplaatsen van Karaeng-lowé [4] is hiermede niet in strijd.

Al de landstreken waar men deze Karaeng-lowé's aantreft, zijn dezelfde als die mijn ambtgenoot P. J. Kooreman bedoelt met de zoogenaamde gaoekang-stichtingen [5].

Dat de aanvoerders dier vreemdelingen, de hoofden en notabelen als de meest ontwikkelden en beschaafden, bij hunne vestiging in het nieuwe vaderland, de voorgangers, de steunpilaren waren en bleven van alle gewoonten, zeden, gebruiken en instellingen, is duidelijk, vooral waar de gesteldheid des lands als te Gan-

---

[1] Ligtvoet, Geschied- en tijdrekenkundig overzicht van de landen behoorende tot het tegenwoordige Gouvernement Celebes en onderhoorigheden.

[2] 2e Hoofdstuk Mak. zaken.

[3] Een eilandje aan de westkust van Saleijer.

[4] Verslag van een uitstapje naar de O. D. door Dr. B. F. Matthes.

[5] Ind. Gids 1883, Febr.-aflev. en volgende.

tarang-kéké zoo levendig den eeredienst der vaderen in herinnering bracht en hield.

Hiermede in overeenstemming is hetgeen de heer P. J. Kooreman aldus uitdrukt: „Vraagt men den regent van Bontain of den karaeng van Gantarangkéké: Wat is uw gaoekang", dan is het antwoord: „*mijn* karaeng-lowé" [1].

Waar dit niet het geval was, trachtte men zich zoo goed mogelijk te behelpen, zooals blijkt uit de legende te Bontain; dan wel hulde de aanvoerder, het hoofd, zich in zeker mysticisme, zooals de verder afgelegen plaatsen Bangkala, Polombangking, Tello, Maros. Maar dit was ook de reden, dat de invloed dezer laatsten bij meerdere aanraking met vreemdelingen als Maleijers, Atjehers en andere handelaren te niet ging, maar te Bontain tot heden toe kon blijven bestaan.

Aan deze zelfde omstandigheid is het ook toe te schrijven, dat de Karaeng-lowé-vereering op Saleijer misschien nog slechts sporadisch voorkomt.

Gaat men nu de landstreken na, waar zich, zoover bekend, Karaeng-lowé's bevonden hebben of nog bevinden, waartoe ik gedurende mijn ruim tienjarig verblijf in dit gewest in de gelegenheid ben geweest, dan ziet men zonder uitzondering, dat zij allen gelegen zijn langs de kust, nimmer in de bergstreken als de onderafd. Bergregentschappen en Bikeroe en dat allen, niet één uitgezonderd, gelegen zijn in een min of meer vruchtbaar terrein, hetzij vallei of riviermonding, van elkander gescheiden door een bergrug of eenig onherbergzaam of steenachtig gedeelte.

Moge het waar zijn, dat volgens het Boeg. heldendicht La Galigo, het mystieke Loehoe het stamland van Sawerie Gadieng is, van waar zijne nazaten zich over geheel Zuid-Celebes zouden hebben verspreid, nog waarschijnlijker is het, dat de Javanen en andere oostersche vreemdelingen, op hunne tochten naar de Molukken vice-versa, met hunne zwaar bemande schepvaartuigen zeer afhankelijk van wind en stroom, op het tegenwoordige Makassar, de zuidkust van Zuid-Celebes en op Saleijer — liggende op nagenoeg dezelfde breedtegraad als de noordkust van Java — moesten aanlanden om er zich ook te vestigen, naar gelang de omstandigheden daartoe gunstig waren. In dit geval werden natuurlijk de vruchtbaarste deelen des land het eerst in bezit genomen.

---

[1] Ind. Gids, 1883, Febr. afl. bladz. 188 noot.

Naar hun voorbeeld deden later de westersche volken en de O.-I. Compie hetzelfde op hunne tochten naar de kostbare specerij-eilanden. Nimmer, zelfs tegenwoordig hoogst zeldzaam, begaf men zich naar de landstreken ten noorden van Makassar of de golf van Boni, als liggende buiten de route, tenzij toevallige omstandigheden daartoe noopten.

Bij het steeds afnemen van den handel dier oostersche vreemdelingen op de Molukken werden de kolonisten van hun stamland afgesneden. Elke kolonie behield dus zijne zelfstandigheid op de plaats harer vestiging met handhaving zooveel mogelijk der zeden, gewoonten, gebruiken en instellingen van het land van herkomst of gewijzigd naar de veranderde tijdsomstandigheden en de plaatselijke gesteldheid van het terrein.

Artikelen uit het stamland, vooral wapenen en dergelijken, waaraan een geheimzinnige, wonderbaarlijke kracht werd toegekend, zooals ten huidigen dage nog het geval is, waren niet meer verkrijgbaar, weshalve de weinige overgeblevenen hoe langer des te meer op hoogeren prijs gesteld werden en na verloop van tijd in handen geraakten der hoofden om, als ornament bewaard, tot heil te strekken, niet meer van een enkel individu, maar van de gansche kolonie.

Eene bevestiging hiervan meen ik te vinden in de aanwezigheid van wapenen en andere artikelen onder de ornamenten der regenten van Tjiurana en Balotjie en het negorijhoofd van Sabila (reg. Malawa) allen van de onderafd. Bergregentschappen van Boneija (afd. Saleijer) en van Bira (afd. O. D.), welke heeten van Java overgebracht te zijn.

Van die des laatsten werd gezegd, dat zij van Madjapait afkomstig waren, hetgeen ook blijkt uit een in mijn bezit zijnd afschrift-manuscript, volgens hetwelk zekere Daeng Ngarini de overbrenger daarvan zoude zijn.

Men hechtte echter niet te veel aan den naam van Madjapaït, daar deze plaats verrees op de puinhopen van Djenggolo, weshalve eene verwarring der namen in den loop der eeuwen zeer verklaarbaar is.

Eene aandachtige vergelijking van de ornamenten der verschillende vorsten en hoofden op Zuid-Celebes met die der regenten en andere grooten op Java's noordkust, zou ongetwijfeld nog veel onzekers aan het licht kunnen brengen.

Dat bij den regent van Tjiurana, dus in het hart der binnenlanden, eveneens dergelijke ornamenten aanwezig zijn, kan

zijn oorsprong vinden in zijn verwantschap met de vroegere Karaengs Maroesoe, waarvan hij beweert af te stammen [1].

Wellicht dat die van Balotjie en Sabila evenzeer hun oorsprong aan een dergelijke omstandigheid verschuldigd zijn, maar dit is mij onbekend.

Wegens de exploitatie van den maagdelijken grond door de kolonisten, ontwikkelden zich daaruit niet zelden monstrositeiten, welke, zooals heden ten dage nog het geval is, ter beschikking van het hoofd werden gesteld.

Verbaasd, misschien bevreesd over zulke dikwijls zonderlinge afwijkingen in de natuur, wachtte dat hoofd op zijne beurt wel zich daarvan te ontdoen, bewaarde het voorwerp en een nieuw ornament was ontstaan, vooral indien hiermede toevallig eene gebeurtenis samenviel, hem zelf, zijne familie of het land betreffende, waartusschen men dan verband zocht en natuurlijk ook vond.

Immers bestaan ten huidigen dage nog dergelijke toestanden bij het onontwikkelde plattelandsvolk in Europa.

Waren nu die voorwerpen door den tand des tijds eindelijk vergaan, een rappe hand was, zoo noodig en gewenscht, spoedig gevonden om, met de gebrekkige middelen waarover men te beschikken had, terstond een imitatie daarvan te vervaardigen, waaraan de verbeeldingskracht, aanvullende wat ontbrak, volkomen denzelfden vorm en dezelfde eigenschappen toekende.

Van daar dat, zooals mijn ambtgenoot Kooreman terecht opmerkt, het geloof in die ornamenten zich zelden verder uitstrekt dan het distrikt waar het zich bevindt [2].

Ook op Saleijer had men zulke koloniën of gaoekang-stichtingen, maar wegens het toenemen der bevolking, waardoor meerdere gronden in kultuur werden gebracht, ook de minder vruchtbare, moesten zij noodzakelijk ineensmelten en verdwijnen.

Ditzelfde lot staat vroeg of laat onvermijdelijk ook de gaoekang-stichtingen op den vasten wal te wachten, zooals dit vermoedelijk reeds plaats gehad heeft met Topidjawa (onderafd. Takalar).

Ziedaar nu de oorsprong der ornamenten van de zoogenaamde gaoekang-stichtingen bij de verschillende hoofden in de Gouver-

[1] Ligtvoets vertaling van het Dagboek der vorsten van Gowa en Tello, voorkomende in het 4e Deel der Bijdr. tot de Taal-, land- en volkenk., bl. 88 en 89.

[2] Ind. Gids 1883, Sept.-afl. bladz. 348 noot.

nementslanden zeer natuurlijk verklaard, zonder het aa
van geesten daarin gevaren [1], waaraan de gronden toebeh
en waarmede de Ind. regeering, bij de invoering van St
1882 nº. 22 te weinig rekening gehouden had.

Die gronden behooren echter volstrekt niet aan den ga
als wier vertegenwoordigers de vorsten en hoofden op
maar aan het Ned. Ind. Goevernement, die daarop zijne
reine rechten doet gelden, welke van oudsher door een n
contracten of hernieuwingen van anderen gewaarborgd zi

V.

GESCHIEDENIS.

L'histoire est une résurr
MICHE

Omtrent de oudste geschiedenis van Saleijer heb ik n
kunnen ontdekken. Mondelinge overleveringen bestaan er
en dan nog zoo verward, dat men zonder eenigen ander
draad zeer moeilijk, bijna onmogelijk een behoorlijk
daarvan maken kan. Aangaande de schriftelijke bescheide
ik bijna altijd hetzelfde antwoord: zij zijn verbrand. Ni
hebben mijne nasporingen geleid tot de ontdekking van nog
oude manuscripten, o. a. bij den zwager van wijlen den
regent van Poetabangoen en waarop de heer Mr. J. A.
Chijs, op mijn advies, reeds de aandacht gevestigd heeft
deel daarvan gesteld in de oud-Saleijereesche taal en han
over het ontstaan, de grenzen en den val van het rijk
bangoen, het oudste van Saleijer, heb ik ter inzage
krijgen, het andere deel was zoekgeraakt.

Van den inlander Gaoe Daeng Makanang Chatib der ka
Saloe (reg. Batamata) ontving ik een afschrift van een
schrift, handelende over verschillende onderwerpen, maar
zakelijk over de invoering van den Islam in die bergs
Het geheel is geschreven in een mengelmoes van Makas
en Saleijereesch met maleische karakters.

---

[1] Ind. Gids, Febr. 1883, bladz. 182.
[2] Als boven, Sept. 1883, bladz. 349.
[3] Not. Bat. Genootschap dd. 6 Juni '82 VI, II.

De regent van Bontobangoen, genaamd Oemara Daeng Matjora, en die van Boneija, genaamd Tjekele Daeng Mangoentoengi, stelden mij eindelijk nog in de gelegenheid kennis te nemen van eenige oude documenten, welke ter plaatse zullen worden vermeld.

Eindelijk moet zich bij zekeren Daeng Masingi, grootvader van den tegenwoordigen regent van Boeki, een merkwaardig handschrift bevinden, naar men mij verzekerde, doch het is mij niet gelukt dit ter inzage te bekomen.

Ziedaar de bronnen waaruit ik ter plaatse heb kunnen putten.

Omtrent de oudste geschiedenis van Saleijer heb ik mij uitsluitend kunnen bepalen tot hetgeen de bovenvermelde schrifturen daaromtrent verhalen, hetgeen hierboven reeds is vermeld, nam. dat de hoofdvorst van Saleijer gezegd wordt af te stammen van Sawerie Gadieng.

Daar vorsten en hoofden het landschap Loehoe beschouwen als het stamland van dien prins en deze in de oudste geschiedenis der volken van dit gewest een gewichtige, hoogst fabelachtige rol vervult, kan het geen verwondering wekken, dat zij zich bevlijtigen om hunne afkomst van hem op alle mogelijke manieren aan te toonen.

Hoogst waarschijnlijk heeft men dus hier minder aan eene heerschappij van dit mystieke land over Saleijer te denken dan wel aan eene Javaansche kolonisatie op het einde der XIIe of het begin der XIIIe eeuw.

Velen meenen echter dat de Saleijereesche titel *opoe* of *opo* voor de regenten en aanzienlijken een overblijfsel is der heerschappij van Loehoe. 't Is mogelijk; maar men vergete niet, dat die titel ook op de eilanden Boeroe en Ceram bestaat, waar zij — en nergens anders naar ik meen — aan het Opperwezen gegeven wordt [1]. Daar de titel van »lelaki« voor dergelijke personen meer uitsluitend Saleijereesch is, zou het niet onwaarschijnlijk zijn, dat die van opoe afkomstig is van de Moluksche kolonisten, die zich, zooals wij reeds aangetoond hebben, aan de oostkust des eilands vestigden tengevolge der gewelddadige invoering van het specerij-monopolie.

Ook vermeldt de Makassaarsche kroniek, dat Saleijer aan Toe-maparisi-kalona, de eerste vorst van wien iets met zekerheid

---

[1] Ind. Archief, Dl. I, Beschrijving van het eiland Boe[illegible]dik, IVe Hoofdstuk en Dl. II, Aanteekeningen omtrent de[illegible] op Ceram door denzelfden, IVe Hoofdstuk.

bekend is, in 1512 cijnsbaar werd, en het vóór tijd dien aan Boni was, weshalve de heerschappij van Loehoe zonder schroom als denkbeeldig moet beschouwd worden.

Wat de gevolgen der Bonische overheersching geweest zijn en hoe lang zij duurde, daaromtrent heb ik niets vermeld gevonden, zelfs bij overlevering niet. Te oordeelen naar den overwegenden invloed der boegineesche taal, moeten gedurende het evenbedoelde 300-jarig tijdvak zeer vele emigratien uit Boni, vooral naar het noordelijk gedeelte van Saleijer hebben plaats gehad.

De overheersching van dat rijk, indien zij al heeft plaats gehad, werd dan niet beschouwd als een juk waaronder men gebukt ging, maar als die van een volk, waarmede men door banden van bloed- en aanverwantschap innig verbonden was. De verhouding moet, dunkt mij, ongeveer dezelfde geweest zijn als die der tegenwoordig aanzienlijke Saleijereesche kolonien Pota, Barri, Reo, enz. op de noordkust van Mangaraï tegenover hun stamland.

Ras nam de bevolking toe, zoodanig dat zich nog twee andere vorsten verhieven, en wel lelaki Boeki en lelaki Laijolo. Hoe deze beide rijken zijn ontstaan, is mij niet recht duidelijk geworden, het allerminst dat van Boeki.

Wat Laijolo aangaat, volgens sommigen zou dit het stamland der Saleijereezen zijn en niet Poetabangoen. Van daar uit zouden dan de eilanden Lambego en Bonerate, vooral het eerste gekoloniseerd zijn.

Een feit is het, dat de taal, gesproken in de zuidelijke regentschappen, zoo niet dezelfde is, minstens zeer veel overeenkomst bezit met die der eilanden Kalaoe of Lambego en Bonerate, geheel afwijkende van het Saleijereesch, meer nog van het Makassaarsch en Boegineesch. Ook verzekerden de hoofden dier regentschappen mij, dat zij zeer veel overeenkwam met die, gesproken in den Boeton-archipel.

Neemt men nu in aanmerking dat Laijolo in 1669 door den grondlegger van ons gezag in dit gewest naar „eijgen observantie" geschat werd op circa „400 coppen" en als een der voornaamste gold, dan is het moeilijk aan te nemen, bij gebrek aan andere bescheiden, dat van daaruit de bovengenoemde eilanden zouden zijn gekoloniseerd, te meer niet, daar het eiland Lambego eertijds zeer zwaar bevolkt moet zijn geweest, waarvan de herinnering nog voortleeft in het geheugen der huidige bevolking en

waarvan de sporen ook nog overig zouden zijn, zooals men mij verhaalde.

Bij gebreke aan meer afdoende gegevens hel ik dus over tot het gevoelen van hen, die meenen, dat er eene emigratie heeft plaats gehad van Kalaoe of Lambego naar de tegenwoordige landstreken Barang-Barang, Bontoboroso en Laijolo.

Zooveel is echter zeker, dat de vorsten van Boeki en Laijolo, ofschoon onafhankelijk van Poetabangoen, hem toch als hoofdvorst van Saleijer erkenden. Daartoe bestond dan ook wel reden, want zijn gebied omvatte, volgens een handschrift, nagenoeg het gansche land. Immers de heerendiensten, die men ten zijnen behoeve moest presteeren, waren verdeeld over Tanete, Batamata, Maré-maré of beter gezegd de beide Kadiengs, nam. Kadieng-ri-laoe en Kadieng-ri-raija. Bontoboroso en Barang-Barang, die belast waren met het bouwen en onderhouden van 's vorsten woning; Opa-Opa, tegenwoordig meer bekend onder den naam van Tabang, met den voor die woning gebruikelijke sapana [1]; Boneija met het aanbrengen van wit zand voor en rondom die woning; Balaboelo met de levering van bamboe; Bitombang met het maken van strikken voor 's vorsten varkensjacht en Loera om den disch te voorzien van versche visch.

Blijkbaar zijn alzoo vele namen der huidige regentschappen en landstreken afgeleid van de toenmalige heerendiensten; zand heet boné; een bamboezen woning bala boelo, terwijl onder loeré een soort van kleine vischjes verstaan wordt.

Verder blijkt uit een handschrift zonder jaartal, dat een dochter des vorsten van Poetabangoen slechts in het huwelijk mocht treden met de zonen der vorsten van Boeki of Laijolo en niemand anders, als zijnde niet van gelijke geboorte, terwijl de bruidschat — soenrang — 80 katti, 80 tai, 80 oeloe en 100 nani aan goud bedroeg.

Men meene echter niet, dat het land toen reeds zwaar bevolkt was; het tegendeel is waar, want kort na de vestiging der O.-I. Comp[ie] te Makassar werd het, zooals wij gezien hebben, op ongeveer 5000 zielen geschat, "het aangeven der koningen buiten rekening gesteld."

Men zal wèl doen aan het woord "koningen" vooral geen al te groote beteekenis te hechten, althans niet meer dan die van glarang of negorijhoofd. Zelfs in 1735 tijdens den gezag-

[1] Dr. B. F. Matthes, Mak. Woordenboek, bladz. 5[illegible] der Boeg. Pl. IV l. b.

Volgens de overlevering rustte echter, tot voor betrekkelijk korten tijd, op Boneija de dure verplichting om in de eerste levensbehoeften van den vertegenwoordiger van het Nederlandsch gezag te voorzien, zoomede in dat der Gouverneurs en hun gevolg bij hunne aanwezigheid op Saleijer. Vermoedelijk zijn dus die bewezen diensten van zeer huishoudelijken en intiemen aard geweest als een gevolg der slechte betaling en het minder moreele gedrag van 's Compies dienaren.

Het gevolg der scheuring van het rijk van Kadièng was eene verplaatsing van den bestuurszetel. die van Lembangmatene naar Maré-maré en van Djamboeija naar Boneija, waarmede eene naamsverandering der beide vorstendommen gepaard ging. De verplaatsing van den bestuurszetel van Maré-maré naar Baroegaija is eerst van zeer jongen datum.

Wegens het voortdurend wanbestuur der vorsten of regenten van Maré-Maré werd het noodzakelijk hun gebied bij dat van hunnen voormaligen leenman te voegen tot een regentschap Boneija.

Wat de hoofdplaats Pangiliang betreft, hierboven hebben wij reeds gezien, dat de maleijer Intje Oedjong van Gowa's vorst vergunning verkreeg zich op Saleijer te vestigen, waar hij den Islam overbracht en tevens de betrekking van tolk waarnam. Aan de bemiddeling van zijnen zoon Intjé-Adjies was men het, volgens het handschrift, verschuldigd dat het land, na het gewelddadig en roofzuchtig bestuur der Ternatanen, weder tot rust en orde kwam. Ter belooning zijner gewichtige diensten werd hij door den schrijver Mintaroe-rasalamsa, namens de Compie begiftigd met het land genaamd Pangiliang tot aan Kaboeloerang en tot hoofd daarover aangesteld, met de belofte, afgelegd ten overstaan der overige aanwezige Europeanen en oudsten van het volk, dat het nageslacht van Intjé-Adjies nimmer in het rustig bezit van dit landgoed zoude mogen worden gestoord, daar hij geheel Saleijer weer tot rust had gebracht.

Het tegenwoordige hoofd van Pangiliang, genaamd Djamaloeng Daeng Mapata, beweert dan ook in rechte lijn van de Menang-Kebosche kolonisten af te stammen.

In de onmiddellijke nabijheid van Pangiliang, ten noorden daarvan, ligt de kampong Boea-Boea, dat in vroegere jaren eveneens een vrije, zelfstandige kampong was. Wanneer en om welke reden zij daartoe verheven werd, is mij onbekend gebleven, maar in 1875 werd het wenschelijk geacht haar bij Pangiliang in te lijven tot een glarangschap Benteng.

Tot voor weinige tientallen jaren bestonden de heerendiensten der ingezetenen van die beide kampongs o. a. in het leveren van boodschappers tot het overbrengen van brieven, enz, van den hoogsten Europ. gezaghebber naar de verschillende hoofden, terwijl de glarangs dier kampongs hem ter zijde stonden bij het onderzoek zoowel van civiele als crimineele zaken. Bovendien werden de fiskaals of inl. officieren van Justitie bij voorkeur gekozen uit de familieleden der glarangs van Boea-Boea.

Wat het vorstendom Batamata betreft, het stamland daarvan moet gezocht worden in de bergnegorijen Saloe, Lambongang en Batamata-sapo. Het schijnt dat de overwalsche vreemdelingen hoofdzakelijk van Boeton — af te leiden uit den naam der aanzienlijke kampong Boetongia — zich daar vereenigd en een bondgenootschap gesloten hebben, aan welks hoofd de kampong Saloe stond. Nog wijst men ter plaatse het graf van den aanvoerder dier Boetonneezen, dat steeds in een goeden staat gehouden wordt.

Alzoo ziet men hier, in afwijking van overal elders, het inderdaad vreemde maar tevens zeer praktische verschijnsel, dat kolonisten, in plaats zich langs de kusten te vestigen, naar 't gebergte trekken om van daar het land te koloniseeren. Behalve ter verzekering van eigen veiligheid, moet dit hoofdzakelijk toegeschreven worden aan de meerdere vruchtbaarheid van den bodem in het gebergte.

Of die vreemdelingen zich onmiddellijk in deze landstreken gevestigd hebben dan wel eerst op Kalaoe (= Lambego) of in de zuidelijke regentschappen op Saleijer, is onzeker. Een feit is het evenwel, dat de vorsten van Bontobangoen en Balaboelo zich sedert de oudste tijden zeer aangetrokken gevoelden tot het hoofd van het glarangschap Onto, waartoe de kampong Boetongia behoort. Tegenwoordig zijn die hoofden door banden van bloed- en aanverwantschap zeer nauw verbonden.

In het begin der XVII^{de} ceuw of later voegden zich, naar het schijnt, hierbij de Makassaarsche afstammelingen eener maleische kolonie onder aanvoering van Hassan Hoesin.

Bij het toenemen der bevolking breidde zich het bondgenootschap allengs uit naar de vlakte d. w. z. naar de westkust, waarmede eene verplaatsing van den bestuurszetel en de aanstelling van eenen plaatsvervanger of baligaoe in de bergstreken gepaard ging.

De invloed van het verbond dezer drie landstreken,

tijds zeer aanzienlijk, heeft zich tot den huidigen dag bewaard. Ontegenzeggelijk zal daartoe veel bijgedragen hebben het huwelijk van 's Compies tolk Tambi, bijgenaamd Tikoes, met de dochter des baligaoes van Saloe.

Ongeveer twintig jaren geleden werd het naburige landschap Onto, in de officieële stukken der XVIIde eeuw Ontong of Hontong geheeten, als te onbeduidend om zelfstandig te zijn bij Batamata ingelijfd, ook om als tegenwicht te dienen voor den invloed van bedoeld verbond.

In het reg. Tanete hebben bij herhaling binnenlandsche beroeringen plaats gehad tusschen den vorst — verblijf houdende te Poewengga — en den ondervorst of baligeoe, wonende te Rara. Niet onwaarschijnlijk is hierop van invloed geweest de herhaalde aanwezigheid des vorsten van Bira genaamd Toe-rilemona, vermaagschapt aan die van Tanete en schoonzoon van den vorst van Boeki, terwijl de baligaoe vermoedelijk zijnen steun zocht en vond bij zijnen ambtgenoot te Batamata. Dit mag althans afgeleid worden uit het feit, dat in de officieële stukken van dien tijd die tolk ook wel eens Rara of radja Rara genoemd wordt. Hieraan mag het wel toegeschreven worden, dat tot den huidigen dag de onderregent van Tanete volgzamer, dienstwilliger is voor het gouvernement dan het boven hem gestelde hoofd.

Het reg. Laijolo strekte zich eertijds even ver uit als tegenwoordig, d. w. z. tot het reg. Barang-Barang, dus het landschap Bontoboroso daaronder begrepen. Bij de opgave van het aantal zielen in 1669 wordt van dit laatste ook niet gesproken, zoodat het toen nog daarmede een geheel uitmaakte. Niet lang na de vestiging der O. I. C. te Saleijer ontstond een tweespalt tusschen den vorst van Laijolo en den glarang van Bontoboroso, welke, ondanks de herhaalde pogingen tot pacificatie, eindigde met de verheffing van dat landschap tot een zelfstandig regentschap. Thans ongeveer 15 jaar geleden, werden beide landstreken weer onder het hoofd van Laijolo vereenigd.

Tot zoover de oudste geschiedenis van enkele regentschappen, zoover ik die uit handschriften, officieële bronnen en mondelinge overleveringen heb kunnen samenstellen. In den loop van dit opstel zullen wij gelegenheid hebben die van eenigen meer uitvoerig te bespreken.

Wanneer en hoedanig Saleijer genoodzaakt werd den vorst van Gowa als zijn opperheer te erkennen, daaromtrent heb ik

in de mij ten dienste staande Saleijereesche documenten niets gevonden.

Volgens Ligtvoets geschied- en tijdrekenkundig overzicht der landen, thans uitmakende het gouvernement Celebes en onderhoorigheden, zou het eiland in het begin der XVI[de] eeuw door Toe-maparisi-kolona schatplichtig zijn gemaakt. Op zijne veroveringstochten liet sultan Baab-Oellah van Ternate, meer bekend onder den naam van Djahoe Baab-oe, na zich van den Boeton-archipel te hebben meester gemaakt, het eiland in 1580 door zijnen bevelhebber Kapallaija in bezit nemen. Dit feit was beslissend voor de toekomst van Saleijer, want hoewel hij het gedurende zijne aanwezigheid op Makassar wederom aan vorst Toe-nidjallo schonk, en het ook sedert een onderhoorigheid van Gowa bleef, werd toch bij de vaststelling van het Bongaaische traktaat op 18 November van het omwentelingsjaar 1667 als beginsel aangenomen, dat de verschillende aan dat rijk onderworpen landen, wederom aan hunne voormalige beheerschers moesten worden teruggegeven. De oudste geschiedenis van Saleijer is, zooals men ziet, uiterst schraal, maar wordt eerst belangrijk korten tijd voor de vestiging der O. I. C. te Makassar.

Hoewel de Gowasche overheersching betrekkelijk van geen langen duur was, kenmerkte zij zich toch door haren zwaren druk voor de bevolking, want de vorsten en grooten maakten ruimschoots gebruik van de gelegenheid om zich te verrijken.

„Na de laatste verovering van de Makassaren tegen die van „Saleijer, was 't eiland geschat op 1000 katti dat is 80.000 „realen, in drie jaren te betalen zoo ze begeerden in vorige „vrijheid te zijn en daartoe onvermogend wezende, bleven ze „onder continueele schatting, die niet minder in drie jaren be„dragen moest als 100 katti of 8000 realen [1], doch is daar zoo „scherp bij kwade tijden niet op gezien of ze hebben het met „70 katti of 80 katti kunnen afleggen, alles in Saleijereesche „kleeden; des waren die van Saleijer van alles vrij, maar zoo „een Koning van Makassar ginder in persoon kwam te ver„schijnen, moesten zij dadelijk tot een groote uit, 1000 maas „geven en wat meer; dan deze is daar maar eens geweest. „Bij overkomst van den groot-goeverneur, gelijk Lingkes was, „krijgt hij 2 katti of 320 maas in geld, doch daar werd geen

[1] De Goeverneur van Clootwijk zegt echter in zijne memorie dat „de Saleijers „steeds onder tribuut der Makassaren bleven, aan welks koning zij 80.000 *rijksdaalders* 's *jaars moesten* opbrengen.

"gewoonte gemaakt Saleijer dat gewest te bezoeken, uit vrees "dat het haar vervelen zoude. In zes jaar is Lingkes twee maal "present geweest. [1]

Wat de heeren- of hofdiensten betreft, die de Saleijereezen ten behoeve van Gowa's vorst moesten presteeren, deze bestonden, volgens overlevering, in een vast contingent werkvolk dat telken drie jaren afgelost werd. Hiervan vinden wij het navolgende aangeteekend. "Het (Saleijer) is een groot land zoodat "men 't volk op geen hoopje vindt staan. Onder de Makassaarsche Koningen is het doorgaans geschat en gepasseerd voor "4000 koppen, wat minder na de sterfte voor den aanvang van "dezen oorlog, doch opgeroepen wordende tot eenige tochten "extra ordinaire werken of dergelijken, compareeren zij nooit "sterker als 4 à 5, uiterlijk 6 à 700 man, zijnde in den be"ginne gezegd, dat ze in dezen kapitalen oorlog onder negen "van de Koningen tot den vrede van Bongaai toe, niet sterker "als 300 man zijn overgekomen, zijnde dan hare portie altoos "geweest de wegen die bewassen waren of een weg door 't bosch "open te kappen en 't kanon voort te trekken maar van 't "vechten waren zij vrij. En werd dit volk meest gevonden uit "de 9 mindere negorijen, zijnde Gantarang, Bontobangoen, Tanete "en Laijolo daarvan vrij, omdat zij van 't eiland de voor"naamsten zijn en ook van de contributie 't meeste opbrengen. "Ook werden de voorzeide presting op Saleijer niet als bij extra "ordinaire voorvallen gedaan."

Behalve deze inkomsten bezat de vorst van Gowa nog die van de nagelboomen op Saleijer. Aangezien ik daaromtrent niets bij mondelinge overlevering vernomen noch uit handschriften of archiefstukken ontdekt heb, verdient hier vermeld hetgeen van Dam daarvan zegt [2]: "En is deswegen mede zeer notabel "dat voor tijds daar d. i. dit gewest mede nooteboomen hebben "gestaan, die gezegd worden door ordre van de regeering aldaar "te wezen uitgeroeid, uit vreeze van door de aanloksel van de "een of de andere Europeesche natie te worden overmeesterd, "behalve dat men in 't jaar 1664 heeft ondervonden, dat het "eiland Saleijer, toenmaals onder Makassar behoorende, in zekere "vallei [3] wel met 2000 en meer nagelboomen was beplant, daar

[1] Notitien Speelman.

[2] 2e Boek 5e Cap.

[3] Zooals hierboven is aangetooud worden geene uitgestrekte valleien op Saleijer aangetroffen dan alleen het dal van Balaboelo, zoodat zeer waarschijnlijk deze vallei bedoeld wordt.

„van de Koning zijn gedeelte van de nagelen voor zijn ge-„rechtigheid genoot en die de Engelschen van daar mede „sekretelijk wisten te krijgen.”

Bovendien genoten de hoofden en aanzienlijken de heeren-dienstplichtige eer, om elk jaar tien à twintig jeugdige en schoone danseressen — pakarena's — voor het Gowasche hof te mogen leveren, te kiezen uit hunne huwbare dochters, die rijk beladen met geschenken voor de verleende gunst, derwaarts werden gezonden om er doorgaans ook te blijven.

Ofschoon de overlevering hiervan niet gewaagt, schijnt een dergelijke eer ook de aanzienlijken van het eiland Kalaoe of Lambego te beurt te zijn gevallen; althans men leest daarvan dat „het (Kalaoe) gehoort in origine aan en onder Saleijer, maar „volgens bericht van den Koning (van) Poetabangoen hebben ze op „op haar zelf eenigen tijd homage aan den Koning van Makassar „gedaan, die aldaar tot het overkomen van dezen oorlog zijn „dansschool heeft gehouden.”

Men ziet dat de Gowasche vorsten wel wisten op welke wijze zij in geld en arbeid de Saleijereezen konden exploiteeren.

Terecht kon dan ook gezegd worden, dat „onder alle contri-„butie, die Makassar van zijne gesubjugeerde onderdanen trekt, „is er geene grooter dan die van Saleijer gelijk hier effen voor „is aangewezen.” [1]

Niet zonder belangstelling zag men derhalve de gebeurtenissen te gemoet, die het gevolg waren van de komst des admiraals Corn. Speelman en den daarop gevolgden val van het rijk van Gowa. De Saleijereezen toonden behoefte aan een milder bestuur en onwillens en onwetend hadden de vorsten van Gowa het hunne alzoo bijgedragen tot vestiging van het Nederlandsche gezag op Saleijer. Echter niet alvorens eene korte wijle onder het protectoraat der O. I. Compagnie den geduchten schepter des sultans van Ternate gevoeld te hebben, onder wien het uitzuigings-systeem bepaald zijn toppunt bereikte.

Tot beter overzicht van het navolgende dienen wij thans kortelijk de gebeurtenissen en hunne wording na te gaan zoo te Makassar als elders in dit gewest, die geleid hebben tot het omwentelingsjaar 1667.

De eerste vorst van Gowa, van wien de kronieken iets met zekerheid mededeelen, was Toe-maparisi-kalona (± 1500) die den

[1] *Notitien Corn. Speelman.*

grondslag legde voor het later zoo machtige rijk. Hij toch onderwierp de kustlanden zoowel ten noorden als ten zuiden van Makassar tot aan Boeloekomba, onderwierp Saleijer en sloot een verbond met Boni. Onder zijne regeering verschenen de Portugeezen te Makassar van wie het waarschijnlijk is, dat zij eenigen invloed op de binnenlandsche aangelegenheden van zijn rijk hebben uitgeoefend. Na hem maakte zijn zoon Toe-nipalangga zich meester van de gansche westkust tot het landschap Tontoli of Toli-toli zoomede van Wadjo en verbond zich met Loehoe. Onder zijne regeering vestigden zich de Maleiers te Makassar, stichtten er een moskee en kregen vergunning hunnen godsdienst openlijk te vieren.

Onder de regeering van zijnen neef Toe-nidjallo verscheen sultan Baab-oellah van Ternate, meer bekend onder den naam van Djahoe Baab-oe, in 1580 op Makassar en schonk hem het eiland Saleijer, dat hij, benevens den Boeton- en Soella-archipel, op zijne veroveringstochten had bemachtigd.

In 1590 op 35jarigen ouderdom vermoord, werd hij door zijn zoon Toe-nipasoeloe opgevolgd, die evenwel na een zeer korte regeering door de rijksgrooten werd afgezet om plaats te maken voor zijn minderjarigen broeder Toe-aménang-ri-gaoekanna, meer bekend onder den naam van Allah-oedin, de eerste Gowasche vorst, die den Islam omhelsde.

In 1619 liet hij door Matowaya Karaeng Tello in vereeniging met Karaeng Jampa en lomo Mandallé de rijken Bima, Dompo, Sangar en Tambora onderwerpen, terwijl de vorst zelf, op zijne veroveringstochten van den Boeton-, Soella- en Bangaai-archipel, alles toebehoorende aan Ternate, zich van het rijk Sambaoe (= Sumbawa) meester maakte om ten slotte, na een verbond met de Balische vorsten gesloten te hebben, zijne wapenen te keeren tegen Beraoe en Koetei op Borneo's oostkust.

Met deze ontzaglijke uitbreiding van gebied niet tevreden, eigende hij zich in 1634 nog eenige landschappen toe gelegen aan de Tomini-baai mitsgaders Menado en Gorontalo, allen evenzeer toebehoorende aan Ternate, ja zelfs ging hij zoover om zich met de binnenlandsche aangelegenheden van dat rijk en die van Tidore en Batjan in te laten.

Met recht kon dan gezegd worden, dat hiermede het Gowasche of Makassaarsche rijk buiten 's lands zijn toppunt van macht had bereikt. Door de evengenoemde veroveringen, zoomede van den Boeton-archipel, haalde hij zich den haat des sultans van

Ternate op den hals, hetgeen niet zonder invloed was op de latere gebeurtenissen van zijn rijk.

De invoering van den Islam in het Gowasche rijk in 1603 of 1606 gaf aanleiding tot een langdurigen oorlog met Boni. Ofschoon met afwisselende kansen gevoerd, bleek toch op den duur het overwicht der Makassaren, dank aan de hulp die zij van de Maleiers ondervonden. Toen nu Boni's vorst in 1630 te Tello overleed, behoorde zijn zoon Daeng Pabali hem in de regeering op te volgen, maar wegens zijne minder hooge geboorte, werd hij, onder den invloed van Gowa, daartoe ongeschikt geacht, en zijn neef La-Maddarĕmĕ matienrowé-ri-Boekaka, een dweepziek persoon, op den troon geplaatst.

Deze vervolgde zijne onderdanen zoo hevig ter wille van den Islam, dat zijne moeder Makkala roewé in 1639 de vlucht naar Gowa nam, waar zij vorst Moehamad-Saïd karaëng Lakijoeng Toe-wamćnang-ri-papambatoena, die zijn vader Allah-oedin in hetzelfde jaar was opgevolgd, tot haren zoon aannam en zijne hulp inriep. In den daaruit voortgevloeiden oorlog werd La Maddarĕmĕ in 1643 geslagen en genoodzaakt de vlucht te nemen naar Larómpe in Loehoe. Door tusschenkomst van den Aroe-matowa van Wadjo, met wiens dochter hij gehuwd was, verscheen hij niet lang daarna zelf te Makassar, waar hij van de regeering vervallen werd verklaard en Toballa Aroe Tanete, een der kiesheeren van Boni, in zijne plaats werd gesteld.

Hiertegen verzetten zich bovengenoemde Daeng Pabali, Aroe Koeng en andere Bonische prinsen, maar hun aanhang werd in 1646 geslagen en zij zelven tot slavernij gedoemd.

Hiermede verloor het Bonische rijk zijne onafhankelijkheid; het Gowasche daarentegen bereikte zijn toppunt van macht, dank aan de krachtdadige hulp der Maleiers.

Door de vestiging der O.-I. Compie in hare oostersche provinciën en de strenge maatregelen, daar genomen in het belang van het specerij-monopolie, was aan den handel der volken van dit gewest, grootendeels reeds onder de opperheerschappij van Makassar of Gowa, een zeer gevoelige slag toegebracht. Van daar dat de Makassaren, voornamelijk gedurende de jaren 1627—30, de Compie zooveel mogelijk afbreuk trachtten te doen, zoowel door sluikhandel als door vijandige aanvallen.

Aan pogingen van onze zijde om den vrede te sluiten ontbrak het geenszins, waartoe in herinnering behooren gebracht te worden die van de landvoogden [illegible] 320,

Herman van Speult in 1625, zoomede die van Anthony Caan in 1632 gedurende hun verblijf te Makassar; doch eerst aan Anthony van Diemen mocht het gelukken een contract van vrede te sluiten.

Was die hardnekkige weigering eensdeels toe te schrijven aan den overwegenden invloed van Gowa's rijksbestuurders, respectievelijk Karaeng Matowaija en diens broeder Karaeng Patingalowang, gepaard aan den onbegrensden hoogmoed en eerzucht van Gowa's beheerschers; anderdeels kan niet ontkend worden, dat de naijver der Engelschen en Portugeezen, onze concurrenten, het zijne daartoe bijgedragen heeft. Toen nu van Diemen in 1637 te Makassar verscheen om voldoening te eischen voor den moord, twee jaren te voren op last van vorst Allah Oedin gepleegd op den koopman van Vliet en nog vijf Europeanen, werd, onder den drang der omstandigheden, het contract gesloten dat in hoofdzaak het navolgende bevatte:

De Nederlanders zullen een kantoor mogen hebben tijdens het verblijf der schepen op Makassar; zij mogen geene vijandelijkheden tegen de Makassaren ondersteunen, tenzij deze in verboden vaarwaters gevonden worden. Geschillen tusschen de Nederlanders en Engelschen of andere natiën zullen door den Koning van Makassar en zijnen raad ten overstaan van ons opperhoofd afgedaan worden. De reede van Makassar zal ongevioleerd blijven, maar de vijanden der Nederlanders, hen aldaar aanvallende, of met overmacht overweldigende, zal zulks den koning niet toegerekend, maar het nemen van represailles vrijgelaten worden. Beide natiën zijn gehouden elkander in oorlog te assisteeren. De tolrechten van Makassar worden geregeld. Overloopers worden van weerskanten overgeleverd. De godsdienst is vrijgelaten.

Ondanks dit vredes-contract ging vorst Allah-oedin en na hem zijn zoon Mochamad-Saïd voort de O.-I. Compie in hare oostersche provinciën steeds heftiger te bestoken. Wel is waar heette de strijd gevoerd te worden om de invoering van het Christendom te beletten, maar dit was slechts de vlag, waaronder het monopolie-stelsel bestreden werd. Bestond hunne hulp eerst in het verschaffen van hulptroepen aan den kimalaha van Loehoe (eil. Ceram) en het aanbieden aan dat hoofd der opperheerschappij over Ambon, later op het toppunt hunner macht, ondersteunden zij Toeloekabesi krachtdadig in zijnen opstand en verstoutten zich zelfs 's Compies vestigingen aan te vallen.

Hoewel 's Comp. wapenen op den duur zegevierden, ontbrak

het wederom geenszins aan pogingen om langs diplomatieken weg vrede te sluiten. In dien geest waren in 1653 bij den nieuw opgetreden vorst Malombasang Hasan-oedin Toewamménang-ri-balla-pangkana werkzaam het opperhoofd Evert Buijs en de vlootvoogd Arnold de Vlaming te Makassar en kapitein Verheide in de Molukken, doch hunne pogingen waren vruchteloos evenals die in het volgende jaar van den commandeur Roos en den koopman Brouwerius.

Na de tegenspoeden der Makassaren in de Molukken besloot men den strijd over te brengen naar Boeton, waarheen vorst Hasan-oedin in 1655 eene aanzienlijke macht afzond om zijn verloren invloed aldaar te herstellen.

Staan wij thans een oogenblik bij Boeton stil. In 1580 had vorst Baab-oellah, meer bekend onder zijn Ternataanschen naam van Djahoe Baab'oe, op zijne veroveringstochten Boeton veroverd. Evenwel behield dit land zijne vrijheid, doch was verplicht Ternate als opperheer te erkennen.

In 1613 verscheen de commandeur Apollonius Schot op Boeton en sloot een contract met vorst Daï-sang-ari-andin, dat in hoofdzaak het navolgende bevat:

„De commandeur zal zijne tusschenkomst verleenen bij de „vorsten van Gowa en Ternate om geene vijandelijkheden op „Boeton te plegen. Hij belooft Boeton tegen alle andere natiën „te beschermen. Daarentegen belooft de vorst de O.-I. Comp^ie^ „tegen hare vijanden bij te staan; haar den alleenhandel te verzekeren, en geen tollen van 's Comp^ies^ schepen of goederen te „heffen. De godsdienst is vrijgelaten Twee sterkten, met eene „Nederlandsche bemanning zullen opgericht worden."

Van dit contract werd mededeeling gedaan aan den sultan van Ternate en den 29 Augustus deszelfden jaars door de regeering te Batavia goedgekeurd.

Daarop volgde de verovering van Boeton door Allah-oedin in 1626. Onderhandelingen hierover hadden geen ander resultaat, dan dat Boeton zich meer bij Ternate en de O.-I Comp^ie^ aansloot, vooral toen in 1653 eene aanzienlijke Makassaarsche vloot van honderd vaartuigen bestemd voor de Molukken door Arnold de Vlaming gedeeltelijk werd vernield, toen zij voor Boeton verzeilde.

In 1655 nu bracht Hasan-oedin eene vloot van 700 vaartuigen tegen dit land bijeen om te trachten zijn gezag te herstellen, zooals wij boven zagen.

Hoewel de Vlaming aan deze vloot een gevoelig verlies toebra kon hij toch niet beletten dat het land veroverd en de v genoodzaakt werd zijne vrijheid voor 888 kati goud te koop hetgeen niet weinig bijdroeg om zich nauwer bij Ternate te sluiten. Bij die gelegenheid was het, dat de bemanning Nederlandsche sterkte Djangan-kata haar in de lucht d springen in plaats van over te geven.

Eindelijk gelukte het aan den Raad extraordinaris van In W. van der Beek den 28 December dezes jaars een contr met den vorst van Makassar te sluiten dat den 2 Febr 1656 werd bevestigd en in hoofdzaak op het navolge neerkwam:

"De op Ambon aanwezige Makassaren en Mahomedanen mo "terugkeeren. De Koning vermag al zijne uitstaande schul "op Ambon te doen invorderen. De wederzijdsche gevange "zullen uitgeleverd worden. 's Comp. vijanden zullen des Koni "vijanden niet zijn. De Comp. zal zich buiten de geschillen "Makassaren houden. De Comp. zal alle onderdanen van "Makassaarschen Koning mogen nemen, die zij in de vaar "de Moluksche eilanden aantreft."

Op grond van deze laatste bepaling tastte de Vlaming in laatst van 1656 de Makassaren bij het eiland Amblauw waar zij bezig waren met smokkelen en bracht hun een zienlijk verlies toe.

Het bleek echter spoedig dat Hasan-oedin zich niet het nieuwe contract gebonden achtte; weshalve na eene la doch vergeefsche poging in 1659 van den opperkoopman Wi Basting, besloten werd den oorlog op Makassar zelf over te bren

Tot dat einde verscheen in 1660 eene vloot van 22 sche 3 galjooten en 8 sloepen met 1064 Europeesche en 1700 h troepen onder Van Dam en Truijtman. Na de vermeeste van zes portugeesche vaartuigen door twee fluitscheepjes i gezicht van Makassar werden de sterkten Panakoekang en C stormenderhand genomen en Hasan-oedin tot een wapenstils genoodzaakt. Karaeng Poppo werd daarop door dezen Batavia afgezonden om over den vrede te onderhandelen, den 19n Augustus gesloten werd, hoofdzakelijk inhoudende

"De vorst ziet af van zijne aanspraken op Boeton en Men "zijnde eigendommen van Ternate. Hij zal zich niet bemo "met de zaken in de Molukken, De vaart op deze eilanden t "verboden. De Ternatanen, Tidorezen en Batjanders mogen

"zonder pas op Makassar handel drijven. Handhaving van "'s Comp. monopolie in de Molukken. Verbod aan de Makassaren "om op Timor, Solor en daarom heen liggende eilanden te "handelen. De Portugezen zullen van Makassar worden geweerd "met verbod zelf er handel te komen drijven. De overloopers "zullen worden uitgeleverd. Vrije handel van de O. I. C. op "Makassar. Eigen rechtspleging der O. I. C. voor hare onderdanen "op Makassar. Geschillen met de Makassaren zullen door weder-"zijdsche gecommitteerden behandeld worden. De Portugezen "dragen de kosten van den oorlog zoomede de schade wegens "het afloopen van 's Comp. loge. De sterkte Panakoekang blijft "tot naleving der voorwaarden in bezit der O. I. C."

Gedurende het verblijf van Karaeng Poppo te Batavia verbraken de Makassaren den wapenstilstand op raad van Karaeng Karoenroeng, later rijksbestuurder van Gowa en begonnen zich te versterken. Daartoe werden duizenden in slavernij verkeerende Bonieren geprest een kanaal te graven om Panakoekang van den vasten wal af te scheiden. De Makassaarsche dwingelandij moede, grepen zij deze gelegenheid aan om onder aanvoering van Aroe Palakka, Daeng Pabali, Toballa en andere prinsen en edelen, de wijk naar het binnenland te nemen, waar de vorst van Soppeng — hun bloedverwant — zich met hulptroepen bij hen voegden. Zij werden echter den 21 September verslagen door Karaeng Soemana en Karaeng Karoenroeng, gesteund door de Wadjoreezen en Toballa, gevangen genomen, den 11 October met nog 269 anderen ter dood veroordeeld. De meeste edelen vluchtten daarop over Tanabéroe (Zuidkust reg. Bira afd. O. D.) naar Boeton waar zij met den vorst een verbond sloten, waarvan kennis werd gegeven aan Ternate die het bekrachtigde.

Nog voor het einde van het jaar 1660 verschenen te Makassar Sultan Mandarsjah van Ternate vergezeld door Pieter Bitter om over het bezit van Boeton te beraadslagen en de commissaris Jacob Cauw om eenige nadere punten van den vrede te regelen. Het contract van 19 Augustus werd daarop den 12 December aangevuld met de navolgende bepalingen:

"dat de vorst afziet van alle pretentien op de O. I. C., dat "hij zich niet zal bemoeien met de rijken Ternate, Tidore en "Batjan of hunne onderhoorigheden, terwijl de O. I. C. hetzelfde "zal betrachten ten aanzien van Makassar; dat "nieuw en op eigen kosten zal doen opbouwen

„negen Europeanen zullen verblijf houden. De Portugeezen
„moeten binnen één jaar van Makassar vertrokken zijn en de
„sterkte Panakoekang zal in handen der O. I. C. blijven tot
„alles geregeld is.

De overwinning te Makassar behaald, de eerste stap tot de geheele vernedering en onderwerping van Gowa, had ons overwicht en daarmede onzen invloed duurzaam op het schiereiland van Zuid-Celebes gevestigd. Vol vertrouwen riep derhalve de Soppengsche prins Aroe Patoetje, namens de benarde Bonische uitgeweken edelen, de hulp der O. I. Comp. tegen de Makassaren in.

Ongezocht, doch alleen door den loop der gebeurtenissen, geraakte de O. I. C. alzoo aan het hoofd van een bondgenootschap, waarvan de bestanddeelen, hoe verschillend in taal, zeden, gewoonten en belangen, toch eensgezind waren in hunnen haat tegen Gowa's hoogmoed en dwingelandij. In 1663 werd toen Aroe Palakka door de O. I. C. als hoofd der uitgewekenen erkend.

Hierover verstoord, brak vorst Hasan-oedin in 1665 den vrede door eenen aanval op de bezittingen der bondgenooten.

De rijk beladen schepen de Walvisch en de Leeuwin, behoorende tot de retourvloot, komende van de oostersche provinciën en gestrand op de Noordkust van het reg. Tanete (Saleijer) en op Poe Dowang (straat Saleijer) werden afgeloopen en de bemanning vermoord. Tevens was het Nederlandsche opperhoofd van het kantoor te Makassar verplicht wegens mishandeling de vlucht te nemen.

De Ternataansche sterkten op de Soella's werden afgeloopen en de inwoners in slavernij weggevoerd.

Eindelijk werd Aroe Palakka van den sultan van Boeton, bij wien hij de vlucht had genomen, opgeëischt, maar natuurlijk geweigerd.

Eene geduchte vloot van 700 vaartuigen met de noodige troepen, bijeengebracht voornamelijk uit de cijnsbare landen, stak den 23 October 1666 onder aanvoering van Karaeng Bontomarannoe in zee met het drieledige doel Boeton te tuchtigen, den Soella-archipel opnieuw te bemeesteren en de O.-I. Compie in de Molukken „hare kostelijke oostersche provinciën" aan te tasten.

Den 19 December daarop verscheen de admiraal Corn. Speelman te Makassar, met eene vloot van 13 schepen en 800 man zoo Europeesche als inlandsche troepen, om voldoening te eischen

voor het afloopen der Soella-eilanden en de moorden op de Hollanders. Vorst Hasan-oedin weigerde hieraan te voldoen, weshalve hem den oorlog werd verklaard.

Toen men het vertrek der Makassaarsche vloot naar Boeton vernam, werd terstond daarheen koers gezet, onder weg Bontain en de Toerateya-landen, de »spijskamer« van Makassar naar men meende, verwoestende.

Hevig was men reeds te Boeton in het nauw gebracht, toen de admiraal den 31 December daar verscheen en den 1n Januari 1669 de baai binnen liep. Glansrijk was de overwinning toen bevochten, gevolgd door de overgave op genade of ongenade van de gansche Makasaarsche vloot en hare bemanning. Volgens het hiervan gemaakte contract, gesloten met genoemden Karaeng Bontomarannoe [1] en de vorsten van Bima en Loehoe, in 't jacht Muiderberg ter reede van Bongi op 't eiland Boeton, vielen o. m. 11000 menschen in handen der overwinnaars, waarvan de helft door de Compie op een onbewoond eiland tusschen Boeton en Pantjano werden gezet, beroofd van de eerste levensbehoeften [2].

De daarop gevolgde gebeurtenissen zijn bekend. De vloot vertrok naar Ambon om hare krijgsmacht te versterken en den sultan van Ternate op te nemen om daarna de terugreis te aanvaarden via Boeton, waar Aroe Palakka en de sultan zich bij de hoofdmacht aansloten, en Bontain om kapitein Poleman met de hulptroepen, die door Boni getrokken waren, af te wachten. Te Galésong werden den 18 Augustus twee schansen genomen, waarbij de vorst van Mandar en de oudste zoon van

---

[1] Deze Karaeng Bontomarannoe maakte later met tal van uitgeweken Makassaren, een groot gedeelte van den Indischen archipel onveilig, vooral de noord- en oostkust van Java, verder Bali en Sambaoe (= Sumbawa). In de miss. dd. Makassar 11 Dec. 1675 gericht aan Ant. Hurdt, Goev. der Molukken lezen wij daaromtrent: Aan den kapitein Jan Fransz is last gegeven om na afdoening der zaken op Bima enz. met 't jacht Corea over Java's noordkust naar Batavia te gaan, en gerecommandeert alle vlijt en ijver aan te wenden om de uitgeweken Makassaren, waar dezelven kunnen gevonden worden, afbreuk te doen enz. Deze benden staande onder bovengenoemden Karaeng, hadden de beschikking over circa 100 vaartuigen, waarmede zij Passoeroean aanvielen, plunderden en verbrandden, maar te Grissee werden afgeslagen met achterlating van verscheidene dooden, waaronder twee hunner aanvoerders. Een nieuwe aanval op Grissee gelukte met dat gevolg, dat het, zoomede het omliggende landschap, geheel geplunderd en verwoest werd.

[2] »om daar van honger te sterven« voegt Valentijn er bij. Makassaarsche zaken 3de Hoofdst.

[illegible] waarna [illegible] een weinig [illegible] [illegible] de kampong Baromb[illegible] [illegible] niet meer tegenstand, zoo[illegible] [illegible] in het [illegible] gegraven kuil [illegible] de [illegible] van [illegible] [illegible] capitale pagger in [illegible] van Barombong [illegible] [illegible] Karaeng Lingkee[illegible]

[illegible] 's Compies wapenen was zoo groot, dat, toen [illegible] sterkte nabij Bata-Bata [1] werd ondernomen, [illegible] zoon van Karaeng Poppo aan het hoofd, o[illegible] [illegible] plaats met een aanzienlijken buit [illegible] [2].

[illegible] bloedvergieten te voorkomen, bood [illegible] een wapenstilstand van drie dagen aan. [illegible] werd [illegible], maar den 2 November 1667 op raad [illegible] den [illegible] Karaeng Karoenroeng werd afgebroken.

Nagenoeg tegelijkertijd boden de vorsten van Bankala[illegible] Laj[illegible] [3] hunne onderwerping aan, — de eersten die van Go[illegible] afvallig werden — den 7 November gevolgd door de verover[illegible] der sterkte te Barombong door de kapiteins Dupont en Jon[illegible] met de hulp van Aroe Palakka. Tevens kwamen ongunst[illegible] berichten omtrent het succes van Gowa's bondgenooten in [illegible] vorstenlanden, vooral Lamoeroe, dat de hulp der O.-I. Com[illegible] inriep.

Dit alles, gepaard met de groote schaarschte van voedin[illegible] middelen, die zich begon te doen gevoelen, was oorzaak, [illegible] vorst Hasan-oedin, ten einde raad, een wapenstilstand van t[illegible] dagen voor het gansche land verzocht. Blijkbaar was het h[illegible] niet te doen om zich te verootmoedigen, maar nieuwe stri[illegible] krachten te verzamelen, weshalve hem slechts drie dagen werd[illegible] toegestaan.

Daarna werd op 's Compies grond te Barombong den [illegible] November 1667 de »profitable en glorieuse« vrede geslote[illegible]

---

[1] De tegenwoordige kampong Batoe-Batoe in het reg. Galésong.

[2] Onder den buit telde men o. a. 400 buffels, zoodat één voor 6 à 8 sch[illegible] lingen te bekomen was» (Journael of kort verhael van Makassar in de jar[illegible] 1666—69. Uitgegeven te Amsterdam door Marius Doorninck. Vergelijk o[illegible] Valentijn, Mak. zaken, 3e Hoofdstuk

[3] Oude benaming voor het tegenwoordige reg. Binamoe in de Toeratey[illegible] landen.

bekend onder den naam van het Bongaaische contract, waartoe ook Karaeng Linkes en Karaeng Tello toetraden [1].

Dit stuk, den grondslag van ons gezag in deze gewesten, is genoegzaam bekend om hier zelf in extenso een plaats te geven. [2]

Betreffende Saleijer komen daarin twee artikelen voor, en wel: Art. 3: „Dat aan handen van de Compe zullen over- „geleverd en gerestitueerd worden alle scheepsgereedschappen, „kanonnen, contanten en andere goederen, geene uitgezonderd, „welke uit 't schip de Walvisch, op Saleijer en 't jacht de „Leeuwin op Poe Dowang verongelukt, geborgen en tot nog „toe aan de Compe bevonden komt te worden niet weder „gegeven te wezen, blijvende niettemin eigen aan de hoog „gemelde regeering van Makassar zoodanige 8 stukken ijzer „kanon, als van de Walvisch hier berusten, indien blijke dat „de Compe daarvan met 4000 rijders ten jongsten aanwezen „van den commissaris Cauw is voldaan;" Art. 17: „Ook „zullen aan den Koning van Ternate wedergeven de geroofde „menschen van de Soella's enz. enz., verklarende op dezelve „eilanden geene pretentie te hebben of te houden, nevens die „oprechtelijk renuncieerende, ten behoeve van gemelden Koning, „van alle gepretendeerde eigendom op de eilanden Saleijer en „Pantjano enz. van ouds de kroon van Ternate in eigendom „en dewelken de hoogst gemelde regeering van Makassar op- „rechtelijk afstaat, belovende nimmer meer na dezen de Koning „van Ternate daarin te turbeeren."

De vrede was echter niet van langen duur, want reeds in April 1668 werd hij door de Makassaren verbroken door het afloopen van twee vaartuigen, weldra gevolgd door den afval van Karaeng Lingkes en Karaeng Tello.

Daarbij brak in 't voorjaar 1668 eene zware epidemie uit, waaronder de onzen veel leden, hetgeen den toestand op Makassar inderdaad zeer hachelijk maakte. De sterfte was zoo groot, dat in de maand Mei meer dan honderd mdnschen door den dood weggerukt en de anderen meerendeels door de koorts geplaagd werden [3], terwijl in de maand Juni geen 50 gezonde soldaten aanwezig waren en er 125 stierven, zoodat 5 tot 7 sterfgevallen

[1] Blijkens missive dd. Makassar 2 Dec. 1667 had „de gansche oorlogsverrichting van deze kommissie eerst op Boetou en nu hier, niet boven 80 dienaren „gekost, die door 't geweer der vijanden zijn gesneuveld."

[2] Zie Valentijn Mak. Zaken, 4e hoofdst.

[3] Gerrit Vermeulen's O. I. Voyagie.

daags volstrekt niets zeldzaams was. De opperbevelhebber zelf moest met het jacht Hoogland eenigen tijd in zee steken om verandering van lucht te zoeken.

In afwachting der hulp van Batavia ontboden, moest de oorlog met de meeste geestkracht en volharding zich bepalen tot de verdediging van hetgeen men bezat, waartoe zelfs „alle „boekhouders, adsistenten, chirurgijns, kranken-bezoekers als „militairen tot bewaring van ons nieuw kasteel" [1] werden aangewend.

Geen wonder dan ook dat Makassar in dien tijd te Batavia „de vleeschbank" genoemd en er aan gedacht werd het te verlaten. Doch ook aan 's vijands zijde hadden epidemie en hongersnood aanzienlijke offers geëischt. Een ooggetuige verhaalt het navolgende daarvan: [2] „De lucht was ganschelijk besmet „door de doode lichamen dergenen, die van honger gestorven „waren en die men overal in 't veld vond liggen. Ja de honger„snood was onder de Makassaren zoo groot, dat velen van hen „zich aan ons kwamen overgeven en zeiden, dat wij alles, dat „wij begeerden, met hen zouden doen, zoo men slechts rijst „aan hen gaf te eten; in voege dat degenen, die slaven konden „voeden, zooveel konden bekomen als zij begeerden. Alle vrije „indianen hadden hun rantsoen aan rijst zooveel als wij en zij „waren wel en gezond, vermits zij daartoe gewend waren."

Na de aankomst, in 't najaar 1668, eener versterking van 375 man met de schepen Damiate, 't Raedhuis en Wiltenburg, werden de krijgsoperatiën met kracht hervat. Belegerd en in 't nauw gebracht in zijne residentie, de geduchte sterkte Sombopoe, bleef vorst Hasan-oedien toch hardnekkig den vrede weigeren, welke hem werd aangeboden, weshalve den 17 Juni 1669 tot de bestorming werd overgegaan, den 24 Juni bekroond door de inname van het „groot koninklijk hof- en hoofdkasteel." [3]

Daar nu deze plaats beschouwd werd als „een voorburg van de kostelijke oostelijke provinciën" vond de regeering te Batavia het goed voor deze „heerlijke victorie" bij schrijven dd. 26 December 1670 jaarlijks op dien dag een algemeenen dank-, vaste- en bededag te bevelen.

---

[1] Bondig verhaal van den oorlog tusschen de O. I. Compe en de Koning van Makassar in 1669. Uitgegeven te Leiden bij Johannes van der Brugge.

[2] Gerrit Vermeulen's O. I. Voyagie.

[3] Eene zeer fraaie groote prent, de inname van Sombopoe voorstellende, bevindt zich op het rijksarchief te 's Hage.

Het Bongaaïsche contract werd daarop met enkele bepalingen aangevuld, den 17 Juli beëedigd door de gezanten der vorsten van Gowa, Tello en Sanraboni, den 2 Augustus door vorst Hasan-oedin zelf en zijn rijksbestuurder Karaeng Karaenroeng en den 29 September door den vorst van Sanraboni.

Tot belooning zijner inderdaad zeer gewichtige diensten ontving Aroe Palakka de landschappen Bontain aan de zuidkust en Bontawalla nabij Makassar, dit laatste om er verblijf te houden, benevens een maandelijksch inkomen van 200 rijksdaalders, eenige eereteekenen en een medaille. [1]

Keeren wij thans tot Saleijer terug. Na de vlucht van Aroe Palakka over Tanabêroe naar Boeton had Réwangang, zoon van den vorst van Balaboelo, zich met eenige volgelingen bij hem gevoegd en sedert een trouw bondgenoot zoowel van hem als van de Comp^e^ getoond, door dien vorst zelfs op zijnen tocht naar Sumatra's westkust te vergezellen. Ook zijne vrouw en kind bevonden zich bij hem, maar op zijn terugreis naar Makassar liet hij hen, met het oog op de aanstaande gebeurtenissen, te Batavia achter bij de vrouw van Aroe Palakka en haar gevolg.

Wel moeten hem, evenals Aroe Palakka, zeer ernstige grieven of andere beweegredenen geleid hebben om zooveel trouw te toonen aan de O. I. Comp^e^ en op haar geheel zijne hoop gevestigd te hebben. Te vergeefs heb ik echter daarnaar gezocht; noch in de officieële stukken noch in Ligtvoets vertaling van het dagboek der vorsten van Gowa en Tello [2] heb ik iets daaromtrent vermeld gevonden; ook de overleveringen zwijgen ten eenenmale.

In de Saleijereesche kronieken staat echter opgeteekend, dat in het jaar 1065 A. M. op den 14 dag der maand Rědjab — overeenkomende met 21 Mei 1655 — Sultan Mohamad Bakhar Saleijer beoorloogde.

Wie was nu die sultan? In dezelfde kroniek staat verder geschreven, dat hij den 23^n^ der maand Moharrang 1081 A. M. overleed, welke datum samenvalt met den 12 Juni 1670. Volgens Ligtvoets bovenbedoelde vertaling van het dagboek was dat

---

[1] Vermoedelijk werd hem nog bij het vertrek van Speelman diens partikuliere vlag vereerd waarin de woorden: »zo lang de zon en maen scheyne, zal d'E. »Comp. met Boni vast vereenigt bleyve» en onder de twee handen, welke elkander vasthouden de woorden: »Door onze kragten bleyven de handen vast.»

Eene teekening dezer vlag — thans behoorende tot de rijksornamenten van Boni — komt voor in het Tijdschrift van het Bat. Genootschap, Dl.

[2] Opgenomen in de Bijdragen van het Kon. Instituut, IVe Serie, V

juist de sterfdag van bovengenoemden Hasan-oedin Toewammé-nang-ri-balla pangkana, Koning van Gowa.

Het is ook deze vorst, die, volgens dezelfde bron, in het bovengenoemde jaar 1065 A. M. = 1655 A. D. op den 11 Djoemadilawal = 21 Maart naar Boeton vertrok van waar hij den 7ⁿ Redjeb = 14 Mei terugkeerde, na eene afwezigheid van 64 dagen gedurende welken tijd hij het eiland Tobeja in straat Tijoro veroverde.

Dit nu komt overeen met de Saleijereesche kroniek, die echter 's vorsten vertrek van Makassar drie dagen later stelt. Geen twijfel dus, dat Mohamad Bakhar een andere naam is voor Sultan Hasan-oedien die, van zijnen tocht naar Boeton terugkeerende, Saleijer tuchtigde. Om welke reden is niet bekend, maar zeker niet wegens het steeds toenemen van zijn gezag en invloed, ondanks, misschien ten gevolge van de aanwezigheid van zijn gunsteling te Gantarang. Ook moet niet vergeten worden, dat de berichten omtrent de herhaalde nederlagen der Makassaren in de Molukken en voor Boeton laatstelijk in 1653, door 's Compes vaartuigen, op hunne heen- en terugreis naar de Molukken op Saleijer vertoevende, overgebracht, wel geschikt waren om het vertrouwen in de macht en grootheid van het hooghartige Gowa bij de Saleijereezen aan het wankelen te brengen.

Welke landstreken door Hasan-oedien op Saleijer getuchtigd werden, is evenzeer onbekend, maar wegens de toetreding van Balaboelo's zoon Réwangang tot de verbonden Bonieren onder Aroe Palakka te Boeton, mag afgeleid worden, dat zij wel het gevolg daarvan geweest is.

Bij zijne terugkomst van Batavia met den admiraal Corn. Speelman, was Réwangang wederom getuige van de nederlaag der Makassaarsche vloot onder Karaeng Bontomarannoe te Boeton.

Toen nu de opperbevelhebber naar de Molukken vertrok om zijne vloot te versterken en den sultan van Ternate af te wachten, vertrok Réwangang naar zijn geboorteland Saleijer, hoogstwaarschijnlijk om in 's Compies belang werkzaam te zijn.

Maar hoe vond hij Balaboelo veranderd!

Gantarang, de vertegenwoordiger van Gowa, had natuurlijk met smart den ondergang der Makassaarsche vloot te Boeton vernomen en het aandeel, dat Balaboelo's zoon, hoe gering ook, daaraan had, gepaard aan zijne overige diensten bij Gowa's vijanden, wekte zijnen toorn.

In zijn land terugkomende vond hij dit niet alleen geheel verwoest, maar zelfs zijn vader, den ouden vorst, en overige familieleden vermoord, terwijl zijne zuster en verscheidene zijner vrienden naar Makassar bij Karaeng Lingkes, Gowa's groot-gouverneur over Saleijer, als slaven waren overgebracht. Ter nauwernood wist hij zijn leven te redden door in het bosch te vluchten, waar hij geruimen tijd een hoogst ellendig en kommervol bestaan leidde.

In dezen toestand verscheen sultan Mandarsjah van Ternate onverwachts op Saleijer.

Dezelfde reden waarom Aroe Palakka met kapitein Poleman van de vloot en in de bocht van Boni geraakte, was oorzaak dat evengenoemde sultan op Saleijer terecht kwam, waar hij eenige dagen bleef op gunstiger wind wachtende.

Réwangang dit vernemende sloot zich terstond bij hem aan, en op zijne beurt verbrandde en verwoestte hij, met deze machtige hulp, eene groote menigte vaartuigen, woningen en „visschersnegorijen."

Nog jong zijnde, daarbij vol moed, rap en snedig, vergezelde hij den sultan van Ternate, hoewel zonder volgelingen en zonder eenig gezag uit te oefenen, gedurende den ganschen oorlog en bewees hem herhaaldelijk onschatbare diensten, vooral te Galésong en te Batoe-Batoe. Achtereenvolgens was hij getuige van den val van het rijk van Gowa en de onderwerping van den „groot-goeverneur" Karaeng Lingkes, die zijne bloedverwanten en vrienden in slavernij hield. Wegens zijne taalkennis bediende men zich ook gaarne van hem als tolk.

Voor het sluiten van den vrede te Bongaija op 18 November 1667 waren de Saleijereesche hoofden, volgens oud gebruik nog door Gowa's vorst opgeroepen, om met hun volk aan de verdedigingswerken te arbeiden.

Weinige dagen na hunne aankomst, vernemende dat de vrede reeds gesloten was, staakten zij het werk om met hun volk ten spoedigste over land naar Boeloekomba te vertrekken, van waar zij zich naar Saleijer lieten overzetten. Slechts I Atting, vorst van Poetabangoen, bleef om zijne opwachting bij sultan Mandarsjah te maken, zijne hulde en onderwerping aanbiedende, met belofte zijn getrouwe onderdaan te zullen zijn en blijven.

Tevens verontschuldigde hij zich niet eerder gekomen te zijn, omdat hij eerst sedert twee à drie dagen de overd

Saleijer aan Ternate vernomen had, tengevolge waarvan hij voortaan geheel vrij zoude zijn van den koning van Gowa en zijne rijksgrooten.

De O.-I. Compie zelf beschouwde echter den afstand van dit eiland aan Ternate als niet van langen duur, want reeds den 1n Dec. 1667 schreef de opperbevelhebber met de kennisgave dat de forteresse Oedjoeng-Pandang in Rotterdam was herdoopt en sprekende van zijn aanstaand vertrek naar Bontain om daar orde in den toestand te brengen: "'t is er op aangezien om op Bontain radja Palakka neer te zetten en daar van wegen de Compie een resident te stabileeren, een plaats zoo gereed voor de gaande en komende schepen naar de oost, dat het een lust is en ook dan een teugel voor de Makassaren; in zulk geval zal men die van Toerateija verbinden en ook die van Saleijer trachten te obligeeren alleen daar haar behoeften te gaan koopen, zullende om de verafgelegenheid van Ternate, *dat eiland wel meest onder 's Compies bewind moge blijven.*"

Ten einde zoo spoedig mogelijk gevolg te geven aan art. 17 van het Bongaaische contract werd toch den 24 December 1667 besloten genoemden Réwangang, thans in zijns vaders plaats aangesteld als vorst van Balaboelo, naar Saleijer te zenden met des sultans chialoupe Totjabo onder den kimelaha Tobona, vergezeld door den vorst van Poetabangoen en den gnossa maniero malito. Hem werd een brief medegegeven aan de verschillende vorsten op Saleijer en Kalaoe, waarin hun van de verandering der opperheerschappij werd kennis gegeven.

Den 11 Februari 1668 kwam Réwangang te Makassar terug met den broeder des vorsten van Poetabangoen — Bawang geheeten — en diens neef zekeren Adoe, oom van Bontobangoen, berichtende dat naar aanleiding van bedoelden brief, de navolgende hoofden hunne onderwerping aan de Compie en den sultan van Ternate aanboden als:

Bontobangoen, "zijnde de voornaamste en wel de considerabelste op 't gansche eiland, verder Boeki, Barang-barang, Bontoboroso, Batamata en Tanete.

Wat Gantarang betreft, na het afloopen der schepen de Walvisch en de Leeuwin in 1665, waarin hij vermoedelijk ook de hand had, kon het drijven en werken van dien geslepen diplomaat nergens anders op gericht zijn, dan te trachten het eiland Saleijer voor zijnen opperheer en weldoener den vorst van Gowa te behouden en art. 17 voornoemd tot een doode letter te maken.

Als zoodanig dienen beschouwd te worden zijne pogingen om met de drie vorsten van Saleijer die volgens overlevering en in het oog der bevolking als de voornaamste golden, namelijk: Bontobangoen, Boeki en Laijolo, een verbond te sluiten, natuurlijk ten behoeve van Gowa.

Bij den eerste moest hij, wegens de tusschenkomst van Réwangang, van zijne pogingen afzien. Evenzoo bij Boeki, niettegenstaande diens geisoleerde ligging in het noordelijk deel des lands, tengevolge waarvan hij in mindere mate op den steun kon rekenen van zijnen neef, den vorst van Bontobangoen, maar vooral van den eersten vriend en trouwen bondgenoot der Compie en den sultan van Ternate. Over zijne weigering gebelgd en misbruik makende van evengenoemden toestand, daarbij zich nog de hoogste gebieder op Saleijer wanende, legde Gantarang hem eene boete op, volgens het handschrift bedragende 110 katti goud, 100 tjinde's [1], 100 derakangs, 100 serasa's, 100 Saleijereesche kains voor vrouwen, sombaijang Gowa genaamd, 100 karbouwen, 100 geiten, 100 lambings [2], 100 blaasroeren, 100 senderaks en 100 krissen. Binnen welken tijd deze exorbitante boete moest opgebracht worden, staat niet beschreven, maar alleen dat alles behoorlijk werd opgebracht, uitgezonderd 7 katti, 7 taï goud, welke hem bij wijze van gunst werden kwijtgescholden mits een verbond van eeuwige vriendschap sluitende, hetgeen ook plaats had [3].

Het gelukkigst slaagde Gantarang bij Laijolo, met wien hij, volgens het handschrift, den 14 Januari 1668, dus kort voor de hernieuwing van den oorlog te Makassar, te Apaloka ten huize van den inlander Taniapa een verbond van vriend- en broederschap sloot ten behoeve van Gowa.

Dit verbond, door hadji Lamoeroe in geschrift gebracht, werd door beiden beëedigd onder aanroeping van den toorn van Allah over hen en hun nageslacht, indien zij van hunnen opperheer den vorst van Gowa mochten afvallig worden.

Laijolo's voornaamste onderhoofd, de glarang van Bontoboroso, achtte zich daardoor niet gebonden, maar viel den nieuwen

---

[1] Zijden slendang of sjaal door vrouwen gebruikt.

[2] Soort van ledikant in 't boeg. *pantasa* geheeten.

[3] Volgens het H. S. zou Sitambana de naam van Boeki's vorst zijn, maar dit is een anachronisme, want volgens de notitien van Corn. Speelman en de contracten met de Saleijereesche hoofden dd. 25 October 1669 en 16 October 1675 heette hij Sanrima.

opperheer toe, hetgeen de aanleiding werd tot de latere scheuring van het rijk.

Was de O.-I. Compie bekend of niet met dit verbond? Het laatste schijnt het geval geweest te zijn, althans in de officieële stukken leest men niets daaromtrent. Gaarne willen wij dit aannemen, daar anders vele handelingen der bestuurders te Makassar ten eenenmale onbegrijpelijk zouden zijn, getuigende van verregaande onvoorzichtigheid en het hooge spel dat met de belangen der bevolking gespeeld werd.

Bij hunne terugkomst meenden Réwangang en zijne medgezellen nog zeker te weten, dat Karaeng Lingkes hen herhaaldelijk soeroewans had toegezonden, doch wisten niet met welke bevelen. Die beide opperhoofden hadden echter verklaard de Compie noch den Sultan van Ternate ooit tot hun hoofd te willen erkennen, van welk besluit zij hun gewezen „groot gouverneur" hadden kennis gegeven. Deze, hierover door den opperbevelhebber ondervraagd, ontkende evenwel alles zoo bepaald mogelijk.

Ook de beide Kadièngs, staande onder één vorst, verklaarden ronduit met de Compie en den Sultan van Ternate „niets te doen te willen hebben" maar zich te willen houden aan de bevelen van Aroe Palakka. Tot dit besluit waren zij gebracht door zekeren Bonier Sibodo geheeten, die voorgaf daartoe door zijnen vorst gelast te zijn.

Réwangang en zijne medgezellen meenden echter den opperbevelhebber te moeten waarschuwen, dat hierbij wederom Karaeng Lingkes in het spel was en dat, indien de vorst van Kadièng, een familielid van Gantarang, met den laatste en Laijolo verbonden was, deze drie volstrekt niet te vertrouwen waren en nog veel moeilijkheden veroorzaken zouden.

Reeds nu had Laijolo hem, — Réwangang — pas erkend als vorst wederom gedreigd met totale verwoesting van zijn land, weshalve hij den opperbevelhebber om bescherming verzocht en tevens eene tegemoetkoming in rijst en sagoe voor zich en zijn volk, omreden zijn land nog niets opbracht. Beiden werden hem toegezegd en mitsdien den Sultan Mandarsjah in overweging gegeven daarin te voorzien.

Wegens de aanstaande vastenmaand duurde het tot 20 Maart 1668 eer er eene expeditie naar Saleijer zou vertrekken. Daartoe werd bestemd het fluitscheepje 't Velthoen, waarin voor rekening van den Sultan van Ternate, 60 lasten rijst uit de Handelaar werden overgeladen.

Op dien dag vertrokken hiermede genoemde Réwangang en de broeder des vorsten van Poetabangoen, terwijl tot bescherming van "onze vrienden" daarmede overgingen de Ternataansche kapitein Toeloeboe, de vaandrig Amérou en de sergeant Tabane Mole met 40 Ternataansche en 20 Boetonsche militairen. Deze officieren waren daartoe uitgekozen, naar aanleiding van het verzoek van Corn. Speelman, om "daar te betalen geschikt volk "en goede zachtmoedige officieren, die 't volk niet overlasten" terwijl het van den kapitein Toeloeboe in 't bizonder gold, dat hij was "een van den civielsten slag."

De vaandrig overleed nog voor zijn vertrek of wel kort na zijne aankomst en werd vervangen door zekeren Dervees.

Tevens werd het bestuur vastgesteld, dat den Sultan zou vertegenwoordigen, nam.: "de gnossa maniero malito — die zich nog te Saleijer bevond — "als resident in den naam des Konings; "de kapitein Toeloeboe, als hoofd over de militairen; de vaandrig "Dervees, zijnde deselve segnadie gemaccnorre; de sergeant "Tabane Mole, de cassise segnadie, dewelke vijf personen de "raadspersonen bij voorvallende gelegenheid zijn."

Zij hadden in last op de meest geschikte plaats in de bocht van Bontobangoen, voorloopig met de hulp der bevolking, een kleine sterkte op te richten; toe te zien hoe de verschillende partijen in 't land zich zouden gedragen, met aanbeveling om de halstarrigen tot gehoorzaamheid en vriendschap te vermanen en hun de noodlottige gevolgen van eenen oorlog voor te houden.

Om op alle gebeurlijkheden bereid te zijn moest de gezagvoerder van het vaartuig met zijnen bodem tot nader order voor Saleijer blijven liggen.

De bedoelde sterkte werd aangelegd in de onmiddellijke nabijheid van het verblijf des vorsten van Bontobangoen. Met opzet had men aan die plaats de voorkeur gegeven, daar Bontobangoen, de hoofdvorst was van het gansche eiland, terwijl nevens hem Gantarang, Laijolo en Tanete als de voornaamste werden beschouwd. Hoewel hoegenaamd geen gezag uitoefenende op de overige vorsten, werden zij toch geacht te zijn de "speellieden, daar de rest op dansen moeten". Ook was men van ouds gewoon bij het bespreken van algemeene belangen bij Bontobangoen samen te komen, die dan altijd als leider der vergadering optrad.

Die sterkte nu bestond in een vierkant reduit met een zee-

en landpunt halfmaansgewijs, was redelijk sterk en lag in een „grachtje” welke in den oostmoesson droog viel.

De oom van Bontobangoen, bovengenoemde Adoe, zeer goed de Ternataansche taal sprekende, was te Makassar achter gebleven, omdat men van zijne kundigheden wenschte partij te trekken.

Den 3n April bracht hij voor den opperbevelhebber de vorsten van Tanete, Batamata en Onto, die met nog een glarang van Batamata, hoogstwaarschijnlijk van Saloe, dertien dagen geleden in een „tjingang” van Saleijer naar Bontaïn vertrokken, verder de reis over land voortgezet hadden.

Zij deelden mede dat twee Bonieren, bovengenoemde Sibodo en Ragaaï in hun land komende, namens Aroe Palakka de inwoners niet alleen veel overlast gedaan, maar hen ook aangespoord hadden zich niet te onderwerpen noch aan de Compie noch aan den sultan van Ternate, want dat zij dan zouden zijn „arm en miserabele slaven” maar dat zij zich moesten stellen onder Boni, waardoor zij hunne vrijheid zouden herkrijgen.

Tevens verklaarde Sibodo, namens Aroe Palakka, hen allen van de regeering vervallen, benoemde daarop zich zelf tot vorst van Batamata en zijn makker Ragaaï tot hoofd van Saloe of Tana-taloeija d. w. z. tot hoofd der drie bondgenootschappelijke bergdistrikten; verder zekeren I Atta tot opperhoofd van Onto en nog een ander over Tanete. Dit alles ging gepaard met het heffen eener aanzienlijke schatting, die men zich haastte op te brengen, vol vertrouwen in hunne zending.

Spoedig kwam men echter tot de treurige ontdekking met een paar bedriegers te doen te hebben, omtrent wie men werd ingelicht door Aroe Saotéri (?) en Toe-Soenrawa door Aroe Palakka werkelijk afgezonden, om de te Saleijer aanwezige Bonieren op te roepen.

De reeds aan Sibodo en zijne handlangers opgebrachte schatting werd derhalve terstond opgeëischt; doch slechts voor een gedeelte teruggegeven aan Batamata.

Van deze schoone gelegenheid trachtten nu de beide Bonische ana-karaengs gebruik te maken, om hetzij met of zonder voorkennis van hunnen vorst, hoewel het eerste meer dan waarschijnlijk was, het eiland Saleijer onder Bonische heerschappij te brengen. Daartoe gelukte het hun niet alleen de vorsten van Tanete, Batamata en Onto, maar ook die van Gantarang en zijn vriend Laijolo te overreden hen naar Makassar te ver-

gezellen, ten einde hunne hulde en onderwerping aan Aroe Palakka aan te bieden; de laatsten lieten zich door zekeren glarang Mangoe vertegenwoordigen.

Reeds hadden zij hunne geschenken, bedragende drie taï ongemunt en 4 taï gemunt goud of totaal 160 maas, benevens twee zijden "patholen" en een "soerassa" aangeboden, toen zij door bovengenoemden Adoe voor den opperbevelhebber werden gebracht, waardoor de plannen der Bonische prinsen werden verijdeld.

Onbekend met de onthullingen der Saleijereesche opperhoofden, naar aanleiding waarvan zij opgeroepen en ondervraagd werden, bekenden zij, in tegenwoordigheid van Aroe Palakka, niets gedaan te hebben dan op zijnen last, hetgeen die vorst pertinent ontkende.

In een particulier gesprek met Corn. Speelman bleef hij wel is waar zijne verklaring volhouden, maar bewees tevens voldoende, dat hij getracht had van de gelegenheid te profiteeren om het eiland, in het belang der Compie tot zich te trekken, om reden voor haar daarop "wel wat te vinden was" en voorgevende niet geweten te hebben, dat de Sultan van Ternate in het bezit daarvan zou worden gehandhaafd.

Reeds eenigen tijd te voren hadden onze trouwe bondgenooten op Saleijer den opperbevelhebber gewaarschuwd, dat de Makassaren den vrede "door inductie van Karoenroeng, niet meenen "langer stand te doen, als tot tijd en wijle, dat zij hare ge-"legenheid en kans, 't zij met overval of anders, dachten schoon "en klaar te zijn."

De oorlog brak dan ook werkelijk uit in de eerste dagen van April. Daar men de krachtdadige hulp van Aroe Palakka nog te zeer behoefde, werd goedgevonden met zijne evenbedoelde verklaring genoegen te nemen. De Saleijereesche vorsten en hunne gemachtigden werden toen den 15n April "onder solemneelen "eed op den Alkoran aan de Compie en den Koning van Ternate "verbonden"; daarna door den Sultan Mandarsjah elk met "wat moois" begiftigd, vervolgens met een inlandsch vaartuig huiswaarts gezonden onder geleide van Bontobangoen's oom Adoe en Jutjé Soutou of Sonton Sabandar des Sultans van Ternate, met de belofte de onrustige bevolking terstond naar hunne woonplaatsen terug te zenden en binnen kort met hun gansche gezin te Makassar te komen, elk minstens 100 weerbare mannen medebrengende, ten dienste der Compie en den Sultan van Ternate, hun nieuwen opperheer.

Voor dat doel werd tevens 't Velthoen met 20 soldaten onder een vaandrig naar Saleijer gezonden om hen te convoyeeren, indien zij met hun volk opkwamen.

Alzoo moesten Gantarang en zijn bondgenoot Laijolo, in strijd met hun duren eed te Apaloka, niet alleen toezien, dat hunne landslieden, die zij zoo gaarne in 't belang van Gowa hadden willen winnen, strijdkrachten leverden aan Gowa's vijanden, maar ook dat zij zelven verplicht zouden zijn hun voormaligen weldoener en opperheer te beoorlogen. Dat was te veel gevergd.

Geen wonder dat zij beiden, maar vooral Gantarang, alles aanwendden wat in hun vermogen was, niet alleen om het doel der Compie en van den sultan van Ternate te verijdelen, maar zelfs de hoofden, ook de trouw geblevenen, tot afval te bewegen en bij gedeeltelijke mislukking hunner pogingen de laatsten daarbij zooveel mogelijk in 't nauw te brengen.

In hunne pogingen werden zij niet weinig gesteund door eenige „koningskinderen" — ana-karaengs — expresselijk van Makassar overgekomen, die namens onzen aartsvijand Karaeng Karoenroeng, door leugens, beloften en geschenken maar hoofdzakelijk door het verspreiden van het valsche gerucht dat 's Compies gansche macht verslagen was, veel onrust stookten en alle goedgezinde vorsten bewogen wederom de zijde van Gowa te kiezen, uitgezonderd de brave, oprecht trouwe Balaboelo, zoomede Bontobangoen, diens neef den vorst van Boeki en Onto.

Toen nu van 't Velthoen geen tijding kwam en hij, naar men meende, te lang wegbleef, werd des sultans chialoupe Roema tiga met diens schrijver Boelentji den 2n Mei daar heen gezonden om naar den stand van zaken onderzoek te doen. Drie dagen later kwam hij te Makassar terug met het genoemde fluitscheepje en den ternataanschen sabandar, rapporteerende, dat de drie juist overgebrachte vorsten, terstond van hunnen eed afgeweken, hem zelfs geweigerd hadden in hun land toe te laten.

Dit was de voorbode van slechter tijdingen.

Den 13n Juni bracht de broeder van evenbedoelden sabander, vergezeld door een te Bontobangoen woonachtigen glarang van Onto en den vorst van Boeki in eigen persoon het bericht, dat alle opperhoofden van Saleijer, uitgezonderd die van Balaboelo, Bontobangoen en Onto, zich bij Gantarang en Laijolo hadden aangesloten tegen de Compie en den sultan

van Ternate en dat het land des eersten, wien zij den grootsten haat toedroegen wegens zijne ongeevenaarde trouw, wederom totaal was verwoest, reden waarom hij met zijn volk de vlucht genomen had naar de „moluksche paggar dicht onder Bontobangoen.”

Moge de daad van Boeki terecht aangemerkt worden als een bewijs van getrouwheid, onwaarschijnlijk is het niet, dat de familieverhouding tusschen hem en Bontobangoen en van het huwelijk zijner dochter met Intjé Djanal, zoon van den tolk Intjé Adjies, indien het reeds plaats had, maar hoofdzakelijk de exorbitante boete, hem door Gantarang opgelegd, daarop niet zonder invloed zijn geweest.

Wat de sterkte te Saleijer betreft, zij verkeerde reeds in voldoenden toestand van verdediging, vooral nadat zij met vijf kanonnen was bewapend, afkomstig van des sultans chialoupe, maar de ammunitie en de noodige manschappen ontbraken, weshalve Boeki ook namens de bevriende hoofden en den Ternataanschen kommandant Toeloeboe hierom verzochten, benevens een vaartuig tot assistentie.

Toen nu de berichten van den vorst van Boeki zich bevestigden, werd in het laatst der maand Juni besloten, het fluitschip 't Velthoen derwaarts te zenden de noodige ammunitie medenemende, met last het jacht de Zeehond, — kruisende tusschen Sanrabone en het eiland Tanakéké — mede te nemen, vergezeld door den vorst van Boeki en de chialoupe Roematiga des sultans van Ternate.

Tevens werd een brief medegegeven aan den koopman Cuylenburgh, in de hoop, dat men hem, op zijne terugreis van Boni, met 't Waterhoen voor Bontain zoude aantreffen, het bevel inhoudende zich oogenblikkelijk naar Saleijer te spoeden om te zien of „de zaken en gerezen révolte niet waren te redresseeren.” Men zeilde hem echter mis, weshalve bij resolutie dd. 20 Augustus 1668 de Tonijn met den opperstuurman Peter Mol naar Boni werd gezonden om hem op te sporen, maar eveneens vruchteloos.

Wegens den zeer benarden toestand op Makassar, zooals wij reeds zagen, kon volstrekt geene meerdere machtsontwikkeling op Saleijer plaats hebben, weshalve besloten werd de zaken voorshands te laten zooals zij waren, totdat men de handen wat ruimer zoude krijgen. Te eerder ging men hiertoe over, omdat men zich te Saleijer genoegzaam verdedigd achtte en

onder bescherming der beide schepen lag, zoodat er geen onmiddellijk gevaar te duchten was.

De aanwezigheid der beide vaartuigen had evenmin de gewenschte gevolgen als de pogingen om met de hoofden der opstandelingen in aanraking te komen, hoe vriendelijk ook daartoe uitgenoodigd.

Wijders had men van den vorst van Boeki en zijne medgezellen vernomen aan welke schandelijke knevelarijen de Ternatanen zich schuldig maakten door zich, zoowel van hoofden als bevolking, meester te maken van alles wat tot hunne gading behoorde.

Teneinde hieraan een einde te maken, bestond het voornemen den Sultan van Ternate in overweging te geven zijnen Secretaris Maijude naar Saleijer te zenden om daarnaar onderzoek te doen. Dit voornemen kwam evenwel niet tot uitvoering, daar de opperbevelhebber zelf aangetast werd door de heerschende kwaadaardige koortsen, die zoovelen ten grave sleepten en hem noopten verandering van lucht te zoeken, waartoe hij met 't jacht Hoogland eenigen tijd in zee stak, zooals wij reeds weten.

Ter voorziening in het overgroote gebrek aan troepen vooral ook op Makassar, was de Hoogkaspel den 21 Julij naar Boeton gezonden, met last op zijne terugreis te Saleijer 20 à 30 personen af te zetten. Toen nu dat vaartuig den 10 September voor het hoofdkwartier te Mariso ten anker kwam, bracht hij het bericht mede, dat het geheele land Boeton in onrust verkeerde, zoodat niet meer dan 50 man te bekomen waren. Van eene versterking van het garnizoen te Saleijer was dus hoegenaamd geen sprake. Ingevolge zijnen last had de gezagvoerder het eiland toch aangedaan en toen vernomen dat de Tonijn daar nog niet verschenen was.

Uit een meegebracht schrijven der scheepsoverheden van 't Velthoen en de Zeehond, bleek tevens, dat hetgeen de vorst van Boeki en zijne medgezellen bericht hadden, volkomen juist was, nam. dat het schandelijke gedrag der Ternatanen geen geringe aanleiding tot het verzet was geweest, weshalve men een algemeenen afval der nog trouw gebleven vorsten met recht duchtte.

Gantarang, niet tevreden dien opstand verwekt te hebben, maar zich nog niet sterk genoeg achtende, wist de vorst van Bira (afd O. D.) over te halen naar Saleijer over te steken en zich met zijne hulpbenden bij hem te voegen.

Deze nu, vereenigd met Tanete en Batamata, bedreigden de landschappen Onto maar voornamelijk Boeki, wiens vorst zich nog te Makassar bevond. Zijn gezin, zijn land en volk toevertrouwende aan de zorgen van den braven Réwangang van Balaboelo, kweet deze dappere jonge vorst zich uitstekend van zijne moeilijke taak, want niet alleen wist hij, gesteund door een detachement Ternatanen onder een vaandrig, het land te bewaren, maar het zelfs vrij wel te behoeden voor de verwoestende invallen der rebellen.

Na zijne terugkomst van Makassar bemachtigde Sanrima aan het hoofd van een troep „zijner landslieden onder haar eigen banier" een groot gedeelte van Kadièng, daaronder de bergstreken Balaboetoeng en Siloka.

Wegens ongenoegzame macht kon hij evenwel niet beletten dat de opstandelingen op hunne beurt bezit namen van een groot deel van zijn gebied, dat zij geheel verwoestten en hem vervolgens zoo in 't nauw brachten, dat hij, vergezeld door slechts een dertigtal volgelingen, geruimen tijd zijn heil zocht in de redoute bij de Ternatanen.

Balaboelo maakte zich meester van een deel van Poetabangoen en verwoestte „met geen klein voordeel" het overige.

Eindelijk veroverden hij en Bontabangoen gezamenlijk de landstreken Depa, Lalemang, Mapaloeka, Loera, Longkoija en Lantibougang op Gantarang.

Dank zij den moed, het beleid, meer nog de getrouwheid onzer vier bondgenooten, speciaal Réwangang van Balaboelo en Abdoel van Bontobangoen, werden de rebellen allerwegen geslagen, zoodat de opstand als bedwongen kon beschouwd worden en daarmede het gezag van den nieuwen opperheer hersteld zonder noemenswaardige tusschenkomst der Compie.

Het behoeft echter niet gezegd dat de meest vreesachtigen, beducht voor eene wraakneming der Ternatanen, naar elders de wijk namen.

Gedurende dezen binnenlandschen oorlog, in de officieële stukken de Karebosche oorlog genoemd, had er natuurlijk weinig of geene gelegenheid bestaan om het land te bebouwen ter voorziening in de behoeften der bevolking, terwijl de handel nagenoeg geheel stilstond.

Bij het naderen van den westmoesson des jaars 1668 deed zich derhalve, evenals te Makassar, eene groote schaarschte aan levensbehoeften gevoelen, die in de eer[illegible] van

de vorst van Barangbarang, een der beide Kadiëngs en w
eenige onderhoofden van onze bondgenooten Boeki en Ont
mede van Batamata samen uitmakende circa 300 we
mannen, eenigen tijd later gevolgd door de vorsten
Laijolo en Gantarang ondanks hunnen duren eed te Ap
en eindelijk Tanete, Kadiëng, Poetabangoen en alle nog
brekende onderhoofden, zoodat den 8n Juni 1669 kon b
worden, dat de rust weer geheel hersteld was.

Inmiddels hadden den 23n April de reeds in onderwe
gekomen hoofden de overtuigende bewijzen van hun goed
gegeven. Met de ternataansche chialoupe Roema tiga was n
hen, een aanzienlijke hoeveelheid kalk te Makassar aangev
waaraan men juist zeer groote behoefte had bij de herst
der sterkte Oedjoeng Pandang. Tevens was daarbij het ui
geopend op het bekomen van een honderdtal werklieden
dan voor hunnen arbeid zouden worden schadeloos gesteld

Van haren kant gaf de Compie, bij het aanhouden de
richten omtrent den hongersnood, een blijk van toenade
door uitdeelingen van rijst te doen plaats hebben.

De opperhoofden teekenden toen „voor hare getrouwheid"
loopig een „acte obligatoire", waarbij zij zich verbond
bevelen te zullen opvolgen, die hen vanwege de Comp
den sultan van Ternate zouden gegeven worden. Wegen
voorgevallene met de werkelijke en pseudo-afgevaardigden
Aroe Palakka, achtte men het niet ondienstig hem van
onderwerping kennis te geven, maar als waar diplomaat, t
hij zich daarvoor ten eenenmale onverschillig.

Zoo waren dan de Saleijereezen overgeleverd aan de sch
zucht van den Ternataanschen prins en zijn gevolg, ges
door het garnizoen. De vreesselijkste geruchten omtren
plannen van Sultan Mandarsjah van Ternate liepen ten op
der hoofden van den opstand.

Den vorst van Kadiëng, Soele genaamd, wien deze geru
door zijnen tolk Pagang, bijgenaamd de Hollander, — ee
gegeven slaaf van zijn neef den vorst van Gantarang, —
inlandsche gewoonte buitensporig overdreven werden voorge
sloeg dientengevolge de schrik om 't hart, zoodat hij me
groote menigte overhaast de vlucht nam naar Mangaraï,
zoontje Ambo alleen achterlatende.

Het bericht hiervan werd door genoemden Pagang, opz
van Opa-Opa, als gemachtigde van Gantarang, 's Compie

Tambi en de drie voornaamste glarangs van Kadièng naar Makassar overgebracht, vergezeld door den vorst van Laijolo, welke laatste, evenzeer door schrik bevangen, deze gelegenheid aangreep om zijn land lafhartig te verlaten.

Het bestuur over Kadièng werd daarop voorloopig toevertrouwd aan de drie bedoelde glarangs en 's Compies tolk en dat van Laijolo aan 's vorsten broeder.

Te Saleijer terugkomende beweerde Pagang echter, dat hij tot opperhoofd zoowel van Laijolo als Kadièng beiden was aangesteld.

Onwaarschijnlijk is het dus niet, dat Gantarang langs dien weg zijn verkregen overwicht in beide landschappen trachtte te behouden.

Daar de inkomsten van den nieuwen opperheer natuurlijk nog niet geregeld waren, vond de prins Alam het goed om in naam van zijnen vorst, heffingen te doen zooveel als het hem goeddacht. [1] Wel is waar meende de president dat de Saleijereezen hem jaarlijks 2000 à 2500 rijksd. behoorden op te brengen "als de dingen in orde waren", maar hiervan kwam niets.

Eenvoudiger en gemakkelijker vond men het om van de bevolking ook op Kalaoe te eischen een bedrag van 163 katti en 5 tai aan goud en wijders 15 tatarapangs [2], 15 kains met gouddraad doorweven, 15 tjinde's, 15 buffels en 44 slaven. Hiermede werd waarschijnlijk de "kostelijke contributie van 4000 rijksdaalders" bedoeld waarvan Speelman in 1669 schreef.

Bij eene andere gelegenheid vond die prins het goed eene belasting op te leggen van 100 maas aan geld, dan wel aan goederen ter waarde van 200 katti; zeer waarschijnlijk geweven stoffen, maar dit meldt het handschrift niet.

Ik zeg *belasting*, omdat gesproken wordt van eene overeenkomst tusschen beide partijen, met bedreiging van vredebreuk evenwel van de zijde des Sultans, indien zij niet behooorlijk werd nagekomen.

Voorwaar eene zeer zonderlinge overeenkomst, maar de nieuwe beheerscher van Saleijer en zijne trawanten, er op bedacht

---

[1] In de officieële stukken heb ik slechts in algemeene bewoordingen vermeld gevonden op welke wijze de Ternatanen op Saleijer huishielden. De détails daaromtrent, zooals zij hier beschreven zijn, vernam ik uit handschriften, mij welwillend door de hoofden afgestaan, doch zonder een juiste tijdsbepaling.

[2] Geheel van goud vervaardigde krisschede.

zich ten koste zijner onderdanen te verrijken, deinsde
geene middelen terug.

Zoo wordt gezegd, dat de prins Alam twee gouden
pongs[1] van groote waarde ter leen vroeg zonder ze evenw
terug te geven.

Eindelijk benuttigde kapitein Zoulolo de nabijheid des v
van Bontobangoen om zijne dochter als bijzit op te ei
Ook Gantarang stond zijne dochter af aan prins Alam z

Wat mag hem tot die daad tegenover zijnen aarts
bewogen hebben, hem, de Gowarees in merg en bloed,
woonplaats zoo ver verwijderd was van den zetel des pr
dat het hem zeer gemakkelijk kon vallen haar aan zijn
geerige blikken te onttrekken? Was het vrees voor den
nataan of haat op den braven, trouwen Réwangang van
boelo, die 's Compies en des Sultans gunst zoozeer ge

Zeker is het, dat deze, minder karakterloos, niet lang d
door prins Alam uit de „vastigheid" werd verwijderd, v
hij, ten gevolge der verwoesting zijns lands, de vluch
nomen had, „kunnende met de Ternataansche officiere
wel accordeeren", naar 't heette.

Zoo dreigde de nauw ingetreden toestand van vrede
tot het vorige uiterste over te slaan, ware niet Corn. Spee
niet onkundig gelaten van hetgeen er voorviel, zelf tusschen b
getreden. Wegens zijne zeer drukke bezigheden kon dit b
aan Saleijer niet anders dan zeer kortstondig zijn, evenwe
genoeg om den ellendigen, hachelijken toestand te overzi
maatregelen te beramen om het in de Compie gestelde ve
wen niet te beschamen. Daarbij had hij er persoonlijk b
bij, nog voor zijn aanstaand vertrek naar Batavia een tr
met de Saleijereesche hoofden te sluiten, ten einde het b
over dit gewest, zooveel mogelijk geregeld, aan zijnen op
te kunnen overdragen.

Gedurende zijne aanwezigheid brachten de hoofden er
klachten in tegen meergenoemden Pagang, wegens zijne
matiging van het oppergezag over Laijolo en Kadièng.
zijne gewone handigheid wist hij zich toen niet alleen u
moeielijkheid te redden, maar zelfs zoodanig de gunst
Speelman te verwerven, dat hem, in plaats 's Compies toll
bestuur over Kadièng werd toevertrouwd, tot tijd en wi

[1] Stormhoed van bizonder model.

voortvluchtige vorst teruggekeerd dan wel diens achtergebleven zoon mondig zoude zijn.

Na zijne terugkomst te Makassar achtte Speelman dan ook het oogenblik gekomen den Sultan Mandarsjah in overweging te geven den Ternataanschen secretaris Maijude in commissie naar Saleijer te zenden en tevens uitvoering te geven aan hetgeen hij reeds den 24 October 1669 schreef, nam. om het gezag over dat eiland uit de handen der Ternatanen te nemen.

Maijude had in last onderzoek te doen zoowel naar de oorzaken van den opstand, vooral van hen die nog kort geleden blijken van trouw gegeven en den eed aan de Compie en den sultan beiden afgelegd hadden, als naar het hardnekkig verzet van Gantarang en Laijolo, vooral in het begin van den opstand, om ten slotte de vorsten te bewegen, hetzij in persoon dan wel bij volmacht, te Makassar een tractaat te sluiten met de Compie en den sultan van Ternate. Overigens werd hem het recht toegekend om naar bevind van zaken te handelen.

Den 2n Augustus 1669 vertrok Maijude met het schip de Visser — ter vervanging van de Hoogkaspel — naar Saleijer, nadat vooraf een bode over Bira daarheen was gezonden om van zijn oogmerk kennis te geven.

Vreezende dat prins Alam door zijne schraapzucht en andere buitensporigheden den verderen goeden gang van zaken zoude storen, werd hij tevens teruggeroepen. Met dienzelfden bodem werd ook een detachement militairen overgebracht, sterk een sergeant, een korporaal en zeven soldaten, waaronder een „meester” (chirurgijn), om onder de Ternatanen te verblijven en alle onredelijke handelingen en verongelijkingen der inlanders te voorkomen.

De sergeant Arent Jansen was daarbij voorzien van de navolgende instructie: „om bij nacht in de paggars rondegangers en „bij dag poortwachters te zijn, alsmede om te dienen tot een „toevlucht aan de zoodanigen als de Ternatanen wilden veron„gelijken, doende daarvan pertinente aanteekening; item van „'t geen de Saleijereezen contrarie de poincten te eeniger tijd „te doen kwamen, van alles om de maand eens of om de twee „maanden — naar het kwam te vereischen, ook tusschen beiden, „al ware 't om de acht dagen, zoo de occurentien van belang „zijn, – van adviseerende, noteerende al de aankomende en „vertrekkende vaartuigen en 't geen dezelve aanbrengen e-

„weder vervoeren Ik zal zien of HunEd. zoo eenige
„briefkens believen te laten drukken op Batavia om do
„sergeant uitgegeven en in den naam van den komm
„geteekend te worden. Voorts toeziende wat aldaar te d
„te verhandelen valt. Geschied er iets onbillijks, zoo m
„dat de koningen wel aanwijzen en vermanen met beleef
„opdat het niet meer geschiede, zonder zich nogtans
„matigen eenige autoriteit; dat zij het geweer hadden t
„zorgen; item regard te nemen op 't kanon en de amn
„in de paggar, houdende goeden omgang met de koning
„Bontobangoen en Balaboelo, ook met alle de anderen
„met de voorzeiden 't meest; hoedanige en andere ver
„bevelen, bij de poincten voorzeid gevoegd, vooreen
„reglement sufficieeren kunnen. — Dan het moet hen w
„delijk voorgezeid worden, den toegang in- en uit de
„die moet gemenageerd en de Saleijereezen met discret
„gelaten worden, bij weinigen tevens, maar ongewapend
„alleen de koningen in haar eigen persoon. Ook acht ik
„van Saleijer in Ternate den koning niet hoeven te ga
„zoeken en dat het niet eens van noode is, dat Z. M. de
„kommissarissen zend, want om die moeite te vermijde
„zal des Compies kommandeur zijn stadhouder zijn."

De opperheerschappij van Ternate zou dus, vooral na h
staande vertrek van het garnizoen, niet meer zijn dan i
en uitgeoefend door een Compies dienaar.

Wegens de zware zuid-oostenwinden, waarmede men te k
had, kwam de Visser eerst in het laatst van Augustus
reede voor de sterkte te Bontobangoen.

Inmiddels had men te Makassar een bericht ontvange
den 13den Augustus, waaruit bleek, dat de toestand va
zich niet alleen bestendigde, maar zelfs dat alle vorsten
aanleiding van een gegeven bevel, hunne vuurwapenen l
overgegeven en dat Laijolo laatstelijk nog 12 metalen
uit eigen beweging had doen brengen.

In 't geheel had men ontvangen, naar 't heette, 4
kanonnen, 40 bassen en 68 musketten, maar inderdaad l
Balaboelo, Tanete, Laijolo en Kadièng meer vuurwapenen
leverd, waarvan echter geen aanteekening was gehouden.

De vier kanonnen werden per Hoogkaspel naar Batav
zonden, maar de overige vuurwapenen, na te Makassar
gerepareerd, in bewaring gegeven aan den sergeant Arent J

om in tijd van nood daarmede de meest vertrouwde hoofden te bewapenen.

Men wilde aan de hoofden van Balaboelo en Bontobangoen vergunnen hunne wapenen te behouden, maar om geen aanstoot te geven aan de overigen, gebeurde dit niet. Desvereischt konden zij ze spoedig genoeg bekomen en dan kon, omdat men hen meer „estimeerde" dan de overigen, daarmede de hand gelicht worden.

Sedert Maijude's komst en doel door een bode was aangekondigd, hadden allerlei geruchten geloopen omtrent de vreesselijke plannen van sultan Mandarsjah, die allen hunnen oorsprong namen in het garnizoen, vooral bij den kapitein Toeloeboe.

Voorspoediger dan men verwacht had, slaagde Maijude in zijne zending, want reeds den 6den October verscheen hij met de Visser en de hoofden op de reede te Makassar en den 9den daarop den prins Alam met de Hoogkaspel.

De opgekomen vorsten of hunne gemachtigden waren: Abdoel van Bontobangoen; Tallang, ook wel genaamd Tamea van Gantarang; Soeko in plaats van zijnen vader Nawassang, meer bekend onder den naam van Saëni vorst van Tanete; Galoewang of Galoegang van Laijolo; Atting van Poetabangoen; Sanrima van Boeki; Réwangang van Balaboelo; Idjang (glarang) van Onto in de plaats van zijn vorst Lankoï genaamd; Biasa van Bontoboroso (glarang); Limbongang in plaats van zijnen vader Naning? van Batamata; Parappa van Barang-barang; Ambo, zoon van den voortvluchtigen vorst van Kadièng. Hoewel geen hoofd zijnde, had men hem toch als een zeer geschikt persoon leeren kennen. Vooral Maijude prees hem zeer in zijn rapport wegens zijne taalkennis en zijn ijver ter bevordering van „hetgeen er gedaan moest worden."

Behalve zijn vader ontbrak dus nog het opperhoofd van Opa-Opa. Deze, gedurende de Gowasche heerschappij door Karaeng Lingkes ontslagen, was naar Mangaraï gevlucht en daar overleden. In zijne plaats was voorloopig de tolk des vorsten van Kadièng, Pagang geheeten, als waarnemend hoofd, als „opziener" aangesteld.

Op hun verzoek terstond bij den admiraal opperbevelhebber en den sultan van Ternate toegelaten, ontdeden de in onderwerping gekomen hoofden zich van hunne wapenen en smeekten genade voor hun verzet. Daar de Compie „niemands verderf, maar een iegelijks welvaren gewoon was te betrachten" dat hen

allen zeer verheugde, werd hun genade verleend, mits z
voortaan zouden betoonen goede, getrouwe en gehoorzame d
van de Compie en den sultan van Ternate.

Ten overstaan der vlootvoogden van dit land en Boe
andere overheidspersonen, werd daarop den 25 Octobe
het contract gesloten, onder de bijlagen hierachter opge
dat "heiliglijk bezworen", maar niet geteekend werd [1].

De reden hiervan was, dat Speelman, overkropt met
heden wegens zijn aanstaand vertrek, den tijd niet kon
het contract in den behoorlijken vorm over te brengen en
nogmaals de hoofden bijeen te roepen om het te onderte

Maar daarom juist had hij, om later moeilijkheden t
komen, de verschillende artikelen van het contract "d
"den ander door duidelijke en klare vertaling, grondig t
"staan gegeven en zelf verklaard aan degenen die m
"verstonden."

Toch maakten de hoofden van deze leemte later scha
misbruik, zooals wij zien zullen.

Tegen art. 5 maakten de hoofden bezwaar, voorgeven
men van het volk weinig nut zoude hebben, daar het
tentijds onder de Makassaren zouden vertoeven. Daare
boden zij aan op Saleijer zooveel meer diensten te prest
indien hun wensch mocht worden ingewilligd.

Hoewel Speelman daartegen geen bezwaar had, ja zelfs h
goed vond, meende hij toch het artikel in het tractaat te
opnemen, voor het geval dat men te Makassar werkkr
noodig hebbende, de hoofden zich aan die van ouds gel
lijke heerendienst niet zouden kunnen onttrekken. Op zij
beveling werden zij echter gedurende de eerstvolgende
daarvan vrijgesteld, mits zij op Saleijer "een goeden voo
kalk verzamelden waartoe de schuur reeds gereed was.

Volgens het oorspronkelijke 2e gedeelte van art. 7 m
alle koningen zich met hun volk omtrent de vastigheid
zetten. Ook hiertegen verzetten zij zich eenparig, uitgez
Laijolo, daar het eenvoudig onuitvoerbaar was. Daare
verklaarden zij zich bereid om zelf met hun gezin zich
vestigen. Het gegronde hiervan inziende, werd het in die
gewijzigde artikel door partijen aangenomen.

---

[1] Men ziet dat de Saleijereezen bij dit tractaat volstrekt niet verplicht
een schatting of tribuut aan lijnwaden en bastlont aan Ternate op te l
zooals Blok meent in zijne Historie.

Laijolo echter vond het oorspronkelijke artikel beter, hield zich daaraan en vestigde zich met zijn gansche bevolking naar 't heette, op de aangewezen plaats.

Dit tractaat kan zeker wel gelden als voorbeeld van tweeslachtigheid. Geen wonder dan ook, dat het beide partijen een schoone gelegenheid bood om de Saleijereezen te exploiteeren, hetgeen de vertegenwoordiger der Compie zeer karakteristiek in zijnen brief dd. 7 Februari 1676 aldus uitdrukte: "gebruikende "hare diensten tot het kalkbranden en anderzints daar ze te "stade komt, waarvan d'Ed. Compie niet anders zal trekken als "de accomodatie, latende het voordeel, dat daarbij mocht in-"komen voor den Koning van Ternate en den prins Kalamatta."

Daar de vorige vorst van Bontobangoen kort te voren, hoogst waarschijnlijk gedurende den oorlog, overleden was, met achterlating van een zeer jong kind, was genoemde Abdoel, jongere broeder van Tamea, van Gantarang in diens plaats verkozen. Nu werd van deze gelegenheid gebruik gemaakt om hem wegens zijn betoond flink gedrag in het bestuur van Bontobangoen te bevestigen en daarbij de voogdij over het minderjarige kind van zijn voorganger op te dragen.

In het tractaat wordt met geen enkel woord gesproken over de heerendiensten, welke de bevolking ten behoeve van haren nieuwen opperheer zoude moeten presteeren.

Het schijnt evenwel dat hij in dit opzicht het oude gebruik van het Gowasche hof wilde navolgen en alzoo verlangde dat de Saleijereezen op Ternate hofdiensten zouden verrichten. Het slot der instructie van den sergeant A. Jansen doet evenzeer onderstellen, dat dergelijke plannen bestonden, tegen de uitvoering waarvan hij last had te waken.

Toch zegt de overlevering, zooals mij die te Balaboelo ter oore kwam, dat de bevolking gedurende drie achtereenvolgende jaren daar heerendiensten verrichtte en bovendien jaarlijks eenige pikols pinangwater moest leveren.

Wegens den grooten afstand tusschen beide landen en de hoogst gebrekkige communicatie was dit laatste vrij wel onmogelijk. Het vermoeden is dus gewettigd, dat door verloop van tijd een begripsverwarring heeft plaats gehad en met die leveringen een der vele vexatien bedoeld is, waaraan de bevolking bloot stond.

Met dit tractaat was dus de laatste hoop van Gantarang vervlogen om Saleijer voor zijnen opperheer en weldoener te behouden.

Na het sluiten van het Bongaaische tractaat reeds beroofd van diens machtigen steun, zou hij voortaan gelijk gesteld zijn met de overige hoofden des eilands, die kort te voren nog niets van het trotsche Gowasche hof vermochten zonder zijne welwillende tusschenkomst.

Kon het dus anders dan dat de gunst, welke de vorsten van Balaboelo, Bontobangoen en Boeki van de Compie genoten als belooning voor hunne trouw en standvastigheid, zijnen naijver opwekte?

Ofschoon de hoofdvorst van Saleijer zijn jongere broeder was, tot wiens keuze hij zeker niet onvoorbedachtelijk zal hebben medegewerkt, bleek zijn invloed niet overwegend genoeg om hem mede tot afval te bewegen, dank aan het opwerpen der fortificatie, waardoor hij in bedwang gehouden en de band verbroken werd welke de hoofden bij elkander hield.

Het streven van Gantarang kon dus voortaan nergens anders op gericht zijn, dan om te trachten het eenmaal ingenomen standpunt te herwinnen en de bedoelde hoofden bij de O. I. Compie in discrediet te brengen.

Uit dit standpunt behooren de moeilijkheden verklaard waaraan zij in den vervolge blootgesteld waren.

Van de afwezigheid der opperhoofden maakte de Ternataansche kapitein Toeloeboe gebruik om groote onrust te stichten, zoowel op Saleijer als op Kalaoe, door het gerucht te verspreiden dat zij, eenmaal op Makassar, onder meer andere vreesselijke plannen, zouden weggevoerd worden van zijnen gebieder den sultan van Ternate, met geen ander doel dan om voor zich hunne beurs „wat te schrappen."

Vol vrees verschenen daarop drie vaartuigen van Kalaoe, waarvan de opvarenden den sergeant rapporteerden, dat men daar geheel ontsteld was over de gestrengheid des sultans, weshalve zij de hulp en tusschenkomst der Compie ter zake kwamen inroepen.

Toen dit bericht te Makassar werd aangebracht, kon daaraan niet de vereischte aandacht geschonken worden wegens het ophanden zijnde vertrek van Speelman. Dienzelfden dag evenwel, 27 December 1669, werd schipper Dirik van den Velde met 't jacht Rembang naar Saleijer gezonden, voorzien van een instructie, hoofdzakelijk het navolgende inhoudende:

„Onderzoek doen bij den sergeant omtrent het voorgevallene „op Kalaoe (= Lambégo). De personen van daar op Saleijer

"aangekomen in hunne goede gezindheid jegens de Compie te "versterken en hen aan te zeggen, zich gerust onder hare be- "scherming te stellen, want dat zij hen zoude behoeden voor de "gestrengheid van den ternataanschen kapitein. Verder de Sa- "leijereezen aan te zeggen, dat zij, noch hunne vrouwen en "kinderen, ooit uit het land zullen gevoerd worden, zelfs al "kwam sultan Mandarsjah in eigen persoon. Den kapitein Toe- "loeboe ernstig te onderhouden over zijn gedrag met het be- "paalde verbod het volk afkeerig te maken van de O. I. "Compie en zijnen vorst en eindelijk den voorraad kalk af te "halen en het kalkbranden den inwoners aan te bevelen, wor- "dende daartoe twee lasten rijst medegegeven om onder het "volk te verdeelen "

Met dien bodem ging ook de dochter van Gantarang terug, die, door prins Alam naar Makassar medegevoerd, door haren vader was opgeeischt.

Dienzelfden dag vertrok ook de admiraal Corn. Speelman op bevel van de Hooge Regeering naar Batavia, na het bestuur dezer gewesten overgegeven te hebben aan den opperkoopman Jan van Oppijnen, in afwachting van den nieuwen president Maximiliaan de Jong.

Nu meenden de Ternatanen op Saleijer hun kans schoon te zien om hunne schraapzucht bot te vieren en hun haat te koelen op allen, die erg weerspannig waren geweest dan wel zich niet in allen deele naar hunne willekeur schikten.

Immers, zij dachten dat hoofden en bevolking door het gesloten tractaat geheel aan hunne genade waren overgeleverd, terwijl zij door den geheerscht hebbenden hongersnood gevoeld hadden onmachtig te zijn zich te verzetten.

Maar waarmede zij geene rekening hielden, 't was het onbuigzame karakter; want liever dan zich onder het ondragelijke juk van den Ternataan te krommen, verlieten zeer velen uit alle klassen der maatschappij het eiland, om elders een nieuw vaderland te zoeken of den loop der gebeurtenissen af te wachten.

Zoo vertrok de vorst van Barang-barang met negen vaartuigen en circa 500 personen, zonder dat men wist waarheen, om zich te onttrekken aan de gewelddadigheden der Ternataansche opperhoofden, die zijne dochter hadden opgeeischt.

Ook Poetabangoen volgde kort daarop zijn voorbeeld, nadat hij eerst de wijk genomen had naar Gantarang, maar zich daar niet meer veilig achtte.

Bij zijne komst te Makassar vond de nieuwe presiden toestand op Saleijer wederom zoo gespannen en verward mo

Daar men de diensten van den Ternataanschen niet meer begeerde, had men hem doen weten zich reed te houden, om na aankomst van de Jong ten spoe naar zijn land terug te keeren; maar toen deze den 28n 1670 verscheen, had Mandarsjah daartoe zelfs nog geen bereidselen gemaakt.

De president raadde hem aan zijn vertrek te verha daar de gezagvoerders der schepen, wegens het reeds komen van den oostmoesson, weigerden de reis om de Zui schen de eilanden door te doen. Dit nu beviel Z. H. geen Niet tevreden met hetgeen de Saleijereezen kort te voren zoo overvloedig opgebracht hadden, zoodat zij verdiender stens gedurende twee jaren van het opbrengen eener sch vrijgesteld te worden, had hij toch het voornemen op thuisreis „op Saleijer de koe wat beter te melken en d blijven pannekoeken een wijle tijds" en dat eiland naar taansche gewoonte, „van volk en kinderen te berooven."

Men doorzag zijne bedoeling. Toen hij nu verklaa willen wachten tot na afloop van den oostmoesson, werd zeer ernstig te kennen gegeven, dat hij ten spoedigste vertrekken, indien hij zich niet de ontevredenheid der reg wenschte op den hals te halen. Na eenig beraad beslo zoo spoedig mogelijk daaraan gevolg te geven, mits het nataansche garnizoen van Saleijer hem vergezelde.

Hiermede beoogde hij niets minder dan den nieuw opge president in het nauw te brengen, waardoor hem een verblijf op Makassar zou toegestaan worden om later vi leijer de terugreis te aanvaarden.

De verwachting omtrent zijne onmisbaarheid faalde, niet alleen werd hem zijn verzoek toegestaan, maar zelf 20n April het fluitschip de Mees met den vaandrig Le Vosch of Vos, en den sergeant Jacob Roelofsen ter verva van Arent Jansen, die ziek was geworden, met nog vij daten ter vermeerdering van het Nederlandsche garnizoen Saleijer gezonden, voorzien van eene instructie, hoofdza het navolgende inhoudende:

„De Ternatanen naar Makassar over te brengen. Toezi „alles met den meesten spoed en behoorlijk toegaat, maar „dat de Ternatanen bij het afscheid de inwoners niet

"gelijken noch overlast aandoen. Te trachten de gevluchte vorsten "met hunne onderhoorigen naar hunne woonplaatsen te doen "terug komen en hen te doen aanzeggen, dat de Ternatanen "naar hun land wederkeeren. Hoofden en bevolking de verzeke-"ring te geven dat de O. I. C. voortaan behoorlijk voor hen "zorg zal dragen. Hen te bewegen op Makassar te komen om "van hunnen Ternataanschen opperheer afscheid te nemen, maar "vooral om met den nieuwen president kennis te maken. Den "vorst van Gantarang te bewegen zijne dochter weer terug te "geven omreden Z. H. zeer onsticht is dat hij haar had doen "opeischen. De uitstaande schulden der Ternatanen zooveel mo-"gelijk te innen en van de overigen aanteekening te houden. "Den sergeant Arent Jansen wegens ziekte terug te zenden en "in zijne plaats den sergeant Jacob Roelofsen aan hoofden en "bevolking voor te stellen, zijnde hij voorzien van een afschrift "contract dd 25 October 1669 en eindelijk: onderzoek te doen "naar 't kalk branden, of men daarmede voortgaat, hoeveel "kalk er in voorraad en hoeveel daarvoor betaald is."

Wel straalt in deze gansche instructie het beginsel door om te modderen, te schipperen. Afschuwelijk is hierbij tevens het cynisme, waarmede gevorderd wordt dat de hand, die de kern der bevolking geslagen, gekwetst, gepijnigd, erger nog geschandvlekt heeft, bij zijn vertrek van Makassar zal gekust en het dierbaarste wat een vader bezit, aan de wellust van een hardvochtig tiran zal opgeofferd worden. Toonden hoofden en bevolking veel geduld en lijdzaamheid te bezitten, de vertegenwoordigers der O. I. C. daarentegen weinig kennis van het volk en veel ploertig egoïsme.

Geen wonder dan ook dat — ondanks de belofte met schipper v. d. Velde mede gegeven, dat niemand tegen zijn wil door de Ternatanen zou weggevoerd worden — het hen bij hun vertrek toch gelukte veel volk tegen hun wil mede te nemen en via Makassar naar Ternate over te brengen. Den 16n Juni vertrok Sultan Mandarsjah met de schepen Muijden en 't Raedhuijs benevens zijn jacht Klein Batavia over Menado naar Ternate. Vier dagen te voren verscheen echter de glarang Onto met nog eenige gemachtigden der Saleijereesche vorsten te Makassar. Met een klein geschenk aan goud "tot eene vereering aan den president" was hij voornamelijk door den vorst van Bontobangoen afgevaardigd om te verzoeken hem behulpzaam te willen zijn in 't terug bekomen van zijne dochter en van zijn volk, die

beiden door de Ternatanen waren medegenomen, zoome een gouden stormhoed en eenige andere gouden sieraden door den prins Alam ter leen gevraagd, maar nimmer te geven waren. "Hiertegen hebben wij ons devoir gedaan "alle beleefdheid getracht Z. H. tot de restitutie te be "doch hij heeft zeer weinig daarnaar willen luisteren" gevende dat de Saleijereezen hem zooveel gekost hadder was er eenig volk onvrijwillig vervoerd, zulks niet ee strekken tot bestrijding der onkosten aan hen gedaan e andere onnutte uitvluchten. Daar het meerendeel der g lieden terstond na hunne aankomst te Makassar met vaartuigen weggezonden en de bagage van Z. H. evene gescheept was, moest de glarang Onto zich alleen tevreden met de magere troost, dat personen en goederen, bij aa op Ternate, zouden teruggezonden worden. Alleen mo er in slagen de dochter van den vorst van Bontobangoe zich nog te Makassar bij kapitein Zoulolo bevond, te bekomen.

Toen nu die glarang en de overige afgezondenen de tanen van Makassar zagen vertrekken, verzocht hij den pr zeer nederig, dat zij "niet wederom op Saleijer komen m "dan willende de O. I. C. met goed en bloed tot de "getrouw blijven." Hiervan werd hem de verzekering ge mitsgaders aan de vorsten op Saleijer en Kalaoe, bij brie dien glarang werd medegegeven; met ernstige aanbe tevens, om gezamenlijk te trachten de gevluchte hoofd bevolking tot terugkeer naar hunne woonplaatsen te be Oogenschijnlijk voldaan keerde die glarang met de zijne waarts, maar met het hart vol wrok over de uiterst g medewerking, welke hij bij de vertegenwoordigers der (ondervond in zijne rechtvaardige zaak tegenover hare g lingen, de zoo gehate Ternatanen.

In den chaotischen toestand van verwarring, waari driejarige Ternataansche wanbestuur het land had gedor maakte ieder machthebbende natuurlijk gebruik om daa zooveel mogelijk zijn voordeel te doen.

Voornamelijk kenmerkte zich dit tijdperk door de po van vele onderhoofden, om zich van hunne meerderen hankelijk te maken; zooals Bontoboroso van Laijolo; G Opoena Takko van Balaboelo; Opa-Opa van Kadièng en w nog meer anderen, bijv. Rara van Tanete, maar hieromtre

de mij ten dienste staande gegevens te onbestemd om iets met zekerheid te vermelden.

Zeer talrijk waren ook de klachten door de vorsten en minderen tegen elkander ingebracht, grootendeels voortspruitende uit zuiver winstbejag. Enkelen der voornaamsten mogen hier niet onvermeld blijven, daar zij tot den huidigen dag min of meer krachtig worden vernomen, en, hoewel niet in die mate als op den vasten wal, toch dikwerf het bestuur veel moeite veroorzaken [1].

Zoo ontstond een geschil tusschen Gantarang en Bontobangoen over de door den laatste gedurende den oorlog veroverde landschappen; reclameerde de glarang van Opa-Opa vijftig personen van Balaboelo, waarvan deze zich eveneens gedurende den jongsten oorlog zoude hebben meester gemaakt en eischte die vorst daarentegen vijf personen van dien glarang op.

Ook kwamen tal van klachten in over „het meesterschap" van Kadièng, dat Boeki zich zou hebben aangematigd.

Eindelijk maakte de glarang van Bontoboroso, niet lang na het vertrek van den glarang van Onto, zijne opwachting bij den president te Makassar, om eene klacht tegen Laijolo in te dienen die hem „zijn volk en zijne goederen had afgenomen" en bovendien naar 't leven stond. Toen men van hem vernam, dat de brief, den glarang Onto medegegeven, op de hoofden zulk een goeden indruk had gemaakt, dat zij besloten hadden gezamenlijk naar Makassar op te komen, werd hij verzocht naar Saleijer terug te keeren en met het indienen zijner klacht te wachten tot de hoofden zouden vertrekken en hij dan konde mede komen.

Sedert werd niets meer daaromtrent vernomen tot het volgende jaar 1671.

Ten einde aan den verwarden toestand een einde te maken werd den 4 September 1671 besloten den fiskaal Jan van Couwenburgh naar Saleijer te zenden, voorzien van eene instructie, die het navolgende bevatte:

---

[1]) Zoo bestaat tegenwoordig nog een grenskwestie tusschen de regentschappen Polombangking en Bangkala, meer speciaal de glarangschappen Bontokadatto en Barana, over een landschap, dat door Karaeng lowé-ri-Badjing veroverd was op Karaeng lowé-ri-Galimporo vorst van Bankala.

Volgens de Chrestomatie van Dr. B. F. Matthes moeten beide vorsten geleefd hebben omtrent het jaar 1400 of vroeger. Ofschoon in 1856 op advies van den Ambtenaar J. A. Bakkers beëindigd, werd zij in 1877 wederom afgedaan. V–

"Onderzoeken wie de belhamels en roervinken waren en klachten er werden ingebracht, met machtiging kleine, wei duidende geschillen af te doen, maar de belangrijke na president te Makassar te verwijzen. Geene geschillen doen uit den tijd toen Saleijer nog tot Gowa behoorde, min die betreffende personen en goederen, waarvan me in den laatsten oorlog had meester gemaakt, maar zich te bepalen tot kwestien, voorgevallen na de onderwerpin Saleijer aan de Comp[ie] en Ternate.

"Onderzoeken waarom de glarang van Onto zoo weerspan dat hij weigert kalk voor de Comp[ie] te branden en zelfs a daarvan tracht af te houden; en waarom de soldaat T toen men dien glarang poogde te arresteeren, een zijne gelingen neerschoot, toen deze hem met een "assegaai" d

"Pogingen aanwenden om dien glarang in handen te k en naar Makassar over te brengen.

"De hoofden tot vrede en eensgezindheid aan te sporen gelasten zich vooral niet met elkanders zaken te bemoeien elk van hen was de hoogste autoriteit in zijn eigen geb

"Hoofden en bevolking ernstig aan te bevelen hunne weverijen weer op te vatten, zoowel tot hun eigen vo als ten bate der Comp[ie] en met het branden van kalk voort te gaan.

"Onderzoek doen naar de gerezen geschillen tusschen hoofden op Saleijer en Kalaoe.

"Alle geschillen zooveel mogelijk in der minne trachten doen en partijen te verzoenen.

"De rechten van de Comp[ie] en den Sultan van Ternate d niet uit het oog te verliezen, zonder evenwel van den l te spreken wegens den schandelijken overlast welken h veroorzaakt heeft."

Na zijne terugkomst te Makassar bracht genoemde fiska 6[den] October omtrent den uitslag zijner zending een erg dradig rapport uit, waarvan de korte inhoud hierop komt.

Het gansche land verkeert in onrust, grootendeels wege gedrag van den glarang van Onto, die niet alleen alle die aan de Comp[ie] weigerde, maar zelfs anderen daarvan ook geweld afhield. Daarbij maakte hij zich schuldig aan die rooverij en eindelijk aan moord op den glarang van Bata die hem bij den sergeant had aangeklaagd wegens het ge

dadig wegvoeren van 30 man werkzaam voor de Compie. Ter loops wordt hierbij gevoegd, dat laatstbedoelde glarang, door zijn vaders broeder belast geweest met het bestuur over Onto, door Bontobangoen daarvan ontzet was geworden ten behoeve van den tegenwoordigen.

De vorsten van Balaboelo, Gantarang, Batamata en Tanete waren naar Onto gezonden om den booswicht te arresteeren, maar het mocht slechts aan den eerste gelukken hem „met zoete woorden en beloften" in de vergadering der hoofden ter hoofdplaats te brengen, waarin hij verscheen „gekleed in een roode rok en een malieharnas". Terstond bekende hij zonder schroom en met eenigen trots zijne misdaden, zoodat het gemakkelijk scheen hem in verzekerde bewaring te nemen. Nauw bemerkte hij dit of hij sloop tusschen de vorsten van Tanete en Bontobangoen door en nam de vlucht, door niemand verhinderd, hoewel de sergeant hem vasthoudende „een groot stuk van zijn rok scheurde", zoodat men hem gemakkelijk had kunnen neerleggen. De hoofden, over hun gedrag ten strengste gegispt, werden aansprakelijk gesteld over het kwaad, dat hij nog kon bedrijven en beschouwd met hem te heulen, indien zij hem niet binnen 24 uren overleverden.

De vorsten van Bontobangoen en Balaboelo, mitsgaders enkele achtergebleven „lijfknechten" van den voortvluchtige zwoeren daarom toen op hunne ontbloote krissen getrouwheid aan de Compie, doch de overige hoofden „die het liggen als het springen „eigender is, beaamden met woorden 't geen de twee koningen „met uiterlijke actien hadden gedemonstreerd. In deze remboulje „wàs de koning van Tanete zoo verslagen, dat hem — met „reverentie — zijn water ontliep en tot nog toe daarvan het „bed in houd."

Den 29 September keerden de hoofden terug, rapporteerende, dat zij het gansche land doorzocht, maar den voortvluchtigen glarang niet aangetroffen hadden. Alleen vond Balaboelo in zijne woning eenige oude vodden, die hij benevens 10 vrouwen en 5 paarden medebracht. Den hoofden werd ten strengste voorgehouden hem geen „faveur of herberg te contribueeren, alle zwarigheden „ten dezen te geschieden haar wijdloopig voorstellende."

Toen nu het landschap Onto van een gebiedend hoofd ontbloot was, werd als zoodanig de oude glarang hersteld, die eertijds zijn broeders zoon, door den misdadiger vermoord, als zijn vervanger had geplaatst.

„Maar vooralsnu wil zij die onder behoorlijke voldoeni
„zich nemen, wel expresselijk interdiceerende, dat derg
„kleeden uit het land gevoerd of aan anderen verkocht w
„waarover zij allen zeer wel gemoed altoos waren en beh
„geen tijd tot vervoering van dezen te zullen laten voorbijg

Sedert bleef de rust op Saleijer ongestoord, terwijl op de h
de verplichting rustte om kalk te laten branden ten d
der verdedigingswerken op Makassar, waaraan zeer groote be
bestond. Ook de urgentie van arbeiders en houtwerke
groot, weshalve den 5 April 1674 aan den sergeant Pie
Visscher de aanstaande komst van den vaandrig Laurens
of Vos met 't jacht Gelria werd kennis gegeven, met la
hem het commando tijdelijk over te geven.

Blijkens zijne instructie van denzelfden datum had deze
namelijk in last materialen — hout en kalk — te verzan
met de hoofden en notabelen te spreken ter verkrijgin
noodige arbeiders en eindelijk de in voorraad liggende kal
de Gelria terstond te verschepen, terwijl later het jac
Fransche Parel [1] uit Banda komende, voor ditzelfde doel S
zou aandoen

Tot tegemoetkoming der werklieden bij het kalkbr
werden, even als vroeger, drie lasten rijst medegegeven, wa
de prijs bij de aflevering in rekening gebracht moest wo

De maat ten dienste dier kalklevering bestond in „een
van een half spekvarken afgezaagd", maar hoeveel die in
was, is mij onbekend gebleven. Wat het aantal arbeiders be
zou elk vorst zoo veel moeten leveren als hij kon, tot 1
150 toe, daarbij in acht nemende, dat zij die het dichts
elkander woonden gezamenlijk opgezonden en om de maa
om de twee maanden afgelost werden. Dank aan zijn kra
optreden, gepaard met den last om de kalk ter hoofdplaa
branden, in afwijking van het bestaande gebruik, volgens 't
het nabij de kampongs geschiedde, lagen spoedig groote
veelheden ter verscheping gereed.

In de eerste dagen van Januari 1674 was de kapitein
Fransz met de schepen Saxenburg, Durgerdam en Gouden
naar Sambaoe (Sumbawa), Bima en Dompo gezonden, ter
brenging van het gezantschap dier vorsten met de gesch
van de Compie. Van Sambaoe naar Bima gaande had men

[1] Een fransch koopvaardijschip dat buit gemaakt was.

„verleiding der stroom en andere inconvenienten” die reede niet kunnen bereiken en dus naar de zuidkust van Celebes koers gezet.

Tusschen Saleijer en Schiedams droogte doorzeilende leed de Durgerdam op een der Tijgereilanden schipbreuk, zoodat de opvarenden en 2543¾ rijksdaalder aan contanten ter nauwernood konden geborgen worden. Op ontvangst van dit bericht werden bovengenoemde fiskaal Jan van Couwenburgh en de onderkoopman Paulus Bock of de Bocq met 't fluitscheepje Coutchin en de chialoupe Amsterdam daarheen gezonden, maar zij konden, ondanks hun nauwkeurig zoeken, hoegenaamd niets van het wrak ontdekken. Op hunne terugreis Saleijer aandoende, vonden zij daar den 31n Maart 1674 een houten „kalkhuis”, geheel voltooid benevens 80 lasten kalk die zij naar Makassar medenamen. Tevens vernamen zij op eene vergadering met de hoofden, den 1 April gehouden, dat die van Kalaoe het vorige jaar op Saleije. waren gekomen, „biedende hunne onderwerping „aan op denzelfden voet en dezelfde voorwaarden als de „Saleijers, de hofdiensten daaronder begrepen” [1].

Den 7 April kwam genoemde fiskaal te Makassar terug om van den mislukten uitslag zijner zending rapport te doen, waarna terstond tot eene nieuwe expeditie besloten werd [2]).

Den 11 April vertrok de schipper Klaas Thomas Jan Hardebil met de chialoupen Amsterdam en Rosenkrans naar de „eilanden en droogten Schiedam genaamd, gelegen in 't zuidoosten van Saleijer”, met opdracht naar het wrak van het verongelukte schip onderzoek te doen en te bergen wat te krijgen was, vooral de kist met geld, „die er naar gissing in is gebleven.”; en op de terugreis het vaarwater tusschen die eilanden goed te onderzoeken en te verkennen, en, indien het wrak niet mocht gevonden worden, de droogte de Heilbot op te zoeken en van daar nog eens langs de zuidwestelijke eilanden en rotsen der Tijgergroep te zeilen [3]. Den 10 Mei keerden beide vaartuigen eveneens onverrichter zake te Makassar terug.

[1] Of zij ook te Makassar zijn verschenen en daar een contract hebben gesloten, is mij onbekend gebleven.

[2] De declaratie van den fiskaal wegens gemaakte reiskosten voor deze reis bedroeg 30½ rijksd.

[3] Omtrent deze „eilanden en droogten” zegt Valentijn: „Drie mijlen bezuiden deze zuidelijke Tijgerseilanden ligt een droogte vol katskoppen, de Heilbot genoemd, 6 mijlen van welke 4 eilanden bijeen, 2 of 3 mijlen van elkander liggen, die alle Schiedam genoemd worden, zijnde maar 1 mijl ieder groot.”

In den loop der maand Juni kwam de Fransche parel van Banda te Saleijer en laadde eene aanzienlijke hoeveelheid kalk benevens „290 last canassers kapas of ongezuiverde katoen„, afkomstig van een prauw uit Tanete, welke zonder pas varende, door den vaandrig Vos was aangehaald en voor rekening van de Comp[ie] verkocht.

Hiervoor zoowel als voor de „vlijt en vaardigheid„ bij het kalkbranden ontving hij met de hoofden, bij schrijven dd. 11 Augustus 1674, eene tevredenheidsbetuiging met de belofte dat de Comp[ie] hunne diensten „niet onbeloond zal laten.„

Wijders had Vos den 16[n] Juni het voorstel gedaan om „de vesting van Matalalang, daar 't present gelegen is één „halve mijl benoorden, al waar 't gezonder en beter reede voor „de schepen zoude wezen„, te verplaatsen. Hierin kon voorshands niet getreden worden, omdat daartoe de goedkeuring der Hooge Regeering te Batavia noodig was, weshalve het raadzaam geacht werd bij voorbaat steenen uit het gebergte te laten kappen en later de vesting te verplaatsen dan wel de oude te verbeteren.

Ofschoon Vos bestemd was den ganschen oostmoesson op Saleijer te verblijven, werd hem echter vergund, nu 't kalkbranden toch goed op dreef was, naar Makassar terug te keeren, ten einde — volgens de zeer curieuse overweging — „wegens 't overlijden van zijne huisvrouw alhier, zijne particu-„liere zaken te redderen en te dirigeeren.„

Als merkwaardig voorbeeld van 's Comp[ies] beheer op Saleijer kan wijders dienen de brief dd. 7 September 1674, waarbij aan den commandeerenden sergeant werden toegezonden provisie en geld „voor 't aanstaande seizoen of moesson„ bestaande o. a. in „40 „rijksdaalders contanten, 2 boek papier, wat inkt en een bos „pennen.„ Tot toelichting dient, dat het garnizoen toenmaals bestond, blijkens de „Korte rolle van de generale sterkte zoo „gequalificeerde als gemeene personen tegenwoordig bescheiden „ten kasteele Rotterdam op Makassar en de onderhoorige plaatsjes „van dien als binnen 't kasteel„, uit „een sergeant, een korpo-„raal en elf schildergasten, daaronder een boschschieter.„ [1]

[1] Volgens diezelfde opgaven werd 's Comps dienst uitgeoefend te Makassar door: 10 gequalificeerde personen waaronder 5 adsistenten bij de secretarie van den heer president, verder 5 idem bij de soldijboeken, 5 idem bij de negotieboeken en pakhuisen en in 't geheel door „718 personen, zijnde de generale van alle de Comps die-„naren zoo aan land als op de schepen en chialoupen op en omtrent Makassar „bescheiden en alle nu continueeren blijven excepto 39 inlandsche dienaren die „tot verscheidene diensten gebruikt worden en derhalve geen soldijrekening in de

In het rapport dat de fiskaal J. van Couwenburgh na zijne terugkomst van Saleijer, in October 1671 uitbracht, komt ook voor dat „'s Compies tolk, alleenlijk begiftigd door den heer „President met eene mate rijst 's maands, verzoekt zeer ootmoedig „een klein traktementje daarbij nog te mogen genieten, alzoo „dezelve om de koningen tot kalkbranden aan te pressen, altoos „in actie moet wezen." Op dit voorstel kwam den 7 Sept. dezes jaars eerst antwoord, toen den tolk boven de 40 pd. rijst nog een rijksdaalder werd toegelegd, „waarmede hij, zoo vertrouwen „we, wel vergenoegd zal wezen." Zijn zoon, mede in 's Compies dienst, ontving echter niets boven de 2 pd. rijst welke hij reeds genoot.

Wat het kalkbranden betreft, waartoe de tolk gehouden was de hoofden „aan te pressen", vind ik vermeld, dat alleen in den oostmoesson van het jaar 1674 ruim 350 lasten werden geleverd, zoomede verscheidene „groote partijen kalk" zonder opgave der hoeveelheid.

Voegt men nu hierbij de „3 à 4000 stuks goede sparren" en het jaarlijksche contingent werkvolk, dat ten dienste der vestingwerken te Makassar moest geleverd worden, gepaard aan de voorbereidende maatregelen om de sterkte te Matalalang meer noordwaarts te verplaatsen, dan kan zonder schroom gezegd worden, dat deze heerendiensten, om van de mindere niet te spreken, zeer drukkend waren voor de betrekkelijk geringe bevolking op Saleijer.

Wel is waar werd zij voor haren arbeid eenigermate schadeloos gesteld door uitdeelingen van rijst, maar tevens moest zij ondervinden, dat zulks grootendeels afhankelijk was van den stand van 's Compies negotie op Makassar. Want den 7den September 1674, dus na de plaats gehad hebbende aanzienlijke leverantien en de betuiging van tevredenheid aan de hoofden, schreef de president aan den sergeant Pieter de Visser te Saleijer, dat in dit seizoen geene afrekening van de rijst, kalk en sparren kon gehouden worden wegens de heerschende „schaarschte en den tijd van weinig goederen."

Ook droeg veel daartoe bij de weigering der Saleijereezen om den sultan van Ternate als hunnen „schutsheer" te erkennen en diens uitstaande pretentien te voldoen, waartoe zij, op zijn verzoek bij herhaling waren aangemaand, weshalve met voordacht

·boeken hebben. — Onder stond: In 't kasteel Rotterdam op Makassar 15 Oktober Ao 1674.

de voldoening van de geleverde kalk werd uitgesteld "om daaruit eenigszins te garandeeren."

In het bewustzijn harer onmacht tegenover de Compie deze toestand wrevel en wrok bij de bevolking. Dit bespe werd bij schrijven dd. Makassar 31 Mei 1675 gelast, " landers met 't kalkbranden wat te excuseeren", en hun vergund de "ongepermitteerde handelaars", d. w. z. zij d voorzien waren van 's Compies passen, aan te halen, terwij voor de helft van het geconfiskeerde "tot animatie" wer staan. Wijders werd kennis gegeven dat de president loop van den moesson afrekening wenschte te houden we geleverde kalk en houtwerken, tot welk einde de voorn hoofden als Bontobangoen en Gantarang en meer andere soonlijk te Makassar moesten verschijnen.

Van hunne aanwezigheid zou tevens gebruik gemaakt om hen over hunne tekortkomingen jegens den sultan va nate te onderhouden, dien zij gehouden waren als hunnen heer te erkennen.

Ofschoon de rust niet gestoord werd, hadden de Saleijer hoofden, voornamelijk Bontobangoen en Gantarang in arren zich inmiddels heimelijk tot de hoven van Gowa en Bo wend met het verzoek hen onder hunne bescherming te n daar zij "de harde en ondragelijke regeering der] landers of d' Ed. Compie niet langer konden lijden". I steunden zij hun verzoek op hetzelfde beginsel, dat bij d stelling van art. 17 van het Bongaaische tractaat had v zeten en Saleijer alzoo weder tot Gowa of Boni moest keeren, waartoe het voor de verovering van Baab-oella Ternate had behoord.

Hiermede ging gepaard eene onthouding der eerste l middelen aan het garnizoen en het opwerpen van versterk

Op ontvangst van dit bericht werd den 27 Juni 167 fluitschip de Rotgans met den luitenant Gilbert Bisson militairen derwaarts gezonden, maar dit vaartuig maakt een ongelukkige reis, dat het eerst den 11 Septembe aankwam.

Daar men intusschen geene tijding noch van 't scheepje no Saleijer vernam, maakte men zich te Makassar over het ander erg bezorgd, zoodat besloten werd den 1 Septemb expres-vaartuig daarheen te zenden. Dit kwam echter s terug met het bericht, dat de zaken in beteren toestan

keerden dan men vermoed had, hetgeen bevestigd werd door luitenant Bisson bij zijne terugkomst te Makassar.

Deze vredelievende wending dankte men hoofdzakelijk aan de weinige ondersteuning, die het aanzoek der Saleijereesche hoofden aan de hoven van Boni en Gowa was te beurt gevallen.

Van die beide hoven vernam de president daaromtrent echter niets, maar toen Aroe Palakka zich den 1n Februari 1676 te Makassar bevond om eenige geschillen met de Soppengsche prinsen ten overstaan van 's Compies vertegenwoordiger bij te leggen, werd hem ter zake om inlichting gevraagd. Zijn antwoord was, dat de Saleijereezen slechts gevraagd hadden of zij niet volgens het tractaat van Bongaija, hunnen voormaligen heer d. w. z. Gowa of Boni moesten toebehooren en dat zijn antwoord was geweest, dat het eiland was afgestaan en in 't vervolg onder Ternate of de Compie moest blijven.

Een dergelijk bescheid kreeg men ook van het Gowasche hof.

Toen nu de Saleijereesche hoofden zich in October 1675 voor de afrekening der leverantien te Makassar bevonden, werden zij omtrent hun gedrag tegenover de Compie en den sultan van Ternate onderhouden.

Zij ontkenden evenwel niet alleen de bescherming van Gowa en Boni ingeroepen te hebben, maar hielden zelfs vol dat het beweren, „den koning van Ternate nooit als haar beschut- of beschermheer aangenomen te hebben, onwaarachtig was” en zij nog met Z. H. in verbond waren, met dien verstande, dat zij de artikelen op hunne verhouding met Ternate van toepassing, nooit goed begrepen hadden, daar hen die nooit duidelijk was voorgehouden.

Naar aanleiding hiervan werd afgezien van het voornemen om hen een nader contract te doen teekenen of bezweren, doch het vorige dd. 25 October 1669 hen nogmaals duidelijk voorgehouden, zooals het behoorde nagekomen te worden, met weglating van die artikelen, welke op Ternate betrekking hadden. Hiervan verzochten de hoofden verschoond te mogen blijven, hetgeen hun onder nadere goedkeuring der regeering te Batavia werd toegestaan [1].

---

[1] Onder de vorsten die het tractaat van 1669 bezworen, wordt ook genoemd Galloewang of Gallaoewang vorst van Laijolo. Deze is blijkbaar dezelfde als die in 1675 het vernieuwde tractaat aannam en Galla genoemd wordt, zijnde dit eene verkorting van den eerstgenoemden naam.

Daar nu de vorst van Laijolo, in plaats van zich naar Makassar te begeven

Hiermede had dus feitelijk de heerschappij van Ternate opgehouden, doch het zou nog tot 1683 duren alvorens Saleijer geheel onder het beheer der O. I. Compie zou zijn gebracht.

Het bedoelde contract, dat als de grondslag van ons gezag is aan te merken, heb ik gemeend als bijlage te moeten opnemen.

Bij de afrekening ontvingen de hoofden slechts 400 rijksdaalders in mindering der 2700 waarvoor zij ruim 350 lasten kalk hadden geleverd, hetgeen waarlijk een groote teleurstelling voor hen was. Wel is waar werd hun aangezegd voorloopig het kalkbranden te staken, maar daarentegen eene groote menigte houtwerken te leveren zoowel voor de fortificatiën te Makassar als voor het oprichten eener nieuwe sterkte op Saleijer volgens het voorstel van Laurens Vos, waartoe bereids de machtiging van Batavia ontvangen was.

Niettegenstaande deze teleurstellingen kon toch den 13 November 1675 van Saleijer gerapporteerd worden, dat „de regenten zeer vergenoegd van Makassar waren terug gekomen" niet alleen, maar ook dat zij bereid waren al 't geen, waarmede d'E. Compie hen verkoos te belasten, ten spoedigste te zullen vervaardigen of afleveren. Van de „5000 sparren en 600 stutten" benoodigd voor de nieuwe sterkte, waren dan ook reeds spoedig 400 gekapt, terwijl de hoofden bovendien nog aanboden 50 lasten kalk ten behoeve van dat werk te branden, hetgeen evenwel op 30 lasten verminderd werd.

Met recht was men op Saleijer zeer verheugd eindelijk ontslagen te zijn van het knellende, ondragelijke juk der Ternatanen, maar ook met dankbaarheid vervuld jegens de Compie, die hen daarvan had bevrijd.

Toen nu voldoende materialen aanwezig waren, vertrok bovengenoemde luitenant Gilbert Bisson den 27 November 1675 per chialoupe Amsterdam naar Saleijer om de nieuwe versterking te bouwen, welke den naam zou dragen van Dodaija. Talrijk waren de moeilijkheden hierbij te overwinnen. Al aanstonds kon het werk geen voortgang hebben wegens het intreden van de poewasa of vastenmaand en het ontbreken der voornaamste moerbalken. Daarbij moest aan de bevolking de noodige tijd gegeven worden om haren veldarbeid te verrichten, zoodat eerst in het

---

in 1669 de vlucht naar Mangaraï nam van waar hij nimmer naar Saleijer terugkeerde, wordt hier dus zijn broeder bedoeld, aan wien het bestuur des lands voorloopig was toevertrouwd.

begin van Februari 1676 met den bouw een aanvang kon gemaakt worden.

Inmiddels besloot hij voorloopig een huisje op te slaan, dienende tot het houden van vergaderingen met de hoofden, waarheen op ultimo December 1675 reeds 's Compies "effecten en volk" werden overgebracht. Van de oude sterkte werden de nog bruikbare materialen aangewend, ten einde "den ijver der "inwoners niet te misbruiken en haar geen noodeloos werk op "te leggen."

Van de ambachtslieden sprekende, van wie men vertrouwde dat hij veel hulp zoude hebben, zegt hij o. a.: "hebbende zoo uit "'t chialoups volk als uit de bezetting een à twee opgeschom"meld, die weleer een timmerman gezien hebben, gelijk ook "doet die mij van daar is toegevoegd, vertrouwende, dat de "baas of hij zelf gedroomd heeft te kunnen timmeren; daaren"boven met vele wonden, zweren en ongezondheid bezocht. Zoo "doet ook bovengenoemde Marcus, die mede in zoodanige werken "vrij slecht is, maar zoo hij zegt een goed beeldsnijder is, dat "hier weinig te pas komt. Ik dank God, die mij zooveel begaafd "heeft, om in deze gelegenheid voor baas timmerman te kunnen "ageeren of ik zag anders geen kans dan wederom een spaansche "bedelaarsrok op te richten, gelijk gisteren alhier gestaan heeft "en heden afgeworpen."

Eindelijk deed de vrees voor brand hem besluiten het reduit met planken te dekken, bestreken met "kalk en suiker."

De grootste hulp en ondersteuning schijnt hij ondervonden te hebben van 's Compies ouden tolk, hetgeen hem aanleiding gaf diens bizonderen ijver en bekwaamheid zoowel als het groote ontzag, dat hij onder de hoofden en bevolking bezat, onder de aandacht van den president te Makassar te brengen met het voorstel eener lotsverbetering. Aan zijne tusschenkomst moet het waarschijnlijk toegeschreven worden, dat de nieuwe sterkte reeds in April gesloten en inwendig zoover gereed was, dat luitenant Bisson teruggeroepen en het overige aan den sergeant Pieter de Visser kon overgelaten worden.

Den 20n April gaf hij alzoo het werk over met vermelding tevens, dat de hoofden aangenomen hadden het bosch rondom de nieuwe sterkte uit te roeien en het schoon gekapte terrein te beplanten ten nutte van het volk dat heerendienst kwam presteeren.

Bij zijne terugkomst te Makassar bracht hij een houten

model van de redoute mede, waaruit men de overtuiging b
dat zij was een "weerbaar en recht werk", zijnde de st
en palen van ijzerhout.

Blijkens de "korte rolle van de generale sterkte zoo g
lificeerde als gemeene personen tegenwoordig bescheid
kasteele Rotterdam op Makassar en de onderhoorige pla
dd. 6 October 1678, bestond het garnizoen uit den se
Joris Goetje van Delft, een korporaal en 12 schilderg
waarbij later nog een meester (= chirurgijn) gevoegd w

Voor dit garnizoen, dat zelden meer, maar dikwijls
was, werd bij herhaling toegezonden "6 kannen spaansch
"en 2 kannen wijn", terwijl volgens den "eisch, gedaan v
"korporaal Philip Jobszoon de Vos, van eenige goedere
"kruit, lont en andere noodwendigheden, die alhier
"'s Compies vesting noodig zijn" dd. Saleijer 2 September
daartoe ook gerekend werden "één testament met één bi
"twee à drie psalmboeken."

Schril steekt hiertegen af eene aanvraag van "medicam
met de bijvoeging, "dat hier niets is waarmede de mee
"volk helpen zou, zoo zij kwamen met eenige ziekte va
"bezocht te worden, en dat de soldaat Christoffel Sibreg
"Elburg tegenwoordig niets doet als bloedspuwen en alhie
"medicamenten zijn om hem te helpen."

Bij herhaling werd hierboven gesproken van den in
Pagang, bijgenaamd de Hollander. Ik acht het niet ondi
kortelijk zijn levensloop hier te vermelden, niet alleen
vrij gewichtige rol die hij speelde, maar ook omdat zij
bewogen leven volkomen een roman gelijkt, een zeldzaa
onder inlanders.

Een slaaf van geboorte had zijn meester, de vorst va
tarang, hem tijdens de Makassaarsche overheersching de v
geschonken, toen hij hem aan zijnen neef den vorst van K
afstond om als tolk te dienen, omdat de vorst zelf de ma
taal niet machtig was. In dien tijd verongelukte het
de Walvisch van de retourvloot en verscheen Karaeng L
op Saleijer om naar de lading daarvan onderzoek te
De tolk Pagang beschuldigde toen den glarang van
Opa zich eenige schatten daarvan te hebben toegeëigend,
waarom hij door den groot-goeverneur Karaeng Lingk
zijne betrekking werd ontslagen, gebonden en gepijnigd.

daarop naar Mangaraï vertrokken, overleed hij daar, een jongeren broeder, van kindsbeen af lam aan beide beenen, als eenigsten erfgenaam achterlatende.

Na het ontslag van dien glarang werd de tolk Pagang voorloopig als "opziener" in zijne plaats gesteld.

Hierboven hebben wij gezien, dat hij den vorst van Kadiëng zoo angstig maakte voor de Ternatanen, dat hij evenens lafhartig de vlucht nam naar Mangaraï. Ook weten wij reeds dat hij den vorst van Laijolo naar Makassar vergezelde en wat de gevolgen daarvan waren bij zijne terugkomst.

Toen nu de president bij diens aanwezigheid op Saleijer hem het bestuur van Kadiëng toevertrouwde, werd hij tevens benoemd tot waarnemend glarang van Opa-Opa tot tijd en wijle de eenige erfgenaam weer het gebruik zijner onderste ledematen zoude bekomen hebben. In beide betrekkingen legde Pagang daarop den eed van getrouwheid af.

Sedert dien tijd maakte hij zich aan de schromelijkste buitensporigheden schuldig, voornamelijk door het zich toeëigenen van de lijfeigenen en het vee zijner ondergeschikten, hetgeen niet verminderde, toen hij het vorige jaar 1675 van een uitstapje naar Makassar was teruggekeerd. Eindelijk werd zijn gedrag zoo verregaand schandelijk, dat in Februari 1676 de vorsten op Saleijer gezamenlijk zich tot den luitenant Bisson wendden met het verzoek, den zoon des vorsten van Kadiëng en den broeder des glarangs van Opa-Opa aan het bestuur te willen brengen, in plaats van den gewezen slaaf Pagang.

Herhaaldelijk werd hij aangemaand zijn gedrag te verbeteren, hetgeen hij ook telkens beloofde, maar eindelijk sloeg die "raasbol" alle vermaningen en beloften in den wind en begon zijne ongeregeldheden tot zelfs onder 's Compies vastigheid te plegen. Bij zekere gelegenheid dat Bontobangoen hem wilde terecht wijzen, voer hij niet alleen heftig en in de gemeenste bewoordingen tegen hem uit, maar dreigde hem zelfs te doorsteken, hetgeen tijdig verhinderd werd. Daags daarna verscheen hij voor luitenant Bisson en toonde berouw, zeggende "dat hij den vloek van zijnen eed over zijn hoofd had gehaald", met verzoek om ontslag uit de beide door hem bekleede betrekkingen. Dit werd hem verleend met de belofte, dat hij in 't bezit zou gelaten worden van "zijne landen, "tuinen, volk en vee en als tweede persoon over die rijken zou "worden gesteld om de beide nieuwelingen tot raadsman te

162½, dus totaal tegen 2177½, die allen volgens de monster moesten vervaardigd en uiterlijk in de maand Juni geleverd worden

Wat de houtwerken betreft, inderdaad toonden de hoofden zich bereid die te leveren. Om "vooreerst tot een proefje te dienen" werd hun derhalve opgedragen binnen den tijd van drie maanden aan het strand ter hoofdplaats te leveren "10 stuks balken van 24 voet lang en omtrent 10 duim in 't vierkant" van enipo, ipili, golassa of bilalang-hout."

Gedurende zijn verblijf op Saleijer had Prins van 's Compie's tolk Tambi en meer andere personen vernomen, dat eenige visschers van Binongko, op Kalaoe verblijf houdende, dicht bij dit eiland op een rif het wrak van een schip gevonden hadden, waaruit zij allerlei artikelen zouden hebben gehaald o. a. "een vrij goede quantiteit aan paijement en dubbeltjes en dat de vier kanonnen van het schip zich bij den vorst bevonden, die twee daarvan aan Karaeng Djaranika van Gowa op zijne reis naar Mangaraï had verkocht.

Daar nu juist vier jaren geleden in diezelfde wateren het schip de Gouden leeuw verongelukt was, meende Prins het wrak daarvan gevonden te hebben, weshalve hij den tolk Tambi last gaf zich daarheen te begeven ten einde naar het een en ander onderzoek te doen.

Bij herhaling ondernam hij den tocht naar Kalaoe, maar kon nimmer het doel zijner reis bereiken, daarin verhinderd zoowel door de sterke oostenwinden als door den stroom. Eindelijk begaf hij zich in Maart 1682 wederom derwaarts, vergezeld door den glarang Poena Takko van Balaboelo. Dank aan zijne plaatselijke kennis — want hoofden en bevolking van Kalaoe weigerden de ligging van het wrak te wijzen of deden dit verkeerd — gelukte het hem de plaats van het onheil te bereiken, maar vond er weinig meer dan eene partij verroeste spijkers, al het overige hadden de bedoelde Binongkers reeds weggehaald om daarvoor op Mangaraï slaven te koopen.

De terugkomst van Laijolo's zoon veroorzaakte wederom groote moeilijkheden. Gesteund door alle opperhoofden van Saleijer maar vooral door Gantarang, meer nog en hoofdzakelijk door Bontobangoen was het den nog zeer jeugdigen zoon van den nog afwezigen vorst van Laijolo gelukt de plaats zijns vaders in te nemen. "Daar hij nog maar een kind in zijn verstaan" was werd de glarang van Bontoboroso hem toegevoegd om over het land te regeeren. Wegens zijn heerschzuchtigen aard g

dit aanleiding tot zeer vele moeilijkheden, die ten laatste eindigden met zijne verheffing tot zelfstandig vorst van Bontoboroso, zooals wij zien zullen.

Wat Bontobangoen en Poetabangoen betreft, de tusschen hen bestaande geschillen gaven aanleiding dat beide vorsten de bemiddeling van den president te Makassar inriepen, ten wiens overstaan zij den 4den Mei 1678 ten kasteele Rotterdam een accoord troffen, in substantie inhoudende "dat de volken, die in tijd "van oorlog bij radja Bontobangoen gekomen zijn — als over"gekomen vermits hij, radja Poetabangoen te dier tijd naar "Gantarang en daarna naar Mangaraï gevlucht was — als zijne "onderdanen zullen verblijven en ook de volken die van radja "Bontobangoen onder Poetabangoen zijn, mede deszelfs onder"danen zijn en voor altijd verblijven zullen."

Toch waren de oneenigheden hiermede niet beëindigd, evenmin als die tusschen Gantarang en de vorsten waarvoor hij gedurende den oorlog het onderspit had moeten delven.

In de maand Juli daaraanvolgende vertrok derhalve bovengenoemde onderkoopman Francois Prins van Makassar, met de drieledige opdracht om "te Danoewang waar radja Boelecomba present zich ophoudt", in overleg met dezen, voorbereidende maatregelen te nemen om aldaar "gelijk ook van alle des "Compies landen meer, de tienden van het padigewas te doen "invorderen" en de middelen te beramen hoe zulks het best zou kunnen geschieden; vervolgens naar de "zuiderhaven van Bira, even binnen den hoek van Lasso" te vertrekken, ten einde daar den stand van zaken op te nemen, hebbende de hoofden onder leiding van den glarang To-Assing klachten tegen hunnen vorst ingebracht, dien zij tevens van de regeering vervallen verklaard hadden, en eindelijk naar Saleijer over te steken hoofdzakelijk met het doel om de levering der achterstallige lijnwaden te bespoedigen en de talrijke klachten vooral tegen Gantarang te onderzoeken en in der minne bij te leggen.

Wat nu de lijnwaden betreft, die de hoofden volgens afspraak in de afgeloopen maand Juni te Makassar hadden moeten afleveren, uit het door Fr. Prins opgemaakte rapport dd. 26 Juli 1678 blijkt, dat de schuld van 2177½ stuks lijnwaad voldaan werd met 1684½ stuks, zoodat nog een achterstand bleef van 493 stuks w. o. 33 stuks bij "Rara of Djoeroebasa". Onder de lijnwaden door Gantarang en Boeki geleverd, waren er die niet juist overeenkwamen met de monsters; toch heette het ter-

stond van beiden dat "uit de ondeugdzaamheid hunner kleed
"hunne geveinsde genegenheid tot d'E. Compie bleek."

De klachten, tegen Gantarang ingebracht, betroffen hoo
zakelijk personen, die hij wederrechtelijk zou aangehouden
weggevoerd hebben, nam. van Bontobangoen, van "Christoe
glarang Bonéa", van Tiro [1] en eindelijk de vrouw van 's Comp
tolk, die zich ten huize van Bontobangoen ophield.

Op de vergadering den 16 Juli met de hoofden gehoud
liet Gantarang zich gemakshalve door een glarang vertegen
woordigen, die voorgaf niets hoegenaamd te weten omtrent
de tegen zijnen heer ingebrachte bezwaren, weshalve hem tw
dagen tijd werd gegeven om zijnen vorst die mede te deel
en het antwoord te brengen.

Na het verstrijken van dien tijd nog geen bericht bekom
hebbende, werden "om zeker te gaan, twee nederlandsche so
"daten naar Gantarang gezonden met order, dat zij hem
"voorzeide poincten zijner beschuldiging zouden hebben voor
"houden en zijn antwoord daarop weder aanhooren."

Dit luidde, dat al de opgeeischte personen vrijwillig tot he
waren gekomen, maar tevens ontkende hij den eisch. van "Chr
toedij glarang Bonéa." Daags daarna zond Gantarang zijn
glarang met al de gereclameerde personen tot Fr. Prins, d
ze aan de respectieve eigenaren teruggaf, maar de vier person
van Tiro vluchtten oogenblikkelijk het bosch in zonder dat m
ze kon terugvinden.

Hoewel de wederzijdsche reclames tusschen Poetabangoen
Bontobangoen evenzeer hoofdzakelijk personen betroffen en re
ten kasteele te Makassar waren beëindigd, werden zij anderm
gedurende de aanwezigheid van Fr. Prins opgehaald, da
Poetabangoen weigerde zich aan de beslissing te onderwerpe

Daar het dien onderkoopman niet gelukte de zaak in d
minne bij te leggen, bleef zij rusten totdat hij zijn rapport omtre
den uitslag zijner zending zoude hebben ingediend. Maar ook to
nog bleven zij voortduren totdat in 1721 door den Goeverne
Johannes Sipman daaraan definitief een einde werd gemaa
door te verklaren, dat Poetabangoen voortaan zou zijn "ata-
kalé-ri-kompanija", d. i. het lijfvolk van de O. I. C. met h
recht om de opgezetenen des lands terug te mogen roepen wa
heen zij ook mochten verhuizen. Een afschrift van dit besl

[1] Een landschap behoorende tot de afd. O. D. Vroeger onder een zelfstan
vorst, tegenwoordig een onderdeel van Bira.

geteekend door den secretaris Joan Emants werd aan belanghebbenden uitgereikt [1].

Van meer ernstigen aard was het geschil tusschen Boeki en Kadièng.

Zooals wij gezien hebben had de fiskaal J. van Couwenburgh in overleg met de opperhoofden beslist. dat een deel van het landschap Kadièng aan Boeki zoude vervallen.

Gedurende de aanwezigheid van Fr. Prins klaagde Boeki er ernstig over, dat de waarnemende hoofden van Kadièng en Opa-Opa hem onophoudelijk bemoeilijkten „in zijne plantagies in de negorijen Balaboetoeng en Siloka", voorgevende dat die landstreken tot Kadièng behoorden.

Wij weten reeds dat Boeki, tijdens de Karéboschen oorlog „als hoofd over een troep zijner landslieden onder haar eigen banieren" zich daarvan had meester gemaakt. Na het einde van dien oorlog nu werd hij, zoowel door den admiraal Corn. Speelman als door den sultan van Ternate, in het bezit daarvan gehandhaafd. Toch eigende de intrigant Pagang, steunende op de gunst welke hij te Makassar genoot, zich die landstreken weder toe, maar in dit jaar 1678 werden zij door den president Dubbeldecop aan Boeki teruggegeven.

Ook dit geschil gelukte het aan Prins niet in der minne bij te leggen, weshalve het andermaal onderworpen werd aan de beslissing van den president te Makassar.

Den 22 Juli vertrok genoemde onderkoopman met twee inlandsche vaartuigen van Saleijer de opgebrachte kleeden met zich nemende.

Den 20 Augustus daarop verscheen te Saleijer Karaeng Lingkes, vergezeld door den sergeant Jacobus van Loenen met een detachement van 1 korporaal en 6 schildergasten komende van Bira, waarheen zij gezonden waren ter beëindiging der woelingen van den reeds genoemden glarang To-Assing.

Zij hadden in last de hoofden te verzoeken den tolk behulpzaam te zijn met volk om de gekapte balken, die tot „een proefje" moesten dienen, met vlotten naar 't kasteel te Makassar te brengen. Hoofden en bevolking verzetten zich evenwel eenparig hiertegen, daar het ten eenenmale onmogelijk was, verklarende dan „liever als slaven van de Compie te willen verkocht worden."

[1] Joan Emants was op Saleijer boekhouder en resident tot Mei 1720, toen hij als eerste klerk, tevens secretaris van Justitie, naar Makassar overgeplaatst werd.

In deze vergadering nu werden die geschillen bijgelegd en beide landen weder vereenigd "invoege als hare oude coutumen "hebben medegebracht" en verder besloten dat "radja Laijolo "voortaan Koning van Laijolo en Bontoboroso en voornoemden "galarang deszelfs eersten galarang van Laijolo en Bontoboroso "zal zijn en blijven." Tevens werd bepaald, dat de Saleijereesche vorsten zouden "aan ons voor haren wettigen heer den Koning "van Ternate voor schatting opbrengen 't geen zij van ouds "gebruikelijk te doen geweest zijn", die Laijolo en Bontoboroso, "in vorige tijden onder een standaard staande, samen als een "opbrachten."

Toch was hiermede nog niet definitief dit geschil beeindigd, dank aan het zwakke, weifelende bestuur te Makassar.

Ditzelfde gold ook van de kwestie betreffende de landstreken Balaboetoeng en Siloka, waaraan Prins gedurende zijn verblijf op Saleijer, te vergeefs getracht had een einde te maken, dank aan de geheime machinatien van den geslepen indringer te Gantarang, bloedverwant des vorsten van Kadièng.

Onder de personen op evengenoemde vergadering tegenwoordig, behoorde ook een afgevaardigde van Soelé, den voortvluchtigen vorst van Kadièng en diens zoon, welke voor zijn vader het land bestuurde. De eerste nu verklaarde namens zijn lastgever "zoo daar d. i. te Saleijer, 't recht gerecht gehandhaafd werd "en zij na hun oude wetten werden geregeerd, genegen te zijn "ook met zijn volk tot Saleijer weder te keeren." In dat geval verzocht hij tevens weer in zijne oude waardigheid te mogen worden hersteld in de plaats van zijn zoon, die hem gedurende zijne afwezigheid had opgevolgd.

Met dezen vorst zouden dus de laatste uitgewekenen tijdens den heilloozen binnenlandschen oorlog op 't eiland zijn teruggekeerd.

Over deze uitkomst ten zeerste verheugd, haastte men zich den afgevaardigde de verlangde toezegging te geven.

Dra was dit geschied of de zoon stelde terstond zijn eisch weder in ter verkrijging der landschappen Balaboetoeng en Siloka. De vorst van Boeki bracht in herinnering, dat hij niet alleen door den admiraal Speelman en den sultan van Ternate maar laatstelijk nog door wijlen den president de Jong in het bezit daarvan was gehandhaafd, toch baatte het hem niet. Hem werd eenvoudig te verstaan gegeven dat "het land van Saleijer "nog groot genoeg was" en dat het beter was, dat de oude vorst van Kadièng terugkwam dan te Mangaraï bleef. Op deze on-

zinnige gronden nu werden hem zijne reeds verkregen rechten op die landstreken ontnomen en aan Kadièng toegewezen.

Deze handeling, getuigende van zeer veel zwakheid en onrechtvaardigheid, gaf aanleiding tot groote ontevredenheid en tot vele moeilijkheden met een van 's Compies trouwste bondgenooten op Saleijer. Te zijnen aanzien was dus het voortdurende drijven van Gantarang eindelijk met succes bekroond.

Volgens het op bovenbedoelde vergadering aangenomen beginsel werd dus een schatting of tribut van de Saleijereezen geheven, natuurlijk bestaande in lijnwaden, waarop hoofden en bevolking reeds voor den fiskaal J. van Couwenburgh waren voorbereid.

Wegens de ten vorigen jare 1678 reeds hieromtrent in omloop zijnde geruchten, had de vorst van het eiland Kalaoe zich naar Aroe Palakka van Boni, woonachtig te Bontowalla nabij Makassar, begeven om zijne tusschenkomst in te roepen ten einde van die schatting verschoond te mogen blijven. Naar aanleiding hiervan deed Boni's vorst het verzoek hem van "hofdiensten te willen "excuseeren, dewijl zijns vrouws dansmeisjes daar geleerd worden, "dat niet zonder lasten kan geschieden, dat wij hem als een "kleinigheid zijnde, hebben toegestaan."

Toen nu Kalaoe bij de invoering der schatting werkelijk daarvan vrijgesteld bleef, dienden de hoofden op Saleijer daarover hunne bezwaren bij den president te Makassar in, daar dit eiland, gedurende de Makassaarsche heerschappij ook reeds schatting betaalde en toch een "dansschool" was.

Hun zeer juist betoog baatte evenwel niet, want, zoo luidde de brief dd. 9 October 1679 naar Batavia, "die portie van weinig "belang zijnde, kan om radja Bonie's wille wel geconniveerd "en ingezien worden, zonder deswegen eenig recht te verliezen."

Toch was deze zwakheid de oorzaak, dat het eiland langzamerhand onder Bonische suprematie geraakte en bleef tot na de expeditie tegen dat rijk in 1860.

Omstreeks dezen tijd schijnt de trouwe, brave vorst van Balaboelo kinderloos te zijn overleden, dezelfde persoon, die zich van den beginne af zoo getrouw aan de Compie getoond en zich voor haar zooveel opofferingen getroost had, meer nog dan die van Bontobangoen.

Deze gelegenheid trachtte zijn glarang, meergenoemde Poena-Takko [1], te benuttigen om zich van het bestuur meester te maken.

[1] De naam van dit hoofd wordt in de stukken bij afwisseling

Reeds terstond na het einde van den binnenlandsch
had hij pogingen aangewend om zich, evenals Bontob
koste van zijnen heer te verheffen en onafhankelijk t
maar steeds had de overledene die weten te verijdelen
mogelijk buiten bemoeienis van de Compie, ofschoon dez
toch niet geheel onkundig was gebleven.

Gedurende de reis door den tolk Tambi op last
onderkoopman Fr. Prins naar Kalaoe ondernomen, wa
negenheid, welke hij voor Poena-Takko, naar 't schijnt,
opgevat, volstrekt niet verminderd; eer het tegendeel zelfs
niet zonder invloed bleef op den korporaal H. Ploeg, di
zonder dien tolk niets op hoofden en bevolking vermc

Hieraan was het toe te schrijven, dat die militair schri
belangen van dien glarang aan den president te Makassar v
en bepleitte. Niettemin doorzag men toch de heerschzuc
doelingen van dat onderhoofd, weshalve werd geantwoord,
„achten dat hij Poenatakko, hem zelf wat te veel meest
„om door dat middel alleen te willen regeeren, dat g
„werk veroorzaken zoude doch gelijk gezegd, zullen
„beiden hier gekomen zijnde, hooren en doen wat rec

Immers was die korporaal aangeschreven om de o
mindere hoofden die voortdurend met elkander in onmin
ondanks alle maatregelen tot pacificatie van bestuursw
te zeggen hun tribut zelf te Makassar te komen voldoen,
anders „met eene zware boete gestraft worden."

In dienzelfden brief dd. 5 November 1680 werd he
verzocht om met den tolk Tambi, den assistent Benjami
behulpzaam te zijn bij de invordering der uitstaande
aan kleeden onder de hoofden en grooten.

Tot dat einde maakte Fransz eene reis door het bin
waarvan hij den 1n December 1680 bij zijne terugk
Makassar een rapport uitbracht.

Hieruit bleek in substantie, dat vele hoofden [1] be
hun aandeel reeds aan wijlen den sergeant J. Goetje
te hebben, terwijl anderen hunne schuld aan kleeden ve

---

natakko, Poenatjako, Poentjako en Ampoenatakko. Mij komt het voor
naam is een samentrekking der woorden opoe-na-Takko of bij verkorti
takko, weshalve deze spelling gevolgd is.

[1] Onder hen wordt ook zekere Poenebadja genoemd, maar mij is g
streek van een min of meer gelijkluidenden naam bekend. Blijkbaar is
eene samentrekking der woorden Opoe-nabadio of badjo. Zou dus da
hoofd eener kolonie To-badjo's of To-ridjene's bedoeld worden?

met die welke zij als tribut aan de Comp^ie^, als vertegenwoordiger van Ternate, moesten opbrengen.

Bij gemis aan eenige aanteekeningen van wijlen dien onderofficier omtrent ieders achterstallige schuld, moest Fransz zich tevreden stellen met hetgeen de hoofden zelf daarvan opgaven, dat een totaal bedroeg van 237 stuks w. o. 15 bij 's Comp^ies^ tolk Tambi bijgenaamd Tikoes.

Beducht voor den naderenden westmoesson vertrok de assistent daarop ten spoedigste weder, extracten uit de medegebrachte negotieboeken bij den korporaal H. Ploeg achterlatende.

Met dezen uitslag nam de president te Makassar echter volstrekt geen genoegen. Mitsdien werd reeds den 5^n^ December daarop eene opgave naar Saleijer gezonden van al hetgeen volgens de boeken nog uitstond met last aan genoemden korporaal onophoudelijk op de afdoening dezer schulden met klem aan te dringen, onverschillig of de hoofden beweerden ze reeds betaald te hebben, met de bijvoeging dat „hunne praatjes gelden bij ons niet meer.”

Het schijnt dat zulks het gevolg geweest is der samenkomst met de Saleijereesche hoofden, toen zij volgens het ontvangen bevel hun tribut aan kleeden zelf te Makassar hadden gebracht. Bij die gelegenheid werden de hangende geschillen tusschen Gantarang en Poetabangoen tegen hun gemeenschappelijken vijand Bontobangoen, zoomede die tusschen Laijolo en Bontoboroso, opnieuw vereffend. Die der eersten werd beëindigd volgens de vroeger reeds genomen beslissing, terwijl tusschen de beide laatsten het gewichtige besluit werd genomen, dat „radja Laijolo en de glarang van Bontoboroso ieder opper„hoofd van zijn volk en negorij zoude zijn, maar in 's Comp^ies^ „dienst, daar het noodig is, te zamen zullen doen als van „te voren.”

Dit gunstig resultaat was de glarang minder verschuldigd aan de medewerking van Gantarang dan wel aan den commandeerenden korporaal, wiens voorspraak hij gekocht had, door zijn zinnelijk genot te streelen, zooals wij straks zien zullen.

Nog een stap en het gelukte dien glarang zich vrij en onafhankelijk van Laijolo te maken.

Eindelijk werd de broeder van den overleden vorst van Balaboelo als de naaste erfgenaam, daarbij zeer Comp^ies^ gezind, in diens plaats gesteld en daarmede de hoop en het streven van den glarang Poena-Takko verijdeld.

Tot verduidelijking van hetgeen nu volgt dienen
een stap terug te gaan.

Zoo even is reeds gezegd dat de zoon des vor
Laijolo op het einde van 1677 van Mangaraï was teru
Welke motieven daartoe geleid hadden, is onzeker, 1
onwaarschijnlijk is het, dat Bontobangoen, de trouwe
bondgenoot der Compie en Gantarang, de Gowasche i
tevens de natuurlijke maar listige vijand des eersten,
samenwerkten.

Steunende op het verbond te Apaloka gesloten,
Gantarang dien vorst tot terugkeer naar zijn land te
ten einde zijn verloren invloed in dit landschap te h

Van den anderen kant trachtte Bontobangoen, ver
op raad van de Compie, die de terugkomst van dien
zijn gevolg gaarne zag, daarbij gesteund door Balabo
dienzelfden weg een overwegenden invloed te verkrijg
door de woelingen van den glarang Bontoboroso e
zouden nemen.

In dezen strijd der twee antagonisten dreigde Bont
een oogenblik het onderspit te zullen delven, toen het
tegenpartij gelukte den zoo jeugdigen Laijolo met de
van Gantarang te doen huwen waarbij deze hem, vol
handschrift, tegen het landsgebruik, ruim de helft
vereischten bruidschat kwijtschold.

Zeer handig wist Bontobangoen echter te bewerken,
huwelijk, volgens hetzelfde manuscript, den 16 Maart 1
Balaboelo tot getuige, ten zijnen huize plaats had, d
onmiddellijke nabijheid van 's Compies vesting. Ofschoon
vermeld wordt, lag het voor de hand, dat het feest, naa
gebruik opgeluisterd werd door de aanwezigheid van '
vertegenwoordigers. Hierdoor verkreeg Laijolo meer
tingen tegenover zijnen gastheer, den vriend der O. I
Sedert steunde beide opperhoofden den vorst van Laijo
mogelijke opzichten, maar vooral in zijne geschillen t
glarang van Bontoboroso, hetgeen den president te 1
niet ongevallig was.

Het bleek alzoo dat de pogingen van Gantarang, h
deelig voor Bontoboroso, toch ten eenemale mislukten
ten koste van 's Compies trouwe bondgenooten te verl
hen in diskrediet te brengen.

Vol spijt in het hart keerden Gantarang en zijn ha

of beschermeling (?) van Makassar huiswaarts, vast besloten hun doel langs een anderen weg te bereiken. Het ingetreden jaar 1681 kenmerkte zich daarop door eene algemeene onveiligheid, hoofdzakelijk in de districten Bontobangoen, Balaboelo, Laijolo en Boeki, de vrienden der Compie. Vooral 's nachts zwierven sterke gewapende benden rond, voorzien van maliënkolders, die hoofdzakelijk de kampongs Bontobangoen, Rijë (= Riaija), Beijere (= Baëra), Bitombang en Loera verontrustten en zelfs den 22 Februari een aanslag waagden op het leven van den jeugdigen vorst van Laijolo, door, volgens Makassaarsche gewoonte, een lans tusschen de latten der vloer te steken, waardoor zijne slaapplaats doorboord werd zonder hem te raken.

Op ontvangst van dit bericht haastte de korporaal H. Ploeg eene vergadering met de hoofden te beleggen, ten einde naar den bewerker dezer ongeregeldheden, die een algemeene onrust in het land veroorzaakten, onderzoek te doen, hen tevens aansporende tot rust en orde en vooral hun eigen rechter niet te zijn, maar liever hunne geschillen hetzij voor hem, dan wel voor den president te Makassar te brengen.

Hoewel de onruststoker onbekend was en natuurlijk ook bleef, gelukte het toch den tolk Tambi te ontdekken, dat die persoon niemand anders was dan de glarang I Ori van Poetabangoen.

Ook had een moordaanslag plaats op den korporaal H. Ploeg, die wegens het weigeren aan den soldaat Jan Jansz. Hulskamp van een verlof om zich naar de kampong Bitombang te begeven, door dezen, nadat hij van desertie daarheen was teruggekeerd, met zijn „zijdgeweer” twee malen vrij ernstig aan het hoofd werd verwond.

Den 23 Maart 1681 gaf de korporaal zoowel hiervan als van de heerschende onveiligheid kennis, terwijl Bontobangoen, ter bevestiging van het een en ander, zich bij afzonderlijk schrijven den 27 daaraanvolgende tot den president richtte, dat door zijnen tolk Intje Adji werd overgebracht.

Wat beoogde dat opperhoofd wel met dien brief na het schrijven van den korporaal Ploeg, waarvan hij niet onkundig was gebleven? Moest hij aangemerkt worden alleen als een bewijs zijner gehechtheid aan de Compie of lag nog iets anders daaraan ten grondslag?

Gantarang, nog steeds vervuld met zijn hoogste illusie om als weleer de plaats van hoofdvorst van Saleijer te vervullen, die hij na het Bongaaische tractaat aan Bontobangoen had

moeten afstaan, maakte van de gestichte onrust gebruik om dat doel te bereiken.

Daartoe wist hij Bontobangoen, wiens gebied het meest van de heerschende onveiligheid te lijden had, over te halen een verbond van vriend- en broederschap aan te gaan, waarbij zich ook al de overige opper- en mindere hoofden des eilands aansloten.

De bovenbedoelde brief van Bontobangoen moet dus als een terugslag beschouwd worden op het drijven van Gantarang, ten einde, gesteund door de Compie, meester te blijven van de door hem ingenomen positie tegenover de overige vorsten en hoofden.

Dit verbond, den 28 Maart 1681 te Gantarang gesloten, dus vijf dagen na den brief van den korporaal H. Ploeg aan den president, kreeg door het aandeel dat 's Compies tolk Tambi daaraan nam, een min of meer officieel karakter, zoodat ik gemeend heb een zoo nauwkeurige vertaling daarvan hier te moeten doen volgen. [1]

Indien Gantarang eenig ongeluk overkwam, eenig geluk ten deel viel of in moeilijkheden geraakte, dan behoorde hij daarvan terstond aan Bontobangoen kennis te geven en omgekeerd, om in elkanders lotgevallen te deelen. Dit was eene instelling hunner voorvaderen; zij gebood hen met elkander te leven als broeders onderling of als vrienden gelijk een in elkander gedraaid touw. Gantarang kende die instelling eerst onlangs, maar hij was toch ook een vriend van en vermaagschapt aan de overige vorsten. Wij broeders weten echter, dat die instelling niet nieuw, maar afkomstig is van onze voorvaderen en aan het nageslacht moet overgeleverd worden.

Daarom zijn nu alle vorsten van Saleijer samengekomen ten huize van Sariang om met elkander den eed te zweren, zooals die door een ieder afzonderlijk uitgesproken wordt, dat al wie rampen tracht te brengen over het eiland Saleijer, hetzij de landstreken in het gebergte dan wel die in de vlakte, van Tanete tot Barang-Barang toe, of wel een der vorsten zal trachten te bedriegen, vervloekt zal zijn door God Almachtig, zoowel hij als zijne vrouw, zijne kinderen, zijne kleinkinderen en zijn gansche nageslacht en dat zijne tuinen, landen, aanplantingen zullen verwoest worden.

---

[1] 't Is vreemd dat dit verbond naar 't schijnt, niet bekend is geweest aan het bestuur te Makassar, althans in de officiëele stukken leest men niets hoegenaamd daaromtrent. Wat mij bekend werd, vernam ik uit een handschrift, waarvan een afschrift in mijn bezit is.

Daarna sprak Bontobangoen tot de vergaderden: Wel vorsten, welke moeielijkheden zich in ons land mogen voordoen, hetzij omtrent tuinen, dan wel buffels, paarden, geiten dan wel eenige andere zaak tot de bevoegdheid behoorende van ons radja's, lelaki's [1] en glarangs, geeft daarvan kennis aan radja Gantarang. Hij toch zal ons terecht wijzen, want hij was reeds van ouds onze rechter. Hij immers is onze heer, afkomstig (vermaagschapt) aan den vorst van Gowa, begunstigd door den admiraal (Corn. Speelman bedoeld) en bemind door de machtigen van het eiland Saleijer (hiermede de O. I. Compie bedoeld).

Daarop sprak de tolk Tambi: vorsten en hoofden hier vereenigd, indien gij deze woorden (van Bontobangoen) niet opvolgt of u niet volgens den afgelegden eed gedraagt, dat uw land en uwe aanplantingen vernietigd worden en gij met uwe vrouw en kinderen ellendig moogt omkomen.

Al de radja's antwoordden daarop: Ja, dat al wie aan deze woorden geen gevolg geeft, verdoemd zij met al zijne landen, goederen, kinderen en verder nageslacht. Welke omstandigheden of moeielijkheden zich in ons land mogen voordoen, laten wij die brengen voor onzen vorst van Gantarang; nimmermeer moeten wij die zelf bij de machtigen (d. i. de Compie) voorbrengen; ook moeten wij ons nooit meer rechtstreeks tot den tolk wenden, maar tot den vorst van Gantarang, opdat hij onze zaak voorbrenge bij de machtigen (de Compie) en al wie dit toch doet, dat hij gedood worde.

Gantarang werd dus nog als vreemdeling beschouwd, aan wien men zich niet dan noode onderwierp.

Tegen dit gedrag van den geslepen Gowarees, die eindelijk langs allerlei sluipwegen listig zijn doel had weten te bereiken, stak scherp af dat van Bontobangoen, feitelijk de eerste, de hoofdvorst van Saleijer.

In het algemeen belang tot herstel van rust en orde in zijn geboorteland Saleijer, begreep hij de noodzakelijkheid den vreemdeling eene concessie te moeten doen. Daartoe begaf hij zich naar Gantarang om zijn antagonist niet alleen te erkennen als eerste des lands, maar ook zijne landgenooten, zijne evenknieën daartoe aan te sporen.

[1] De titel van lelaki wordt uitsluitend toegekend aan de opperhoofden van Bontobangoen, Boeki en Laijolo en staat ver boven dien van radja, waarmede de overige opperhoofden worden betiteld, dus ook Gantarang, die een vreemdeling was. Het eerst noemen der radja's moet dus eenvoudig een beleefdheidsvorm geacht worden tegenover den gastheer.

Door die handeling, getuigende van veel beleid en zelf loochening, verwierf hij zich terecht de erkentelijkheid hoofden en bevolking, zoodat hij feitelijk toch de plaats l innemen, door hem zoo bereidwillig afgestaan.

Daardoor ook had hij ten hoogste de Compie aan zich plicht, wier trouwste bondgenoot hij getoond had te zijn.

En wat deden de bestuurders te Makassar tot tegengang het moedwillig gestichte kwaad?

Misschien onbekend met het drijven van Gantarang, daa onverschillig voor de binnenlandsche politiek der hoofden, i zij hunne verplichtingen tegenover de Compie slechts nakwan gaf de president te Makassar den korporaal H. Ploeg, in woord op zijnen brief dd. 23 Maart jl., den last, in de v vergadering aan de hoofden bekend te maken, dat „wie „zulk een kwade daad bevonden wordt, men vrijelijk zal mo „doodslaan en levendig kunnende bekomen worden, door „de Koningen zal worden veroordeeld gedood te moeten wo „enz., alzoo zoodanige menschen niet als voor moordenaars kun „worden gehouden.”

Dezen strengen last van den president ten opzichte der onr stokers vernemende, verklaarden de hoofden eenparig „met z „eeden op hare mahomedaansche wijze met haar hart getr „te zijn voor de Compie en de een naar den ander zijn l „niet te trachten.” Ofschoon de naam van bovengenoem glarang I Ori zelfs niet werd gerept, hoorde men, vooral na sluiten van het verbond te Gantarang, niets meer van gelijke benden.

Uit de instructie van den soldaat Hulskamp door den fis zoowel als uit nadere berichten van Saleijer bleek o. a. da korporaal H. Ploeg van den glarang van Bontoboroso „een v meid tot zijn concubine” aanhield.

Ziedaar nu het middel door dat onderhoofd aangewend zich vrij te maken van zijnen wettigen heer, den vorst van Laij Dit nu was eene noodlottige ontdekking voor dien militair

Op zijn herhaald verzoek om „hier met de charge van serg begunstigd te worden” of anders het tractement aan dien r verbonden te mogen genieten, daar hij reeds elf jaren Makassar gediend had, waarvan twee jaren boven zijn verba zonder ooit eenige aanmerking te hebben ontvangen, kreeg toch bij schrijven dd. 17 Juli 1681 den last die vrouw oog blikkelijk weer tot den glarang van Bontoboroso te doen o

gaan. Tevens werd hij afgelost met aanschrijving ten spoedigste naar Makassar op te komen, wordende in zijne plaats benoemd de soldaat Philip Jobszoon de Vos. Dit alles ging vergezeld van een vreesselijk teemende en niet bizonder christelijke boetpredikatie tegen zijne onchristelijke "concubinasie."

Wat den nieuw benoemde betreft, zijne aanstelling was slechts voorloopig, daar men zien wilde hoe hij zich zou gedragen, opdat in 't vervolg "geene zoodanige klachten van rooken, "drinken en concubinasie, gelijk daar tegen 's Compies orders "een tijd herwaarts hebben in zwang gegaan, mogen voorkomen."

Vreemd komt hiermede overeen de toezending van o. m. "50 kan anijsarak", welke den 5 November a. p. door den assistent Benjamin Fransz per Nagelboom waren aangebracht ten behoeve van het kleine garnizoen.

Daar nu Ph. J. de Vos echter niet kon schrijven, werd bij zijne aanstelling de soldaat, gewezen assistent Carel Riskus van Brugge, aangewezen om hem "de behulpzame hand te bieden met het schrijven van 's Compies brieven en eenige andere voorvallen."

De nieuw benoemde ijverige korporaal meende terstond streng te moeten optreden, maar streefde dientengevolge juist zijn doel, de nauwgezette behartiging van 's Compies belangen, voorbij. Onwaarschijnlijk is het niet dat Gantarang, krachtens het gesloten verbond met de hoofden, zich bij hem indrong en hem omtrent de toestanden op zijne wijze inlichtte, om aldus langzamerhand ook door de Compie als hoofdvorst erkend te worden.

Op de vergadering den 15n October met de hoofden gehouden, na bezichtiging van 's Compies werken om te zien "wat daaraan mankeerde", brachten voornamelijk Bontobangoen en Balaboelo wederom klachten in tegen den glarang van Bontoboroso die, nog niet tevreden met de verkregen resultaten, steeds voortging zich gezag aan te matigen ten koste van zijnen heer, den vorst van Laijolo, reden waarom zij eerbiedig verzochten, ook namens dat opperhoofd, hem uit zijne betrekking te willen ontslaan.

Was het hieraan toe te schrijven dan wel aan andere bijkomende omstandigheden als een gevolg van zijn overdreven ijver, dat de Vos op die vergadering schandelijk zijn gezag te buiten ging, waardoor hij alle opperhoofden, ook 's Compies trouwste bondgenooten, tegen zich in het harnas joeg en niets hoegenaamd van hen kon verkrijgen?

Hierover gebelgd diende hij den 6 November 1681 bij den

president te Makassar klachten in wegens misbruik van ge
Bontobangoen tegen Poetabangoen en van Boeki tegen K
maar hoofdzakelijk wegens de weigering van vele vorste
namelijk 's Compies trouwe bondgenooten, om werkv
dienste van 's Compies werken „aan de punt" te levere
eenkomstig het contract van 16 October 1675.

Op grond van deze en meer andere bezwaren verz
Vos hem van bevelen te willen voorzien tegenover
„geweldmakers, die niet willen luisteren naar de ord
„de Compie."

Acht dagen later richtte ook Bontobangoen zich tot de
dent te Makassar, hem de verzekering gevende steeds
te zijn de bevelen van zijnentwege gegeven op te volg
ten opzichte van Poetabangoen, maar dat de korporaal
verboden had, waarvan hij meende nu kennis te moete
met de bijvoeging, dat hij en alle hoofden zich bizonder g
hadden te zien dat de „pisjaring" [1] zoo „gevilipendeer
waardoor het „geloof en de achting" voor de Compie ter
male zouden ophouden.

Het schijnt dat, naar zijn voorbeeld, de overige hoofd
evenzeer tot den president gewend hadden, met de mede
dat zij geweigerd hadden werkvolk te verstrekken,
korporaal dat gebruikte niet voor 's Compies dienst, ma
zijn eigen belang om „saguweer te halen en andere o
lijkheden", waarover zij zich bezwaard gevoelden.

Uit het antwoord van den president aan den korp.
dd. 6 December straalt duidelijk door, dat de gerezen gesc
vooral tusschen Bontobangoen en Poetabangoen, niettegen
zij reeds beëindigd waren, „zonder opstooking van den
ander" niet weder zouden zijn ontstaan.

Zou dit alzoo het resultaat zijn geweest der poging
Gantarang om zich de gunst van de Vos te verwerven?

Omtrent het ongeoorloofde gebruik van het werkvol
ving hij volstrekt geen ernstige berisping, hetgeen tr
volstrekt niet in den geest der Compie lag daarop aanm
te maken, doch slechts deze waarschuwing: „als de m
„overladen worden, zoo verzetten ze hun daartegen

---

[1] Hiermede wordt bedoeld de gehouden vergadering en wordt in die b
herhaaldelijk gebezigd. Blijkbaar is het eene verbastering van het woord
beteekenende hetgeen indruk maakt, dus eene deftige vergadering.

"willen niet meer als hun behoorlijke last dragen, dat wij ver-
"staan daar ook zoo te moeten wezen."

Overigens werd hem te kennen gegeven, dat het den schijn had alsof hij hoofden en bevolking van de Comp[ie] wilde afkeerig maken, weshalve hem de strenge last gegeven werd zich uitsluitend met de redoute en hare bezetting te bemoeien en verder bevelen af te wachten omtrent alle zaken, die niet bepaald urgent waren, zullende ter beëindiging der gerezen moeilijkheden binnen kort iemand uit den raad te Makassar gezonden worden.

Hetzelfde werd ook aan Bontobangoen geschreven met de bijvoeging, dat die persoon onderzoek zou doen naar hetgeen er op de "pisjaring" was voorgevallen en met verzoek het geschil met Poetabangoen als te onbeduidend in der minne te willen afdoen.

Die persoon kwam evenwel niet, daar men, wegens de aanstaande komst in het voorjaar 1682 van François Tack als vervanger van den president Jacob Cops, vergezeld van den Commissaris Isaac Coolemans, de voorkeur er aan gaf geene nieuwe zaken af te doen, weshalve hiermede gewacht werd tot de jaarlijksche aanwezigheid der hoofden te Makassar.

Naar aanleiding van den ontvangen last onthield de Vos zich in 't vervolg zooveel mogelijk van alle inmenging in het inlandsche bestuur, waardoor de woelingen van den glarang van Bontoboroso niet weinig voedsel kregen. Deze werden eindelijk zoo ernstig, dat de hoofden van Bontobangoen, Tanete, Barang-Barang, waarbij zich ook Gantarang voegde, — zoowel krachtens het gesloten verbond als ter bescherming der rechten van zijnen schoonzoon den jeugdigen vorst van Laijolo, — besloten gezamenlijk de partij van laatstgenoemde op te nemen en schriftelijk hunne klachten tegen dien glarang den president te Makassar bloot te leggen

De korte inhoud van hunnen brief, vermoedelijk gedateerd 12 April 1682, bevatte dat hij oneerlijk was, omdat hij zich voortdurend van leugens en bedrog bediende, daarbij misbruik maakte van een geschrift, hem door den admiraal verleend, weshalve zij "met zulk een persoon niet konden omgaan." Welk geschrift hier bedoeld wordt, is mij niet bekend, maar waarschijnlijk zal het zijne acte van aanstelling geweest zijn, hem door Corn. Speelman verleend, bij zijne benoeming tot waarnemend hoofd van Laijolo.

Noodlottig voor hunnen brief was evenwel het bijge
verzoek om den korporaal de Vos op Saleijer te mogen h
zoo niet als sergeant dan met den tegenwoordigen titel,
hij de Saleijereesche taal sprak en verstond, daarbij gee
wak" dronk.

Na hetgeen kort te voren tusschen hem en de hoofd
voorgevallen, werd hierdoor terecht het vermoeden op
dat hun brief op zijn aanraden geschreven was.

Den 21 April ontving de Vos dan ook het antwoor
de klachten der vorsten wegens het "kwaad gedoente
gehoorzaamheid in 't nakomen onzer orders" van den g
om die reden juist niet zouden beantwoord worden en de
nering tevens zich niet in de geschillen der hoofden te m

Terecht of te onrecht was hij over deze verdacht
zeer gevoelig. Toch meende hij nog eene laatste poging te
wagen om den president tegen het drijven van Bontobo
waarschuwen, zich daarbij overigens beroepende op het oord
hoofden, indien zij binnen kort te Makassar mochten versc

In antwoord hierop ontving hij den 1 Augustus 18
last om met den tolk Tambi en de opperhoofden mede te l
indien zij volgens gewoonte dit jaar aan 't kasteel te Ma
kwamen ter voldoening der jaarlijksche schatting aan kleed
zou dan vernemen hoe de verhouding tusschen Laijolo e
glarang was, en wel geheel anders dan men het gaarne

Eindelijk werd hem bericht, dat de oude vorst van Ka
naar aanleiding der beslissing in de vergadering van Juli
omtrent het geschil met Boeki, met circa 300 volgelinge
Saleijer zou terugkeeren, weshalve de Vos verzocht wer
in "minnelijkheid" te ontvangen en met den tolk Tambi
spreken en te overleggen hoe zulks het best zou kunnen gesch

Deze brief werd medegegeven aan den kwartiermeester
van Laaren, die namens den "winkelier" te Makassar
en lijnwaden ten behoeve van het garnizoen overbracht,
de Compie betaalde hare militaire en andere dienaren zoo
geld als in koopmanschappen en bij de heerschende groote
nood op Makassar geschiedde dit laatste het meest, hoew
daarop zeer groote verliezen leed.

Geen wonder dan ook, dat men in October 1683 te Ma
ten eenenmale "van contänten destituut" gretig het aanbo
eenige Ambonsche vrijburgers aangreep om, tegen stortin
geld, wissels op Batavia te mogen verkrijgen.

Den 7n September 1682 rapporteerde Ph. J. de Vos, dat Soelé, de voortvluchtige vorst van Kadièng, den 28n Augustus te voren met drie prauwen van Mangaraï was teruggekomen; vergezeld door 180 personen, zoo mannen, vrouwen als kinderen, terwijl binnen kort nog twee prauwen met een dergelijk aantal zielen werden verwacht.

Wellicht was deze vreesachtige vorst, evenmin als Laijolo ooit naar Saleijer teruggekeerd, indien de president, op eene reis langs de noordkust van Mangaraï, niet toevallig op de plaats verschenen was waar hij zich ophield, weshalve hij den tolk verzocht hem tot terugkeer te bewegen.

Niettegenstaande zijn lafhartig gedrag werd hij toch op ontvangen bevel, onder het dreunen van het geschut, met de verschuldigde eerbewijzen onthaald.

Den 5n September daarop zag men 's avonds tusschen 7 en 8 uur in 't zuidwesten een komeet, die volgens de heerschende begrippen niet veel goeds voorspelde.

Inderdaad veroorzaakte de terugkomst van Kadièng niet veel goeds. Immers stelde hij zich, krachtens de te Makassar genomen beslissing in 1679, in 't bezit der landstreken Siloka en Balaboetoeng, waardoor hij in botsing kwam met onzen trouwen bondgenoot Sanrima van Boeki.

Deze had naar 't schijnt de bewoners dier streken doen overgaan op het hem toebehoorende onbetwiste gebied, latende alzoo het onbewoonde land aan Kadièng. Mitsdien begaf Ph. J. de Vos zich op ontvangen bevel den 20 November met Bontobangoen en twee Nederlandsche soldaten naar Boeki om dit volk naar behooren te „verdeelen”, d. w. z. naar zijne woonplaatsen te doen teruggaan. Hiervan werd dien vorst kennis gegeven.

Daar aankomende weigerde Sanrima, hoewel herhaaldelijk opgeroepen, voor hem te verschijnen, maar liet weten, dat hij niets begreep van eene verdeeling der bevolking, want dat zij geene slaven waren en dus niet verdeeld konden worden De beide hoofden dier landstreken, daarop gehoord, verklaarden liever onder Boeki te willen blijven dan tot Kadièng weder te keeren.

Toch was hij niet wrevelig op de Compie of haren hoogsten vertegenwoordiger, want tegelijkertijd droeg hij zijn aandeel bij — een karbouw — om den president te Makassar een faktuurtje van 12 stuks aan te bieden, dat ook behoorlijk ontvangen werd.

Het antwoord van Boeki voldeed volstrekt niet, weshalve

hem in December werd medegedeeld, dat bij weigeri gehoorzaaamheid, hij daartoe met geweld zou gedwonge den, want „wij zullen ons niet laten bespotten opdat I „anderen geen kwade exempel moge geven „

Tevens werd Kadièng in overweging gegeven de zaal in der minne te schikken en „malkanderen zooveel „accomodabel te zijn."

Naar aanleiding hiervan werd op voorstel van Bontol door de hoofden eene vergadering belegd om te beraadsla deze netelige kwestie het best ware te beëindigen. Het was, dat zij in April 1683 besloten den president ee te schrijven, waarin zij de gansche toedracht · der zaa maals ophaalden en berichtten, dat de vorst van Bo niets hoegenaamd van het gegeven antwoord wist, want zoon, buiten voorkennis zijns vaders, de zaken had af

Tevens werd zeer handig de aandacht hiervan afgelei het opnieuw voorbrengen der kwestie tusschen Laij Bontoboroso, die tot veel twist en moeilijkheid aanleidi

De eerste had het, naar 't schijnt, hiermede zoo druk, er niet aan dacht, ondanks herhaalde herinnering, om het contract de noodige arbeiders naar de hoofdplaats te tot het verrichten der vereischte herstellingen aan de r

Daar hadden het kruithuis en het „passar-huis" [1] zo door de langdurige zware regens geleden, dat zij dreig te storten; verder was de gracht erg vervallen en moe gediept worden, terwijl vele der zoogenaamde ijzerhouter saden geheel verteerd waren.

Dientengevolge werd het kruithuis geheel van steen trokken, waartoe de hoofden de noodige materialen m leveren en Laijolo o. a. „twintig steenen met twintig klappers om onder de kalk te mengen."

Deels aan de evenbedoelde oneenigheden tusschen de opperhoofden in de Noorder- en die in de Zuider-distr deels aan de „groote ziekte", welke allerwegen onder de king heerschte, moest het toegeschreven worden dat deze ken, hoewel daaraan sedert drie maanden gearbeid werd in October 1683 nog niet gereed waren.

---

[1] Het is niet duidelijk wat hiermede bedoeld wordt, nam. een markt- (= loods of een gebouwtje waar de vergaderingen (= pasarring) met de gehouden werden. Dit laatste is waarschijnlijker dan het eerste.

Ook de affuiten der stukken eischten vernieuwing, maar omdat er te Makassar geene in voorraad waren, moest de Vos ze maar op de Djampeija-eilanden doen vervaardigen. Hieraan gaf hij evenwel geen gevolg, omdat hij meende ze beter onder zijn eigen toezicht te kunnen doen aanmaken.

Den 7n Juli dezes jaars overleed het hoofd van Onto, die weinige jaren te voren zooveel moeite en onrust veroorzaakt had. In zijne plaats werd benoemd de zoon van zijn voorganger, die door de overige Saleijereesche hoofden ook daartoe was aangewezen.

Den 22 Juni des volgenden jaars stierf ook de vorst van Gantarang, van wiens dood Ph. J. de Vos zich haastte den president te Makassar kennis te geven. Met hem daalde de grootste en listigste tegenstander der Compie ten grave. Sedert ontstond er een meer vredelievende, rustiger toestand, waarvan de Compie partij trok om voortaan ten bate van Ternate s beheerscher eene schatting in bastlont te heffen ter vervanging van die in lijnwaden, welke in 1679 ingevoerd was.

Na terugkomst van Mandarsjah in zijn land wendde hij zich terstond tot de Hooge Regeering te Batavia ter zake zijner makassaarsche bezittingen als: Boeton, Pantjano, Saleijer enz. Het antwoord dd. 15 Februari 1673 luidde, wat Saleijer betreft, dat de bevolking nog niet rustig was, ja zelfs dat velen nog rondzwierven of voortvluchtig waren, zoodat zij hare bezigheden nog niet had kunnen hervatten. Mocht dit het geval worden, dan zou men er vóór zorgen dat zij hare schatting aan den sultan behoorlijk opbracht en zijnen broeder den prins Kalamatta „het profijt van de drie negorijen” zou worden uitbetaald. Met deze negorijen werden bedoeld de drie noorder landschappen Tanete, Batamata en Boeki.

Wanneer deze schatting het eerst geheven werd, is onzeker, maar zeer vermoedelijk niet gedurende de heerschappij van den zoo gehaten Mandarsjah, want deze overleed reeds in Januari 1675 [1], het rijk nalatende aan zijnen zoon Katjili Sibori, meer bekend onder den naam van prins Amsterdam.

Wel ontbrak het niet aan pogingen van de zijde des sultans om de Saleijereezen tot het betalen eener schatting over te halen o. a. door middel van den Ternataanschen secretaris Maijude, die op

---

[1] Hier is Valentijn in strijd met zich zelf. Volgens zijn Mak. zaken 3e Boek 4e Hoofdst. stierf sultan Mandarsjah in de maand Januari 1675, de door hem gegeven lijst van Moorsche Ternataansche Koningen in het 7e Hoofdst., overleed hij in 1672.

zijne reis naar Batavia te Makassar vertoefde en tevens bezocht, maar de hoofden toonden „hare obstinate onwil om zijn vorst als hun opperheer te erkennen.

Den 16 October van dit jaar werd tevens het ve contract gesloten, waarbij de Saleijereezen in den waan gebracht geene gehoorzaamheid meer schuldig te zijn aan

Toch lezen wij eerst in den brief dd. Makassar 26 M dat de schatting bedroeg „1400 rijksd. jaarlijks, die de reezen aan den sultan schuldig zijn.„ Bovendien ha hoofden op de jaarlijksche vergadering in de maand 1679 aangenomen voor hunne schatting zeker soort lij gabara geheeten, te vervaardigen, maar verzochten tevens het mislukken van den katoenoogst, daarmede eerst i een aanvang te mogen maken, hetgeen hun werd toeg

Niet onwaarschijnlijk is het dus, dat de eerste schat behoeve van Ternate door de Compie in 1679 werd ge

Maar in het evengenoemde jaar 1680 ontstond eene schri daling der marktprijzen van Saleijereesche weefsels, waa waarde met 50 pCt. verminderde en zij noch te Ambo te Batavia, noch op Borneo's oostkust konden verkocht dan met groote verliezen.

Reikhalzend zag men dus naar een middel om ter ver dezer schatting. Bij de groote behoefte aan bastlont, Ternate en Tidore slechts ten deele konden voorzie het een uitkomst in Juni 1684 te vernemen, dat op boomen gevonden werden — bako-bako geheeten — ui bast een lont kon vervaardigd worden, welke zelfs die vaderland verre overtrof.

Den 1n Juli ontving Ph. J. de Vos eenige monste verzoek die den opper- en mindere hoofden op een al vergadering te vertoonen en hen daarbij in overweging te voortaan hierin liever hunne schatting op te brengen.

Den 26 Augustus daarop moest hij rapporteeren dat zij niet genegen waren, voorgevende dat er geene voldoen veelheid bast te bekomen was, maar inderdaad omdat zij niet zooveel voordeel hadden als bij de levering van l

Toen nu de president niettemin hieromtrent zijn ernst liet blijken, namen zij toch de verplichting op zich v bastlont als schatting aan de Compie op te brengen, verhouding, dat één kleed zou gerekend worden tegen 18 van 20 vadem ieder.

Inmiddels was op Ternate in 1680 een opstand tegen de O.-I. Compie uitgebroken, aan het hoofd waarvan zich bovengenoemde sultan Katjili Sibori stelde.

Door Padbrugge gevangen genomen, werd hij naar Batavia overgevoerd, waar hij en zijne rijksgrooten den 7 Juli 1683 een tractaat met de O.-I. Compie sloten (zie bijl.) krachtens welke hij niet meer als onafhankelijk vorst maar als haar leenman over zijn rijk zou heerschen.

Luidens artikel 6 daarvan zou voortaan het eiland Saleijer in zijnen naam en voor zijne rekening door den president te Makassar bestuurd worden, zoodat van dit oogenblik het Ternataansche bestuur op Saleijer als voor goed geëindigd moet beschouwd worden.

Sedert had de opbrengst der schatting geregeld plaats, maar hoeveel zij bedroeg is mij niet bekend. Valentijn [1] zegt evenwel dat den sultan 200 rijksd. en den rijksgrooten 600 rijksd. bij dit tractaat jaarlijks door de Compie werden toegelegd, hetgeen misschien het bedrag dier schatting kan geweest zijn. Hiermede verviel dus de schatting, door de drie noorder landschappen ten behoeve van prins Kalamatta op te brengen.

Alzoo zien wij hier het merkwaardige feit, dat Saleijer door de machtige O.-I. Compie als souverein geregeerd werd — zooals de president het uitdrukte in zijnen brief dd. 26 Februari 1691 aan den Directeur van Ambon Dirk de Haas — voor haren leenman den sultan van Ternate die er de voordeelen van trok, maar de lasten niet droeg. [2]

Zware tijden hadden de Saleijereezen onder het kortstondige Ternataansche bestuur doorleefd om nu een beteren toestand te gemoet te gaan.

Met dit eerste tijdperk der geschiedenis van Saleijer willen wij ons opstel besluiten. Moge het bijgedragen hebben om dit volk met zijne gebreken en vele goede eigenschappen beter te hebben doen kennen ten bate van heerschers en overheerschten.

---

[1] Beschrijving der Moluccos, 1e Boek 1e Hoofdst. en Moluksche zaken, IIIe Boek 5e Hoofdst.

[2] Eene uitvoerige geschiedenis der wordingsgeschiedenis van Saleijer vindt men in een onzer opstellen in den Ind. Gids.

BIJLAGEN.

I.

LIJST VAN COLEOPTERA VERZAMELD IN DE AFDEELING SAI

Cicindelidae.

1. Cicindela decemguttata, Fabr.
2. „ *spec* (waarschijnlijk undulata Dej.)

Carabicidae.

3. Planetes immaculatus, Schaum.
4. Pheropsophus fuscicollis, Dej.
5. Styphromerus dichrous, Chaudoir.
6. Plochionus pallens, Fabr.
7. Picrus obscurus, Chaud.
8. Dischissus longicornis, Schaum; Chaud.
9. Chlaenius leucops, Wied, Chaud.
10. Oodes *spec* (verwant aan *Siamensis.*) Chaud.
11. Hypharpax celebensis, Chaud.
12. Genus *spec.*
13. Platymetopus *spec.* (verwant aan Celebensis.)
14. Colpodes *spec* (verw. aan een soort v. N.-Guinea.)

Dytiscidae.

15. Hyphydrus xanthomelas, Régimbart.
16. Laccophilus flexuosus, Aubé.
17. Cybister tripunctatus, Oliv.
18. Eretes sticticus, Linn.
19. Hydaticus Leander, Rossi, var. rufulus Aubé.
20. „ pacificus, Aubé.

Hydrophilidae.

21. Sternolophus *spec.*
22. Philhydrus (div. Helochares) *spec.*
23. Berosus *spec.*
24. Cyclonotum *spec.*
25. Sphaeridium *spec.*
26. „ *spec.*
27. „ *spec.*

Histeridae.

28. Platysoma cribropygum, Marseul.
29. Epierus Beccarii, Marseul.

Nitidulidae.

30. Carpophilus foveicollis Murray met varieteiten.
31. „ mutilatus, Erichs.

32. Cryptarcha Wallacei, Reitter.

Colydidae.

33. Trachypholis hispida Weber.

Dermestidae.

34. Aethriostoma undulata Motsch.

Lucanidae.

(Lucanini).

35. Prosopocoelus *nov. spec.* [1])
36. Figulus laticollis, Eschsch.

(Passalini).

37. Leptaulax dentatus, Weber.

Scarabaeidae.

(Coprini).

38. Onthophagus Gestroi, Harold.
39. „ fraternus Lansberge *nov. spec.*
40. „ Saleyeri Lansberge *nov. spec.*

(38–40: Alle deze in buffelmest gedurende verschillende stadien van ontbinding.)

41. Aphodius marginellus, Fabr.
42. „ urostigma, Harold.
43. „ *spec.*
44. „ *spec.*
45. Phaeochrous emarginatus, Casteln.
46. Bolboceras sulcicolle, Wied.

(Melolonthini.)

47. Apogonia *spec.*
48. „ *spec.*
49. Lachnosterna collaris, Lansberge. [2])
50. „ *spec.* (aan de voorgaande verwant.)

(Rutelini).

51. Anomala dichropus Blanch.
52. „ *nov. spec.*
53. „ *nov. spec.*
54. „ *nov. spec.*
55. Papilia vestita, Cand. met varieteiten. [3])
56. Parastasia pileus, Voll.

(Dynastini).

57. Dipelicus *nov. spec.*
58. Dipelicus *nov. spec.*
59. Oryctes rhinoceros, Linn. [4]

(Cetonini.)

60. Macronota fraterna, Westw.
61. Glycyphana Engelhardi.
62. Protaetia mandarinea, Weber.
63. „ pectoralis Mohnicke.
64. „ Engelhardi.

(61–64: Allen des avonds gevonden op maïsplanten in de oksels der bladeren.)

Buprestidae.

65. Chrysodema smaragdula, Oliv.
66. Belionota scutellaris, Fabr.

[1]) Deze soort is moeilijk te beschrijven daar het eenige exemplaar een weinig ontwikkeld mannetje is.

[2]) Leven onder den grond in nesten en vliegen uit na het vallen van den eersten regen van den west-moesson.

[3]) In den bloemkroon van rozen.

[4]) Doorboort de palmiet der klapperboomen, zoodat deze afsterven.

Trixagidae.

67. Drupetes *spec.*

Elateridae.

68. Alaus Engelhardi, Candèze *nov. spec.*
69. Megapenthes agriotides, Candèze *nov. spec.*

Rhipidoceridae.

70. Callirrhipis Dejeanii.

Malacodermidae.

(Lampyrini).

71. Eene fraai gekleurde larf, waarschijnlijk van eene Diaphanes soort.

(Telephorini).

72. Telephorus Saleyeri, Gorham *nov. spec.*

(Prionocerini).

73. Prionocerus coeruleipennis, Perty.

Cleridae.

74. Tenerus binotatus, Chevrl. *Var.*

Apatidae.

75. Apate lifuana, Montr.
76. Xylopertha nicobarica, Redtenb.
77. Rhizopertha bifoveolata, Woll.

Tenebrionidae.

78. Notioscythis (*nov. gen.*) punctoseriota Fairmaire *nov. spec.*
79. Notocorax javanus, Wied.
80. Scleron denticolle; Fairm.
81. Scleroïdes (*nov. gen.*) pluricostatus, Fairm. (*nov. spec.*)
82. Brachyidium (*nov. gen.*) breviusculum, Fairm. (*nov. spec.*)
83. Opatrum depressum, Fabr.
84. „ acutangulum, Fairm.
85. „ moluccanum, Blanch.
86. „ mustellinum, Fairm.

Allen zand, nen, ho

87. Alphitophagus subfascia. Walk.
88. Ceropria dolorosa, Fairm. *nov. spec.*
89. Uloma *spec.*
90. „ *spec.*
91. Alphitobius piceus, Oliv.
92. Toxicum quadricorne, Fabr.
93. „ sumatrense, Fairm.
94. Derosphaerus interstitialis, Fairm. *nov. spec.*
95. Lyprops forticornis, Fairm. *nov. spec.*
96. Bradynocerus (*nov. gen.*) aulacopterus, Fairm. *nov. spec.*
97. Dietysus modestus, Fairm. *nov. spec.*
98. Strongylium erythrocephalum, Fabr.

Cistelidae.

99. Cistela densepunctata, Fairm. *nov. spec.*

Monommidae.

100. Monomma splendidulum, Fairm. *nov. spec.*

Lagriidae

101. Nemostira crenatostriata, Fairm. *nov. spec.*

Oedemeridae.

102. Ananca quadripunctulata, Fairm. *nov. spec.*

Cantharidae.

103. Cissites testacea, Fabr.

Curculionidae.

104. Dyscheres (*nov. gen.*) agrestis, Pascoe *nov. spec.*
105. Celebia saturalis, Pascoe *nov. spec*
106. Coptorrhynchus *spec.*
107. Piezonotus diversus, Pascoe *nov. spec.*
108. „ *nov. spec.* of groote varieteit der voorgaande soort.
109. Phytoscaphus *spec.*
110. Eugnathus *spec.*
111. Lixus Ritsemae, Pascoe. *nov. spec.* [5]
112. Cylas furcipennis, Schönh.
113. Apion lethale, Pascoe. *nov. spec.*
114. Alcides. *spec.*
115. Camptorrhinus tibialis, Sparm.
116. Baris virgata, Bohem. [6]
117. Rhynchophorus Schach, Fabr. }
118. „ *spec.* }
119. Sphenophorus *spec.*
120. Calandra *spec.*
121. Calandra *spec.*
122. Cossonus canaliculatus, Fabr.

Scolytidae.

123. Xyleborus Kraatzii Eichh. varieteit Philippinensis.

Anthribidae.

124. Phloeobius longicornis, Fabr.
125. Phloeobius curtulus, Jekel.

Bruchidae.

126. Spermophagus *spec.*
127. „ *spec.*
128. „ *spec.*
129. „ *spec.*
130. „ *spec.*

Cerambycidae.

131. Stromatium laticolle, Pasc. [7])
132. Examnes idoneus, Pasc.
133. Ceresium *spec.*

[5] Voedt zich met deze en jonge maïsvrucht.

[6] Leeft op en ten koste der inl. spinasie of bajem.

Voeden zich met het zoete sap van arènboom.

[7] Gevonden op de Djampeija-eilanden, leeft in en ten koste van de bamboe en het minder deugdzame hout

134. Ceresium *spec.*
135. Pelargoderus alcanor, Newm.
136. Monohammus fistulator, Germ.
137. Coptops intermissa Pascoe, *nov. spec.* [8])
138. Philicus (*nov. gen.*) dialloïdes Pasc. (*nov. spec.*)
139. Praonetha uniformis, Pasc.
140. „ torpida, Pasc. [9])
141. Micracantha insularis, Pasc.
142. „ *spec.*
143. „ *spec.*
144. Apomecyna histrio, Fabr.
145. „ tigrina, Thoms.

Chrysomelidae.

(Criocerini).

146. Lema subcylindrica, Jacoby *nov. spec.* met varieteiten
147. „ coromandeliana, Fabr. met varieteiten.
148. „ quinqueplagiata Jacoby *nov. spec.*
149. Crioceris impressa, Fabr.

(Cryptocephalini).

150. Cryptocephalus quadri plagiatus, Jacoby *nov. spec.*

(Eumolpini.)

151. Iphimoïdes (*nov. gen.*) celebensis Jacoby *nov. spec.*
152. Scelodonta granulosa Baly
153. Rhyparida limbata, Baly. varieteit.
154. Colasposoma mutabile, Baly. met varieteiten.

(Chrysomelini).

155. Phyllocharis cyanipes, Baly. [10])

(Halticini).

156. Graptodera *spec.*

(Galerucini).

157. Aulacophora melanoptera, Boisd.
158. „ unicolor, Jacoby *nov. spec.*
159. „ marginata (?) Chapuis, Jacoby.
160. Rhaphidopalpa flavipes, Jacoby *nov. spec.*
161. Luperodes (?) *spec.*
162. Emathea *spec.*
163. Ochralea flava, Oliv.

(Cassidini).

164. Aspidomorpha miliaris, Fabr.
165. Larven van idem.
166. Aspidomorpha *spec.*
167. Coptocycla catenata, Bohem.

Languriidae.

168. Languria *spec.* [11])

Erotylidae.

169. Episcaphula difficilis, Gorham.

[8] Ev

[9] Ev

[10] Leef en dergel men en v geheel en

[11] Gev de kolven dekblad v maïs.

170. Episcaphula tetrasticta, Gorham *nov. spec.*
171. „ *nov spec.* Gorham.
172. Episcapha quadrimacula, Wied.
173. Tritomidea oblonga, Motsch.

Endomychidae.

174. Aucylopus melanocephalus, Oliv.

Coccinnellidae.

175. Coccinnella arcuata, Fabr.
176. Psyllobora (Thea) cincta, Fabr.
177. Coelophora inaequalis, Fabr. in vier varieteiten w. o. de var. novempunctata, Fabr. en de var. psi, Thunb.
178. Coelophora reniplagiata, Muls.
179. „ vidua, Muls.
180. Verania discolor, Fabr.
181. Exochomus nigromaculatus, Goeze.
182. Cryptolaemus Engelhardi Gorham *nov. spec.*
183. Epilachna enneasticta, Muls.
184. „ vigintioctopunctata, Fabr.

Hemiptera.

185. Coleotichus fuscus, Voll.
186. Larven van idem.
187. Scutellera *spec?*
188. Callidea dilaticollis, Guér.
189. „ *spec?* (verwant aan Celebensis, Voll.)
190. Coptosoma cinctum, Eschsch. [12])
191. Brachyplatys Vahlii, Fabr. *var.*
192. Canthecona elongatula, Voll.
193. Cydnus indicus, Hope.
194. „ *spec?*
195. Poecilometis *spec?*
196. „ *spec?*
197. Strachia *spec?*
198. Rhaphigaster prasinus, Linn.
199. „ „ var. torquatus, Fabr.
200. „ „ var. hemichloris, Gorh.
201. Cyclopelta obscura, Lepel.
202. Megymenum *spec?*
203. Mictis profana, Fabr.
204. Physomerus trilineatus, Voll.
205. Alydus *spec?*
206. Hypselonotus trigonus, Thunb.
207. „ *spec?*
208. Lygaeus *spec?*
209. Pachymerus *spec?*
210. „ *spec?*
211. „ *spec?*

[12]) Leeft in menigte in de aren der jonge gierst (battang) en vernielt die. Is moeilijk daarvan te verwijderen.

III.

TRACTAAT GESLOTEN TUSSCHEN DE VORSTEN VAN SALEIJER OF HUN GEMACHTIGDEN MET DEN HEER CORN. SPEELMAN, VERTEGENWOORDIGENDE DE O.-I. COMP^IE EN DEN SULTAN MANDARSJAH VAN TERNATE, IN 'T KASTEEL ROTTERDAM DEN 25 OCTOBER 1669.

---

1. Dat de Compie en de Koning van Ternate hun kwijt scholden en genadiglijk vergeven alle hare gepleegde trouweloosheid en betoonde wederspannigheid, daardoor voornamelijk de Compie toegebracht en veroorzaakt hebbende zware ongelden, die ze naar billijkheid hoorden te betalen, maar die echter aan een zij worden gezet, mits dat ze voortaan waren en tot in der eeuwigheid toonden te wezen goede, trouwe onderdanen van den Koning van Ternate en van de Compie.

2. Dat zij den Koning van Ternate hadden te erkennen als haar wettigen heer en de Compie als degeen die haar uit zijnen naam door het opperhoofd op Makassar zoude regeeren. Echter indien te eeniger tijd de Koning van Ternate de Compie mocht komen af te vallen, dat zij hetzelve exempel niet zouden mogen navolgen, maar de Compie al echter getrouwelijk moeten blijven aanhangen.

3. Item dat zij aan den Koning van Ternate in teeken van onderdanigheid jaarlijks opbrengen en dat in handen van de Compie voor zijne rekening overleveren zullen om aan Z. M. besteld te worden, een eerlijke schatting naar hun vermogen, waarvan op tegenwoordig geen bedrag wordt vastgesteld, omdat de landen liggen verwoest en door den langdurigen oorlog veel menschen verstrooid zijn, 't geen mitsdien nog eenigen tijd wordt uitgesteld.

4. Zij zullen gehouden wezen in cas van eenig voorvallende oorlog of andere oorzaken, hetzij dan hier of elders op Bima, Boeton, te Boni, Pantjano etc., door de Compie geroepen wordende, promptelijk te verschijnen en alle hulp en bijstand te bewijzen naar behooren.

5. Insgelijks zoo de Compie kwam goed te vinden om hier op Makassar eenig volk onder 't kasteel Rotterdam te doen wonen, dat zij dezelve elk pro rato zijn vermogen tot 100 of 150 mannen incluis, zullen moeten verzorgen, doch dat ze in zulk getal, die alle jaren zullen mogen verwisselen en zal de Compie dezulken van rijst tot onderhoud voorzien.

6. Wanneer de Compie gelast om quantiteit kalk te branden, zullen de koningen respectieve moeten verzorgen, dat dezelve verzameld worde in een groote schuur op het eiland om dezelve met gemak te kunnen weghalen, maar zal de Compie aan de lieden die tot het kalkbranden gebruikt worden elke 40 maten weder [1] .... maten rijst uitdeelen of de waarde van dien in geld.

---

[1] Deze hoeveelheid staat niet uitgedrukt.

7. De Koningen van Saleijer zullen van nu voortaan gelijk altoos te voren, op 't eiland Saleijer bezitten haar eigen negorijen, tuinen, landen, velden en jurisdictie, zonder dat de een den ander daarin komt te verkorten of te benadeelen, maar wat belangt de Koningen in haar eigen persoon, die zullen met haar vrouwen en kinderen blijven wonen onder de Ternataansche vastigheid om bij voorvallende ongemakken en andersints altoos bij de hand te wezen. Desniettemin mogen ze zoo dikwijls naar haar land en negorijen gaan als 't haar noodig dunkt, mits daarvan kennis doende aan den bevelhebber der voorzeide paggar.

8. En dewijl dezelve vastigheid daar alleen wordt gehouden en bewaard tot hare bescherming, zoo zullen zij ook dezelve moeten onderhouden buiten verval en daaraan doen zoodanige reparatie als bevonden wordt te behooren, opdat ze in dier voege mocht staande gehouden worden.

9. Desgelijks zullen de koningen van Saleijer te zamen uit moeten maken bij en omtrent of niet geheel ver van de paggar, zooveel bekwaam land tot tuinen en velden als de Tertatanen tot haar onderhoud om te bezaaien van noode hebbeu.

10. Indien behalve het kanon en schietgeweer, welke al bereids aan de Compie zijn overgeleverd, nog bevonden worden onder deze of gene van de Koningen eenige te berusten, die hij mocht terug houden of verborgen hebben, dezelve zullen zonder eenig wederspreken alsnog aan de Compie moeten worden overgeleverd en zullen ook geene van de voorzeide Koningen nu of na dezen eenig kanon of minder schietgeweer in haar huizen of negorijen mogen opleggen veel min gebruiken als met expres voorweten en kennis van de Compie.

11. Bij overlijden van den een of den ander der Saleijereesche Koningen zal geen successeur in zijne plaats gesteld mogen worden als met voorweten en toestemming van de Compie, opdat alzoo niemand in zijn goed recht komt verkort te worden en zullen derhalve de bevelhebbers der negorij, welks Koning te sterven komt, dadelijk aan den kapitein der Ternatanen en den sergeant der Hollanders bekend maken wie de naaste is om in de plaats te succedeeren, opdat daarvan aan den kommandeur op Makassar advies gegeven worde, zullende dengeen die men dan in plaats des overledene te stellen komt, zijnen eed moeten doen op den alkoran om dit alles getrouwelijk te onderhouden.

12. De Koningen von Saleijer zullen nergens vermogen te varen als onder passe van de Comp. die haar ten genoege verleend zullen worden, naar Mangaraï, Bima, Bali, Java en verder westwaarts uit, maar niet verder om de oost, gelijk als naar China, Solor en de bijgelegen eilanden, veel min naar Ceram of de Tonca-bessis, daar ik het eiland Binongko onder reken, dan weder naar de hoogte van Bone tot naar Loeboe, voorts de westkust van Celebes tot op 't noordwesteinde toe, en verder niet verder beoosten de hoek van Lassen als tot in de voorzeide bocht.

13. Zij zullen ook niet vermogen iemand wat natie het ook zij

geene uitgezonderd, op haar land te ontvangen of tenzij dezelve
kunne vertoonen van de Comp^ie^, maar de vaartuigen komend
Loeboe en Bone, 't zij met rijst of sagoe, zullen zonder pas aange
mogen worden d'eerstemaal, dewelke men dan terugkeerende van
verzorgen zal, opdat ze daarna mede altoos gelijk anderen met
af- en aanvaren.

14. En opdat men op de vaart te beter letten en regard
kan, zoo zullen alle vaartuigen van buiten komende voor de
aanleggen en degeen die ergens heen willen, zelve de Saleije
ook, daarvan daan afvaren, 't geen te gevoegelijker kan gesch
omdat nu al de koningen daar rondom haar ordinaire residenti
ben, zijnde ook de bekwaamste en eenige reede van 't geheele
op welke af- en aanvaart de nederlandsche sergeant het ge
opzicht zal hebben, de passen ontvangende en weder uitgevend
der nogtans iemand daarin te verkorten, ontvangende alleen vo
pas, die uitgegeven wordt [1].... schellingen

15. Om voor iegelijk evenveel gerief te verzorgen, zal mede
de vastigheid een generale passar worden gehouden, daar al de
negorijen haar gerief kunnen komen halen, over dewelke baz
van de bekwaamste Ternatanen van civielen omgang het opzic
hebben, daar de Koningen iemand van harentwege ook vermog
te voegen.

16. Alle ordinaire Comp^ies^ munt in gelden van zilver zullen op S
gangbaar zijn en als de luiden dit een weinig gewoon bennen za
daar geen Makassaarsche mazen meer uitgeven noch ontvangen,
de gemeene man met dat leelijke geld doorgaans bedrogen word

17. Indien de Comp^ie^ of de Koning van Ternate genegen w
inkoop van de kleeden, welke op Saleijer worden geweven, al
van de slaven, die daar te koop komen, zoo zullen de Saleijers
van aan niemand anders verkoop mogen doen, mits dat de C
daarvoor betale net zooveel als billijk is. Zoo vermag ook nie
die van buiten komt, eenige choromandelsche of suratsche kleede
aan te brengen, als alleen de Comp^ie^ gelijk dat ook zoodan
Makassar 't gebruik is.

18. Ingeval behalve de twee nagelboomen op Gantarang ge
nog ergens op 't eiland Saleijer een of meer 't zij nagel- of n
boomen groot of klein gevonden komen te worden, daarvan zull
Koningen aanstonds aanwijzing doen om (ze) uit te roeien, z
dat in der eeuwigheid een weder op 't gansche eiland zal mogen
geplant worden.

19. Zoo er eenig verschil tusschen de Koningen en de Ternat
of de Hollanders voorvalt, of zoo de Koningen dan wel iemand
onderdanen, daarvan eenig overlast geschied, dat hebben ze aan

---

[1] Deze hoeveelheid staat niet uitgedrukt.

[2] 1 kati = 10 taï, 1 taï = 16 maas. 1 maas = ½ rijksd.

Nederlandschen kapitein op Makassar bekend te maken, die dan daarin voorzien zal en de schuldige naar behooren zal straffen.

20. Wanneer de Ternatanen of Nederlanders iets naar Makassar aan den Kapitein hebben te laten weten, zoo zullen de Koningen moeten verzorgen, dat er een Soeroean of twee van Saleijer op Celebes hetzij te Bontain, Toeratea, Kalkonkong [1] of Bira overgezet wordt om dezelve brieven te bestellen.

21. Zoo iemand van de Saleijersche Koningen contrarie deze en zijnen gedanen eed, iets kwam bij de hand te nemen, de Comp[ie] of de Koningen van Ternate willende afvallen, die zullen de vordere Koningen in 't gemeen gesamenderhand als een vijand in 't gemeenebest aantasten en vermeesteren; zullende de andere zoodanige die hardnekkig blijft, door den kommandeur op Makassar met te zamen de Koningen naar behooren gestraft en zijnen aanhang tot slaven gemaakt en tot profijt van den Koning van Ternate voor $\frac{1}{3}$ en de Koningen van Saleijer voor $\frac{2}{3}$ door den Kommandeur verdeeld worden, maar het volk van de negorij, die hun afvalligen Koning niet geholpen hebben, daar zal men weder een ander hoofd over stellen, die daartoe meer gerechtigd is; ook zullen de Koningen geen deel aan de voorzeide boete hebben, die niet geholpen hebben den afgevallene te bevechten en aan te tasten.

22. Voorts zullen de Koningen van Saleijer bezitten een volkomen rust en vrijheid en nooit of nimmer meer aan vrouwen, kinderen, magen, slaven noch slavinnen mitsgaders aan hunnen godsdienst beschadigd worden in geener hande manieren, in welke vrijheid (zij) altoos door de Koningen van Ternate en de Comp[ie] zullen worden geprotegeerd.

23. De welke op den Alkoran solemneel bezworen en bevestigd is, met het drinken van 't water van hunne geweren [2] afgedropen.

---

[1] Het tegenwoordige Boeloekomba in het dagelijksch leven door de inlanders zoo genoemd.

[2] Hiermede bedoeld zijdgeweer, heupzwaard, enz.

IV.

EXTRACT UIT HET REGISTER DER TRACTATEN ENZ. IN I[illegible] GEMAAKT SEDERT DEN JARE 1623 TOT HET JAAR 1684

In den jare 1675 op Makassar in 't kasteel Rotterdam.

Renovatie van al zulke poincten en artikelen, welke door staande Koningen van Saleijer en de absenten hunne gem ter eenre

en den heer Cornelis Speelman, van wege d' Edele C andere zijde

hebben beloofd en heiliglijk bezworen na te komen except de of hetgeen den Koning van Ternate toucheert, waarvan de zeggen niet te weten, noch dat hun zulks nimmer in dier v delijk is te verstaan gegeven, waarom zij ook beloven het de eerste gelegenheid aan hunne WelEdens te Batavia bij bekend te maken en verzoeken dienaangaande te mogen wor cuseerd, daartoe bizonderlijk verzoekende het voorzeide van achtbaren raad alhier.

Op nieuw dan wezende genegotieerd, nademaal zij de artikelen nooit persoonlijk hebben geteekend, aangezien opgem Cornelis Speelman door zijne veelvoudige besoignes den tijd niet konde vinden, zoo hebben de volgende Koningen van nam.: Abdoel, Koning van Bontobangoen; Sengadjie, Koning tarangs zoon, in plaats van zijnen vader Tambo genaamd; Sap van radja Tanete in deszelfs plaats, nevens zijnen oppersten met name Bieko; radja Layolo Galla; Koning van Boeki S radja Balaboelo's zoon Parella in plaats van zijnen vader; van Poetabangoen met name Atting; Koning van Onto m Moesa; Koning van Bontoboroso Passe genaamd; radja Batan naamd Siwoegang; de Koning van Barang-Barang Parappa ge radja Kadièng met name Pagang, benevens een ieders voor glarang, aangenomen en heiliglijk beloofd te houden, gelijk zij mits deze, dat zij van nu voortaan zullen zijn en blijven ten e dage toe goede en getrouwe onderdanige bondgenooten van d' Ed.

2. Dat zij zullen gehouden wezen in cas van eenige voor gelegenheid van oorlog of andere noodzakelijkheden, hetzij el dit eiland Celebes of ook te Bima, Boeton etc. van de Ed. Co roepen wordende, promptelijk te verschijnen en alle hulp en te bewijzen naar vermogen.

3. Insgelijks zoo d' Ed. Compie kwam goed te vinden om Makassar eenig volk onder het kasteel Rotterdam te doen wo zij dezelven, elk prorato zijn vermogen, tot 100 of 150 ma 't getal, zullen moeten verzorgen, doch dat ze in zulk een ge alle jaren zullen mogen verwisselen en zal d' Ed. Compie ge zijn dezulken van rijst tot onderhoud te voorzien.

4. Wanneer d' Ed. Compie gelast om quantiteit kalk te br

zullen de Koningen respectieve moeten verzorgen, dat zulks wordt achtervolgd en dat dezelve verzameld wordt in een bekwame schuur, die zij daartoe omtrent onze ronduit zullen moeten maken om dezelve met gemak te kunnen weghalen, maar zal d' Ed. Compie aan de Koningen, die tot 't kalk branden hun devoir doen, voor elke last van 46 maten uitkeeren 5 rijksd. of de waarde van dien in kleeden, van welke belooning gemelde Koningen gehouden zullen wezen hare onderdanen, die den arbeid doen moeten van (ter?) deege te bedenken.

5. De Koningen van Saleijer zullen van nu voortaan bezitten, gelijk altoos te voren op 't eiland van Saleijer bezeten hebben, hunne eigene negorijen, tuinen, landen, velden, jurisdictie etc. zonder dat de een den ander daarin komt te verkorten of te benadeelen, maar wat belangt de Koningen in hun eigen persoon, die zullen met hun vrouwen en kinderen moeten wonen onder des Ed. Compies vastigheid, om bij voorvallende ongemakken als andersints, altijd bij de hand te wezen, desniettemin zullen ze zoo dikwijls mogen naar hun land en negorijen gaan als het hun noodig dunkt, mits daarvan kennis doende aan den bevelhebber der voorzeide vastigheid.

6. En dewijl dezelve vastigheid daar alleen wordt gehouden tot hunne bescherming, zoo zullen zij ook dezelve moeten onderhouden en indien het d' Ed. Compie noodig dunkt, die moeten afbreken en op een andere plaats op hetzelfde eiland weder een nieuwe moeten oprichten, alles buiten verval en daaraan doen zoodanige reparatie als bevonden wordt te behooren.

7. Desgelijks zullen de Koningen van Saleijer des zomers uit moeten maken bij en omtrent of niet heel ver van de paggar voornoemd zooveel bekwaam land, tuinen en velden als de nederlanders, die daar in bezetting liggen om iets te zaaien of planten, zullen benoodigen.

8. Indien behalve 't kanon en de schietgeweren, welke bereids aan d' Ed. Compie zijn overgeleverd, nog bevonden wordt, onder dezen of genen van de Koningen eenigen te berusten, die hij mocht teruggehouden of verborgen hebben, dezelven zullen zonder eenig tegenspreken alsnog aan d' Ed. Compie moeten overgeleverd worden en zullen ook geene van de voorzeide Koningen nu of na dezen, eenig kanon of mindere schietgeweren in hunne huizen mogen opleggen veel min gebruiken als met expres voorweten en kennis van de Ed. Compie.

9. Bij overlijden van den een of den ander der Saleijereesche Koningen, zal geen successeur in zijne plaats gesteld mogen worden als met voorweten en toestemming van d' Ed. Compie, opdat alzoo niemand in zijn goed recht komt verkort te worden en zullen derhalve de bevelhebbers der negorijen, wier Koning te sterven komt, dadelijk aan den gebieder der Nederlanders bekend maken, wie de naaste is om in des overledenen plaats te succedeeren, opdat daarvan aan den heer president op Makassar advies gegeven wordt, zullende degeen die dan in de plaats gesteld wordt, op den alkoran zijnen eed - doen om dit alles getrouwelijk te onderhouden.

10. De Koningen van Saleijer zullen nergens vermogen

als onder passe van d' Ed. Compie die hun ten genoege verleend zullen worden, naar Mangaraï, Bima, Bali, Java en verder westwaarts etc. maar niet verder om de oost gelijk als naar Timor, Solor en de bijgelegen eilanden, veel min naar Ceram en de Toekang-bissi-eilanden, daar Binongko ook onder gerekend is, dan weder naar de bocht van Boni tot naar Loeboe, voorts de westkust van Celebes tot op 't noordwesteinde toe; de kust van Borneo en weder vooral niet verder beoosten de hoek van Lassowa als tot in de voorzeide bocht.

11. Zij zullen ook niet vermogen iemand wat natie het ook zij, geene uitgezonderd, op haar land te ontvangen tenzij dezelve passen komen vertoonen van d'E. Compie, maar de vaartuigen komende van Loeboe en Boni, hetzij met rijst of sagoe, zullen zonder pas aangenomen mogen worden voor de eerste maal, welke men dan behoorlijk van pas verzorgen zal, opdat ze daarna mede altoos gelijk anderen met pas af- en aanvaren.

12. En opdat men op de vaart te beter letten en regard nemen kan, zoo zullen alle vaartuigen van buiten aankomende voor de vesting aanleggen en diegenen die ergens heen willen, zelfs de Saleijereezen, ook daarvan afvaren.

13. Om voor ieder evenveel gerief te verzorgen, zal mede onder de vastigheid een generale passar worden gehouden daar alle de andere negorijen haar gerief komen halen, over welke passar 's Compies tolk Tambi het opzicht zal hebben, daar de Koningen iemand van hunnentwegen ook vermogen bij te voegen.

14. Alle ordinaris Compies munten en gelden van zilver, zullen op Saleijer gangbaar zijn. Opdat dit dan te beter ingevoerd mag worden, beloven alle de Koningen bij bekwame gelegenheid de Makkassaarsche mazen af te zetten en voor ongangbaar te verklaren, want de gemeene man met dat lompe geld dagelijks bedrogen wordt.

15. Indien d'E. Compie genegen wordt tot inkoop der Saleijereesche kleeden; item ook van de slaven die daar te koop mochten komen, zoo zullen de Saleijereezen daarvan aan niemand anders verkoop mogen doen, mits dat d'E. Compie daarvoor betale zooveel als billijk is.

16. Zoo vermag ook niemand die van buiten aankomt, eenige Coromandelsche, Bengaalsche of Suratsche kleeden etc. aan te brengen als alleen d'Ed. Compie.

17. Indien mocht komen te gebeuren dat op Saleijer eenige handelaars met contrabande goederen aankwamen en dat de sergeant van de vesting niet machtig was om die vaartuigen en volkeren te dwingen, zoo zullen de naastgelegen Koningen (des verzocht wordende) daartoe hulp en bijstand bijbrengen om zoodanige onwillige te dwingen, voor welke moeite de helpers zullen genieten de helft der waarde van de aangehaalde goederen.

18. Bijaldien er voor 't tegenwoordige op 't eiland Saleijer eenige nagel- of noteboomen zijn of na dezen gevonden worden, daarvan zullen de Koningen aanstonds aanwijzing doen om uit te roeien, zonder dat niemermeer een weder op 't gansche eiland zal mogen aangeplant worden.

19. Zoo er eenig verschil tusschen de Koningen en de Nederlanders voorvalt, of zoo de Koningen dan wel iemand hunner onderdanen daarvan eenige overlast geschied, dat hebben zij aan den heer president op Makassar bekend te maken, die daarin voorzien en de schuldigen naar behooren straffen zal.

20. Wanneer de Nederlanders iets naar Makassar aan den Heer president hebben te laten weten, zoo zullen de Koningen moeten verzorgen, dat er een Soeroewan of twee van Saleijer op dit eiland hetzij te Bontain, Toerateya of Bira overgezet wordt om dezelve brieven te bestellen.

21. Zoo iemand van de Saleijereesche Koningen contrarie dezen en zijnen gedanen eed iets kwam bij der hand te nemen d' Ed. Compie te willen afvallen, die zullen de vordere Koningen in 't gemeen gezamenlijker hand als een vijand van 't gemeene best aantasten en in handen van de Ed. Compie overleveren om daarmede neven zijnen aanhang naar vereisch van zaken gehandeld te worden.

22. Ook zullen de Koningen van Saleijer eens 's jaars wanneer 't hun best gelegen komt, uit midden van hen, drie Koningen herwaarts aan dit kasteel afzenden en aan den heer president alhier rapport van den Saleijereeschen staat doen en na verrichting van zulks zal dezelven vrij staan wederom ten eerste naar hun land te mogen vertrekken.

23. Voorts zullen de Koningen van Saleijer bezitten een volkomen rust en vrijheid en nooit of nimmer meer aan vrouwen, kinderen, vrienden, magen, slaven noch slavinnen mitsgaders ook aan hunnen godsdienst beschadigd worden in geenerhande manieren, in welke vrijheid zij altoos door d' Ed. Compie zullen worden geprotegeerd en voor alle anderen overlast worden beschermd.

Ten laatste, nademaal de Koningen van Saleijer gezamenlijk nu jongst in de maand Juni zich zeer tegen de Compie hebben komen te vergrijpen, met een anderen heer te willen zoeken, de onzen aldaar de mondspijzen te onthouden, zich zelven met paggars zonder voorweten te doen versterken en andere onhebbelijkheden meer, zoodat de Ed. Compie met goed recht de voorzeide Koningen voor hare vijanden zoude hebben kunnen verklaren, zoo is 't echter zulks, dat de achtbare raad alhier, naar zijne gewone discretie den beganen misslag geheel en al niet meer willen gedenken, mits dat gemelde Koningen deswegen ook vergiffenis zullen verzoeken aan Z.WelEd. den Gouverneur-Generaal en de Raden van Indië en zich ook wijders dienaangaande onderwerpen (aan) alle zoodanige poenen als gemelde HEd. deswegen zullen goedvinden gemelde Koningen op te leggen, ook insgelijks in 't regard wat aangaat den Koning van Ternate, doch belooft de achtbare Raad dezes kasteels, op 't verzoek van voorzeide Koningen, deswegen in hun faveur aan geciteerde Hooge Regeering van Indie te schrijven.

Onder stond: Na gedane collatie accordeerende bevonden in 't kasteel Rotterdam op Makassar, den 16 October 1675.

was geteekend: WILLEM BASTING,
Secretaris.

V.

EXTRACT UIT HET REGISTER DER TRACTATEN ENZ. IN INDIË GEMAAKT SEDERT HET JAAR 1623 TOT HET JAAR 1684.

Poincten en artikelen, waarop Paduca Sri Sultan Katjili Amst
en alle de grooten onder hem sorteerende, na verkregen pardo
hunnen onvoorzichtigen afval en opgenomen oorlog tegen de C
en hare dienaren, zijn verloren Ternataansch rijk en landen,
'ʼs Compies rechtvaardige wapenen geconquesteerd en veroverd, we
door een pure benevolentie van dezelve Compie als een leen
ingeruimd en overgegeven om door hem als Koning en de groot
in zijn qualiteit, naar de aloude ternataansche wijze, doch onc
hooge macht en opzicht van de Compie, geregeerd te worden,
welke Z. H. en alle de grooten als leenmannen den eed van ge
heid en onderdanigheid zullen afleggen en in dezelve mede b
de poincten en artikelen eerstelijk getrouwelijk en onveranderl
zullen nakomen en achtervolgen, mitsgaders dezelve als het ge
reerd werd, jaarlijks te vernieuwen tot wederopzeggens toe.

Ten eerste enz.

Ten tweede zoo bekennen en belijden wij mede met het verli
ons rijk en landen, ook verloren te hebben de recognitie d
volgens de contracten jaarlijks gewoon waren van de Compie t
nieten te weten:

de koning	9600	rksd.
de ternataansche babatos . . .	1200	„
de overheden van Makjan . . .	4000	„
idem van 't eiland Motir . . .	300	„

die de Compie ons jaarlijks zonder verloop, altijd voldaan en be
heeft ja ook daarenboven de koning nog groote sommen aan penn
vooruit verstrekt om hem alleszints te helpen en bij te staan,
op onze uitwijking de Koning aan de Compie nog is ten ach
13955 rijksd. die hij en insgelijks wij moeten bekennen door c
mogen en tegenwoordige armoede nooit te kunnen voldaan word

Ten derde enz.

Ten vierde. Hiertegen zeggen de Gouv. Gen. en Raden wege
Compie, hoewel hierboven omstandig genoeg uitgedrukt staat, G
Heer hare rechtvaardige zaak en wapenen zoodanig heeft believ
zegenen en daardoor het gansche rijk van Ternate als een rechtm
conquest in hare handen gevallen en tot een eigendom geworden is
gelijks ook de persoon des Konings, tegenwoordig hier op Batavia
dat zij nogtans, te weten de Gouv. Gen. en Raden van Indie
stedehouders van de Compie te lande enz. niet hebben noch ku
goedvinden het Koninklijke karakter van Ternate te mortificeere

te niet te doen maar liever willen toonen, dat haar liefde en genegenheid tot de ternataansche vorsten en geslachten alsmede tot haren welstand, niettegenstaande al het voorzeide gepasseerd en wat dies meer zij, nog groot genoeg is, om dezelve ten beste, weder op te richten en niet verloren te laten gaan, zoodat over zulks de Gouv. Gen. en Raad van Indie te raden zijn geworden en goed gevonden hebben Paduca Sri Sultan Katjili Amsterdam over het gepasseerde te verschoonen, op vrije voeten te stellen; zijn achterstal kwijt te schelden en weder tot Koning van Ternate op te richten om in die qualiteit en royale titel, die rijken en landen met de rijksgrooten en babatos naar 's lands wijze te regeeren en te bestieren mits dat Z. H. en alle de grooten dezelve als een leen uit handen van de Compie zullen aannemen en ontvangen, dezelve erkennende nu en altoos voor de wettige en rechtvaardige eigenaar van dien en derhalve ook telkens des begeerd wordende, daarvan weder afstand moeten doen en alhoewel de Gouv. Gen. en Raden van Indie wegens de Compie onveranderlijk van meening en voornemen zijn het huis van den jongst overleden grooten Koning Mandarsjah in waarde en de regeering over Ternate derhalve in zijn Koninklijk geslacht en nakomelingen te houden, zoo verklaren nogtans de Gouv. Gen. en Raden wegens de Compie daar niet aan verbonden te willen wezen als voor zooveel zij haar behagen en vergenoegen in een van de vasallen, hetzij de kinderen van dezen Koning, zoo hij eenige komt te verwekken, de broeders etc. komen te vinden, hetzelve behoudende aan haar eigen keuze en goedvinden.

Ten vijfde. Dat hooggenoemde Koning, ten dage als hij door den Gouv. Gen. en Raden v. I. hunne gecommitteerden weder voor Koning verklaard en in de regeering komt geinvesteerd te worden, tot nakoming van al hetgeen hierboven en vervolgens in dezen begrepen staat, zal presteeren zoodanigen leeneed als tot een slot en conclusie achter aan dezen zal volgen en wederom de Ternataansche grooten en Makiansche hoofden en bevelhebbers van Motir distinctelijk en in 't bizonderlijk aan de Compie en aan den Koning den eed van getrouwe onderdanigheid betaamd (?) en jaarlijks dezelve zoowel als de Koning renoveeren.

Ten zesde zal zich deze regeering uitstrekken over alle de landen en eilanden, welke ten dage van den opstand onder de regeering des Konings waren sorteerende, te weten enz.

't eiland Saleijer, doch hetwelk voor rekening en in den naam van den Koning door den president, die van wege de Compie op Makassar resideert, zal worden bestierd, omreden dat men ervaren heeft, dat volk in geenerhande manieren zich de regeering van eenigen Ternataanschen bevelhebber hebben willen onderwerpen ja uit vrees voor dezelve of hare successive afgezondenen, dagelijks plegen te verloopen en het eiland te verlaten.

Ten zeventiende. De Koning en grooten beloven mits dezen in qualiteit van leenmannen, aan de Compie als hunnen leen- en beschermheer, jaarlijks aan den Gouv. Gen. en Raden v. Ind. manschap en homage

te zullen doen nevens hunne brieven met 2 slaven, 2 sl
kakatoewen en 10 loeries met roode hoofden, zonder da
iets meer begeert enz. en alhoewel de Koning en grooten
voor in perkara twee gezegd, van alles en zulks ook van d
die ze jaarlijks plegen te genieten, vervallen zijn, zoo no
de Gouv. Gen. en Raden v. I. van wege de Generale Co
goedwilligheid en om te meer van hare genegenheid en l
Ternataansche geslachten te doen blijken, goedgevonden
jaarlijks aan den Koning toe te leggen een subsidie en
van zijn hofhouding . . . .
de soasioos (?) . . . .
de overheden van Makian . . . .
idem van Motir . . . .
doch voor niet langer dan het de Gouv. Gen. en Raden
Compie goedvinden en oordeelen, dat de Koning en groote
getrouwe comportementen en als onversterfelijke leenmanne
houding van al wat in dezen begrepen staat, kwamen
maken en de Compie, daar het te pas komt, aan de fortifica
sints als soldaten zoo binnen als buiten 's lands de noodi
te doen tot nakoming van hetwelk ik als Koning, in han
Gouv. Gen. Corn. Speelman en Raden v. Ind. met voorbedac
overlegen raad, zonder tegenzin en met mijn eigen begeer
solemneel beloof en zweer als volgt:

Ik zweer enz.

Aldus gedaan ter vergadering van den Gouv. Gen. en R
ten bijwezen van tien der gequalificeerde ministers op de
van 't kasteel te Batavia den 7 Juli 1683 en met des K
en zegel bekrachtigd den 17 daaraanvolgende ten overst
heeren ordinaris raden Anthonio Hurdt en Marten Pit, g
met de gezeide gecommitteerden, die deze benevens Hu
hebben onderteekend.

om het animo grooter te maken; bij zulke gelegenheden voeren

[1] Zie Bijdragen, 4e volgr., dl. VIII, 2e stuk, blz. 162.

te zullen doen nevens hunne brieven met 2 slaven, 2 slavin
kakatoewen en 10 loeries met roode hoofden, zonder dat d
iets meer begeert enz. en alhoewel de Koning en grooten, g
voor in perkara twee gezegd, van alles en zulks ook van de re
die ze jaarlijks plegen te genieten, vervallen zijn, zoo nogtan
de Gouv. Gen. en Raden v. I. van wege de Generale Compie
goedwilligheid en om te meer van hare genegenheid en liefd
Ternataansche geslachten te doen blijken, goedgevonden en
jaarlijks aan den Koning toe te leggen een subsidie en on
van zijn hofhouding 640
de soasioos (?) 60
de overheden van Makian 200
idem van Motir 15
doch voor niet langer dan het de Gouv. Gen. en Raden we
Compie goedvinden en oordeelen, dat de Koning en grooten h
getrouwe comportementen en als onversterfelijke leenmannen to
houding van al wat in dezen begrepen staat, kwamen wa
maken en de Compie, daar het te pas komt, aan de fortificatie e
sints als soldaten zoo binnen als buiten 's lands de noodige
te doen tot nakoming van hetwelk ik als Koning, in handen
Gouv. Gen. Corn. Speelman en Raden v. Ind. met voorbedachten
overlegen raad, zonder tegenzin en met mijn eigen begeerte e
solemneel beloof en zweer als volgt:

Ik zweer enz.

Aldus gedaan ter vergadering van den Gouv. Gen. en Rader
ten bijwezen van tien der gequalificeerde ministers op de bu
van 't kasteel te Batavia den 7 Juli 1683 en met des Konin
en zegel bekrachtigd den 17 daaraanvolgende ten overstaan
heeren ordinaris raden Anthonio Hurdt en Marten Pit, gead
met de gezeide gecommitteerden, die deze benevens HunE
hebben onderteekend.

Soms dansen bij groote feesten vier à vijf mannen dezen dans tegelijk, waarvan eenigen dan, in stede van met lans en klewang, met een geweer gewapend eenige losse schoten doen, om het animo grooter te maken; bij zulke gelegenheden voeren

[1] Zie Bijdragen, 4e volgr., dl. VIII, 2e stuk, blz. 162.

EENIGE MEDEDEELINGEN OVER DE ALFOEREN VAN HALE-MA-HÈRA. [1]

DOOR

C. F. H. CAMPEN,

Officier der Infanterie.

VI. (*Slot.*)

Volksvermaken. — De Tjakalellee of krijgsdans en het Woetti-woetti. — De Lego-lego of ommegang. — De Salei en menari. — De Tokkoe. — Feestelijke maaltijden.

Behalve het reeds onder den titel "muziekinstrumenten" beschreven Galellasche "wella-wella", dat echter op het trekken van den rottan na, dus als zangspel, door de Tobelloreezen en anderen is overgenomen, hebben de Alfoeren nog de volgende nationale vermaken, zooals:

1. de Tjakalellee,
2. de Lego-lego,
3. de Salei,
4. de Tokkoe.

De Tjakalellee is een soort van krijgsdans, waarbij de danser, voorzien van een langwerpig schild, "salawakko", en gewapend met lans en klewang, een strijd voert met een denkbeeldigen vijand, dien hij uitdaagt en aanvalt, tegen wiens denkbeeldige houwen hij zich dekt en voor wiens lansworpen en pijlschachten hij gillende op zij springt, om straks, na een "reculer pour mieux sauter", met het blanke wapen op hem in te dringen; in het kort, de danser neemt, en dat op de snelle maat der door een of meer gongs gesecondeerde tiffa's, behendig heen en weer springende of sierlijke passen makende, alle mogelijke en denkbare standen aan, die in een gevecht van man tegen man kunnen voorkomen.

Soms dansen bij groote feesten vier- à vijf mannen dezen dans tegelijk, waarvan eenigen dan, in stede van met lans en klewang, met een geweer gewapend eenige losse schoten doen, om het animo grooter te maken; bij zulke gelegenheden voeren

---

[1] Zie Bijdragen, 4e volgr., dl. VIII, 2e stuk, blz. 162.

ook de vrouwen den "woetti-woetti" uit, een wel ietwat wilde, maar toch niet onbevallige dans, waarbij de vrouwen, losjes de armen om beurten voor de borst en achter den rug zwaaiende, vlug huppelend en daarbij met het lenige bovenlijf de beweging der beurtelings voor elkaar geplaatste voeten volgende, in een halven boog om den tjakalellee-danser heen draaien, door al dansende min of meer den vorm eener slangenvolte af te leggen. De vrouwen klappen bij het begin van den woetti in de handen, storten zich daarop als het ware te midden der dansers en laten als aanmoediging het tja! tja! tja! en als uiting hunner blijdschap een lang gerekt tjoe-loe-loe-loe hooren.

Hoewel de tjakalellee voor den oningewijde overal uit dezelfde sprongen en houdingen schijnt te bestaan, kan men bij eenige routine daaruit den landaard onderscheiden. Zoo is, bij voorbeeld, al dadelijk uit de sierlijkheid en het dansende der passen en de handigheid met den klewang te zien, dat de danser een Galellarees is, even als de Toebarees door hetgeen men bij 't schermen een appel bij den uitval noemt, terwijl de Kauenaar door zijn wijdbeensch dansen gekend wordt, enz. enz.

Ook aan het slaan der tiffa kan men hooren, door welken stam de krijgsdans gedanst wordt; zoo wordt, bijvoorbeeld, de Galellasche tjakalellee met een stokje geslagen, terwijl de Tobellorees de tiffa met twee stokjes roert en de Toebarees herkenbaar is aan de telkens repeteerende vlamslagen, die door het snelle slaan met twee bamboelatjes verkregen worden.

Bij de tjakalellee, — waar men in den regel begint met schild en zwaard onder het Alfoersche krijgsgeschreeuw a-oen!-ijee! (bloed-drinken) aan den besten danser dan wel aan de hoofden aan te bieden, door deze wapens, onder het opheffen der saamgevouwen hand tot aan het voorhoofd of boven het hoofd, voor 's mans voeten te leggen, terwijl elk afgetreden danser op zijne beurt de wapens op gelijke wijze aan een ander overhandigt, — is het de gewoonte, dat men de tjakalellee-dansers, die het netjes doen, of welken men een eer wil bewijzen, als het ware in vervoering, rijke geschenken, zooals geweren, doeken, sarongs, baadjes, gongs enz. voor de voeten nederlegt; een dergelijke offerande komt echter niet zoo duur te staan als men wel denken zoude, daar men deze voorwerpen nà den dans tegen een koepang of zeven en een halven cent kan inwisselen.

Geschikte dansers weten onder het dansen met hunne teen telkens het zand te doen opstuiven, hetgeen,

krijgsgeschreeuw, het schudden der losgeraakte haren en het rollen der oogen, er niet weinig toe bijdraagt, den indruk der vertooning te verhoogen.

De Alfoersche-Lego lego bestaat daarin, dat tal van uitgedoste mannen en vrouwen in bonte rij achter elkaâr in een kring, die soms door een of twee versierde staanders wordt aangegeven, de lolessa of een choorzang met soli zingende, statig rondloopen; deze dans is bijna altijd een eerbewijs.

De Salei, oneigentlijk ook wel eens Menari genaamd, bestaat daarin, dat eenige vrouwen een soort van dans uitvoeren, die slechts zeer weinig met het gewone in Indië gebruikelijke tandakken gemeen heeft.

Reeds geruimen tijd voor dat de dans begint, maken vrouwen en meisjes een oorverdoovend leven op tiffa's (trommen) van verschillend kaliber, waartusschen zij de gongs (bekkens) dapper laten brommen.

De mannen hurken onderwijl, volgens den adat, op een eerbiedigen afstand van de vrouwen, naast elkander neder.

Na een korte poos komen de danseressen, volgens haar eigen smaak en ideën met bonte sarongs, bloemen, hoeden, helmen enz. op zijn schoonst uitgedost, twee, vier of meer in getal, al op de maat der tiffa's, huppelende en de opgeheven armen als bij het tandakken verdraaiende, te voorschijn, waarbij zij een schril, niet zeer aangenaam klinkend gekrijsch laten hooren.

Op hare plaats in het midden der toeschouwers gekomen, blijven zij, nu echter de passen slechts aanduidende, met het bovenlijf achter overgebogen, op dezelfde wijze voortgaan, om straks, in de handen klappende en tja! tja! tja! roepende, met een soort aanloopje van plaats te verwisselen; als zij van deze toeren vermoeid zijn, bepalen zij zich om stilstaand, om beurten nu eens den rechter over den linker dan weder den linker over den rechter voet te zetten, zooals dit in vroeger tijd bij sommige ouderwetsche dansen geschiedde, terwijl zij daarbij telkens ook naar die zijde met beide armen zwaaien en net doen als of zij in de handen willen klappen; heeft deze pauze haar nieuwe kracht geschonken, dan begint de eigenlijke dans op nieuw, waartoe een harer door het aanheffen van een hysterisch gegil het sein geeft.

Deze dans wordt meestal ter eere van een doode en vooral door de stammen Galella en Tobello gedanst.

Het eigentlijke Menari van Halémahéra, een zuiver feest-

vermaak, verschilt weinig van dat, hetwelk ook in de andere deelen der Molukken gebruikelijk is.

Men heeft verschillende soorten of wijzen, zooals de Koedek-Koedeng, de Bedindang, de Dengee-dengee, enz., die echter alleen in zangwijs verschillen.

Vooraf zij gezegd, dat dit Menariën geen zuiver Alfoersch vermaak is, en, naar het schijnt, overgenomen is van de Islamsche strandbewoners en eigentlijk slechts bij de Galellarezen en Tobelloreezen en lieden van Sahoe het burgerrecht verkregen heeft.

De muziek bestaat hierbij uit door de tiffa vergezelden zang; de dans geschiedt volgenderwijze.

Een der dansers werpt aan eene der djodjaroe's of jonge maagden (?) een zakdoek toe, waarop zij opstaat en zich in den kring begeeft, alwaar zij, bijna niet van plaats veranderende, tandakt met een of twee zakdoeken in de handen: de danser draait nu min of meer huppelend al tandakkende om de danseres heen, zich nu eens verwijderend en dan weer naderbij komende; daarbij tracht hij vlak voor de danseres te gaan staan, die deze poging echter telkens door eene snelle wending verijdelt; plagerijen zijn ook hier toegelaten en maakt de danser, zoo hij daar kans toe ziet, van de onoplettendheid van het meisje gebruik om zich vlak voor haar te plaatsen en haar op grooter of kleiner afstand op zijn Indisch snuivend te zoenen „tjoem"; mag hem dit van voren niet gelukken, dan gaat hij rug aan rug staan tandakken, om straks, zich onververwachts omkeerende, een zoen (tjoem) op den hals der verraste schoone te drukken.

De dansers, die zich bij dezen dans het meest vermoeien, lossen elkaar onder waarschuwend handgeklap af, terwijl de danseresse soms vier of vijf dansers achter elkaar in letterlijken zin afdanst, waarop zij, eindelijk vermoeid rakende, den zakdoek aan haren laatsten danser, dan wel den eigenaar aanbiedt.

De bij deze gelegenheid gezongen liederen bestaan, hoewel een hekeldicht hier op zijne plaats zou wezen, hoofdzakelijk uit érotische zangen met zeer duidelijke dubbelzinnigheden, waardoor, nevens de bijkomende omstandigheden, naar het schijnt, de geslachtsdrift in hooge mate opgewekt wordt, gelijk de vele afzonderingen in het donker, die bij het einde of zelfs nog onder de partij plaats hebben.

De Tokkoe bestaat daaruit, dat een sierlijk uitgedost knaapje,

onder gezang en tiffa-begeleiding, over de armen der feestvierenden herhaalde malen om het feesthuis heenstapt.

De jongelui gaan daartoe in twee rijen tegenover elkander staan en geven elkaar de handen, waarop het jongske zijnen ommegang begint en daartoe zijne handen op de schouders der tegenover elkander staande jongelieden legt en op hun saamgestrengelde armen gaat staan, om vervolgens, zijne handen van schouder tot schouder verplaatsende, over de door de armen gevormde brug zijnen weg te vervolgen; naarmate het kind zich verplaatst, treden de achtersten der meespelenden uit de rij en gaan hand in hand naar voren, om daar wederom plaats te nemen: dit alles geschiedt onder het zingen van

Tokkoe wo, kamoe tokkoe
Tokkoe dikka, No panee.

Ook dit feest geeft vooral veel gelegenheid tot verliefde plagerijen en knijpt en zoent men elkaar geducht; zoodat vooral deze tokkoe dikwijls dient tot het aanknoopen van liefdebanden, daar ieder natuurlijk met hem of haar in de rij gaat staan, dien hij het liefst heeft.

De Tokkoe, die waarschijnlijk een sedert verloren gegane religieuse beteekenis ten grondslag heeft, is meer bijzonder aan den stam Galella eigen.

Feestelijke maaltijden worden bijna altijd in de in elk dorp te vinden Saboea, een openstaande loods, gehouden. In het Kausche binnenland heeft dit zelfs op patriarchale wijze nog elken avond bij de gewone dagelijksche maaltijden plaats, — minstens het geheele dorp neemt daaraan deel.

Tegen den tijd, dat het eten zal beginnen, verzamelen zich alle mannen in de saboea, om door eenige schalen daloe of wel sagoeweer den eetlust te prikkelen, waarbij dan tevens op de groote tiffa geslagen en de lolessa gezongen wordt.

Door de jonge meisjes en vrouwen, die bij feesten niet met de mannen aanzitten, maar een afzonderlijke tafel hebben, wordt intusschen het meestal reeds koude maal, — de Alfoer eet bijna altijd koud eten, — opgedragen.

Daarop wordt dan door het snel achtereen slaan op de tiffa een teeken gegeven, bij wijze van laatste waarschuwing. Men neemt alsdan zittende of staande plaats aan de aan weerszijden der saboea geplaatste tafels.

De mahimo's (dorpsoudsten) of voornaamste der aanwezigen, die aan de hoeken der tafels geplaatst zijn, heffen nu tot drie

keer toe het krijgsgeschreeuw "aoen"! (bloed) aan, waarop allen telkens met een oorverdoovend "ijee" (drinken) invallen, — daarna mag men beginnen te eten; echter vergt de étiquette, dat ieder op zijne beurt zegt: "ngori oho", ik eet, of "ngori okkee", ik drink, waarop alsdan in koor geantwoord wordt: "djo-oe" (ja heer). Zoodra de eerste honger gestild is, wat een poosje duurt, — want de Alfoer eet bij dergelijke gelegenheden lang en veel — begint de een of andere, opstaande en al etende, de lolessa te zingen, waarbij hij door de anderen al etende en drinkende geaccompagneerd wordt. Bepaald wonderlijk is het feit, dat zij, zonder zich te verslikken onder dit zingen, bijna zonder ophouden vuistgroote brokken naar binnen spelen.

Sommige der feestvierenden gaan daarbij rond met een grooten bamboesen koker met sagoeweer op den rug, anderen daarentegen met rollen gekookte rijst, (zoogenaamde nassi djahat), in de handen, met het kennelijke doel, om alle mogelijk nog bestaande gaatjes goed aan te vullen, 't geen bij de werkelijk verbazende krachtsontwikkeling der Alfoersche spijsorganen geen kleinigheid is.

Dit elkander oppropen met rijst en volgieten met sagoeweer, wordt zoowel als eerbewijs, als ook als verplichte vriendschapsdienst beschouwd.

Het gaat op dergelijke feesten uiterst hartelijk en gastvrij toe; echter geeft het ruime gebruik van sagoeweer wel eens aanleiding tot een groote vechtpartij, die alsdan meestal met den koetjie, het Alfoersche box-instrument, wordt uitgevochten.

Na afloop dezer maaltijden wordt in den regel eerst de tjakalellee gedanst en gaat men dan pas over tot den doppa-doppa, een beurtgang of een der andere opgesomde vermakelijkheden.

EENE CHINEESCHE BEGRAFENIS- EN HUWELIJKS-ONDERNEMING.

DOOR

Dr. G. SCHLEGEL.

De zorg voor de stoffelijke overblijfselen van de gestorvenen is ten allen tijde en bij alle volkeren der aarde eene der voornaamste en plechtigste geweest. Men tracht zooveel mogelijk door pracht en luister, zoowel tot bevrediging van eigen gevoel, als tot die der ijdelheid tegenover de buitenwereld, te toonen, dat men den overledene niet als een voortaan nutteloos lid der maatschappij zoo spoedig mogelijk van zich tracht af te schuiven, maar hem beschouwt als nog steeds deel te maken der familie. Het geloof aan een toekomstig leven en aan eene wederopstanding bracht sommige volken, zooals bv. de Egyptenaren, er toe, hunne lijken door balseming voor eeuwig aan de verrotting te onttrekken, opdat de ziel bij hare terugkomst hare oude woning mocht terugvinden. Andere volken, idealistischer, zooals bv. de Chineezen, dragen de grootste zorg voor hunne lijken, dewijl zij gelooven dat de ziel der overledenen steeds toezicht houdt op het gedrag der overlevenden, en deze gestrengelijk voor elk plichtverzuim jegens de dooden straft. In geen land der wereld wordt dan ook zooveel werk van de dooden gemaakt als in China, en de geheele doodenplechtigheid is zoo poëtisch, dat zij nergens het fijngevoel stoort. In plaats van ver van de levenden verwijderde kerkhoven te hebben, waar men ternauwernood heengaat wanneer de plicht ons daar roept, en die door sombere inrichting en nog somberder symbolen en versiering niet juist tot gemeenschap met de dooden lokken, heeft de Chinees zijn geheele land tot een kerkhof gemaakt; een Chineesch landschap, zonder eene graftombe er in, is haast ondenkbaar; en in plaats van

[illegible] te maken, geven deze mausolea integendeel [illegible] een eigenaardige, het aesthetisch gevoel niet in het minst bevredigende, kleuring.

Tegenover den grooten en geruchtvaardigden eerbied, dien de menschen voor hunne dierbare overledenen koesteren, en die hen er toe aanspoort zoo weinig mogelijk moeite en kosten te ontzien hunne laatste rustplaats en uitvaart zoo plechtig mogelijk te maken, staat bijna overal de lage, vuige speculatiegeest der leveranciers van begrafenis-benoodigdheden, die, wel wetende, dat het kieschheidsgevoel de familie van den doode beletten zal, aanmerkingen over den prijs en de kosten aan den doode besteed te maken, daarvan misbruik maken, om de onbeschaamdste en schandelijkste prijzen te eischen, wel wetende, dat zij betaald *moeten* worden.

Men meende tegen deze afzetterij en détail maatregelen te moeten nemen, en men richtte in Europa begrafenis-ondernemingen op. Maar als het publiek zich gevleid had, daarmede aan de roof- en hebzucht der lijkbezorgers te ontkomen, had het buiten den waard gerekend. Onze begrafenissen zijn er niet veel goedkooper op geworden, en het eenige verschil bij vroeger is, dat thans de aandeelhouders der Begrafenis-Ondernemingen de schandelijke winsten in den zak steken, die vroeger verdeeld werden onder de doodkistenmakers, afleggers, aanzeggers, rijtuigverhuurders, doodgravers, baardragers en den verderen aanhang van bedienden, zoo eigenaardig door den geestigen Franschman *croque-morts* d. w. z. »lijkvreters" geheeten; hoewel zij beter nog *Croque-vivants* hadden *moeten* genoemd worden, daar zij zich ten koste van de overlevenden vetmesten.

Ook in China heeft men van denzelfden lagen speculatiegeest te lijden en daartegen maatregelen moeten nemen, die echter doeltreffender zijn dan die der Christenvolkeren. Aldaar zijn de begrafenis-ondernemingen geene rente afwerpende vereenigingen, maar het zijn godsdienstige, weldadige instellingen, die géén cent rente van hare onderneming trekken, alle paraphernalia ten behoeve der dooden voor den inkoopsprijs leveren [1]), en door liefdadige giften worden in stand gehouden; zoodat men de zekerheid heeft, niet meer

1) Zie Art. 3 van

voor eene begrafenis te betalen dan het allernoodzakelijkste, en dit nog op de goedkoopste wijze ingeslagen.

Wij gelooven dan ook geen overbodig of nutteloos werk te doen met de vertaling te leveren van zulk eene Chineesche Begrafenis- en Huwelijks-Onderneming, in het jaar 1864 te *Soerabaya*, op Java, tot stand gekomen, en van het reglement waarvan wij op verzoek der oprichters in 1862 eene Nederlandsche vertaling hebben geleverd. Gedurende haar twintigjarig bestaan heeft deze onderneming veel goeds gesticht, en geeft zij den waarborg, dat ook wij soortgelijke vereenigingen konden oprichten, waardoor voor goed aan de plukkerij bij onze begrafenissen en bij onze huwelijken een einde zoude kunnen worden gemaakt, en daardoor noch het leed bij den dood, noch het geluk bij het huwelijk, door wrok over de onontgaanbare geld-afzetterij langer gestoord zoude worden.

募媽祖宮功德祠緣序

竊謂我泗邑人稱爲文墨之邦、蓋由前輩諸君子之遺風而致焉、有立社稷廟祀、以爲創業垂統之遠計。奈昔時人民鮮少、捐資不給、無財、則不可以爲悅。故其叙事未能尽善。然所建置廟祀宮室、以待後世之能者、倘有繼述之志、以成其功業耶。迄今旣未能增益一善之術、而反將汨沒流汙之敝。惡在其爲文也。噫、泗徒有其名、而無其實矣。豈不恥哉、豈不惜哉。雖然、而泗猶可以爲一變至道。因上下之有經紀者、俱享赢餘。又有耆老賢士、足徵禮義之方、而有俊釆秀士、能治其事。當

VOORREDE der oproeping tot oprichting der »Vereeniging voor goede Daden" in den tempel der Koningin des Hemels" 1).

Men zegt gemeenlijk, dat onze stad Soerabaya den naam draagt van eene beschaafde en geletterde plaats te zijn; maar dit komt door den goeden naam dien onze edele voorgangers nagelaten hebben, die altaren voor de Goden van het land en het graan, en tempels voor den eeredienst der Goden hebben opgericht, met de vérziende bedoeling vaste grondslagen te leggen, en een' leiddraad na te laten.

Maar in vroeger tijd, toen de bevolking nog schaarsch was, waren de bijdragen ontoereikend, en waar geene fondsen aanwezig zijn, is het niet mogelijk tevreden te zijn. Daarom kon deze aangelegenheid nooit naar behooren geregeld worden. Na de oprichting van het tempelgebouw, wachtte men totdat geschiktere personen van een later geslacht den lust zouden hebben het werk voort te zetten en de kroon op hunne verdiensten te plaatsen. Maar tot den huidigen dag toe is er nog geen enkele goede maatregel in dien geest bijgekomen, en integendeel bestaat er gevaar, dat het meer en meer in den poel der vergetelheid zal wegzinken. Is dit beschaving? Helaas! Soerabaya bezit ijdelijk den naam er van, maar niet de daad.

Is dit niet beschamend! Is dit niet betreurenswaardig!

Alhoewel die toestand zoo is, zoo kan Soerabaya toch wel weder tot goede beginselen teruggebracht worden; want thans genieten allen, zoowel uit de hoogere als de geringere standen, die eene broodwinning hebben, welstand en overvloed. Bovendien bezitten wij hoogbejaarde en oude, uitstekende geleerden, die voldoende bewijzen gegeven hebben van hunne kennis der wetten van de zedenleer en de rechtvaardigheid; en hebben wij uitstekende, uitgelezene en begaafde mannen, die deze aangelegenheid kunnen besturen. Wanneer wij thans deugd en zedenleer hernieuwen, braafheid

---

1) *Zie J. J. M.* de Groot, Jaarlijksche feesten en gebruiken van de Emoy-*Chineezen, I, 207 seq.*

en rechtvaardigheid in een helder daglicht stellen en de slechte gewoonten veranderen, zal dit dan niet een voorrecht en eene weldaad zijn?

Maar zoo wij deze drie dingen tot stand willen brengen, moeten wij, dunkt ons, beginnen met ons zelven te verbeteren, het volk voor te gaan en de Goden te dienen.

Wat nu de oprichting van een tempelgebouw aangaat, zoo moeten wij stellig rijkelijk openbare giften bijeenbrengen, ten einde in de behoeften van den eeredienst te kunnen voorzien. Wat de belegging der openbare giften aangaat, zoo zullen deze in beleeningen op vaste goederen, dan wel op landerijen en huizen worden uitgezet, opdat het kapitaal kunne aangroeien en er rente van kunne gekweekt worden. Men zal dan de uitgaven naar de inkomsten regelen en maken, dat er baten overschieten, die bij het kapitaal kunnen gevoegd worden. Op zoodanige wijze zullen de algemeene bijdragen dagelijks vermeerderen, en het oorspronkelijk kapitaal zal niet verminderen; zoodat men in den vervolge niet meer voor de feesten der vier jaargetijden en der acht jaartermijnen jaar aan jaar geld zal behoeven bij te dragen en buitensporige onkosten te maken. Wanneer er nog baten overschieten, zoo kunnen die gebruikt worden om bij voorkomende gelegenheden te voorzien in de benoodigdheden bij huwelijken of sterfgevallen, ten behoeve van het algemeen, zoodat niemand zich ongerust zal behoeven te maken omtrent de ondersteuning der levenden en de laatste zorg voor de overledenen.

Wij verwachten, dat alle mannen van Soerabaya edelmoedig gelden zullen bijdragen, ieder naar de mate van zijn vermogen, en zij niet karig zullen zijn in hunne bijdragen. Hoemeer openbare giften gegeven worden, des te beter zal het zijn, zoodat zij door het gebruik niet kunnen uitgeput worden. Op deze wijze zullen die goede daden niet alleen ten voordeele van ons eigen persoon strekken, maar zij zullen zich uitstrekken over onze kinderen en kindskinderen, zoodat geen van hen de weldaden daarvan niet zal genieten. Maar thans worden in de vereeniging tot goede daden van den Tempel der Koningin des Hemels de offeranden door den voorlezer der gebeden huichelachtig aangeboden, er *Goden weten niet*, of zij er gehoor aan moeten geven

矯舉以祭神不知其可。焉能降福於人耶恐其流弊愈深故不憚勤勞而募同志者、樂相爲善以救之。是當誠心喜捨多錢、克成公務之急。姑勉一出之難、而定兼千載、垂名不朽也。我等非敢妄爲除舊設新之例、係欲正俗成雅、小補前賢遺緒、免致取笑他邪、是也。列位覽者、祈熟思審察、未知以余言爲然否也。其所欲立之

制度、姑先錄其大槩焉、序次如左、

第一條。數十年後、幸此公項生息倍多、或將原緣貲、復還其錢主、而所存之利息、

原題緣之人、照錢額猶然該得。其人雖亡、其後裔承之。但錢主不得任意私爲

求討。必待公論公議、自發禁令、或分或否、惟從所命、

zullen zij dan geluk op de menschen doen nederdalen! Het staat dus te duchten, dat wij nog dieper en dieper in slechtheid zullen verzinken. Daarom mogen wij moeite noch werk schuwen, en verzoeken wij de met ons eensgezinden elkander blijmoedig in het goede voorbeeld voor te gaan, ten einde hulp aan te brengen. Wij moeten derhalve met een oprecht gemoed blijmoedig veel geld bijdragen, opdat men in staat gesteld worde in de behoefte van deze openbare aangelegenheid te voorzien; want wanneer wij slechts eens uit deze moeilijkheid gered zijn, zoo zullen de grondvesten voor duizend jaren gelegd zijn, en onze naam zal onvergankelijk voortleven. Wijlieden durven natuurlijk niet willekeurig de oude wetten op zijde stellen om ze door nieuwe te vervangen; maar onze bedoeling is de zeden te verbeteren en te veredelen, en daarom willen wij slechts de ons door vroegere braven nagelaten beginselen wat aanvullen, opdat wij niet door andere landen bespot worden. Zoo is het!

Gij allen, die dit lezen zult, bidden wij het rijpelijk te overpeinzen en te onderzoeken, want wij weten niet of onze woorden wel juist zijn. Van het optestellen reglement willen wij slechts eerst een overzicht geven, dat men hieronder vindt uiteengezet.

ARTIKEL 1.

Wanneer, na verloop van een tiental jaren het gemeenschappelijk kapitaal door rentekweeking mocht zijn verdubbeld en men het gestorte kapitaal aan de donateurs zoude willen teruggeven, zoo zullen de contribuanten elk pro rata van het bedrag hunner storting aanspraak kunnen maken op de surplusrente. Mochten zij reeds overleden zijn, zoo zullen toch hunne nakomelingen het kunnen ontvangen. Maar de donateurs zullen niet vermogen dit willekeurig op te eischen, maar zij zullen wachten totdat de algemeene vergadering, na openbare beraadslaging, zal beslist hebben, of dit zal worden uitgekeerd dan niet, en aan welke beslissing zij zich zullen moeten onderwerpen.

ART. 2.

Het gemeenschappelijk fonds zal in eene ijzeren kist worden *opgeborgen*, die in de vergaderkamer zal geplaatst worden.

第二條。公錢收在鐵厨、置於公房。用三樣鎖匙、三人各執其一。開闔之時、必三人齊來、便同查覗、勿致有一文之差錯。

第三條。公錢之利、採置壽木、壽衣、則其一号、至四号、定其價數。倘有要急用者、照價便可携取、免致乘急被裁縫、匠人、吊起高價。或有窮乏之死者、即以五号衣棺而捨施耳、勿致乞諸鄰也。

第四條。宜買置椅、桌、金鼓、刁鼓、魂旛、魂亭、棺車、棺舉、棺架、翣類、宮燈、几桌、燈竪、旛、簹旛、標枋、銘旌等件、約能備三人同日爲用、則婚姻死喪之具、於是乎賴矣。

第五條。宜修葺功德祠、媽祖宮之敝壞、及内外整潔。日用之器、安排宜有次序。罕用之器、收好、勿有所失、及朽壞者也。

Zij zal van drie verschillende sloten voorzien zijn, zullende drie leden elk een' der sleutels onder zich hebben. Telkens bij opening en sluiting dezer kist zullen de drie leden te zamen aanwezig zijn, en gezamenlijk de kas opnemen, opdat er geene vergissing in een' enkelen cent kunne plaats hebben.

Art. 3.

Van de renten van het openbaar fonds zullen worden aangekocht doodkisten en lijkkleeren, welke in vier klassen zullen worden verdeeld, voor elke waarvan een prijs zal worden vastgesteld. Wanneer iemand deze van noode heeft om er gebruik van te maken, zoo zal men hem die volgens den inkoopsprijs afstaan, opdat hij niet, noodgedwongen, door kleermakers en timmerlieden voor een' hoogen prijs worde afgezet.

Als een behoeftige mocht komen te overlijden, zoo zal men hem lijkkleeren en eene doodkist van de vijfde klasse ten geschenke geven, opdat hij niet behoeve bij alle zijne buren te bedelen.

Art. 4.

Er zullen worden aangekocht stoelen en tafels, gongs en cymbalen, fluiten en troonhemels voor de voorvaderlijke tabletten, lijkwagens en doodskleeden, doodbaren en begrafeniswaaiers en zoo voorts. Voorts nog groote lantarens, banken, offertafels, lantaarnstanderds, wimpels en hangers, planken voor stellages, vlaggen met inscripties enz., zoodat er voldoende zal zijn voor drie verschillende plechtigheden op denzelfden dag, en men zeker zal kunnen zijn voor huwelijken of begrafenissen al het benoodigde te hebben.

Art. 5.

Men zal de schade aan het gebouw der Vereeniging tot goede daden van de Koningin des Hemels moeten herstellen, en dit, zoowel van binnen als van buiten, zindelijk en rein houden. De in dagelijksch gebruik zijnde voorwerpen moeten ordelijk gerangschikt zijn, terwijl die voorwerpen, die zelden gebruikt worden, zorgvuldig moeten bewaard worden, opdat er niets verloren ga, vermolme of wormstekig worde.

第六條。用一人掌記簿籍、守此廟祠、并收掌諸器。其朔望督人洒掃內外、并配二人、任使公事之役也。

第七條。公祠內要再造人主之神位、調理可觀、以爲泗邑通鄉公祠。無雜於孤魂之位。然後外神、家神、各安其所、敬孝兩全。雖百世之遠、莫不克禋克祀、弗亡其本也。

泗水

原任甲必丹　鄭陽泰　文禧
欽賜甲必丹　鄭德泰　文嘉
鑑定

蔡國泰　仁和　陳長美　景茂
韓燦之　廷輝　陳受之　博仁
同訂

林長庚　百壽　鄭次淮　泗水
王源寶　蒼石　蔡純嘏　承禧
同訂

ART. 6.

Er zal een persoon worden aangesteld om de boekhouding te voeren, het tempelgebouw te bewaken en de gereedschappen en het huisraad te bewaren.

Op den eersten en vijftienden der maand zal hij toezien, dat het gebouw zoowel binnens- als buitenshuis worde gewasschen en geveegd, waarvoor hem twee personen zullen worden toegevoegd, die tot bedienden van de Vereeniging zullen worden aangesteld.

ART. 7.

Mocht men in het gebouw der Vereeniging eene plaats willen afzonderen voor de tabletten der afgestorvenen, zoo moet deze sierlijk en fraai ingericht worden, opdat het een algemeene voorvaderlijke tempel voor de geheele stad Soerabaya moge worden. Maar zij mag niet vereenigd worden met de bewaarplaats voor de tabletten der kinderloos overledenen. Op deze wijze zullen de huislooze en de familiegeesten elk hunne plaats verkrijgen, en de godsvrucht en de onderliefde beide volmaakt zijn. En hoewel er honderden geslachten mogen voorbijgaan, zoo zal men toch in staat zijn te offeren en te vereeren, en de geslachtrekening zal niet te loor gaan.

Te Soerabaya

get.: De effectief Kapitein-Chinees The Yang-thay,
genaamd *Boen-hie*,
de Kapitein-Chinees titulair The Tik-thay,
genaamd *Boen-ke*.

Gezien en goedgekeurd.

De Ontwerpers:

Tjoa Kok-thay	genaamd	*Dzien-ho*
Tan Tiang-bie	»	*King-bouw*
Han Tjan-tjie	»	*Ting-hoei*
Tan Sioe-tjie	»	*Pok-dzien*
Lim Tiang-king	»	*Pik-sioe*
The Tshoe-hoai	»	*Soe-soei*
Ong Goan-po	»	*Tshong-sik*
Tjoa Soen-kouw	»	*Sing-hie*

溫振隆　塤喜　謝長泰　振忠
王長發　敬玉　陳紫豐　東立　同訂
錄事　　　　　楊宏茂　光美　彙集
司記　　　　　李森然　松栢　謹誌

大清同治元年壬戌六月初一日蔡國昌　仁盛　著

立媽祖宮功德祠禮法教條小序

今觀風俗之不古：侈靡相競、以至顛連困苦、而無告者日益甚。余與友數十人會議之、思所以革易陋規、挽回頹俗：念泗邑地大人衆、自不能往教於其家、一人一而道之、獨書賢士君子來余謀所以立教條、爲家喩戶曉之機。先賢有曰、人性本善也、苦不知禮義之途、以至不孝不弟：故三代之教、設爲庠、序、學、校、由來

Oen Tjin-liong	genaamd	*Thian-hie*
Tjia Tiang-thay	»	*Tjin-tiong*
Ong Tiang-hoat	»	*King-giok*
Tan Tjie-hong	»	*Tong-liep.*

Samengesteld door den Secretaris: Joe-Hong-bouw genaamd *Kong-bie.*

Zorgvuldig opgeschreven door den Boekhouder, Lie Som-dzian genaamd *Song-pik.*

Op den eersten dag der zesde maand van het jaar *Dzim-soet* van het eerste jaar der regeering van *Tong-tie* [1]), openbaar gemaakt door Tjoa Kok-tjiang, genaamd *Dzien-sing.*

Korte Inleiding omtrent het reglement op de etiquette en de wetsbepalingen in de Vereeniging tot goede daden van de Koningin des Hemels.

De zeden van Soerabaya zijn thans niet meer als vroeger. Men wedijvert in verkwisting en vertoon, totdat men in ellende en gebrek geraakt, en de hulpbehoevenden dagelijks vermeerderen. Ik, met nog een tiental vrienden, hebben ons reeds voorlang daarover bedroefd, en middelen bedacht om deze slechte gewoonten te verdrijven en te veranderen, en een' ommekeer in deze verderfelijke zeden te brengen. Maar bedenkende, dat Soerabaya uitgestrekt en dichtbevolkt is, en wij niet zelf naar elk huis konden gaan om te leeren, en ze één voor één op den goeden weg te brengen, zoo is het, dat uitstekende geleerden en edele mannen mij gevraagd hebben een plan te ontwerpen ten einde gedragsregelen vast te stellen, die voor elkeen duidelijk en begrijpelijk zouden zijn.

Een oude wijze heeft gezegd: »De inborst des menschen is oorspronkelijk goed [2]);" maar daar zij den weg der wellevendheid en plichtmatigheid niet kennen, komen zij tot onouderlievendheid en onbroederlijkheid. Daarom werden gedurende de drie eerste dynastieën voor het onderwijs Academiën, Collegies en Scholen opgericht wat sinds dien steeds geacht is geworden het beste te zijn.

---

1) D. i. de 16e Januari van het jaar 1868.

2) Zie den aanhef van den 三字經 »Het boek van drie woorden."

賢創建一宮[illegible]所以尽孝今因

此廟祠而重修之、與其禮讓、爲立教之源、學道之所自出、不幾乎安社稷、序人民之急務。豈可以一日後也。幸我鄉諸友、兩佰餘人、皆有好善、捐貲儲積、爲祠廟祭費、以及施行方便。此可謂同善之實。施不亦博乎。濟不亦衆乎。凡吾施德於人、非期人之報、又非施於人所不報、而祈天之報也。爲之所必爲、當務之爲急。無爲之善、卽福也。仁則生、善則福、猶形影然。嘻。須知不爲善之不可爾。人當思今之不復古、而不知求今之可以勝古。後之勝今者、其得謂之智乎。猶幸泗

Nu hebben wij Chineezen te Soerabaya woonachtig, wel is waar nog geene Academiën of Collegies opgericht, maar wij bezitten reeds Canons voor den Tempeldienst, want vroeger is reeds door vorige brave lieden opgericht een' tempel voor den dienst der Goden, en een gebouw voor de vereering der afgestorvenen. Door het dienen der Godheid geraakt men tot eerbied; door het vereeren der voorouders wordt men ouderlievend. Daar thans deze tempel en dit gebouw weder hersteld zijn, moeten wij de wellevendheid en verdraagzaamheid weder doen herleven, die de bron der leer zijn, en waaruit de deugdsbetrachting van zelve voortspruit. Zullen wij aldus niet de Goden van het land en het graan bevredigen, en de dringende behoeften van het volk regelen! Mogen wij dit éen enkelen dag uitstellen!

Gelukkig, dat meer dan tweehonderd mijner stadgenooten en vrienden, allen in hunne goedheid geld hebben bijeengebracht ten einde in de onkosten voor de offeranden van de afgestorvenen en de Goden te voorzien, en tevens om in geval van nood te kunnen helpen. Dit mag men waarachtige goede samenwerking noemen! Zijn deze giften niet uitgestrekt en deze aalmoezen ook niet talrijk! Toch, wanneer men weldaden aan de menschheid bewijst, moet men niet op den dank der menschen rekenen; en evenmin mag men, omdat de menschen niet dankbaar zijn voor de hun bewezen weldaden, de vergelding des Hemels afsmeeken. Maar doet hetgeen gij behoort te doen, en beijvert U voor het noodzakelijke; want het goede van niet te denken aan hetgeen men gedaan heeft is reeds geluk. Aldus wordt menschelijkheid levendig en de deugd wordt geluk, zoo zeker als de schaduw de lichamen volgt [1]).

Voorwaar weet, dat gij niet moogt nalaten het goede te doen!

De menschen klagen altijd dat het Thans niet meer gelijk aan het Verleden is, en zij trachten er niet naar, het Thans beter dan het Verleden te maken. Want slechts dan, als de nakomeling den tijdgenoot overtreft, mag men hem wijs noemen.

Gelukkig, dat de stad Soerabaya eene kweekschool van

1) Toespeling op een gezegde uit den Chou-king; zie mijne lezing Sur l'Importance de la langue Hollandaise pour l'interprétation de la langue Chinoise (*6e Session* du Congrès international des Orientalistes Vol. II).

邑人文淵藪、相爲勸勉、而樂趨爲善、故以公祠爲同善會所、時或講論學問、以明禮義之方、垂裕後昆、以至萬世無斁矣。然恐有强悍之徒、往往暴戾、有挾以驕人、悻悻以僨事。又有鄕原之流、變亂是非、相爲唱和、人或不察其不義、置爲不介、殊不知鄙風頹俗之所由起也、故凡爲廟長持法當嚴察於此輩、勿爲其所誤。以是賢士君子每患後來弊生、集衆會議、求余設爲教條、加之嚴法、定之規例、立諸長上、及其輔佐、施發禁令、書於簿籍、鐫諸大石、或牌或扁、列於堂上、入門便見、恪遵而行。舉會者心悅誠服、相爲警戒、曷敢有越厥志。或有作奸犯

kundige lieden is, die elkander in het goede voorgaan en zich blijmoedig haasten het goede te doen, en daarom is dan ook onze vereeniging de vergaderplaats dezer eensgezinden in braafheid, waar men van tijd tot tijd besprekingen van letterkundigen aard houdt, ten einde de regelen der zedenleer en der plichtmatigheid te verduidelijken, welke het nageslacht verrijken, zoodat men er in duizenden geslachten niet moede van zal worden.

Maar daar wij vreezen, dat er gewelddadige lieden mochten gevonden worden, die wild en woest handelen, en zich vermeten mochten de anderen uit de hoogte te behandelen, en in hunne razernij de goede zaak te verderven — of dat er zich »brave burgerlui"[1]) mochten voordoen, die recht en onrecht dooreenwerpen en elkander nabouwen, en daar de menschen niet naar hunne ongerechtigheid onderzoek doen, maar er zich niet mede bemoeien, en niet bedenken, dat slechte gewoonten en bedorven zeden daaruit voortspruiten — zoo is het, dat de ouderlingen de wet moeten handhaven en met gestrengheid naar zulke wezens onderzoek doen, opdat men niet door hen misleid worde.

Dientengevolge hebben de braven en goeden, die zich voortdurend bedroeven, dat daaruit later een kwaad mocht geboren worden, zich allen vereenigd om te beraadslagen, en hebben ons verzocht om gedragsregelen op te stellen en strenge wetten te maken, een reglement te bepalen, ouderlingen, benevens hunne assistenten aan te stellen, verbodsbepalingen uit te vaardigen, die in een boek neder te schrijven, die daarna op een' grooten steen gebeiteld, hetzij op tabletten of op platen boven de voorhal zullen geplaatst worden, zoodat zij bij het binnentreden der deur in de oogen vallen, en men er eerbiediglijk aan moge gehoorzamen. De geheele vergadering heeft met vreugdevol hart daarin toegestemd en elkander tot die hervorming aangespoord, zonder dat iemand het gewaagd heeft dit goede besluit te wraken. Mochten er nu zijn, die regelloos deze wetten zouden willen overtreden, zoo zullen zij gestraft worden na bepaling hunner straf door de algemeene vergadering; en onverschillig of zij

---

1) D. w. z. huichelaars; men zie het bijtend vertoog tegen de zoogenaamde *brave burgerlui* in Mencius (Legge, p. 375 seq.)

科罰依公論數。罪不論富貴貧賤、義之以比。庶能使枉者直也。立說爲記、暨規例數條爲戒、列序於左。

第八條。公祠中立一祠長、號大總司、專主省察公項、簿籍、祭器、物用。辨別是非、品節禮儀等事。要其一一得宜、合情合理、公平無私。凡有造作損益、廢置先後始終之要、必在公堂會議而後行。

又立二人爲副號副總司。其職任與大總司同。或大總司有故不得親臨、二副總司當代攝其事、勿墜其職也。又立四人號參謀。凡公堂有事、四參謀必在班位。參知諸事之得失、以是爲是、以非爲非、不容以私恩而害公義也。

又立一人、號錄事。凡公堂有書札、狀章、簿籍、數法、槊文字之事、悉於資錄事掌之。安頓其宜、而後陳於公堂、論定而後行之。則庶乎其不差矣。

rijk of arm zijn, zoo zullen zij volgens dezelfde mate gericht worden. Op zoodanige wijze zullen de onrechtvaardigen weder rechtvaardig gemaakt worden.

Na dit betoog als herinnering voorop te hebben gesteld, laten wij thans nog eenige artikelen van het reglement tot vermaning hieronder volgen:

ART. 8.

Uit de vereeniging wordt een hoofd gekozen, die den titel van *President* zal dragen en aan wien het opperbestuur zal worden opgedragen over het gemeenschappelijk kapitaal, de boekhouding, de offergereedschappen en den inventaris. Hij zal recht en onrecht onderzoeken en de ceremoniën en plechtigheden regelen. Hij zal in alles naar behooren dienen te handelen naar omstandigheden en billijkheid, en rechtvaardig en onpartijdig zijn. Wanneer er iets gedaan moet worden wegens schade of ten bate, iets weggedaan of aangeschaft worden, iets vroeger of later, op het begin of het einde zal noodig zijn, zoo zal daarover eerst in de vergadering beraadslaagd worden, aleer hij tot handelen overgaat.

Er zullen nog twee personen als assistenten worden aangesteld, die den titel zullen voeren van Vice-Presidenten. Hunne functiën zijn dezelfde als die van den President. Wanneer de President om de eene of andere reden niet zelf kan verschijnen, zoo zullen de Vice-Presidenten hem vervangen en zijne functiën waarnemen, opdat er geene interruptie plaats hebbe. Bovendien zullen nog vier personen benoemd worden tot een' Raad. Wanneer er zaken voor de vereeniging komen, zoo zullen deze vier leden zich volgens hun' rang plaatsen. In de beraadslaging over het juiste of onjuiste van de voorkomende zaken zullen zij recht als recht en onrecht als onrecht beschouwen, en niet dulden, dat wegens bijzondere begunstiging het openbaar recht verkracht worde.

Wijders wordt er nog een' persoon aangesteld met den titel van Secretaris. De briefwisseling, het indienen van requesten, de boekhouding, het schrijven van rekeningen, in het kort alle mogelijke schrifturen, zullen aan het beleid van den Secretaris worden overgelaten. Nadat hij de concepten opgesteld heeft, zullen die aan de vergadering ter

第九條。又立三財帛、號司庫。掌理公項之出入。每人各執[illegible]時、宜三人同在同察、勿致差失。並置一人爲司記。其載公項公物出入之簿籍、兼時時省察公祠中之物件、勿有錯誤。若有私弊等事、宜速報明於大總司、或諸主事、以便公堂查視、判其是非、勿致流弊他人也。

第十條。凡有事於公祠、來者必整其衣冠、及鞋襪。入門鞠躬、立不中門、行不履閾。揖左右人、則左右拱手。司賛迹揖以請進。初來者答揖、而後運步上堂。先就在廟之長者一揖、而後以次第相向而揖。畢、則端坐和諧。其簡而文、從容有禮、始

goedkeuring worden voorgelegd, eer er uitvoering aan gegeven wordt; op deze wijze zal er geene vergissing mogelijk zijn.

ART. 9.

Er worden nog drie bewaarders van het geld en de goederen benoemd, onder den titel van Penningmeesters. Zij hebben het beheer over de uitgaven en inkomsten der Vereeniging. Elk hunner zal een' verschillenden sleutel hebben, en bij het openen en sluiten van de algemeene kas zullen zij alle drie tegenwoordig moeten zijn om toe te zien, dat er niets verloren rake.

Er zal ook een' persoon benoemd worden tot Boekhouder, die in de boeken zal opschrijven alle uitgaven en inkomsten der Vereeniging en van tijd tot tijd den inventaris van het Vereenigingsgebouw zal opnemen, opdat er geene onnauwkeurigheden kunnen plaats grijpen. Van slinksche beschadiging enz., zal hij terstond kennis geven aan den President of aan de andere leden der Directie, opdat de vergadering daarnaar kunne onderzoek doen en over het recht of onrecht kunne beslissen, opdat daaruit geen schade voor anderen moge ontspruiten.

ART. 10.

Wanneer er zaken in de Vereeniging te behandelen zijn, zoo zal men in behoorlijke kleeding en hoofddeksel, als ook met schoenen en kousen aan verschijnen. Bij het binnentreden der deur zal men lichtelijk buigen, en niet door het midden der deuropening binnentreden of den voet op den dorpel zetten. Men zal daarna voor de personen ter rechteren ter linkerzijde buigen en naar rechts en links den handgroet geven. De *Ceremoniemeester* zal hem te gemoet gaan en hem met eene buiging verzoeken binnen te treden. De pas aangekomene zal dien groet beantwoorden, en dan stap voor stap de zaal binnengaan. Hij zal dan eerst voor den Voorzitter eene buiging maken en vervolgens voor de anderen naar hunnen rang. Daarna zal hij zich recht nederzetten met een gelaten gezicht. Door deze geringe beleefdheid zal iedereen u voor wellevend houden, en er zullen geene onaangenaamheden kunnen plaats grijpen.

Wie dit voorschrift overschrijdt [illegible] de eerste maal

司副總司及叅謀知之察其情僞若偷閒佯疾者罰依第拾條之例非其輪流隨意而來、可也。

第十六條。凡初二十六日之會、有題緣之人及其子孫、皆得入序坐。其容儀須從所已定之條規而行。苟有他鄕之客、以禮來者、則司贊、或司記、出而迓之、加禮以待。或諸君欲有愬、以陳新例、廢置前後之事、凡可善後之法者、皆許質問。或詳書奉呈、愬者起位出班、向大總司一揖、坐於向上。間畢、起坐復位。如所愬之言、所陳之事、有情有理、合世道人心、曾公論審察得宜者、斯立定爲條規、俾有知有能者、庶乎不失其長也。

第十七條。凡公祠主事之人必務專心致志、勤謹和衆、勿怠勿荒、以致廢時失事。

Mochten zij verhinderd zijn in persoon te komen, zoo zullen zij daarvan één dag te voren aan den Secretaris kennis geven. De Secretaris zal dit aan den President, Vice-President en verdere leden van het bestuur mededeelen om de waarheid of valschheid daarvan te onderzoeken.

Mocht het lid dan wegens luiheid of voorgewende ziekte weggebleven zijn, zoo zal hij als bij Art. 10 beboet worden.

Zij, die de beurt niet hebben, mogen naar goedvinden komen.

ART. 16.

Op de vergaderdagen van den 2en en 16en mogen alle contribuanten met hunne kinderen en kleinkinderen binnenkomen en zich naar hun' rang plaatsen. Zij zullen zich in alles moeten gedragen naar de reeds vroeger bepaalde voorschriften. Mocht een ingezetene van eene andere plaats zich beleefdelijk aanmelden, zoo zal de Ceremoniemeester of de Boekhouder naar buiten, en hem te gemoet gaan, en hem met heuschheid ontvangen.

Wanneer een der heeren een nieuw artikel mocht willen voorstellen, of eene nieuwe regeling in plaats van de oude willen voorslaan, en deze latere regeling beter mocht worden geoordeeld dan de vroegere, zoo zal elk hem daarover mogen uitvragen. Of indien hij dit voorstel op schrift gebracht heeft, zoo zal de voorsteller van zijne plaats opstaan en uit de rij treden en zich met eene buiging voor den President plaatsen. Nadat de vraagpunten behandeld zijn, zal hij weder opstaan en naar zijné plaats terugkeeren. Wanneer het gedane voorstel of de voorslag redelijk en billijk is, en aan den tijdgeest beantwoordt, zoo zal het, na door openbare stemming te zijn getoetst en juist bevonden, terstond tot wet worden verheven, opdat de wijzen en kundigen niet hunne verdienste verliezen.

ART. 17.

De leden der Directie der Vereeniging zullen eene onverdeelde aandacht en hunne beste zorgen aan de zaak wijden, en met alle zorgvuldigheid trachten iedereen tevreden te stellen. Zij zullen noch nalatig, noch slordig mogen zijn, en aldus den tijd doen verloren gaan en de zaken verwaarloozen. Evenmin zullen zij vermogen onverschillig of ge-

不得躁率苟安以取危殆之弊不得面從而後非以致不合時誼不得[illegible][illegible]、同、以私減公、以致敗常亂俗。不得以公論之善謀而變說於外、以致疑惑人心、凡此數事、我會人各宜謹遵。犯者每次罰二十盾或罰使守公祠門戶、朝至暮歸四日爲限。不從者、逐之。

第十八條。凡爲司贊必聽司儀之命。若初二十六之會、司贊必照其輪次而到公祠。或逢佳節大祭等事、司儀贊必齊來以祭之、必照第十七條所定之例。其衣服必司儀所命、而司贊各宜聽從、庶無相乖之弊、而事成矣。

泗水

原任甲必丹鄭陽泰　鑑定

欽賜甲必丹鄭德泰

蔡國泰　陳長美　同訂

韓燦之　陳受之

maklievend te zijn en aldus de zaken in gevaar brengen. Zij zullen niet uiterlijk volgzaam en achter den rug weerspannig zijn, en zich niet naar de genomen beslissing gedragen. Ook zullen zij niet de woorden van anderen tot de hunne maken, of alles nabouwen wat anderen zeggen, of om bijzondere belangen de openbare benadeelen, en aldus de deugd bederven en de goede zeden verderven. Ook zullen zij de goede plannen van de Vereeniging niet verkeerdelijk buitenaf oververtellen, en aldus de lieden op een dwaalspoor brengen.

Al dit boven omschrevene moeten wij allen zorgvuldig opvolgen. De overtreder zal telkens met fl. 25 beboet worden, of wel tot een maximum van vier dagen veroordeeld worden om dagelijks van den ochtend tot den avond de wacht aan de poort der Vereeniging te houden; terwijl hem, die zich hieraan niet onderwerpt, zijn lidmaatschap zal ontzegd worden.

ART. 18.

De Ceremoniemeesters zullen de bevelen van den Opperceremoniemeester in acht nemen. Op de vergaderdagen van den 2en en 16en zullen de Ceremoniemeesters volgens hun rooster naar de Vereeniging toegaan. Op groote feestdagen of offerdagen enz., zullen de Opperceremoniemeester en de Ceremoniemeesters gezamenlijk komen om te offeren, alles volgens de in Art. 17 bevatte voorschriften. Zij zullen zich kleeden zooals de Opperceremoniemeester dit zal aanwijzen, en de Ceremoniemeesters zullen hem allen moeten gehoorzamen; zoodat er geene bisbilles mogelijk zijn en de zaak geregeld gaan kunne.

Te Soerabaya, Gezien en Goedgekeurd:

De effectief Kapitein-Chinees,

The Yang-thay

De Kapitein-Chinees titulair,

The Tik-thay.

De ontwerpers:

Tjoa Kok-thay
Tan Tiang-bie
Han Tjan-Tjie
Tan Sioe-tjie

王源寶　謝長泰　同訂
温振隆　蔡純嘏
王長發　陳紫豐　同訂
錄事　楊宏茂　彙集
司記　李森然　謹誌

大清同治貳年癸亥十二月十五日蔡國昌著

廟祠教條後跋

聚會之際、必以規儀為節、以存禮讓故也。揖讓進退、所以陶淑性情、為學問身心之助。豈不美哉。宴飲小會之間、里閭且然。況其在堂堂之廟祠祭祀乎耶。今人以放誕為高致、以禮教為桎梏、羣聚裸裎。及至見人之際、揖拜且不知其何從。言辭急遽、舉動蒼惶、粗俗鄙野。豈不為大雅所嗤乎。今我廟祠為教條規例、

Lim Tiang-King
The Tshoe-hoai
Ong Goan-po
Tjia Tiang-thay
Oen Tjin-liong
Tjoa Soen-kouw
Ong Tiang-hoat
Tan Tjie-hong

Samengesteld door den Secretaris:

Joe Hong-bouw.

Zorgvuldig opgeschreven door den Boekhouder:

Lie Som-dzian.

Op den 15[den] dag der 12[e] maand van het jaar *Koey-hai* van het tweede jaar der regeering van *Tong-tie*[1]) openbaar gemaakt door

Tjoa Kok-tjiang.

NASCHRIFT OP HET REGLEMENT VAN DEN TEMPEL.

Gedurende de vergaderingen zal men zich orde en welevendheid tot regel stellen, opdat de beleefdheid en verdraagzaamheid behouden blijve. Door met buigingen en inschikkelijkheid voort te schrijden of achteruit te treden hervormt en zuivert men zijn karakter en bevordert men de beschaving van lichaam en geest. Is dit niet voortreffelijk!

Bij kleine feestmalen en samenkomsten handelen de dorpelingen reeds aldus, hoeveel te meer dan moet men dit doen wanneer men in den indrukwekkenden tempel komt om te offeren en te bidden. Maar thans houdt men bluf voor het hoogste, en beschouwt de regelen der wellevendheid als knellende banden, zoodat men nu bij samenkomsten als het ware naakt loopt. Wanneer zij elkander in de maatschappij ontmoeten, weten zij niet hoe zij elkander begroeten mogen. In hun spreken zijn zij overhaast en gejaagd, en in hunne houding en manieren overijld en jachtig, ongemanierd en ploertig. Stellen zij zich aldus niet aan de verachting der beschaafde lieden bloot!

---

1) D. i. de 23 Januari 1864.

祀、致敬致誠、日月漸磨、有莫知其所以然者。故規儀、信其不可缺也。然今有妖邪之人、愚頑之類、或佛老之流、毀我教條爲過高、或爲不及。鼓其簧舌、無知之輩昧其欺、畏教條之難行者。彼一流癡呆易見、愚亦不足爲怪也。最可惡者、至如高明之士、名望之家、心存妬忌、不欲成人之美。學孔孟之書、而信佛老之教。口誦正義、而心溺左道。從番設醮、執以爲是。拜禱番墓、不以爲辱。言爲無不周徧、實則外以倫理。謂無可爲之世、無可教之民。掩襲高名、好弄虛文、浮沉頹俗、人己兩無。以異學雜學爲念、言行與教條相悖。

Onze tempelvereeniging heeft thans gedragsregelen vastgesteld, niet om de plichtplegingen tot in het oneindige uit te breiden of de lieden tot iets moeilijks te verplichten, maar alléen om de verhouding tusschen ouderen en jongeren te doen kennen en de houding in te prenten, die men bij het groeten en buigen nemen moet, als ook de regelen, die men bij het zitten en staan moet in acht nemen.

Bij het aanbieden zijner offeranden moet men hoogst eerbiedig en oprecht zijn, en zich dag aan dag en maand aan maand meer polijsten, zoodat men ten leste zelf niet beter weet dan dat het zoo behoort. Daarom mag men niets afdoen op het vertrouwen op deze voorschriften.

Maar er zijn nu nog sommige slechte, bedorvene en domme lieden, of aanhangers van Boeddha en Lao-tsze, die onze gedragsregelen als te verheven verwerpen, of wel als niet voldoende wraken. Zij schetteren met hunne tong, zoodat onwetenden door hen bedrogen worden, en vreezen, dat onze gedragsregelen te lastig zijn om opgevolgd te worden. De domheid van zulk slag van lieden is gemakkelijk genoeg te doorzien, en behoeven wij ons daarover niet te verwonderen. Maar wat het schandelijkst is, is dat knappe geleerden en te goeder faam bekende lieden, uit naijver en afgunst, de menschen niet tot het goede willen aanzetten. Zij bestudeeren de werken van Confucius en Mencius, maar gelooven aan de leerstellingen van Boeddha en Lao-tsze. In hun' mond hebben zij de rechte leer, maar in hun hart zijn zij der dwaalleer toegedaan. Zij laten evenals de Inlanders missen lezen, en houden vol, dat dit het ware is. Zij gaan bidden aan de graven van Inlanders, en houden dit voor geene schande [1]). Zij beweren, dat daarin niets kwaads gelegen is, maar inderdaad verwijderden zij zich van alle goede beginselen. Zij zeggen, dat er niets aan dit geslacht te doen is, en dat het een volk is, dat niet te onderwijzen is. Zij verschuilen zich achter hun' goeden naam en spelen met ijdel fatsoen, en zij drijven en dobberen op hunne ellendige zeden voort, zoodat én de anderen én zij zelve beiden te gronde gaan. Zij denken slechts aan valsche of gemengde leerstellingen en hunne woorden en daden zijn met alle regelen van goed gedrag in strijd.

1) *Zie* Toelichtende Nota I.

愚者則崇奉樂從、智者多不察同歸。此所謂自棄自暴。愚甚爲之哀痛。何學者之有此大病。前聖所謂道之賊者、必自斯人也。諸君子戒之。今愚主事於公祠豈敢以驕矜加人、以一善一長、自以爲莫已若也。蓋爲希聖希賢之君子不以愚卑鄙、而愚亦不揣固陋、罄胸中千慮一得、相爲勸告、書爲規例。言之是非任君聽貶。理道非一人之私、情義合衆人公論。事愈辨而愈明。所謂切磋琢磨者是也。故我公祠之立法條規、所望諸君子爲羽翼成務。願諸君於月之初二、十六日、相會於斯、顧其大小諸務。有所未尽者、或嫌疑之事、有所未明者、皆許遂告我主事、與之辨論、合義乃止。幸勿面從、而退有後言。勸說雷同、尤甚於齊東野語。可不愼哉。

De dommen zien eerbiedig tegen hen op, en volgen hen blijmoedig; en velen der verstandigen gaan zonder verder onderzoek met hen mede. Dit mag men zelfverwerping en zelfverguizing noemen.

Wij zijn hierover ten diepste bedroefd! Hoe kunnen geleerden aan zulk een euvel mank gaan! Wat vroegere wijzen »Deugdroovers" noemden, zijn zoodanig slag van lieden, en alle brave lieden moeten zich voor hen hoeden.

Hoe zouden wij nu, leden der Directie van de Vereeniging voor goede daden, ons tegenover anderen durven verhoovaardigen en beweren, dat wij alléen braver en uitstekender zijn! Wij hopen slechts, dat de zeldzame wijzen en braven ons niet voor laag of slecht zullen houden; hoewel wij toch niet vermeenen zulke botteriken te zijn, dat er onder de duizenden gedachten, die in onze borst opgerezen zijn, wellicht niet eene goede kon zijn, die tot vermaning mocht dienen, en die wij in den vorm van regeling hebben opgeschreven. Of onze woorden juist of onjuist zijn, laten wij aan uwe beoordeeling over. Recht en deugd zijn niet het bijzonder eigendom van één enkelen, en beginselen mogen door een elk besproken worden. Hoe meer eene zaak besproken wordt, des te helderder wordt zij. Dit noemt men besnoeien, polijsten, bebeitelen en slijpen. Daarom hebben wij bij het vaststellen der wetten en reglementen van onze Vereeniging voor goede daden gehoopt, dat alle braven de handen zullen ineenslaan, ten einde de zaak tot stand te brengen. Wij wenschen, dat alle heeren op den 2en en 16en der maand aldaar zullen bijeenkomen, en het tot in de geringste bijzonderheden zullen onderzoeken.

Mocht er iets niet voldoende bevonden worden, of er iets berispelijks of twijfelachtigs, of iets nog niet duidelijk zijn, zoo staat het een ieder vrij dit aan onze Directie op te merken, en het met haar te bespreken, naar recht en billijkheid.

Wij zullen ons gelukkig achten, wanneer zij niet, in het openbaar daarmede instemmende, er achter den rug over gaan praten, want het nabouwen van anderen is nog erger dan de dolle praatjes van de lieden ten oosten van het rijk *Thsi* [1]). Moet men zich daarvoor niet wachten!

---

1) Zie de werken van Mencius (Legge, Deel II p. 227). *Thsi* is het Chineesche *Abdera*.

法度之不立、聖賢之不可幾及也哉。諸君勗之。如其小節容儀、即司贊禮生存焉。又其品節文章、即後生後賢自能安置楚楚矣。何必待愚種種枚舉。然後只區區之論乎。苟有後學君子者、必有繼立善事之術、附錄於教條編末。尚未爲甚。豈可預蘊後世者之不如今也夫。

舊本

原任甲必丹　鄭陽泰　鑒定

欽賜甲必丹　鄭德泰

蔡圖泰　陳長美　韓傑之　陳受之

林長吏　甄大淮　王源寶　蔡純嘏　同訂

盧振隆　謝長泰　王長發　陳紫豐

董事　楊宏茂彙集　司記　李森然謹誌

大清同治三年甲子十貳月十五日蔡國昌著

Waar wij prijs op stellen is, dat iedereen, die in de Vereeniging voor goede daden komt, in zijn handel en wandel de reglementen opvolgt, opdat ruwheid voor fijne manieren wijke, en gedwongenheid natuurlijkheid worde; dan zal men er zich niet over behoeven te bekommeren, dat wet en regel niet tot stand zullen komen, en dat men de Wijzen en Braven niet zal kunnen evenaren; beijvert u allen dus daarvoor.

Wat kleine formaliteiten en vormen aangaat, zoo is dit de zaak der Ceremoniemeesters, en wat de regeling van vormen en etiquette aangaat, zoo kunnen latere Wijzen van latere geslachten die op hun gemak zoo juist mogelijk inrichten; want men kan niet verwachten, dat wij om alles hebben gedacht. Later kan ons geringe vertoog meer uitgewerkt worden. Waarschijnlijk zullen latere gestudeerde, edele menschen maatregelen er bijvoegen tot het tot stand brengen van het goede, die zij achter aan ons reglement kunnen voegen. Dit is eene zaak van later datum; want wij mogen ons niet verbeelden, dat latere geslachten niet even goed zullen zijn als het tegenwoordige.

Soerabaya, Gezien en goedgekeurd:

De effectief Kapitein-Chinees, The Yang-thay.

De Kapitein-Chinees titulair, The Tik-thay.

De Ontwerpers:

Tjoa Kok-thay	Ong Goan-po
Tan Tiang-bie	Tjoa Soen-kouw
Han Tjan-tjie	Oen Tjin-liong
Tan Sioe-tjie	Tjia Tiang-thay
Lim Tiang-king	Ong Tiang-hoat
The Tshoe-hoai	Tan Tjie-hong.

Samengesteld door den Secretaris: Joe Hong-bouw.

Zorgvuldig opgeschreven door den Boekhouder: Lie Som-dzian.

Op den 15den der 12e maand van het jaar *Kia-tsze* van het derde jaar der regeering van Tong-tie [1]) openbaar gemaakt door Tjoa Kok-tjiang.

---

1) 12 Januari 1865.

番墓解曰

係有屬毛咸末教之番僧、在生之前以向察爲智、卜人後來之吉凶禍福。或以術迷惑人心、謂能使人生死富貴貧賤。憑他所禱、天必從之。衆番人深信、尊之師長、奉之爲上帝。逮及死後、有其黨揚言其墓爲有靈、衆番深信、男婦老幼迭爲供奉。守墓者每見人來、必索錢爲禮摯。不然、他云、必得禍患。多與錢者、必得厚福。於是衆番不顧其父母妻子之養、強偹此禮銀而送之。吁。此番之愚蠢不足道也。我唐人或有從而行之、此愚所以深惜而深漢也。

TOELICHTENDE NOTA OMTRENT DE GRAVEN VAN INLANDERS.

Er zijn inlandsche priesters van den Mohammedaanschen Godsdienst, wier kennis, toen zij nog in leven waren, in bespiegelend onderzoek bestond, en die het toekomstig geluk of ongeluk, den voorspoed of den tegenspoed der menschen voorspelden; die met goddelooze praktijken de harten der menschen misleidden, en beweerden, dat zij de menschen levend of dood, rijk en aanzienlijk, of arm en veracht maken konden, en dat alles waarom zij baden door den Hemel werd toegestaan. Alle inlanders geloofden daar onvoorwaardelijk aan, vereerden hen als hunne meesters, en zagen tot hen op als tot eene Godheid.

Nadat zij overleden waren, strooiden hunne volgelingen uit, dat hun graf heilig was, zoodat allè inlanders daar ten stelligste aan gelooven, en vrouwen en mannen, ouden en jongen, beurtelings daar hun' eeredienst gaan aanbieden. De grafbewaarders vorderen van elk, die deze graven komt bezoeken, eenig geld als fooi; voldoet men daaraan niet, zoo zeggen zij, dat hun stellig ongelukken en rampen zullen overkomen; maar dat zij, die veel geld geven, stellig grooten voorspoed zullen genieten. Daardoor geven de Inlanders niets om het onderhoud, dat zij aan hunne ouders of aan hun vrouw en kroost verschuldigd zijn, maar zij beijveren zich dit geld bijeen te krijgen om het hun te geven. Over die domheid der Inlanders behoeven wij niet te spreken. Maar wanneer wij Chineezen ook aldus gaan doen, zoo is die onwetendheid ten diepste te beklagen en te bejammeren.

番酋解曰

亦屬毛咸末教之番僧所設。凡人欲求福、求壽、求平安者、必偹辦飯饌、果品、禮延衆番僧至其家誦經、念咒、以代主人禱天以消禍患、及惡逆之罪。衆番深以爲必效、滔滔。皆是以致蕩産破家、爲害不淺。我唐人或有從而行之、後日恐駸駸然、皆入於其中。更不復知有我聖人之道。所謂不止不依。此恙不得不操戈、而深拒之也。

TOELICHTENDE NOTA OMTRENT DE MIS DER INLANDERS.

Ook deze behoort tot de instellingen van de inlandsche priesters van den Mahomedaanschen Godsdienst. Wanneer de lieden om geluk of lang leven willen smeeken, of om rust bidden, zoo moeten zij eetwaren, vruchten en geldgeschenken gereed maken en de inlandsche priesters tot een gastmaal ten hunnent uitnoodigen, ten einde den Koran te prevelen en bezweringsspreuken uit te spreken, om daardoor voor den gastheer den Hemel te smeeken rampen en tegenspoed af te wenden en hem zijne misdaden te vergeven. De Inlanders gelooven ten stelligste, dat dit overvloediglijk helpt; en zoo komen zij er allen toe hunne bezittingen te verkwisten en hun huis ten verderve te richten. Deze ramp is niet gering. Wanneer wij Chineezen eveneens zoo gaan handelen, zoo staat het te duchten, dat het langzamerhand met hen ook zoo zal gaan, en zij eveneens daarin vervallen zullen; zoodat zij ten laatste niet meer weten zullen, dat er ook eene leer van onze Wijzen bestaat. Dit mag men noemen, dat ze niet weten waarmede zij zullen ophouden, en tegen dit euvel moeten wij eene lans breken.

Es war einmal ein Jäger, der ging zu Wald in eine öde Wildniss, dort zu jagen. Da kam er einem Thiere auf die Fährte, als er dieses aber endlich entdeckte, wünschte er es nimmermehr gesehen zu haben, denn es war ein mächtiges Einhorn, welches sich gegen ihn stellte. Eilig wandte er sich zur Flucht, und stets verfolgte ihn das Einhorn, bis er auf eine steile Felswand kam, deren schroffen Abhang tief unten die Wellen eines dunklen Sees bespülten. In dem See schwamm ein ungeheurer Drache, der den Rachen gähnend aufriss, und plötzlich glitt der Jäger aus, und wäre gerade hinab in den See und in des Drachen Schlund gestürzt, wenn er nicht an einem einer Felsritze entsprossten Strauch sich festgehalten hätte. Da war nun des Jägers Lage eine todängstliche. Droben stand, wie ein Wächter, das schreck-

昔有一人犯罪應死。繫在牢獄。恐死而逃走。

國法若有死囚、踰獄走者、即放狂象令蹈殺。於是放狂象、令逐此罪囚。囚見象欲至、走入虛井。下有一毒龍、張口向上。復有四毒蛇、在井四邊。

有一草根、此囚怖畏一心、急捉此草根。

Es war einmal ei Mann, der eine Misse that begangen hatt und deswegen sterbe musste, weshalb er ge fesselt im Kerker lag Aus Furcht vor der Tode entfloh er. In folge der Landesgesetz ward, wenn ein zur Tode Verurtheilter au dem Gefängnis heraus brach, ein wilder Ele phant losgelassen, de ihn zu Tode trete sollte. Man liess demge mäss einen wilden Ele phanten los, um der schuldigen Gefangene zu verfolgen. Als de Gefangene sah, dass de Elephant ihn beinahe erreicht hatte [1]), stieg er in einen trockne Brunnen hinab. Au dem Grunde befand sich jedoch ein giftiger Drache [2]), der den Rachen nach oben aufsperrte und überdies befanden sich auch vier giftige Schlangen [2] in den vier Ecken des Brunnens.

Es befand sich dort die Wurzel einer Staude, und dieser Gefangene ergriff in seiner Herzensangst schnell diese

1) 2) Sieh Nachtrag.

liche Einhorn, drunten lauerte auf seinen Hinabsturz der grässliche Seedrache. In dieser Noth ward seine Angst und Qual aber noch vermehrt, denn mit einem Male erblickte er zwei Mäuse, eine weisse Maus und eine schwarze Maus; die begannen an den Wurzeln der Staude zu nagen, und der Jäger vermochte nicht, sie hinweg zu scheuchen, weil er sich mit beiden Händen anhalten musste.

So musste er jeden Augenblick gewärtig sein, dass die Wurzeln des Strauchs diesen nicht mehr halten würden. Ueber ihm stand ein Baum, von dem träufelte süsser Honig nieder, und gar zu gern hätte der Jäger diesen Baum erlangt, denn damit meinte er aller Qual erledigt zu sein, und über den Baum vergass er aller ihm drohenden Gefahr. Wir wissen nicht, ob es ihm gelungen, aus seiner dreifachen Qual erlöst zu werden, oder

復有兩白鼠、嚙此草根。時井上有一大樹、樹中有蜜、一日之中有一滴蜜墮此人口中。其人得此一滴、但憶此蜜。不復憶種種苦。便不復欲出此井。

Wurzel. Da kamen aber zwei weisse Mäuse, die an der Wurzel dieser Staude nagten. Es befand sich aber eben auch über dem Brunnen ein grosser Baum, der Honig trug, und im Laufe des Tages[3]) fiel ein Tropfen dieses Honigs in den Mund dieses Mannes.

Als der Mann diesen einzigen Tropfen gekostet hatte, dachte er bloss an diesen Honig, und erinnerte sich seiner vielfachen Qualen nicht mehr, sodass er sogar diesen Brunnen nicht mehr zu verlassen wünschte.

---

3) Siehe Nachtrag.

und Tod zwischen
Gut und Pein, keiner
Gefahr ausweichend, und in

deren Erringung er seine irdische Seligkeit findet. Doch soll der Mensch sich täglich hüten, da die Mäuse ihm an der Lebenswurzel zehren, dass er nicht in den See des Verderbens falle.

是故行者當觀無常、以離衆苦。

den Tod vor Augen halten, damit sie aller Lebensbitterkeit entfliehen.

Es ist deutlich, dass beide Uebersetzungen, sowohl die germanische als die chinesische, nach demselben Original verfertigt sind, abgesehen von den Aenderungen, welche die von den indischen abweichenden germanischen Zustände erheischten. Demnach wird der indische Gefangene ein Jäger, welcher nicht durch den in Europa unbekannten Elephanten, sondern durch das Einhorn verfolgt wird. In der Verwandlung der zwei weissen Mäuse (Sonne und Mond, oder die Zeit) in eine schwarze und weisse Maus ist der spätere persische Einfluss des Kampfes zwischen Tag und Nacht, Licht und Finsterniss bemerkbar; während die in der indischen Fabel fehlende allegorische Deutung des Honigbaumes als der »Liebe" schon mehr eine christliche Färbung hat. Der Indier hat wahrscheinlich damit die »Hoffnung" gemeint, die, wie gering und schwach auch, den Menschen in den grössten Gefahren aufrecht erhält, und ihn erst mit dem letzten Athemzuge verlässt.

Eine andere Fabel (N° 43 von der Sammlung St. Julien's) erinnert an eine Fabel des Dänischen Kinderdichters *Andersen*. Nach der chinesischen Uebersetzung lautete sie folgendermaassen im Sanscrit:

昔狂人令績師績線.令極細好。績師如意.細若微塵。狂

In früheren Zeiten hatte ein Narr einem Baumwollenspinner befohlen, eine sehr feine und schöne Baumwolle zu spinnen. Der Spinner that was ihm befohlen [1]), und machte einen Faden so fein wie ein Stäubchen. Der Narr beklagte sich

1) *Sieh Nachtrag.*

人猶嫌其麁。績師大怒。乃指空示曰。此是細縷。狂人曰。何以不見。師曰。此縷極細。我工之良匠。猶且不見。況他人耶。狂人大喜。以付織師。師亦効焉。皆蒙上賞。而實無物。

jedoch trotzdem, dass der Fad zu grob sei. Entrüstet zeig der Spinner darauf in die Luf und sagte: »Da hast du ein feinen Faden!" Weshalb se ich ihn nicht? fragte der Na worauf der Meister antwortet »Diese Baumwolle ist zu fei sogar meine besten Arbeit können sie nicht sehn: wievi weniger also ein Anderer."

Der Narr war drob sehr e freut und gab die Baumwoll einem Weber [5]. Der Web machte es auch so [6], und all erhielten grosse Belohnungen obgleich thatsächlich Nich geleistet war.

Andersen a) behandelt diese Fabel ausführlicher, und erzähl uns von einem gewissen Grossherzog, der an Nichts al an seine Kleidung dachte. Eines Tages kamen zwei Schwindle zu ihm, welche vorgaben sie seien Weber, und im Stand nicht nur die prächtigsten Stoffe zu weben, sondern soga einen Stoff, der für Jeden, der sein Amt nicht gut be sorge oder einen beschränkten Geist habe, unsichtbar sei.

Der Grossherzog streckte den beiden Webern eine gross Summe Geldes vor, und diese setzen sich sogleich vor ein Paa leeren Weberstühlen an die Arbeit.

Als nach einiger Zeit Nichts geliefert ward, schickte de Grossherzog seinen ersten Minister in die Werkstätt der Weber. Dieser sah natürlich Nichts, aber aus Furch für untauglich oder beschränkt gehalten zu werden, brachte er dem Grossherzog die günstigsten Nachrichten über di Arbeit. Nach einiger Zeit schickte dieser wieder einen andere ehrlichen Beamten dahin; aber auch dieser kam mit den besten Zeugniss zurück.

---

5) 6) Sieh Nachtrag.

a) Contes d'Andersen traduits du Danois par D. Soldi (Paris 1856), Seite 9—17: Les habits neufs du Grand Duc.

Endlich konnte der Grossherzog seine Ungeduld nicht länger bezwingen, und begab sich, von seinem ganzen Hofe gefolgt, in die Werkstätte der Weber.

Auch er sah Nichts, aber um sich nicht vor seinem ganzem Hofe als untauglich und beschränkt zu erkennen zu geben, that er als ob er die schönsten Stoffe vor sich hätte, welcher Meinung der ganze Hof sofort beipflichtete. Er liess sich sogar überreden, bei der nächsten Procession ein Kleid von diesem Stoffe zu tragen; und die Schneider machten es wie die Weber, und schnitten und nähten zum Scheine das Kleid des Herzogs.

Am Tage der Procession stolzierte denn auch der Grossherzog in seinem eingebildeten Kleide durch die Strassen, während Niemand sich zu bemerken getraute, dass er eigenlich nackend einherging, bis zuletzt ein kleines Kind ausrief: Er hat ja keine Kleider an!" Dieser Ausruf wurde herumgeflüstert und zuletzt vom Volke laut wiederholt, worauf der Herzog endlich zur Besinnung kam, obschon er bis zu Ende der Procession aushielt, damit das Volk nicht merke wie sehr er angeführt war.

Die von St. Julien, sub Nummer VII in seiner »Syntaxe", übersetzte indische Fabel trägt den Namen »La Dispute des deux démons", und lautete nach der chin. Uebersetzung im Original:

昔有二毗舍闍鬼
共有一篋一杖一
屐。二鬼共諍、各欲
得二。二鬼紛紛、竟
日不能使平。時有
一人來見之、而問
之言。此篋杖屐有
何奇異、汝等共諍
瞋忿乃爾。二鬼答

In alten Zeiten gab es einmal zwei Teufel von der Classe der Piçâtchas, die zusammen einen *Korb*, einen *Stab* und einen *Schuh* besassen, worüber sich die drei Teufel zankten, da sie jeder zwei dieser Dinge haben wollten. Den ganzen lieben Tag haderten sie zusammen ohne zu einer billigen Theilung gerathen zu können. Während dem besuchte sie ein Mann, der sie fragte: »welche besondere Eigenschaft hat dieser Korb, dieser Stab und dieser Schuh, dass Ihr euch so wüthend darüber

言。我此篋者能出一切衣服飲食牀褥臥具。資生之物盡從中出。執此杖者、能使怨敵歸伏無敢與諍。着此屐者、能令人飛行、無有罣礙。此人聞已、卽語鬼言。汝等小遠、我爲爾平等分之。鬼聞其語、尋卽遠避。此人卽時抱篋、捉杖、躡屐、而飛。二鬼愕然、竟無所得。人語鬼言、爾等所諍、我已得去。今使爾等更無所諍。

streitet?" Die zwei Teufel antworteten: »Aus diesem Korbe kann man Kleider, Speise und Getränke, ein Bett und eine Matraze, und Nachtzeug holen; kurz alle Lebensbedürfnisse kommen daraus hervor. Wer diesen Stab in der Hand hält, unterwirft sich damit alle seine Feinde, sodass sie sich nicht mit ihm zu kämpfen unterstehn. Das Tragen dieses Schuhes stellt Jemand in Stand zu laufen als ob er flöge [7]), ohne dass er durch irgend etwas gehindert wird." Als der Mann dies gehört hatte, sagte er zu den beiden Teufeln: »Tretet ein wenig auf die Seite, dann werde ich sie gleichmässig für Euch vertheilen." Als die beiden Teufel solches vernahmen, entfernten sie sich sofort eine Strecke. Der Mann hob sogleich den Korb auf, ergriff den Stab, und zog den Schuh an, worauf er wegflog. Die zwei Teufel standen ganz verblüfft da, dass sie am Ende gar nichts bekämen; und der Mann rief den Teufeln zu »ich habe dasjenige worüber Ihr Euch strittet, weggenommen, und jetzt habt Ihr nichts mehr worüber Ihr Euch streiten könnt."

Diese alt-indische Fabel lebt noch stets im Munde des Deutschen Volkes, worin sie den Titel »Des Teufels Pathe' trägt (Bechstein, Deutsches Märchenbuch, S. 68). In dieser

7) Sieh Nachtrag.

reichhaltig ausgestatteten Fabel, begegnet des Teufels Pathe, der zehnte Sohn eines armen Fischers, der den ersten besten Fremden dem er begegnete, und der zufälliger Weise der Teufel selbst war, zum Pathen genommen hatte, drei wilden Männern, die wüthend untereinander stritten. Auf seine Frage weshalb sie sich stritten, antworten die Räuber, sie hätten einen Zauberer beraubt und diesem einen Mantel abgenommen, der die Eigenschaft habe unsichtbar zu machen, wenn man ihn umthue; dann einen Wünschhut; wenn man diesen auf den Kopf setze, wie er sitzen muss, und dazu spreche: ich wünsche dass ich da oder dort wäre, und einen Ort nenne, welcher es auch sein möge, so sei man sogleich dahin versetzt; drehe man aber dann den Hut herum und setze ihn verkehrt auf, indem man sich an den vorigen Ort zurückwünsche, so sei man sogleich auch wieder dort; und endlich hätten sie noch ein Schwert genommen, wenn man damit nur Jemandem den Kopf berühre, so liege dieser sogleich zu den Füssen, richte man aber das Schwert mit der Spitze gegen den Himmel und stecke es dann in die Scheide, so stecke der Kopf wieder an seinem alten Ort.

Die drei Räuber überlassen nun, wie in der indischen Fabel, die Entscheidung ihres Streites dem Manne, der sofort den Mantel umhängt und sich unsichtbar macht, den drei Räubern den Kopf abschlägt, darauf den Hut aufsetzt und sich wieder in das Schloss, wo er ehemals war, zurückwünscht, seine Braut wiedererringt, indem er seinem Nebenbuhler den Kopf abschlägt, aber nach der Hochzeit wieder aufsetzt; so wie er auch den drei Räubern, denen er sein Glück verdankt, die Köpfe auf den Hals setzt, weil sie sich nun nicht mehr über die Theilung zu streiten brauchen.

Gewiss sind noch viele andere indische Fabeln, von welchen die Originale verloren gegangen, ins Chinesische übersetzt worden. Wir machen die Gelehrten hierauf aufmerksam, weil wir aus der chinesischen, buchstäblichen Uebersetzung die Urform kennen lernen, welche die indische Fabel hatte, bevor sie durch die Phantasie oder Willkür der europäischen Uebersetzer verändert oder erweitert ward.

Leiden, 22 August 1884. G. Schlegel.

1). Julien übersetzt »voyant que l'éléphant voulai (jusqu'à lui). Er hätte übersetzen sollen »allait arriv wie er denn auch im zweiten Theil seiner Syntaxis (S 狂喜欲死 richtig übersetzt mit; »être près de accès de joie."

2). Julien übersetzt aus Versehen das Zeichen 龍 (Dra und im zweiten Satz 蛇 (Schlange) mit *Dragons*. In e sollten dergleichen Versehen nicht vorkommen.

3). 一日 muss hier übersetzt werden: Im Laufe nicht, wie Julien übersetzt, »un jour, dans un jour, da jour;" sondern »Durant le jour," »pendant toute la seine Syntaxe II, 141).

4) Julien schreibt richtig 如意: »Suivre la volont transcribirt aber fälschlich *kia i* (加意) und überse sa volonté." Im Chinesischen muss aber auf 加意 folgen, da *kia i* bedeutet »avec une attention mar II; 162); und es hätte demnach im betr. Satz d folgen sollen.

5). Wie Julien dazu kommt, den Satz 以 (nehmend 付 (gab er ihm) 織師 (einem Weber) zu übersetz quoi [以] il donna ses ordres (une nouvelle comm

zèle." *Hiao* 効 bedeutet zwar auch »to toil", aber meistens »to imitate" (Williams, Chin. Dict.); und dies ist hier der Fall. Der *Weber* nämlich machte es wie der *Spinner*, und wob ein Zeug, das gar nicht bestand, wie der Spinner eine Baumwolle gesponnen hatte, die gar nicht da war.

7). Julien setzt irrthümlich einen Punkt zwisschen 飛 und 行, und übersetzt »peut faire que l'homme s'envole, que en marchant il n'ait pas d'obstacles; 飛行 ist eine im Neu-Chinesischen häufig vorkommende Zusammenstellung, und bedeutet »fliegend gehn," laufen als ob man flöge."

INHOUD.

—

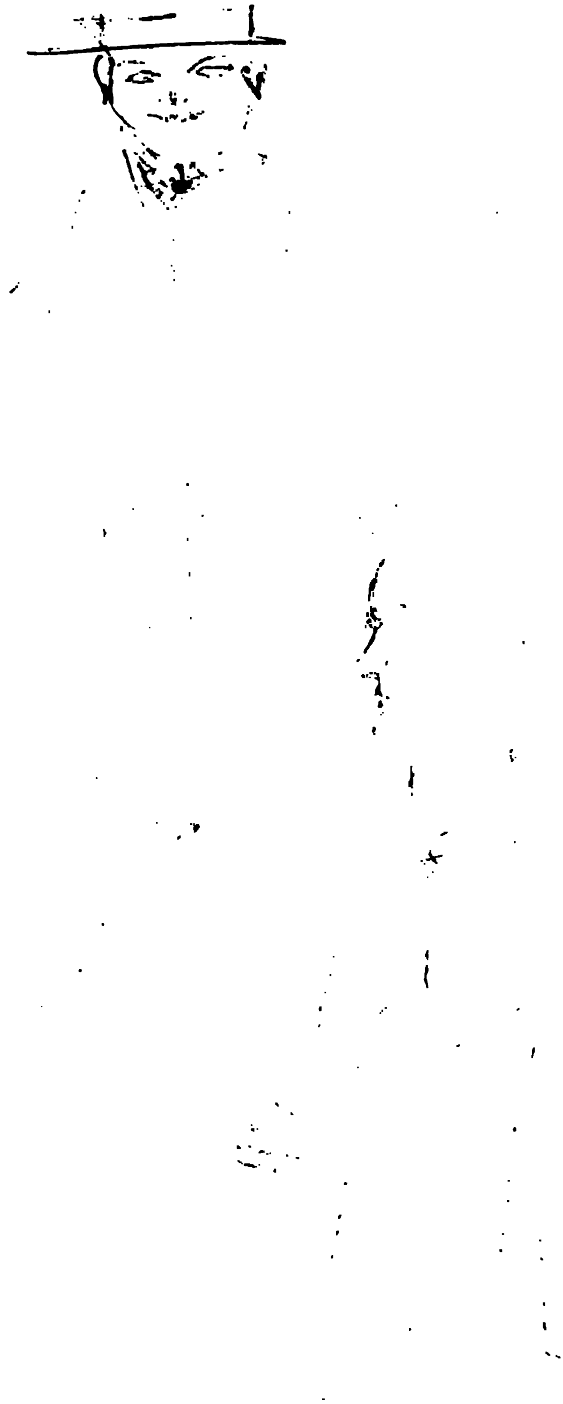

Uitgaven van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- Volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

BIJDRAGEN TOT DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIE:
3e Volgr. Dl. I—XI . . . . *f* 69.75.
Verslag der Feestviering van het 25jarig bestaan van het Instituut . . . . *f* 0.90.
4e Volgr. Dl. I *f* 7.50. Dl. II *f* 8.75. Dl. III - 5.20. Dl. IV *f* 8.25. Dl. V *f* 5.15. Dl. VI *f* 7.50. Dl. VII *f* 4.25.

Feestnummer uitgegeven ter gelegenheid van het 6e Intern. Congres der Orientalisten te Leiden. Taal en Letterkunde *f* 3.50. Land- en Volkenkunde . . . . *f* 3.50.

ABIÅSÅ, een Javaansch tooneelstuk (Wajang) met een hollandsche vertaling en toelichtende Nota, door H. C. Humme. *f* 2.25.

ALPHABETISCH OVERZIGT VAN HET WERK VAN S. VAN DEVENTER J.Sz. „Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java," door J. Boudewijnse. *f* 1.25.

BABAD TANAH DJAWI, in proza. Met aanteekeningen van J. J. Meinsma.
Eerste stuk: Tekst *f* 7.50. Tweede stuk: Aanteek. *f* 1.90.

BLOEMLEZING UIT MALEISCHE GESCHRIFTEN, door G. K. Niemann. Eerste stuk *f* 3.50. Tweede stuk *f* 1.50.

DAGBOEK VAN DR. H. A. BERNSTEIN'S LAATSTE REIS van Ternate naar Nieuw-Guinea. Salawatti en Batanta 17 Oct. 1864—19 Apr. 1865, bewerkt door Mr. S. C. J. W. van Musschenbroek . . . . *f* 3.75.

DE REIZEN DER NEDERLANDERS NAAR NIEUW-GUINEA EN DE PAPOESCHE EILANDEN in de 17e en 18e eeuw. Door P. A. Leupe . . . . . . *f* 3.50.

DE RIJSTKULTUUR IN ITALIE EN OP JAVA. Door J. H. F. Sollewyn Gelpke. Met 11 kaarten . . *f* 3.60.

DE WAJANGVERHALEN VAN PÅLÅ-SÅRÅ, PANDOE EN RADEN PANDJIE, in het Jav., door T. Roorda. *f* 5.—

JAVAANSCHE VERTELLINGEN. Voor de uitgave bewerkt door Dr. W. Palmer van den Broek . . . . *f* 3.25.

MALEISCH LEESBOEK, door H. N. v. d. Tuuk, 2e dr. *f* 1.40.

NIEUWE BIJDRAGEN TOT DE KENNIS DER BEVOLKINGSSTATISTIEK VAN JAVA, verzameld door P. Bleeker . . . . *f* 1.50.

RECHERCHES SUR LES MONNAIES DES INDIGÈNES DE L'ARCHIPEL INDIEN ET DE LA PÉNINSULE MALAIE par H. C. Millies . . . . *f* 6.—.

REIS NAAR DE ZUIDOOSTER-EILANDEN, in 1865, op last der regeering van N-I., door C. B. H. v. Rosenberg. *f* 2.50.

REISTOCHTEN NAAR DE GEELVINKBAAI op N.-Guinea in 1869 en 1870, door C. B. H. von Rosenberg . *f* 6.—.

SCHETS VAN DE RESIDENTIE AMBOINA, door E. W. A. Ludeking . . . . *f* 2.50.

G. SCHLEGEL. URANOGRAPHIE CHINOISE. . *f* 18.-